DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14177

Debrecen Memorial Book

A debreceni zsidók száz éve

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

AUTHOR	Gonda, M. E. (Moshe Elijahu)
TITLE	A debreceni zsidók száz éve : a mártirhalállt halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére.
IMPRINT	[Haifa] : Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, [1970?]
DESCRIPT	409, 264 p. : ill., ports. ; 24 cm.
SUBJECT	Jews -- Hungary -- Debrecen -- History.
	Debrecen (Hungary) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Hungary -- Debrecen.
ADD'L TITLE	Meʻah shanah li-Yehude Debretsen : le-zekher ḳedoshe ha-ḳehilah ṿe-yishuve ha-sevivah

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

משה אליהו גונדה

✡

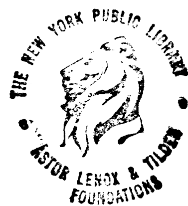
מאה שנה ליהודי דברצן

משה אליהו גונדה

מאה שנה ליהודי דברצן

לזכר קדושי הקהילה וישובי הסביבה

הוצאת הועד להנצחת זכר יהודי דברצן

נסדר ע״י: א. גרש, ת״א — נדפס ע״י: מ. וא. ערבה, ת״א

תוכן העניינים

מבוא

גילגולים אין ספור עברו על עמנו מאז שהופיע על במת ההיסטוריה וגורל היהודים אין לו אח ודוגמה בתולדות העמים. מישברי־מוות אפפונו, נחלי בליעל יבעתונו ואויבינו לא פעם הרעו: אין ישועתה לו באלקים! אך אנו התגברנו על כל המכשולים, נחלצנו מידי צוררנו, איתנים בגופנו ובדעתנו, לשאת את המשא שנועד לנו בגאון ובאמונה.

באלפיים שנות פזורנו נאלצנו מפעם לפעם לנטוש את עמדותינו הכלכליות והחברתיות ולתור, מוכים ושדודים, אחר ארץ קליטה חדשה.

יותר מכל התאכזרה בנו אירופה, ובייחוד במאה הנוכחית. לחוצים בין חבר העמים הסלאוויים הקומוניסטי ובין הגוש הגרמני הנאצי היינו הקרבנות העקריים בהתנגש שני איתני עולם אלה. עם אבדן שליש מבנינו גמלה הכרתנו שאין לנו ברירה מאשר לחזור לארץ אבותינו.

עדיין לא באנו אל המנוחה ואל הנחלה, מימינו ברוגזה ובדאגה שותים ועודנו תועים בישימון לא־דרך להשמאיל או להימין. וכדי למצוא את השביל הנכון עלינו להכיר לא רק את קורות עברנו מלפני אלפי שנים אלא גם את תולדות גלותנו בתקופה החדשה, את אורח חיי היהודים בקהילותיהם, את הישגיהם וכשלונותיהם. עבודת חקר היסטורית זאת חייבת להיעשות באמצעי המחקר המדעי ולהתפרסם בצורה נאותה.

כל עבודה מעין זאת ממלאת שני תפקידים: כספר יזכור מנציח את זכר קרבנות השואה שלא זכו לראות את הגאולה; כספר מדעי מתאר את חיי הדורות בגלות על מעשיהם ומחדליהם, דברים כהוייתם.

הבחינה השניה חשובה בראש וראשונה לדור הצעיר הגדל בארץ, הנרתע אינסטינק־טיבית מנסיבות סיומה של הגולה. על ספרי מחקר אלה מוטל התפקיד להוכיח שאין להתבייש בפרק זה בתולדותינו. אדרבא, יש להתגאות בדרך שדורות הגלות שמרו, על אף התנאים הקשים ביותר, על ערכי עמנו ומסרום בידינו שישמשו אבן יסוד לתחיית האומה בזמננו.

חשיבות גדולה נודעת, איפוא, לתרגום העברי של ספרי יזכור אלה.

מאליו מובן שיש הרבה מן המשותף בתאור תולדות הקהילות הבודדות. עורכי

ההיסטוריה הכללית של עם ישראל ימצאו בהם חומר רב ומועיל בתתם תמונה שלמה על חיי היהודים בגולה.

קהילת דברצן היוותה יחידה מעניינת בתוך יהדות הונגריה, שתולדותיה השתלבו בתולדות יהדות אירופה ודרכן בהיסטוריה היהודית האוניברסלית.

העיר דברצן והקהילה היהודית שבה הנן שטח נידח במקצת לקורא הישראלי, אולם האיזור ההוא הצטיין בסגולות המיוחדות רק לו. אזרחי „רומא הקלויניסטית" התיחסו אל שכניהם היהודים במידה מסוימת של סובלנות וסלחנות והכירו בזכות הימצאותם בעיר. תופעות אנטישמיות אמנם היו מצויות גם בדברצן, אך במידה פחותה מאשר בשאר ערי המדינה. הוכחה חותכת לכך שיהודי, שמואל באקוני ד"ר, ייצג במשך שנים את העיר ההונגרית הלאומית הזאת בבית הנבחרים המגיארי. הקנאות הלאומית והדתית לא על נקלה כבשו את לב האזרחים. אין תימה, איפוא, שנמצאו יהודים בעיר שהסתגלו אל סביבתם ושאפו להתבולל. תופעה זאת לא לבשה מימדים רציניים, כי כסכר בפני זרם הטמיעה, ניצבה הקהילה החרדית החזקה והתנועה היהודית הלאומית שהשפעתה היתה ניכרת בשנות העשרים והשלושים. החרדים והישיבה שהיו בבעלות העדה החרדית הבטיחו השפעה ברוכה על הקהילה המודרנית שחבריה, ברובה הגדול, שמרו על מסורת האבות. השאיפה שביקשה להינתק מהמסורת לא יכלה להכות שרשים בעיר. אין זה מקרה שקהילת דברצן היתה חלוצת רעיון הסטאטוס־קוו שלא יכול להשלים עם הפרוד שחל בקהילות ישראל בהונגריה. עובדה היא, שגם אחרי פרישת החרדים מקהילת־האם נותרו מוסדות משותפים לשתי העדות, הלא הם: איגוד הנשים והחברה קדשיא.

רבות תרמה הקהילה המודרנית לחיזוק תחושתה של אחדות ישראל בייסדה את הגימנסיה היהודית. מאות צעירים, בני העדות, התחנכו במוסד ברוח ישראל סבא ובאהבת ארץ ישראל המתחדשת בהדרכת מורים ומחנכים מעולים. רעיונות המקרא נספגו בלב הילדים עמוק עמוק. ניצולי השואה שבהם נמצאים אתנו כאן בארץ כבוניה ומגיניה.

מי יתן וישמש הספר הזה מורה דרך בראש וראשונה להם ולבניהם.

פרופ׳ שמואל לווינגר

פ ת ח ־ ד ב ר

1

נר־תמיד

ב 1966 בכנס השנתי שערכנו לזכר קרבנות השואה החלטנו, יוצאי דברצן והסביבה להנציח בספר יזכור את זכר יקירנו, שנעקרו מביתם ונהרגו ע״י הצוררים באכזריות שאין לה אחות בתולדות האנוש.

המורה וההיסטוריון, ד״ר משה גונדה קיבל על עצמו את התפקיד לערוך את הספר שידון בתולדות יהודי דברצן ועוד בשמונה קהילות קטנות על פי שיטת המחקר המדעי.

המחבר ביקש בחיבורו להקים נפש לזכר אמו הורתו, שנספתה עם רבים של צדיקים וטהורים בתופת הרשעות האנושית, באושוויץ.

תודתנו נתונה למחבר על עבודתו המקיפה והיסודית. יעמדו על הברכה כל אלה שעזרו לועד ההנצחה להתגבר על הקשיים הכספיים בתרומתם הנדיבה ובהזמנת הספר בטרם יצא לאור.

ועד הזיכרון השתדל במיטב יכולתו להודיע לתפוצות הקהילות על הופעת הספר, וביקש דרך העיתונות והרדיו לשלוח אליו את שמות הקרבנות הקדושים כדי שיוכל להכלילם ברשימה. ואם היו בודדים שמפאת אדישות ומתוך סיבות אחרות לא נענו לפנייתנו — הרי השכיל הועד לאסוף את מרבית השמות. כך עלה בידינו להציל את זכר יקירנו שאין להם יורש וקדיש משכחת־עד.

החומר ההיסטורי הופיע בהונגרית ובעברית. בהונגרית עבור המבוגרים בארץ וכן בתפוצות, בעברית בשביל החברה הישראלית שתדע מי היו, מה פעלו איך חיו ומה יצרו בני הקהילות שחוסלו. יקראו בנינו ובנותינו, שהשפה ההונגרית כבר אינה שגורה בפיהם את קורות הוריהם והורי הוריהם ויעריכו כראוי את מעשי אבותיהם.

ואנו אשר בחמלת אלקים יצאנו חיים מתוך להבות הכבשנים, כבשני התופת שהוסקו על ידי בני בליעל, בנטלנו את הספר הזה בידינו נחוש כאילו הדלקנו נר־זכרון על קברי יקירינו. הן מצבה לא תציין את מקום מנוחתם.

תהי סיסמת הספר לדור ולדורות הבאים:

„זכור את אשר עשה לך עמלק... לא תשכח!״

א ו ג ן צ׳ נ ג ר י

יו״ר ועד ההנצחה לקדושי דברצן

2

מקורות לתולדות יהודי דברצן

קהילת דברצן צעירה יחסית, כי רק באמצע המאה הקודמת ניתנה ליהודים דריסת רגל בעיר הגדולה אשר במישור מעבר לנהר טיסה. קהילות מערב הונגריה יכלו להשתבח בעבר היסטורי מפואר בשעה שרק נפתח ספר דברי ימיה של זו, בדברצן. אין תימה, איפוא, שלא חובר עדיין ספר היסטורי־מדעי על תולדות הקהילה. לא היתה עדיין פרספק־טיבה להעריך כראוי את פועלם של יהודיה ואת אשר קרה אותם.

הדו״ח הראשון על יהודי דברצן, שהיה בבחינת מועט המחזיק את המרובה, נמצא בספרו של אישטוון סיץ׳ שהופיע ב 1871 על תולדות העיר. בתחתית העמוד 1068, בהערה מכובדת כתובות השורות הבאות: זמן מה אחרי 1840 התנחלו היהודים הראשונים בעיר וב 1844 התארגנו במסגרת קהילתית. בית הכנסת שלהם הוקם ברחוב סנט־אנה בנין שהיה בו לפנים אולם ריקודים ובית מרחץ צבורי. רבני העדה היו לפי סדר כרונולוגי: אהרן פריד, עמנואל ארליך וארמון ליפשיץ ד״ר. זה האחרון מכהן במשרתו מאז 1.11.1870. מספר הילדים בגיל החינוך: 113.״

עשר שנים לאחר מכן, ב 1882 הופיע ספרו של דניאל זליזאי בשם: תאור כללי של עיר המלכות החפשית, דברצן. הרופא אלאיוש פופר ד״ר, מראשוני המתיישבים חיבר את הפרק הדן ביהודי העיר. המחבר שהיה מחונן בכשרון ספרותי תאר מתוך רווח זמן של ארבעים שנה את קשיי המשתקעים הראשונים; כן ניתח בהבנה עמוקה את בעיית זמנו הוא, את הפילוג שחל בקרב יהדות דברצן.

ב 1886 פורסמו שני חיבורים בכרך השלישי של Magyar Zsidó Szemle (צופה ליהדות הונגרי) שנושאיהם שאובים מתולדות דברצן. אלברט קארדוש ד״ר, מורה צעיר כתב את הראשון על מאורע אקטואלי. על אודות איחודן של שתי הקהילות. גם העבודה השניה היא פרי עטו של מורה, של שמואל סנטו ד״ר. שם החיבור: „פרטים ונתונים לתולדות יהודי הונגריה בשנים 1790—1840״ אינו רומז על הנושא שלנו. אולם הפרק השני כמעט כולו מוקדש לתולדות יהודי דברצן. ד״ר סנטו מגיש לקורא תאור מרתק על מאבקם המר של אדוני העיר נגד המדיניות הליברלית של הממשלה אשר רצתה לפתוח שערי העיר לפני היהודים. מחקר חשוב זה לטרום־היסטוריה של הקהילה מסתמך על חקירת המחבר בבית הגנזים לתעודות ישנות של העיריה.

במשך יובל שנים לא פורסם דבר על הנושא. ברם, לאחר מלחמת העולם הראשונה נשתנה המצב לרגל ההתעוררות הכללית שהורגשה בהונגריה בשטח המחקר ההיסטורי. כביטוי להלך רוחות זה יש לראות את הופעתו של הלכסיקון ליהדות הונגריה בעריכת פטר אוי־וארי בשנת 1928. עבודת ההכנה שקדמה לפירסום המפעל גרמה תסיסה בקהילות. חוקרים וחובבים וכן עסקני ציבור החלו לחטט בארכיוניהם ולהתחקות על שרשי ההתישבות וסדר הדורות כדי לספק חומר לעריכת הלכסיקון. בדברצן הוטל על פרנץ פאביאן, מזכיר הקהילה לחבר בצורה תמציתית את הערך: תולדות יהודי דברצן. חיבור קצר זה, הראשון על יהודי דברצן התעלם משום מה לחלוטין מקיומה של עדת החרדים בעיר.

בשנות השלושים חיבר ההיסטוריון לאיוש זולטאי ד״ר, מנהל המוזיאון שיצא בדימוס את עבודתו על תולדות התישבות היהודים בעיר בהסתמכו על חומר תעודתי. מחקרו של איש מדע נוצרי זה פורסם ב 1934 בכרך ה 51 של Magyar Zsidó Szemle. ב 1938 הופיע חיבורו של אישטוון סבו, בוגר הפקולטה למדעי הרוח, על התישבות היהודים בדברצן בשנים 1840—1867, נושא שבחר בו לעבודת המחקר שלו באוניברסיטה. החיבור הוא מקיף יותר ומדעי יותר מזה של זולטאי ד״ר ומצוייד בהערות ובמראי מקום. ובשעה שהראשון התרכז בהתהוות המסגרת הקהילתית ושם לב להישגי היהודים בשטח הכלכלי — מעמיק השני בנושא ומתאר ע״י עובדות ומסמכים את המאבק שליווה את התקדמותם. חוק שויון זכויות של יהודי הונגריה משנת 1867 מהווה את הסעיף האחרון בשני החיבורים. לתאור התקופה המודרנית בחיי הקהילה לא קם כרוניקאי־גואל במשך שנים רבות.

ב 1944 הושמד רב מנינה ובנינה של הקהילה. כן נשדדו ונהרסו מוסדות הקהילה והושמדו התעודות והמסמכים. ב 1946 פירסם אנדריאס שוש חבור ב„צופה ליהדות הונגריה״ (בגליון שהוקדש לזכרו של פרופ׳ מיכאל גוטמן) בשם: דרך היהודים ברומי של הקלור־ניסטים. מובלטים בו תאורים מרשימים ומרגשים על הישיגי האישים ופעולותיהם בשטח הצבורי, וכן מוסדות הקהילה בימי זוהרם ושקיעתם. גם בחיבור הזה כבמאמרו של פאביאן בלכסיכון עיין זכר לקהילת החרדים.

העיבוד המדעי של הדורות האחרונים בתולדות קהילת דברצן לא זכה לגאולה קרובה כשם שכתיבת ההיסטוריה המודרנית של יהדות הונגריה אחרה זמן רב. כתיבת מחקר כזה קשה וקלה בעת ובעונה אחת. מצד אחד נתמעטו המסמכים בארכיוני המחוז והעיר, כי היהודים חרגו ממסגרתם החברתית הצרה והשתלבו בחיי המדינה בכל המובנים. מצד שני רבים הפירסומים, עתונים וכתבי העת העוסקים ביהדות המודרנית ובמקומה בחברה.

מיקשא וויס ד״ר, רבה של הקהילה המשוקמת מ 1945—1957 חקר את תולדות בני עדתו בעיקר בתקופה המודרנית. מאמריו בנידון הופיעו בשבועון היהודי Uj Élet הנושאים העיקריים במאמריו הם הרבנים, בתי הכנסת, מוסדות ציבוריים. ד״ר וויס היה חלוץ חקר תולדות הקהילה החרדית. בחיבור רב ענין תאר את תולדות בניית בית הכנסת שלהם — ברח׳ פאשטי.

אישטוון ויגהאזי ד״ר שירש את משרתו של ד״ר וויס וכיהן בדברצן מ 1958—1963 פרסם בבואנוס איירס בשנת 1967 חיבור קצר על תולדות הקהילה. בו התרכז על פעולות השיקום החל מ 1945.

בישראל החל כותב שורות אלה לחקור את תולדות יהודי דברצן. מאמריו בנידון יצאו לאור בדפי היומון ההונגרי הישראלי „אוי־קלט״. ומחקר רציני הכין עבור מכון יד ושם.

הספר הזה, „מאה שנה ליהדות דברצן״ המקיף גם את תולדותיהן של עוד שמונה קהילות קטנות, פרי עמלו ומחקרו של המחבר במשך מספר שנים.

אין לתאר את הקשיים שנערמו בדרך המחבר באספו את החומר הגלמי ואת המקורות לחיבורו. הן המחבר נמצא בארץ, מרחק אלפי מילין מקהילתו לשעבר, ממקורות חיבורו וגם עדי המאורעות האחרונים לא כולם נמצאים בארץ, רבים מהם מפוזרים בכל רחבי העולם.

בכל זאת עלה בידי המחבר להתגבר על הקשיים בעיקר הודות לעזרה שהוגשה לו על ידי אישים ומוסדות ידידותיים.

ראשית התודות לספריה הלאומית בירושלים, שהעמידה לרשותי לשם צילום גליונות נדירים של השבועון

תודה נאמנה לספרית האוניברסיטה ע״ש לאיוש קושוט בדברצן על נכונותה להכין את המיקרו־פילמים ועל העברתם לספרית האוניברסיטה בירושלים.

שלמי תודות להנהלת הקהילה בדברצן שבאספתה ב 1.10.1966 החליטה לתמוך תמיכה מוסרית מלאה בהוצאת ספר יזכור זה. יעמוד על הברכה המנהל דזידר גאבור, מזכירה הראשי של הקהילה שסייע בידי המחבר בליקוט תאריכים ופרטים שנשכחו ובעריכת רשימת קרבנות השואה.

תודתי נתונה למר ליפוט פטרי, איש ירושלים שהעמיד לרשותי פרטים חשובים שנשתכחו במשך הזמן מתקופת הטרור הלבן שהשתולל בהונגריה אחרי מלחמת העולם הראשונה.

ובסוף יש להודות ששני הפרקים הדנים בתולדות הקהילה החרדית היתה בלתי אפשרית מפאת היעדר חומר תעודתי מודפס לולא עזרתם המסורה של האדונים: שמעון שטראוס, ארמון גולדשטיין, ארנו הירש וארנו שטרן. בזכותם הופיע כאן בפעם הראשונה תאור מפורט של קהילת החרדים.

השגת תשעים התמונות המאיירות את הספר הכבידה לא מעט על המחבר. הן הבתים נשדדו, בני האדם נהרגו היאך יישמרו התצלומים? תודה לכל אלה שטרחו באיסוף החומר האילוסטרציוני.

משה אליהו גונדה

I

העיר דברצן

הקהילה, עליה יסופר בספר הזה, יהדות דברצן, התקיימה בעיר בפרק זמן שבין 1840—1944, תחילה כעדה נפרדת, שבניה הורשו ע״י שלטונות העיר להתגורר בתחומה כנסבלים, אחר כך — כאזרחים בעלי זכויות שוות.

הקהילה פרחה ושגשגה, עצמה ופרצה בקצב מהיר ותרמה תרומה נכבדה להתפתחות העיר, שקלטה אותה. ראשיתה היתה עדת אנשים מצערה, כמאה נפש ב 1848, ואילו ב 1944, בשנת השואה, עלה מספר בניה לרבבה. גידול מהיר זה של הקהילה מעיד על שיגשוג בלתי רגיל בחומר וברוח. אין פלא שיהודי דברצן דבקו בעירם, דרשו שלומה והתיחסו אליה כאל עיר־מולדתם. ברם, נאמנותם לא עמדה להם. בשנת 1944 עלה גם עליהם הכורת, שגידע את היער המפואר של יהדות אירופה. גופם וממונם היה להפקר, רק מעטים זכו לראות את קץ הצורר.

בפרק הראשון רצוני לתאר את התפתחות העיר, ואחר כך אעבור לנושא העיקרי, על תולדות הקהילה. ואם סיגנון כתיבתי לא יהיה כסיגנון כרוניקאי אדיש — יבין הקורא לרוחי: הספר נועד בראש וראשונה לילודי העיר, לאוד מוצל מאש. מסופר בו על הוריו, אחיו, על אבות אבותיו. יקרא, איפוא, הקורא, איש דברצן, את עבודתי כפי שכתבתיה, בלהט לבי ובאהבתי את הקהילה הנפלאה הזאת, שטובי בניה אינם עוד. יהא זכרם ברוך!

✶

דברצן, עיר־מלכות חפשית היתה שלישית בגדלה בין ערי הונגריה — עד מלחמת העולם הראשונה. לפי מיפקד האוכלוסין שנערך ב 1930 היה מספר התושבים 117,275.

ראשיתה מתקופת ימי הבינים, כפי שמעידים על כך המסמכים שנותרו מהימים ההם. שרידי בנינים וכנסיות שנחשפו בזמן האחרון רק מחזקים את הדעה הזאת. שם העיר — כך סברו תחילה אנשי המדע — נגזר משרש סלאבי. בימינו נוטים לפרשו על פי השפה התורכית. דעה זאת סבירה יותר כי העיר דברצן שוכנת לאורך קו חדירתם של שבטים שבאו מהמזרח ועברו דרך השפלה ההונגרית הגדולה. מצבה הגאוגרפי של דברצן מיוחד במינו. בניגוד ליתר ערי המדינה הגדולות שנבנו כולן לאורך נהרות ליד מעברות — דברצן הוקמה בלב השפלה. צמחה, גדלה והיתה למרכז, כי שכנה בצומת הדרכים שהובילו

אל מעברות הנהר הגדול, טיסה. אכן, גם בימינו מהווה העיר פרשת דרכים וצומת־רכבת חשובה גם למזרח וגם למערב.

בשלהי ימי הבינים פקע המקום מאלמוניותו והיה לעיר שמילאה תפקיד חשוב הן בשטח הכלכלי והן במישור הפוליטי של הזמנים ההם. נתקיים בה מה שנאמר: „לא נתמלאה צור אלא מחורבנה של ירושלים". האסון שפקד את המדינה לאחר קרב מוהאץ׳ (1526) ולאחר כיבוש הבירה בודה (1541) גרם לגידולה והתעצמותה של דברצן. הונגריה נתפלגה לשלשה אזורים. טראנסילבניה היתה לנסיכות עצמאית, דרום־הונגריה הפכה לשטח כיבוש תורכי, ואילו צפון המדינה ורצועה צרה במערב סופחו אל ארצות ההבסבורגים. דברצן נמצאה סמוך לגבול של שלוש הטריטוריות. היותה עיר־ספר נטלה לידה את מסחר המעבר. סוחריה, שמקודם הסתפקו בסיפוק צרכי הציבור המקומי, ניצלו את המצב החדש ושלחו ידם בסחר הבינארצי. העיר גדלה ואזרחיה היוזמניים הלכו מחיל אל חיל. אבות העיר ניהלו מדיניות זהירה ומחוכמת. כדי לשמור על בטחונה ועל תמידות השיגשוג הכלכלי שנפלה בחלקה — שילמו מסים לשלשת אדוניה של המדינה השסועה. לקיסר ההבסבורגי, לסולטן התורקי ולנסיך טראנסילבניה. בזאת נצילה העיר — ככל שהשיגה ידם — מחמסנותם של גדודי קלגסים השונים שפשטו באיזור הספר ובזזו את היישובים חסרי המגן. והעיר דברצן לא היתה מוגנת בחומה. בשפלה ההונגרית אין יערות ואין אבנים. חפיר עמוק הקיף את השטח הבנוי אך לא די היה בכך להרתיע את כנופיות החיילים שפשטו בערבה.

דרכי המסחר שחצו את העיר, שיירות סוחרים ונוסעים שעברו בה עוררו בלב אזרחיה את הרצון לעשות פרקמטיה. שלטון היאגלונים וההבסבורגים שממלכתם כללה מספר מדינות יצר כבר בשלהי ימי הבינים תנאים טובים למסחר של האיזור ההוא. בימי הכיבוש התורכי, בתקופה הממושכת של „לא שלום ולא מלחמה" נעשה המשק המלחמתי כמעט תופעה של קבע. דבר זה עודד את הייצור והמריץ את הפעילות הכלכלית. אכן סוחרי דברצן ניצלו במידת יכלתם את האפשרויות שנפתחו בפניהם. מעשה באיש דברצן זריז ונועז שקנה בשנת 1569 כ־12 טון נחושת וסחר בה הן במחנה התורכים וכן במחנה הגרמנים. סוחרי בהמות של העיר היו ידועים אפילו באוסטריה. הם קנו עדרי בקר גדולים ומכרום ברווח יפה בשווקי וינה. הבוקרים שהובילו את הבהמות נקראו hajdú מלה שהוראתה: מוביל = hajtó.

פריחה כלכלית זאת נפסקה ב 1660 כאשר כבשו התורכים את נאג׳וארד (אורדאה של היום) וחסמו בפני סוחרי העיר את הדרך החשובה שהובילה לטראנסילבניה. בשלהי המאה ה 17 פתחו ההבסבורגים במלחמת תנופה נגד התורכים על מנת לגרשם משטחי הונגריה. המאבק היה קשה וממושך. מסעותיהם של הכוחות המזויינים, השתוללות שכירי החרב, השודדים שהזדנבו אחרי המחנות שיבשו את הדרכים שהיו בחזקת סכנה מתמדת. המסחר פסק, נשמו הדרכים.

בית הכנסת המפואר בדברצן

התקוממות הנסיך ראקוצי שדוכאה רק ב 1711 הפכה את מרחב דברצן לשדה קרב. הדרכים שהיו פעם שוקקות מעגלות הירידאים העמוסות משא לעיפה — היו שוממות מאדם. הסוחר, איש דברצן, נעלם משוקי־חוץ. הייצור הצטמק למימדי הביקוש המקומי.

מענין לציין שבשעה שהעיר נידלדלה מבחינה כלכלית רמה קרנה ונתחזק מעמדה כעיר ואם במדינה. אי־השתתפותה במרד ההונגרים בראשותו של ראקוצי זכתה להערכה מלאה מטעם חצר המלכות אשר בוינה. היא הועלתה לדרגת „עיר מלכות חפשית" בשנת 1693. תואר זה הוכר ע"י אספת המעמדות ההונגרית רק כעבור עשרים שנה, וגם אז בתנאי שתינתן רשות לקאתולים להתישב בעיר ולהקים להם כנסיה משלהם. הוראה זאת היתה בה משום גזרה לאזרחי דברצן, לחסידי תורת קאלוין שהיו ידועים כ„עם קשה עורף". העיר שהיתה מעין רפובליקה קאלויניסטית בזעיר אנפין — איבדה את אפיה המיוחד. עניני העיריה והכנסיה שעד אז היו מנוהלים ע"י מוסד משותף — הופרדו. רק בית הדפוס נשאר, עד 1945, בבעלות משותפת. עתה, לאחר דיכוי ההתקוממות הגיעה תקופה ממושכת של שלום להונגריה שסבלה כה רבות במשך קרוב למאתיים שנה. ברם פצעי המדינה לא במהרה נגלדו. שתי סיבות גרמו לכך שההתאוששות אחרה לבוא: 1) הונגריה נחרבה כמעט כליל. רעב, מגפות, חרב האויבים עשו שמות באוכלוסיה. יישובים שלמים נעלמו מעל המפה, שרידי הפליטה נידלדלו ללא תקנה; 2) מעמד ההבסבורגים נתחזק אחרי ניצחונם על התורכים ולא ניתן כלל למנוע מהם לנהוג בהונגרים כבעבדים. שרי המלכות, שונאי מאג׳רים מושבעים, התיחסו אל הונגריה כאל שטח כיבוש, ניהלו את עניניה מוינה, ניצלוה כניצול מטרופולין את מושבתה, עיכבו את שיקומה בכל הדרכים.

ירידתה התלולה של המדינה פגעה קשות גם בעיר דברצן. המסחר — כפי שהזכרנו לעיל שותק. רמת החיים ירדה פלאים, כח הקניה נחלש, התוצרת האוסטרית הזולה דחקה את רגלי התוצרת המקומית. הייצור פרש מענפי החרושת אל החקלאות שהבטיחה לפחות את הקיום המזערי. „העיר דברצן — כיתר ערי השפלה — ירדה מגדולתה והיתה לכפר, למושב מגדלי בקר ואיכרים זעירים" (מכתבי בילא גרינוואלד).

תהליך זה זורז ע"י מדיניות האגררית של ההבסבורגים. לאחר גרוש התורכים ולאחר דיכוי מלחמת החרות של ראקוצי נשמו שטחים עצומים, אחוזות ענקיות נעשו הפקר ועברו לידי השלטון. חצר המלכות חילקה את הקרקעות האלה בין משרתיה הנאמנים, בעיקר בין בני האצולה. גם הערים ששמרו אמונים לקיסר זכו מן ההפקר, ביניהן גם דברצן. קרקעות אלו רק הגבירו את נטיית האזרחים לחיי החקלאות.

בסוף המאה ה 18 נקלע תייר אנגלי לרגל מסעו באירופה אל דברצן. ברשימתו מתאר את אשר נגלה לנגד עיניו: „דברצן נחשבת לעיר ונהנית מזכויות מוניציפליות. אך למעשה הינה כפר ובתור שכזה אולי הגדול בכפרי אירופה. ואם מישהו יתעקש לראותה כעיר אזי היא העלובה מכל ערי אירופה, אם כי אזרחיה אינם אביונים כלל וכלל. הבתים, פרט לאחדים, בני קומה, נמוכים, גגותיהם עשויים קש... לריצוף אין זכר בכל רחובות העיר...

על אף התאור הקודר הזה העיר דברצן לא היתה ככפרי אירופה. היא היתה ונשארה מרכז תרבותי־דתי. כך סברה גם ממשלת וינה אשר, בחלקה את הונגריה לארבעה אזורי שיפוט (בשנת 1723) במסגרת אירגונה המחודש של מערכת המשפט — הקימה בדברצן בית משפט מחוזי.

השופטים, הדיינים, פקידי העיריה הבכירים יחד עם הכמרים והפרופסורים של הקוליג׳ היוו את שכבת המשכילים. משקלם בחברה לא היה מבוטל, אך את חיי הרוח הרדומים גם הם לא יכלו לעורר לפעילות, ליצירה.

הספרות ההונגרית מכנה את הדורות הללו כ„תקופת ההתנכרות לערכי הלאום״. כינוי זה אינו הולם את דברצן ויושביה. התרדמה הלאומית התרבותית שאיפינה את המדינה בימים ההם פסחה על העיר. הסיבה נעוצה בדת הקאלויניסטית ובחינוך שהקנתה לחסידיה. רוב מנינו ובנינו של היישוב ידע קרוא וכתוב ולא — לא יכול ליטול חלק בפולחן, שהיה מבוסס על הקריאה הסדירה בספרי הקודש ועל שינון פרקי תהילים, שהושרו במקהלה בבית התפילה.

המוסד החינוכי החשוב שבעיר היה הקולג׳. מוסד זה הכשיר כהני דת, רועים רוחניים ומורים לא רק עבור העיר אלא גם עבור כל הקונגרגציות של דת קאלווין באיזור שמזרחה לנהר טיסה. מבין תלמידי הקולג׳ יצאו הטכנאים הראשונים של המדינה והמודדים.

בסוף המאה ה 18 הלטינית היתה לשון ההוראה. היא היתה אז שפה חיה שגורה בפי מורים וסטודנטים כאחת. היו זמנים שהדיבור בשפת האם היה בחזקת איסור חמור מטעם ההנהלה.

תקופת ההשכלה לא פסחה על המוסד. רוח המערב פרצה אל תוך הקוליג׳ השמרני. סטודנטים וגם פרופוסרים ביקרו באוניברסיטאות זרות בעיקר בגרמניה, בהַאלֶה ובהיידל־ברג. בשובם הביתה הביאו אתם את הרעיונות החדשים שקלטום וניסו להדביק בהם את עמיתיהם ותלמידיהם. בתיווכם גונב שמץ דבר מתורות וולטר ורוּסוֹ לידיעת הציבור המשכיל. אט אט נתאזרחו גם מדעי הטבע בתכנית הלימודים. קמו אנשי מדע גדולים וי־דועים מבין שורות המרצים. כזה היה ג׳ורג׳ מארוֹטי המתימטיקאי, איש האשכולות. עלה עליו יוסף האטוואני, הפיזיקאי הדגול. על נסיונותיו החדישים והנועזים יצא לו מוֹניטין בין ההמונים כמשתף פעולה עם השטן. דמותו הפכה סמל לשואפי דעת וקידמה, מעין התגלמות חדשה של גלילאי. המשורר היהודי אמיל מקאי בחר בו כגיבור מחזהו „הפרופסור הנודע והחכם האטווני״ (1899).

בסוף המאה ה 18 ובראשית המאה ה 19 הגיעו לדברצן רעיונות המהפכה הצרפתית. רעיונות הקידמה חדרו אל תוך הקוליג׳ אם כי לא דרך השער הראשי אלא בהסתר, ופשטו בו במחתרת. אווירת מרדנות נעורים זאת הונצחה ביצירתו של גדול סופרי הונגריה מוריץ יוקאי: „בכל זאת נוע ינוע...״ גם מתוך שירתו של צ׳וקונאי, משורר הדורות הללו בוקע ועולה ברטט קול ענות העת החדישה.

במשך המאה ה 19 עלה וגדל בהתמדה מספר האזרחים השוחרים את הקידמה. שותפים נאמנים להם במאבק למען הקידמה היהודים שהתישבו בעיר ב 1840. כשרונם, הונם ואונם היו מהתחלה קודש לפיתוח העיר, לקידומה ולהרמת קרנה.

בשנות הארבעים, משהגיעו ראשוני המתישבים היהודים, נמצאה התפתחות העיר בשלביה הראשונים. בשנים ההן כתב פטפי, שעשה שם כמה חדשים, את איגרתו ההיתולית והעוקצנית, אל ידידו פריג׳ש קרנו. באיגרת קטע על אודות דברצן: „כלום היית כבר כאן וראית את המדבר; או את מדבר העיר הזה? אם רצונך לשקוע בעפר או להתבוסס בבוץ, כאן תשיג את מבוקשך על נקלה ללא מאמץ. אך אל תשכח לאטום חטמך תחילה; ולא — יאחזך שבץ מריח שומן החזירים בטרם תיחנק. אלי, מה רבים החזירים ובנדיפת שומנם מלאה העיר. לעומת משמן בשרם כזה הרוח כגל עצמות חֲרֵרוֹת מקשקשות כצלעות שלדי רפאים בבית הקברות. אם מישהו קונה ספר במקרה מתוך היסח הדעת — שומן חזירים יעטוף בדפיו.״

אכן, עיירה קטנה היתה אז דברצן, שכבת אבק כיסתה את פניה בלהט הקיץ, בוץ סמיך בחורף, דופנית רתומה לסוס שמשה כרכב ציבורי, וחקלאות היתה פרנסת העירוניים.

בשנות החמישים חל מפנה מכריע בהתפתחות העיר, כאשר נאותה לאחר פיגור ממושך להשתלב במעגל המשק הקאפיטליסטי. במפנה הזה רב היה חלקם של היהודים. הואיל ובמשך דורות רבים נאסרה עליהם קניית נכסי דלא ניידא — פנו, מדלית ברירה, אל המשק הכספי, בו רכשו נסיון, בקיאות וגם הון התחלתי. עתה, בהינתן להם רשות להשתתף בכל ענפי הכלכלה העמידו ברצון לשרות הציבור את מרצם, הונם, כושרם הארגוני ואת האשראי, שמן סיכה לגלגלי משק הכספים המודרני.

לאיוש זולטאי מאשר את העובדה הזאת בספרו באמרו: „קשה למצוא בעיר מפעל, יהא זה מסחרי או תעשייתי, מבוסס על הון פרטי, ציבורי או בנקאי — שלא תהיה בו יד היהודים. בכל מאודם, בכשרון רוחם הער פועלים הם לטובת הכלל.״

מאה וארבע שנים מילאה היהדות בדברצן את יעודה ההיסטורי במסירות ובהצלחה רבה — עד גירושה מן העיר — מולדתה. הגירוש בוצע בצורה מחרידה, ובקצה נתיב הייסורים מוות אכזרי ארב לקרבנות.

עליהם, על אבותיהם, על ראשוני הקהילה יסופר בפרקים הבאים.

II

תגרים וירידאים יהודים בעיר השיטנה

השפל הכלכלי שפקד את הונגריה במאה ה 18 גרם לתנאי משק פרימיטיביים במדינה ודברצן בכלל זה. אפשר למצוא דמיון רב בין סיבותיו ותוצאותיו של דלדול כלכלי זה ובין השפל שנתהווה באירופה בראשית ימי הבינים לאחר חורבן האימפריה הרומית. משק הכספים התמוטט, המטבע נעלם מן השוק, הייצור נצטמק והעבודה עצמה נשארה מקור הפרנסה העיקרי. כתוצאה מכך קם מעמד חדש, בעלי האחוזות הגדולות. הם עלו בראש סולם החברה והיו לאצולה פיאודלית חדשה בשתי התקופות הנ״ל. המוני האיכרים היו כה עניים שצריכתם ירדה פלאים. מימדי הייצור נצטמצמו עד מאד. בעלי המלאכה נטשו את מקצועם. המסחר העולמי ואפילו הבינארצי פסק כמעט לחלוטין. רוכלים פשטו במדינה, עברו מעיר לעיר, ומכפר לכפר בהציעם את המוצרים הבסיסיים, שבלעדיהם חיי האדם וניהול המשק היו קשים ואפורים ביותר. רוכלים נודדים אלה — בני ארצות הבלקן, לפי מוצאם — נטלו לידיהם את מלאכת התיווך. במסעות הסחר שלהם בקרו תכופות ביישובים העירוניים, סרו אל אחוזות האצילים וסיפקו מצרכי יסוד לעם שעבד בשדות.

פעולתם הכלכלית של זרים אלה לא הופרעה ע״י סוחרים מקומיים באשר הם מזמן נטשו את מלכאתם והיו לחקלאים. מי שנשאר במקצועו בדברצן וביתר ערי המדינה הוציא את לחמו, בחוסר הון חוזר, מחנות הכל־בו שלו, בה החזיק מלאי דל של מוצרים מעשי אומנים מקומיים, ותוצרת אוסטרית זולה שנועדה למחוזותיה העניים של הממלכה.

סחורות יקרות יותר שלא הופיעו במחירוני התגרים המקומיים סופקו לציבור ע״י רוכלים נודדים וירידאים סרבים, ארמנים, יוונים ובולגרים („יונים״ — בפי העם) בשוקי הערים ובירידים, שנתקיימו כמה פעמים בשנה בכל יישוב גדול ובינוני. ירידים אלה נעשו דבר של קבע החל מהמאה ה 18 והם משכו כבמטה קסם את הירידאים ממדינות הבלקן שהיו תחת שלטונה של תורכיה. עם גידול מספרם ביקשו „יוונים״ אלה להתישב בערים או לפחות בפרברים. אם ניתן להם אזי נתארגנו בקהילות נפרדות, הקימו להם בתי יראה לפי פולחנם המיוחד, כסיות אורתודוכסיות למיניהן, בהן שלטה שפת העדה. מוסדות קהילותיהם חזקו את הכרתם העדתית ושמשו כח משיכה למהגרים נוספים.

עירית דברצן ראתה בחרדה את גידול הקהילה היוונית והחלה בפעולה נמרצת נגד הסוחרים הזרים שהציפו את השוק במרכולתם ובקשה לדחוק את רגליהם. תולדות המאבק הזה נחקרו באופן מדעי ופורסמו ע״י לאיוש זולטא, מנהל המוזיאון העירוני של דברצן.

בשלהי המאה ה 18 הוכרע המאבק. העדה היוונית המאורגנת התפוררה. רבים נאלצו לעזוב את העיר והנותרים נתבוללו באלמנט השליט, בעדה המאג׳רית הקאלויניסטית. היום רק שמם הזר של צאצאיהם מעיד על מוצאם היווני והארמני. שמות כגון צ׳אנק, צ׳באן וכו׳. לאחר שבני דברצן התגברו על הסוחרים היווניים הופיעו היהודים הראשונים בעיר, בדמות ירידאים.

הירידים נערכו שבע פעמים בשנה והם נמשכו מיומיים עד שבועיים. בדברצן, אפילו בזמנים המודרניים, יריד כזה לא נתפזר עד שמלאו לו שבוע ימים. היריד שנערך בדברצן בחורף של שנת 1781 ברחבת השוק, היה בעל מימדים מתונים למדי והדי[illegible]פות לא היתה ערה. התגרים באו מ 34 מקומות וביניהם היו עשרה יהודים.

ביריד האביב של שנת 1781 שנערך מחוץ לחפיור שהקיף את העיר — שם המשטח שנועד ליריד נקרא „שוק חיצוני״ עד היום הזה — היה רב־משתתפים. תגרים באו מ 60 מקומות על סחורותיהם ולפי שמות הירידאים לפחות 109 באו מארצות הבלקן. גם מספר היהודים עלה והגיע ל 22. בציינם את מקום מגוריהם הם הזכירו את קהילות בודא־עתיקה, אסאד, ניקולסבורג. יש לציין שהירידים הנ״ל נתקיימו בשנות מלכותו הראשונות של הקיסר האבסולוטיסטי הנאור יוסף השני.

מספר הירידאים היהודים הלך וגדל משנה לשנה. שתי משפחות קנו להם משכן קבע ביער מחוץ לחפיר. כי העיריה לא הרשתה ליהודים להשתקע בעיר גופה ואף לא ללון באכסניה לתייר או סוחר שנתעכב בעיר לרגל מסעו או עסקיו. במרוצת הזמן נקשרו קשרי מסחר בין אזרחי העיר הנוצרים ובין היהודים שישבו מחוץ לחפיור, קשרים שחייבו משא ומתן שנמשך למעלה מיום. גם הירידים שנמשכו, כאמור, שבועות אחדים הכריחו את היהודים להקים אכסניה ומסעדה כשרה, אם לא בעיר, הרי לפחות, בקרבתה. אכן, הדבר הזה קם. מסוף המאה ה 18 נבנו אכסניה ומסעדה מחוץ לשטח הבנוי דאז שלא היה בתחום שיפוט העיריה. זו החכירה את המבנים למשפחה יהודית לנהל את המסעדה לתקופה מסויימת.

המסעדה ובתי האכסניה הקטנים שהקיפוה היו מקום מגוריהם הראשון של יהודי דברצן. כך התחילו יתר יישובי היהודים בערים אחרות בהן נאסר עליהם להשתקע בתחום השטח הבנוי. היה והיהודים הערימו על בורגנים צרי עין וחכרו להם חלקת אדמה באחוזת אחד האצילים, באחוזה שקצה הגיע עד תחום העיר (למשל בפוז׳ון באחוזת הרוזן פאלפי). הקהילה היהודית הקטנה בקצה העיר הלכה ונתבססה. חשיבותה התבטאה בכך שזכתה בבית כנסת בבנין שהוקם למטרה זאת. על המאורע הגדול בחיי הקהילה מסופר ביומון הונגרי ב 1791 בזו הלשון:

„מעשה גדול ונאה עשתה עירית דברצן הנכבדה בבנותה, על חשבונה, בית כנסת ליהודי הפרוורים ולירידאים אחרים המתאכסנים שם לרגל עסקיהם. חנוכת הבית נתקיימה לרגל היריד האחרון ובני דת משה המרוגשים לא ידעו איך להודות על המחווה הנאה. רבים מנכבדי העיר היו נוכחים בטכס רב־רושם שנערך בבנין החדש.״

„המעשה הנאה״ של האזרחים הקנאים לא היה בו משום סיכוי קל של שינוי לטובה ביחסם אל היהודים. הנוצרים הוסיפו לראות בהם זרים בלתי רצויים. האוירה נשתנתה במדינה, הלך הרוחות הפוליטי נעשה ליברלי יותר. אספת המעמדות המיוחסים שהתנהלה בסימן רפורמות רציניות פרשה את כנפי חסותה גם על היהודים. החוק משנת 1790 סעיף 38 אשר נקבע לאחר מותו של יוסף משני, מתיחס אל זכות מושבם בזו הלשון:

„היהודים המתגוררים בערי המלוכה החפשיות ובכל מקום אחר (פרט לערים שבאזורי מכרות הכסף והזהב) יוסיפו ליהנות ממעמדם בו היו שרויים ב 1.1.1790. והיה וגורשו ממקום מושבם — יינתן להם לשוב אל בתיהם.״

לגבי יהודי דברצן לא הביא החוק הנ״ל כל שינוי לטובה. הקיסר יוסף השני ביקש להטיב את מצבם ולפתוח בפניהם את שערי הערים. אולם, ניסוח החוק הפשרני איפשר לעירית דברצן לעכב את התישבותם ליובל שנים נוסף: ב־1.1.1790 לא התגוררו יהודים בעיר, לכן לא יכולים לדרוש, בהתאם לנוסח החוק, זכות להשתקע בעיר עצמה. ומה שנוגע לתושבי הפרוורים — המגרשים הללו אינם כלולים בתחום שיפוט העיר. לכן יהודי הפרוורים אינם נחשבים לתושבי דברצן.

בראשית המאה ה 19 הסתבכה אוסטריה במלחמה ממושכת עם צרפת, תחילה נגד המהפכה, אחר כך — נגד נפוליון. הונגריה, שהיתה חלק בלתי נפרד של הממלכה האוס־טרית, הפיקה תועלת מירבית מהמלחמה. החקלאות נעשתה ענף כלכלי חשוב, מחיר התבואה עלה, צבאות הממלכה ספגו את עודפי היבולים. ימים טובים באו על מרכזי החקלאות, ביניהם גם על דברצן, ורבים מתושביה התעשרו.

עם תום המלחמות הקיץ הקץ לגאות קצרת ימים זאת. הממון שנצטבר בידי האזרחים איבד ערכו לרגל פיחותים תכופים. ומה שנותר מהרווחים שוב הושקע ברכישת קרקעות ובגידול עדרי בקר.

אכן בשליש הראשון של המאה ה 19 שוב הואט קצב הפעילות הכלכלית. חיי החברה קפאו על שמריהם ואילו להרדמת העירנות הפוליטית דאג משטרו הריאקציוני של מטרניך. תקופה זאת בתולדות הונגריה מתוארת יפה בספרו הרציני של הסופר הליברלי ברון יוסף אטווש, ב„נוטריון הכפר״. בד בבד עם הדיכוי הפוליטי גברו השמרנות הדתית והקיפאון בשטח התרבות. וכך מתאר אישטוון באלוג את עולמה הקטן של דברצן בימים ההם:
„מלחמות נפוליון, שנמשכו למעלה מעשרים שנה, הביאו אתן שגשוג כלכלי לעיר עקב הביקוש ההולך וגובר למוצרים חקלאיים. שגשוג זה לא היה מלווה התאוששות רוחנית. קשה למצוא סימני התענינות תרבותית ורעיונות חברה חדשים אפילו בין האזרחים

האמידים והמיוחסים שמספרם לא היה רב. שיכבה דקה זאת, שהיתה מבוססת מבחינה משקית, היתה נטולת יומרות בשטח התרבות בכלל ובאמנות בפרט.

וכך כותב על הקוליג׳ המחבר הנ״ל: „הפוריטניות הקפדנית וצרת אופקים ששררה במוסד חינוכי גבוה זה התנגדה חריפות ללא כל טעם סביר לאמנויות ולספרות, באווירה שמרנית כזאת התחנך הדור בשנים שלאחר קונגרס וינה.״

כוחות הקידמה באירופה שהוכו מהלומה רצינית בימי הריאקציה — התאוששו עד מהרה ועברו להתקפת־נגד. זה התבטא בתסיסה חברתית גוברת, בהתקוממויות לאומיות ובמהפכות. לאט לאט, בהיסוס ובגישוש, נעורה גם החברה ההונגרית מעלפונה. התעוררות לאומית זאת החלה בפעולות הרוזן סצ׳ני לתיקונים כלכליים וחברתיים. הרוחות הרעננות של הקידמה הכללית שנשבו במדינה הגיעו גם לדברצן, ועמן גם הדי הדיון הציבורי בעניין היהודים. שלטונות העיר החלו לתת דעתם על הבעיה המטרידה הזאת. שמא סלקא דעתך ודיית סבור שהמועצה בקשה לפעול ברוח הזמן ואמרה להיענות ליהודים שביקשו להשתקע בעיר? טעות בידך. המועצה קיימה ישיבות, דנה, התכתבה עם הנוגעים בדבר כדי למנוע את התישבות היהודים בדברצן. מלבד המוסדות הרשמיים של השלטון המקומי (העיריה והמועצה) גילה איגוד הסוחרים פעילות יתרה בנידון. אמנם, זה האחרון לא היה מוסד רשמי, רק ארגון חברתי, אך השפעתו היתה רבה, ובעיקר במה שנגע ל„בעית היהודים״.

בשעה שאזרחי הערים טיכסו עצות „לקדם את הרעה״ שנשקפה להם מהיהודים, גילו האצולה ובעלי האחוזות הבנה ואהדה כלפי היהודים ותבעו את שיפור מצבם מתוך מניעים אנוכיים. להתאמת משקיהם המוזנחים והמיושנים אל הזמן החדש היה דרוש כסף רב, וברשותם לא היה ממון. מאידך, ליהודים, שנאסר עליהם רכישת נכסי דלא ניידי, היה הון מוכן להשקעה. הזדקקות זאת יצרה תנאים טובים ושיתוף פעולה. לא לחינם חששו אזרחי דברצן ממדיניות הפרו־יהודית של בעלי האחוזות.

ישיבות אסיפת המעמדות בהונגריה שנתקיימו בשנים 1825—1827 התקיימו באוירת ההתעוררות הלאומית. הנציגים, הן השמרנים והן הליברלים הושפעו מהזעזועים הפוליטיים ששטפו באירופה בשנות העשרים. עמי אירופה הדרומית, ספניולים, איטלקים, ויוונים הניפו את נס המרד והתקוממו נגד שליטיהם ה„חוקיים״. גם ברוסיה פרצה מהפכה, קשר־הנפל של הדקבריסטים. סדרי החברה החלו להתערער ואספת המעמדות פעלה תחת הרושם העז של המאורעות.

הרוזן סצ׳ני, אבי הרפורמות מתח ביקורת קשה על פיגורה התרבותי והכלכלי של המדינה. בדיוני האספה הועלו הצעות שונות בדבר הרפורמות, ובין השאר הוחלט לדון מחדש בהצעתו של הרוזן יוסף האלר על תיקון מצבם של היהודים, תכנית שהוגשה ע״י מחברה עוד בשנת 1792.

אזרחי דברצן, ובעיקר הסוחרים נחרדו למשמע הדבר והחליטו לצאת חוצץ נגד כל שינוי במעמד היהודים ונגד הרחבת זכויותיהם.

ב 24.3.1829 שלחו סוחרי הבירה הנוצרים, איגרת בהולה אל עמיתיהם, חברי איגוד הסוחרים בדברצן. נרעשים ונפחדים הודיעו על הסכנה הנשקפת לסוחר הנוצרי: האספה הלאומית העבירה את הצעת הרוזן האלר לדיון לועדה מיוחדת לשם בדיקה ועיון. ייתכן וייתכן שבמושב הבא של האספה יוענקו ליהודים זכויות אזרח. וזו לשון האיגרת: „למרות שהחלטתה הסופית של הועדה לא פורסמה עדיין, אפשר להסיק מסקנות מגישתה החיובית של האצולה, שהיא הרוב באסיפה, אל היהודים. אי לכך קיים חשש סביר שבמושבה הבאה של האספה הלאומית יוענקו ליהודים זכויות, שתהיה בהן משום פגיעה חמורה באינטרסים של האזרחים הנוצרים שבערי המלכות בכלל ולמעמד הסוחרים בפרט..."

סוחרי הבירה הציעו לעמיתיהם בדברצן שכל הערים יפנו יחד אל מושל המדינה (נציג המלך) הממונה על הרשויות המוניציפליות שיעביר את הפטיציה שלהם אל אספת המעמדות. כן הציעו לקיים אספת מחאה ארצית של כלל נציגי הערים בחודש יוני ביום מדרד הקדוש.

עם קבלת האיגרת הנ"ל נתכנסו סוחרי דברצן ב 28 באפריל לדון במצב. בישיבה הוחלט בין היתר: „אנו מוכנים ברצון לדון עם איגודי הסוחרים של כל הערים על הצרות הצפויות לנו בגלל היהודים, המהווים סכנת משותפת לכלל הסוחרים."

איגוד הסוחרים של דברצן הודיע ב 3 ביוני ליוזמי הפעולה בבירה כי נבחרו נציגיו והללו ישתתפו באספת המחאה הארצית שתתקיים ב 9.8.1829. בלשון גדושת מליצות הבטיחו אזרחי דברצן: „כל קרבן לא ייקר לנו כדי למנוע את המגפה (היהודית) המאיימת על עצם קיומנו. לא נירתע מכל ונעדיף להיקבר תחת חרבות מגמותינו, אם לא נשיגן."

ב 29 ביוני שוב התכנסו סוחרי דברצן בדבר „עניננו ולחצנו ע"י היהודים".

ביד המשלחת שיצאה לבירה היה תזכיר על מצב היהודים בדברצן: „בעיר דברצן גופא אין תושבים יהודים. הם קנו דריסת רגל במבואות העיר, באכסניות שניבנו על אדמות אצילים אשר מחוץ לתחום שיפוט העיריה. בבנינים אלה שנחכרו ע"י יהודים הוקמו מסבאות, אטליזים וחנויות למיניהם. הם מוכרים שם יין, שכר, י"ש, בשר ומלח לבישול. עיסוקם זה גורע הרבה מהכנסות העיריה וגורם לה נזק רציני. האכסניות משמשות גם מרכז לארחי־פרחי של בני העדה. משם פושטים הם כארבה אל שווקי העיר ורחובותיה ומספרים בכל מיני סחורות, גם באלה אשר מכירתן היא זכות בלעדית של חברי איגוד הסוחרים. הם מוכרים בגלוי גם עור קורדובה, שהמסחר בו אסור אפילו לתגרים ארמנים מטראנסילבניה".

באספת המחאה שנתקיימה בבירה ב 9 באוגוסט, ייצג אישטוון ואש את סוחרי דברצן. הכנס דן בפרשה וגמר בדעתו לפנות אל המושל בפטיציה בשפה הלטינית. עריכת הכנס, הכנת הבקשה והגשתה אל המושל היו כרוכות בהוצאות. ארבעת אלפים פורין היו דרושים לכסותן. חלקה של דברצן בתקציב היה 400 פורין. בסופו של דבר נכשלה כל התכנית, בגלל סיבות חמריות. איגודי הסוחרים של הערים לא העלו את הסכומים שנדרשו מהם.

איגוד של דברצן אף הוא לא הצליח לגבות יותר מ 200 פורין מחבריו. מכל הפרשה הזאת נשאר רק נוסח הפטיציה, חומר להיסטוריון המתעניין בפרטים. בידינו נוסח התשובה של סוחרי דברצן לטיוטת הפטיציה שנשלחה אל כל האיגודים המקומיים:

„שלטונות העיר שלנו דאגו תמיד לכך — בהתאם לתקנון של העיריה והמסורת שבידה — שיהודי לא יורשה לגור בעיר ולשהות בה כתושב עראי". כראיה לכך מוסיפים חותמי התשובה: „אזרח המאכסן בביתו יהודי, ולו רק לזמן קצר, ייקנס. קנס כספי כבד יוטל על היהודי ויגורש מהעיר. נוהג זה שריר וקיים עד היום הזה".

*

הסברה שיהודי דברצן הראשונים התגוררו בהאידו־שמשון ומשם באו לעיר לרגל עסקיהם — בטעות יסודה. למעלה מכל ספק, וגם מסמכים מעידים על כך שהיישוב הראשון במבואות העיר קם על אדמות אצילים, מקום הנמצא היום בעיר עצמה. (היום זה כיכר השוק החיצוני ורחבת תחנת הרכבת המקומית.) כאן התגוררו המשפחות אשר בניהן היו, לאחר מתן רשות ההתישבות, ראשי הקהילה, ביניהם משפחת שטיינפלד. מכאן יצאו ובאו אל העיר לרגל עסקיהם. הם התקיימו על מתן הלוואות, מכירת יינות לסוחרים המקומיים, רוכלות ותגרות בירידים. מספרם הלך וגדל והשפעתם על הירידים היה ניכר למדי. ראיה לכך מאמר קצר בעיתון „ילנקור" בגליון מיום 20.10.1832 על יריד הסתיו של דברצן שלא הצליח במיוחד „באשר היהודים — לרגל חגיהם — לא השתתפו ביריד".

המצב הפוליטי בינתיים — כפי שתארנו לעיל — פעל לטובת היהודים. בהשפעת מהפכת יולי באירופה ב 1830 ותחת רושם של חוקי הרפורמה של הפרלמנט הבריטי משנת 1832, גם אספת המעמדות של הונגריה נטתה לתיקונים הכרחיים. נואמים רבים קמו ודרשו שויון זכויות ליהודים. שנוי זה באוירה הפוליטית וביחס הציבור אל היהודים בא לידי ביטוי בפניית מושל המחוז אל עירית דברצן בדבר היהודים. נציג משרד הפנים שאל את העיריה אם היא מוכנה לקבל יהודים — אם הם ראויים לכך — אל שורות איגוד הסוחרים של דברצן.

תשובת העיריה מ 27.1.1840 היתה שלילית בהחלט: „לפי חוקי המדינה בנידון ובהתאם לנוהג המקומי אין ליהודים רשות להתגורר בעיר. אי לכך אינם יכולים להתקבל כחברים באיגוד הסוחרים המקומיים". אולם מצב זה לא יימשך זמן רב. אספת המעמדות של הונגריה פתחה בדיונים יסודיים בדבר זכויות היהודים, הועלו הצעות, הועברו החלטות אל הבית העליון ואל המלך, נתקבלו אישורים, תיקונים ובסוף נתקבל הניסוח הסופי. החוק בדבר היהודים היה בו פשרה בין הגישה הליברלית של ההצעה המקורית ובין ההשקפה השמרנית, שנתגבשה בסוף בחוק זה (משנת 1840, סעיף 29, נקודה מס' 1). נקבע שמותר ליהודים להתישב בכל רחבי המדינה, פדט לערים אשר באזורי מכרות הכסף והזהב. משמע, שגם בערי המלכות החפשיות שעד אז היו מחוץ לתחום המושב.

לפי החוק הנ"ל התישבו היהודים הראשונים בעיר דברצן.

III

השנים הראשונות בדברצן

1840—1848

החוק משנת 1840, סעיף 29 הרשה ליהודים להתישב בערי המלכות החפשיות, ביניהן גם בדברצן. הנקודות העיקריות של החוק הן: 1) ליהודים ילידי המדינה ולאלה החיים בה ברשות — מותר להתישב בכל רחבי הממלכה בכפרים ובערים, בתנאי שהתנהגותם המוסרית היא ללא דופי. יוצאים מכלל זה ערי המכרות של המתכות היקרות, בהן גם להבא תהיה אסורה התישבות יהודים. 2) בהתאם לתנאים דלעיל מותר להם להקים מפעלי חרושת, לעסוק במסחר ובמלאכה, בין אם הם עובדים בגפם בין אם מעסיקים עובדים בני דתם. כן מותר להם להכשיר את בניהם למקצועות ולענפי אומנויות בהם עסקו עד עתה. 3) חייבים הם לשאת שמות משפחה ושמות פרטיים דוגמת יתר תושבי המדינה. רבניהם ישרתו גם כפקידי רישום וחייבים לרשום את הנולדים בספר הילודים. את מסמכיהם, הוזיהם ונירותיהם הרשמיים חייבים היהודים לכתוב בשפות השגורות בפי האוכלוסין במקום. 4) בערים ובמקומות בהם ניתנה בעבר הרשות לרכוש מגרשים יכולים היהודים ליהנות מזכות זאת גם להבא.

חוק זה לא העניק הרבה זכויות חדשות ליהודי הונגריה, רק אישר את הזכויות מהן נהנו גם בעבר. רק בסעיף אחד יש משום חידוש חשוב. בסעיף מס׳ 1 המרשה ליהודי הונגריה להתישב במקומות שהיישוב בהם היה בבחינת איסור מוחלט עד פרסום החוק. הקלה זאת חלה גם על דברצן אשר עירייתה הצליחה במשך עשרות שנים למנוע את חדירת היהודים לתוך תחום העיר.

החוק הנ״ל שבר את התנגדות האזרחים הנוצרים, אך מטבע הדברים הוא שהטינה שנבעה מדעות קדומות מושרשות לא על נקלה הופגה. גישה מתונה יותר הושגה רק אחר עבור זמן מה הודות למגע האישי שנוצר בין הנוצרים ובין האזרחים החדשים. אפשר לומר שעד שנת 1867, שנה בה הוצא חוק האמנציפציה היה על היהודים להיאבק קשות בנוקשות העיריה שגבלה עם רצון רע גלוי.

פירסום חוק 1840 הלם את אזרחי העיר העקשנים. הוא שם לאל את כל מאמציהם

למנוע את „האסון" וכך היה רצונם בטל ומבוטל. אך דינא דמלכותא — דינא. דבר השלטון חוק הוא ויש לקיימו. בהתאם לכך נאלצה העיריה לנקוט צעדים לביצוע החוק. בספטמבר 1840 מונתה ועדה בת עשרה חברים להכין תכנית־אב ליישוב היהודים בעיר גופא. ב 24 ספטמבר 1840 נתכנסה אספה כללית של מועצת העיריה לדון בהצעת ועדת העשרה. התקנון שנתקבל לאחר הוויכוח שימש שנים רבות קו ומשקולת לטיפול בבעיות היהודים שבקשו זכות ישיבה בעיר. והנה הנקודות העיקריות של התקנון:

1) יהודי המבקש להתישב בדברצן חייב להציג תעודת יושר רשמית לעדות כי אין כל טענות ותביעות נגדו ונגד ביתו מצד מוסדות השלטון.

2) הואיל ודבר ידוע הוא שרבים מבני אומה זאת אינם מתפרנסים בכבוד וביושר אלא חיים על חשבון הנוצרים התמימים — מגיש הבקשה חייב לתת ערובה לכך שלהבא יתקיים ויקיים את בני ביתו בדרך שלא יהיה בו שום דופי.

3) מגיש בקשת השתקעות יכול להכליל בבקשתו את אשתו ואת ילדיו הקטינים. ילדיו המבוגרים ומשרתים למיניהם חייבים להגיש פנייה נפרדת. כל זה כדי למנוע את התרבות היהודים בעיר.

4) המבקשים רשות לישיבה עראית, לשהיה זמנית בעיר יגישו בקשה מנומקת ויקבלו ממפקדת המשטרה רשות שהיה לשמונה ימים.

5) הואיל והחוק החדש אינו מעניק ליהודים זכויות פרט לזו של השתקעות — הם אינם רשאים ליהנות משרותי העיר ומטובות ההנאה השמורים לאזרחים הותיקים. בכל זאת מותר לכל משפחה להחזיק שתי פרות למחיה ולשלחן למרעה המשותף של העיר לפי האגרה הרגילה.

6) במכרז על חכירת מסבאות ובתי י"ש אין להם רשות להשתתף אף אם יגישו הצעות קוסמות משל אחרים, וזאת לתועלתם הם. מוטב להם לא לרדוף אחרי עסקי חכירה המבטיחים קיום קל ללא מאמצים יתרים. אכן יש לחנכם ולהפכם לאזרחים מועילים לחברה... יחד עם זאת מותר להשתתף במכרז לחכירת המסבאות הנמצאות ליד החפור על המגרשים שנקנו ע"י העיריה מידי אצילי בולדוג־פאלווא.

תקנון זה, דברים אלה שנאמרו והוסכם עליהם בישיבת מועצת אזרחי דברצן משקפים נאמנה את גישתם בשנת 1840 כלפי היהודים שזכו בזכויות חדשות מטעם חוק הממלכה. שני קוים בולטים בתקנון זה: 1) רצון כן לבצוע סעיפי החוק משנת 1840 והבנה מסויימת לגבי קיומן של המשפחות שעתידות להשתקע בתחום העיר; 2) הקפדנות ודיקדוקי עניות אלה בפרוש החוק והדגשת נחיתותם של היהודים עמדו בסתירה מוחלטת עם רוח החוק, אשר ללא פניות וללא מחשבות סתר דרש את ביצועם הכן וההוגן של הסעיפים.

אך העובדה שהעיריה הפעילה את כל מוסדותיה המוניציפליים ודנה בכובד ראש בבעית

יישוב היהודים בעיר — מראה שהאזרחים הבינו את חשיבות החוק. הביטויים הבוטים שהטילו דופי ביהודים הם תוצאה של דעות קדומות, שהיו מושרשות בחברה הנוצרית במשך מאות בשנים. ודעות אלה לא על נקלה ישתנו.

כאשר החוק נכנס לתקפו החלה — בקצב איטי למדי — השתקעות היהודים. הבקשות נידונו בפני שתי ערכאות. הבקשות הוגשו אל מועצת האזרחים אשר שקלה ודרשה אותן היטב אם הן עונות לתנאים הנדרשים ומצויידות בכל הלוטים הנ״ל. המלצות המועצה הועברו לידי חברי העיריה שאישרה או דחתה את הבקשות בהתאם להמלצות.

המתישבים הראשונים לא חויבו לשלם כל אגרה או דמי שירותים בניגוד להצעת ועדת העשרה שהיהודים ישתתפו באחזקת התאורה העירונית, בשמירה על הרכוש והקרשים ששמשו מדרכה בחדשי החורף. הצעה זאת, כאמור, נדחתה בטענה שסעיפי החוק אינם רומזים לכך שהיהודים הם ככל אזרחי העיר. תשלום עבור השרותים היה בו — לפי דעת העיריה — משום הכרה בזכויות שוות של היהודים. רק שנתיים אחר כך נאותה העיריה לגבות מסים מהיהודים.

יחס העיריה אל היהודים היה בדרך כלל ליברלי יותר וסובלני בהרבה מזה של מועצת האזרחים. מוסד זה החמיר עליהם ללא כל סיבה. בשעת הדיונים על זכות יישובו של יהודי זה או אחר נתגלע ריב קשה בין אנשי שני המוסדות.

הסתייגותם המוחלטת של אזרחי העיר מסעיפי החוק באה לידי ביטוי ביחסם אל העדה היהודית הקטנה שישבה מזמן מחוץ לשערי העיר ליד המסבאות ע״ש גילאני ופנוֹווֹאשׁ. יושבי שכונה זאת היו ידועים לאזרחים שנים רבות, ובכל זאת לא עמד להם וותקם בשעה שהגישו בקשתם להתישב בעיר. המועצה לא ויתרה להם על הנוהג ועל הנוהל הרשמי שנקבעו לגבי החדשים מקרוב באו. יתר על כן, החמירה עליהם, וקבעה שחכירת המסבאות אינה מקנה זכות להתישבות בתחום העיר.

הראשון שהגיש בקשה להשתקע היה אחד בשם משה לפקוביץ. בקשתו נדחתה מיד (5.10.1840), כי לא היתה מצויידת במסמכים הדרושים. שנה אחר כך חידש את בקשתו ואז נענה. עד סוף השנה ההיא לא הוגשה אף בקשה. מפאת מזג האויר החרפי לא רצה איש — כפי הנראה — לעקור ממקום מושבו ולעבר לעיר אחרת.

שלטונות דברצן, כפי שראינו, דחו את פנייתו של לפקוביץ. בשנים הבאות כשמספר מגישי בקשות גדל — העיריה הקשתה את לבה והרבתה לדחות את הפניות. נימוקיה הרשמיים היו: 1) לפניה לא היו לוטים המיסמכים הדרושים; 2) המבקש לא יכול להוכיח שיש לאל ידו לקיים את משפחתו. דחיות אלה לא שברו את רוח היהודים. כמעט כל אחד חידש את בקשתו, מילא אחרי התנאים עד שהשיג את מבוקשו.

המתישבים הראשונים נתקבצו מכל חלקי המדינה. והנה שמותיהם: מיכאל שטיינפלד, מנוי שטדטל, אהרן אברהם, חוכר מסבאות גילאני (1841), הנריק כץ, איש עסקים (1841), יוסף פישר, בעל בית מלאכה לעשיית חומץ (1842); אברהם כץ, גרגורי כץ (1842); יוסף

שפיצר ובנו שלמה באו מהעיר אראד, עושי קמח־עצמות לפי מקצועם (1842), יוסף צ׳ילאג איש עסקים מהכפר שמשון (1842), יצחק קליין, יליד אמוד, חקלאי מהכפר האידו־נאנאש (1844), יצחק קליין, זה עתיד למלא תפקיד חשוב בחיי הקהילה. אברהם זינגר מהכפר אירמנו, מחוז ניטרא (1845), יעקב טנק, יליד ואגאויהלי, מתווך (1845).

לפי פנקס המסים משנת 1842/43 נחשבים למשתקעים: גרגורי כץ, מוריס איזנברגר, וקרל שטאיר. לפי פנקס מסים משנת 1842/43: ירמיהו וינברגר, מתווך; יוסף צ׳ילאג, מוכר תבואה מהכפר שמשון. לפי פנקס המסים משנת 1848/49: אשת מרטון ברגר, פיליפ פשלי, מוריס לוסטיג, האנס גוטליב, קרל שולץ, לאיוש אזושטש (לפנים ליפוט זילברמן), איגנץ היינריך, יוסף זילברשטיין, אנטון יעקובוביץ — מתווכים.

רק ב 1848 הגיע מספר המשתכנים למאה. יחס העיריה אליהם לא היה מעודד. בהיסוס מה הגיעו הראשונים אל העיר. מיכאל שטיינפלד, למשל, רק שנה אחרי קבלת רשיונו, ב 1842 עבר לגור לדברצן. ובעוד הפרט נאבק קשות עם השלטונות שהצרו את צעדיהם בכל ענין של מה־בכך — פרץ ריב בין הקהילה והעיריה בדבר בית הקברות.

בשנת 1842 פנו ארבעה יהודים: יוסף פישר, היינריך כץ, קרל פריד ויוסף צ׳ילאג אל העיריה בבקשה שיוקצה לקהילה שטח מתאים לצרכי בית קברות.

„מועצת העיר והעיריה הסכימו לכך בישיבתן ב 8.1.42 ששמונה דונם אדמה יוקצו לצרכי בית קברות יהודי משטח גן־החולות סמוך לבית־העלמין לחללי החולירע, מקום שם הותר מקודם לקבור יהודים לפי מנהגיהם...״ העיריה עמדה על כך שהנפטרים לא ייקברו אלא 48 שעות לאחר פטירתם, ובקברים שעמקם כ 2 מ׳ והגדר שתקיף את בית־העלמין תהיה עשויה קרשים ולא אבנים.

הקהילה עירערה על ההחלטה בדבר הגדר אל משרד הפנים ובקשה להקים גדר אבנים. בהמשך פנייתם התלוננו ראשי הקהילה על התנהגות העיריה המציקה להם ללא סיבה, כדי לרפות את ידיהם ולהביאם לעזיבת דברצן.

באוגוסט 1944 נתקבלה תשובת קצין המחוז אל העיריה אליה צירפה בקשת היהודים ועליה היה רשום: בדבר הקהילה היהודית בדברצן.

העיריה השיבה לקצין המחוז והביעה תרעומת על תלונת היהודים. היא מיחתה על ההגדרה: „קהילה יהודית״. מספר היהודים המועט אשר בעיר אינו מצדיק קיום קהילה — טענה. ומה שנוגע לתלונת היהודים על יחס עוין של העיריה הלא אין לה כל שחר. הבקשה להקיף את בית העלמין בגדר אבנים נדחתה כי יתר בתי הקברות שבעיר אינם מוקפים גדר כלל. תעלה מפרידה ביניהם ובין המגרשים שמסביב.

קצין המחוז לא קיבל את טיעון העיריה ובגלל פגמים רשמיים שבו, החזיר גם כתב התשובה של העיריה.

לאחר דין ודברים ממושך הורה קצין המחוז (29.6.1845) לעיריה למדוד את שטח בית־העלמין ולהתיר ליהודים להקיפו בגדר אבנים. המדידה נעשתה והעיריה הנרגזת מרוב

קטנוניתה דרשה להקים את הגדר בתחום השטח ולא מחוץ לקו גבולה. כך הצליחה לגזול מהשטח כמה מטרים מרובעים.

בימי המריבה על בית העלמין נוסדה ב 1844 החברה קדישא. במלאת מאה שנה לייסוד החברה קדישא בראשית 1944 נתקיימו הגיגות היובל של המוסד. הוצא ספר לכבוד המאורע — שבועות אחדים לפני שואת יהדות הונגריה. במריבה הנ״ל יד הקהילה היתה על העליונה. אך היהודי כפרט, הוסיף להיאבק עם העיריה העוינת למען רשות לישיבת קבע, למען היתר לעיסוק במקצועות שונים. המתח ששרר בין שני המחנות לא פג עד 1867, שנה בה זכו יהודי הונגריה בשוויון זכויות מלא.

מועצת העיר דברצן לא החמיצה הזדמנות להקניט את אזרחיה החדשים. על פניית יהודי שביקש להתיישב נרשמה ההערה הבאה: קשה להעלות על הדעת שמקצוע כתיווך, שפירושו עמידה על המקח, איסוף הזמנות והזמנת סחורות, יבטיח פרנסה לבעל משפחה.

מהערה זאת אנו למדים שהיהודים הנהיגו שיטות חדישות במסחר. אכן הקמת סוכנות מסחרית של היהודי הלז בישרה את חדירת השיטות הקאפיטליסטיות לעיר דברצן. אכן, האזרחים השמרנים שהיו אמונים על ברכי הצכיזם התיחסו אל מקצוע חדש זה במנוד ראש.

בשנת 1842, כאשר היו כבר כמנין יהודים בעיר, דנה המועצה מחדש בהצעת ועדת העשרה שגם היהודים ישאו בעול חובות האזרחים, כגון אחזקת תחנת מכבי האש, תאורת הרחובות וכו׳. הפעם קיבלה המועצה את ההצעה בנימוק מוזר ומתמיה: „לפי עיקרון השויון ללא הבדל דת...״ טבעי היה שגם היהודים היו צריכים ליטול חלק במיסוי. אך הנימוק שהמועצה העלתה הוא אבסורדי ואין הדעת סובלתו. משוללי הזכויות לא בחובות מצפים לשויין אלא בשטח הזכויות.

לאחר דיון ממושך נקבעה חובת המסוי לפי הדרוג הבא: הסוחרים — 40 פנגו, אנשי הרוח — 30 פנגו, חקלאים, בעלי מלאכה — 20 פנגו חייבים לשלם לשנה.

לא קל היה להם לאזרחי העיר להתרגל למראה היהודים המהלכים ברחובות דרך חרות. עד עתה היו רגילים לרוכלים שבאו מהכפר הסמוך, משמשון, אצים רצים בשוק, בין הבתים המפוזררים לרגל עסקיהם. אך היהודים החדשים האלה אינם זרים, אינם הפקר עוד. מתהלכים הם בחוצות דברצן בבטחה ללא מורא ופחד כילידי המקום. נראים בכל מקום, כי המשתכן החדש טרוד באלף אלפי דברים, סידורים, השגת רשיונות, חיפוש אחרי דירה וחנות — דאגות שאינן ידועות לותיקים. ילדיהם מתרוצצים ברחובות ומתוודעים לסביבה החדשה. הרושם הכללי הוא שהעיר מלאה יהודים.

בשלהי 1843 הועלתה על סדר יומה של העיריה שאלת ריבוי יתר של היהודים. הובע חשש שמא נמצאים בעיר יותר ממה שהורשו להתישב בה. על מפקד המשטרה הוטל לערוך מיפקד־פתע ולגרש כל יהודי שנמצא בעיר ללא רשיון.

נערך מפקד, אך התוצאה היתה שלילית.

מפקד זה לא היה האחרון. חששות האזרחים שמא נוספו לעדה חדשים ללא נטילת

רשות גרמו לחיפושים ולמפקדים תכופים. דו״ח המשטרה משנת 1846 שהוגש לעיריה היה יסודי ומקיף. הוא הכיל פרטים מדוייקים על היהודים, על מצבם המשפחתי, על מספר הילדים, על מוצאם של בעלי הבתים ועל מקום מגוריהם. מהדו״ח נתברר שרוב המהגרים באו מכפרי הסביבה (ארמיהאלפאלווה, אירשמין, האידו־שמשון, בקני וכו׳). מספר המשפחות שמוצאם מצ׳כיה ומפולין היה אפסי בקהילה שרוב מנינה ובנינה נתגייס מילידי הונגריה.

אבות העיר דאגו גם לכך שהיהודים יהיו לנגד עיני הציבור שישגיח על מעשיהם ויעקוב אחריהם. על כן אסרו על היהודים להתישב ברחוב אחד או באיזור אחד, פן ייווצר גיטו בעיר. אגב, דבר זה היה מן הנמנע, הואיל והיהודים, שלא הורשו זמן רב לרכוש מגרשים ובתים, נאלצו לחפש בתי מגורים מרווחים בשכירה, וכאלה היו מפוזרים בכל שכונות העיר.

מוזר במקצת, שלמרות היותם פזורים בקרב הנוצרים לא נוצר מגע חברתי בין בני שתי העדות ואפילו בין המשפחות אשר תחת קורת־גג אחת שכנו. נהפך הוא: תחושת הבדידות של היהודים רק גברה, כי בעבר היו רגילים לדור בצוותא, איש בשכנות חברו. החברה היהודית היתה סגורה עד כדי כך שאפילו עוזרי הבית היו בני־בריתם.

הרופא, ד״ר אלאיוש פופר, שנמנה עם המתישבים הראשונים, מתאר את המצב בספר זכרונותיו: המכשולים שנערמו בדרך המשתכנים הראשונים היו גדולים מנשוא. הדעות הקדומות והסלידה המסורתית מפני הזרים היו בעוכריהם, וקשה היה להתגבר עליהם. בגלל ריחוק מקום המגורים לא נוצר קשר תרבותי וחברתי אפילו בין המתישבים בינם לבין עצמם.

היהודים קִבלו קשות על אוירת השנאה שאפפה אותם ואף בפניותיהם אל קצין המחוז לא הסתירו עובדה מצערת זאת.

כלל גדול הוא שבכל מקום אשר מהגרים חדשים מצטרפים אל היישוב הותיק עולה המתח החברתי. מה גם כשהמהגרים האלה יהודים שבאו לעיר נוצרית מובהקת ולא בהסכמת האזרחים אלא בתוקף החוק שנכפה עליהם כגיגית.

המשטר החברתי של היהודים היה שונה מזה של החברה הנוצרית הקאלויניסטית בתכלית. הראשונים היו רגילים לפעילות כלכלית זריזה וחפשית ואילו הצד שכנגד היה עדיין שקוע במסגרת הנוקשה של הצכיזם. הנוצרים הביטו בצרות עין ובחשדנות בשיטות המסחריות של היהודים, בפעולות התיווך הזריזות שלהם. ההוכחה לכך הם הביטויים המעליבים בהם כינו אותם, כגון: ספסרים, תגרים, נצלנים וכו׳). סיבת ההבדל היתה נעוצה בעובדה שבעל המלאכה היהודי היה אנדיבידואליסט, הלך בדרכו המיוחדת, ואילו עמיתו הנוצרי היה כפוף למרות איגודו המקצועי.

אכן, מקצועות היהודים והאופן בו ניהלו את עסקיהם היו לצנינים בעיני האזרחים השמרנים. דבר זה בא לביטוי בשעת הגשת הבקשות להתישב בעיר. המקצוע שהיה רשום

בבקשה לא נראה בעיני הועדה כהוגן וכהולם את הוראות החוק ואת סעיפי התקנון. היהודים התמרמרו על דקדוקי עניות אלה וטענו שהועדה מבקשת תואנה כדי למנוע את התישבותם בעיר. בייחוד חרה ליהודים שהתקנון אסר עליהם להשתתף במכרזים עירוניים ומנע מהם חכירת מסבאות בנימוקים שלא היה בהם משום מחמאה לגביהם. כי בלאו הכי היו אפשרויותיהם הכלכליות מצומצמות למדי. נאסר עליהם לרכוש נכסי דלא ניידי, ועתה כשננעלו בפניהם שערי החכירות לא יכלו להשקיע את הונם, את כספם כרצונם. לעירית דברצן חסר ממון, אך זו לא חפצה לקבל מידי היהודים.

מעשה ביהודי, דוד כוהן, שביקש להשתקע בעיר ולהתפרנס כסבונאי. בקשתו נדחתה בטענה שהמבקש לא התמחה בדברצן בסבונאות ותוצרתו עלולה להזיק למוניטין שיצאו לו לסבון של דברצן. הועדה שטיפלה בבקשה הצביעה על כך שהחוק משנת 1840 סעיף 16 מוסיף לשמור על זכויותיהן של האגודות המקצועיות, ביניהן גם על זכויות הסבונאים שאינם חייבים לקבל יהודים אל שורותיהם.

מקרה זה מוכיח בעליל שהקנאה המקצועית היא אחד המניעים העיקריים לדחיית בקשת היהודי, שביקש להשתקע בדברצן.

סוחר יהודי מבודפשט, שמעון גראמישטטר, פנה ב 1842 אל העיריה בבקשה להשתקע בעיר ולפתח חנות. העיריה דחתה את הפניה בהסתמכה על חוק 1840 סעיף 16, הקובע כי רק חבר אגודת הסוחרים יכול לעסוק בפרקמטיה. היות והמבקש אינו חבר באגודת סוחרי דברצן — אינו יכול לפתח חנות. בנסיבות אלה העיריה אינה רואה טעם לתת רשות להשתקע.

יש להודות שאם מישהו עסק במקצוע שלא פגע באינטרסים של האזרחים ולא השיג את גבול הצכים — לא נגרמו לו קשיים וקבל רשות השתקעות. יוסף פישר — למשל — שביקש לייצר חומץ. רופא העיר בדק את תוצרתו, ולא מצא בו דבר המסכן את הבריאות. הנ״ל בקשתו אושרה וניתן לו למכור את החומץ בחביות.

רשות הסחר היתה תלויה באיגוד הסוחרים והחנוונים. כפי שראינו בפרק הקודם איגוד זה של דברצן יחד עם שאר איגודי הסוחרים עמדו בראש המאבק שהתנהל נגד הצעת החוק להבטיח את זכות ישיבת היהודים בערי המלכות החפשיות. במדיניות זאת של העיריה, שפגעה כה קשות ביהודים, אשמה גם אספת המעמדות של הונגריה. בית־מחוקקים זה גילה חוסר החלטיות ודו־משמעיות בחקיקה.

בשנת 1840 פורסמו שני חוקים בדבר מעמדם הפוליטי והכלכלי של היהודים. לפי הסעיף 29 נפתחו שערי הערים החפשיות בפניהם ונקבע, כי מותר להם לעסוק במסחר ובמלאכה בהתאם לתנאים הקיימים.

עוד לפני כן נימנו בסעיף ה 19 כל אלה שלא יכלו לעסוק במסחר כלהלן: „בערי המלכות החפשיות — כל עוד לא יפורסם פירוט החוק — יישאר הנוהג הנוכחי בתקפו בכל מה שנוגע לזכות הסחר של היהודים.

הסתירה בין שני החוקים בולטת לעין. אין תימה ששלטונות העיר נאחזו בספק ופרשו את החוק לטובת אזרחיהם הותיקים.

בשנת 1843 שאל קצין המחוז את עירית דברצן אם ישנם בצכים חברים יהודים ואם מועסקים בבתי המלאכה עוזרים ושוליות יהודים שמוצאם מארצות נכריות. התשובה היתה שלילית.

השאלה לא היתה במקומה. תקנון הצכים לא איפשר ליהודים להיות חברים באיגודים, כי לא יכלו למלא אחרי דרישותיו. לאיגוד נתקבלו אלה ש־1) היו ילידי המקום; 2) למדו, שימשו שוליות והתמחו במקום; 3) כעוזרים מומחים יצאו להשתלמות בערים גדולות או בחו״ל. באותה תקופה לא יכול שום יהודי למלא אחר שלשת התנאים הנ״ל.

האיגוד המכובד ביותר היה זה של הסבונאים. הפריבילגיות שלו ניתנו לפני דורות ע״י הקיסר רודולף מבית הבסבורג. למוצריו יצא שם בכל המדינה. המשורר גוואדני׳ מזכיר את סבון דברצן בשירו „הנוטריון מפלשקה״. רחוב הסבונאים היה ברובע המיוחסים. קל לתאר את תדהמת האזרחים הגאים, משנודע להם על רצונו של אחד מעושי סבונים יהודי להתישב בעיר ולעסוק במקצוע.

דחיקת רגליהם מהאומנויות שב„חזקה״ אילצה את היהודים לשלוח ידם באומנויות חפשיות שהיו פנויות לכל. אלא, דא עקא, מספרן לא היה רב. תופרי מלבושים שבאופנה, בורסקאים, נגרים, שוחטי חזירים, קולעי חבלים, סנדלרים, כפתוראים, ציירים, כורכים, רצענים, בנאים, חבתנים, סבונאים (רשימת הצכים משנת 1843) היו מאוגדים כולם באירגונים בעלי זכויות ייחודיות.

ובכן, מה עשו אנשי שלומנו? עסקו במיקח וממכר, בקמעונות, במכירת תוצרת יבוא ובעיקר בסחר תבואה שחשיבותה עלתה וגדלה. לעיסוק בענף זה היה דרוש הון, הון חוזר, אשר נמצא אז רק בידי היהודים.

מדיניות ההסתגרות באיגודים מקצועיים ומסחריים אבדה עליה הכלח בשנות ה 40. עקרונות הצכיזם ושיטותיו המיושנות מנעו ממנו לספק את הדרישות הגדולות. ליהודים שהיה בכוחם להזרים דם חדש בעורקי הייצור והשיווק — לא ניתן להתערות בחיי הכלכלה של המדינה.

סימני התפתחות ראשונים נראו כבר בבירה. הוחל בבניית גשר שרשראות נטוי על פני הנהר דאנובה. הושלמה התכנית למסילת הברזל הראשונה. רק ערי השדה, וביניהן דברצן, לא חשו עדיין בחליפות הימים. נראה מה כותב על התקופה הזאת אישטוון באלוג, הסטוריון העיר בחיבורו: דברצן: „תהליך הקפיטליזציה שהחל בימי המלחמות נגד נפוליון נעצר מחמת שני הפיתוחים שבוצעו בשנות העשרים והשלושים. משברים כספיים אלה עוד חיזקו את הנטיה הטבעית של האזרחים לחקלאות. התפתחות המלאכה הואטה גם היא. ארגונה לא השיגה את רמת המנופקטורה הקדומה. בעלי המלאכה עצמם היו אנשי שורה פשוטים שהעסיקו בסדנה שלהם עוזר או שנים וכמה שוליות. ואם עד 1848 עלה מספר

האומנים — גם שיעור העושים בחקלאות גדל באותה מידה. לעומתם שעור הסוחרים, הפעילים מכל בעלי ההון נשאר 10% כמקודם."

כזה היה המצב הכלכלי בדברצן במחצית הראשונה של המאה הקודמת לפי תאורו של איש מדע הונגרי. היהודים יכלו לעשות רבות בפיתוח המשק, אך טובת ההנאה הכיתתית של האיגודים, שרידי ימי הבינים, גברה על האינטרסים של הכלל.

כפי שראינו, רק מעטים ביותר מבין היהודים בקשו רשות להתישב בדברצן. מספרם ב 1848 הגיע למאה. ומדוע לא ניצלו את הזכות שהונעקה להם לפי סעיף 29 של החוק 1840 ? אין ספק שנרתעו מהקשיים שנערמו בדרכם בעת הגשת בקשותיהם. יש לציין שאפשרויות הפרנסה גם הם היו מוגבלות מאוד.

אין תימה שהמתישבים, אשר פעולתם הכלכלית היתה מוגבלת מעיקרה, פנו למקצועות ולעסקים שהבטיחו פרנסה מיידית, כגון חכירת בתי מרזח ומסבאות מהעיריה. העיריה עמדה מייד על כוונת היהודים, וכבר בסתיו 1840 הסבו את תשומת לבם אל סעיף מס׳ 6 של התקנון העירוני אשר לפיו הוזהרו היהודים מפני השאיפה לחכור מסבאות. הדבר, לפי לשון התקנון, נחשב ל„רדיפה אחרי רווחים קלים". כאשר לא נשאה האזהרה פרי, עשתה העיריה דבר, ללא כל יסוד חוקי, שהרתיע את היהודים: עם תום מועד החכירות גם בתחום העיר לא הרשתה ליהודים להשתתף במכרזים החדשים. המכירה הפומבית של זכויות החכירה נתקיימה ב 28.9.1840. שבע מסבאות הועמדו לחכירה. סך של 6317 פורין שולשל לקופת העיר ע"י שבעת החוכרים הקודמים. הפעם העיריה אמרה להפקיד את חכירת כל שבעת בתי המרזח לאיש אחד, לכן ביקשה מהמתחרים להציע סכום כולל. יוסף נמט, מוזג, אשר בעונה הקודמת חכר אחד מבתי המזרח העירוניים, הציע 11011 פורין עבור זכות החכירה של שבע המסבאות. אברהם אהרן היהודי, שהופיע גם הוא במכירה הפומבית, העלה את הסכום והציע 16011 פורין. המנחה התעלם מהצעתו של היהודי והכריז שהזוכה הוא יוזף נמט.

ועתה, בטרם נעבור להשתלשלות הדברים, נעשה היכרות עם היהודי, שהתגרה עם אזרחי העיר הנוצרים, והלך בקרי עם העיריה.

לאהרן אברהם לא היתה זכות ישיבה בעיר בשעה שהשתתף במכירה הפומבית. אך זו היתה אישיות ידועה בעיר, והוא נחשב כמעט לתושב. הוא חכר, יחד עם אנטון שטיינפלד, את שתי מסבאות העיר שהיו במבואות דברצן. שניהם היו אמידים. לאברהם 85 ראש בקר ולשטיינפלד 25. עדר כזה נחשב לרכוש בימים ההם.

העיריה הודיעה ליוזף נמט שבראשון לנובמבר 1840 יעברו המסבאות לרשותו. אברהם אהרן לא השלים עם הגזרה, שהיתה בעיניו אפליה בלתי חוקית, ופנה אל נציג משרד האוצר וערער על החלטת העיריה. בפנותו אל האוצר ביקש לבטל את החוזה עם נמט ולהכיר בו, באהרן, כחוכר חוקי. השלטונות אינם יכולים להינזק ב 5000 פורין בגלל שרירות לבם של אנשי העיריה.

האוצר הורה ב 18.10.1840 לעירית דברצן להביא את פרשת החכירה בפני אספת האזרחים ותבקש ממנה חוות דעת בנידון. לאחר מכן תדווח העיריה לאוצר על השלתלשלות הדברים ותצרף לדו״ח את חוות דעתם של האזרחים. בסוף אוקטובר השיבה העיריה לאוצר. בדין וחשבון ארוך תארה בפרוטרוט מהו הנוהג והנוהל בדבר חכירת אובייקטים אשר ברשות העיר. את אספת האזרחים אי־אפשר היה לקיים, כי הבוחרים היו עסוקים בבציר בכרמיהם, אשר נמצאו במרחק רב מהעיר. אך לוּ גם היו בעיר — היה זה מיותר לזמנם לאספה, כי דעתם בדבר חכירת המסבאות ידועה לעיריה וגישתם זהה עם זו שלה. לכן מבקשת העיריה מן האוצר לדחות את ערעורו של אברהם אהרן ולאשר את זכות יוזף נמט לחכירה. קבלת עירעורו של היהודי היתה חותרת תחת מפעל המכירות הפומביות. מאידך גיסא יש להתחשב ביוזף נמט שעשה כבר הכנות רציניות בפתיחת המסבאות, רכש כמות גדולה של משקאות חריפים, ועתה רק בהפסד ניכר יוכל להיפטר מהם.

דו״ח העיריה מסתיים בהערה מרה ועוקצנית: החוק אינו יכול להכריח בעל רכוש לסייע בידי יהודי בהשגת חכירות ע״י מכרזים.

ב 4.11.1840 נתקבלה תשובת האוצר. היתה בה הוראה חמורה אל העיריה לערוך מכרז חדש בדבר חכירת המסבאה. בהתאם לכך יש לבטל את החוזה שנעשה עם יוסף נמט. כהצעה ראשונה תשמש זו של אברהם אהרן, היינו הסכום של 16011 פורין. יחד עם זאת יש לדרוש התחייבות בכתב מבעל ההצעה שאם איש לא יגיש הצעה נוחה מזו שלו — יעמוד בדיבורו ויחכר את המסבאות. האוצר לא נמנע מלנזוף בעיריה, אשר מצבה הכספי בכי רע, ובכל זאת דחתה הצעת מכרז יתרונית. החוק שהעניק ליהודים זכות להשתקע בעיר, מבטיח להם, אוטומטית, זכות להשתתף במכרזים.

העיריה הזדעזעה למקרא ההוראה של האוצר. לצער ולעלבון נתווסף גם המזל הביש שהחוכר החדש החל כבר לעבוד במרץ בפונדק המריבה. העיריה החליטה להתעלם מההוראה בתקוה שבסופו של דבר ייכנע האוצר לעובדה הקיימת.

האזרחים העקשנים טעו בחישוביהם. מעודד מגישתו החיובית של האוצר החליט אברהם אהרן להיאבק על זכויותיו. שוב הריץ פניה אל האוצר ובה קָבל על התעלמות העיריה מההוראה המפורשת. הוא ביקש שהאוצר יתבע את עלבונו הוא, אזרח דברצן, ויתן תוקף לחוק: „התעלמות זאת מההוראה גורמת נזק כספי לעיר.״

האוצר לא בושש להתערב. ב 25.11.1840 שלח איגרת דחופה לעיריה והטיל עליה את האחריות על אי־ביצוע של ההוראה. הוא תבע פעולה מידית בדבר המכרז המחודש. באוירת רוגז והתמרמרות נתקיימה ישיבת העיריה. הוחלט לא להיכנע אלא לערער על הוראת האוצר בפני הערכאה הגבוהה ביותר בפני המלך. נימוקה: הסעיף 29 בחוק 1840 אשר לשונו אינה ברורה ואפשר לפרשה לכאן ולכאן, לפי גישתה של העיריה ולפי גירסתו של האוצר. ישפוט המלך בין שני הצדדים. בעת ובעונה אחת הודיעה עירית דברצן לאוצר על צעדה זה וביקשה להמתין בדבר החכירה עד מתן פסק הדין של חצר המלכות.

עברה כחצי שנה עד קבלת התשובה ב 20.6.1841. התשובה ניתנה ממשרד האוצר שהסתמך על החלטת המלך שנעלמה — כנראה — מעיני העיריה. האגרת כללה נזיפה חמורה לעיר על אי־ציותה והוראה מפורשת לקביעת מועד לעריכת מכרז חדש בדבר חכירת הפונדק. במכרז יש לשתף גם את היהודים. „השהיית ביצוע ההוראה גרמה כבר נזק כספי לעיריה ועל האזרחים לשאת בנזקים הנוספים אם יהיו כאלה."

העיריה ומועצת האזרחים בעלי זכות בחירה התכנסו לישיבה משותפת וקבלו עליהם את הדין מתוך צער ועצב: „והחוכר החדש מה יהיה עליו? פרט זה אינו ברור לנו לאחר מקרא ההוראה." מוסדות העיר חשבו שלא יהיה הוגן לנשלו מפרנסתו בטרם תמלא שנה לחכירת הפונדק. ברוח זאת נשלח מכתב נוסף אל האוצר.

ב 9.8.1841 שוב נתכנסו מוסדות העיר לדון בדבר החכירה. שוב הוקראו אגרות האזהרה של האוצר ושל מושל המחוז, אגרות שהביעו מורת רוח בגלל ההשהיה בביצוע הוראות השלטונות המרכזיים.

ב 13.8.1841 נתקיימה המכירה הפומבית השניה בה השתתפו — לפי עדות הפרו־טוקול — רק יהודים. ההצעה, בשלב ראשון נקבעה בסכום של 16011 פורין, שלא נתקבל בעת המכרז הראשון מידי היהודי אברהם אהרן. בסוף זכתה הצעתו של גרגורי כץ שהסתכמה בסך 19001 פורין. סכום ניכר זה שולם ע"י ארבעה שותפים: גרגורי כץ, אברהם אהרן, אנטון שטיינפלד ודוד איזנברגר. החוזה נחתם ע"י כץ לשנתיים ימים. מפעל מסחרי ראשון זה של היהודים — על אף דמי החכירה הגבוהים הצדיק את קיומו כעסק נושא רווחים. השותפים ניהלו את העסק כיד הכשרון וכח הארגון הטובים עליהם ובהגינות למופת — דבר שאינו מוזכר מסיבות מובנות, במקורות הנוצריים.

לית מאן דפליג שפרשת החכירה העכירה עוד יותר את האוירה בעיר והעמיקה את הניגודים בין האזרחים הנוצרים והיהודים. הפרשה נסתיימה, ואין פרט שיוכל להמתיק את הגלולה, בכשלון העיריה הן מבחינה פוליטית והן מבחינה חברתית. הכשלון השאיר בלב ראשי העיר משקע מר. הן כספם של קומץ יהודים ועקשנותם הכריעו את כל כובד משקלה של עיר מלכות חפשית, בעלת חשיבות פוליטית.

ההיסטוריוגרפיה הלאומית של הונגריה, גישה שפרחה בימי משטרו החצי־פשיסטי של העוצר הורטי, הבליטה את הפרשה הזאת להוכיח לציבור ש־1) מה אמיצים היהודים כשפרנסתם מוטלת על כף המאזנים ועד כמה לא היו בררנים באמצעים להצליח בעיסקיהם; 2) שלטונות הונגריה של המאה ה 19, משרתי האינטרסים של בית האבסבורג לא עמדו על טובת האומה ההונגרית והפקירוה, כגון במקרה זה של מאבק העיריה ביהודיה.

האמת היא שההתנגשויות שפרצו בין שלטונות דברצן ובין המהגרים היהודים מקורן וסיבתן היו שמרנותם המאובנת של האזרחים ומשוא הפנים העקשני שלהם שנגלו בכל המקרים: בעת הדיון על מתן זכות השתקעות, באי־הכרת המקצועות של היהודים, במריבת

בית־העלמין ובפרשת החכירה הנ״ל. גישת העיריה לא נבעה מתוך דבקות באינטרסים לאומיים אלא מתוך אינטרס מעמדי צר.

גם מעשה השלטונות שצידדו, כביכול, בזכויות היהודים, לא שיקף את מדיניות האנטי־הונגרית של אוסטריה. אמנם, הקיסרות התנגדה לשאיפות הלאומיות של הונגריה, אך יחד עם זאת מנגנונה ומגמותיה היו מודרניים ותכליתיים משרידי המנגנון הממלכתי המיושן והפיאודלי של המאג׳רים שנציגיו המובהקים היו דוקא ערי המלכות החפשיות כגון דברצן.

הכשלונות המרובים שנחלה העיריה במאבקה עם היהודים רק חיזקו את מדיניותה הקשוחה כלפיהם. היא הוסיפה ללכת אתם בקרי אך ורק מתוך מניעים שביוקרה, כפי שמעידה על כך פרשת הרוכלים מהכפר האידו־שמשון.

היהודים, תושבי הכפר הסמוך האידו־שמשון נהגו לבקר בעיר — מנהג אבותיהם וחזקה עתיקה בידיהם — למכור את מרכולתם הדלה. השלטונות לא שמו לב לכך והתעלמו מעסקיהם הפעוטים של היהודים. לאחר מפלתה בפרשת חכירת הפונדק, פתאום השגיחה בהם העיריה. היא העבירה החלטה והורתה למשטרת עיר לגרשם ולהתיר את כניסתם לעיר רק פעמים בשבוע לחצאי ימים, ליום ב׳ אחה״צ וביום ג׳ בשעות שלפני הצהרים. גזרה זאת גרמה נזק רציני לרוכלים. הם לא יכלו להשלים עם הגזרה, שבעטיה נשבר מטה לחמם. גם הם, דוגמת אברהם אהרן, פנו אל השלטונות המרכזיים של המדינה. נציגות הממשלה אשר בבודה, בבירת המדינה, דרשה מהעיריה דין וחשבון בדבר הגזרה השרירו־תית. זו השיבה לפניה, העלתה את נימוקיה ובקשה אישור להחלטתה בדבר הרוכלים. היא היתה משוכנעת שגזרתה האכזרית היא צודקת ותאושר ע״י הממשלה.

לא כן חשבה הממשלה. המדור המתאים פקד על העיריה לבטל את הגזרה, להחזיר את הנוהג הקודם על כנו ולהתיר ליהודים לבקר בעיר בכל ימות השבוע ללא הגבלה.

גם הפעם נחלה העיריה אכזבה. היא נאלצה למסור את ההוראה למשטרה המקומית לביצוע, אך כדי להציל את כבודה כי נפגע הוסיפה לפקודה הערה: „אסור להם, תוך כדי רוכלות, לפתוח את שערי החצרות ולהיכנס לבתים ללא הזמנה, כי זה מנהגם של היהודים...״

רק פרשה אחת מצאה את פתרונה לשביעת רצונם של כל הצדדים בדרכי שלום וללא שערוריות.

משה לפקוביץ היה מן השקדנים. הוא היה הראשון שהגיש בקשה להשתקע בדברצן ופתח בה מסעדה. המועצה התנגדה לכך, אך העיריה אישרה את הבקשה לפי שיקולים שהיה בהם משום הגיון: אם יש כבר עדה יהודית בעיר, מן הדין הוא איפוא, שתהיה לה גם מסעדה כשרה. לאחר זמן מה הוגשה תלונה נגד לפקוביץ: מסעדה אינה מסתפקת בהגשת מטעמים כשרים ללקוחות, היא מרבה למכור משקאות חריפים, דבר שאינו כלול בחוזה. בינתיים חזרה בה העיריה מדעתה הקודמת: אם יש כבר מסעדה כשרה יש איפוא לאפשר לה גם למכור ליהודים יין כשר. לעומתה טענה המועצה שממכר יינות כשרים בעיר

יגרע מהכנסותיהם של שני הפונדקים הכשרים אשר מחוץ לתחום העיר. העיריה פנתה אל משרד הפנים בהצעה דלקמן: יאוחדו רשיונות של שלוש המסעדות ותוחכר גם המסעדה הכשרה העירונית לחוכרים של שני הפונדקים. אכן הדבר אושר, ואברהם אהרן זכה בחכירת המסעדה העירונית תמורת 900 פורין נוספים לקופת העיר.

פרט למקרה זה כל הענינים האחרים שהתעוררו בין העיריה ובין היהודים יושבו אחרי דין ודברים מרים ומיגעים. החלטות האוצר ומשרד הפנים לטובת היהודים היו כמהלומה לעיריה. ראינו לעיל את מעשיהם הנוקמניים והקטנוניים כגון במקרה של הרוכלים מהאידו־שמשון. כל אימת שיכלו פעלו אזרחי דברצן נגד יהודיהם והפגינו את איבתם כלפיהם.

הזדמנות טובה ניתנה להם באספת המעמדות הארצית בשנת 1844/43. משלחות רבות של מחוזות הבחירה התלוננו על כך שהיהודים אינם משתדלים, בקצב הנדרש, ליהפך להונגרים ואינם עושים מאמצים די־הצורך להשלב בחיי האומה ההונגרית. אפילו מנהיג הליברלים, לאיוש קושוט, הצטרף אל המקטרגים על המסורת היהודית השומרת על קיומם של היהודים כאומה נפרדת. האוירה הכללית היתה ביקורתית, כמעט עוינת כלפי היהודים ופה ושם נאמרו הערות אנטישמיות מובהקות.

שינוי זה ביחסה של אספת הנבחרים אל היהודים היה תוצאה של החוק משנת 1840 שאיפשר ליהודים רבים להשתקע בערים החפשיות. כן העכיר את האוירה חוק השטרות משנת 1844 שרבים ראו בו אמצעי להגנה על האינטרסים של היהודים. אנשי דברצן ראו את השעה כשרה לחדש את מאבקם המסורתי ביהודים. בפטיציה חתומה ע״י 3000 אזרחים פנו אל אספת הנבחרים ובקשו לבטל את זכויות היהודים בערים. נציג העיריה נשא נאום באספה והפליג בגנותם. ארס האנטישמיות שפעפע בדבריו עורר בחילה בלב המנהיג הליברלי לאסלו פאלוצי. כשלא יכול להתאפק השיב לנציג דברצן: לולי אמונתי בכך שדבריך סותרים את תורת קלווין — אז הייתי מתבייש להימנות עם דת כזאת (רמז לכך שתושבי דברצן הם קלוויניסטים).

כזאת היתה האוירה החברתית שאפפה את היהודים שבאו להשתקע בדברצן וכזו נשארה עד 1848. וגם בשנת אביב העמים, בשנת החרות, קרה מקרה מעציב שאיפיין את יחס האזרחים אל בני העם הנרדף. בקיץ 1848 הגיע יהודי אחד מקהילת מונקאץ לדברצן ונכנס בטעות לביתו של נפח נוצרי. בעל גוף זה התקצף כל כך למראה הנכרי אשר בא בלתי קרוא בסף ביתו — שהתנפל עליו והיכהו עד זוב דם.

לאיוש זולטאי, שפירסם מחקר רציני על השתקעות היהודים בדברצן, כתב על יחס החברה הנוצרית אל היהודים בזו הלשון: „אינני רוצה לקשט או להעלים את האמת על יחס האזרחים אל היהודים. רצוני לתאר את הדברים כהוויתם בלא כחל ושרק: חדורי משפטים קדומים, ספוגי רושם רע משכבר הימים הם סלדו ביהודים. עם זאת רגילים היו לקרוא בספרי הקודש בדחילו, עיינו והתעמקו ברוח תורת משה וכתבי הנביאים כיאה

לנוצרים אדוקים. בשעת הכנסת ילדיהם בברית הנצרות על ידי הטבילה נתנו להם שמות לקוחים מהתנ״ך. עיקר תפילתם היו מזמורי התהילים של דויד המלך. אולם בהיותם סוחרים ובעלי מלאכה — נטרו איבה ליהודים כי חששו מפני תחרותם.

כך ראה חוקר נוצרי את מצב היהודים בעיר הקלויניסטית.

שנות מלחמת השחרור של הונגריה, שנות 1849/1848 רבות התהילה בתולדותיה של הונגריה, לא זעזעו במיוחד את יהודי העיר. הם ידעו את חובתם כלפי המדינה. כאשר קמו יחידות המשמר הלאומי הם נתקבלו בשורותיו ללא קשיים. בבירה, כידוע בקשו למנוע מהיהודים את הזכות הפטריוטית הזאת האזרחים האנטישמיים. צעירי ישראל צורפו אל הפלוגה מס׳ 12. בפרוץ הקרבות גם צעירי ישראל אלה לחמו תחת דגלי האומה ההונגרית. שמות המגוייסים הידועים לנו, לפי עדותו של בילא ברנשטיין, חוקר חלקם של יהודי הונגריה במלחמת השיחרור, הם: אלאיוש פופר ד״ר; רופא צבאי בדרגת סרן; אברהם ליברמן, רופא בדרגת סגן; יוליוש הולנדר רב סרן; מוריס סופר, סגן משנה; גבריאל קליין, סמל; קרל היימן רב טוראי ויוסף אלבוגן, טוראי. יהודי הונגריה, אף על פי שלא זכו רשמית בזכויות האזרחים המלאות, השתדלו לא ליפול מאזרחי המדינה בהקרבה אישית ובאהבת המולדת. אחדים מבין החיילים הנ״ל צויינו לשבח על אומץ לבם וגבורתם. יוליוס הולנדר, שהיה מנהל בנק ואיש ציבור ידוע בדברצן, בן עשרים היה בשעת התיצבותו. הוא שרת בגדוד „הכומתות האדומות״ המפורסם של האלוף ג׳ורג׳ קלפקה. עד מהרה הועלה לדרגת סרן ובן 21 היה כשנתמנה לרב סרן. הוא נפטר ב 1918 בשיבה טובה, מכובד על ציבור היהודים והנוצרים כאחד.

בן 17 היה מוריס פופר בהצטרפו אל יחידה קרבית. ב 1849 היה כבר סגן־משנה ובתור זה היה בין המסתערים על חומות המבצר בודה. כן השתתף בקרבות המפורסמים שהתנהלו ביאסבריני ובאישה־סג בין האוסטרים וההונגרים. היה בין הלוחמים שהגיחו ממבצר קומרום. עם כניעת המבצר שוחרר גם הוא ככל חיל המצב. בחיים האזרחיים קנה לו שם טוב כעורך דין והיה פעיל ביותר בחיי הקהילה. יותר מאוחר נבחר ליו״ר „אגוד חיילי מלחמת השחרור״ בדברצן, שמתפקידו היה לשמור ולטפח את מסורת גבורתם של לוחמי 1848.

כזה היה חלקה של העדה היהודית הקטנה של דברצן במלחמת השחרור. בהקרבתם ובגבורתם רבת התהילה היה משום תשובה מוחצת לקטרוגי חברה הנוצרית שעינה היתה צרה בהם. עובדה היא שבמשך יובל שנים לא פסקה החברה הזאת להילחם נגד מתן רשות השתקעות ליהודים בעיר ועוד שמונה שנים עשתה הכל שהרגשת קומץ המשתכנים תהיה: „ועל עקרבים אתה יושב״.

IV

ביסוס חיי הקהילה

1849—1867

לאחר דיכוי מלחמת החרות של הונגריה נפתח פרק חדש בתולדות יהדות דברצן. בתקופת האבסולוטיזם, שנמשכה עד ההשתוות עם ההאבסבורגים בשנת 1867, חלה התפתחות רצינית בחיי הקהילה. מספר חבריה גדל פי עשרים, בניני הציבור שלה — בתי הכנסת ובית הספר — לבשו הדר, ונבחר רבה הראשון של הקהילה.

18 השנים הנ״ל נחשבות לקודרות בתולדות האומה ההונגרית. אוסטריה ניצלה את נצחונה עד תום, ביטלה את עצמאותה של הונגריה עד שהפכה להיות שטח כיבוש נטול זכויות. מטרת ההאבסבורגים היתה לטשטש את עצמאותם של המאג׳ארים ע״י גרמניזציה מתוכננת. הקהילה לא הגיעה מיד אל המנוחה ואל הנחלה. היא הוסיפה להיאבק עם העולם הנוצרי, עם השלטונות המרכזיים ובעיקר עם העיריה העוינת. יחד עם זאת יש לציין שמעמדה היה איתן מאשר לפני כן. סיכוייה להצליח היו גדולים מאשר אי־פעם. הוכחה לכך הוא הגידול המספרי שהוזכר לעיל, ואשר חל בפרק זמן זה.

ההיסטוריוגרפיה ההונגרית מתיחסת בשלילה מוחלטת אל המשטר האבסולוטי ששרר במדינה החל מ 1849 (יש מכנים את המשטר ואת התקופה על שם באך, ראש הממשלה האוסטרי, שהיה שנוא על הלאומנים בהונגריה). המבקרים בשם הלאומיות השדודה מתעלמים מן העובדה שהמדינה המפגרת והפיאודלית למחצה עלתה בימי משטר הדיכוי על דרך המלך של המודרניזציה.

בזמן ההוא הגיעה המהפכה הטכנית לרמה גבוהה בארצות המערב: בתי חרושת גדולים הוקמו באזורי פיתוח, מסילות ברזל חברו מחוזות רחוקים זה מזה, הסחר העולמי פרח, הקפיטליזם שינה את פני הכלכלה בעולם כולו. ההתפתחות לא פסחה על הונגריה.

המשטר האבסולוטי היה מפגר וריאקציוני בשטח הפוליטי, אך היה יעיל בדרכי המינהל שהשתפר הרבה והיה מתקדם לגבי המשטר ששרר במדינה לפני כן. האיכרים שוחררו, בוטל השעבוד הפיאודלי, קם והיה השויון לפני בית הדין. מערכת משפטים יחוקים נאורים באו במקום ספר החוקים המיושן של וֶרבֶּצִי, אשר רוח הפיאודליזם והפליה

מעמדית נדף מכל סעיפיו. הרפורמות האלה סילקו מחיי החברה את צללי העבר. אמת ויציב, מעמדם החוקי של היהודים נשאר כפי שהיה, אך דבר זה לא עיכב את התקדמותם בשטח הכלכלה. שיפור משקי זה הוא הגורם העיקרי להגירה רבתי, שהחלה בתקופה ההיא. האפשרויות הכלכליות והתרבותיות היו מושכות כבמטה קסם את היהודי הכפרי אל הערים. לפי עדות המיפקד המדעי הראשון שנערך בדברצן בשנת 1869 הגיע מספר היהודים ל 1919, מספר הגדול פי עשרים ממה שהיה בימי מלחמת השחרור, ב 1848.

מדיניות הממשלה האוסטרית כלפי היהודים לא היתה עקיבה ותנודותיה גרמו קשיים לא מעטים ליהודי המדינה בכלל ולעדת דברצן בפרט. האבסולוטיזם הנאור של ממשלת באך פינה מקום לממשלה קלריקאלית, ריאקציונית, וזו האחרונה נסוגה בפני ממשלה ליברלית יחסית. תנודות אלו הטביעו את חותמן גם על התפתחות קהילת דברצן.

*

לאחר דיכוי מלחמת השחרור העביר מושל המחוז הבארון באלינט אוראי את הוראת שר הפנים, בארון קרל גייריגנר בדבר היהודים לעירית דברצן: „יש לפטר את גבאי הקהילה שנבחרו בימי המרד ולמנות במקום האישים המודחים הנהלה נאמנה ולויאלית למשטר הקיסרי. בביטוי „למנות" נרמז על אופי המשטר האבסולוטי, שלא הירשה עריכת בחירות בכל רחבי הממלכה. כל פקידי הממשלה המקומי והארצי נתמנו ולא נבחרו. בהגיע איגרת המושל אל נכבדי העדה היהודית ניתנה תשובה אדיבה ועניינית: „יהודי דברצן אינם מאורגנים במסגרת כלשהי. אי לכך לא היו להם גבאים נבחרים ונציגים רשמיים בפני השלטונות". אם היה צורך להסדיר משהו עם השלטונות, פנו איפוא אל חברם, מיכאל שטיינפלד שישתדל לטובתם. הוא היה יוצא ונכנס אצל המשרדים השונים. הנ"ל רחוק היה מהרעיונות המהפכניים ששררו במדינה בימי המרד. איש שלום היה, דעתו מיושבת ומכבד את המרות.

סגן ראש העיריה יאנוש סֶלֶשי, אשר שימש גם כראש המשטרה, קיבל את טענת היהודים ומינה עליהם כדוברי העדה את שטיינפלד ואת איגנאץ קליין ב 2.10.1850. כך היה איגנאץ קליין, חקלאי, יליד הכפר האידו־נאנאש, ראש העדה הראשון, נינו, זולטאן ויז'אוי נבחר לראש הקהילה ב 1945 כאשר חזרו שרידי השואה לעירם, לדברצן.

בשעה שהיהודים החיים זכו בהנהגה כפויה מטעם השלטונות — כל עניני גמילות חסד של אמת (גחש"א), הופקדו בידי אירגון נבחר.

החברה קדישא קמה כבר ב 1843 ובראשה נבחר ברנארד פריד.

מדיניותה הנוקשה של ממשלת אוסטריה כלפי יהודיה, מדיניות שהושפעה ע"י אנשי הכנסיה האנטישמיים, לא יכלה לערער את מעמדם האיתן של יהודי דברצן. גידולם המספרי מעיד על שיגשוגם הכלכלי.

אישטוון באלוג, בספרו על תולדות דברצן מתאר את הפריחה המשקית שציינה את תקופת האבסולוטיזם כלהלן: „השגשוג שהורגש בעיקר בחקלאות השפיע לטובה על בתי

המלאכה הקטנים שעבדו בשביל השוק המקומי. מלבד אלה, קמו מפעלים קפיטליסטיים מובהקים לייצור צרכי מזון. הקוניונקטורה העשירה את הצרכנים, וזה גרם לפריחת המסחר.״

ועדת הקבלה והעיריה עצמה עדיין מנהלים מלחמת השהיה בדבר מתן זכות התישבות ליהודים, אך מאמציהם נידונים לכישלון. החיים והכורח הכלכלי חזקים מטכסיסי האזרחים צרי העין. תהליך ההגירה וקצב ההתישבות עולים בהתמדה.

היהודים שמרצם ויזמתם לא סבלו ממיטת הסדום של הצכיזם השמרני השתלבו בקלות במסגרת המשק הקפיטליסטי. היו הראשונים שהקימו במדינה מפעלים גדולים, ביניהם מנסרות וטחנות קמח שפעלו בכח הקיטור. ומי ימנה את כל פעולות יהודי דברצן בהן העירו את העיר הרדומה, את הישגיהם בפיתוח המשק ואת השינויים המודרניים שהנהיגו בכלכלה ובטכניקה? פועלם החלוצי הלך והתרחב בדורות הבאים ותרם רבות לעיצוב דמות העיר שהיתה אחת הגדולות והעשירות במדינה.

קצב הגירתם אל העיר נעשה מהיר יותר גם בגלל השינוי שחל בנוהל קבלתם. המדיניות השמרנית והמיושנת של העיריה נשתנתה כשהורחבה — לפי דוגמת ערי המערב — סמכות ראש העיר על חשבון המועצה. בדיקת בקשות המועמדים להתישבות נעשתה לפי שיטה חדשה. הפניה נמסרה לראשונה לראשי הקהילה לשם הערכה ומתן המלצה. בשנת 1850 נתבקש איגנץ קליין הנ״ל למסור חוות דעת על המועמדים. הקנאה המקצועית נחלה עוד אי אלה נצחונות. ב 1850 נידחו בקשותיהם של שני חייטים יהודים מהעיר נאג׳וארד בנימוק השגרתי: „איגוד החייטים המקומי מתנגד להשתקעותם בתחום העיר.״

על המהגרים הוטל תשלום אגרה עבור זכותם להתישב. אחדים נפטרו מחובת תשלום זה, ובעיקר נשים, בהתחשב במצבם הסוציאלי. כן שוחררו מתשלום מס זה אנשי האינטלי־גנציה כגון שני הרופאים, ד״ר פופר ואברהם ליברמן (זה השתקע בעיר עוד לפני מלחמת השחרור) ורבם הראשי של העיר והמחוז, אהרן פריד.

ב 1851 בקשו בבת אחת את קבלתם שמונה יהודים, תושבי הכפר הסמוך שמשון. עקב היותם מחוסרי אמצעים העבירה העיריה את בקשותיהם אל המשטרה המחוזית שהיא תכריע בנידון. לשנה הבאה אושרה בקשתם.

המשתקעים שכרו להם בתים במפוזר בכל רחבי העיר, באשר החוק לא איפשר להם קניית נכסי דלא ניידי.

החל מ 1850 גדל מספר מגישי הבקשות. ההגירה לבשה מימדים רציניים אחרי 1857. והרי רשימת המשתקעים הראשונים:

משנת 1850: פיליפ גלאוקר, איגנץ פרוש, קרל שנק.

משנת 1851: פרנץ לוסטיג, יעקב אדלר, יעקב שטיינר, יוסף שוורץ, יעקב ישראל גולדשטיין, לורנץ פישר, משה לוסטיג, פרץ רייך, יעקב דויטש, פרקש לינק, אלקנה רוט, הינריך וויס.

משנת 1852: מרטין וויס, פרנץ לוסטיג, שמואל צ׳נגרי, שמואל אסודי, ד״ר אברהם ליברמן, אברהם לוסטיג, לאיוש איציג, ליאופולד לוי, יוסף גרינוולד, איגנץ זלצמאן.

משנת 1854: מיכאל פולק, אדולף אדלר.

משנת 1855: אברהם רוזנצוויג, אנטון יעקוביביץ, איגנץ כהן, וויקטור וויס, יעקב רוזנפלד, מוריץ קון, קין זילברמן, אהרן ברנאט.

משנת 1856: מוריס קאצנר, שמואל רוזנברג, לאיוש פופר ד״ר, ברנרד שר, הרב אהרן פריד, נתן זיכרמן, הרמן וויס, אלמנת מרטין וויס, מאיר וויס, מלכיור גוטליב, שמואל קפש, אדולף ליבנפלד, יעקב פריד, היינריך ריינר, אליהו קוש, יוסף דויטש, איגנץ זיכרמן, איגנץ רוזנברג, מתיתיהו נוסטובסקי.

משנת 1857: מתיתיהו פירסט, דוד זוננוירט, וילהלם וויס, יאנוש לבוביץ, יוסף כץ, יעקב וויטיץ, יוהנה גוטהילף.

משנת 1857 עד 1867 עוד מאה יהודים בקשו רשות להשתקע. רשימתם איננה. בספר המסים משנות 1863—1865 נמצאת רשימה חדשה, זו של בעלי בתים ובעלי מגרשים יהודים, שמות שפגשנו בהם בימי המאבק של השנים הקודמות: מיכאל שטיינפלד, אברהם אהרן, איגנץ קליין, אברהם ליברמן ד״ר, יעקב דויטש, ברנרד שר, משה קליין, פיליפ פיישל, אדולף איזנברג, פרנץ יצחק וויס, אברהם צ׳נגרי, אלמנת מרטין פולק, קרל פריד, מלכיור גוטליב, מיכאל אהרן, איגנץ זיכרמן, היינריך בראון, לאיוש איצוק, לאיוש צ׳נגרי, משה וויס, שמואל צ׳נגרי, מיכאל שטיינפלד.

לפי עדות הרשימה הנ״ל כבר החזיקו בשנות 1863—1865 21 יהודים בתים ומגרשים בעיר, ומספרם עלה וגדל בשנים הבאות. החל מ 1867 כל מי שהשיגה ידו יכול לרכוש נכסי דלא ניידי.

להלן רשימת הרחובות בהם נקנו הבתים הראשונים (עד 1865): פיאץ, נמט (רח׳ סצ׳ני) סנט־אנה, מיקלוש, אוי (רח׳ ע״ש הדוקס יוסף, יותר מאוחר רח׳ באיצ׳י ז׳ילינסקי) האטוון, ונדג, צגליד, צ׳אפו, ג׳אר (רח׳ ורבצי) וארד (קטע מרחוב פיאץ) נ׳יל.

רוב בני הקהילה התגוררו בדירות שכורות. מפת הרחובות של היהודים מראה ומוכיחה שהבתים שנרכשו בימי ההתישבות נמצאים כמעט כולם במקום שנחשב (עד הגירוש) לאיזור התישבות היהודים.

„ברגע שניתנה להם הרשות לרכוש בתים הורשו היהודים לבקש את הכללתם ברשימת האזרחים בעלי תעודות וזכויות״ — כותב לאיוש זולטאי, היסטוריון העיר. בהמשך דבריו מיהר לבטל את חשיבות הדבר: „לאחר 1848 חדלה התעודה להיות כבוד ויקר והתרוקנה מתוכה. בסוף נשמרה כמזכרת־כבוד תלויה על הקיר בחדר האורחים או מעל שולחן הכתיבה של בעליה״. בזאת הישווה זולטאי את תעודת האזרחות של אנשי דברצן למגילת היוחסין של האצילים החדשים שנרכשה לאחר מתן שויון הזכויות הכללי כאשר האצילות הפכה לסמל, תואר ללא ערך ממשי. רושם דברי הימים של העיר טעה בהשוותו את התעודה

שניתנה ליהודים עם קלפי האצילות שהיו לרבים מאוד מתושבי המדינה. היהודים שנרדפו והושפלו במשך דורות רבים העריכו כל אות הוקרה, אף שערכו היה מועט — כי ראו בו סמל לביטול האפליה ונפילת חומות הדעות הקדומות מהן סבלו כה רבות.

אכן, המסמך, שאישר את צירוף בעליו לרשימת האזרחים בעלי הזכויות, איבד את ערכו לאחר קבלת שויון הזכויות בשנת 1867. לכל בעלי הבתים ניתן התואר „אזרח" (ובזאת נהגה מהנחה במחיר עצי ההסקה) אך בתעודתו של אברהם צ׳נגרי (משנת 1860) צויינה בפירוש הערכתו האישית: „לאברהם צ׳נגרי, בעלים של הבית אשר ברחוב האטוואן מס׳ 65, לאות הוקרה עבור התנהגותו המופתית". יש לציין שגם בני האיש ונכדיו המשיכו במסורת אביהם ומלאו תפקידים נכבדים בציבוריות היהודית של העיר דברצן.

*

רכישת נכסי דלא ניידי היה נושא חדש במערכת המחלקות, שנתגלעו בין היהודים ובין העיריה בימי האבסולוטיזם כשם שגם לתקופה הקודמת היו המריבות משלה, כגון פרשת זכיון החכירות והמחלוקת על בניית החומה מסביב בית העלמין וכו׳.

הבה נתבונן במסמכים ונראה מה כתוב בנידון בסעיף 29 בחוק משנת 1840. בסעיף משנה 5 כתוב: „בערים בהם רשאים היהודים לרכוש מגרשים אזרחיים — הנוהג יוסיף להתקיים". יהודי דברצן לא הפיקו תועלת מהסעיף הנ"ל באשר לא ניתנה להם אפילו זכות התישבות בתחום העיר. וממילא לא הורשו לרכוש מגרשים לפני 1840. תמוה מאוד שעל אף ההגבלה המפורשת השכילו אחדים לקנות בתים בעיר. בספר המסים משנת 1854/1850 צוינו שני יהודים, מיכאל שטיינפלד ועמנואל אהרן כבעלי בתים.

סיבת השינוי לטובה נעוצה במצב הפוליטי החדש, אשר קם במדינה לאחר דיכוי המרד ב 1849. עם הנהגת המשטר האבסולוטי בטלו סידרי החברה הישנים וחוקי המשטר הפיאו־דלי ששרר במדינה. אתם בטלה האוטונומיה המסורתית של הערים החפשיות. הפיקוח הישיר על העיריות הועבר מהאוצר ומהממשלה המרכזית אל מושלי המחוזות. במקרה שלנו עבר הפיקוח על העיר דברצן אל מושל מחוז האידו, הבארון באלאנט אוראי. משטר אוסטרי ישיר זה שאפיו היה יותר „אזרחי" משל קודמו, באשר נתעלם ממרבית הפרי־בילגיות המיושנות, נטע תיקוה ועידוד בלב היהודים. הם עקבו בסקרנות ובציפיה אחרי ההוראות שבאו מחצר המלכות אשר בוינה. אכן תוחלתם לא נכזבה.

הצו הקיסרי מ 29.11.1852 ביטל את כל מערכת החוקים הפיאודליים של הונגריה ובמקומם הנהיג את ספר החוקים האזרחיים של הממלכה האוסטרית. תחולתה של הפקודה החדשה היתה מ 1.5.1853. צו זה שירת בעקיפין אם לא במתכוון את ענין היהודים, כי ביטל הרבה מהגזורות הקודמות שמררו את חייהם. סעיף 59 בספר החוקים החדש (חדש לגבי הונגריה) קבע מפורשות: „ההשתייכות הדתית אינה נחשבת לגורם כלשהו במשפט האזרחי פרט במקרים שהחוק מורה כך במפורש". החוק מונה את כל מקרי ההגבלות בדבר רכישת

נכסי דלא ניידי והיהודים אינם נזכרים בין אלה שלגביהם חל האיסור. סעיף 431 קובע שרק לאחר הרישום בספר האחוזות יש תוקף חוקי להעברה. הואיל ובחוק החדש לא היה כל רמז למידת איפה ואיפה רבים מיהודי דברצן ניצלו את ההזדמנות והחלו לרכוש מקרקעין. מעשה זה עורר את חמת החוגים הריאקציונריים. הסברה נותנת שהללו מיחו כנגד מימכר מגרשים ובתים ליהודים כי הממשלה האוסטרית שינתה את דעתה לרעת היהודים. ב 2.10.1853 פורסם צו חדש בזו הלשון: „זמנית, עד הסידור הסופי של מעמד היהודים הן מבחינה מדינית והן מבחינה משפטית, יש להחזיר לתקפן את ההגבלות שהיו נהוגות לגביהם בדבר רכישת מקרקעין עד 1.1.1848.״ הקלה פורתא וזיק של תקוה הוו בפרוט החוק: „מי שירכוש בית בפרק זמן שבין פרסום הצו הראשון ובין מועד ביטולו יכול להחזיק בו, וכן יכול לדרוש את העברתו על שמו בספר האחוזות.״ רבים מיהודי דברצן ניצלו את האפשרות הזאת, ובמשך ששת החדשים שנותרו עד ביטול הצו המקורי, רכשו מגרשים. הם עשו זאת כדי להשקיע את עודף ממונם. אולם מלבד הסיבה הפיננסית פעל עוד גורם אחר, נפשי בעיקר: לאחר תקופת אפליה ממושכת חשו במשב רוח של חרות וזה דחפם לרכישת בתים ומגרשים בעיר.

הצו המתוקן שהגביל את זכות קניית נכסי דלא ניידי נשאר בתקפו עד 18.2.1860 למעלה משש שנים.

להלן רשימת האנשים שניצלו את ששת חדשי המעבר וקנו אדמות:

אשת אברהם אהרן — 16 יוגר שדה, בית ושלשה דונם גינה.

פיליפ פיישל — 4 דונם כרם.

אשת יוסף פישר — כרם טיגלאשקרט, 4 דונם שדה חציר.

קרל פריד — 16 יוגר שדה, בית, כרם בפושטא־קרט (שנים וחצי דונם).

היינריך כץ — ארבעה יוגר אדמה.

איגנץ קליין — 26 יוגר שדה, בית, 2 דונם גינה.

ליאופולד זילברמן — דונם וחצי כרם.

מיכאל שטיינפלד — 17 יוגר שדה ושני דונם כרם.

שמונת האנשים האלה, בעלי האחוזות החדשים היו האישים החשובים בקהילה.

לאחר שהצו המתוקן נכנס בתקפו לא יכלו היהודים לרכוש אדמות. ייתכן מאוד שאחדים עקפו את החוק, שכרו לעצמם שותפים שתקנים מבין החברה הנוצרית וכך השיגו את מבוקשם.

בעיר החלו מרננים ואומרים: „היהודים רוכשים להם מגרשים בחשאי ובדרך בלתי־חוקית״. יש וקונה חלקה ואינו מעבירה על שמו, מצפה לימים טובים כי יבואו ואז יגמור את העיסקא במשרד האחוזות. יש מי שרוכש מגרש ומעבירו על שם ידידו הנוצרי שנאמן עליו. הרינון גבר ושלטונות המחוז פתחו בחקירה. בראשית 1857 נתברר ששני יהודים קנו בתים שנרשמו על שם אנשים אחרים, נוצרים, כמובן.

השלטונות פתחו בהליכים משפטיים נגד יהודים שרכשו בחשאי שדות או בתים. אולם המשפטים לא הגיעו לידי פסק־דין. החקירות והדיונים נתמשכו חדשים רבים עד ששר הפנים של הממלכה שם להם קץ. ב 6.12.1859 הורה לשלטונות המוניציפליים להקפיא את פסקי הדין במשפטים נגד אלה שרכשו מקרקעין שלא כחוק — עד הודעה חדשה. העיריה השיבה למשרד הפנים שבעיר דברצן אין מתנהלים משפטים כאלה בכלל.

ב 1860 נשבר האבסולוטיזם האוסטרי בגלל מפלת ממלכת ההבסבורגים במלחמתה עם איטליה ובעלת בריתה של זו, צרפת. אוסטריה ראתה צורך דחוף בהתפייסות עם הונגריה כדי להחזיר את שלום הבית בממלכה הרב־לאומית. לאחר עשר שנות הפסקה כינסה את בית הנבחרים ההונגרי. ועדת המשפטים ניסתה עוד לפני כן לקבוע את כללי החקיקה הזמניים שישמשו תדריך לפרלמנט לכשיפתח בעבודתו הסדירה. החלטות ועדת המשפטים נגעו גם בבעית היהודים: „המשפט האזרחי של הונגריה ישאר בתקפו בתוספת התיקונים של חוקי אוסטריה שהוכנסו בו בענין האפליה הדתית.״ המסקנה שנבעה מהפיסקה הזאת היתה שהיהודים קיבלו בחזרה את הזכות לרכוש מקרקעין. לעומת מפנה זה שהיה לטובתם קרה דבר בעיר עצמה שהיה בו שוב משום פגיעה במעמדם המשפטי.

בראשית 1861 הוחזרה לערים האוטונומיה המוניציפלית שלהן. האזרחים יכלו שוב לבחור בהנהלתם המקומית. בזאת הושבו על כנם אנשי „המשטר הישן״ ואתם הקו הנוקשה המסורתי כלפי היהודים.

בגליון מ 13.4.1861 של יומון פשטי־נאפלו, עתונו של הברון זיגמונד קמני, הופיע בין החדשות: „באיזור דברצן סוכני הריאקציה מפיצים שמועות כזב על הרעלת הבארות ומשקאות חריפים על ידי היהודים.״ העיתון מפנה את תשומת לב השלטונות במחוז לעלילת דם חדשה זו שמטרתה: להרעיל את האוירה החברתית.

בשנת 1861 פנו פיליפ פיישל וד״ר אברהם ליברמן אל בית המשפט המחוזי בבקשה שיורשה להם להעביר על שמם את האחוזות, אשר נקנו על ידם.

בית המשפט לא מילא אחרי בקשתם והורה להם לפנות אל העיריה ואל המועצה להרשות את רישום מגרשיהם בספר האחוזות. מגישי הבקשה, שהכירו יפה את אנשי העיריה, ידעו אלו קשיים צפויים להם מהפקידים שונאי ישראל. במקום לפנות אל המוסדות המוניציפליים עירערו על דחיית בית המשפט המחוזי אל הערכאה העליונה. בינתיים התערבה בדבר גם הקהילה, בראותה בפרשה דבר ציבורי הנוגע לקהילה כולה. היא פנתה אל נציבות המדינה בתלונה על עירית דברצן המסרבת לתת תוקף חוקי לרכישת מקרקעין שנעשו ע״י יהודים. בשנת 1862 החלה הנציבות לטפל בבעיה ודרשה מהעיריה פרטים בדבר תלונת היהודים.

העיריה בתשובתה לנציבות טענה טענה כפולה: 1) בטרם הוגשו שתי הבקשות אף יהודי לא פנה אל העיריה בדבר רישום קרקעות בספר האחוזות; 2) הערכאה העליונה

טרם קבעה עמדתה בדבר עירעורם של השנים המונח לפניה: „זאת היא הסיבה לכך שהעיריה בוששה לטפל בפניות היהודים. היא מצפה להכרעת בית המשפט העליון שתשמש לה קו מנחה בכל מקרי רישום אם יהיו כאלה.

לנציבות לא נראתה טענת העיריה והורתה לבצע מיד ללא דיחוי את העברת הקרקעות בהתאם לרוח החוק.

שוב התחמקה העיריה ממילוי ההוראה. הביטוי „בהתאם לרוח החוק" נראה לה כעיקרון כללי, אשר אינו מחייב אותה לדבר. היא הוסיפה לערום קשיים בדרך הצלחת היהודים. כך נהגה גם כלפי איגנץ קליין כשביקש ב 1863 העברת מגרש על שמו. הלה פנה, כשם שעשו קודמיו, אל בית המשפט העליון. פסק דין של הערכאה העליונה פורסם באיחור, אך הכריע לטובת היהודים. הוא הורה לרשום את המקרקעים על שמות בעליהם היהודים בספר האחוזות לפי סעיף 22 של החוק הזמני.

בזאת לא תמה הפרשה. הקהילה הוסיפה להיאבק בעיריה. בהסתמכה על סעיף 29 הנ"ל פנתה אל הקיסר. היא הצביעה על העובדה שבכל ערי הונגריה מותר ליהודים לרכוש נכסי דלא ניידי כחוק ורק עירית דברצן גורמת להם קשיים ומעכבת את התהליך החוקי של הרישום. בתזכיר נאמר שנציב המדינה, אליו פנו בבקשתם, בדרכו לוינה נכנס לדברצן, התערב לטובתם ובכל זאת הכל נשאר כפי שהיה. „בשלש השנים האחרונות רבים מאתנו השקענו מאות אלפי פורונים ברכישת מגרשים ואחוזות והון רב זה מונח כאבן שאין לה הופכין. איננו יכולים לנצל הון זה להגברת האשראי שלנו, לביסוס עסקינו, כמשכנתאות כערבויות הנחוצים במפעלינו ובחנויותינו הרבים." הקהילה ביקשה מאת הקיסר שיורה לעיריה לחדול מהתערבויותיה בפירוש החוק ויאופשר לבתי המשפט לעשות את מלאכתו, את העברת המקרקעין על שמות הבעלים בהתאם לחוק.

תאריך הפנייה הוא 18.10.1863, וכבר חודש אחרי כן ב 13.11.1863, נתקבלה בדברצן תשובת הנציבות באישורה של הסמכות העליונה: „בזאת ניתנת הוראה לכלל האזרחים בדברצן לא לעכב את בני דת משה רק מפני שהם בני דת אחרת ברכישת מקרקעין וברישום נחלותיהם בספר האחוזות." הצו מסתמך על הוראת הקיסר הנושא את התאריך 18.2.1860 ועל הסעיף 22 בתקנון המשפטי המאשר את הצו הנ"ל.

וכך נסתיימה הפרשה. בשנת 1863 זכו היהודים במריבתם עם עירית דברצן והותר להם לרכוש נכסי דלא ניידי באין מפריע. במאבקם נעזרו בשלטונות המרכזיים ועוכבו ע"י השלטונות המקומיים.

וזאת לא מפני שהממשלה האוסטרית חיבבה את היהודים יותר מאזרחי העיר. וינה ייצגה עקרון ממלכתי מתקדם בפלסה דרך ליהודים לשווי זכויותיהם. גישת עירית דברצן סימלה את ההשקפה הפיאודלית המיושנת העומדת על אי־השויון בין המעמדות וזכויות יתר ליחידי סגולה. מן ההכרח היה שבענין זכויות היהודים ידם תהיה על התחתונה.

דרישת היהודים להשוותם בזכויותיהם ושאיפתם להשתלב בחיי הכלכלה והחברה

של המדינה נתקלה בדברצן בחומת העולם הפיאודלי. הריאקציה לא הסתפקה בחבלה בהוראות החוק. כל האמצעים היו כשרים לה להבאיש את ריח היהודים.

בשדה הקרב בו התנהל מאבק היהודים למען שויונם עלו וצמחו פרחים לרוב, אך גם עשבים שוטים ופטריות רעל לא חסרו. אך הם האמינו בנצחון מאבקם, ובעוד מועד ניגשו לביסוס חייהם הדתיים והחברתיים.

*

אם כי התויית דרכי החיים הדתיים ואירגונה המקיף והיסודי של הקהילה חלו בתקופת האבסולוטיזם — כבר בשנות הארבעים דאגו המתישבים הראשונים להנחת יסודות לחיי קהילה ודת, הגם שמימדיו היו צנועים ביותר. המוסד הראשון שפעל היה, כמובן, בית־הכנסת. תחילה מחוץ לתחום העיר, לאחר ההתישבות בדברצן ברחוב נאג׳אוי (רח׳ ע״ש הדוכס יוסף ואחר כך ע״ש באיצ׳י ז׳ילינסקי). לפני הקמת הבנין שימשה איזו דירה פרטית בית כנסת למנין המתפללים. התויית תחום בית העלמין וייסוד החברה קדישא ב 1843 נעשו בשלב הראשון של ההשתרשות בעיר.

את המגרש ברח׳ נג׳אוי, שם עתיד להיבנות בית הכנסת, נרכש ב 2200 פורין בשנת 1852. שנתיים לאחר מכן נמכר המגרש ע״י הקהילה ובמקומו נרכש באותו רח׳ המגרש מס׳ 26, עליו נבנה הבנין המרכזי של הקהילה העומד על תלו עד היום הזה. יותר מאוחר הוחלט להרחיב את שטח המבנים ולרכוש את המגרש הסמוך ברח׳ קישאוי. למגרש עירוני זה היתה שייכת חלקה מחוץ לעיר בשדות אוניד. ראשי הקהילה רצו רק במגרש העירוני, וויתרו על חלקת השדה. הצעתה האדיבה של הקהילה הפתיעה את אבות העיר. דבר כזה היה ללא דוגמה בתולדות דברצן: לקנות מגרש עירוני ולוותר על מה שכרוך בו, על השדה אשר באיזור החקלאי של העיר: העיריה שלחה ועדה לבדוק את הדבר. זאת הגישה הצעתה לעיריה לפיה יש לצרף את חלקת השדה אל הזה השייך למגרש הסמוך. ההצעה נראתה לעיריה והסכימה לכך בתנאי שעבודות הפיתוח שברחוב בו נקנה המגרש (היום רח׳ קאפולנאשי) תיעשינה על חשבון בעלי הבתים אשר ברחוב.

מכירת מגרש לצרכי בית כנסת היתה טעונה לאישורו של המלך. בשנת 1858 הודיע על כך לעיריה שהסכמתו נתונה לדבר. יחד עם זאת הורה לעיריה לדרוש מהיהודים התחייבות, שאם שוב ימכרו את המגרש אזי הרוכש חייב להיות אזרח נוצרי. בנוסח לא נאמר דבר על נוצרי בפירוש אלא על אדם, אשר יש לו זכות לרכוש נכסי דלא ניידי.

כאשר הוקראה הודעת הקיסר לפני ועדת בנין בית הכנסת הוחלט פה אחד לוותר על הקנייה: „בהתרגשות רבה קבלנו לתשומת לבנו את תוכן ההודעה שיצאה מאת הוד מעלתו הקיסר, המלך. אולם אנו מעדיפים לותר על מילוי תקוותנו הגדולה על בניית בית־כנסת ובית־ספר שהם ערובה לשגשוגנו ולקידומנו מאשר לחתום על כתב ההתחייבות, כי התחייבות כזאת מצדנו יש בה משום הכרה בהפחתת כבודנו, בשפלות קהילתנו.״

רעיון הקמת בית הכנסת הגדול ירד מעל הפרק. שני חברי ועדת הבניה, מוריס איזנברגר ופיליפ פיישל מסרו התחייבות בשמם, ולמרות זאת לא נרשם המגרש בספר האחוזות. הקהילה קנתה את המגרש אך לא בקשה להעבירו על שמה.

מה ראתה הקהילה שדחתה את בניית בית הכנסת? זולטאי טוען בספרו שהיהודים ראו את הנולד וציפו לשיפור מעמדם המדיני. לכן גמרו בלבם להמתין עד שיוכלו לבנות כבני חורין ללא התניית תנאים שהיתה בהם משום אפליה. אם כן אז ניחשו. המצב הבינ־לאומי פעל לטובתם. אוסטריה הסתכסכה במלחמה עם איטליה וגם עם צרפת. לאחר מפלתה היתה אוסטריה נוחה יותר לגבי נתיניה, עממיה. ואכן ב 1860 הורשו היהודים לרכוש נכסי קרקעות.

פרשה בפני עצמה היא השתלשלות הדברים בדבר מגרשי הקהילה. ראשי הקהילה מכרו ב 1865 את המגרש מס׳ 26 והחזיקו בזה שנשא מס׳ 21. מגרש זה הועבר לשם הקהילה רק אחרי 1860 כשענין ההתחייבות ירד מעל הפרק. בשנת 1890 קנו את המגרש מס׳ 26 עשרים וחמש שנה לאחר שמכרוהו. על הראשון נבנה המקוה הראשון ואחר כך מאפיית המצות. במאה ה 20 קנתה הקהילה מספר מגרשים סמוכים לזה והקימה עליהם את מרכזה התרבותי, הרוחני: את בנין המשרדים, את בית הכנסת, את מאפית המצות ויותר מאוחר את הגימנסיה. בחמש עשרה השנים הראשונות לא כיהן רב בקהילה, לעומת זאת נשכרו שוחטים ובעלי תפילה.

בעיית הרבנים נתעוררה לראשונה ב 1854 כאשר אהרן פריד, איש האידו־שמשון עבר לגור אל העיר. הוא שימש רב בכפרו. „אדם חרוץ, תקיף, חומד ממון, איש ריב ומדון, פגע רע לכל מי שבא אתו במגע: לקהילתו,לצאן מרעיתו, לקהילות הסמוכות ולרבניהן.״ — מתארים אותו המקורות בני זמנו. ביקש להשתלט על קהילות המחוז ובשאיפתו זאת נתמך ע״י מושל מחוז ביהאר ועל ידי פקידי הממשלה האוסטריים. כדי להרחיב את תחום רבנותו ביקש להשיג את גבול הרב ברנרד בנדיקט וליטול ממנו את קהילת בלמאזאויווארוש.

הקהילה בשמשון סבלה ממנו רבות. לשוא בקשו להיפטר ממנו. השלטונות האוסטריים תמכו ברב תקיף זה כנגד קהילתו. אז החלו לנטוש את כפרם ועברו לגור אל דברצן.

ב 1854 עזב הרב עצמו את הכפר וביקש מעירית דברצן זכות התישבות בעיר. קרל פריד, אחד מחשובי הקהילה פילס לו דרך אל העיר ואל משרת הרבנות. כי הרב ביקש להשתלט על קהילת דברצן. בשבתו בעיר הציג מכתב חתום ע״י מושל המחוז לעיריה. המושל ביקש מהעיריה להורות ליהודים לפנות אל הרב בכל ענין הנוגע לדת כי הוא מונה רב ראשי על כל המחוז, לרבות העיר דברצן.

יהודי דברצן התדיינו בדבר מתוך רוגז והתרגשות. הוחלט למחול על שרותי הרב ולבחור ברב למקום שיהיה לפי רוחם. ב 1855 נבחר רבה הראשון של קהילת דברצן, אדוארד אהרליך, לשעבר רב בשומוגסיל. משרד הפנים אישר את הבחירה ובשנת 1856 עבר אהרליך אל דברצן לכהן כרב.

אדוארד אהרליך נולד ב 1808. בצעירותו רכש לו ידע רב גם במדעי היהדות וגם בחכמה החיצונית. מסתבר שביקר גם באוניברסיטה, אם כי המקורות אינם מספרים על כך. כיהן כרב בכפר לנג׳לטוטי, משם עבר ב 1848 לשומוג׳סיל. שמו יצא לפניו בגלל פעולותיו כרב, כמארגן וכמורה. על אף מגמת הגרמניזציה של השלטונות האוסטריים ייסד בית ספר אשר שפת הלימוד בו היתה הונגרית. דאג לכך שהמוסד יעמוד על רמה נאותה והוא עצמו הורה בו. ב־1856 קיבל את הזמנת קהילת דברצן שם שירת שבע שנים בקודש. ב 1863 הוזמן לפֶּץ׳ עיר גדולה מעבר לדנובא ושימש כרב ראשי. אנשי הקהילה העריכוהו מאוד אך השכלתו המערבית היתה כצנינים בעיני מיעוט קנאי ושמרני אשר דיבר בו סרה. ב 1874 פרש ממשרתו, יצא לגימלאות ועבר לגור לעיר נאג׳ורד ושם היה חי בקרב משפחתו. הואיל ולא יכול היה לשבת באפס מעשׂ קיבל על עצמו לעזור לידיד נפשו, רבה של הקהילה אלכסנדר קוהוט כממלא מקומו. ב 1882 נפטר. את ספריתו העשירה, שכללה 2330 כרכים, ציווה לבית מדרש לרבנים בבודפשט.

אדוארד ארליך היה אדם משכיל ותלמיד חכם מופלג. ד״ר קוהוט, שהיגר לארה״ב ושמו נתפרסם ברחבי העולם כחוקר גדול במדעי היהדות, כתב בזכרונותיו על שנותיו האחרונות של ידידו, ארליך: „היה אנציקלופדיה חייה של ספרות הפוסקים המסובכת״. ארליך שהיה מצניע לכת בעבודתו הציבורית, אוהב שלום ורודף שלום היה אהוב על הבריות. כדרשן, המגמה החינוכית היתה נר לרגליו. למען החינוך פעל ביסדו את בית־הספר בכפר שומוג׳סילי ובהקימו את ה„תלמוד תורה״ בקהילת פֶּץ׳. ליאופולד לב, רבה הגדול של סגדין כתב עליו בבטאונו, „בן חנניה״: כרב מיזג בתוכו את ערכי החברה הישנה עם רוח העולם המודרני.״

בשנת 1860, בהפשרת קרח האבסולוטיזם, כאשר הוציא ליאופולד לב קול קורא להקמת „התאחדות הונגרית של בני דת משה״ — היה ארליך אחד החותמים, כנציג הרבנים החשובים של המדינה. מאמציו להקנות תרבות הונגרית בקרב היהודים נבעו מתוך ההכרה שבלי ידיעת שפת המדינה לא יצליחו אחיו בחיי החברה. השפעתו על חיי יהודי דברצן היתה רבה הן מבחינה חברתית והן מבחינה תרבותית.

בשנת רבנותו הראשונה נעשו הצעדים הראשונים להקמת בית הספר היהודי. היה לו חלק בהחלטת הקהילה, ב 1860, לנהל את הישיבות ואת הפרוטוקולים בהונגרית. בימיו נעשה נסיון להקים את „איגוד נשי הקהילה״ הראשון, אולם עם עזיבתו את העיר נתפרק האיגוד.

לד״ר ארליך, כלכל אישיות חזקה, קמו יריבים אפילו אויבים. רבים מהאנשים הפשוטים שעקרו מכפרים פרימיטיביים ומסביבה חסידית לעיר לא סלחו לו, על אף ידענותו המופלגת ביהדות, את פעולתו למען הפצת תרבות הונגרית. הם מררו את חייו וגרמו לו עגמת נפש לא מועטה — אותה סבל בשקט, אך מתוך כאב ואכזבה. יותר מכל ירד לחייו הרב המחוזי אהרון פריד שנהנה מאימון השלטונות האוסטריים, יותר מהרב המודרני,

ספוק תרבות המדינה. אין תימה שד״ר ארליך נלאה משאת את העלבונות וקיבל את הזמנת קהילת פֶּץ׳ לשמש כרבה הראשי של הקהילה.

כך נתפנתה משרת הרב בשנת 1863. עם עזיבת ד״ר ארליך נסגר בית הספר העממי היהודי „מפאת חוסר אמצעים כספיים לקיימו״ — כפי שטענו פרנסי הקהילה. משרת הרבנות הועברה זמנית לידי הדיין, שלמה בלאו. ואם בימי ד״ר ארליך הועלו טענות נגד תרבותו המערבית של הרב, עתה הלינו המלינים על קנאותו היתרה של הדיין האדוק. בתקופה ההיא כבר 140 חברים, משלמי מסים היו לקהילה.

עזיבת ארליך השאירה אחריה חלל ריק בחיי הקהילה. רוח דיכאון ירדה על העשירים ועל המשכילים מבני הקהילה. אדישות ושויון נפש אפפו את חיי הציבור של היהודים. פרנסי הקהילה חשו באחריות שרבצה עליהם בגלל עזיבת הרב ובגלל מינויו של הדיין. אי אפשר היה לעשות הזמנת רבנים אורחים לחתונות וללויות — קבע. בחירת רב מתאים לא סבלה דיחוי.

ב 1863 היה נראה כי קרובה בחירתו של רב מתאים. בשבת נחמו התארח בעיר רבה של לנג׳לטוטי, אלברט שטרן. הוא נאות להפצרות חברי הקהילה ונשא דרשה מסורתית בבית הכנסת. הוא נתבקש להישאר בעיר ולדרוש גם בשבת הבאה לפני הקהל.

לאחר עזיבתו את העיר פנתה הקהילה חגיגית אל הרב שיאות לקבל את משרת הרבנות בדברצן. למזלה של הקהילה הרעיון ירד מעל הפרק. דרך חייו של הרב היתה פתלתולה והפכפכה. ב 1867 נבחר לרבה של אוי־פשט. ב 1884 נאלץ לנטוש את קהילתו בגלל שערוריות שעוררו דעותיו ומעשיו המוזרים. הוא פתח במסע תיקונים קיצוניים בחיי הדת ובין היתר ביקש להעביר את השבת ליום ראשון. בבית חולים לחולי רוח סיים את חייו. בנו התנצר ועשה קריירה מסחררת. תואר אצילות הוענק לו, ובשם ברון יוסף סטרני היה שר בממשלת הונגריה.

באותו זמן העסיקו גם בעיות חברתיות אחרות את הקהילה. בנובמבר 1863 נערכו דיונים על הקמת סניף ל„אגוד לקידום המלאכה והחקלאות בין היהודים״ שיפרוש את פעילותו גם על צפון־מזרח הונגריה, למחוזות אוגוצ׳ה וביהר. נבחרה ועדה שהכינה את תקנון האיגוד. על פעילות האיגוד לא נשמרו פרטים. מה שידוע הוא שנשיאו הראשון ב 1865 היה אנטון שטיינפלד וב 1867 אלאיוש פופר ד״ר. עם מתן האמנציפציה בטל האיגוד.

בראשית שנות החמישים העסיקה פרשת החינוך את הקהילה. השלטונות האוסטריים לחצו על הקהילה למצוא פתרון לבעיה ברוח שלטונות וינה. כבר ב 1851 פנה מושל המחוז אל העיריה בשאלה האם מקיימים היהודים בית ספר או לא. בה בשעה נדרשה העיריה להעביר אל השלטונות את רשימת ילדי ישראל מגיל 6 עד 12 שחוק חינוך חובה חל עליהם. הקהילה הכינה את הרשימה ומסרה לעיריה. לפי הדו״ח היו עשרים ילד בגיל חינוך חובה. משרד מושל המחוז פקד את העיריה שנה שנה בשאלה בדבר בית ספר לילדי ישראל וכל פעם זכה בתשובה שלילית.

ב 1853 היו בדברצן 80 משפחות יהודיות, 349 נפש ביניהן 62 ילדים בגיל חינוך חובה. (שלשים בנים, שלשים ושתים בנות.) בשנה ההיא עשתה הקהילה צעד מכריע לכינון בית־ספר. הפרנסים איגנץ קליין ומיכאל שטיינפלד פנו אל מחלקת החינוך של הממשלה הקיסרית במחוז נאג׳ורד וביקשו 1000 פורין להחזקת מורה. בקשת הקהילה נתמכה גם על ידי העיריה.

בתשובתה הורתה מחלקת החינוך לקהילה לארגן בית ספר שבו יועסקו שני כוחות הוראה. כן הציעה לפנות אל המפקח הקיסרי הארצי נובק, ואל אמברוש קרדהורדו, מנהל בית הספר הקתולי לקבל עצה והדרכה. על דבר התמיכה הכספית אין זכר באיגרת.

בינתיים הלך וגדל מספר הילדים בגיל חינוך חובה. באין בית ספר למדו הילדים אצל מורים פרטיים, או, אם ההורים היו עשירים ובעלי השפעה, נרשמו לבית הספר הפרוטסטנטי. כמורים פרטיים שימשו בחורים צעירים במסע לימודיהם שהתעכבו בעיר לזמן מסויים. הם טיפלו בילד או בקבוצת ילדים קטנה. מורה פרטי כזה קיבל כלכלה מלאה ושכר שנתי בסכום של 150 פורין. ילדי העניים למדו בחדר, שם רכשו ידיעות שטחיות גם במקצועות הכלליים. חדרים כאלה נקראו בפי המפקחים בתי ספר „שחורים״.

בשנת 1855 נתכנסו פרנסי הקהילה לישיבה מכרעת בענין החינוך. השלטונות הפעילו לחץ על הקהילה ובישיבה השתתפו גם המפקח הממלכתי וגם נציג העיריה בלווית מנהל בית הספר הקתולי. בישיבה הזאת הוחלט לפתח את בית הספר בשנת הלימוד 1857/1856.

דיונים מייגעים וקשיים ביורוקרטיים לרוב קדמו להתארגנותו של בית הספר הראשון. העבודה המעשית קיבלה תנופה עם בחירתו של ד״ר ארליך לרב. נ. גרינוולד נבחר למנהל, איגנץ קורלי ונלי קוראלי הוזמנו להיות מורים זמניים. בית הספר נתקיים שבע שנים. לאחר עזיבתו של ד״ר ארליך נסגרו שערי המוסד.

נעשו צעדים להקמת בית כנסת נרחב ולשיפור העבודה בבית הכנסת. כבר בסוף שנות החמישים נעשו נסיונות מעין אלה, אך הקשיים שהתעוררו לרגל רכישת מגרש דחו לזמן מאוחר יותר בניית בית כנסת חדש. באמצע שנות השישים שוב הועלה רעיון הבנייה. הקהילה גדלה ושגשגה. בית המדרש הקטן ברחוב נאג׳אוי היה צר מלהכיל את כל המת־פללים. הפיתרון הוצע כמעט על מגש כסף ע״י איגנץ זיכרמן. היהודי הזה בנה בית נרחב ברחוב סנט־אנה לצרכי מרחץ ציבורי ואולם לריקודים. הקהילה קנתה את המבנה. האולם הגדול שנועד לריקודים הורחב ע״י יציע אשר שימש עזרת נשים. אולם זה שימש בית־כנסת. קומת הקרקע הותקנה לצרכי משרדי הקהילה. בבנין זה אוכסן גם בית הספר לשנה. בבנין הזה התנהלו חיי הדת והחברה של היהודים עד בניית בית הכנסת הגדול שהוקם ברחוב פנרץ דיאק ב 1897.

בקיץ 1865 הגיעה בניית בית הכנסת לשלב סיומה וחנוכתו תוכננה לראש השנה. לאחר התלבטויות רציניות הוחלט לא להציב את הבימה באמצעית בית הכנסת אלא לפני ארון הקודש. להחלטה קדמה התיעצות והתכתבות עם גדולי רבנים של המדינה. אכן חברי

הקהילה, ברובם יהודים מסורתיים, קיבלו את ההחלטה ברצון. ברם, באוגוסט 1865 הגיעה פנייה בעלת נימה צרמנית ותקפנית אל פרנסי הקהילה. היא היתה חתומה בשם ארבעים אנשים ע״י פרץ ויס וע״י יוסף ויס. החותמים דרשו בתוקף את החזרת הבימה למקומה, לאמצע בית הכנסת. טענותיהם לא הסתמכו על נימוקים שבהלכה אלא על נימוקים שברגש. החותמים איימו על הפרנסים שאם בקשתם לא תיענה, יערערו לפני השלטונות הנוצריים.

ראש הקהילה, איגנץ קליין הזעיק מיד את חבריו לנשיאות והקריא לפניהם את הפנייה גדושת איומים. הפרנסים דחו פה אחד את האיגרת, את תכנה הגס. הפנייה הוגדרה על ידיהם כהתערבות גסה בעניני ההנהלה הנבחרת. ההנהלה טענה בתוקף שהיא, ודווקא היא, שומרת על שלמות חיי הדת ועל טיפוח ערכי המסורת. לחרפה נחשב בעיניה האיום בפניה אל שלטונות העיר הנוצריים. החותמים הדורשים עתה את החזרת הבמה לאמצעיתו של בית הכנסת תרמו כספים בשנה הקודמת לצרכי בניית בית כנסת בו תעמוד הבימה לפני הארון.

החותמים עמדו באיומיהם ופנו בעירעור אל השלטונות החילוניים. פרנסי הקהילה נקלעו למצב־ביש, כאשר נדרש מהם ע״י שלטונות העיר הסבר למעשיהם בדבר מקום הבימה. עתה שוב נתגלה הצורך ברב למדן ומשכיל שיש לאל ידו להושיע במצב כזה.

כדי להשיב לעיריה תשובה נכונה, מדעית ומשכנעת ובהקדם האפשרי, כי קרב יום חנוכת הבנין — הוחלט לפנות אל הרב לאופולד לב. הרב נתבקש לנסח תשובה הולמת כתובה בהונגרית כדי למסרה לשלטונות.

יומים לפני ראש השנה שחל להיות ב 19.9.1865 נתקבלה תשובתו של ליאופולד לב. במחקרו המדעי הוכיח הרב בפרוטרוט את צדקת הקהילה. בספרי התנ״ך ובתלמוד אין זכר ורמז לבימה. אמנם, בבית הכנסת הגדול באלכסנדריה עמדה הבימה באמצע, אך זאת בגלל מימדיו העצומים של האולם כדי שקריאת התורה תישמע אפילו בפינות האולם. יחד עם זאת אין להביא ראיה מבית הכנסת ההוא באשר העבודה התנהלה בו ביונית, ואילו בהונגריה מתפללים בעברית. קהילות הונגריה עצמן לא קבעו בנידון עמדה אחידה. ישנן קהילות אדוקות שהציבו את הבימה דווקא באמצע לבית הכנסת, ובקהילות האלה רבנים אדוקים ולמדנים משרתים בקודש. תשובתו של הרב לב עשתה את שלה וחבר הפרנסים של קהילת דברצן החליט להציב את הבימה בחלק הקדמי של בית הכנסת, לפני ארון הקודש.

פרשת מיקום הבימה עוררה וויכוחים והדים ברבות מקהילות המדינה. ראש קהילת דברצן, איגנץ קליין איש נשוא פנים ובקיא בפסוקים ניהל התכתבות בנידון עם גדולי הדור. באיגרתו אליהם הוכיח לפי דעת הרמב״ם ופוסקים אחרים שהצבת הבימה לפני ארון הקודש אינה עומדת בניגוד למסורת. יש לציין שרבים מהנשאלים, על אף נימת הכבוד בה השיבו לראש הקהילה הלמדן, חלקו על דעתו, וסתרו את טענותיו.

איגנץ קליין היה בין ראשני המתישבים בעיר (1844). אישיותו הרצינית ונועם

הליכותיו הסבו אליו את תשומת לבו של הציבור הנוצרי. השלטונות האוסטריים מינוהו ב 1849 לראשות העדה היהודית. הוא נולד ב 1806 בכפר אמוד ונפטר ב 1885 בדברצן. בצעירותו למד בישיבות מפורסמות ורכש ידע רב בספרות התלמודית ובכוחות עצמו קנה השכלה ודעת חילונית. ניהל משק חקלאי בהאידונאנש והיה בעל אחוזה אמיד גם בהיותו אזרח העיר. כבוד והדר עטרוהו בדברצן. נבחר חבר במועדון שהיה מיועד לחוג המצומצם של הג׳נטרי ובעלי האחוזות הנוצריים העריכו ביותר את עמיתם שהג׳נטלמניות היתה טבועה באפיו. היה רחוק מהקיצוניות, ובענייני הציבור השתדל למצוא את שביל הזהב. שימש ראש קהילה שנים רבות. נטל את חלק הארי ביישור ההדורים בפרשת הבימה ובעיצוב דמות הקהילה ברוח השמרנות המתונה, בקו הסטאטוס־קוו.

כמנהיג יהדות דברצן עמד בפרץ ובגאון בפני כל המזימות נגד דתו ועדתו, ובשעת הצורך השיב מלחמה שערה. פרנץ מזיאו כותב על התנהגותו הגאה: „לא פעם היה מועדון הג׳נטרי עד למחזות שעוררו הערצה כלפי הדוד קליין החביב. ברוח טובה, אך באומץ קלע באבני בליסטראות אותן נטל מאוצר ידיעותיו בחכמת היהדות אל האנטישמיים שבחבורה.

האמון שרכשו לו בני עדתו בא לידי ביטוי גם בכך שבידו הופקדו דמי החלוקה שנאספו ע״י יהודי אוסטרו־הונגריה לטובת אחיהם העניים בארץ ישראל.

אכן איגנץ קליין היה האישיות המרכזית בין יהודי דברצן וסביבתה. קהילת בודפסט, המרכז הבלתי רשמי של יהדות הונגריה רק אתו שמר קשר בכל מה שנגע בעניני ציבור היהודים. במכתבים ובחוזרים שנשלחו אליו נרשם היעד בצורה בולטת: לידיעת היהודים המתגוררים בערי מחוז ההאידו.

„אופיו, אמונתו, אורח חייו הדתי, בקיאותו בתורה" — כתב עליו פרנץ מיזאי — „וכן צדקנותו חיבבוהו על הבריות. הציבור העריך אותו ללא הבדל דת, בעיקר העריצוהו בני עדתו, אם כי אחדים ריננו אחריו על היותו משכיל ונאור מעל למידת המותר." בעל אחוזה, שומר מסורת אבותיו, אשר היו לו מהלכים בחוגי הג׳נטרי ההונגרי כאיגנץ קליין, הוא טיפוס של יהודי דברצן בתקופת ההישתוות. השאיפה לבוא לעמק השוה עם יריביו בקהילה היתה נר לרגליו עד פטירתו ב 1885.

הפיוס וההשתוות בחיי הקהילה באו רק לאחר חבלי לידה קשים. על כך מעידה תקרית שאירעה בבית הכנסת באחת השבתות בשנת 1867. בחודש מאי של השנה ההיא הוזמן חזן לניסיון ע״י חבר הפרנסים. הלה הגיע בלווית שני משוררים אשר שימשו מקהלה קטנה. בית הכנסת ברחוב סנט־אנה נתמלא מפה לפה לרגל הופעתם של השלושה. גם חברי עיריה סקרנים באו אל בית הכנסת לשמוע את ניגונם. כאשר אך ניגש החזן אל התיבה לפתוח ברינה פרצה שערוריה גדולה. הדיין הקנאי („מורה צדק" לפי דברי לב) החל לצעוק ותבע בתוקף שהזמרים האורחים יסירו מעל ראשם את כובעי־השרד העשויים לפי מתכונת הגויים והחזן יתפלל כאשר הטלית משוכה על ראשו, מנהג האדוקים. התקרית גרמה

להתרגשות רבה בקהילה. הקולות נגד קנאותו ופעילותו של הדיין הלכו וחזקו. השערוריה גרמה לידי כך שבלב פרנסי הקהילה גמלה ההכרה כי בחירת רב מתאים אינה סובלת דיחוי.

העשירים ונכבדי הקהילה ויתרו על שרותי הדיין כבר מקודם והזמינו רבנים מוכרים של קהילות גדולות לטכסי חתונה ולוויה. כאשר נפטר מיכאל שטיינפלד, מראשוני המתיש־בים ב 1865, הוזמן רבה הראשי של סגדין, ליאופולד לב. לעריכת טכס לוויתו של אוגן שטיינפלד ולנשיאת הספדו הוזמן הרב שמואל כהן הצעיר מעיר הבירה. בשנת 1868 פנה חבר הפרנסים אל מספר רבנים גדולים בבקשה להמליץ על מועמדים לשבת על כס הרבנות שנתפנה.

על ערנות הציבור לבעיות הכלל וצרכיו מעידה הידיעה שבשנת 1867 נתרמה תרומה גדולה לטובת הנצרכים, שמואל כץ לבדו אסף 500 פורין ואילו אחרים תרמו כמות גדולה של קמח למטרה הנ״ל. בחיבה יתרה דאגו יהודי העיר לחיילים בני הברית ששרתו בקסרקטין של העיר. 668 ארוחות כשרות הובטחו ל 59 החיילים היהודים לימי חג הפסח. כן הוחל באיסוף כספים להקמת בית חולים יהודי. מעשי צדקה אלה ומימדיהם הם סימן מובהק להתבססות הקהילה.

ב 1867 בשנת ההשתוות בין הונגריה ואוסטריה מהווים יהודי העיר עדה תוססת ומתפתחת. האמנציפציה, בה זכו בשנה ההיא, עוד טיפחה והגבירה את חריצותם ורצונם ליצור חיי ציבור יאים וטובים כמקודם.

בפרק הבא נתאר את חיי היהודים בדברצן בשנות התפתחותם הדינמית.

V

דור האמנציפציה

1867—1890

חלפו עברו ימי רוממות הרוח של התחדשות ממלכת הונגריה. לב היהודים היה מלא גילה על התגשמות חלום דורות על שוויון הזכויות שהוענק להם. עתה צצו ועלו בעיות חדשות, אשר הזמן גרמן, ויהודי דברצן נדרשו למצוא את פתרונן.

אכן, הם הושוו עם שאר אזרחי העיר לא רק בחובות אלא גם בזכויות. רבים מהם עלו בסולם הדרגות ומילאו תפקידים ציבוריים וממלכתיים. פעולתם הכלכלית לא נתקלה עוד בקשיים, יזמתם לא עוד נעצרה ע״י איסורים שבהפליה. המסילה היתה פתוחה בפני בעלי הכשרונות שבהם ליזום ולבצע פעולות אישיות וציבוריות כאחד. כבר ראינו בפרק הקודם שאזרחי העיר נאותו להכלילם ברשימת מיוחסי העיר דברצן.

אמת ויציב שעניני העדה נצטמצמו לתחום הדת מאז היו בניה הונגרים בני דת משה. בכל זאת היו צרכי הציבור שלהם מרובים מצרכי ציבור דתי אחר. מנהג אבותיהם בידיהם לחיות חיי חברה ותרבות בינם לבין עצמם. קיום מוסדות הדת והצדקה, תשלום משכורות לפקידים, מורים, שוחטים וכלי קודש למיניהם היו כרוכים בהוצאות גדולות. מאמץ פיננסי רציני נדרש מחברי הקהילה.

אחד התחומים שהאמנציפציה לא חוללה בו שינוי או הטבה היה בעית בית הספר היהודי. בית הנבחרים ההונגרי החליט להקים רשת בתי ספר עממיים שאינם תלויים בדתות בהתאם לחוק חינוך החובה. הרעיון קסם בעיקר למורים היהודיים. נעים ונוח יהיה — מבחינת תנאי העבודה — להורות בבתי ספר ממלכתיים מאשר במוסדות ההוראה של הקהילות. יקיץ הקץ לסבל שנגרם בעבר למורה ולמלמד מידי הרודנים הקטנים, מידי ראשי הקהילה, הבעלים והמפקחים של בתי הספר. „האסיפה הכללית של המורים היהודיים שנתקיימה בעיר אראד — כתוב בפרוטוקול — התיצבה כאיש אחד לימין הדוגלים ברעיון ההוראה הכללית.״

למרבה ההפתעה לא רק המלמד היהודי העני והמושפל קיבל ברצון את הרעיון. גם ראשי הקהילה ששו על כך. מניעיהם היו חמריים בהחלט. בזאת רצו להיפטר מהמשא

הכבד שבהחזקת בתי ספר של הקהילות. משנת 1869 עד 1880, בפרק זמן שיהדות הונגריה גדלה, פרצה ועשתה חיל — 41 בתי ספר נסגרו, ביניהם גם זה של קהילת דברצן. ב 1892 שוב נפתח על מנת להיסגר מחמת חוסר תקציב.

אולם בתי הספר הממלכתיים היו קיימים רק על גבי מגילת החוק. שנים עברו עד שהתכנית יצאה אל הפועל והרעיון נתגשם. קהילת דברצן נתפסה לאשליה בקוותה להקמת בית ספר ממלכתי בקרוב. לכן לא היה בדברצן בית ספר יהודי קבוע במשך עשרים שנה. ההורים נאלצו להתחנן אצל מנהלי בתי הספר הנוצריים על קבלת ילדיהם, כי הכנסיות — בניגוד לקהילה — לא ויתרו על מוסדות החינוך הקיימים שלהן על נקלה.

גם בעיית הרבנות לא נפתרה וגרמה דאגה וריב מאז שד״ר ארליך יצא את דברצן ועבר לעיר פץ׳. משנת 1863 הדיין, שלמה בלאו מילא את מקומו. היהודים הפשוטים שבאו מן הכפרים אל העיר היו מרוצים מהדיין האדוק והחסיד. לא כן העשירים והמשכילים שתבעו מתוך קוצר רוח בחירת רב ראשי מתאים.

ב 15.3.1868 התקיימה ישיבה בנידון ופרץ ריב קשה סביב מעמדו של הדיין. רוב הקהילה ביקש לפטרו בטענה שאינו הולם את הדרישות התרבותיות של הקהילה. גם העיתונים המקומיים עטו על המציאה ובתארם את מריבת הרבנות כינו את הדיין בשם „אפיפיור היהודים״. בסוף נשאר שלמה בלאו על כנו, כי רבנים גדולים, של למברג ושל אונגוואר חשו לעזרתו והיללוהו על חסידותו ועל ידיעותיו בתורה. חבר הפרנסים נכנע זמנית והאריך את שרותו של הדיין לשנה נוספת. יחד עם זאת הדגישו הפרנסים, כי מנוי וגמור אתם לבחור ברב ראשי לכל המאוחר בשנת 1869.

באווירת החופש של האמנציפציה התעוררו האינסטינקטים הציבוריים הרדומים, הובעו דעות שונות ומנוגדות בבעיות הקהילה, דבר שגרם למחלוקת נוספת בעניני דת וסדרי הקהילה. קבוצת מתפללים פנתה אל חבר הפרנסים בהצעה שיורשה להציב שתי שורות של ספסלים לפני הבימה. הסערה שעמדה לפרוץ נמנעה ע״י דחיית ההצעה.

בקיץ 1868 שוב הועלתה על סדר יומה של ההנהלה שאלת בחירת הרב. הוחלט ש„הרב שעתיד להיבחר חייב להיות מתאים לתפקיד מנקודת מבטם של השכבות הרחבות ושל בעלי הדעות השונות. יחד עם זאת הודגשה הדרישה שהמועמד לרבנות צריך להלום את רוח הזמנים המודרניים.״

סערת הרוחות שפקדה את קהילת דברצן היתה קשורה ומושפעת מהתסיסה הכללית בה היתה אז שרויה יהדות הונגריה. כי הימים היו ימי ההכנות לבחירות לקונגרס היהודי הארצי שזומן ע״י הממשלה. כנציג קהילות דברצן נבחר אנטון שטייפלד, בעל אחוזה, איש נשוא פנים, בנו של מיכאל שהיה מראשוני המתישבים. אנטון שטיינפלד השתתף בכל ישיבות הקונגרס.

כשנפלה ההכרעה ויהדות הונגריה נתפלגה לשני זרמים, למתקדמים שזכו ברוב בקונגרס ולשמרנים — דברצן נשארה ניאוטרלית, לא הסתפחה אל אחד משני הזרמים

המתחרים שהוסיפו לריב ביניהם עוד שנים רבות. היא שמרה על אחדותה על אף הניגודים הדתיים וההברתיים שהיו ניכרים בה בשנות השישים, ניגודים שהביאו לפילוג ברוב קהילות המדינה.

הרכבה האנושי, החברתי של הקהילה היה שונה משל שאר קהילות השפלה ההונגרית הגדולה. דברצן נמצאת בחלק המזרחי של המדינה, לא הרחק מהאזורים המיושבים ע״י המוני בית ישראל מסורתיים. מבחינה זאת דומה מצבה לזה של ניראג׳האזא. ניגודים חריפים לא חצו מעולם את הקהילה לשני מחנות עוינים. תמיד רחקה מהקיצוניות. כתוצאה מהסביבה ההונגרית המובהקת ביקשו גם יהודי דברצן להידמות אל סביבתם. אולם על אף הידמות זאת היתה התבוללותם חיצונית בלבד. בלבם, בדעותיהם, במנהגיהם נשארו יהודים כאחיהם במזרח, ובזאת נבדלו מהיהודים שהתגוררו בערים הגדולות אשר בשולי השפלה, דרומה. וכשיחול הפילוג גם בדברצן, ישארו הפורשים תמיד מיעוט קטן. יהיו אשר יהיו, אדוקים או מתקדמים. הפילוג לא יחליש את רוח הגוש המרכזי. השפעתו החזקה תטביע את חותמה על הקבוצות הקטנות שנשרו מהקהילה האם. גישה „מרכזית״ זאת עיצבה דפוס קהילתי מיוחד וקו דתי הנקרא בהונגריה סטאטוס־קוו.

במרכז התענינות הקהילה עמדה בשנת 1869 בעית הרבנות. חבר הפרנסים פנה אל כמה מרבני המדינה המפורסמים בבקשה להמליץ על שלשה מועמדים לכס הרבנות בדבדצן. בין המומלצים היה גם ד״ר הרמן ליפשיץ. דרשת הבכורה של ד״ר ליפשיץ עשתה רושם עז על קהל שומעם. המתפללים, רובם ככולם, הביעו את דעתם לטובתו, וראוהו כמועמד רציני לרבנות. בשבועות שלאחר דרשת הנסיון של ד״ר ליפשיץ הקהילה היתה כמרקחה. מצדדי ליפשיץ הרבים ומתנגדיו התווכחו על אודותיו כשחסידיו טענו שהוכיח את עצמו לא רק בידענותו המשכנעת אלא גם בתפיסתו השמרנית הלוהטת. בימים ההם נפתח הקונגרס הארצי של יהדות הונגריה ו„מלחמת התרבות״ שהתנהלה בכנס חשוב זה הטביעה את חותמה על המאבק סביב בחירת הרב. ההתרגשות מצאה את ביטוייה גם בעיתונות שבחלקה התיצבה לצד ליפשיץ ובחלקה פסלה אותו. סיבת ההתנגדות היתה נעוצה בגישתו השמרנות של הרב ובלהיטות בה דבק בדעותיו. מסתבר שרבים ידעו — ומה נתעלם מעיני הציבור בימי בחירות — על דרשתו התקיפה אותה נשא במשרתו הקודמת בבוטשויץ במורביה. הדרשה בשפה הגרמנית הודפסה ושמו רמז על תכנה: „האורתודוכסיה היא ורק היא היהדות האמיתית והנכונה.״ אכן המועמד לרבנות הוא אדם משכיל בעל תואר אקדמאי, אך דבר זה רק מגביר כנראה את קנאותו שאינה רצויה בעיני המשכילים מבני הקהילה.

יהודי דברצן העשירים והמשכילים לא אהדו מלכתחילה את הרב האדוק. ראש הקהילה, אנטון שטיינפלד לא חלק לו אף מעט מן הכבוד הראוי ולא הלך לקבלת הפנים שנערכה לכבוד הרב, דבר שעמד בניגוד לנימוס המקובל. חברי האופוזיציה העלו את ההצעה, לאו דווקא אדיבה, שיש להעניק לרב את עשרת הזהובים, שכר טרחתו, ולשלחו

בחזרה אל קהילתו. גם חסידי ליפשיץ לא טמנו ידם בצלחת והשיבו מלחמה שערה. תעמולתם היתה יעילה ויסודית. הם הלכו וסבבו מבית לבית לאסוף חתימות לטובת מועמדם ובזאת הכריחו את חבר הפרנסים לקיים את הבחירות במועד מוקדם.

בישיבת ההנהלה שנתקיימה ב 2.8.1869 שררה התרגשות בלתי רגילה. לאחר דין ודברים נדחקה הצעתו של הנריק ברגר להימנע מההצבעה ומהחלטה פזיזה בשעה שהרב היה עדיין אורחה של הקהילה. הרוב העביר החלטה לקיים את ההצבעה ללא דיחוי ולתת זכות בחירה לכל חברי הקהילה הנמצאים בעיר ביום הבחירות. על הגבאים והשמשים הוטל לערוך את רשימת הבוחרים ולמסור לבוחרים את כרטיס ההצבעה.

אנטון שטיינפלד הביע תמיהתו על סדרי הבחירות המוצעים והציע הצעת־נגד: כדי לשמור על טהרת הבחירות תיתלה רשימת הבוחרים במקומות ציבוריים לשם עיון ותוקם ועדת עירעורים. ההנהלה דחתה את הצעתו. ראש הקהילה הסיק מיד את המסקנות והתפטר. ההנהלה לא התפזרה אלא בחרה בברנרד שר ד״ר לשמש יושב ראש זמני ולנהל את הישיבה. לאחר מכן נתקיימה ההצבעה.

מתוך 308 חברי הקהילה בעלי זכות בחירה 145 הצביעו על ד״ר ליפשיץ. מיד לאחר ההצבעה נבחר ד״ר שר לראש הקהילה.

העתונות המקומית הגיבה בחריפות לבחירת הרב. עיתון אחד ראה בדרך בה נערכו הבחירות מעשה שרירותי הנוגד לתקנון. עיתון אחר חלק על זכות הפרנסים שהחליטו לקיים את הבחירות לאחר התפטרות ראש הקהילה: „הם (הפרנסים) קיימו בחירות המחייבות את הכלל בנשיאותו של יושב ראש זמני.״

ד״ר ליפשיץ נכנס לתפקידו בנובמבר 1869 לאחר שהקונגרס ננעל וקהילת דברצן החליטה לא להצטרף אל אף אחד מהזרמים. שנתיים ימים פעל בעיר. ב 1871 פרש ממשרתו ועבר למארושוואשרהעלי, שם נתפנתה משרת הרב לאחר פטירתו של משה פירסט. אחר עבר שלוש שנים פרש גם ממשרתו החדשה וחזר אל עיר מולדתו לאבאסאנטו, לשבת על כס הרבנות בעיר בה שימשו אביו, יצחק נתן וסבו „שמן רוקח״ כרבנים.

ומענין ליפשיץ לענין המאורעות שאירעו בחיי הקהילה בשנות כהונתו.

התנהגות העשירים והמשכילים בימי בחירתו של ליפשיץ, הסתייגותו של אנטון שטיינפלד מהמועמד האדוק, אחר מכן התפטרותו הדרמטי מראשות הקהילה היה בהם משום רמז למשבר המתקרב. בשנת 1870, בשנה שלאחר הקונגרס, הופיעו בדברצן אישים ממחנה המודרניים ומאיגוד „שומרי הדת״ וביקשו למשוך את הקהילה אל המסגרת־הגג שלהם. הקהילה שקלה בדבר ובאה לידי החלטה שתשמור על מעמדה העצמאי ולא תצטרף אל אחד הזרמים. אולם בזאת לא הגיע הענין לאתנחתא. כשישים משפחות, היסודות המשכילים ביותר ובעלי ההון הגדול פרשו מן הציבור והתאגדו בקהילה נפרדת, שהצטרפה אל אירגון־הגג של המתקדמים, שהשיגו רוב בקונגרס היהודי.

לעומתם רוב רובם של חברי הקהילה, כ 180 משפחות, נשארו נאמנים להחלטת הקהילה

ובהתאם לגישתם העצמאית לשמור על המצב שהיה קיים לפני הפילוג, התכנו בשם מיוחד: „סטאטוס קו". מוסדות הקהילה נשארו בבעלותם.

הפילוג גרם קשיים גדולים לשתי הקהילות בדברצן ועיכב את התפתחותם. בעטיו של הפילוג, בגלל חוסר תקציב, נסגר בית הספר העממי היהודי.

הקהילה הנאולוגית (מייסודו של המיעוט) פעלה בהתאם לתקנון של אירגון־הגג הנאולוגי הארצי. בראשה עמד ראש הקהילה ומועצה בת עשרים איש. מידי שלוש שנים נערכו בחירות. המועצה בחרה מתוך חבריה שמונה פרנסים, הם היוו את חבר הפרנסים. הבחירות הן וירילִיסטיות, כלומר מחצית חַברי המועצה מתגייסים מבין העשירים ורק המחצית השניה נבחרת. רק כחמישית ההוצאות מכוסה ע"י מסים ישירים.

הקהילה הגדולה (מייסודו של הרב) אוטונומית. תקנונה אושר ע"י הממשלה. אירגונה דמוקרטית, אין בה זכויות־יתר לעשירים. החלוקה המשולשת בתפקידים נמצאת גם בה כבחברתה הניאולוגית: ראש הקהילה, חבר פרנסים ומועצה. מסים ישירים מכסים את רוב ההוצאות.

*

חוק האמנציפציה משנת 1867 פתח פתח לשיגשוגם הכלכלי של יהודי דברצן. ראינו כבר לעיל, כשדובר על מאורעות של שנות השישים, כאשר השגת כל זכות (העברת קרקעות על שם בעליהם היהודים) היתה כרוכה במאבק קשה — השקיעו היהודים מאות אלפי פורונים ברכישת מקרקעין. אכן תהליך זה של קניות מקרקעין נמשך ביתר שאת גם לאחר קבלת האמנציפציה.

ומדוע לא השקיעו יהודי דברצן, דוגמת אחיהם בארצות אירופה, את הונם המצטבר במפעלי חרושת גדולים ובמוסדות כספיים, התשובה לכך מסתברת ממצבה הכלכלי המיוחד של החברה בדברצן. בהיעדר משק מודרני נשענה כלכלת העיר במאה ה 19, כבעבר, על החקלאות. מכאן שהיהודים בעלי ההון השקיעו את עודף כספם ברכישת מקרקעין. כאשר נתחוור לציבור מה רב מספר בעלי האחוזות היהודים ומה גדול השטח שעבר לבעלותם — המשפחות הותיקות הנוצריות הוכו בתדהמה.

בנושא הזה נוגע סטפן סיץ, בספרו „תולדות העיר דברצן", שהופיע ב 1872. ומה תמוה טיפולו בנושא הזה שבא לביטוי בדפים מספר שהוא מקדיש ליהודי העיר: גישתו היא של האזרח הוותיק ולא של היסטוריון השואף לאוביקטיביות. עיקר דבריו דנים על יהדות העולם ולא על אזרחי העיר היהודים. הוא מפליג בשבחם של היהודים, מעריך ביותר את שכלם החד, את יזמתם הנועזה ואת כשרונם הפיננסי. בעיקר עומד על כשרונם בשטח הפיננסים. „הכסף הנו מעצמה עולמית ומי שכסף לו בעולמנו החמרני — אפשר לומר עליו שהוא כמעט כל־יכול והכסף הזה מרוכז בידי הגזע שחונן בתכונות מיוחדות, בחסכוניות מופרזת, בזריזות דמיונית. בני הגזע הזה המלוכדים בענינים מסחריים בליכוד יתר הלא הם בני ישראל."

סטפן סיץ רשם את השורות האלה על יהדות העולם, אך, לאמיתו של דבר, התכוון ליהודי דברצן. יהודי העיר היו לנגד עיניו כאשר הישווה אותם עם אזרחי העיר הנוצריים שאורח חייהם היה ירוד ופרימיטיבי מזה של העולם המתקדם.

ועתה נראה איך ניראו בעיני ההיסטוריון הנכבד יהודי עירו: „אוכלוסית דברצן ברובה הגדול עסקה בחקלאות, בגידול בקר ובעבודות הקשורות במשק הטבעי. מלבד שמרנות התושבים ומנהיגיהם המאושרים גם מצבה הגיאוגרפי של המקום גרמו לכך שדברצן היתה ונשארה עוד זמן רב עיר חקלאית. לאזרחי העיר לא היו נהירים השינויים הגדולים שנתחוללו בעולם בעידן החדש. הם לא לקחו בחשבון שטיפוח המשק ופיתוחו המודרני הוא צו השעה..."

אם השיטות הכלכליות המיושנות גרמו לדילדול החקלאים, הרי שנות בצורת תכופות המיטו עליהם חורבן מוחלט. רבים מהם שקעו בחובות ונאלצו למכור את אדמתם. היהודי, שעמד על המשמר, הציע להם מחיר מתקבל על הדעת וירש את אדמותיהם. ירידת הוותיקים מנכסיהם ועליית היהודים, כמובן, חרו לו לציבור הנוצרי. על הנושא הזה כותב סיץ: „...לא אחת קרה שמשפחות מיוחסות שעוד לפני שנים מעטות החזיקו באחוזות ניכרות בגבול העיר ובבתים נרחבים בעיר עצמה — מצאו את עצמן כזרים בנחלתן. עקב חוקי האשראי החמורים נישלו מנחלתן, שהיתה רשומה על שמן ומקודם על שם אבותיהן. האחוזות עברו לידי הנושים ולידי היהודים. ועתי האדם שנישל מנחלת אבותיו מתגורר בפרברי העיר וחי בדוחק, או נאלץ לעבור לאיזה כפר נידח. אחוזתו אליה היה קשור בנימי זכרונות נעימות עברה יחד עם חלקות שדה נוספות לידי בעלים זה מקרוב באו."

מי היה בעל האחוזה החדש, עליו מקטרג הסופר כה מרות? הוא עצמו מגלה זאת בהבאת ציטטה בלאטינית: „אדמות המעובדות הללו תעבורנה לידי משה (בני דת משה)". הרמז וכוונתו שקופים די והותר. הסופר עצמו חש בלא נוח בכתבו את השורות רבות המשמעות. בהמשך מאמרו — כדי לתקן את מה שעיוות — הפליא בשבחו של העם היהודי עד שגמר עליו את ההלל. מנה אישים יהודים לרב שהצטיינו במדע, באמנות, העלה על הנס את כשרונותיהם כדי ליצר רקע להצדקת המעשה, אשר מקודם היה פשע בעיניו, העברת הקרקעות לידי היהודים: „הנמצא גזע טוב ועם הוגן כזה? אל לנו לקנא בהם, בל תהיה עינינו צרה ברכוש שרכשו בכשרון ובעמל כפיים. נתחרה בהם. אין מחסום בפניו..."

על אף האמנציפציה שהכירה ביהודים בהונגריה מתיחס המחבר אליהם כאל גזע זר, כאל נכרים. וכשמנחם את ההונגרים באפשרות של יזמה חפשית ובתחרות ללא מחסומים, סיסמאות הליברליזם מדגיש בביטוי „לפנינו" שהיהודים הם מעבר השני של המירתס, ומה שנוגע לבדלנותם המובהקת של היהודים — תרופה בדוקה באמתחתו: „יעיינו בספרו של מוריס יוקאי, ב„בעל האחוזה החדש", יהפכו בו, יהפכו בו כי הכל

כלול בו. כל הסגולות החיוביות שייחדו את „בעל האחוזה החדש". משמעות עצתו ללא מליצות: יתבוללו בתוך ההונגרים כדי שיוכרו ויתקבלו בחברה כשם שנתקבל גיבור הרומן הנ"ל.

שתי עובדות חשובות כלולות בספרו ההיסטורי של סטפן סיץ משנת 1872:

1) יהודי דברצן הרבו לרכוש מקרקעין.

2) החברה הנוצרית של דברצן ראה בעין רעה ובתרעומת את התפשטות היהודים בשטח הכלכלי, אשר עוד לפני עשר שנים היה חסום בפניהם, כי עסקי מקרקעין היו שמורים לחברה הפאודלית של הונגריה.

יש לציין שהערותיו של סיץ בדבר התבוללות היהודים לא היו אזהרות יחיד ולא התכוונו רק אל קהילת דברצן. הם שיקפו את מדיניותה הרשמית של המדינה שהתכוונה לבולל את היהודים. הספר אינו מרחיב את היריעה על חיי הקהילה. פטר מעליו את הנושא בכמה שורות: „רבה הראשון של הקהילה היה אהרן פריד, אחריו בא עמנואל ארליך ואילו עתה ד"ר ארמון ליפשיץ מכהן כרב. 113 ילדים זוכים בחינוך בבתי הספר.

*

בשלהי שנת 1871 נטש הרב ד"ר ליפשיץ את כס הרבנות ועבר למארוושוושרהלי. קהילת דברצן נשארה ללא רב למשך שנה. באפריל 1871 נבחר יונה ברנפלד, רבה של אלברטאירשה לרבה של דברצן. הפעם לא היו סיכסוכים בדבר בחירת הרב.

יונה ברנפלד נולד ב 1834 בנאג'טאפולצני. בברטיסלאבה, בישיבתו של „כתב סופר" הוסמך להוראה. בן תשע עשרה היה כשהוזמן בשנת 1853 ע"י קהילת אלברטאירשה, לשרת בקודש. בעיר זאת לא היה רב במשך 13 שנה, לכן היה מובן מאליו שברנפלד הצעיר נתקבל בכבוד רב ובאהדת אמת. גם העיתון המכובד „בודפסטי הירלאפ" הזכיר את קבלת הפנים שנערכה לרב: „דירתו צויידה בכל טוב, רוהטה ברהיטים, קושטה בכלי כסף." יונה ברנפלד קנה לו שם כאיש רודף שלום. בהשפעתו הוחלט בקהילתו לא להצטרף אף לאחד משני היריבים ולשמור על הסטאטוס־קוו. גישתו זאת של הרב ורדיפת השלום שציינה את אורח חייו סללו לו דרך אל קהילה גדולה מזו שבאלברטאירשא, אל קהילת דברצן.

במשך שמונה עשרה שנים מ 1872 עד 1890, עד פטירתו, שימש רבה הראשי של דברצן. על אף ידיעותיו המופלגות בחכמת היהדות היה צנוע, נחבא אל הכלים והתרחק מחיי הציבור שהיו ערים ותוססים. בכל זאת בימיו אירעו מאורעות גדולים וחשובים בחיי הקהילה. נפתח שוב בית הספר היהודי ונתאחדו שתי הקהילות היריבות. אלא דא עקא, בשעה שנתאחו הקרעים, חל פילוג אחר. 29 חברי הקהילה פרשו מהציבור והקימו להם אירגון נפרד, קהילת אדוקים, עליה יסופר להלן.

לרגל האמנציפציה עלה וגדל מספר היהודים בדברצן. 1920 נפש התגוררו בעיר בשנת 1869. ואילו עשר שנים אחר כך, הגיע מספרם לארבעת אלפים. בפרק זמן

הנידון פחתה התענינות היהודים בחקלאות. במרץ רב פנו אל המסחר ואל התעשיה. בניהם למדו באוניברסיטאות ורבים מהם הצטיינו כרופאים, עורכי דין, מהנדסים ופקידי בנקים.

כיבוש מקיף זה של המקצועות הנ״ל השפיע לטובה על העיר, על התפתחותה ועל מראה החיצוני. חנויות מפוארות נפתחו ברחובות הראשיים ומסי היהודים שימשו תקציב לייפוי העיר. רעיון ההשתלבות בחיי התרבות של הסביבה כבש את הלבבות. השפה ההונגרית היתה שפת הדיבור בבית ובחוץ כאחת. ההזדהות עם ה„עם המארח״ היתה מוחלטת. הפטריוטיות של היהודים לא נפלה משל ההונגרים הנוצרים. ב 1877 פרצה מלחמה בין רוסיה וטורקיה. יהדות דברצן כאזרחי העיר הנוצריים והציבור ההונגרי בכלל איחלה ניצחון לטורקים. יהודים זקנים, המתישבים הראשונים הסבירו בלהט לכל מי שהיטה אוזן לרבריהם בבתי הקפה ובחוצות העיר שרוסיה תבוא על עונשה על מה שעוללה להונגריה בימי מלחמת השיחרור ב 49/48. הנסיך פאשקיאביץ׳ דיכא את מרד ההונגרים. עתה, יושב לה, לרוסיה, כגמולה ע״י הטורקים.

גישתם הפטריוטית של היהודים וזיקתם לתרבות המדינה קיצרה את דרך התקרבותם אל החברה הנוצרית בעיר. במסיבותיהם החברתיות, בחגיגותיהם המשפחתיות מרבים להופיע ולהשתתף אורחים נוצרים, פקידי העיריה ונכבדי החברה. על פגישות מעין אלה מרבים לדווח העיתונים המקומיים במדור „בחברה״.

ההתערות בתרבות המדינה והשיגשוג הכלכלי עשו את שלהם בקירוב בני שתי הקהילות זה לזה. מנהגיהם היו משותפים, אורח חייהם היו דומה וקשרי המשפחה שלהם היו מרובים והדוקים. בנסיבות כאלה לא היה עוד טעם בקיום שתי קהילות מקבילות. הפילוג נראה חסר הגיון בעיני רבים, והנזק שהיה כרוך בו הורגש על ידי הציבור כולו.

על המצב מדווח ב 1882 לאיוש ד״ר פופר, רופאה הותיק של דברצן: „אין להכחיש את העובדה שהפילוג הינו לרועץ לשתי הקהילות. אף אחת מהן אינה יכולה לפעול במלוא המרץ: „אף אחת מהן אינה יכולה להצביע על הישגים בסיפוק צרכי הכלל כפי שהיו מסוגלות לעשות זאת — אילו היו מהוות גוש מלוכד שאינו ניתן לחלוקה.״

שתי הקהילות הקימו בתי כנסת נפרדים. הגדולה שדגלה בסטאטוס־קוו קיימה את זה אשר ברחוב סנט־אנה, והניאולוגים את זה אשר ברחוב האטוואן. לניאולוגים לא היה רב קבוע ואילו הקהילה האם החזיקה רבנים ברציפות. יונה ברנפלד שנבחר ב 1872 דרש את דרשותיו בגרמנית צחה ואילו בבית הספר התיכון הורה בהונגרית, אשר לא היתה שגורה בפיו במידה מספקת. הדבר גרם לאי־נעימיות, כי אפילו בתפילה החגיגית שנערכה ליום הולדתו של המלך דרש בגרמנית. ב 1885 יצא העתון המקומי Debreceni Ellenőr במאמר חריף נגד מנהגו של הרב וקראו שערוריה ציבורית. בהמשך מאמרו הוסיף הערכה כדי לרכך את נימתו התקיפה: „הרב הינו ישיש מכובד על הכל״. עורך העיתון התנחם בכך שלפי האינפורמציה אשר בידו מוכנים יהודי דברצן לעשות לתיקון

המעוות. „קמה תנועה ציבורית בקרב הקהילה להשקיט את התמרמרותם הפטריוטית של בני דת משה על ידי מינוי דרשן דובר הונגרית נאה."

בקהילה הניאולוגית, כאמור, לא היה רב קבוע. ראשי הקהילה עמדו בקשר עם בית המדרש לרבנים בבודפשט, ממנו קיבלו פרחי רבנים לדרוש בחגים ובמועדים. בשנת 1885 מרטין שרייר נשלח לדברצן לשאת דרשות בימים הנוראים. היה זה ביקורו השני בדברצן. העיתון המקומי הגיב באהדה להזמנתו של שרייר אשר דרשותיו בשנה הקודמת עשו רושם טוב על שומעיהן: „ חברי הקהילה הנאולוגית המהווים, כידוע, את שכבת המשכילים של העדה היהודית, מצפים בכליון עיניים להופעתו השניה של שרייר. מקומות הישיבה בבית הכנסת אשר ברחוב האטווני נחטפו מזמן ע"י שוחרי דרשה בהונגרית."

אכן, בעיית הדרשן דובר הונגרית ושאלת בית הספר העסיקו את הציבור בשתי הקהילות, אשר רק בהחזקת חברה קדישא שיתפו פעולה ביניהן. גם ספר הנישואים נוהל בנפרד.

ב 1885 חל מפנה חשוב בנידון. שר הדתות הודיע לעיריה שמשרדו לא מכיר רק בספר נישואין אחד ורק תעודותיו של לשכה אחת תוכרנה כמסמכים רשמיים. הוראה זאת שינתה את המצב מן הקצה אל הקצה. בתנאים כאלה לא היה עוד טעם לקיים שתי מסגרות קהילתיות בעיר.

בשנים ההן נתמנה ד"ר אלברט קארדוש מורה בדברצן. חסיד נלהב של איחוד הקהילות פירסם מאמר ב „צופה ליהודי הונגריה". השורות הבאות מובאות כאן ממאמרו: „הדוגלים בהחלטות הקונגרס (הקהילה הניאולוגית) לא הגשימו דבר מתכניות הרפורמה שלהם; ואילו חסידי הסטאטוס־קוו התאימו את עצמם ללא כל קושי אל רוח הזמן ובעיקר למה שנוגע להתבוללות בתרבות המדינה. המתקדמים בחרו להם רב שאינו יודע לדרש הונגרית ובסדרי בית הכנסת שמרו על המסורת ועל המנהגים עתיקי הימין. לעומתם לא נעשו השמרנים אדוקים יותר לאחר הפילוג, ותודעתם הדתית לא גברה לאחר פרישת הניאולוגים". בזאת רצה בעל המאמר להוכיח שאין כל הבדל מהותי בין שתי הקהילות.

ד"ר קארדוש קבל בעיקר על הנזק שנגרם ע"י הפילוג לענין החינוך. ליהודי דברצן לא היה בית ספר למעלה מ־15 שנה. ילדי ישראל נאלצו ללמוד בבתי ספר של הכנסיות השונות. והללו עשו חסד רב בכך שקלטו את התלמידים בני דת משה. במוסדות החינוך שלהן. בשנת 1876 למדו 259 ילדים יהודים בבתי ספר נוצריים, בשנת 1881 — 480 ואילו ב 1886 עלה מספרם ל 500.

בסתיו של שנת 1885 נפתח משא ומתן לאיחוד שתי הקהילות. ניגודים אישיים ומכשולים בדבר הסדרים כספיים הישהו את ההסכם עד שבסוף נחתם חוזה האיחוד בפברואר 1886.

הנקודות העיקריות של ההסכם היו כלהלן:

1) ניהול משותף של ספר הנישואים ע״י רב כשיר ומוסמך.

2) ליד הרב הותיק ייבחר רב חדש דובר הונגרית. מעמדו של זה ומשכרתו יהיו שווים עם חברו הותיק. על הרב הזה יוטל הפיקוח על בית הספר שעתיד לקום.

3) יוקם בית ספר יהודי מסודר ומתוקן בהתאם לרוח הזמן.

4) הקהילה המאוחדת לא תיקרא אף באחד מהשמות הקודמים (סטאטוס־קוו ניאולוגי) אלא: קהילת ישראל של דברצן.

יהדות דברצן קיבלה בשמחה ובסיפוק את האיחוד. בחדשי האביב והקיץ של 1886 פעלו משלחות של שתי הקהילות במרץ רב להסדיר את הבעיות האירגוניות ולהביא את ההסכם לידי גמר. והנה נתעוררו ניגודים חדשים, ניגודים אישיים לפי המקורות שאי אפשר היה לישבם. כתוצאה מכך חל פילוג חדש. ב 13.9.1886 הודיע איגנץ טפלר שהוא ועשרים ושמונה חבריו פורשים מן הציבור ובהתאם לחוק המאפשר להם זאת מיסדים קהילה נפרדת, אדוקה. מאמצי הרב הזקן להניא את הקבוצה מלפרוש היו לשווא. נפגע מהסירוב ואובד עצות פנה הרב ברנפלד אל „כתב הסופר״ בבראטיסלאווה וזה יעצו להישאר על כס רבנות קהילת־האם הגדולה.

ימים אחדים לאחר הפרישה, ב 16.9.1886 התקיים טכס הקדשתו של הרב החדש, יוסף בראני ד״ר לדרשן. בית הכנסת הגדול ברח׳ סנט־אנה נתמלא מפה לפה. מלבד חברי הקהילה נכחו בטכס אישי האינטליגנציה הנוצרים של העיר ואתם חברי העיריה. לאחר שירת פרקי תהילים קם ראש הקהילה בנימין שר ד״ר ובירך את הרב החדש. השיב לו ד״ר בראני ובנאומו הדגיש את חשיבותו של החינוך בכלל ואת חשיבות בית הספר היהודי בפרט. דרשתו הודפסה והוצאה לאור על חשבון הקהילה. על שער החוברת כתוב שכל ההכנסות ממכירת החוברת הן קודש להקמת בית הספר.

ד״ר בראני נולד ב 1856 בכפר נאדאודוואר. ב 1885 סיים את לימודיו בבית המדרש לרבנים ובן שלושים היה כשנבחר בדברצן. שנתיים לאחר מכן עזב את דברצן כי הוצעו לו שתי משרות: הרבנות בסקשפהרוואר והפיקוח הראשי על בתי הספר היהודיים בבודפשט. שלוש שנים עבד בעיר הבירה כמפקח ואחר כך ניאות להזמנת קהילת קצ׳קמט שם כיהן כרב ראשי עד פטירתו בשנת 1916. פרידת הקהילה מהד״ר בראני היתה מרוגשת ביותר. לפני עזיבתו הופיעו בדירתו חברי המועצה בראשם ד״ר שר למסור לו גביע חטוב להפליא, שי לאות הוקרה. קהל רב ליווה את הרב אל תחנת הרכבת בעזבו את העיר. עם פרישתו של ד״ר בראני הקהילה נשארה שוב בלי דרשן בהונגרית.

וההישג החשוב ביותר של האיחוד היה הקמת בית הספר היהודי, הראשון שהיה קיים במשך שבע שנים מ 1856 — 1863. שמונה כיתות היו בו: ארבע לבנים וארבע לבנות. ב 1872 נעשה נסיון לפתוח את המוסד מחדש, אך הדבר לא עלה יפה ובית הספר נסגר מאז — כך כתוב במקורות — „למדו הילדים אצל מורים פרטיים וב„חדרים״ שונים בלתי מוכרים ע״י השלטונות.״

ילדי העשירים למדו בבתי ספר פרטיים, בני מעניים במוסדות שהיו מזיגה בלתי מוצלחת של „החדר" ובית הספר העממי הרגיל. במרוצת הזמן גדל מספר התלמידים, אשר בבתי ספר של הכנסיה הפרוטסטנטית קיבלו את חינוכם. בשנת 1886/1885 רבתה הצפיפות בבתי ספר של הפרוטסטנטים עד כי היה חשש שילדי ישראל לא יתקבלו בהם. כי חוסר המקום פגע — וזה מובן מאליו — בראש וראשונה באלה שלא נימנו אל דתם של מחזיקי המוסדות. צרת החינוך היתה אחת הסיבות העיקרות לאיחוד שתי הקהילות היהודיות בשנת 1886'

ב 1886 נפתח סוף כל סוף בית הספר היהודי בבניין שכור למטרה זאת. מנהלו הראשון היה שמואל סנטו ד"ר, מורה בבית הספר המסחרי שהתנדב „להריץ" את המוסד. אדם בעל שיעור קומה היה ד"ר סנטו. משכיל ובעל תרבות. הנהלתו היתה ערובה להתפתחות בית הספר ולהצלחתו.

בעיית מיקום המוסד הוסיפה להטריד את הקהילה. ארבע כיתות נפתחו בשביל הבנים מא' עד ד'. שש כיתות עבור התלמידות, מכיתה א' עד י'. סיבה פשוטה היתה לפער בין מספר כיתות של הבנים והבנות. בנות בתקופה ההיא לא למדו בבית ספר תיכון, ואילו רוב הבנים עברו לגימנסיה לאחר סיום לימודיהם בכיתה ד'. בית ספר מיוחד לבנות שוכן בבית אדלר ברחוב סצ'ני. לאחר שמספר כלל התלמידים עלה מ 263 ל 358 ומפאת הצפיפות אי אפשר היה ללמד בבניין הקודם, הוחלט לשכור חדרים בבית גאל ברחוב פיאץ, הן בשביל הבנים והן בשביל הבנות. אכסנייתו הסופית והקבועה של התורה היתה בית מושקולצי ברחוב סנט־אנה. על לבטי ההוראה בשנים הראשונות מדווח דזידר שמונוביץ, אחד המורים הראשונים: „לאחר שכירת מבנה למוסד צריך גם ציבור ההורים לעשות את שלו: להקפיד על כך שהילדים ידייקו לבוא לבית הספר נקיים ולבושים מלבוש נאה... ובאשר למשמעת, לא היה קל להשליטה בגלל השכלתם הירודה ותרבותם הלקויה של הורים אחדים."

על קופת חיסכון של בית הספר נאמר במקור ההוא: „הקימונו קופת חיסכון בבית הספר כדי לטעת בלב חניכינו את תודעת החיסכון. לאחר שנה נתברר שהקופה הזאת מיותרת ונטל כבד לחבר המורים. ראשית, מפני שבנק הדואר ישמש את מטרתנו ביתר יעילות; ושנית מפני שהקופה והטיפול בה חשפה את המורים בפני חשדות... על תבונת חבר המורים מעידה ההחלטה להתפרק בהקדם האפשרי מהעול ההוא שהיה דבר האופנה בימים ההם."

תקציב בית הספר, החזקתו ומשכורות המורים עלה ב 7000 פורין בשנת הלימודים 1889/1888. שכר לימוד של התלמידים — מ־5 עד 25 פורין לגולגולת בהתאם למצבם הכספי של ההורים. העיריה הקציבה 800 פורין לבית הספר לשנה. מלבד ההכנסות הנ"ל כל אזרח יהודי התחייב לשלם סכום, שהיה שווה 5% למס ההכנסה שלו, לקופת הקהילה, כמס חינוך.

למכרז למשרות המורים נתקבלו 114 הצעות: תשעים ממורים ועשרים וארבע למורות. נבחרו דזידר שמעונוביץ ואשתו אילקה שן, זיגמונד קוטי ומוריס קוהוס. משכורת של המורים הנ״ל היתה 600 פורין לכל אחד. המורה החמישית, פאני פרקש, קיבלה 400 פורונים לשנה. המנהל, ד״ר סנטו הוסיף לשמש מנהל ולא על מנת לקבל פרס. באוגוסט 1888 נתקבלו עוד שלושה מורים: יוסף ליפה מהאידובסרמני, יוסף רוט מאנדונק ומיכאל שמילוביץ, איש דברצן.

בדו״ח השנתי המודפס של בית הספר משנת 1889 כתוב: „שאיפתם הכנה והאצילה של כל חברי הקהילה היא לקיים מוסד חינוך ברמה שאפשר להתגאות בה.״

הבה ונציץ לרגע אל תכנית הלימודים ונראה מה למדו ילדי ישראל בדברצן בשנת 1889. לימוד התורה היה מבוסס על תרגילי תרגום מעברית להונגרית. בכיתה ב׳ נלמד ספר בראשית פרקים מא׳ עד י״א. בכיתה ג׳ ספר שמות מפ׳ א׳ עד פ׳ י״א. בכיתה ד׳ ספר דברים מפ׳ א׳ — עד פ׳ כ״א ובעיקר הודגש לימוד פ׳ ל״ב. הוראת השפה הגרמנית ודיקדוקה התחילה מכיתה ג׳. מפרק לפרק נבחר ועד חינוך חדש שהשגיח על ההוראה. ביולי 1888 נבחר קרל פיישל, בעל אחוזה ידוע, פה אחד ליו״ר ועד החינוך.

בשנה ההיא כבר הצטיין איגוד הנשים בפעילותו הברוכה. ראשית התארגנותו של האיגוד היתה עוד בימי הרב אדוארד ארליך, אולם התנאים לא היו בשלים להפעלתו והמקורות אינם יודעים על פעילותו בשנות השישים. ב 1875 שוב התארגן איגוד הנשים ופריחתו התחילה לאחר איחוד של שתי הקהילות. הפעולה הסוציאלית היתה תחום עבודתו ובעיקר הטיפול בילדי העניים. האיגוד הקים תמחוי לנזקקים לכך. הדו״חות השנתיים מספרים בהרחבה על פעילות איגוד הנשים. והנה פרטים מהדו״ח משנת 1888: „בחורף של שנת 1888/1887 חולקו 3689 מנות לארוחות צהריים לנזקקים. שני שלישים של המנות — מדגיש הדו״ח — הקל על תלמידים עניים מבני העדות הנוצריות.״ הציטטה הזאת והדגשתה מעידה על כך שרמת חיי היהודים עלתה מאוד לאחר האמנציפציה.

פעילותו הברוכה של איגוד הנשים נשאה הערצה כללית בקרב הציבור: „התלמידים — כפי שנודע לנו — עומדים להריע לכבוד הנשיאה, אשת ד״ר פופר ולכבוד מועצת איגוד הנשים על עבודתן הברוכה, שאינה יודעת לאות״ — מספר לקוראיו השבועון היהודי.

איגוד הנשים נטל אז חלק הארי בחיי החברה: „מסיבת התה של האיגוד, שהיתה מלווה בנשף ריקודים, הוכתרה בהצלחה מזהירה. הקהל נתגייס מבני החברה הטובה ללא הבדל דת. ולא זו בלבד שלבו היה טוב עליו אלא תרם ביד רחבה לצרכי צדקה. ההכנסה הנקיה היתה 650,70 זהובים.״

החברה הקדישא עשתה רבות בטיפוח המסורת. ראשיה נבחרו מבין נכבדי הקהילה. בבחירות שנערכו במרץ 1889 יעקב כץ נבחר ליו״ר, איש נשוא פנים ששימש ראש הקהילה במשך שנים רבות. לאיוש וינברגר נבחר לסגנו.

בישיבת מועצת הקהילה שנתקיימה ב 31.3.1889 בנוכחות כל חבריה. קרל פיישל נבחר שוב ליו״ר ועד החינוך. חברי הועד היו: מיקלוש בלקני ד״ר, שמואל באקוני ד״ר, עמנואל בכר, ליאופולד פאלק, מוריס פליישמן, פרנץ פרנקל, יעקב כץ, אלואיש פוהר ד״ר, בנימין שם ד״ר, יוסף זורגר, יוסף שטרן, לאיוש וינברגר. בכוח משרתם נבחרו ד״ר סנטו, מנהל בית הספר ואחד מחבר המורים.

גם רשימה זאת של נושאי תפקידים הורכבה מתוך ראשוני המתישבים ומבני המשפחות המיוחסות של הקהילה.

ב 1889 נפטר איגנץ שטיינפלד באיטליה בעיר־מרפא ארקולי. למותו נערכה אזכרה בנוכחות מושל המחוז, הרוזן יוזף דאנפלד, וראש העיר אימרה שימונפי. המנוח היה בנו של מייסד הקהילה מיכאל שטיינפלד. האב ובעיקר בנו היו בעלי אחוזות נרחבות במחוז. בצוואתו הורה לתת סכומים ניכרים לקולגיום הפרוטסטנטי ולמוסדות הקהילה.

ב 1889 מלאה הקדנציה של חבר הפרנסים. בהתלהבות רבה נבחר שוב ד״ר שר, עורך דין ונוטריון, לראש הקהילה.

בתקופה ההיא הגיעה פעילותם הכלכלית של היהודים לשיא חדש. מפעליהם הצעידו בצעדי ענק את ענייני העיר קדימה.

שמואל סנטו ד״ר שאירגן וניהל את בית הספר בשנים הראשונות מתוך התנדבות ייסד ב 1883 את קופת גמילות החסדים הראשונה בעיר. זה היה המפעל הקואופרטיבי הראשון בעיר דברצן ושרת קהל של אלפים מבין האזרחים דלי האמצעים.

אחיו של ד״ר סנטו, מנהל בית חרושת למברשות, יזם גם הוא מפעל סוציאלי חשוב. כבעל מפעל כלכלי גדול עקב אחרי חיי הפועלים וראה שלאחר עבודה מפרכת, אין להם מה לעשות בזמנם הפנוי מאשר לבלות בבית המרזח. כדי להעסיק את הפועלים בשעות הפנאי שלהם וכדי לדאוג לפרנסה צדדית בשבילם, ייסד קואופרטיב לעיבוד שדות־בור. הפועלים הפכו את השדות לגינות ירק ולגינות פרחים ואת הרווחים חילקו ביניהם. מפעל זה, חינוכי וסוציאלי כאחד, עשה רבות למען הפועלים העניים ושיקם רבים מבין עלובי החיים.

רשת הטלפונים של העיר גם היא פרי יזמתו של יהודי איש דברצן. בשנות השמונים של המאה הקודמת פשט בעולם השימוש בטלפון. ב 1883 הועלתה על הפרק התקנת רשת הטלפונים בדברצן. גיבור מלחמת השחרור של 1848 גאורג קלפקא ביקש זכיון מהעיריה להקמת הרשת. אנשי העיריה השמרנים התייחסו באי־אימון ובספקנות לרעיון: „אין עתיד מזהיר לנסיון כזה בעירנו.״ ב 1886, כאשר נדחו כבר מספר הצעות ע״י העיריה, הצליח ד״ר בלקני, עורך דין צעיר, לשכנע את העיריה בדבר חשיבות השרות הטלפוני. נימוקיו היו כה משכנעים שהעיריה העניקה לו זכיון. ב 4.6.1888 חינך ראש העיר את המפעל. מפעלו השני של ד״ר בלקאני, שהיה חתנו של הרופא ד״ר פופר, היה הקמת מחסני העיר. המסחר והתעשיה פרחו ושגשגו, התנועה גברה והיה צורך דחוף במחסנים

לאחזקת המצרכים השונים. בתי חרושת שונים נוסדו, חנויות פאר נפתחו בעיקר ברחוב פיאץ. בחיי החברה החלו להתבלט אנשי המקצועות החפשיים, עורכי דין ורופאים יהודים. בעלי האחוזות היהודים השתלבו במעמד הגינטרי, האצולה הכפרית. אולם הם לא הסתפקו בחיקוי מנהגי בני מועמדם הנוצרים אלא הזדהו איתם בלב ונפש. רבים מהם הסיקו את המסקנות הסופיות, התרחקו מהיהודות ולא אחד מהם בגד ביהדות והתנצר.

לעומתם לא חסרו כאלה שעל אף עושרם והצלחתם במשק הכפרי, בעלי אחוזות וחוכרי קרקעות רחבות, נשארו שומרי מסורת חברים בקהילת החרדים.

ב 10.11.1890 (כ"ז חשון) נאסף הרב יונה ברנפלד אל עמיו. במשך 18 שנים כיהן כרב ראשי, כמורה הוראה מכובד בקהילת דברצן. בידענותו, טוב לבו קנה את חיבת צאן מרעיתו ואת אהדת חסידיו על אף העובדה שהצניע לכת בחייו והיה פרוש באוהלה של תורה. במותו נסתיימה תקופת האמנציפציה. גם דרשותיו שנישאו בשפה הגרמנית סימלו תקופה שחלפה עברה מחיי קהילת דברצין.

בתקופה הזאת, עשרים ושלוש שנים לאחר מתן האמנציפציה, ראשות הקהילה נמצאה עדיין בידי אישי דור המתיישבים. אולם בינתיים הופיעו על הבמה בני הדור החדש מוכנים לקבל מידי הזקנים את שרביט ניהול ענייני הציבור.

רוח התקופה הזאת עודדה, יתירה מזו, הכניסה את היזמה הפרטית והבטיחה התפתחות נפלאה לפרט ולכלל, ליהודי הבודד, לקהילה ולמוסדותיה.

בפרק זמן הבא שהתחיל ב 1890 הפכה קהילת דברצן לאחת הקהילות המשגשגות והמתקדמות ביותר בכל השטחים.

VI

תור הזהב של קהילת דברצן

1890—1914

פרק הזמן שהחל ב 1891 נפתח בסימן של גידול והתפתחות מתמדת. אכן, התקופה הזאת הצטיינה בהישגים מרשימים.

העובדה, שמספר נפשות הקהילה עלה מ־4000 ל־10.000, מדברת בעדה.

גידול עצום זה גרם שהמסגרת הקהילתית, שיסודותיה הונחו בשנות השישים, היתה צרה מהכיל ולספק את צרכי הפעילות הדתית, החברתית והתרבותית של עדה בת ריבוא נפש. נכונה ראו ראשי הקהילה את תפקידם העיקרי בבניית מוסדות חדשים ובפיתוח הקיימים.

פרישת שלושים משפחות מהקהילה — האם וכינון עדה נפרדת לחרדים עוררו את בעיית איזון התקציב ואת העלאת הסכומים שהיו דרושים למימון הבנייה.

על אף פרישת החרדים נשאר מוסד אחד משותף בבעלות שתי הקהילות והוא החברה קדישא. כן היה גם המקווה עד 1910. החרדים הורשו להשתמש בו על אף היותו ברשותה הייחודית של הקהילה הגדולה. היא אף ניגשה לבנות מבנה חדש לצרכי המקווה שהוקם ב 1890. בנייתו עלתה כ־18.000 פורין.

הקשיים הכספיים האו צפויים מראש. הקמת קהילת החרדים רק זרזה את הפעולות הפיננסיות לאיזון התקציב. שתי הקהילות באו לידי הסכם ביניהן בדבר גבייה משותפת של האגרות לשרותים הדתיים (גבלה). שימוש משותף במספר מוסדות הצדיק את הטיפול המשותף באגרות.

משרד הדתות אישר את ההסכם ובמשך שנים התנהלו הדברים כשורה. שוב נתעורר משבר כאשר העדה החרדית זלזלה בהסכם וגבתה אגרות עבור שרותים. הואיל ובכך חלה ירידה גדולה בהכנסות הקהילה־האם, הוחלט לשנות את שיטת המיסוי שינוי יסודי. הועלתה ההצעה לבטל כליל את הגבלה, שהיתה מין מס עקוף, ולהנהיג במקומה את המיסוי הישיר, שאינו קשור עם השימוש בשרותים הדתיים (שחיטה, מצות וכו׳). ההנהלה פנתה אל משרד הדתות וביקשה לאשר את המיסוי החדש. עיריית דברצן

והלשכה הארצית של הקהילות המליצו לפני השר על התכנית החדשה. המשרד אישר את הרפורמה המוצעת בתנאי שהעיריה תדון עם שתי הקהילות בדבר חיסול הגבלה שנשארה עדיין בכמה שרותים משותפת. וכן פרץ משבר.

העיריה, שלא הבינה כהלכה את הבעייה, מצאה סידור שפגע בהליכים המשפטיים והחוקיים ומנע כל עירעור בשעת הצורך. היא הקימה ועדה מתמדת מתוך הנהלת שתי הקהילות לברור הבעיות שהיו שנויות במחלוקת. והיה והוועדה לא תצליח להגיע לעמק השווה, אזי זכותו הבלעדית של מפקד המשטרה להכריע בדבר.

כשנודעה ההחלטה, שמפקד המשטרה הנוצרי עשוי להיות פוסק אחרון בענייני הגבלה, פרצה שערוריה גדולה. ההנהלה ראתה בכך פגיעה גסה בשלטון הבית של קהילה. מכתבי מחאה הורצו אל המוסלדות השונים, ואכן הסערה שככה לשביעת רצונה של הקהילה. זוּנהגה שיטת המיסוי החדש בשינויים קלים. רק העשירים שילמו מס ישיר, ואילו העניים, שהיו פטורים ממס זה, הוסיפו לשלם אגרות עבור השרותים, וזאת היתה תרומתם להחזקת מוסדות הקהילה.

ההנהלה נתנה דעתה גם לשיפור האדמיניסטרציה. במסגרת הפעולה הזאת הוזמן ב 1891 יוסף בורגר, מזכירה של קהילת קולוז׳וואר (קלוז׳) לשמש כנוטריון ראשי של קהילת דברצן. עליו הוטל התפקיד לנהל את ספר מרשם התושבים בני דת משה (נישואים, לידות, פטירות) עד בחירת הרב החדש וכן נתבקש בורגר לסייע בהוראת הדת בבתי הספר התיכוניים.

ההנהלה עשתה הכל כדי למצוא רב כשיר ומתאים במקומו של יונה ברנפלד שנפטר. לשם כך פירסמה מודעה בשבועון הקהילות, „אג׳נלשג״ בסוף פברואר 1891 בזו הלשון:

„קהילת ישראל בדברצן העומדת מבחינה אירגונית על סטאטוס־קוו־אנטה מבקשת רב למילוי משרת הרב שנפטר. השכר הוא 1200 פורון לשנה, דירה חפשית בבניין הקהילה, והאגרות המקובלות עבור ניהול ספר מרשם בני העדה. לקבלת המשרה דרושות בין היתר הכשורויות: בקיאות בהלכות הדת, ש״ס ופוסקים, השכלה מדעית בהתאם לרוח הזמן, ידיעת ניהול ספר המרשם וכשרון לדרוש דרשות בהונגרית ובגרמנית. מחובתו ש להרב תהיה לאחר בחירתו: להורות דת בבתי הספר התיכוניים בעיר והפיקוח על בתי הספר העממיים של הקהילה.״

נוסח המכרז משקף נאמנה את הלוך־הנפש שהיה רווח בין חברי הקהילה בתקופה ההיא: הם ביקשו לבחור להם רב, תלמיד חכם, בקיא בהלכה אך יחד עם זאת בעל השכלה וחינוך אירופי בהתאם לרוח הזמן. דרישה אחרונה זאת היתה מוצדקת גם בגלל עבודתו של הרב בתור מורה־דת בבתי הספר התיכוניים, אשר מוריהם היו בעלי השכלה אקדמית.

ב 2.9.1891 דנה מועצת הקהילה על בחירת הרב. המועמד הרציני ביותר היה וילהלם קראוס, רבה של הקהילה האורתודוכסית בקישקונהאלש. בשעת הדיון פרצה מחלוקת חריפה בין ראש הקהל ובין הרוב שבמועצה. כתוצאה מכך התפטר ד״ר בלקני ממשרתו.

ב 6 בספטמבר נתקיימו הבחירות בדרך דמוקרטית. האסיפה הכללית אישרה את המלצת המועצה. וילהלם קראוס נבחר פה אחד לרבה של דברצן.

אסיפת הבוחרים הטילה על מוריס דרוקר, סגן ראש הקהילה, לנסוע לקישקינהאלש למסור לרב את המסמך הרשמי על בחירתו. לחברי המשלחת נימנו הפרנסים יעקב רוזנפלד ומיכאל לוסטוג וכן יוסף בורגר, מזכיר הקהילה. המשלחת יצאה במוצאי שבת ובהגיעה למקום מושבו של הרב נתקבלה בכבוד. מוריס דרוקר בירך את הרב קראוס בדברי הוקרה ובנימה חמימה. אחרון נאם המזכיר, יוסף בורגר בהונגרית ובסגנון מליצי זירז את הרב להעתיק בהקדם למקום מושבו החדש. „מקום שם מצפים לו בחיבה ובהתלהבות; מקום המהווה כר פעולה נרחב לאיש רב פעלים ומרץ; מקום הנועד, לרגל פעולתו, לשמש ממלכת השלום, האמת והאמונה.״

הרב קראוס השיב בהונגרית לדברי הברכה. הודה לאנשי דברצן על האימון שנתנו בו ועל החיבה שרוחשים לו. אולם — למרבה צערו — אינו יכול להיעתר לבקשתם ואינו יכול לעזוב את העיר רק לאחר הימים הנוראים. „קהילתי זאת העלתה את משכרתי כדי שעורה של בדברצן ובכל זאת לא אשאר כאן — אמר. אעבור אליכם לדברצן, אך את הימים הנוראים אעשה בקהילתי הישנה הזאת ולא אעזוב אותה לנפשה עד אחרי החגים.״

בינתיים שלחה גם קהילת החרדים של דברצן „כתב רבנות״. הזמנה לכס הרבנות לוילהם קראוס. כך נוצר מצב משונה ששתי קהילות של עיר אחת בחרו באותו רב. החרדים קיוו שוילהלם קראוס, חניך ישיבות, שומר מסורת מובהק, שכיהן בקהילה אורטתודוכסית ייענה להזמנתם וישתדל לאחד א תשתי הקהילות ברוח הקהילות האדוקות.

לאחר שהרב קראוס נוכח לדעת שקהילת החרדים בדברצן קטנה היא ודיין יכול למלא את כל תפקידים המוטלים על רב — דחה את בקשתם וקיבל את המשרה מידי קהילת־האם הגדולה. שלושים שנה שירת וילהלם קראוס בקודש בדברצן, אפוף חיבה והערצה.

וילהלם קראוס (בנימין זאב) נולד ב 1853 בכפר סולאד במחוז שומוג׳ כבן הורים אדוקים, בעלי צדקה, מכובדים על כל מכריהם. אביו, רב צבי אליעזר, מת עליו בצעירותו ואמו, שהקפידה מאוד על חינוך ילדיה, העתירה על בן זקוניה חיבה יתרה. הילד הצטיין בלימודיו ואמו, שעמדה מהר על סגולות בנה הקטן אמרה לחנכו לרב בישראל. היא חייבה את הילד לומר דברי תורה בפני בני הבית מדי שבת בשבתו. דאגה לכך שהנער יזכה בלימוד מירבי מפי המורים המעולים ביותר. וילהלם הצעיר למד בישיבות מפורסמות, בעיירות טאב, טאטא ובסוף בפרסבורג (ברטיסלווה). „התרת ההוראה״ הוענקה לו בישיבת פרסבורג. מגיל רך דאג לכלכלתו, חסך פרוטה לפרוטה כדי שיוכל לתמוך באמו. לאחר שזכה בכתב סמיכות לרב הוסיף ללמד ולהשתלם. באופן פרטי קנה השכלה ודעת והתכונן לבחינות לסמינר מורים. כאשר נתפנתה משרת רב בעיר סאסרגן

בטרנסילבניה ביקשו ראשי המשפחות המיוחסות, היימן ושוורץ מ„כתב הסופר” בפרסבורג שישלח להם מועמד מתאים. הרב, שהיה נודע בכל העולם, המליץ על וילהלם הצעיר. בן עשרים היה כשנבחר למ״מ הרב בסאסרגן. בקיאותו בהלכה והשכלתו ההילונית עמדו לו בעבודתו כרב וכמנהל בית הספר העממי של הקהילה. ב 1876 התחתן עם בתו של הרב הראשי המקומי הילל פולק. מלבד עבודתו היומיומית משך בעט בשעות הפנאי שנותרו לו ושלח כתבות לעיתונות החרדית.

ב 1886 הוזמן לשאת דרשת ניסיון בקהילת קישקונהאלש. דרשתו הנאה הקסימה את בני הברית ואת שאינם בני ברית. נציגי הכנסיות הנוצריות, מורי הגימנסיה המקומית ומנהלי בתי הספר שבאו לשמוע תורה בהונגרית מפי הרב.

וילהלם קראוס נבחר לרב וזכה לפופולריות רבה בקרב הציבור. הנהלת העיריה ביטאה את הוקרתה בכך שסיפקה לו עצי הסקה לחורף.

מוסדות החינוך השונים התיחסו אליו בדרך ארץ רב. בהשפעתו פיטר מנהל הגימנסיה הפרוטסטנטית את תלמידיו היהודים מחובת כתיבה בשבת ובחגים. קרה בראשית שנת הלימודים 92/1891 שמספר תלמידים חצופים, בני הורים כפריים, לא שעו לאזהרת הרב וחיללו א תהשבת בכתבם ביום הקודש. הרב קראוס פנה בתלונה אל המנהל שברצון עמד לרשותו גם בעניין זה. הוא זימן את תלמידי הגימנסיה היהודיים והזהירם מפני פריצת גדר ועבירת חוקי הדת המקודשים: „אם המוסד שלנו, מוסד נוצרי, הניח לכם לא לכתוב בשבתות ובחגים — אמר המנהל — אז מחובתכם להישמע להוראות מורה־הדת שלכם ואל לכם לעבור את חוקי תורתכם.”

בחודש דצמבר בשנת 1891 נפרד הרב מקהילתו.

טכס מילוי ידו והקדשתו של וילהלם קראוס לרבה של קהילת דברצן נערך ב 6.12.1891, ביום א׳. משלחת בת 200 אישים נשואי פנים בראשותו של ראש הקהל החדש, מוריס דרוקר, נסעה לקראת הרב עד הכפר קאבא. משלחות של הקהילות הסמוכות, פישפקלדאני, האידו־סובוסלו וקבא הצטרפה לזו של דברצן והגבירו את הרושם החגיגי של קבלת הפנים המפוארת.

בתחנת הרכבת של דברצן הופיעו לא רק בני הקהילה מקטון ועד גדול אלא — כך תיאר א תהמחזה העיתון המקומי — גם סלתה ושמנה של העיר. כאשר ירד הרב מהרכבת ודרך על הרציף נתקבל בתשואות רבות. לדברי הברכה הקצרים של ד״ר קמני השיב בשנינות בהונגרית במלים מאולתרות והודה על הכבוד שנחלק לו. „מסע הליווי של מאות מרכבות נע לאיטו אל בית הכנסת הגדול ברחוב סנט־אנה. האולם והיציע היו מלאים עד אפס מקום. כל המי ומי של העיר הצטופף בספסלים וציפה לרב. כתלי בית הכנסת שקקו. המון חוגג ונלהב שנתקבץ לקבלת פני הרב. רק בקושי השכיל הלה לפלס דרך בין שורות מכבדיו.” זקן העדה, הרופא אלאיוש פופר ד״ר ברכו בנאום ארוך משובץ מצילות פטריוטיות: „תהי דרכך סוגה באמונה ותאיר אותה אהבת המולדת ההונגרית.”

הרב קראוס השיב בדרשה נלהבת והדגיש את אמונתו שאין כל סתירה בין הפעילות הפטריוטית למען המדינה ובין תפקידי הרב כרועה צאן מרעיתו. אחרי כן נאמרה תפילת מינחה והרב נשא את דרשת ההקדשה שלו. העיתונות המקומית גמרה עליה את ההלל. כך כתב העיתון Debreceni Ellenőr „היתה זו תדרשה נפלאה, נאום הונגרי מובהק בלבוש המדע ובהדר הרטוריקה המודרנית. הרב בחר בפסוק מדברי זכריה הנביא כדי להדגים ולחזק את „האני מאמין שלו: „כה אמר ה׳ צבאות: אם בדרכי תלך ואת משמרתי תשמור וגם אתה תדון את ביתי וגם תשמור את חצרי — ונתתי לך מהלכים בין העומדים האלה.״ (זכריה, ג׳ ז׳). הנאום הצטיין בעומק המחשבה, בצחות הלשון ובהבעה נאה, עשה רושם כביר על קהל השומעים. הפירוש שניתן לפסוק נתחלק לשלושה: 1) קפידה על החינוך לשמור את ערכי הדת ומצוותיה; 2) דאגה לטיפוח האזרחות הטובה ואהבת המולדת; 3) שאיפה לחינוך הנוער בעזרת מורי בתי הספר. הדרשה נסתיימה בברכה „מרובעת״, בתפילה לשלום המלך, הממשלה, אנשי השלטון המקומי וראשי הקהילה. הקהל הריע לכבוד הרב ובתשואות חן־חן הביע את הוקרתו לרב החדש.״

מ 6.12.1891, במשך שלושים שנה שירת הרב קראוס בקודש עד וים פטירתו בגיל 68 ב 42.1921.

שלושים שנות כהונתו כרב היתה התקופה המזהירה ביותר בחיי יהדות הונגריה בכלל ובחיי קהילת דברצן בפרט. זה היה תור הזהב שנקרא גם על שמו של הקיסר־המלך פרנץ יוסף. בעשור הראשון של התקופה הזאת חגגה המדינה א תשנת האלף לייסודה. בימי כהונתו עלה — כפי שהזכרנו כבר — מספר היהודים מ 4000 ל 10.000 נפש. ריבוי עצום, התפתחות גדולה מאוד תוך כדי דור אחד. בתקופה הזאת נמנה בית הכנסת הגדול והמפואר ברחוב פרנץ דיאק, וכן בית הכנסת הקטן והנאה ברחוב קאפולנאש. בזמן ההוא הוקם גם בנין בית הכנסת של העדה החרדית ברחוב פושטא, וכן בנינים ציבוריים אחרים, כגון מרכז משרדי הקהילה, בנין בן קומותיים, בית הספר העממי ובית הספר האזרחי לבנות מגיל עשר עד ארבע עשרה.

תקופת בניה זאת, שהצטיינה בתנופה מיוחדת, נסתיימה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. במאמץ עליון אחרון הוקמה הגימנסיה היהודית. רק טבעי היה, ומי העלה על דעתו שתהיה זאת אחרת, שהבנים, הדורות של המאה ה 20, יאכלו בשלום ובשלווה את הפירות, פרי עמלם של אבותיהם, שהקימו את המסגרת הקהילתית ומילאון בתוכן רוחני. אולם הגורל רצה אחרת. יהדות קהילת דברצן, כחלק בלתי נפרד של יהדות המדינה, נכנסה לעידן חדש, לתקופה של משברים, סבל ותלאות. ואם הנהלות הקהילה הצליחו להתגבר על הקשיים ועל הצרות שתכפו עליהן, הרי יש לזקוף זאת לזכות האבות שהשאירו מאחריהם מוסדות מאורגנים ומבוססים כהלכה.

בדור שלפני מלחמת העולם הראשונה עוצבה דמותה הרוחנית של יהדות דברצן: קידמה, שאינה בוחלת במסורת, אלא מתפשרת עמה ומתמזגת מיזוג מושלם. החברה

היהודית של העיר הצטיינה במסירותה, בנכונותה לקרבנות למען הכלל, ובאהבת השלום שלה. ורבות עשה קראוס בליטוש הדמות הנ״ל.

זקני הקהילה ידעו לספר על הרב סיפורים ומעשיות וזכרו לו בחיבה וברוך את אמונתו התמימה והאיתנה, את יחסו האבהי אל הבריות, את מגעו מעורר כבוד עם השלטונות ועם ראשי הכנסיות, את מאמציו בחינוך הנוער ובייסוד מוסדות דת וצדקה חדשים. אישיותו הקורנת עמדה לו לרכוש ידידים אף מעריצים מחוץ לתחום קהילתו. יחסי אחווה וריעות שררו בינו ובין שלמה שטרסר, רבה של העדה החרדית. הרב קראוס, על אף היותו מקפיד בקיום מצוות בקלות כבחמורות ידוע ידע שבקהילה גדולה, שחבריה אנשים מודרניים ומשכילים, השפעת הרב מותנית בין היתר בכך שהוא עצמו אינו נופל מראשי קהילתו הנימנים אל האינטליגנציה.

פעמים אין ספור קרה שאזרחי העיר הנוצריים באו לבית הכנסת להאזין לדרשות הרב. לעתים גם העתונות כסתה את דרשותיו והסבה את תשומת לב הקוראים לרעיונות היפים שעמדו במרכז הדרשות הנ״ל. באומץ לב ובגאווה התייצב להגנת דתו ועדתו אם היה צורך בכך. לימוד סנגריה על עקרונות היהדות היה בשבילו בבחינת צו עליון. באחת מדשותיו, שבצירה עמדה האפולוגטיקה הלוחמת, אמר: „נוכיח לעולם את טהרת המוסר היהודי, את הודו והדרו ונגן על זכויותינו בפני הזדים המבקשים לרמסן ברגל גאווה.״

בימי החגים הלאומיים של המדינה ובעצרות חגיגיות שנתקיימו לכבוד יום הולדתו של המלך־הקיסר פרנץ יוזף הופיעו בבית הכנסת נכבדי המחוז והעיר, ראש העיר ומושל המחוז לבושי בגדי שרד הדורים לשמוע את דרשת הרב על ענייני דיומה.

אגדות התהלכו בין היהודים על ידידות האמת ששררה בין הרב ובין פרדיננד וולפקא, הבישוף הקתולי של העיר. והאגדות היו מבוססות. הלה לא החמיץ הזדמנות להפגין את ידידותו אל היהדות בכלל ואת רחשי חיבתו אל הרב בפרט. משנוסדה קופת החולים של הקהילה בשם „ציון״ נרשם בה הבישוף עצמו כחבר ושילם את דמי החברות. דאג לכך שעניי הקהילה היהודית יקבלו חלב חינם מהתמחוי של איגוד הנשים הקתוליות חלף העזרה שהושיט האיגוד היהודי לתלמידים הקתוליים הנזקקים לסעד.

בחגיגה שנערכה לכבוד הבישוף לרגל יובל כהונתו הופיעה משלחת הקהילה לתת כבוד ויקר לאיש הדגול. לאחר שסיים הרב קראוס את ברכתו ניגש אליו הבישוף, נשק לו וחבק אותו. ובהשיבו על הברכות הדגיש את עמדתו האיתנה ביחסי העדות הדתיות: „הנני לוחם ללא רתיעה באפליה ובקנאות הדתית.״

יחסו של הרב אל אהרן הגימגי־קיש, הבישוף הקלויניסטי, היה אדיב אם כי לא לבבי, ולא באשמת הרב. השתנה המצב לטובה כאשר ד״ר דזידר באלטזר ניתמנה לבישוף המחוז. איש בעל שיעור קומה, רועה נאמן לצאן מרעיתו שלא היה שני לו מבין ראשי הקהילות הקלויניסטיות.

מלבד סגולותיו התרומיות של הרב קראוס יש לציין את יחסו לעניים. בעל צדקה היה האיש שתרם רבות מכספו לנצרכים, ע לאף מצבו החמרי הדחוק. הכנסותיו לא כיסו את צרכי משפחתו הגדולה, את הוצאותיו המרובות לחינוך ילדיו. ובכל זאת היה ביתו פתוח תמיד בפני הניצרך והניזקק. שולחנו תמיד היה ערוך, לחם ותבשיל חם היו מוכנים לכל מי שבא אליו לבקש עזרתו. „גדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני השכונה" — היתה סיסמתו. ארון המתים שלו הותקן מקרשי השולחן שהיה עד לנדיבות לבו. זכרו לא מש שנים רבות — כה רבה היתה השפעתו על עיצוב דמות קהילתו. הרב קראוס היה הוכחה חיה לכך שיפיפותו של יפת יכולה לשכון באהלי שם; שהדעת והדת אינם מושגים סותרים זה את זה. חסידיו ראו בו התגלמות הרב האידיאלי. מידותיו שמשו קנה מידה כלפי המועמדים שביקשו לתפוס את כס הרבנות שנתיתם. אכן קהילת דברצן היתה בת מזל, ויורשו של הרב קראוס לא נפל ממנו בחכמה ובמעשים טובים.

התפשטות ההשכלה הכללית בקרב היהודים באה לידי ביטוי בנטיה הגוברת לשפר את טכס התפילה. הוכחה לכך משמשת מודעת המיכרז של הקהילה שהתפרסמה ב 21.11.1891 בשבועון „אג׳גלושג" בזו הלשון:

„דרוש חזן, בעל תרבות מוסיקלית הכשיר לניצוח על מקהלה ורגיל בתפילות בסגנון ובניגון המסורתיים. משכורתו הועמדה על 1800 פורין לשנה ושכר המקהילה בסכום זה."

נוסח המיכרז מעיד על כך שכבר בשנת 1891 ביקשה לה הקהילה חזן בעל תרבות מוסיקלית בתנאי שהנוסח והנגינות המסורתיים יישמרו בקפידה.

בשנות התשעים התעוררה תנועה בקרב חברי הקהילה שהציבה לה שתי מטרות בית ספר ובית כנסת חדשים. גם הרוח הליברלית, אשר שררה באותה תקופה, המריצה את הציבור למימוש מהיר של תכניות הבניה: ביקורם התכוף של נכבדי העיר הנוצריים בבית הכנסת. בהקמת בנין חדש, מרווח ומפואר אמרו ראשי העדה להפגין בפני החברה הנוצרית את רצינות עבודת הקודש ואת הדרה של תורת ישראל.

בשנת 1892 פנו ותיקי המתפללים, נכבדי הקהילה ובעלי מושבים קבועים בבית הכנסת, אל הציבור ואל ההנהלה לגשת מיד לבניה, ולתרום לצרכיה. הם הצביעו על כך שהאולם הוא צר מלהכיל את המתפללים, עזרת הנשים אינה יכולה להחזיק רק בסכנת נפשות מתפללות נוספות ושיפוץ הבנין הישן, שנעשה הכרחי תכופות, עולה הון.

בהתעניינות רבה ציפה הציבור לבחירות לראשות הקהילה שנתקיימו ב 13.2.1893. ראש הקהל הנבחר, ארמון רייכמן, התחשה בתנועה הגדולה אשר קמה למען החשת הבנייה והכריז באוזני הציבור, שמטרתה העיקרית והמידית של ההנהלה החדשה — בניית בית כנסת חדש ומפואר.

אכן, ההנהלה בחרה בוועד מצומצם לעיין ולדון בנושא. יו"ר הוועדה היה מוריס דרוקר, ראש הקהל לשעבר, ולחברי הוועדה נבחרו: יוסף בידרמן, מיכאל באום, פלייסיג, מוריס פליישמן, פטר הרשטיין, מיכאל הידווגי, יעקב כץ, אדולף כהן, שמואל ליכטנשטיין,

ברנרד שוורץ, יוליוס שטיינברגר, יעקב שירס, אלכסנדר וויס ובתוקף משרתו — ארמון רייכמן, ראש הקהל החדש.

שני תפקידים עמדו לפני הוועד: 1) לדאוג להעלאת הסכומים הדרושים לבנייה; 2) לתור אחרי מגרש מתאים לרכשו. עד מהרה נתברר שהתפקיד השני קשה מהראשון.

ההצעות הראשונות נדחו זו אחר זו. המגרשים המוצעים היו יקרים או מקומם לא היה מתאים. תחילה הועלה הרעיון להרוס את הבניין הישן ברחוב סנט־אנה ולבנות במקומו את הבניין החדש. גם תכנית זאת נדחתה, כי פני המגרש לא היו מזרחה, נמצא רחוק ממרכז העיר ומהרובעים שהיו מאוכלסים יהודים. לבסוף הוחלט למכור את המגרש. קדמה להחלטה הזאת הצעתה האדיבה של הכנסיה הקתולית בדבר רכישת המגרש. הבישוף, פרדינגד וולופקא ד״ר, ידיד היהודים, הודיע לקהילה שברצון ירכוש את המגרש. יש בדעתו להקים מנזר במקום, כי המגרשים סביב בית הכנסת הם בבעלות הכנסיה. הרעיון לא היה חדש. שנים אחדות לפני כן הוצע הדבר מטעם הכנסיה, אולם הקהילה דחתה את רעיון המכירה ודווקא לצרכי בניית מנזר. בראש המתנגדים דאז התייצב ד״ר בלקני, ראש הקהל, בטענו: לו הוצעה הצעה כזאת לקלוויניסטים כלום היו מוכרים את בית תפילתם לקתולים? הטענה הזאת עשתה את שלה וההצעה נדחתה. במרוצת הזמן גבר החוש המציאותי, פגה הרגשנות הדתית, והוחלט למכור את המגרש למי שירבה לשלם עבורו. הכנסיה, שהיתה מעוניינת ביותר ברכישת המקום, רכשה לבסוף את המגרש. הסכום שנתקבל עבורו שימש בסיס כספי לבנייה.

עתה פנו חברי הוועדה ביתר מרץ ברכישת מגרש מתאים. בדיוניהם היו צריכים להתחשב בדעת העיריה והמשטרה. הראשונה עמדה על כך, שבניין ציבורי גדול כבית כנסת מרכזי יוקם במקום מכובד ולא באיזו פינה נידחת בעיר. המשטרה התנגדה לכך שהבניין יוקם ברחוב צר, יהווה מיטרד לתנועת כלי הרכב. הן קורה ובחתונות גדולות עשרים או שלושים מרכבות מבקשות מקום חניה לפני בית הכנסת.

בסוף נמצא מקום מתאים. היה זה המגרש שכונה בפי העם „מגרש מולנאר״, ברחוב נאג׳וורד, אשר שמו הוסב אחר כך לרחוב פרנץ דיאק.

הקהילה הודיעה ברבים על קבלת הצעות לתכנון ולביצוע. יעקב גרטנר, מהנדס בניין וינאי, זכה במיכרז וכן נמסר לידיו הזכיון לבניה.

יעקב גרטנר הגיש תכניות מספר בהתאם למגרשים שנראו מתאימים לרכישה. התכנית הסופית הוגשה לאחר רכישת „מגרש מולנאר״. קדמה לכך פניית הוועדה אל המהנדס לעשות שינויים בתכנית. יוסף בורגר ד״ר, מזכיר הקהילה, נסע לווינה והסביר למהנדס שהמגרש פונה מזרחה וחזיתו מערבה. הצד המערבי — למרבה המזל — משקיף לרחוב ראשי, לכן יש לדאוג שחזית בית הכנסת תצטיין בגדלה וביפיה. כן ביקש בורגר להגביה את הבניין, כדי שיוכל להכיל שני יציעים לנשים. גרטנר נאות לבקשת הקהילה, שינה את תכניתו ובזאת שיווה לבניין צורה אמנותית ומונומנטלית.

עבודת הבנייה החלה בקיץ ש לשנת 1895. הקהילה היתה אחראית לבניה והביצוע נמסר לסטפן שניידר, קבלן בנייה מקומי.

משלושה מקורות גוייסו הסכומים למימון הבנייה. 1) מהסכום שנתקבל עבור המגרש ברחוב סנט־אנה. 2) מכספי בעלי המושבים הקבועים בבית הכנסת הישן שתרמו 70.000 פורין לרכוש מושבים בבניין החדש. 3) מההלוואה שניתנה למטרה זאת ע״י הבנק „הלוואה וחיסכון לעיר דברצן״. סכום ההוצאות היה 350.000 פורין.

התפקיד השני שניצב לפני ההנהלה החדשה היה הקמת בניין חדש לבית הספר העממי. התנועה למען הקמת מבנה חדש החלה בעת ובעונה אחת עם זו שקמה למען הקמת בית כנסת חדש.

ב 1892, כלומר שנה לפני הקמת התנועה למען בית כנסת חדש, הושמעו דעות שיש לעשות למען הקלת תנאי החינוך היהודי בעיר. בשנה ההיא עלה מספר הילדים ל 400 והם למדו בכמה מבנים מפוזרים בעיר. למרבה המזל נמצאו גואלים לרעיון, משוגעים לדבר, שנטלו על עצמם את תפקיד לאסוף תרומות למען הקמת בניין חדש לחינוך. מפעלם הברוך הוכתרה בהצלחה רצינית. תוך זמן קצר הועלה סכום של 6000 פורינט.

היזמה הפרטית הברוכה הזאת עשתה את שלה, הוכיחה להנהלה שיש רצון בציבור לעשות למען בית הספר. אכן, ההנהלה אימצה את הרעיון והחל במימושו. גם חישובים כספיים המריצו את ההנהלה בגישתה החיובית: הסכום השנתי אשר שולם עבור חכירת הבניינים עלה על 9000 פורינט.

הנהלת הקהילה פנתה אל העיריה בבקשה להיות לה לעזר בבניית בית הספר. עיריית דברצן נענתה לפנייה והקציבה סכום של 15.000 פורין לצרכי הבנייה. הבניין הוקם על מגרש שחזיתו פנתה לרחוב שימונפי. ומה משעשעים תעתועי הגורל! מוסדות הקהילה חזרו ונבנו מחדש על אותן חלקות אדמה שנקנו ע״י המתיישבים הראשונים, נמכרו ונרכשו מחדש. אכן יובל שנים אחרי רכישת המגרש נבנה עליו בית הספר. התכנית הוכנה ע״י מהנדס בניין מקומי, אוגן ברגר, שהתחייב לגמור את מלאכת הבנייה עד התחלת שנת הלימודים החדשה. אכן, הוא עמד בדברו. הבניין הנאה, בן שתי קומות, עשוי לבנים אדומות, נחנך בספטמבר 1894. רוהט וצוייד והיה מוכן לקלוט את ילדי ישראל ואת מחנכיהם. עשרה חדרים היו בבניין. ארבעה חדרי לימוד בכל קומה לשמונה כיתות. מחיצת קרשים הפרידה בין שני חדרים בקומת הקרקע. סידור זה איפשר יצירת אולם גדול לקיום מסיבות, חגיגות, הצגות וכו׳.

מנהלי המוסד היו: מ 1886, שנת ייסודו, שמואל סנטן ד״ר, מורה בבית הספר המסחרי, אחריו הרב קראוס, שהיה מוסמך להוראה כבוגר סמינר למורים. שניהם עשו את מלאכתם באמונה ולא על מנת לקבל פרס. ב 1895, ברבות המלאכה בקשר לבניית בית הכנסת, נאלץ הרב קראוס להסתלק מתפקידו כמנהל. במקומו נתבקש אלברט

קארדוש ד״ר, מורה בבית הספר הריאלי, ליטול לידיו את הניהול לשנת 1896/1895.

ב 1896 מינה ועד ההורים שני מורים לשמש מנהלים זמנית: זיגמונד קוטי לבית ספר לבנים ורזידר שמעונוביץ, לבית הספר לבנות. הקהילה ביקשה להאריך את שרותם בשנה נוספת מבלי לתת להם קביעות. אז התערבה מחלקת החינוך של העיריה ודרשה בתוקף לתת קביעות לשני המנהלים ולהודיע על כך למפקח המחוזי.

בניית בית הספר החדש נחשב למאורע גדול בחיי היהודים בהונגריה. עורך עיתון הקהילות „אג׳נלושג״ ביקר במוסד ובמאמר מאלף דיווח על מה שראה: „העיר הקימה ארמונות ממש לצרכי ההוראה וביניהם תופס מקום מכובד בית הספר המפואר של הקהילה.״ העורך העתיר שבחים לקהילה על הקמת הבניין ועל החזקתו: „כבוד ויקר לקהילה שהיא אחת הצעירות במדינה. הן עברה מצער, אין לה עדיין מסורת, חיי התרבות שלה לא לבשו עדיין צורה. לא נתגבשו מוסדותיה כמוסדות קהילות עתיקות ובכל זאת דואגת במסירות ובנדיבות לב להוראת ילדיה. קהילות גדולות הימנה, וותיקות בשנים יכולות להתקנא במוסדות החינוך של קהילת דברצן.״

בשנת הלימודים 1895/1894 למדו 464 ילדים בבניין. 273 בנים ו 231 בנות, ארבע כיתות בשני בתי הספר. למוסד היה בית כנסת קטן משלו. שישה מורים ושלוש מורות עבדו בו. בעת ביקורו של עורך העיתון נלוו אליו ארמון רייכמן, ראש הקהל, ומוריס דרוקר, סגנו.

הם ביקרו בכיתה ג׳. המורה נתן שיעור בתנ״ך והנושא היה ספר בראשית פ׳ י״ב. הילדים תירגמו את הטקסט העברי להונגרית. בהגיעם לפסוק „אמרי נא אחותי את״ — שאל העתונאי ילד אחד: איך אומרים זאת לגבר? הילד השיב מיני וביה: „אמור נא, אחי אתה.״ האורח לא יכול להסתיר את פליאתו על התשובה שניתנה ללא היסוס.

גם המפקח היה מרוצה ביותר בבקרו במוסד. „בית ספר לדוגמה״ — רשם עליו בדין וחשבון שלו. עורך העיתון סיכם את מאמרו בביטוי עברי: „ירבו כמותו בישראל.״

הקהילה החזיקה גם „תלמוד תורה״ להרחבת ידיעת הילדים בלימודי הקודש.

האמנציפציה גרמה שינויים יסודיים בהשקפת היהודים ובמוסדות ההוראה שלהם. בתי הספר הפרטיים ומוסדות של מלמדי דרדקים, מורים בלתי מוסמכים, נעלמו כמעט כליל. אכן, לא היה צורך בהם בייחוד אחרי בניית בית הספר החדש והגדול. חוק לימוד החובה שנחקק במדינה השפיע גם הוא למודרניזציה של החינוך. עקב הנטייה להידמות אל העם המארח ירד מספר הילדים בחדרים הקטנים. ב 1890 נירשמו גם ילדי העדה החרדית בבית הספר של הקהילה־האם. הבנים למדו עד גיל 10, הבנות עד גיל 12. הבנים עברו לאחר גמר חוק לימודיהם בעממי לבית הספר התיכון. תחילה אל הגימנסיה הקלוויניסטית, מאוחר יותר נרשמו לגימנסיה הקתולית.

החברה הנוצרית ראתה בעין יפה את נהירת ילדי ישראל לבתי הספר התיכוניים של הכנסיות. ראו בכך ערובה להתבוללות מוחלטת. היו מקרים שהעיתונות המקומית

פתחה במפעל ציבורי למען השגת סיוע חברתי לילד יהודי בעל כשרונות מחוסר אמצעים. אחד העיתונים קיבל על עצמו לאסוף כספים „עבור ילד בן דת משה הלומד בכיתה א׳. ציוניו טובים מאוד וישלו קשיים כספיים להמשיך בלימודיו.״

חינוך הבנות לא מצא עדיין את פתרונו. לילדה שגמרה שש כיתות בבית הספר העממי של הקהילה היתה ברירה: להמשיך בבית ספר פרטי או בבית ספר תיכון לבנות בעיר אחרת, או בחוץ לארץ, באם הוריה היו אמידים וידם השיגה לתשלומים הגבוהים. או ללמוד מקצוע. אם משפחתה לא יכלה לעמוד בהוצאות החינוך התיכוני. ב 1893 הוקם מוסד בשם „בית ספר יהודי למלאכה למתלמדות״. מוסד זה דאג לכך שלחניכותיה היהודיות יינתן גם חינוך דתי. לא הצלחתי לאסוף פרטים על אודות מוסד זה, כמה זמן היה קיים ובאילו נסיבות נסגר.

ההוראה בקרב יהודי דברצן היתה מקיפה ובעיקר בהשוואה עם החברה הנוצרית. לפי המיפקד של שנת 1890 היה שיעור האנאלפבתים של העיר דברצן גבוה. 20,5% של הגברים ו 25,3% של נשים לא ידעו קרוא וכתוב.

לאחר חנוכת בניין בית הספר יצא גם תכנית בניית בית הכנסת מן הכוח אל הפועל. שורת חגיגות ואירועים ליוו את מהלך הבנייה. ב 18.6.1895 הוחל בחפירת היסודות. ראשי הקהל נתכבדו בנעיצת המעדרים הראשונה באדמת המגרש.

חודש אחר כן ב 24.7.1895 נתקיים טכס ירית אבן הפינה. הרב הראשי וילהלם קראוס נשא נאום נלהב ואחר כך קרא בפני הנוכחים את נוסח תעודת ייסוד בית הכנסת. האבן, עליה היה עתיד לעמוד ארון הקודש, נבחרה לאבן פינה. בחלל האבן הגדולה הונחה קופסת ניקל ובה המסמכים הבאים: 1) סיפור השתלשלות הדברים שהביאו להקמת בית כנסת חדש בחתימת חבר הפרנסת וחברי ועד הבנייה. 2) רשימת חברי מועצת הקהילה וחתימותיהם. 3) רשימת חברי ועד ההורים וחתימותיהם. 4) רשימת חברי המוֹעצה הפדגוגית. 5) רשימת פקידי הקהילה. 6) תקנון הקהילה. 7) דו״ח על פעולות הקהילה בשנת 1894.

בניית בית הכנסת נמשכה כשנתיים. מימדי הבניין היו גדולים. אורכו 40 מטר, רוחבו 24 מ׳. הכיפה התנשאה בגובה של 45 מ׳ והונחה על עמודי ברזל מצופי שיש. מי שנסע ברכבת לדברצן יכול להבחין ממרחקים, מחוות אקש את כיפת בית הכנסת הנהדרת נישאה כלפי מעלה, אל השמיים. הבניין היה עשוי בסגנון ביזנטיני. הכיפה נבנתה דמויית בצל, בהתאם לסגנון הבניה והאדריכלות, שהיה מקובל באימפריה הביזנטית. מראהו החיצוני דמה לבניינים עשויים בסגנון מזרחי־ערבי. החלונות המקומרים בצורת חצאי מעגל. קשתות הכניסה הגדולות, הפסים החומים לגיוון מישטחי הקירות הגבוהים הינם יסודות מהסגנון והאורנמנטיקה המזרחיים. גם המימדים הפנימיים היו מרשימים: 600 מושבים לגברים ו 500 לנשים. הסקה מרכזית הותקנה בבניין ותאורת גז, שהוחלפה אחר כך בחשמל.

דלתות ארון הקודש היו מקושטות במלאכת העיטורים והפיתוחים של הסגנון הערבי. פרחים וציצים בקווי ערבסקות עיטרו את חלקם הקדמי של המושבים. שבכת־ברזל עשויה מעשה רשת חצצו בין עזרת הנשים ובין האולם בהתאם להוראות המסורת הדתית. הקלעים של פיתוחי הברזל היו מוזהבים. הבמה, קרשיה, השולחן הבהיקו בבוהק השיש, הבריקו והתנוצצו כעין זהב ונחושת קליל. מעל ארון הקודש היו ערוכות שמשות החלונות במתכונת של פרסה ובעדן הדרו קרני השמש ממזרח והאירו באור יקרות את האולם.

המראה הכללי של בית הכנסת היה מרהיב ומרחיב את הלב.

בהתרגשות רבה ובציפיה גדולה ציפו בני הקהילה ליום חנוכת הבית.

כתבו של השבועון „אג׳נלושג״, שהוזמן לחגיגות לכסות את המאורע תיאר את הבניין המפואר ואת שמחת בני הקהילה במלים נרגשות ובהתלהבות אמת: „לאחר עבודה מאומצת של שנתיים נשלמה בניית בית הכנסת המונומנטאלי. מסירות נפש, אהבה ונדבנות בלתי רגילה הושקעו במפעל הקדוש. לאחר בניית בית הספר זכתה הקהילה במקדש זוטא ראוי לשמו... יום חג היום לא רק לקהילה אלא לעיר כולה בה נתגשמה אמנציפציה גם בלבבות. האמנציפציה אשר על היעדרה בארצות מסויימות התאונן בימים אלה בבאזל — מאכס נורדאו...״ בצורה מתמיהה כזאת הזכיר העיתונאי את הקונגרס הציוני שנתקיים בימים ההם בבאזל. אולם הכתובת שהתנוססה מעל השער לא הזכירה את המאורע הגדול בחיי האומה, אלא את שנת האלף (1897) לייסוד ממלכת הונגריה.

החגיגות התחילו ב 7 בספטמבר, יום לפני חנוכת הבית. בשעות אחר הצהריים יצאו חבר הפרנסים ובראשם הרב אל בית המדרש הקטן בחצר בית הספר אשר ברחוב קיש־אוי. נלוו אליהם חברי ועד ההורים, חברי מועצת הקהילה וראשי אגודת „ציון״ ועוד מספר מוזמנים. לאחר תפילה קצרה הוחל בטכס העברת ספרי התורה לבניין החדש. חזן־אורח מג׳נג׳ש שר פרקי תהילים בליווי מקהלה. מארון הקודש הוצאו חמישה ספרי תורה. הרב קראוס נשא בידו את הראשון, אחריו צעדו ברגל נושאי שאר ספרי התורה בהתאם לתוארם ותפקידם בחיי הקהילה. בפינת רח׳ מיקלוש עלו למרכבות ונסעו אל בית הכנסת החדש שהיה עטור ומקושט בדגלים.

ברחבה שלפני בית הכנסת נערכו נושאי ספרי התורה בשורה. והקיפו את בית הכנסת. בראשה צעד הרב תחת חופת ארגמן. אחרון פסעו נושאי הספרים, החזן והמקהלה איספו את המחנה ברננם את פסוקי תהילים. תפילת „מה טובו״ הושרה בהיכנס הקהל לבית הכנסת. ספרי התורה הושמו זמנית באחת הלשכות של בית הכנסת. מיד אחר כך החל טכס הנחת אבן־המסתמה. ד״ר בורגר, המזכיר, קרא את התירגום ההונגרי של המיסמך שהונח בתוך חלל האבן. בתעודה נרשמו קורות הבנייה, המאמצים ומסירות הנפש שהושקעו בבנייה. בקורת רוח קבע מחבר התעודה שבמשך שנות הבנייה לא

קרתה אף תאונה אחת ולא העיב אבל את שמחת היצירה. אחר כך בעמדו מול ארון הקודש קרא הרב את נוסח התעודה במקורו, בעברית. שמות ראשי המדינה, המלך, ראש הממשלה, שר הדתות וראש העיר נרשמו בתעודה בכתב לטיני.

לאחר הטמנת התעודה בחלל האבן נתכבד הרב להלום ראשון בפטישו על האבן. בהלימה הסמלית השנייה נתכבד רייכמן, ראש הקהל. זה אחר זה נקראו פרנסי הקהילה, ראשי החברה קדישא, נציגי אגודת „ציון" וחמישים חברי ועדת הבנייה. כולם הלמו בפטיש על האבן לסמל בכך את סיום המפעל. כולם קראו פסוקים שהלמו את המאורע החגיגי. הטכס נסתיים באמירת תפילת מנחה.

ב 8 בספטמבר בשעה 10 לפה"צ נפתח טכס חנוכת הבית. אווירה חגיגית, צרמוניה מרהיבת עין, סדרים מרשימים ציינו את המאורע. בשורות הראשונות היו שמורות לאורחים רמי מעלה. כפתורי כסף וזהב, אותות הצטיינות ניצנצו על בגדי השרד הססגוניים של אישי המדינה שכיבדו את הקהילה בנוכחותם. חברי ועדת קבלת הפנים חבשו צילינדר לרגל המאורע.

ראשון הגיע אהרן היגמג'קיש בכל הדר מלבושו של בישוף קלוויניסטי. נילוו אליו שלושה כמרים בכירים, פרנץ באלוג, לאיוש נמטי וקלמן טוט. אחריהם הגיעו אלברט קיש. ציר בית נבחרים מטעם מחוז דברצן, אימרה שימונפי, ראש העיר, שמואל דושקו, מפקד המשטרה, יוליוס ראשו, סגן מושל המחוז, אלמוש לושונצי ד"ר, רופא ראשי של המחוז. הצבא ההונגרי יוצג ע"י אלכסנדר בירו בדרגת סגן־אלוף ואילו מטעם הצבא האוסטרו־הונגרי הופיע הסגן־אלוף פדלה אל־חדד. נכחו גם נציגי בתי המשפט והמשרדים הממשלתיים.

בשעה 10 בדיוק עברו בסך חברי ועֲדת הבניה בין שורות הספסלים לבושים בגדי חג וחבושים צילינדר. בתפסם את מקומותיהם על הבימה משני צידי השולחן לקריאת התורה, המקהלה פצחה בשירת פ' כ"ו בספר תהילים. מרשימה ביותר היתה ההקפה המסורתית, תהלוכת חמישה עשר נושאי ספרי התורה מסביב לבימה. הרב הראשי הדליק את נר התמיד אשר לפני ארון הקודש ועלה על הדוכן. את דרשתו פתח בפסוק הידוע בספר תהילים (קכ"ז, א') „אם ה' לא יבנה בית — שוא עמלו בוניו בו..." הדרשה ארכה שעה שלמה. לאחר סיום דבריו ירד מעל הדוכן, נגש אל ארון הקודש הפתוח והתפלל בעברית ובהונגרית על שלום המלך, המדינה ועל שלום כל אדם טוב ללא הבדל דת ולאום.

בשירת ההימנון ההונגרי נסתיים טכס חנוכת הבית. האורחים ניגשו אל הרב ואל פרנסי הקהילה וברכום לרגל המאורע החגיגי.

לקהילה לא היה חזן רפרזנטטיבי. כדי למלא את החסר ולהוסיף פאר לטכס הוזמן טרוקה, חזנה המפורסם של קהילת פשמישל. הלה הודה על בחירתו אך דחה את ההזמנה באמתלה שקהילתו אינה מוכנה לוותר עליו. הואיל ולא נותר זמן לפרסם מיכרז למשרה

נתבקש החזן דוד פרידוואלד מהעיר גינגיש לבוא ולערוך את התפילה החגיגית. קולו הערב כבש את לב הקהל ומיד אחרי הטכס נבחר לשמש חזן ראשי בבית הכנסת החדש.

ביום א׳ שבא אחרי חנוכת הבית נערכה אסיפה כללית בחדר בית הספר להביע תודה והערכה לרב קראוס ולראש הקהילה. מוריס פופר ד״ר, יושב ראש ועד ההורים, ניהל את האסיפה. משלחת יצאה להזמין את הרב ואת ארמין רייכמן. ד״ר באקוני ברך את ראש הקהל וד״ר פופר א. את הרב קראוס. ארמון רייכמן נתן דין וחשבון מפורט על מעשי ההנהלה בשנים האחרונות, סיפר על הפעולות והעובדות ותיאר את מצבה הכספי של הקהילה. תוך זמן קצר ניבנו בניינים חדשים לבית הספר , לבית הכנסת, למקווה ולאטליז. ההוצאות הסתכמו בסך של חצי מיליון פורין. הסכום ברובו שולם, רק חוב של 125.000 פורין, הלוואה בנקאית, רובץ על הקהילה. האסיפה הסתיימה בהרגשה מרוממת.

בזאת לא תמה פרשת החגיגות. ב 24 באוקטובר שוב נתכנסו חברי הקהילה לחלוק כבוד לרופא אלאיוש פופר ד״ר. בהגיעו לגיל שבעים הוענק לו ע״י הוד מלכותו אות מסדר האבירים ע״ש פרנץ יוזף. בקהל הרב היו מיוצגים כל מוסדות הקהילה, ראשי העדה האורתודוכסית, יוסף בידרמן, נשיא החברה קדישא וד״ר פופר יו״ר ועד ההורים.

בלילה נערכה מסיבה מפוארת לכבוד חתן המאורע באולמי המלון „שור הזהב״. נכחו בה פרדיננד וולאפקה ד״ר, הבישוף הקתולי, הרוזן יוסף דגנפלד, מושל המחוז, סגנו, יוליוס ראשו, קלמן גרשי, המפקח הראשי של בתי הספר במחוז דברצן ואנדריאש מרק ד״ר, הרופא הראשי המחוזי.

כתב השבועון היהודי „אג׳נלושג״, שנוכח במסיבה לכסות את המאורע סיים את כתבתו במלים הבאות: „רק מעטים מבין בני העדה היהודית זכו בכבוד כזה ובהבעת הוקרה כנה כזאת...״ סגנון המשפט מעיד על כך שיהודי הונגריה טרם התרגלו לרעיון האמנציפציה וב 1897 התרגשו ביותר למראה חגיגה שנערכה לכבוד אחד מבני עדתם.

בינתיים הוסיפה הנהלת הקהילה לטפל בבעיות היומיומיות שהתעוררו לרגל פיתוח מוסדותיה. בראשית שנת הלימודים 1898/1897 ביקשה תמיכה שנתית של 3000 פורין לצרכי בית הספר והעיריה לא הקציבה רק את מחצית הסכום הזה. צימצום זה של ההקצבה עורר מורת רוח בקהילה. שמואל בלקני ד״ר התערב אצל העיריה שניאותה להוסיף 946,52 פורין לסכום שנקבע לפני־כן.

חבר המורים של בית הספר עשה מלאכתו באמונה ומתוך מסירות. הם לא הסתפקו בעבודת ההוראה השגרתית אלא חיברו ספרי עזר כדי להעלות את רמת הלימודים. כשהודפסו הספרים הוצעו לרכישה לבתי הספר היהודים בארץ. שני מורים: יוליוס שפיץ וזיגמונד קוטי ערכו סדרת חוברות בשם „ספריה לתולדות היהודים״. מגמתם של המחברים היתה להוציא שורת חוברות שיכילו תאורים ואפיזודות בתולדות ישראל. במבוא נכתבו השורות הבאות: „רצוננו — להראות לילדינו שעדת ישראל נטלה חלק נכבד במאמץ

להעלות את רמת אומתנו, האומה ההונגרית. כן מבקשים אנו שצעירינו ידעו מה היה מצבם וגורלם של אבותינו במולדתנו זו.״

עם התפתחות הקהילה גברה הדרישה למען הרחבת הפעילות החברתית כדי שיותר ויותר אנשים יוכלו ליטול בה חלק באופן פעיל. המוסדות שבאו בחשבון בשטח פעולה לחברי הקהילה היו החברה קדישא, אגודת „ציון״ ואיגוד הנשים.

כדאי לעיין בדו״ח השנתי (1891) של החברה קדישא. מוסד מכובד זה לא הסתפק בתפקידו העיקרי, לחלוק כבוד אחרון לנפטרים ולטפל בקבורתם. בדברצן כבשאר קהילות ישראל במדינה ריכז המוסד בידו פעולות צדקה לרוב. „מוסדנו הקדיש תשומת־לב מיוחדת לבעיית הנזקקים בקהילה. והודות להצלחת „מפעל החורף״ תמכה בהם בכל יכולתו.״ ברשימת התורמים הנכבדים מופיעים השמות הבאים: מיכאל שטיינפלד 250 פורין, אנטון שטיינפלד 25 פורין. כארל טמאשי 50 וסטפן מיכאלוביץ 25 פורין. שני האחרונים, אם אפשר לדון לפי שמם ההונגרי, היו נוצרים.

החברה שהחזיקה מזמן מין מרפאה לחולים עניים ביקשה להקים בית־חולים יהודי קבוע. העיריה הביעה את נכונותה להעניק מגרש למטרה זאת. שני חברי החברה קדישא, לאיוש וינברגר ולוי וויס פתחו בתעמולה למען רכישת רכב מתאים והדור להובלת המתים אל בית הקברות. המפעל נשא פרי ונאסף סכום של 1227 פורין. הסכום הנכבד מראה בעליל שהציבור היה ער לצרכי הכלל ולא רפתה הנכונות לתרום למטרות צדקה וציבור. הכנסות החברה בשנת הדו״ח היו 5632 פורין ואילו ההוצאות 5107 פורין. ערך הרכוש נאמד ב12472 פורין.

האסיפה הכללית שנתקיימה בראשית מרץ 1895 הוכיחה שהחברה אינה קופאה על שמריה גם מבחינה חברתית. הוותיקים פינו מקום לצעירים יותר. הנשיא החדש, יוסף בידרמן הדגיש בנאומו שגם אביו שרת פעם בעבודת קודש זו כנשיא. הואיל והחברה היתה מוסד משותף של שתי הקהילות כסגן נשיא נבחר איגנץ טפלר, נציג העדה החרדית. הגבאים החדשים היו: איגנץ צ׳נגרי, מרטין קליין, אלאיוש שוורץ.

הרב קראוס ברך בשם הקהילה את הנשיא הנבחר, שהודיע בהזדמנות זאת על תרומתו לחברה בסך 1000 פורין.

ב 22.4.1896 נערך טכס אזכרה לברון מוריס הירש, הנדבן היהודי המפורסם. נשיא החברה קדישא תיאר במלים נרגשות את הזכויות הגדולות של המנוח והביע תנחומי החברה. הפרוטוקול נשלח אל הגב׳ בישיץ, נציגת אי.ק.א. בבודפסט בבקשה להודיע על השתתפות קהילת דברצן בצער המשפחה השכולה. לאחר דרשת האזכרה של הרב קראוס שר החזן את תפילת אל מלא רחמים.

במרץ 1900 נתקבלה החלטה בישיבת החברה על הקמת בית מחסה לזקני הקהילה העניים בו יבלו את שארית חייהם ללא דאגה. הקמת מוסד כזה והחזקתו הטילו נטל כספי כבד גם על החברה וגם על הקהילה. אי לכך פנתה החברה אל העיריה לתרום 100.000

לבנים לבניית המוסד ההומניטרי הזה. העיריה נענתה בחיוב. הדיון בבקשה לא היה נטול ויכוחים וההצבעה הופרעה במקצת ע״י קריאות ביניים עוינות של המתנגדים להצעה. השבועון היהודי התנחם בתוצאות החיוביות: „ההערות התפלות שהושמעו בשעת הדיון אינן פוגמות בגישתה הליברלית של העיריה אפילו כמלוא נימא.״ לא קשה לנחש מי התנגד להצעה בימים ההם, בשנת 1900. זו היתה „המפלגה העממית״, תנועה אנטישמית שפעלה אז בהונגריה בהצלחה לא מועטה. גילויי אנטישמיות בחיי הציבור היו אז חזון נפרץ.

בשנים ההן היו שנות מיליניאום, בהן מלאו למדינה אלף שנים. אוירת הרוממנות שאפפה את המדינה בשנים ההן השפיעו גם על הקהילה. עריכת תפילות חגיגיות, טכסים מפוארים היוו חלק בלתי נפרד מתקופת פרנץ יוסף שנחשבה לתור הזהב למדינה בכלל וליהודים בפרט. לא הוחמצה הזדמנות לערוך חגיגות ליובלי העשר או העשרים וחמש לייסוד הקהילה או לייסוד אחד ממוסדותיה.

הזדמנות נאותה להפגין את עצמת העדה היה היום בו הוקדש דגל אגודת „ציון״. קופת חולים וגמילות החסדים מייסודן של יהודי העיר. החגיגה נערכה ב 20 באוגוסט, יום שנקרא על שם המלך סטפן הקדוש. השבועון היהודי „אג׳נלושג״ נטל את עוקץ הביקורת האפשרית בציינו שאופי היום הוא לאומי יותר מאשר דתי. אכן, בעיר הקלוויניסטית לא נחשב היום לחג דתי. הוא נתקדש רק במסורת הקתולים.

החגיגה משכה המונים. „כמעט כל העיר השתתפה בה״. העצרת נתקיימה באולמי בית המרחץ ע״ש „מרגיט״. החגיגה נפתחה בביתה של פטרונת הדגל, אשתו של ארמין רייכמן. שמונה עשרה בתולות עטורות פרחים ליוו את הדגל. שורה ארוכה של מרכבות הסיעו את בני הבית, את האורחים ואת הבנות אל מקום העצרת. המסע נתקבל בפתח האולם בצלילי המארש ראקוצי. מקהלת הפועלים שרה את ההימנון הלאומי. ליד שולחן הנשיאות תפסו מקום נכבדי העיר והמחוז: הרוזן יוסף דגנפלד, מושל המחוז; סגנו, יוליוס ראשו; אימרה שימונפי, ראש העיר; קלמן גרשי, המפקח הכללי של בתי הספר במחוז; לאיוש שסטינא, סיטונאי עשיר; שמואל סנטו ד״ר ואלברט קרדוש ד״ר, מורים בבית הספר התיכון. האורחים רמי המעלה הריעו לכבוד הרב קראוס והושיבו אותו ביניהם אל שולחן הנשיאות. אלכסנדר ויס, נשיא אגודת „ציון״, פתח את הישיבה החגיגית ועו״ד שמואל בלקוני ד״ר נשא את הנאום המרכזי. גם הרב דרש דרשה נאה ומלהיבה. העתון המקומי „דברצן״ שיבח את הדרשה במלים הבאות: „הנאום הצטיין בנימתו העדתית ובמגמתו ההומנית והדגיש את הקשר בין מטרות האגודה ובין סמלי הדגל.״

יאנוש בנדק דיקלם את השיר: „דגל ציון״ שחובר על ידו לרגל החגיגה. אחרי הנאומים החל טכס הקדשת הדגל. נשיא האגודה שנתכבד בתקיעת המסמר הראשון ייצג את הנסיך המלכותי יוסף מבית הבסבורג, יו״ר כבוד של כל האיגודים מסוגו של „ציון״. אחריו נתכבדו נציגי המחוז, העיר, הקהילה ואישי ציבור שונים.

נשף מפואר סיים את החגיגה. יוזם האגודה ההומניטרית היה אלכסנדר גאבאני. חברי הנשיאות היו: אלכסנדר וויס, נשיא; מיכאל מרקוש, סגנו; אלכסנדר שוורץ, גזבר; פרקש טוראי, זיגמונד קוטי, אמיל בלקני ד"ר, לאיוש בקש ד"ר, אוגן פרוינד ד"ר, דזידר שמעונוביץ היו חברי המועצה.

רשימת השמות מעידה על כך שהוותיקים, המייסדים, מסתלקים אט־אט מהפעילות הציבורית והמשמרת הצעירה תופסת את מקומם. חשיבותו של הדור החדש תתבלט בעיקר בראשית המאה ה 20. סדר החגיגות, הטכס, הפאר החיצוני, תוכן הדברים משקפים את התגברות ההתבוללות, ההידמות אל תרבות המדינה ומנהיגיה. רמז לכך נמצא בכתבת העיתון „דברצן" המציינת, שרק בדרשת הרב הורגשה הנימה הדתית העדתית.

עד שאגודת „ציון" שמרה על צביונה העממי והקואופרטיבי — לאיגוד הנשים, כבכל הארצות, היה אופי אריסטוקרטי. האצילות, מעמד הבעלים חייבו את הנשים לעסוק בצדקה, בעיקר בטיפול בילדים הנזקקים.

ב 1894, לאחר בניית המבנה החדש לבית הספר, נפתח כר נרחב לאיגוד הנשים לטפל בילדים ולארגן פעולות הסעד. ב־1895 בחודש דצמבר נחנך התמחוי ששוכן בבניין קטן בחצר בית הספר. בחודש דצמבר הוגשו הארוחות הראשונות ל 35 ילדים נזקקים. בהזדמנות זאת הופיעו במקום הנשים הפעילות באיגוד ובראשן אשת לאיוש פאלק, אשת מיקלוש בלקני ד"ר ואמה של זאת, אשת אלואיס פופר ד"ר.

בשנת 1900 היה איגוד הנשים איגון הומניטרי מוכר שפעולותיו החברתיות ומפעליה בשטח הסעד זכו בהערכה כללית. הפתעה נעימה היתה לאיגוד כשנודע שאזרח דברצן נוצרי ציווה מרכושו 800 פורין לטובת התמחוי של האיגוד.

במאי 1900 נתקיימה האסיפה הכללית של איגוד הנשים. אשת מיקלוש בלקני ד"ר, הנשיאה תיארה את פעולות האיגוד: בשנת 1900/1899 חולקו 3815 פורינים ל 633 נזקקים. בראש ועדת בית התמחוי, מטבח צדקה לנצרכים, עמדה הגב' ד"ר פופר. איגוד הנשים ייסד קרן לזכר המלכה אליזבת בסכום של 2000 פורין. הרווחים שנצטברו מהקרן חולקו בין סטודנטים ללא הבדל דת כמילגות להשתלם בלימודיהם. האסיפה בחרה בוועדה שמתפקידה היה לערוך תוכנית לקראת חגיגות חצי היובל לייסוד האיגוד. חברות הוועדה היו: הגב' ברגר, הגב' ד"ר פופר, הגב' ד"ר סנטו, הגב' פרייסר, הגב' בידרמן. ההנהלה החדשה הורכבה מהגברות הבאות: נשיאה: אשת מיקלוש בלקני ד"ר; סגנותיה: אשת יוסף שטרן ואשת לוי וויס; גזברית: הגב' פירסט; מבקרת: הגב' ד"ר פופר.

בישיבת ועדת היובל הוחלט להטיל על מזכיר הקהילה, מר יוסף בורגר לשים בכתובים את תולדות האיגוד. כן הוחלט לקיים את חגיגות היובל באולם האקדמיה המסחרית. במרכז החגיגות יועמדו שלושה אירועים: אסיפה כללית, קונצרט־גלה ונשף ריקודים.

בעיצומן של ההכנות נפתח מטבח הצדקה לנצרכים לעונת החורף של שנות

1901/1900. ביום הפתיחה הופיעו ראשי איגוד הנשים. האורחים טעמו את התבשיל והביעו את שביעות רצונם מטיב המזון. לאחר מכן נכנסו למסעדה 74 הילדים, עבורם נפתח התמחוי, התיישבו בשקט לשולחנות הערוכים כשנשי האיגוד הגישו להם את המנות.

שבוע אחר־כך, ב 9 בדצמבר, נתקיימה האסיפה הכללית החגיגית של איגוד הנשים ביום, שמלאה בו מחצית היובל לייסוד האיגוד. בין אורחי הכבוד נכחו, כבכל החגיגות היהודיות בימים ההם, הרוזן דגנפלד, מושל המחוז; ראש העיריה; אלמיר ברנאט; זקן השופטים בבית המשפט המחוזי, לאיוש ארש; דיקן הפקולטה לתימולוגיה; אנדריאס מרק ד״ר, יו״ר לשכת עורכי הדין המקומית ורבים מסלתה ושמנה של החברה הנוצרית.

הגב׳ ד״ר בלקאני נשאה את נאום הפתיחה. הרב הראשי, וילהלם קראוס, דרש דרשה מרוגשת לכבוד המאורע. ראש העיריה הישיש, שימעונפי בירך בחמימות רבה את האיגוד, העריך והחשיב את עבודתו ההומניטארית בשטח הצדקה. בסיום הישיבה קרא יוסף בורגר, מזכיר הקהילה, את חיבורו על תולדות האיגוד. עם תום החלק הרשמי של האסיפה הוקראו קטעים של עיתון־חי שנערך ע״י נשי האיגוד לכבוד המאורע.

בערב נערך קונצרט ברוב פאר והדר. לאחר הקונצרט נתקיים נשף הרי־קודים, בו השתתפו טובי העיר ונכבדיה. אורח הכבוד היה הנסיך מבראגנצה שהתענג מאווירת העליצות והשמחה של הנשף ולבו היה טוב עליו במשתה.

ב 20.1.1901 יצא לאור ספר הזכרונות של איגוד הנשים. בין מחברי המאמרים שבקובץ נמצאו סופרים ידועים ואישי ציבור רמי מעלה: קלמן טיסה, ראש ממשלה לשעבר; אוגן רקושי, הרוזן אלברט אפוני, הבישוף פרדיננד וולאפקא, פרנץ קושוט ועוד. מבין אישי המקום השתתף בעריכה ובמאמר גם רבה של הקהילה, וילהלם קראוס. אכן, בשנת 1901 נראתה האמנציפציה כעובדה, כמציאות שאין מערערין עליה. האשליה היתה מושלמת.

גם קופת החולים, „אגודת ציון״ חגגה את חג העשור לייסודה. נערכה אסיפה כללית בה ישב ראש יוסף רוזנברג. עם סיום האסיפה נתקיימה מסיבה ברוח השלווה והרוגע שאיפיינו את תקופת הקיסר יוסף פרנץ הראשון.

באמצע העשור האחרון של המאה הקודמת התנהלה בהונגריה „מלחמת התרבות״ בין הכנסיה הקתולית והממשלה. הממשלה הגישה הצעת חוק לפרלמנט לפיה יעבור ניהול ספר הנישואין לידי הממשלה — והיהדות, האירגון הדתי, תוכר ותושווה עם יתר האירגונים הדתיים, הואיל וההצעה פגעה בזכויות היתר של הכנסיה הקתולית — הדי המאבק כמעט ולא הגיעו אל דברצן, שרוב תושביה היו קלוויניסטים.

חוק „הרצפציה״ שנתקבלה ב 1895 השווה את האירגון הקהילתי של היהודים עם יתר הדתות בחובות ובזכויות. הנהגת הנישואים האזרחיים נטלה מהכמרים ומהרבנים את זכות ניהול ספר נישואים. ובכל זאת היהודים ראו בחוק צעד חשוב להשלמת האמנציפציה, כי מעתה לא רק הפרט אלא גם הדת, דת ישראל, הוכרה והושוותה עם

הקהילות הנוצריות. ראשי הקהילות הביעו את הכרת טובתם לממשלה על מעשה הרצפציה.

החוק הנ״ל גרם לתסיסה בקרב הקהילות ונתן דחיפה לפעילות ארצית מאורגנת בעיקר בשטח החינוך. ב 5.1.1896 התכנסו בבודפסט, באולם הכנסים החגיגיים של הקהילה ראשי העדה היהודית הלא־אורתודוכסית להתיעצות. הוחלט להקים קרן ציבורי, מין „כל ישראל חברים" הונגרי לשם ייסוד בתי ספר חדשים. בכנס הזה השתתפו מטעם קהילת דברצן אנטון שטיינפלד וארמון רייכמן, ראש הקהל. הראשון תרם 1000 פורין לקרן החינוך הארצית.

הקהילות, וביניהן דברצן, שנקטו עמדה ניאוטרלית בעת הפילוג והוגדרו כ„סטאטוס קוו", לא היו חברות באירגון הניאולוגי שזימן את ראשי הקהילות, אולם בשים לב עם החשיבות שנועדה לכנס ולנושא הנכבד שנידון בו — החליטו לבוא ולהשתתף בדיונים.

רעיון ההתאגדות באירגון ארצי הועלה בכנס קהילות „הסטאטוס־קוו" שנתקיים ב 30.5.1899 בבודפסט. נציגי חמש עשרה הקהילות היו ברובם רבנים. הללו היו בעלי דעות שמרניות מובהקות. הדיון נסב על השאלה, האם הגיעה כבר השעה להתארגנות ארצית. לאחר דיון ממושך הוחלט להמתין ביצירת מסגרת ארצית, כי קהילות „הסטאטוס־קוו" עדיין חלשות ואינו מסוגלות לקיים מנגנון אירגוני. הועלתה השאלה, האם מותר לקיים טכס קידושין בבית הכנסת. נציגי דברצן חייבו את ההצעה ואילו רבה של קהילת קיש־קרש השמרנית שלל את הרעיון. בדבר אחד שררה תמימות דעים בין הנציגים: בוגרי בתי המדרש לרבנים לא יוכלו גם להבא לשרת כרבנים בקהילות סטאטוס־קוו. אכן, הנציגים הנכבדים לא ראו את הנולד. לא יכלו לדעת מראש שבעוד חצי יובל שנים יעמדו רבנים בעלי תואר דוקטור בראש קהילות הסטאטוס־קוו החשובות ביותר, כגון שמואל שלזינגר ד״ר ובילא ברנשטיין ד״ר. האירגון, עליו דובר בכנס, קם באיחור של 30 שנה, ב 1928.

בשלהי המאה ה 19, לרגל ההתפתחות הכלכלית הגדולה שציינה את משק המדינה, שופר מצבן הכספי של הקהילות. הצרכים הלכו וגדלו, אך יחד איתם גדלו הכנסות הקהילות. עליית רמת החיים וההתעשרות הכללית של היהודים הבטיחו את איזון תקציב הקהילות. דבר זה בולט לעין בתקציב קהילת דברצן לשנת 1901, שהוצג בפני מועצת הקהילה ע״י ארמון רייכמן ב 25.11.1900. ההכנסה המשוערת ממסים ישירים הסתכם ב 66.470 כתרים ומסי החינוך נערכו בסך 25211 כתרים. סך הכל של המסים נערך ב 91681 כתרים.

עיסקה בנקאית מוצלחת העלתה את ההכנסות בסך של 3100 כתרים. מעניין לציין שהמסים הישירים גדלו ופחתו ההכנסות מהאגרות השונות. (גאבלה).

הקהילה השתדלה למנוע או לצמצם למינימום את החסרונות שנבעו מהמיסוי הישיר והתחשבה במצבם החמרי של השכבות דלות האמצעים. רמז לכך נמצא בדו״ח השנתי

של הקהילה: „המזכיר, מר בורגר, עיבד שיטת מיסוי חדש שעתיד לבטל את העיוותים שהם נהוגים עד עתה.”

במשך כל המאה ה 19 ובשנים הראשונות של המאה ה 20 גברה וחזקה נטיית היהודים לחקלאות. האמיצים שבהם עשו מאמצים גדולים לרכוש או לחכור אחוזות. את הנטיה הזאת אי אפשר להסביר רק בנימוקים כלכליים. הן היהודים עשו חיל בשטח המסחר והתעשייה ופעילותם בשטחים ההם לא הופרעה ע״י החברה או המדינה. יש לראות במגמה הזאת חתירה להתבוללות יסודית להתערות בחברה הנוצרית.

ההיסטוריון הבריטי צ. א. מקרנטי מקדיש פרקים שלמים בספרו לדיון על הג׳נטרי ההונגרי, על האצולה שעיסוקה הבלעדי הוא חקלאות: „טענת הג׳נטרי, החושב את עצמו להתגלמותה המושלמת ונציגה האמיתי של האומה ההונגרית אינה נטולת יסוד. שרשי הטענה הזאת נעוצים בהיסטוריה של הונגריה... ההונגרים דבקים בעקשנות למסורתם הלאומית. הג׳נטרי הוא המעמד המייצג את המסורת הלאומית. ואם המעמד הזה אינו נקי ממשגים ומחסרונות יש לסלוח לו, אם שרשי ליקוייו נעוצים במסורת...”

האמידים שביהודי דברצן עשו הכל — עוד בשנים הראשונות להתישבותם בעיר — כדי לרכוש להם אחוזות. לאחר ההשתוות עם אוסטריה עוד הגבירו את מאמציהם להשגת מגמתם הנ״ל. אין מי שחולק על כך שמגמה זאת משקפת את שאיפת היהודים להידמות אל האצולה המקומית ולהתבולל בה. בפרק הקודם כבר נגענו בבעיה הזאת והזכרנו מה רבה תדהמת השכבה השלטת בעיר, שלא השתחררה עדיין מדיעותיה הקדומות כלפי היהודי בראותה את התפרצותם של בני דת משה לתחום, שהיה עד אז שמור לחברה הנוצרית בלבד. ולא נותר להיסטוריון של העיר, לסטפן סיץ, המתאר בספרו את התפשטות היהודים בשטח החקלאות, אלא לקוות, שבעלי האחוזות היהודים ייבלעו ויתבוללו בתוך האומה ההונגרית. ואכן, תקוותו לא נכזבה. היהודים שרכשו נחלות הרחיקו לכת משאר אחיהם בהתבוללות ובהתכחשות לדתם ולעדתם.

ב 1896, עם מותו של אנטון שטיינפלד, שהיה בעל אחוזה גדולה ואחד מוותיקי הקהילה, פירסם השבועון היהודי מאמר אזכרה על המנוח: „בימי חלדו הארוכים מילא תפקידים חשובים וזכה בכבוד והערצה. מעמדו בעיר דברצן, שהנה בבחינת „רומא של הקלוויניסטים”, היה כזה של אחד הפטריקים המיוחסים ביותר. בכל נימי נפשו היה קשור לקרקע המולדת ההונגרית...” גם מאמר זה מחזק את דעתנו, ששאיפת היהודים האמידים לרכוש אדמות ולהיהפך לבעלי אחוזות נבעה מרצונם לעלות בסולם החברתי ולהוכיח את הזדהותם המלאה עם המסורת הלאומית של האומה ההונגרית. כי הג׳נטרי היה בעיניהם הלוז שבשידרת האומה ההונגרית. חתירתם השקדנית למטרה הזאת מוצאת את ביטויה הספרותי בסיפורו של קלמן מיקסאט: „הפטרון”.

מן הראוי להעיף מבט אל מספרי הסטאטיסטיקה, כדי לראות את חלקם של יהודי דברצן בחקלאות בכלל ובבעלות על אחוזות גדולות בפרט. לפי עדות הסיכום המספרי

שנעשה ב 1920 היה אחוז היהודים בין בעלי האחוזות שהחזיקו למעלה מ 5000 דונמים 43,7. חלקם בין האחוזאים שניהלו חוות בגודל אשר בין 500 ל5000 דונמים היה 17,3 אחוז. רב היה חלקם גם בין החוכרים. מתוך כל חוכרי המשקים הגדולים היה אחוז היהודים 39,2.

האגרונומים, מומחים ומנהלי משקים, שעבדו על אדמת אחוזאים יהודים, היו גם הם בני ברית. 26,9 אחוז של מנהלי המשקים הגדולים בדברצן היו יהודים.

ניהול משקי היהודים היה למופת. יחסם של הבעלים אל פועלי החקלאות שלהם היה טוב לאין שיעור מיחס האחוזאים הנוצרים אל פועליהם ואריסיהם. הסופר ההונגרי הנודע, פטר ורש, אשר בצעירותו עבד כפועל חקלאי באחד המשקים באיזור דברצן, דן ללא משוא פנים בנושא הזה: „היחס אל הפועלים היה בכי רע באחוזות הכנסיה; מצבו של האריס באחוזות של החברות ושל הבנקים היה נסבל; יחס האחוזאי היהודי אל עובדיו היה אנושי, טוב, במלוא מובנה של המלה.

רובם של יהודי דברצן, כאחיהם בכל העולם, עסקו במסחר. 46,6 אחוז, כלומר כמעט מחצית הסוחרים והחנוונים של העיר. היו בני ברית. כזה היה היחס המספרי בין כל המועסקים, הכוונה לפקידים שעבדו במפעלים, בבנקים ובעיסקי מסחר גדולים. מרביתן של חנויות היהודים נפתחו ברחובות הראשיים במרכז העיר.

גם מתוך מנהלי מפעלי התעשיה, כלכלנים, מהנדסים בלטו היהודים. חלקם של הפקידים היהודים במפעלי התעשייה היה נמוך מזה שבמסחר — 33 אחוזים.

בשנותיה הראשונות של המאה ה 20 תמה ונשלמה התיישבות היהודים בדברצן. ריכוז יישובם נמצא ברובעים המערביים של העיר. האמידים שבהם שכרו להם דירות מרווחות ומודרניות בבתים רב־קומתיים, שנבנו ברחוב הראשי וברחובות החדשים והיפים ע״ש קושוט, באתיאני, ורבצי, קיראלי. רוב היהודים התרכזו ברחובות מערבה מרחוב פיאץ, ברחובות ע״ש האטוואן, הנסיך הגדול יוסף, שימונפי, סצ׳ני, אראני יאנוש, מיקלוש ובסימטאות שבין הרחובות הנ״ל. ברחובות הנ״ל היו בתים משפחתיים בבעלות היהודים. רחוב סצ׳ני על בתי המגורים צפופי אוכלוסין נחשב לרובע עניים. הבניין שנבנה ברחוב האטוואן מס׳ 65 היה הבית המשפחתי הוותיק מבתי היהודים. אברהם צ׳נגרי, אחד מראשוני המתיישבים רכש את הבניין ובו מתגוררים אחדים מבני המשפחה, ניצולי השואה — עד היום הזה.

במרוצת הזמן פשטו היהודים אל כל רובעי העיר. העניים, פועלים, אנשי עמל התיישבו ברחוב הומוק, וכמובן גם ברחוב פטרפי. האדוקים התרכזו ברחוב האטוואן ובסביבתו, ברחובות ע״ש בטלן, צ׳וקונאי, יוקאי ועוד.

הסוחרים העשירים מבני הקהילה הגדולה פתחו חנויותיהם ברחוב הראשי, ברחוב פיאץ. כאן התרכזו משרדי עורכי הדין הטובים ומרפאות הרופאים. רק למעטים מבני עדת האדוקים היו חנויות ברחוב פיאץ. מרביתם פתחו חנויותיהם ברחובות ע״ש האטוואן וצ׳אפו ובסביבתם.

חנויות של היהודים, יפות, מסודרות, מצויינות בחלונות ראווה מרהיבים שיוו מראה של מטרופולין למרכז העיר.

ברחוב פיאץ ובמרכז העיר נמצאו מרביתם של בתי הדפוס. הם היו מצויידים בכל להדפסת טקסט הונגרי ועברי כאחד.

בסוף המאה ה 19, לאחר חמישים שנות יישובה בעיר, עוצבה דמותה החברתית. איחדה את כולם, עשירים ועניים כאחד, השפה המשותפת, ההונגרית בה דיברו היהודים כשכניהם הנוצרים בניב מקומי מיוחד. גורם מאחד נוסף היה הטעם המשותף הן במאכל והן בנימוסים ובמנהגים.

אולם רב היה ההבדל בין אורח חייהם של האינטליגנציה והאמידים מחד ושל פשוטי העם שהכנסותיהם הצנועות לא איפשרו להם לחיות מעל רמה מסויימת.

לאמידים ולעשירים בדברצן, כבכל מקום אחר בהונגריה, האצולה הנוצרית, הג׳נטרי היתה המופת. את מנהגיה חיקו, אליה ביקשו להידמות. כפי שהצבענו על כך לעיל. המגע עם נכבדי העדה הנוצרית, עם מושלי המחוז, ראשי העיר ליטש ועידן את מנהגיה ונימוסיה של קבוצת היהודים העשירה. היא התפעלה מהג׳נטרי והעדיפה אותה. האצולה הנוצרית כיבדה בנוכחותה תחילה רק את נשפי איגוד הנשים של הקהילה ואת חגיגותיה, אחר כך, מסיבות שונות, גם את המסיבות של נכבדי היהודים המתבוללים. אלה, ובעיקר הנשים סיגלו לעצמם את גינוני החברה הגבוהה ואת נימוסיה. ובמידה שהסתגלו אל החברה הנוצרית התרחקו מבני עמם, התנכרו לצור מחצבתם והיו לעדה סגורה ומסוגרת שלא היה לה כל מגע עם המוני בית ישראל. אחדים מהם פנו עורף גם ליהדות והתנצרו. אחיניתו של אנטון שטיינפלד נישא לרוזן ארנסט זיצ׳י. נכדיו של ארמין רייכמן, ראש הקהילה שבנה את בית הכנסת הגדול — עזבו את היהדות.

עדת המתבוללים והמתנצרים ביקשה גם בנדבנותה להוכיח את נאמנותה והזדהותה עם החברה הנוצרית ועם מוסדות לאומיים של המדינה. סוחר משקאות חריפים עשיר, מיכאל אהרון, ציווה סכום נכבד לקולוג׳ הפרוטסטנטי. תכשיטאי עשיר, ארתור לפקוביץ, העניק 1000 פורינט לצרכי האוניברסיטה הפרוטסטנטית, את הקמתה תכננו בימים ההם. בראשית המאה העשרים העניק את אוסף מטבעות הזהב המפורסם שלו לעירית דברצן ובזאת הניח את יסודו של המוזאון העירוני.

חיי האנשים הפשוטים ובני מעמד הביניים היו שונים תכלית שינוי מאלה של אחיהם העשירים. על אף רגשותיהם הפטריוטיים והסתגלותם לתרבות המדינה נשארו דבקים ביהדותם ובמסורת אבותיהם. דרכי חייהם ונימוסיהם היו אופייניים יותר לעדה היהודית בכללותה מאשר אורח חייהם של המתבוללים. הופעתם, התנהגותם היו טבעיות. היו לבושים כשכניהם ההונגרים, במנהגיהם לא חיקו את האריסטוק־רטיה אלא, באופן טבעי, נדמו אל סביבתם, אל החוואים, אל אנשי הכפרים ההונ־גריים. הניב המיוחד של איזור דברצן היה שגור בפיהם, ובת הלשון המתמשכת.

המייחדת את אנשי דברצן, לא היתה מלאכותית בפיהם, ולא העלתה חיוך על שפתי השכנים הנוצרים.

חיי המשפחה שלהם היו מופתיים, בית יהודי היה ביתם. אהבו לבקר בבית הכנסת, שומרי שבת היו והקפידו על קיום המסורת. את חגי ישראל חגגו בלבביות, בחדוות חיים כאחיהם באירופה המזרחית. והיה כי נזדמנת לרובעים שיושביהם היו יהודים יכולת לחוש ממש את הרגשת הדחילו בימים הנוראים. ואת שמחת החיים העממית הפורצת ממעמקי הלב — בימי שמחת תורה ופורים. אפילו ההורים המשכילים, אשר רק זיק אחד של מסורת בער בלבם, שלחו את ילדיהם ל„תלמוד תורה", כדי להשלים בהשכלה יהודית את לימודיהם החילוניים שרכשו בגימנסיה.

יהודי דברצן הצטיינו ברגשות אחריות ציבורית כנים. בתקופה, בה הוקמו המוסדות הגדולים: בית הכנסת, המקווה ובית הספר — הוכיחו הלכה למעשה, בתרומות נכבדות מאוד, שלב יהודי לבם.

בבתי היהודים המושרשים האלה היה המטבח כשר למהדרין ולאמנות הבישול והאפיה של עקרות הבית יצא מוניטין. הסעודות נערכו לא רק לשם ההנאה הגסטרונומית, אלא, כדי להוסיף לכבוד השבת והחג, כדי לארח חברים ולשבת אחים גם יחד. בחגיגות משפחתיות, במסיבות בר־מצווה וחתונות הוגש מרק דגים חריף לאורחים ומקפא דגים כמנה ראשונה. אמנות הבישול עברה מאם לבת במשך דורות ונשי הקהילה היו ידועות כאשפיות המטבח. היו ביניהן כאלה שבצאתן לחוץ־לארץ הפכו אמנותן קרדום לחפור בו והתפרנסו בכבוד מאמנות אימן שהיתה בידיהן.

מלבוש יהודי העיר היה כמלבוש הנהוג באירופה. ברם, האיכרים היהודים של דברצן — שאני. בימי חול התהלכו בשווקי העיר במלבוש הונגרי, נעולים מגפי איכרים ולבושים במעיל קצר עשוי עור כבשים. אף מומחה לא יכול היה להבחין בין איכר יהודי לבין עמיתו הנוצרי. ולא רק בעלי החוות דמו לאיכר ההונגרי, אלא גם שאר היהודים, שבאו איתו במגע לרגל עסקיהם כמוכרי תבואות, סוחרי סוסים ובהמות ומבארי יערות. דמות מוכרת בעיר היה היהודי פארקש טוראי, בעל משרד תיווך, אשר לא שינה אף פעם את מלבושו ההונגרי. ממוגף ומדורבן שוטט ברחובות דברצן עד כי יצא לו הכינוי ההיתולי: היהודי המדורבן.

בעשור הראשון של המאה ה 20 נמשכו מפעלי הבנייה של הקהילה בתנופה.

ב 1904 נחנך בניין משרדי הקהילה ברחוב הנסיך יוסף, במגרש שנרכש חמישים שנה לפני כן. הבניין הנאה בן קומותיים הכיל את משרדי מועצת הקהילה, אולם גדול בעל תפוסה של 300 איש, וכן שוכן בו התמחוי של איגוד הנשים. באולם הגדול נתקיימו כל האירועים החברתיים והתרבותיים של יהדות דברצן.

ב 1906 נפתח בית ספר טרום־תיכוני לבנות. כפי שראינו לעיל לא היה לקהילה רק בית ספר עממי של 4 כיתות לחינוך הבנות. מלבד זה הוקם גם בית ספר מקצועי לבנות.

שניהם לא ענו עוד על דרישות הזמן. ההורים האמידים רשמו את בנותיהם לבית הספר התיכון של הנזירות, או שלחון לחוץ־לארץ. הפחות אמידים הסתפקו בכך ששכרו מורים פרטיים ללמד את בנותיהם מלאכת־יד, שפות וניגון. אולם „עמך" לא יכול היה להרשות לעצמו את ההוצאות הגדולות שהחינוך הפרטי כרוך היה בהן. הקמת בית ספר טרום־תיכוני (כיתות ה׳—ח׳ של בית ספר עממי) היתה בעיה חברתית שביקשה את פתרונה.

לחץ ההורים, אשר תביעתם שיקפה את רוח הזמנים דאז, גרם לפעולה מהירה של פרנסי הקהילה. ב 1.9.1906 נפתח בית הספר החדש לבנות מגיל 10 — 14 שלא יכלו או לא רצו ללמוד בבית הספר של הנזירות.

מאה בנות נרשמו למוסד ששוכן בדירה שכורה בת שלושה חדרים ברחוב אראני יאנוש. הקהל קיבל את פתיחת המוסד בסיפוק רב. ההתעניינות היתה כה גדולה שלשנה הבאה, ב 1907, נאלצה הקהילה להוסיף עוד שני חדרים לבית הספר. ואף פתרון זה לא סיפק את צרכי המוסד הגדל. בספטמבר 1908 עבר המוסד לדירה גדולה יותר ברחוב סצני, מקום זה היה מרווח מקודמו, אולם גם הוא לא נועד לצרכי בית ספר. מיקלוש בלקני ד״ר, איש רב פעלים ובעל מרץ, נטל לידיו את הטיפול בבית הספר והבטיח לבנות בניין הנועד אך ורק לבית הספר. הודות לקשריו הטובים עם העיריה השיג סובסידיה רצינית מהעיר ובעזרת קרן זאת החל בבנייה. בית הספר הוקם במגרש בית הכנסת הגדול ברחוב דיאק בצד המזרחי של המגרש. חנוכת הבית נערכה בספטמבר 1909, ביום הלימודים הראשון של השנה. עיריית דברצן התחייבה לתת 5000 פורין למוסד וגם הממשלה עמדה בהתחייבותה והשלימה את משכורת המורים. בית הספר צוייד בכל הציוד הדרוש. אולם־התעמלות נבנה בחצרו ומאוחר יותר הוקם בו אף מטבח לימודי. במשך ארבעים שנות קיומו שרת המוסד את הקהילה ופעל רבות בחינוך הבנות.

מנהלו הראשון היה אלברט קארדוש ד״ר, עתיר נסיון פדגוגי, שהקדיש את כל מרצו במסירות אמת למוסד. אחריו נתמנתה הרמינה בלוך־אבלס למנהלת. היא קנתה שם טוב בציבור כמייסדת בית ספר פרטי לבנות. גם במשרתה החדשה זכתה בהערכת יהודי דברצן על מסירותה, חביבותה והישגיה בשטח ההוראה והחינוך. מרצה הרב הבטיח תנופה חדשה למוסד.

ב 1909 נערכו בקהילה בחירות חדשות. ראש הקהל החדש, לאיוש רוזנברג, הלך בעקבות קודמיו והגדיל לעשות בשטח הבנייה והפיתוח. כבר בשנה הראשונה לכהונתו ניגש לבניית בית כנסת שני. בית הכנסת הגדול והמפואר שהוקם ברחוב דיאק כבר לא יכול היה להכיל את המוני המתפללים. בית המדרש הקטן בצד בית הספר העממי צר היה גם הוא. בכלל חסר היה לתושבי הרובעים המערביים של העיר בית כנסת בקירבת מגוריהם. חברי הקהילה השמרנים חששו שעם התגברות הנטיה המודרנית יותקן עוגב בבית הכנסת. ולמרות שלחשש זה לא היה כל שחר לא פסקו מללחוץ על ההנהלה, שלא

תתן יד לתביעת המודרניים. יוקם בית כנסת יפה, ראוי לקהילה עשירה כדברצן, אך יישמר אופיה השמרני!

הציבור הרחב ביקש להקים את הבניין על מגרש הקהילה בין בית הספר ובין בניין משרדי הקהילה, מקום שם עמד בית מדרש קטן. ההנהלה נעתרה לבקשת הציבור ופנתה אל מחלקת ההנדסה של העיריה לאשר את התכנית. התכנית אושרה וההנהלה הורתה להרס את בית המדרש הישן ולהכשיר את המגרש המוגדל לבנייה.

הקהילה פירסמה מיכרז והאדריכלים הידועים מבודפשט, האחים לסלו, זכו בפרס הראשון, 600 פורין ובזכיית הבנייה. האדריכלים מסרו את הביצוע לקבלן, לאיוש ארדודי, שהרס את המבנה הישן ובקיץ 1909 החל בעבודת הבנייה. כעבור שנה, ב 1910 הושלמה המלאכה.

בית הכנסת החדש (ברחוב קפולנאשי) היה מבנה מודרני מבפנים, עשוי בסיגנון הביזנטיני. שש מאות מקומות ישיבה היו בו ובנייתו עלתה ב 110.000 פורין.

חנוכת הבית נתקיימה ב 22.9.1910, ביום ג׳. ספרי התורה הועברו מבית הכנסת הקטן של בית הספר בתהלוכה חגיגית אל משכנם הקבוע. פרקי תהילים הושרו על ידי החזן הנריק פישר בשעה שהספרים הוכנסו לארון הקודש. רושם רב עשתה המקהילה שאומנה כהלכה ע״י החזן, אמן הזימרה.

זכה הרב קראוס ושני בתי כנסת נחנכו על ידו. וכה דיווח על דרשתו החגיגית העיתון המקומי „דברצן אוישג״: „היתה זאת אחת מדרשותיו היפות ביותר, שריתקה את קהל המתפללים ביפיה, במבנה האמנותי שלה. הנאום הצטיין בעמקות המחשבה והרגש, בלהט ההרצאה ובמעוף הסיגנון ההונגרי המליצי. נופת תטופנה שפתותיו! לפני 19 שנה החל הרב לשרת בקודש ואת דרשתו הראשונה נשא במבנה רעוע למחצה. ועתה, דוכני שני בתי כנסת מפוארים עומדים לרשותו להטיף צדקות ה׳, ובשני בתי ספר מורה לתלמידיו אהבת בורא ונאמנות למולדת.״

בפתיחת דבריו הדגיש הרב: „לפני ששים וחמש שנה תקעו יחד בני עדתנו הראשונים בעיר הזאת — לכן מצווה עלינו לפתוח פינו לדברי הלל ושבח לבורא. שהחיינו...״

לאחר הדלקת נר התמיד ולאחר שירת ההימנון ההונגרי נאמרה תפילת מעריב בבית הכנסת החדש.

חיי הקהילה בשנים שלפני המלחמה היו תוססים וערים. מוסדות הקהילה לא קפאו על שמריהם. נהפך הוא. ב 1902 נוסדה קופת חולים שניה בשם „ביקור חולים״, שאליה הצטרפו בעיקר בני העדה החרדית.

השיפורים שחלו בכל שטחי התרבות לא פסחו על תחום הזימרה הן בבית הכנסת והן מחוצה לו. בשנת 1907 נתפנתה משרת החזן הראשי. לאור שמיעת המועמדים, שהוזמנו לעבור לפני התיבה בשבתות, בחר חבר הפרנסים בהנריק פישר. קולו הערב, השכלתו המוסיקלית שבו את לב הציבור. צעד ראשון לפיתוח תרבות הזימרה היה ייסוד

„מקהלת צעירי ישראל בדברצן". יוזמי המפעל יצאו מתוך חוגי העובדים והפקידים הצעירים.

החזן החדש ומר בורגר, נוטריון הקהילה, נענו לבקשת הצעירים וקיבלו על עצמם את תפקיד אירגונה של המקהלה. באסיפת הייסוד של המקהלה, שנתקיימה באותה שנה, הופיעו מלבד שני המארגנים הראשונים גם הנריק גרינהוט, מורה לדת, ארנולד רותמן, סוחר וספורטאי ואלוף ההתגוששות המקומי, מיקלוש הרשקוביץ, מדפיס, אוגן הנדל, פקיד, אליאס קליין שען, אלכסנדר אדלר זבן, אוגן קראוס פקיד, אנדור גולדקלאנג (ד"ר גנדר) סטודנט לרפואה, דזידר גראד. המייסדים היו רובם ככולם, ציונים, חסידי התחייה הלאומית היהודית.

מנצחה הראשון של המקהלה היה עמנואל גוטליב, קומפוזיטור ידוע בציבור המקומי, שהיה בקיא בניהול מקהלות ומצוי אצל אוצר השירה החזנית. כדי שיוכל להתמסר גם לאירגון מקהלת בית הכנסת נמסר לו תפקיד ההשגחה על בתי המטבחיים של הקהילה וכך הובטחה פרנסתו מקופת הקהילה. גוטליב השכיל להקים מקהלה ראויה לשמה תוך זמן קצר מאוד והכין אותה להופעתה הראשונה בפני הציבור הרחב. בשנת 1914, ביום הזכרון לקדושי ארד, גיבורי מלחמת השיחרור של הונגריה, הופיעה המקהלה בקונצרט פומבי וקצרה הצלחה כללית. תמונת המקהלה הופיעה בשבועון הנפוץ ביותר של המדינה ב„ארדקש אוישג". לפי עדות הכתבה של השבועון היו מאחורי המקהלה במשך ארבע שנות קיומה למעלה ממאה הופעות פומביות. הופעת חברי המקהלה היתה מרשימה וסימלה את האידיאלים של המיסדים. כובע השרד הלבן שלהם היה עטור בסרט תכלת־לבן.

במרוצת השנים פרשה הקהילה את חסותה על המקהלה גם מבחינה כספית. המנצח ושישה משוררי המפתח של הקבוצה קיבלו משכורת חודשית. תמורת זאת התחייב המנצח להעמיד את מקהלתו לרשות בית הכנסת בשבתות ובחגים. בימי המלחמה עבר משבר על המקהלה. הקהילה החרדית הגדולה של בודפשט הזמינה את גוטליב למשרת מנצח המקהלה בבית הכנסת אשר ברחוב קזינצו. המקהלה בדברצן נשארה ללא מנצח במשך שנים.

בבחירות שנערכו ב 1909 נבחר לאיוש רוזינגר לראש הקהילה. חבר הפרנסים של הקהילה שנבחר באותו מעמד נשאר על כנו עד 1921. והרי רשימת הפרנסים: סגן ראש הקהל: אוגן פרוינד ד"ר; יו"ר ועד ההורים: ברטלן באלאז' ד"ר; הממונה על האוצר: אלכסנדר דרוואש; גיזבר: זיגמונד אמריק; גבאים: איגנץ צ'נגרי ואדולף רוזנברג; הממונה על הטכס ועל סדרי בית הכנסת: אדולף פישר; עוזריו: איגנץ גרוסמן וזיגמונד מנדל. חברי ההנהלה: לאיוש פאלק, אלכסנדר פניו; שמואל גוטפרוינד ד"ר; ארתור לפקוביץ; יעקב הוכפלדר; שלמה רוזנפלד; וילמוש שוורץ; דזידר סלש ד"ר; יוסף שטרן, אוגן אונגר.

מספר משלמי מסים הגיע ל 1750, סימן שהאוכלוסיה היהודית של העיר גדל

במקצת אפילו בראשית המאה ה 20. במפקד שנערך בעיר ב 1900 נפקדו 6192 נפש, ב 1910 עלה המספר ל 8406 ובראשית שנות העשרים הגיע לרבבה.

המוסד הרחב ביותר של קהילת־האם (סטאטוס־קוו) היתה המועצה שמנתה ששים חברים. מחציתה נבחרהפ ואילו המחצית השניה (הוירריליסטית) נתמנתה בשל זכויותיה האישיות או בשל רכושה הרב. לפי המתכונת הזאת נבחרו גם חברי ההנהלה בת 21 פרנסים.

השלטון הפנימי של הקהילה נתחלק לשלושה מחלקות: 1) מדור הכספים; 2) מדור הצדקה ועניני הדת; 3) מדור החינוך. משרדי הקהילה התנהלו ע״י פקידים מקצועיים.

*

בעשור הראשון של המאה ה 20 נמשכו הפעולות החברתיות והתרבותיות שהוחל בהן בשנים הקודמות. אסיפות כלליות, נשפי ריקודים, קונצרטים והרצאות נתקיימו בנוכחות קהל רב וברמה אמנותית גבוהה. הדור שלפני מלחמת העולם הראשונה הגדיל לעשות גם בשטח הסוציאלי. מתן צדקה ביד רחבה, החזקת מטבח התמחוי לילדים עניים, חלוקת שי בחגים ומפעל קמחא דפיסחא לנצרכים נמשכו וטופחו במסירות בדברצן, כבשאר קהילות ישראל בהונגריה.

תופעה מעודדת היא שאישים דגולים, שקנו להם שם בחברה ובשטחי התרבות השונים, הביעו את רצונם להשתתף בחיי הציבור, בעיקר במופעים האמנותיים.

הציבור הלא־יהודי הביע גם הוא את הערכתו לאישים הדגולים, בני דת משה. יהודים, במספר הולך וגדל, נבחרו למועצת העיריה, ללשכות עורכי הדין, הרופאים, המהנדסים ולאירגון הסוחרים. לעיתים לא רק כחברי מועצות, אלא כיושבי ראש לאירגונים הנ״ל. כן נבחרו יהודים לפרלמנט ההונגרי.

והרי רשימה חלקית של אישים שייצגו את העדה במוסדות השונים של העיר: שמואל גאל, מנהל חברת החשמלית המקומית; אוגן דברנצי, מנהל בית חרושת לגאז; ארמין סולושי, ממונה על בתי המטבחיים של העיר; אוגן הגדוש ד״ר, יו״ר לשכת עורכי הדין; לאיוש פאלק, יו״ר אירגון הסוחרים והחרשתנים. יהודים עמדו בראש מפעלים פרטיים חשובים, כגון האחים רקס, שייסדו בית חרושת גדול לרפואות.

יהודי דברצן נטלו חלק נכבד בחיי הספרות במדינה בכלל ובעיר בפרט. בראש וראשונה כרוכשי ספרים וקהל קוראים. הם מילאו את האולמות בהן התקיימו ערבי ספרות והרצאות. דמות בולטת בין מושכי הקולמוס של העיר היה אלברט קארדוש ד״ר, מורה בבית הספר הריאלי. הלה שימש מזכיר ראשי ב„חוג צ׳וקונאי״ ועיקר פעילותו הספרותית נעשה בחוג הזה. על מפעל חייו ניחד את הדיבור בפרקים הבאים. עתה נסתפק בהבאת דברי הבישוף הקלוויניסטי הדגול, דזידר באלטאזאר ד״ר, דברים שנאמרו בחגיגה שנערכה לכבוד הסופר היהודי: „הריני מעריך ביותר את ד״ר קארדוש, דמות ידועה

ונערצת בספרותנו הלאומית, ומרכין ראשי להבעת הוקרתי בפני זכויותיו שאין להן שיעור". שני המשוררים ההונגרים הדגולים, אנדרי אדי וארפד טוט היו בין מכיריו ומוקיריו של ד"ר קארדוש. אחיו של זה האחרון, שמואל קארדוש ד"ר. עורך דין לפי מקצועו, פירסם מאמרים חשובים בשטח המחקר ההיסטורי.

*

הופעתו של ד"ר הרצל עוררה הדים גם בין יהודי העיר. סטודנטים ילידי דברצן, שלמדו באוניברסיטאות בבודפשט, הצטרפו אל ה„מכביה" וספגו בתוכם את רעיונות התחייה הלאומית היהודית. בשובם לעירם יסדו חוג ציוני להפצת רעיונות התחייה היהודית וקנו נשפות לציונות. האישים הבולטים של החוג היו הנריק גרינהוס, ארנולד גנדר ד"ר, לאיוש ברונר ד"ר ודזידר האינל.

גדולה היתה ההתעניינות לארץ ישראל כבר בראשית המאה ה 20. מיכאל סבולצ'י, עורך השבועון „אג'נלישג", ערך נסיעה מאורגנת של עולי רגל. במסע זה השתתף הרב קראוס וארמין רייכמן, ראש הקהילה. האוניה הפליגה ב 9.3.1905 ונוסעיה היהודים דאגו למטבח כשר ולתפילות. בהגיע האוניה לאי כרתים נתכבד הרב קראוס בעריכת ההבדלה. את חג פורים חגגו העולים־התיירים בירושלים. הנריק גרינהוט והרב קראוס השתתפו בקונגרס הציוני העשירי שנערך בבאזל.

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה חיו יהודי דברצן, ככל יהדות הונגריה, בשלום, בשלווה וברווחה. תודעת האמנציפציה היתה חזקה בלבם. מוסדותיהם — פרט לגימנסיה — היו קיימים ופעלו לשביעת רצון הציבור. דפוסי החיים, הן בשטח הדת והן בשדה התרבות והחברה, היו אז מגובשים. על כך מדווח הכרוניקאי של הימים ההם: „שמרנות מלווה פשטות ודבקות במסורת נתמזגו ביהדות דברצן עם גישה מודרנית. בני העדה לא סטו מעקרונות השולחן הערוך. מוסדות הקהילה משמשים מופת לרבים..."

בתור הזהב של הליברליות ששררה אז בהונגריה התפתחה הקהילה הגדולה (סטאטוס־קוו) עוצבה דמותה, דמות חטיבה מאוחדת מאורגנת ומנוהלת לפי עקרונות מוסכמים. הגורמים הכלכליים הרעיונות הפוליטיים והדפוסים החברתיים שעיצבו את דמותן של כל קהילות ישראל בהונגריה פעלו והשפיעו גם על קהילת דברצן. ואם לקהילת דברצן היו לה קווי אופי מיוחדים — הרי הם הודות לרב וילמוש קראוס. על אף חינוכו המסורתי ודבקותו במצוות שלא ידעה פשרה היה אדם משכיל, מבין לרוח הזמנים ודרשותיו בהונגרית היו חוויה לשומעיו, יהודים ונוצרים כאחד. הוא נתברך בברכה הגדולה ביותר: ילדיו הלכו בעקבותיו. שני בניו: יוסף — וייבדל לחיים — ליפוט, היו בוגרי אוניברסיטה והוסמכו לרבנות. עם אחד מחתניו, שמואל דנציג ד"ר, כיהן פאר כרב. אברהם, בנו השלישי, היה קטן קומה, גבו מעוקם אך גדול בתורה ואמיץ לב מאין כמוהו. לפני פרוץ המלחמה הראשונה ניהל את משרד הרבנות בעיר. יום אחד הופיע במשרדו צעיר יהודי

חצוף והודיע לו על רצונו להמר את דתו. אברהם קראוס לא יכול להבליג והוכיח את הצעיר בפניו במלים בוטות: „המעשה שיש בדעתך לעשות, לבגוד בעמך ובאמונתך, הנו מעשה נקלה ונטול מוסר ויושר." הצעיר נעלב קשות, וכמינהג הג'נטרי בימים ההם, קרא את הרב לדו־קרב. שושבני הדו־קרב של המומר נדהמו בשמעם שהרב מוכן להתמודד עם שולחם. בסוף סודר הדבר ללא דו־קרב, אך הדבר הודלף אל עתוני הבירה וגרם לסנסציה בציבור: „רב מוכן להתמודד בסיף או באקדח עם איש ריבו שתבעו לדו־קרב."

על הערכת אישיותו של אברהם קראוס ועל פרשת אומץ לבו עוד נחזור בפרק הבא.

בשנות השובע והשלווה שקדמו למלחמת העולם הראשונה התבססו יהודי דברצן ועשו חיל הן בכלכלה והן בחיי הרוח. רק לעיתים הורגשה עצבנות־מה וגם זאת בעיקר בשטח החברתי, כגון פרשת הצעיר המומר שתואר לעיל. אכן כתוצאה מחיי השפע ותחושת הביטחה נמצאו אחדים, בעיקר מבני העשירים, שבגדו בעמם והתנצרו. מספרם לא היה רב ובכלל התופעה הזאת היתה ידועה לא רק בהונגריה, אלא גם בארצות המערב. את יהודי דברצן, שרובם היו שומרי מסורת, צערו מעשים אלה יותר משצערו בני קהילות אחרות.

לאט לאט נוכחו לראות גם יהודי דברצן השלווים והפטריוטיים שהאמנציפציה רחוקה מלהיות כליל תכלת ושההלכה לחוד והמעשה לחוד. אכן המסלול היה פתוח בפני היהודים לפעילות כלכלית. לעומת זאת חסומה היתה הדרך בפניהם בכמה וכמה ענפים של הפקידות הממשלתית. רק מעט מאוד זכו במשרת מורה בבתי הספר הממשלתיים. ברשת בתי הספר התיכוניים היו היהודים בבחינת בל ייראו ובל יימצאו. רק מומר יכול לקבל משרה. תשובת משרד החינוך לטענת היהודים היתה פשוטה: כל הדתות הקימו לעצמן בתי ספר תיכוניים, פרט ליהודים. ואילו היהודים טענו, שבגלל ההגבלות הבלתי רשמיות קטן מספר המורים היהודים. אלברט קארדוש ד"ר, למשל, למד בארבע חוגים באוניברסיטה בשעה שהחוק הסתפק בבחינות בשני מקצועות בלבד. וכל זה למה? להגביר את סיכוייו להתקבל כמורה בבית ספר תיכון. אכן, הצליח ב 1887 להתקבל בגימ־נסיה בעיר סנטש בהמלצת אחד מאלופי הצבא. ארבע שנים אחר כך עבר לדברצן ונתקבל בבית הספר הריאלי הממלכתי כמורה מן המניין. בדברצן נתקבל הודות להמלצת חברו מספסל הלימודים, קלמן גרשי, שכיהן שם כמפקח כללי של כל המחוז.

בשובו לדברצן התמסר ד"ר קארדוש לעבודה ספרותית ומדעית. כבר הזכרנו לעיל שנבחר למזכיר החוג הספרותי ע"ש צ'וקונאי. במשך השנים הבאות פירסם מאמרים, מחקרים וספרים וקנה לו שם ברחבי המדינה כחוקר ספרות הרפורמציה בהונגריה. לשבחו ייאמר שעל אף פעילותו בשדה הספרות ההונגרית לא נטש את עבודתו המיוחדת בקהילה, את הטיפול והדאגה לחינוך היהודי.

ב 1911 נתפנתה משרת המנהל בבית הספר הריאלי. טבעי היה שד"ר קארדוש, המשכיל והמפורסם מבין מורי המוסד, יתמנה למנהל. השלטונות התנגדו בחריפות לעצם

הרעיון, שיהודי יכהן כמנהל מוסד חינוכי ממלכתי. הציבור נתפלג על רקע הבעיה ה„עקרונית" הזאת. ומאבק קשה נתחולל בנידון. העיר היתה כמרקחה. היהודים הפעילו את כל השפעתם למען מינוי של קארדוש ואילו הנוצרים פעלו נגדו גלויות, או נהגו בהתאפקות.

לד"ר קארדוש היו ידידים נוצרים, בעלי גישה ליברלית והם לא נחו ולא שקטו למען ידידם. הפעיל מבין תומכי ד"ר קארדוש היה המפקח הכללי, קלמן גרשי. הלה נתן בצעירותו בהיותו סטודנט שיעורים פרטיים לרוזן סטפן טיסה, שבתקופה הנידונה היה ראש ממשלת הונגריה. הרוזן טיסה זכר לגרשי את חסד נעוריו ולבקשתו נאות למנות את ד"ר קארדוש למנהל המוסד. כך זכה ד"ר קארדוש למשרד, אשר כמותה לא זכה בה יהודי לא לפניו ולא אחריו.

יהודי דברצן יצאו מכליהם מרוב שמחה וראו במעשה זה של ראש הממשלה „הכל יכול" אות לנצחונו המוחלט של הליברליזם במדינה. עוד גורם אחד חיזק את אמונת היהודים בכוח הליברליזם: שמואל באקוני ד"ר, עורך דין יהודי, נבחר לציר דברצן בפרלמנט ההונגרי, וייצג את העיר עד 1914. בפרלמנט התבלט בכשרונותיו המזהירים ועלה בסולם הדרגות והתפקידים. בפרק זמן ארוך היה סגן יו"ר ועדת הביטחון המשותפת של אוסטרו־הונגריה. בועדה נאבק קשות למען עצמאות־יתר של הונגריה. על אף היותו חבר בסיעה הלאומית שבמפלגות המדינה לא זנח את עניני היהדות והגן עליה בלהט לבו בבית הנבחרים. לא פעם העלה ציטטות מ„השולחן ערוך" כדי לסבר את האוזן ולהוכיח את ההיגיון שבדבריו. את בנו חינך ברוח המסורת. הבן, לאסלו באקוני ד"ר, שימש אחרי המלחמה מזכיר ראשי של איגוד הקהילות הארצי.

בסוף ינואר 1912 נפטר הרופא אלאיוש פופר ד"ר בגיל 85. מאישי הקהילה הבולטים ביותר היה ד"ר פופר, מראשוני המתישבים, אשר שמו וכבודו גדלו יחד עם העדה המת־פתחת. כעד ראייה מהימן כתב חיבור על תולדות דור המתישבים. זכה באות הצטיינות מידי המלך. המשורר הגדול, ארפד טות, יליד דברצן, הספידו בשיר נוגע ללב והנציח את זכרו של „הדוד דוקטור הישיש".

*

יהדות דברצן — כפי שתארנו לעיל — הזדהתה הזדהות מוחלטת עם מגמותיה של האומה ההונגרית והאמינה באמונה שלמה בנצחון הליברליזם במדינה. על אף דבקותה במסורת אבותיה צעדה לקראת השתלבותה בתרבות הונגריה. הדבר התבטא, בראש וראשונה, בנטישת שפת היידיש ובשימוש בשפת המדינה שהיתה שגורה בפי היהודים בניב המקומי המיוחד. לא רק ראשי הקהילה אלא גם המוני בית ישראל ראו בהסתגלות לתרבות הונגריה צו השעה וצעד הכרחי לרכישת ההשכלה האירופית.

במרוצת השנים גדל מספר התלמידים בבתי הספר התיכוניים של דברצן, בקוליג'

הפרוטסטנטי ובגימנסיה הקתולית. רבים מבין בוגרי התיכון המשיכו את לימודיהם באוניברסיטאות ובמוסדות ההשכלה הגבוהה.

היהודים קראו עיתונות הונגרית; את היומונים וכתבי העת שהופיעו בבירה ואת העיתונים המקומיים אשר במערכותיהם גדל ורבה מספרם של יהודים. במשך השנים נתחזק מעמד המשכילים. השפעת בעלי המקצועות החפשיים והאקדמאים הורגשה היטב גם בהנהלת הקהילה. גם בחוגים הספרותיים והחברתיים של העיר בלטו היהודים והצטיינו בפעילותם התרומית, כפי שראינו זאת בדפים הקודמים.

התמורות החברתיות והתרבותיות שנתחוללו בחברה היהודית לא נעלמו מעיני וילמוש קראוס, רבה של דברצן. הוא הסיק את המסקנות ההגיוניות באמרו (1904): „העתים השתנו, ערכים חדשים פשטו בציבור והרב דהיום אינו יכול עוד להסתפק בלימוד התורה בלבד. עליו להתערות גם בהשכלה הכללית. בשום נימוק שבעולם אין לשלול ואת צדקת הדרישה הזאת בימינו, כאשר הרב צריך לצאת למערכה להגן על אמונת ישראל, עליו ללבוש שריון התורה וחושן ההשכלה המודרנית."

גישה זאת מאלפת ביותר ויש בה עוז ואתגר, או אולי רביזיה של ההחלטה, שנתקבלה באסיפה הכללית של קהילות סטאטוס־קוו ב 1899, לפיה לא ייבחרו בוגרי בית מדרש לרבנים בקהילות. קצב ההתפתחות היה כה מהיר עד כי ההחלטה נתישנה ועבר זמנה בפרק זמן קצר מאוד. דברי הרב קראוס מצאו אוזן קשבת אצל הציבור בדברצן. הוכחה לכך, שאחרי פטירתו של הרב קראוס, נבחר במקומו שמואל שלזינגר ד"ר, בוגר בית המדרש, שענה על כל הדרישות שנוסחו כה יפה על ידי קודמו.

היהודים, כפי שכתבנו על כך, הזדהו הזדהות מלאה עם המדינה ועם האומה המארחת. הם ראו בדברצן עיר מולדתם וראו בהצלחתם בשטח החברתי והכלכלי — את התגשמות האמנציפציה.

יחסה של החברה הנוצרית אל היהודים לא היה כה אוהד. אפילו בראשית המאה ה 20, כלומר בתור הזהב של הליברליות. נשמעו דעות שהיתה בהן משום פגיעה ביהודים והטל תספק בהתערותם באומה ההונגרית. הצלחתם בתחום החברה והכלכלה הוגדרה ע"י מסיתים כ„התפשטות זרים על שדה לא להם על חשבון הנוצרים". ודעה זאת הובעה לא בהסתר ובמחתרת, אלא לעין כל ובגלוי.

ב 1907 פירסם קלמן וספרמי, אחד מאצילי דברצן, ספר בשם סתמי: הסטאטיסטיקה של יהודי הונגריה. מגמת הסופר היתה ברורה: להציג את השגי היהודים כהתפשטות אלמנטים זרים ובלתי רצויים. ברם, כדי להקהות את חודה של המגמה האנטישמית, שלא היתה באופנה בתקופת פרנץ יוסף, — התחסד כלפי חוץ והוסיף פירוש צבוע לספרו: „אין בכוונתי להסית וללבות יצרים לשנאת גזע. לא אדם משכיל הוא הדורש רע לרעיו ותובע את רדיפתם..."

ובכן היהדות הוגדרה כגזע ע"י וספרמי. בביטוי מפורש זה השתמש מחבר הספר בימי

פרנץ יוסף המבורכים. וכבר אז העלה את אפשרות הרדיפות אם כי — למראית עין — הסתייג ממנה.

תגובת הקהילה לתופעות אנטישמיות מעין אלה היתה כזו של יהדות הגולה בכל העולם: הגברת ההתבוללות והשמעת סיסמאות פטריוטיות. כדוגמה לכך נביא כאן את דברי זיגמונד קוטי, מנהל בית הספר של הקהילה, שנאמרו ב 1908 בדבר תפקיד בית הספר היהודי בהונגריה: „בית הספר היהודי, בכל מחוזות מדינתנו, בסלובקיה או בטרנסילווניה, לרגלי הרי הסטרה, או במרומי הרי המאגורה, בכל עת ובכל מקום משמש מבצר עוז להגנת הרגש הלאומי ההונגרי..." פטריוטיות כנה זאת לא עמדה ליהודים בימים האדומים של השואה.

VII

התהוות הקהילה האורתודוכסית

1886—1918

הניגוד שנתגלה בין השמרנים והמתקדמים ואשר העכיר את היחסים ביניהם לא הורגש בדברצן בחריפות כבשאר ערי הונגריה, בהן קמו שתי קהילות נפרדות לאחר הפילוג. אמנם החל מאמצע המאה הקודמת פרצה מדי פעם מחלוקת בין שני המחנות ונוצרה ביניהם מתיחות מסיבות חברתיות או מפאת ההבדלים שבתפיסה הדתית. ברם החיכוכים לא גרמו קרע שאין לאחותו.

בסוף שנות השישים התחבר אהרן פריד עם חוג החרדים כדי להגות את הרב ארליך מן המסילה. אישיותו של הרב, תפיסתו הדתית, פעולתו התרבותית ומגמתו להנהיג בבית הכנסת את שפת המדינה היו לצנינים בעיניהם. אכן הרב ארליך נלאה מרוב קינטוריהם ונטש את משרתו. ב 1862 עבר לעיר פץ׳, שם נבחר לרבה הראשי של הקהילה. בשנת 1865, כאשר ברוב קהילות המדינה רתחו וגעשו הרוחות בדבר מיקום הבימה בבית הכנסת, גם בדברצן התנהל מאבק מר בין החרדים והמתקדמים. בסוף הוכרע הריב בהתאם לעמדת האחרונים והבימה הוצבה לפני ארון הקודש. בשנה ההיא פרצה השערוריה המפורסמת בבית הכנסת, כאשר קבוצת חרדים איימה במעשה שלא ייעשה. אם החזן לא יסיר מעל ראשו את מגבעת השרד. החרדים ראו במגבעת סמל לחיקוי מנהגי הגויים. בימי הקונגרס היהודי הארצי, שנסתיים בפילוג קהילות הונגריה, — השכילה דברצן לשמור על אחדות הקהילה על אף ההתרגשות ששררה בין שני המחנות. ב 1870 פרשו כרבע מכלל חברי הקהילה, המודרניים, והקימו להם מסגרת נפרדת בשם העדה הניאולוגית.

ב 1886, לאחר מאמצים מרובים, חושב שלום הבית על כנו והפורשים חזרו אל חיק הקהילה־האם. אך דווקא באותה שנה חל פילוג חדש וכך יצא שכר האיחוד בהפסדו. 29 משפחות אדוקות פרשו מהקהילה והקימו להם מסגרת נפרדת. הם נימקו את מעשיהם בטעמים דתיים, אך אפשר להניח שגם גורמים אישיים הסתתרו מאחורי ההחלטה. למזלה של יהדות דברצן לא היה הפילוג מקיף וכולל. קהילת־האם, שעמדה על עקרונות הסטאטוס־קוו, והעדה הפורשת לא עמדו משני עברי המתרס כאויבים, אלא שיתפו פעולה ביניהן. המוסד אשר שימש חוליה מקשרת ביניהן היה החברא קדישא, שנשארה משותפת. ראוי

לציין, שגם בימי פרישת הניאולוגים היתה החברא קדישא מוסדם המשותף של שני המחנות. היו יהודים שנרשמו בשתי הקהילות כחברים ושילמו מס כפול. תופעה זאת חזרה ונשתנתה בימי הקמת הגימנסיה היהודית. רבים מבני העדה החרדית נרשמו כחברים לקהילת הסטאטוס־קוו, כדי לזכות בהנחה בשכר הלימוד לילדיהם, שלמדו בתיכון של הקהילה הגדולה.

אווירת האחווה והרעות הטובה ששררו בין שתי הקהילות נתאפשרה הודות לרבני שני העדות. אישים דגולים אלה, שהיו מתלמידי אהרן הכהן הגדול, ידעו ליישר את ההדורים בין שתי העדות וליצור שלום בית. יהדות דברצן על כל פלגיה רחשה כבוד לרבני שתי הקהילות והערצת הציבור היתה שכר פעולתם.

פרישת עשרים ותשע המשפחות שבראשן עמדו איגנץ טפלר ואיגנץ שטרק גרמה לזעזוע נפש לרב ברנפלד. איש תם וישר היה הרב הזקן שהקפיד במצווה קלה כבחמורה והעובדה, שדווקא בשנות כהונתו הוא פנו החרדים עורף להקהילתו — ירדה על ראשו כמהלומה. הוא התלבט בהירהורים ושאל את נפשו האם מותר לו לאחר פרישת החרדים לשרת בקהילה. אולי מוטב לו להסיק את המסקנה ולהתפטר ממשרתו? בצר לו פנה אל רבה של פרסבורג ושאל את עצתו. „כתב הסופר", מגדולי הפוסקים בישראל בזמן ההוא, הרגיע את הרב הזקן. הלה נאות להישאר על כנו עד פטירתו ב 1890. אשתו, שזכתה בקיצבה מקופת הקהילה הגדולה, הוסיפה להתפלל בבית הכנסת אשר ברחוב דואק. בנה, שמואל ברנפלד, שעתיד היה להיבחר לראש קהילת החרדים, התפלל גם הוא, מתוך כבוד כלפי אמו, בבית הכנסת של הקהילה הגדולה. לאחר פטירת הרבנית פרש הבן מהקהילה.

עדת החרדים הקטנה גדלה וחזקה בשל הגירתם המתמדת של היהודים הכפריים ממחוזות ההאידישאג והנירשג אל העיר. כך גדלה גם קהילת־האם באמצע המאה ה 19. רבה של הקהילה בעת היווסדה היה וולף זיסמן. הוא שהה שנים מועטות בדברצן, כי עבר אל הבירה ונבחר לרבו של בית הכנסת ע"ש „ש"ס חברה". אחריו לא נבחרו רבנים רק דיינים: דוד סופר ופרקש רוזנברג.

העדה החרדית התנסתה גם היא במשברים שבפרישות. קבוצה קטנה של אדוקים קיצוניים בראשותו של תלמיד חכם בשם ברנשטיין פרשה מעדת החרדים וייסדה קהילה שלישית בעיר. והואיל וחוקי המדינה הכירו רק בשני זרמים דתיים — וקהילה אורתודוכסית כבר היתה — הפורשים כינו את עצמם ניאולוגים, כלומר מתקדמים. נוצר מצב שהיה בבחינת פרדוקס: אדוקים קיצוניים נתכנו מתקדמים, כדי לזכות בהכרה מטעם השלטונות. המסגרת החדשה הזאת לא האריכה ימים. היא לא יכלה להתגבר על בעיותיה האירגוניות ונתחסלה. חבריה חזרו אל שתי הקהילות הקיימות.

עד בניית בית הכנסת המרכזי שלהם התפללו האדוקים בבתים פרטיים. בראשית שנות התשעים קמה תנועה ביניהם, ששמה לה למטרה לבנות בית כנסת ראוי לשמו. מאמצי התנועה הוכתרו בהצלחה וב 1893 הושלמה הבנייה.

העיתונות המקומית דיווחה ארוכות על הבנייה. הבניין הוקם על „מגרש גרנאט". ההוצאות הסתכמו ב 25.000 פורינט. 600 מקומות ישיבה היו באולם וביציע. תיכנון הבניין נערך לפי תכניות אוגן ברגר, אדריכל מקומי. הביצוע נמסר לשני קבלני בנייה מקומיים, לגרטנר ולרוזנר. בתנאי, שהעבודה חייבת להיגמר עד הימים הנוראים של שנת 1893. אכן, המלאכה נעשתה במהירות מירבית. באוגוסט הונחו היסורות ובספטמבר הושלמה הבנייה. הקירות הפנימיים טוייחו, אך לא סויידו ואילו הקירות החיצוניים היו חשופים. על אף החסרונות האלה הוחלט להתקין בבניין ריהוט ארעי ותפילות ראש השנה ויום כיפורים נתקיימו בו באווירה של יראת רוממות.

הבנייה המהירה נתאפשרה הודות לעזרתם הפעילה של רבים מבני הקהילה החרדית שסייעו לבונים להשלים את מלאכתם. בחדשים שלאחר החגים נעשו השיפורים והשיפוצים הסופיים, כן צויידו האולם והיציע ברהיטים נאים. בניין זה קיים עד היום הזה ומשמש מקום תפילה והתועדות לקומץ חרדים שנותרו בעיר לאחר השואה ולאחר הגירתם של שארית הפליטה.

בית הכנסת בנוי אולם אחד מוארך ללא עמודים. הגג המשופע מחודד בדמות משולש. קישוטי־הגבס משווים מראה מרהיב לבניין. ברם, היות והחזית אינה בולטת מתוך שורת הבתים של הרחוב — הרושם הכללי צנוע למדי.

חנוכת הבית נערכה בשנה השביעית לייסוד הקהילה. העדה החרדית, גאה על התפתחותה ועל בית הכנסת הגדול שהקימה לה — ביקשה לבחור לה רב ההולם את מעמדה. ב 1902 הזמינה את שלמה שטראסר, רבה של סומבטהלי, לכהן כרב ראשי של קהילת דברצן החרדית.

עם בחירתו של שלמה שטראסר התחילה תנופה חדשה בחיי הקהילה. תוספת הכוח והמרץ התבטאה בגידול המספרי של חברי הקהילה. בסוף המאה ה 19 נימנו רק כמה מאות חברים עם ציבור החרדים. בשנים הראשונות שלאחר המלחמה הגיע מספר הנפשות לאלפיים. חיזוקה של העדה בנפש וברכוש גרם גם להתפתחות מוסדותיה.

שלמה צבי שטראסר נולד ב 1863 בעיירה טאב. בילדותו למד אצל הרב ברוור, אחר כך נרשם לישיבה המפורסמת בפרסבורג. זה היה טבעי, כי שלמה שטראסר התייחס אל משפחת הרבנים הנודע שרייבר־סופר. אביו, רב יעקב לב דאג לכך שילדיו יזכו בחינוך טוב ויגיעו למדרגה העליונה בהשכלה הרבנית. אמו של הרב שטראסר היתה בתו של שמואל אברהם סופר, שהיה ידוע יותר בכינויו: „כתב סופר". שלמה שטראסר למד בפרסבורג עד נישואיו עם קרובתו, שהיתה בתו של עקיבא שרייבר, בעל בית חרושת לאריגים. עקיבא שרייבר גם הוא היה מצאצאי ה„חתם סופר". שלמה שטראסר עסק בפרקמטיקה והתגורר בבית חותנו. ב 1887 פרש מהמסחר ולפי בקשת יהודה גרינוולד, רבה של סטמאר — עבר לעיירת סובוטיסט לכהן כרב. לאחר שמונה שנות עבודה בעיירה נאות להפצרת הקהילה בסומבטהלי לשרת בה כרב ראשי. שם קיבל את פני ראשי קהילת

דברצן, שבאו אליו להודיעו על החלטת הקהילה להזמינו לדברצן. חברי המשלחת, בנימין פטרפי ואברהם פרידמן, הביעו את הערצת שולחיהם לרב שטראסר וביקשום לעקור לדברצן ולשבת על כס הרבנות.

אכן, הרב שטראסר נבחר, כי שמעו הגיע למרחקים. קהילת דברצן לא ביקשה ממנו לשאת דרשת נסיון. „חתם סופר" ציווה לבניו אחריו לא לקבל משרת רב אם הבחירה קשורה בחובה של דרשת ניסיון. קהילת דברצן התחשבה בנוהג משפחתי זה ושלחת משלחת אל הרב שטראסר, נצר ממשפחת סופר, להודיעו על בחירתו. היחסים בין רבני שתי הקהילות היו לבביים, ידידותיים. שלום הבית ששרר בין עדת החרדים וציבור המודרניים הושג בראש וראשונה בזכות רבני שתי הקהילות. וכאן המקום לציין שהרב שטראסר היה אחד ממנהיגיה הרוחניים של האורתודוכסיה המערבית, „האוברלנדית". הסמל המוחשי לדו־קיום בין שתי הקהילות היה ונשאר המוסד המשותף שלהן: החברא קדישא.

ב 1902 נוסדה קופת חולים חדשה בשם „ביקור חולים". במוסד זה השתתפו רבים מבני הקהילה החרדית הן כחברים והן כמנהלי המפעל.

ראשי העדה החרדית היו מ 1918 מימי ייסוד הקהילה: איגנץ טפלר ואיגנץ קליין. מ 1918, במשך עשרים שנה, מילא שמואל ברנפלד את תפקיד ראש הקהל. בפרק זמן זה חלה פריחתה של הקהילה ושיגשוגה.

רבות עשתה הקהילה החרדית בשטח החינוך הכללי. ב 1901 הקימה לה בית ספר עממי משלה. עד אז, מ 1886 — 1901, כלומר, במשך חמש עשרה שנים, למדו ילדי החרדים בבית הספר של הקהילה הגדולה. בשנה ההיא עברו למעלה ממאה ילדים למוסד קהילתם. מנהלו הראשון היה מרטין קליין. אחריו שימש כמנהל אוגן ציזלר. ליושב ראש ועד ההורים הראשון נבחר בנימין פטרפי.

שנים רבות השתמשו החרדים במקווה של הקהילה הגדולה. רק בראשית שנות העשרים נפתח המקווה שלהם במרתף של בית המדרש, שהוקם בחצר בית הכנסת ברחוב פושטא. בית מדרש זה הוקם לנוחות הקהילה שהולכת וגדלה. בחורף היה מוסק ומשעות הבוקר המוקדמות עד הצהריים התפללו בו מניינים זה אחרי זה. תלמידי חכמים ושואפי דעת בילו שם את מרבית שעות היום בלימודים. באולם בית המדרש נערכו חגיגות הברמצווה של בני הקהילה.

הערנות בחיי התרבות והרוח נתאפשרה הודות להתפתחות שחלה בחיי החברה. עם פתיחת בית המדרש נתארגנה גם אגודת „מקור החיים". האגודה שבהקמתה השקיע אברהם קראוס מרץ כה רב, קראה לדגלה את הצעירים „העוסקים והמועסקים במסחר ובמלאכה, את כל אלה שאינם רוצים לנטוש את מסורת האבות, אלא רצונם ללכת בעקבותיהם כדי למצוא מקלט בצל התורה, שהיא מקור הדת והמוסר."

כוונת המיסדים היתה: „צעירים העובדים למען פרנסתם בששת ימי השבוע ימצאו

להם מקום ואפשרות ללמוד לפחות פעם בשבוע שלוש־ארבע שעות תורה, שולחן ערוך, תלמוד ופרושים..."

מיסדי מפעל יפה זה, שפסק לפעול עקב פרוץ המלחמה, היו צעירים נלהבים בעלי מרץ שעתידים היו לארגן את קהילת החרדים בעיר.

בראשית המאה העשרים התארגנו בקהילה המניינים החסידיים. היהודים הכפריים מהסביבה ומהגרים מהאיזור הצפון־מזרחי שעקרו לדברצן הביאו איתם מנהגים חסודיים. שני מניינים קמו בתוך הקהילה, אשר לא פעם תחרו ביניהם על זכות הבכורה. חסידי הרבי מקאסוני הקימו להם בית מדרש ברחוב זוגו ומולם נוסד בית־ועד לחסידי הרבי מסנץ.

לאחר בחירתו של הרב שטראסר ובהשפעתו האישית נתאחדו שני המניינים. ראשי הכת הראשונים היו: האחים איזנברג, הרמן ויעקב, הרש לווינגר, משה אלטמן, ונחמיה שוורץ.

בתמיכתו המוסרית של הרב שטראסר ובסייועה הכספי של הקהילה הוקם בית כנסת רחב ידיים לצרכי החסידים ברחוב צ׳וק. מאה וחמישים משפחות מבני הקהילה היו חברים באגודת החסידים.

חסידי דברצן הושפעו גם הם על ידי אווירת שלום־הבית ששררה בקהילה. דרכיהם היו דרכי נועם. לא גרמו צרות לקהילה החרדית, לא היוו אופוזיציה להנהלתה, כפי שעשו אחיהם לדעה בקהילות רבות. הם השתמשו במוסדות הקהילה החרדית ובדרך כלל לא שאפו להקים מוסדות מתחרים לקיימים.

בדבר השחיטה והמקווה היו להם דרישות מיוחדות והרב שטראסר התייחס באהדה ובהבנה לדרישותיהם בנידון. החסידים — בהתאם למספרם ולכוחם בקהילה — זכו במקומות בהנהלה. ביום השני של ראש השנה וביום טוב שני של גלויות דרש הרב שטראסר בבית כנסת של החסידים.

קבוצת סאנץ פרשה ב 1930 מהמניין החסידי המשותף והקימה לה בית מדרש משלה ברחוב האטווני. על אף פרישתה הוסיפה גם היא לשתף פעולה עם קהילת החרדים הגדולה.

החל מראשית המאה ה 20 הלכה ונתחזקה הקהילה הן מבחינה כספית והן מבחינה חברתית ואירגונית. הנהגתה נשארה עוד שנים רבות, לפי מתכונת הקהילה הסטאטוס־קוו, בידי הראשונים שהניחו את יסודותיה. מרבית חבריה נתגייסו מהיהודים הכפריים של המחוז האידו. אורח חייהם, מנהגיהם היו דומים מאוד לאלו של בני הקהילה המודרנית. שפת דיבורים היתה ההונגרית ולא רק ברשות הרבים אלא גם בבית. האמידים והוותיקים שבהם השתוו עם אחיהם המודרניים והתדמו אליהם בהופעתם החיצונית. מלבושם היה המלבוש שבאופנה וזקנם היה מגולח. בעריכת משתאות וחגיגות ובאמנות המטבח הצטיינו לא פחות האחיהם המודרניים. המטבח היהודי ההונגרי היה לשם דבר במדינה וגם מחוץ לגבולותיה.

מרבית החרדים התגוררו ברחוב האטוואני ובסימטאותיה בואך צפונה. ברחובות של

האיזור הדרומי (הנסיך יוסף, סצ׳ני, אראני, מיקלוש ושימעונפי) התגוררו במעורב עם חברי הקהילה המודרנית.

חנויותיהם של החרדים היו מרוכזות ברחובות האטוואני וצ׳אפו ורק העשירים שבהם פתחו חנויות ברחוב הראשי, ברחוב פיאץ.

חברי הקהילה האורתודוכסית היו לא פחות מבוססים מבחינה כלכלית מאשר אחיהם בני הקהילה המודרנית. הם היו סוחרים במוצרים חקלאיים, ביין, תבואה ונוצות. רבים מהם היו בעלי משקים קטנים ובינוניים, חוכרים ואפילו בעלי אחוזות גדולות. השפעת הג׳נטרי ההונגרי לא נדבקה בהם. בין הסיטונאים היו הרבה חרדים. עובדים ופקידים דתיים השתכרו אל מפעלי החרדים כדי שיוכלו לשמור את השבת ואת החגים.

בקרב עדת החרדים לא נותקה שרשרת הדורות ומנהגים עממיים נשתמרו אצלה יותר מאשר אצל אחיהם המודרניים. ההולכים להתפלל עם טלית ותפילין, נוטלי לולבים בדרכם לבית הכנסת, נשים נושאות קדרות חמין לשבת — כל אלה שיוו צביון יהודי עממי לרובע היהודי שהשתרע ברחוב האטוואי וסמטאותיו. מנהגים עתיקים ועממיים לרוב נשתמרו בידי החרדים. המונים ביקרו בקבר הצדיק רב אייזיק טאוב, מנאג־קאלו בז׳ אדר. סיפורי פלאים עברו מאב לבן על יוסלי טגלאשי, גיבור המחוז, שהיכה, כשמשון בשעתו, בעגל שסוע את בני האיכרים שהתעללו באחיו, היהודים. הספר העממי, „צאנה וראנה״, תרגום חופשי של סיפורי המקרא ביידיש, היה חומר קריאה קבוע, ביחוד בשבתות, לאמהות האדוקות ולנשי דור הוותיקים. רק בראשית המאה העשרים הופיעו ברחובות דברצן יהודים חובשי כובע דרבנן, המצנפת השעירה של החסידים.

הסבל של מלחמת העולם הראשונה כבד על שתי הקהילות. הגיוס פגע ביהודים רבים והקהילה נאלצה להיחלץ לעזרת המשפחות דלות האמצעים. החרדים, ברובם הגדול, שרתו כטוראים או כסמלים, באשר רק בוגרי בית ספר תיכון יכלו לעלות לדרגת קצין. ומבין החרדים רק מעטים רכשו השכלה פורמלית. בשנים שלאחר המלחמה, בחגיגות הלאומיות, בלטו ותיקי המלחמה, חיילים קרביים יהודים עטורי אותות הצטיינות. אכן בינות גיבורי המלחמה היו חרדים רבים, אם כי רק ישעיהו פלקוביץ זכה בתואר קצין

הקהילה החרדית גדלה וחזקה גם בימי המלחמה, כי רבה היתה נהירת היהודים אל דברצן מהכפרים וממחוזות הספר הצפוני. הקרבות הקשים שהתנהלו בגליציה האוסטרית גרמו לכך שמספר צדיקים עקרו את מושבם בלוויית חסידיהם אל דברצן. השתלבותם של החסדים האלה השפיעה לטובה על חיי הרוח והחווייה הדתית של החרדים. ומאידך גרמה לתסיסה כלכלית חיובית בעיר.

עם תום המלחמה, בשובם של המגוייסים, נתארגנה הקהילה החרדית מחדש והיתה אחת המסודרות ביותר מכל קהילות המדינה.

VIII

מלחמת העולם הראשונה ותקופת המשברים שבאו אחריה

1914—1922

עם פרוץ המלחמות בשנת 1914 נחתמה תקופה עשירה במעשים ובהשגים בתולדות יהודי הונגריה בכלל ובחיי יהודי דברצן בפרט. חלפו שנות השלום והשלווה והחלה תקופה קודרת של חרדה לעתיד, ימי מצוקה ואבל. כבר בימים הראשונים של המלחמה נתגייסו רוב הגברים הצעירים. מדי שנה הורחב מעגל הגיוס ומחזורי מגוייסים חדשים נקראו אל הדגל. בשנת 1918 חוייבו גם גילאי ה 18 להתייצב. הואיל ואחוז בוגרי התיכון בין יהודי דברצן היה גדול מאשר בין הנוצרים — רבים שרתו כקצינים בצבא. העדרותם הממושכת של הגברים הקשתה מאוד על כלכלת המשפחות. ברוב המקרים הנשים מילאו את מקום בעליהו, כדי להבטיח את פרנסת משפחתן. קיצוב מצרכי המזון ועליית המחירים הכבידו ביותר על כלכלת משפחות עניות ומרובות ילדים.

בשל בהראשון של המלחמה התנדבו רבות מבנות ישראל, בעיקר נשי המשכילים, לשרות לאומי ושרתו כאחיות רחמניות במסגרת הצלב האדום. האמידים תרמו סכומים ניכרים לצרכי המבצע „זהב עבור פלדה". ובכלל, השתתפותן של שתי הקהילות במבצעים הפטריוטיים היתה לדוגמה.

בצוק עיתים אלה באה לידי ביטוי הסולידריות היהודית בכל יפיה. בסתיו של 1914 פלשו צבאות הצאר למחוזות הצפוניים של הונגריה. אלפי יהודים ברחו מפני הצורר ממחוזות הספר אל פנים המדינה. כמה עשרות הגיעו גם לדברצן. שתי הקהילות פעלו שכם אחד להקל על סבל הפליטים. בין אלה גם צדיקים שבאו עם חסידיהם. עדת חסידים קטנה זאת השתקעה בדבדצן ועד מהרה השתלבה בחיי הכלכלה שה העיר. הדבר נתאפשר הודות לתמיכה הכספית שנתקבלה עבור הפליטים מיהודי המדינות הניאוטרליות. הצטרפותם של החסידים אל עדת ישראל אשר בעיר השפיעה לטובה על חיי החברה והדת של החוגים האדוקים.

הופעתם של יהודים חדשים בעיר, אשר חזותם העידה על מקורם, עוררה רגשות

אנטישמיים שלא יכלו, או לא העזו, להתגלות באווירה הליברלית ששררה במדינה בשנות השלום שלפני 1914. עתה, בהחמיר המצב הכלכלי לרגל הנהגת המשק המלחמתי, נקרעה המסכה מעל פני שונאי ישראל. הם הסיתו בגלוי נגד „היהודים השבעים" אשר טוב הארץ יאכלו בשעה שדלת העם ההונגרי לחם־תירס תנגוס, באין קמח חיטים בשוק.

בדצמבר 1916 נתקבל בפרלמנט חוק מס רווחי המלחמה. בחוצות דברצן נפלה הברה, שספקי צבא יהודיים הרוויחו בעסקיהם המפוקפקים הון תועפות. כנפים עשתה לה השמועה בדבר השתמטות היהודים מהשרות הצבאי. מומחים הם להשתמט מהגיוס והמגוייסים מומחים להתחמק מהחזית. אכן, „בעיית היהודים" החריפה משנה לשנה. ב 1917 נתמנה וילמוש ואז'וני לשר המשפטים. „נדמה לך — כותב הכרוניקאי של הימים ההם — שהמיית גלי הים הסוער קולטות אזניך; כה רבה היתה ההתמרמרות על מינויו של יהודי למשרה רמה זאת". עלוני תעמולה אנטישמיים הציפו את המדינה. חיבורו הארסי של פטר אגושטון נחטף, כמשמעו, ע"י הציבור מיד לאחר פירסומו.

ב 1917 נתפרסמו בירחון המכובד „א הוסאדיק סאזאד" (המאה ה 20) סיכומי הסימ־פוזיון שנערך על הנושא: „האם קיימת בהונגריה בעיית יהודים?" יש לציין שעורך הירחון, אוסקר יאסי, היה יהודי מתבולל, בעל נטיות שמאליות. רובם של אנשי הרוח שרואינו השיבו בחיוב. וגם יהודי דברצן לא יכלו להתעלם מעובדה מצערת זאת. אכן, בעיית היהודים עמדה בראש דאגותיה של האומה ההונגרית בימים הגורליים ההם.

מיותר להדגיש כאן שהאשמות הרבות שהוטפלו על היהודים היו נטולות כל בסיס. יהודי הונגריה בכלל ויהודי דברצן בפרט לקחו חלק, שווה בשווה, עם הנוצרים בסבל שנגרם בעטיה של המלחמה. פשוטי העם, סוחרים זעירים ופקידים שהיוו את רוב מניינה של הקהילה — הוציאו את חסכונותיהם הדלים מהבנקים, מכרו תכשיטיהם כדי לקנות איגרות מלווה בטחון, לאחר תבוסת המדינה במלחמה אבד ערך האיגרות ובעליהן התרוששו.

במידה שהמלחמה נתמשכה גדל מספר הקרבנות. 157 יהודים נפלו בשדה הקרב ואל החללים האלה יש למנות עוד כמאה איש שמתו בעורף, בקרב משפחתם, כתוצאה מפציעתם במלחמה.

בחגיגות ובמסדרים, שנערכו בימי הזיכרון לחללי המלחמה, השתתפו גם יהודים בין לוחמי החזית המשוחררים. ואז יכולת לחזות בעיטורים היפים בהם זכו היהודים בחזית על מעשי גבורתם. בין המצויינים לשבח היו גם משכילים וגם פשוטי העם — עדות להשתתפות בני עמנו במלחמת המדינה.

בהקשר לכך יש לציין, שב 1918 נפטר יוליוס הולנדר, מנהל בנק דברצן. עם מותו נסתיימה תקופה רבת הוד שחלפה ללא שוב. המנוח היה אחד מגיבורי מלחמת השיחרור של 1848.

לאחר מלחמת העולם הראשונה התפוררה האימפריה האוסטרו־הונגרית. זעזועים

פוליטיים וחברתיים פקדו את ארצות אגן הדנובה ובעיקר את הונגריה. המלך התפטר והכרזת הרפובליקה בראשותו של הרוזן קארולי עוד הוסיפה לתוהו ובוהו ששרר במדינה. אסטאלוש ופטו, שני היסטוריונים בעלי נטיות ימניות מתארים כך את מצב היהודים בראשית 1919: „אנדרלמוסיה באה על המדינה. פרעות ביהודים מכתימים את שמה של המהפיכה. ברם, הפרעות לא לבשו מימדי פוגרומים היות ויחידות מתנדבים ציונים, אשר פעולתם נתאשרה ע״י הממשלה, חיש התגברו על הפורעים ולקחו נקם מצורריהם.״ ההערה הזאת רומזת על פעילותה של יחידה יהודית בראשותו של ההמהנדס ארמין ברגי. סביב מהנדס ברגי התלכדו כמה עשרות קיצונים משוחררים, בעלי הכרה ציונית, במטרה להגן על הנרדפים. הגנה עצמית מאולתרת זאת השיבה מלחמה שערה והצילה רבים מידי צורריהם בבודפשט ובערי השדה הגדולים. קבוצה קטנה מיחידת קיצונים זאת פעלה זמן מה גם בדברצן.

✡

המהפיכה הדמוקרטית שהתחוללה ע״י הרוזן מיכאל קארולי לא החזיקה מעמד ונאלצה לפנות מקום לדיקטטורה של הפרוליטריון (21.3.1919). מנהיגי הקומוניסטים היו ברובם יהודים, חניכי המהפיכה הבולשביקית ברוסיה.

כחודש ימים ארך השלטון הקומוניסטי בדברצן באדרולמוסיה ששררה בעיר נרצח פארקש רובין, חרשתן יהודי. אכן, שוב הוכחה העובדה המצערת שבעת הפיכות מדיניות תמיד היהודים הם הראשונים להיפגע.

ב 17.4.1919 פנו מדינות ההסכמה אל ממשלת רומניה בדרישה לחסל את המשטר הקומוניסטי. ששה ימים לאחר פתיחת מתקפתו הגיע הצבא הרומני לדברצן. המינהל הבולשביקי המקומי התמוטט וב 23 לאפריל הוחזר הסדר על כנו, אם כי המצב עדיין לא היה תקין. הקרבות שנתחוללו בין הרומנים ובין הצבא ההונגרי שהתחפר לאורך הנהר טיסה השפיעו על חיי העיר והמחוז. ב 31.7.1919 התפטרה ממשלתו הקומוניסטית של בילא קון וחבריה נמלטו מהמדינה. בזאת חוסל הבולשביזם בהונגריה.

הכיבוש הרומני ארך כשנה. בפרק זמן זה היו היהודים נתונים בשלווה והשקט. נוצר קשר בינם לבין יהדות העולם. מעיתונות־החוץ הציונית נודע להם על המאורעות הגדולים שהתרחשו בחיי האומה, כגון: הצהרת באלפור והעלאת שאלת היהודים בוועידת השלום בפאריס. נאומי המנהיגים הציונים שנישאו בוועידת השלום תורגמו להונגרית והגיעו לידיעת יהודי דברצן. הממשלה הרומנית עודדה את הפעילות הציונית בממלכתה המורחבת ובשטחי הכיבוש שלה. היא עשתה זאת לא מתוך אהבת ישראל אלא מתוך חישוב פוליטי קר: להרחיק את לב היהודים המתבוללים מהאומה ההונגרית. גישה זאת נוצלה במלואה ע״י הציונים. הרב קראוס ובניו עשו נפשות רבות לרעיון התחיה הלאומית. ותיקי אירגון הסטודנטים „מכביה״, הנריק גרינהוט, דזידור האינל ד״ר, ארנולד גנדר ד״ר, ארמין מזה

ומיקלוש הרשקוביץ ערכו חגיגת חנוכה מפוארת. בנאומיהם הנלהבים דרשו הזדהות מוחלטת עם עקרונות הציונות.

הקשרים הבינארציים הניבו פרי הילולים לקהילה. בדברצן הוקם סניף של הג׳וינט שתמך ביתומים ובאלמנות. נתחזקה תחושת הסולידריות בלב היהודים ונוכחו לראות כי אכן כל ישראל חברים וערבים הם זה לזה.

אוגן קראוס, בנו של הרב, התמסר לאירגון מסגרת עצמאית לספורטאים היהודים. הוא עצמו, בחור ישיבה, אדוק, היה כדורגלן מוכשר ושיחק כרץ שמאלי באיגוד העיר ד.ד.א. בשבתות, כמובן, לא השתתף במשחקים ובאימונים. יחד עם מיכאל רוט הקימו שניהם קבוצת כדורגל יהודית בשם „מכביה״. קבוצת תכלת־לבן זאת, בה שיחק גם גיזא קופפר, שיחקה עם קבוצות יהודיות אחרות שנתארגנו בשטח הכיבוש הרומני. לפי עדותו של הילל דנציג, גם הוא מנכדי הרב קראוס. נתקיים משחק ידידותי בין ה„מכביה״ ובין קבוצת „שימשון״ של מארמארוש־סיגט. שחקני דברצן, בהתאם למסורת שלהם, חבשו כובע בשעת המשחק. צעירי דברצן נחלו מפלה בשיעור 3:1. במשחק הגומלין שנערך בדברצן גברה הקבוצה המקומית על יריבתה „שימשון״ בשיעור של 7:0. ניצחון מפתיע זה — כותב הילל דנציג — נתאפשר הודות לאימונים המרובים של קבוצת „מכביה״ בשבועות שבין שני המשחקים.

שיתוף פעולה אידיאלי שרר בין קבוצת הכדורגל ובין המקהלה. אנדור רוטמן, ספורטאי מוכשר, היה מפעילי המקהלה. הודות למאמציו המרובים התקיים בראשית 1920 מופע משותף של שני האירגונים בתיאטרון העירוני. הקונצרט וההופעה הספורטיבית זכו להצלחה רבה וחזקו את התודעה הלאומית של הנוער היהודי.

השתיל הרך של הרנסנס היהודי שצמח על אדמת דברצן נרמס ברגל גאווה, בעודו באיבו, על ידי משטרו של המושל הרוטי. הצבא הרומני נסוג מדברצן ואת מקומו תפסו יחידות „הצבא הלאומי״ של הונגריה. המהלומה הראשונה, כמשמעה, הונחתה על איגוד הספורט היהודי. הסטודנטים של האקדמיה החקלאית היכו את שחקני ה„מכביה״ ופצעום, הואיל והללו ניצחו את הקבוצה הנוצרית במשחק „ידידותי״ בכדורגל. אין פלא שבאווירה כזאת התנוון הספורט היהודי.

עם התפוררות המשטר הקומוניסטי השתלטו יחידות „הצבא הלאומי״ הנ״ל על כל המחוזות שלא נכבשו ע״י צבאות מדינות ההסכמה הקטנה (צ׳כוסלובקיה, רומניה, יוגוסלביה). מפקדיו, ובעיקר קציניו הזוטרים של הצבא הלאומי, היו שונאי ישראל שואפי נקם. הם ערכו פרעות בשיופוק, אורגובאני, לאיושמיז׳ה, קצ׳קמט, ובעוד ערים בשפלה ההונגרית. במרתפי המלון „בריטניה״ בבודפשט עונו באכזריות ונרצחו עשרות יהודים. אנשים חפים מכל פשע פוליטי הורדו מעל הרכבות, עונו וניתלו. „במחוזות החפשיים של המדינה, שלא נכבשו ע״י הרומנים הוחל מסע העונשים נגד מחנה השמאל שחולל את המהפיכה״ — כתוב בספרם של אסטאלוש־פטו. „ולמרות שמניעי מסע־הנקמה

פרצו ממעמקי הנפש הלאומית של החברה — מידת הפרעות והיקפם עברו את גבול המובן והמותר. שיפוט עצמי, נקמנות אישית ומעשים חסרי אחריות ציינו את הפעולה כמעט בכל מקום..."

כשנה ארך הכיבוש הרומני בדברצן. עם צאת הכובשים נכנסו יחידות הצבא הלאומי ההונגרי. המינהל המחוזי והעירוני הישן הוחזר על כנו, אך לא כן השלום החברתי. הוקמו ועדות־חקירה מטעם השלטונות שמתפקידן היה לבדוק את התנהגות האזרחים בימי המשטר הקומוניסטי ובתקופת הכיבוש הזר. להלכה, כל אזרח חשוד חוייב להופיע בפני „ועדות משמעת" אלה, אך למעשה רק יהודים הוטרדו על ידיהם והואשמו בשיתוף פעולה עם האוייב.

המצב החמיר כאשר הופיעו בעיר „היחידות המיוחדות". הללו נתארגנו מקציני הגדודים מס׳ 3 ומס׳ 39, שירדו למחתרת מאימת הקומוניזם והשלטון הרומני. עתה יצאו ממחבואם, התארגנו ביחידות ופתחו במסע־נקמה. למרות שהשלטונות לא העניקו להם מעמד חוקי נהגו הם בעיר כבשלהם. מפקדותיהם על תאי העינויים שבהן הוקמו בבניינים ציבוריים, בקסטרקטין אשר ברחוב פטרפי ובמרתפי בית המשפט המחוזי. במעשיהם נעזרו ע"י המשטרה המקומית. אנשי שמאל מובהקים ובעיקר יהודים נעצרו והובאו אל המפקדה. סיפורי אימים הילכו בעיר על התעללות הקלגסים בקרבנותיהם. ב־1920 הוקמה „המחלקה הסודית" במסגרת חוקית לקצינים האנטישמיים. עם ראשי המחלקה נימנו יוזף סאבו, שלישו לשעבר של הגדוד מס׳ 3, אחיו, מיקלוש, הסרן פרנץ קוסורוש, הסגן יוזף בודאי ומיקלוש ג׳ארמאטו. כן שיתף אתם פעלה אישטוון באלוג, מאוחר יותר חבר הפרלמנט ברשימת הנאצים המקומיים. כאשר שקטו במקצת הרוחות הוגשו שאילתות אל הממשלה מטעם שני חברי פרלמנט יהודיים פאול שאנדור ובילא פביאן בדבר מעשי המחלקה ובדבר מעשיהם של שני רוצחים שפלים: הסרנים טול ופרייסברגר. הממשלה לא רצתה לעשות פומבי לדבר וביקשה לטשטש את מעשיהם של אנשי המחלקה. הרציחות הוגדרו כמעשים בלתי אחראים של יסודות בלתי אחראיים.

השבועון היהודי לא יכול היה לפרסם פרטים על ההתעללויות מפני הצנזורה החמורה שהוטלה על העיתונות. הפרטים הבאים נלקטו מפי עדים שניצלו מצפורני מעניהם:

הסרן ז׳ופקא, מפקד אחת היחידות המיוחדות, ציווה לאסוף בנות יהודיות ולהביאן בליווי חיילים חמושים למפקדה. שם נאלצו לנקות את המחראות של הקסרקטין.

מעשי שוד, חמס וסחיטה היו חוזרים ונשנים בכל יום באותה תקופה.

לפני מחסנו של אדולף ברג, סוחר עצים בכפר קוניאר, נעצרה מכונית צבאית. החיילים קנו אצלו קרשים וקורות עצים והטעינום על המשאית. במקום לשלם במזומנים מסרו לסוחר היהודי שובר. „המפקדה הצבאית בדברצן תכבד את השובר ותשלם את החוב — אמרו ליהודי והסתלקו. כאשר הלך ברג אל המפקדה הוכה קשות ע"י החיילים וגורש מהבניין. השובר לא כובד, כמובן.

בכפר אחר ליד דברצן התנפלו שני חיילים, מחיל התובלה, על זוג יהודי. הגבר ואשתו הוכו ונשדדו. החיילים לקחו ממנו את שעונו, קרעו והורידו את ענק הזהב מצוואר אשתו. למזלו של הזוג היהודי נודע הדבר לסגן־אלוף בלשקוביץ, מפקד היחידה, מפי ליפוט פסרי, חייל יהודי, והתערב בדבר. החיילים השודדים נעצרו, החפצים הוחזרו לבעליהם והפושעים נענשו. אולם רק במקרים נדירים נעשה צדק, כי רק מעט מאוד בלאשקוביצים שרתו בצבאו של הורטי.

אנשי המחלקה הסודית ושירותי הבטחון התעללו באין מפריע באומללים שאיתרע מזלם ונפלו בידיהם. הם הפעילו את שיטות האינקוויזיציה על גופם של העצורים: תקעו שפוד מלובן באש תחת צפורני קרבנותיהם, כיבו סיגריות בוערות על חזיהם, כפתו את ידיהם עד כי לא יכלו לזוז וכו׳. בזאת הקדימו ב־13 שנה את קלגסי הס.ס. של המפלגה הנאצית בגרמניה.

לפי המלצת מפקד המשטרה המקומית הוקם מחנה מעצר ביער הלאפ שליד דברצן. במחנה זה ריכזו את הפוליטיקאים הקומוניסטים ואת היהודים החשודים עד עריכת משפטיהם. העצורים הועבדו בעבודת פרך, בהסיבת עצים ובהובלת אדמה ממקום למקום כשמזונם לחם צר ומים לחץ. יום אחד כאשר ארבעה צעירים עייפים מהעבודה, התיישבו ליד ערימת קורות לפוש קמעה — השומר הבחין בהם, זרק לעברם רימון והרגם.

תעלולם החביב של אנשי היהדות היה, התעללות ביהודים ברכבת ובתחנות. הסרן פרנץ קוסורוש דחף במו ידיו מהרכבת הדוהרת את שלמה שיפמן ואת חבריו לנסיעה.

גם על הציונים התהפך הגלגל. המורה היינריך גרינהוט הואשם בפעילות ציונית מהפכנית. הוא נתבע בפלילים אך שיחק לו מזלו וזוכה מהאשמה. כבר הזכרנו לעיל שאגודת הספורט, „מכביה״, נאלצה להפסיק את פעילותה.

אברהם קראוס ניצל רק בנס מצפורני מעניו. כאביו הרב כן גם הוא היה חסיד מושבע של זרם „המזרחי״ בתוך המחנה הציוני. בסתיו, בשנת 1920, מסר כמה עלונים של התנועה ליהודי שהחזיק בדוכן להפצת עיתונים. אחד משירות הבטחון הבחין בעתונים הציונים ועצר את הקיאוסקאי לשם חקירה. הלה הודה בשעת החקירה שבנו של הרב מסר לו את העיתונים. אברהם קראוס נעצר, הובא למרתף בית המשפט, ואיש לא ידע על מקום הימצאו. חוקריו עינוהו וביקשו להוציא מפיו הודאה על שיתוף פעולה בין הקומוניסטים והציונים. אברהם קראוס עמד מיד על חומרת מצבו והחליט, בחכמתו כי רבה, לסבך את החקירה. הוא המציא סיפור על קשר בו מעורבים כל הרבנים, כל הגבאים ואפילו הנוצרים הליברלים, כגון הבישוף בלטאזר והרוזן אלברט אפוני. כולם מכורים למשפחת רוטשילד. החוקר הטיפש והפרימיטיבי נדהם למשמע הסיפור הילדותי ועבר לחדר הסמוך להתייעץ עם הממונה עליו. ברגע זה קפץ קראוס הצעיר, שהיה גבן, דרך החלון אל הרחוב והחל להשמיע קריאות לעזרה. אמנם נתפס מיד אך עוברים ושבים הודיעו על המעשה לרב. הרב קראוס הפעיל מיד את קשריו הטובים ובנו שוחרר.

סערת האנטישמיות האלימה שככה, אך לא חלפה האווירה המורעלת. בעיקר העיקה על יהודי המדינה וביניהם על יהודי דברצן מדיניות החינוך של הממשלה. מושב הפרלמנט נפתח ב 16.2.1920 ו„בעיית היהודים״ תפסה מקום נכבד בדיוניו. ב 28.4.1920 הוגשה לפרלמנט הצעת חוק בת שלושה סעיפים ע״י ציר אנטישמי:

1) מורים שהובאש ריחם בימי הקומוניזם ייפסלו להוראה.
2) יונהג נומרוס קלאוזוס בקבלת יהודים בבתי הספר הגבוהים.
3) חוק נומרוס קלאוזוס יכיל סעיף לפיו ייפסלו המורים היהודים להוראת המקצועות, התורמים ישירות לעיצוב אופיו של החינוך ברוח הנצרות והלאומיות.

מתוך שלושת סעיפי הצעת החוק נתקבל רק השני. אולם שלטונות החינוך, שעמדו תחת לחצם החזק של האיגודים האנטישמיים, דאגו לכך שגם שאר הסעיפים יוגשמו הלכה למעשה.

האוניברסיטאות נפתחו שוב ב 1920. חוגי הסטודנטים הימניים ובעיקר איגוד „טורול״, בו התאגדו הסטודנטים הגזענים, יצרו אווירה אנטישמית עכורה בערים הגדולות. בדברצן הוצא לאור ע״י הסטודנטים עיתון הסתה בשם „פהר אוישאג״ במטרה לערער את מעמד היהודים בחברה. העורכים לא חסכו את שבטם מאנשי הקידמה, מהבונים החופשיים ומאזרחים נוצרים שהיו חשודים בקומוניזם או בליברליזם.

ב 2.9.1920 נתקבלה הצעת חוק, „נומרוס קלאוזוס״ בקריאה שלישית ע״י הפרלמנט ההונגרי. היה זה אות לסטודנטים לשלוח כל רסן מפניהם ולתת פורקן חופשי ליצריהם האנטישמיים. בשנות העשרים הראשונות היתה מלווה כל שנת לימודים חדשה בבתי הספר העליונים במהומות. הסטודנטים האנטישמיים גרשו את חבריהם היהודים מבנייני בתי הספר, העליבום והיכום קשות. המהומות לא הצטמצמו לקמפוס. קבוצות תלמידים נוצרים חדרו אל רחובות היהודיים, התנפלו על עוברים ושבים והטילו את אימתם על אזרחים שקטים.

מן הראוי לציין כאן שני גיבורים שהתייצבו באומץ מול נחשול הפרעות. האחד, גיזא ואלדמן, קצב לפי מקצועו, שישב במרפסת הפתוחה של אחד מבתי הקפה, אשר ברחוב הראשי, הבחין בקבוצת סטודנטים נוצרים המטרידים את האורחים היהודים. ואלדמן נתמלא כעס, הרים את לוח השיש הכבד של שולחנו והשליכו לעברם. „הגיבורים״ נסו מן המקום בבהלה. הגיבור השני היה הבישוף בלטאזר, אחד מחסידי אומות העולם. הוא הופיע בקמפוס, התייצב בפני המוני התלמידים ודרש מהם לשמור על הסדר. כן איים עליהם שיסלק את הקמפוס מבניין הקוליג׳ הפרוטסטנטי, ששימש אכסניה ארעית לסטודנטים, אם לא יפסיקו את התפרעויותיהם. דברי האנטישמיות ופעיליה נימנו עם המעמד הזעיר־בורגני, רובם משכילים למחצה, אנשים אכולי שנאה וקנאה, באשר לא

יכלו לעמוד בתחרות עם היהודים. דוברם הרשמי בדברצן היה לאיוש בשנאי ד״ר, מורה בגימנסיה העירונית שעתיד היה למלא תפקיד מביש בימי המשטר הנאצי ב 1944. כמושל המחוז מטעם הממשלה הפרו־נאצית הוא ביצע את גירושם של יהודי העיר.

היומון „האידו־פלד״, בטאון האיגוד הנ״ל, נקרא ונתמך ע״י החוגים הקיצוניים. בגליונותיו פעפעה שנאת ישראל כארס וחמת נחש. היהודים הואשמו ע״י העיתון בשתי עברות שאין להן כפרה: בסיוע לקומוניזם ובשיתוף פעולה עם האוייב בעת הכיבוש הרומני. „אג׳נלושג״, השבועון הרשמי של יהדות הונגריה, קבל במרירות על העוול שנעשה ליהודי דברצן המסורים והנאמנים למולדתם: „מושמצים אנשים חפים מפשע ואישים נכבדים נתבעים לדין על לא עוול בכפם...״ נפתחו תיקים נגד ד״ר קארדוש, מנהל בית הספר הריאלי הממלכתי, ונגד אוגן דברצני, מנהל חברת החשמל. מיותר לציין שלאשמות לא היה כל שחר.

כבודו ומשרתו הרמה של הבישוף בלטאזר לא עמדו לו בפני האספסוף הפרוע. בסתיו 1920 פרצו אלמנטים להיכל הפרוטסטנטי הגדול, טינפו את המזבח בצואה ופיזרו כרוזים באולם, הדביקו פתקאות בכתיבת „הכה ביהודי!״ על הספסלים והתקונו מודעה גדולה במגדל ליד הפעמון ע״ש ראקוצי.

הבישוף שנזדעזע עד עומק לבו פירסם ספר בשם „הנסיונות בהם התנסיתי״ בו שפך את שיחו בפני הציבור:

„בחשכת הלילה הותקנה מודעה גדולה בכתובת „הכה ביהודי!״ ליד פעמונו של ראקוצי. המשטרה לא הצליחה לגלות את שמות העבריינים. אזלת ידה לא הפתיעה אותנו. יש להניח שהבזיון נעשה על ידי קבוצה שפלה מבין תלמידי הקוליג׳. השתייכותם הדתית של הבריונים מוטלת בספק. אך, אם פרוטסטנטים ביצעו את המעשה, הריני מסתייג מהם בפומבי. הם אינם ראויים להימנות עם דתי. כופרים הם, בוגדים באמונתנו.״

הבישוף מצא לנחוץ להתייצב שוב ובפומביות יתר לימין היהודים: „יריבי מבקשים ללחוץ אותי אל הקיר באתגר הנקרא: „בעיית היהודים״. להווי ידוע להם שלעולם לא אהיה שותפם של אלה, המבקשים פיתרון לבעייה בדרך הנוגדת לרוח האחווה הנוצרית... עקרונות המוסר הטהורים, בהם אני דוגל, אינם מאפשרים לי להבין ולהצדיק את הפשעים שבוצעו ע״י יהודים. הריני מגנה את הפשעים ודורש את העמדת העבריינים לדין. ואני האיש היודע, מה חמורים הפשעים האלה, ולא אנשי הפוגרומים! כי אני יודע באיזו מידה פגעו העבריינים היהודים ברוח היהדות הנישאה ובעקרונותיה הנעלים. ההבדל העיקרי ביני ובין אנשי האגרוף הוא שבעיני הפשעים האלה פשעי אנוש הם ואני מגנה את מבצעיהם בין אם הם יהודים בין אם הם נוצרים...״

אומץ לב אזרחי וגישה מוסרית נעלה גילה הבישוף באמרו: „חיי החברה הפרועים, המלחמות ורדיפת אנשים חפים מפשע מחזקים את ידי היהודים, ובצדק, בסרבם לקבל את אמונתנו, שהמשיח כבר בא וגאל את העולם...״

שמו של דזידר בלטאזר ד"ר היה ידוע והאיש היה נכבד בעיני אנשי המדע הארצי־ישראלים. בשנות השלושים הוזמן ע"י אוניברסיטת ירושלים להרצות בפני הסטודנטים. הבישוף היה גאה על ההזמנה ועל הכבוד שחלקו לו: „משאת נפשי היא להיענות להזמנה ולעשות כמה חדשים בארץ הקודש כאורח האוניברסיטה." האיש הדגול לא זכה לראות את ארץ הקודש מפאת מחלתו הקשה. איש לא התפלא על כך שבבית החולים היהודי בבודפשט ביקש מרפא לחליו — ולא בקליניקה האונברסיטאית של דברצן. הוא נפטר באוגוסט 1936. יראו יהודי דברצן, האוד שהוצל מאש, חובה לעצמם לנטוע חורשה ע"ש הצדיק ביער „חסידי אומות העולם", בירושלים.

סימני האנטישמיות הראשונים לא הדאיגו במיוחד את יהודי הונגריה. התסיסה החברתית נחשבה בעיניהם כתופעת לוואי מצערת של האסונות שפקדו את המדינה במלחמה ובוועידת השלום. האנטישמיות חלוף תחלוף. ברם, בימי הטירור הלבן, בימי הפחד הגדול נוכחו לראות שאין מקום לאופטימיות. אכן, תקופת פרנץ יוזף השלווה חלפה ולא חזרה עוד. גזירות האפליה שנגזרו על יהודי הונגריה בכלל ועל יהודי דברצן בפרט, היתה בהן משום כתובת על הקיר: תקופת שוויון הזכויות כלתה וזו שהחלה אינה מבשרת בשורות טובות. לפי גזירות ותקנות, שתקפן היה יפה גם לדברצן, נשללו מהיהודים רשיונות להחזיק בבתי קולנוע, מסבאות וחנויות לממכר טבק וסיגריות. תקנות אלו לא פגעו באלמנות של חללי המלחמה.

המדיניות האנטישמית פרצה גם אל מוסדות העיריה ומשרדיה. השלטונות הערימו מכשולים בפני מבקשי אישורים ורשיונות גם בעניינים שסידורם לא דרש מקודם כל טיפול מיוחד. תרעומת רבה עורר מקרהו של ארנולד גוטמן, קצין מילואים, נכה מלחמה, שבקשתו לקבל רשיון עבודה — נדחתה.

בראשית נובמבר 1920 נפטר בגיל 83 בשיבה טובה פרקש טוראי. היה מאחרוני הדור שנאבק למען האמנציפציה, זכה בה ונהנה מזיו אורה וברכותיה. השבועון היהודי „אג'נלושג" הספיד את הישיש במלים נרגשות: „יהודי־הונגרי מובהק הלך לעולמו. פרקש טוראי היה יליד הכפר טורא במחוז סאבולץ, אחיו של מיכאל סאבולצ'י המנוח. במחוז ההוא נתמזגו במיזוג מעניין ומבורך הפטריוטיות הלוהטת, החסידות והאורטודוכסיה. בצעירותו עבר טוראי לדברצן שם היה אחת הדמויות, המעניינות והבולטות. מלבושו היה מלבוש האצולה ההונגרית: לבוש היה חליפת שרד חגיגית, נוצת עגור היתה תקועה בכובעו ודורבנות־כסף היו קשורות למגפיו. עד שנותיו האחרונות היה פעיל בחיי הציבור של העיר ושל הקהילה. היה יו"ר אגודת „ביקור חולים".

ניתנה האמת שתיא"ר, לא כל החברה הנוצרית ראתה בעין יפה את השתוללות האנטישמיות ואת גילוייה הגסים. בני הדור הקודם, שנתחנכו על ברכי השקפת העולם הליברלית, נדהמו למראה מעשים שלא נעשו בצעירותם. בין שוללי השיטות החדשות היה גם ראש העיר הזקן של דברצן, אנדרה מארק ד"ר.

בהתמרמרות ובזעם התריס נגד אווירת המשטמה ששררה בין פקידי העיריה: „כל עוד שרביט ניהול העיריה בידי לא אתן דריסת רגל למגמות ההרסניות, המבקשות לערער את שלום החברה. אינני חושב עצמי ראש עיר לפרוטסטנטים, לקתולים או ליהודים. הריני ראש עיר לאזרחי דברצן ללא הבדל גזע ודת". ד"ר מארק יצא לגימלאות בשנת 1921. יורשו, גורז׳ מאגוש ד"ר, שהיה לפני כן פרקליט העיר, דבק גם הוא כקודמו, בעקרונות הקידמה הליברליים שציינו את דרך חייו של ד"ר מארק.

אין יצור סתגלני בעולם כאדם ואין אדם סתגלני כיהודי. יהודי דברצן השלימו עם המצב, שכחו את טעם הליברליות, התרגלו לסדר החדש, לתקנותיו ולמדיניותו הקשוחה. רק מעטים הסיקו את המסקנות שנבעו מהמצב. — הללו נטשו את דברצן, היגרו מהמדינה, רובם לארצות הברית, ומיעוטם לארץ ישראל; ביניהם משפחות פרידמן ואסודי.

מרדכי אסודי ומשפחתו עלו ראשונים, ב 1920 והתישבו ביפו. שמואל פרידמן הישהה את עלייתו. ביקש לדעת תחילה איך הסתדרה משפחת אסודי בארץ ישראל. בראשית מאי 1921 הגיעה בשורת האיוב אל יהודי דברצן. באי בית הכנסת ברחוב קאפולנאשי הביאו אתם את גליונו האחרון של השבועון הציוני בשפה ההונגרית „זידו סמלה" ובו קראו את הידיעה הטראגית על מותו של מרדכי אסודי. באחד במאי 1921 פרצו פרעות ביפו והעולה הראשון מדברצן נרצח ע"י הערבים הפורעים יחד עם הסופר, יוסף ברנר.

הידיעה דיכאה את קהילת דברצן ובעיקר את שמואל פרידמן, שהיה פחח, מומחה במקצועו. העיריה סירבה לשפתו במכרזים ולתת לו עבודה — בהתאם לקו החדש", שאיפיין את האדמיניסטרציה האנטישמית. אפליה זאת חישלה את החלטתו: — לעזוב את המדינה בהקדם ויהי מה! האסון שפקד את משפחת אסודי השהה את ביצוע ההחלטה, אך לא ביטל אותה. משפחת פרידמן עזבה את דברצן, עקרה לבודפשט וב 1925, על גלי העליה הרביעית, עלתה לארץ והתיישבה בירושלים. שמואל פרידמן פתח פחחיה ובית מלאכה לתיקונים בגבעת שאול, באיזור המערבי של העיר. המפעל הצנוע החל משגשג במלחמת העולם השניה הודות להזמנות הגדולות של הצבא הבריטי שחנה בארץ. עם קום המדינה התחילה תנופה חדשה במפעל. בית המלאכה הפך לבית הרושת ענקי לתנורים, למקררים ולמוצרי חשמל רבים ומגוונים. הסמל המסחרי של המפעל, דמות שלושה גברים אוחזים איש ביד רעהו, אות ומופת הוא לחריצותם, ליזמתם ולהצלחתם של שמואל פרידמן ושני בניו, לאיוש ופרנץ.

צאצאי בית אסודי התיישבו בתל־אביב והשתלבו במסחר התוסס של העיר. (פנסיון אסודי בתל־אביב).

ועתה נשוב אל תולדות הקהילה. שנת 1921 היתה עשירה באירועים מעציבים וביזמות מבורכות.

ב 4.2.1921 נפטר רבה הראשי של הקהילה, וילהלם קראוס. ימי כהונתו ותור הזהב של יהודי דברצן חופפים היו זה את זה. בימיו הוקמו שני בתי הכנסת ועוד מוסדות

חשובים. בן 68 היה במותו ובשנותיו האחרונות התנסה גם הוא כקהילתו במאורעות הקשים של המלחמה, המהפיכה והטירור הלבן. בלימוד התורה, בהואת קהל מעריציו ובקרב משפחתו הענפה מצא נעחומים בצוק העתים. תכונתו העיקרית, אהבת הבריות, היתה כמעיין מתגבר עד יום פרריתו.

המונים ליווהו בדרכו האחרונה. ארונו הוצב בפתח בית הכנסת הגדול. בטכס נכחו ד״ר בלטאזר וג׳ורג׳ מאגוש ד״ר, פרקליט העיריה. הנריק פישר, החזן הראשי שר את מזמרי האבל. בילא ברנשטיין ד״ר, רבה הראשי של ניראג׳האזא, הספיד את המנוח. הוא העלה על נס את פועלו של וילהלם קראוס כאדם, כרועה צאנו וכראש משפחה מסור. ד״ר ברנשטיין רמז בהספדו על גלי השנאה העכורים שהציפו את החברה. ליד הקבר הפתוח הספידו את המנוח; בנו, הרב ליפוט קראוס, ד״ר למברגר, רבה של נירדאטור ואב בית הדין של קהילת ניראגהאזא. על הארון הונחו ספרי המנוח החביבים עליו וחלק מכתביו. החזן איזידור שטרן שר את תפילת „אל מלא רחמים״.

הנהלת הקהילה ביקשה את ליפוט, בנו של המנוח, לשמש ממלא מקום עד בחירת רב חדש. הוא התפטר ב 1923 לאחר שעבד יחד עם הרב ד״ר שלזינגר כשנה. משפחת הרב קראוס נפגעה גם היא קשות בימי השואה. שרידי המשפחה הנכדים, עלו ארצה בהתאם לצוואת אביהם זקנם, אשר אהבת ציון היתה נר לרגליו כל ימי חייו.

✶

במרץ 1921 נתקיימו הבחירות בקהילת סטאטוס־קוו, בחירות שהושהו עקב המאורעות שלאחר המלחמה. תחילה נבחרו חברי המועצה. הרשימה אשר בידינו מעידה על כך שמספר ניכר של אישים חדשים נבחרו. והנה רשימת 34 חברי המועצה: אוגן פרוינד ד״ר, לאיוש ברונר ד״ר, איגנץ ריטר (חדש), זיגמונד אמריך, ארמין הירשפלד, איגנץ פרקש ד״ר, לאיוש קונדר ד״ר (חדש), אוגן פלדמן (חדש), פרנץ נאג׳י־גרוס, זיגמונד מנדל, איגנץ צ׳נגרי (הבן), אדולף רוזנברג, שמעון רוזנברג (חדש), דזידר לוסטיג, ארמין קמר (חדש), שמואל גוטפרוינד ד״ר, מיכאל נוימן (חדש), יוסף האלמאג׳ (חדש), יוסף קלר ד״ר (חדש), אוגן פרייזל (חדש), דזידר האינל ד״ר (חדש), וילמוש שווארץ (הבן), שמעון סקלי (חדש), אלברט קארדוש ד״ר, יוסף קאנצלר (חדש), אמיל הוניג ד״ר (חדש), אוגן אציל ד״ר (חדש), יוסף יעקובוביץ ד״ר (חדש), מוריס לווינגר, אוגן מנדל (חדש). 19 מתוך 34 הם שמות חדשים. יש לראות ברשימה הזאת לא רק חילופי גברא אלא גם חילופי דורות.

ב 30.4.1921 פירסם „אג׳נלושג״, השבועון היהודי, את נאומו של ראש הקהל, במלואו. הנאום היה מלא מליצות פטריוטיות שדופות. השבועון הביע את שמחתו שבבחירות ניצחו הפטריוטים „ונכשלו הציונים״.

בחודש אפריל 1921 נתקיימה אסיפתו הכללית של „איגוד הנשים״ בראשותה של

אלמנת מיכאל לדרר. בנאום הפתיחה שלה הצביעה ע להעובדה המעציבה שעקב המאורעות ונפתולי הזמנים לא נתקיימו אסיפות כלליות בשנתיים האחרונות. יוסף בורגר הגיש לאסיפה דין וחשבון על הכספים. האסיפה העניקה תואר נשיאת כבוד לגב׳ ד״ר בלקאי (ביתו של אלואיס פופר ד״ר) באשר שלושים שנה מלאו מאז נבחרה לראשונה ליו״ר האיגוד ובימיה פרח איגוד הנשים והגיע להישגים ראויים לשבח.

אחר כך נבחרה הנהלה חדשה. יושבת ראש: הגב׳ לדרר. סגניות: הגב׳ פירסט (אשתו של אדן) ואלמנת יוסף שטרן. גזברית: אשת שמואל ברנפלד. מבקרת: אשת א. פופר ד״ר. מזכיר: גיזא האיוש. כן נבחרה מועצה בת 60 חברות.

מלבד החברא קדישא גם „איגוד הנשים״ היה מוסד משותף של שתי הקהילות

בקיץ 1921 נסתיימו הליכי ועדת החקירה בדבר התנהגות האזרחים בימי הקומוניזם והכיבוש הרומני. ד״ר קארדוש ואוגן דברנצי, שני הנאשמים זוכו מכל אשמה. שלטונות החינוך האנטישמיים בלעו את הגלולה המרה, אך לא יכלו להסכים לכך שד״ר קארדוש, היהודי היחידי שכיהן אז במדינה כמנהל בית ספר תיכון, יוסיף להחזיק במשרתו. משרד החינוך „זיכה״ אותו בשנת חופשה בתשלום. באותה שנה נסתיימו ההליכים שנפתחו נגד המורה היינריך גרינהוט באשמת חתירה ציונית־מהפכנית. ועדת המשמעת שהקרה את פרשתו נשלחה מטעם משרד החינוך באשר, על אף היותו מורה־דת, משכורתו ניתנה לו מטעם הממשלה. גם הוא זוכה מכל אשמה.

התגרשות גדולה עורר מסע ההשמצה בו פתח עו״ד הנוצרי תיאודור סנטקיראלי נגד עמיתו אוגן פרוינד ד״ר, סגן ראש הקהילה. סנטקיראלי האשים את ד״ר פרוינד, ששימש גם כחבר מועצת העיריה, שניצל את השפעתו לטובת היהודים שברחו במלחמה מגליציה הדברצן. ד״ר פרוינד תבע את עמיתו הנוצרי לדין באשמת הוצאת דיבה. בחקירת העדים, שהוזמנו לבית משפט השלום, נתברר שד״ר פרוינד לא טיפל בענייני יהודי גליציה יותר מאשר עמיתיו הנוצרים. במהלך המשפט הועלה מספר פעמים מקרהו של הצדיק, רב יעקוב ספרין. בפסק דינו זיכה בית המשפט את ד״ר פרוינד מכל אשמה והרשיע את עורך הדין הנוצרי. הוטל עליו קנס, אך ביצוע גזר הדין נדחה לשלוש שנים — על תנאי.

הבעייה הרצינית שהעסיקה את הציבור בשנות 1921/1920 היתה פרשת חינוך התיכון לילדי ישראל.

חוק נומרוס קלאוזוס המביש שנתקבל בספטמבר 1920 יצר בראשית שנת הלימודים אווירה עכורה, ספוגת שנאה גם בבתי הספר התיכוניים. וכל זאת על אף העובדה שהחוק לא הזכיר כל הגבלה בדבר קבלת יהודים במוסדות התיכוניים. אישטוואן האלר, שר ההינוך האנטישמי, שנתמך ע״י חברי פרלמנט שדרשו את הרחבת החוק בשעת הדיונים, אמר לעקוף את החוק. בבחינות הכניסה, בהן הותנתה קבלת הילדים לבית הספר, נכשלו רבים מבני היהודים. כן היה גם בדברצן. ברם, על אף המכשולים הזדוניים, רבים מילדי

ישראל המוכשרים עברו את הבחינה. המזימה נכשלה. עתה נקטו האנטישמיים בתחבולה חדשה והודיעו שאין מספיק מקומות בגימנסיה הקתולית והפרוטסטנטית בעיר. בקיץ, בימי ההרשמה, הודיעו המנהלים להורים היהודים שבגלל קימוצים בתקציב נאלצו המוסדות לבטל מספר כיתות מקבילות. 130 ילדים בגיל התיכון נשארו ללא מוסדות חינוך מתאימים. חרדה אחזה בלב ההורים. מה לעשות?

עורך הדין, שמואל גוטפרוינד ד"ר, יו"ר החברא קדישא, פתח במסע תעמולה למען הקמת גימנסיה יהודית ולאלתר. הרעיון נקלט מיד בלב הציבור וגם הנהלת הקהילה הביעה את רצונה לסייע בידי היוזמים.

הרעיון צף ועלה כבר בראשית 1920 משנודע ברבים על מזימת בחינת הכניסה ועל מחשבות הסתר שמאחורי המזימה. השר, נושא דגל הגזענות, סרב אז לתת את הסכמתו לביצוע הרעיון.

יהודי דברצן פנו אל פאול שנדור, חבר הפרלמנט, יהודי בעל השפעה, שיסייע בידם להוציא לפועל את התכנית. ב 30.6.1921 הודיע השר החדש, יוזף וואש, לפאול שאנדור שהממשלה מאשרת את התכנית. ואם רצונה של הקהילה להקים יחד עם כיתה א' גם כיתה ה' — הממשלה מסכימה גם לכך. ד"ר פהר הודה לשר על האישור והודיע לו שהקהילה מסתפקת בפתיחת כיתה א' כגרעין לגימנסיה בת שמונה כיתות. ויהי אך יצוא יצא ה„הן" מפי השר ו„מלחמת הגימנסיה היהודית" פרצה בכל עוזה. חוגי המתבוללים בדברצן נבהלו מעצם הרעיון ואסרו עליו מלחמה. היות שמוסד כזה עלול היה לסכן את חינוך הנוער ברוח ההתבוללות ו„עתיד היה להחזירו אל הגיטו, — אל הבדלנות".

כראש האופוזיציה התייצבו שני אישים בעלי השפעה: ארתור לפקוביץ וד"ר פרוינד הנ"ל. הראשון הניח את יסוד המוזיאון העירוני בהעבירו את אוסף מטבעות הזהב שלו לרשות העיריה. כמו כן תרם סכומים גדולים לקוליג' הפרוטסטנטי ולצרכי הבניינים החדשים של האוניברסיטה. נדיב לב היה האיש, אך לתרום לצרכי עדתו — לא ידבנו לבו. לד"ר פרוינד היו חישובים אישיים משלו. בימים ההם ניהל מאבק קשה בבית המשפט למען טיהור שמו. בהתנגדותו לרעיון הגימנסיה היהודית רצה להוכיח את נאמנותו למדינה. נימוקיהם של שני המתנגדים, שהובעו בתזכירים אל השר, גבלו עם הלשנה: המוסד, לכשיקום, יביא לידי בדלנות ויקשה על התבוללות הנוער היהודי. השר לא נענה לבקשתם.

גם בציבור הנוצרי קמו מערערים על הרעיון. השבועון היהודי הגיב על כך במאמר ראש: י „מפליא הדבר שחוגים מסויימים בדברצן ניעורו למלחמת מצווה ברעיון הגימנסיה היהודית. תזכירים ועצומות לרוב שוגרו אל שר החינוך להניאו מלהסכים לתכנית..."

אכן, שונאי ישראל לא הסתפקו ובכך שחסמו את שערי בתי הספר הנוצריים בפני היהודים. הם לחמו גם ברעיון הקמת מוסד יהודי מובהק. ועשו זאת היות ולא היו מעוניינים כלל שילדי ישראל יזכו לחינוך כלשהו.

השר הרגיע את האנטישמיים והשתיק את טענותיהם בתשובה סתמית: על בתי הספר התיכוניים של היהודים יוטל פיקוח ממלכתי.

אכן, נפתחה הגימנסיה בספטמבר 1921 כדת וכדין ועוד ידובר עליה בפרקים הבאים.

ביולי 1921 קמה תנועה בציבוור היהודי למען הקמת בית חולים יהודי בעיר. היוזמה יצאה מהנהגת החברא קדישא. ראשיה טענו, שרק המוסד שלהם מסוגל ומתאים להגשים את התוכנית, כי רק הוא כולל בתוכו את כל היהודים ורק בו משתתפים ומשתפים פעולה חברי שתי הקהילות.

הפגישה הראשונה זומנה ע״י יו״ר החברא קדישא, שמואל גוטפרוינד ד״ר. הוא הודיע בשמחה שבני משפחת הרטשטיין (יורשי פטר הרטשטיין) תרמו 200.000 כתרים לצרכי המוסד. הנהגת הקהילה הגדולה הבטיחה 50.000 כתרים כסיוע שנתי למוסד לכשיקום. גם ראשי הקהילה האורתודוכסית הביעו נכונותם להשתתף באחזקת בית החולים. בוויכוח השתתפו אוגן פרוינד ד״ר, אדוארד בלאס ווילמוש שוורץ (הבן) והתייצבו בהתלהבות לימין הרעיון.

נבחרה ועדת ביצוע בת 31 חברים כדי לקדם את ביצוע התכנית. ברם, הרעיון לא יצא לפועל. האינפלציה הדוהרת שמה לאל את כל החישובים.

באסיפה הכללית של הקהילה שנתקיימה בחודש יולי הכריז ראש הקהל בשמחה רבה שהנהלת הקהילה הוזמנה לטכס כניסתו של מושל המחוז החדש לתפקידו. לאיוש מישקולצי, מושל המחוז, ערך אחר כך ביקור נימוסין אצל ד״ר פהר. אכן, עם תום ימי הפורענות של הטרור הלבן נחשבו לכבוד גדול בעיני היהודים כל הזמנה וכל כיבוד מטעם השלטונות וממוסדות נוצריים.

האסיפה הכללית של הקהילה רשמה לפניה בסיפוק את הודעת ראש הקהילה בדבר הרשיון לפתוח את הגימנסיה. האישור הגיע בכתב אל ההנהלה. בסוף הוחלט לפרסם מכרז על משרת הרב הראשי שנתפנתה. הרב הנבחר חייב לתפוס את משרתו לפני הימים הנוראים של שנת 1922.

הגימנסיה נפתחה בספטמבר. אלברט קארדוש ד״ר, שפוטר בצורה אדיבה ממשרתו ע״י שלטונות החינוך, נענה להזמנת הקהילה לכהן כמנהל המוסד החדש. שנתון בית הספר משנת הלימודים 1941/1940 כך מנמק, בפנותו אל המאורעות שהתרחשו עשרים שנה לפני כן, את בחירתו: „ד״ר קארדוש גילם באישיותו את השקפת עולמו של הציבור היהודי בדברצן. על אף היותו מבוניה החרוצים של תרבות המדינה לא מנע עצמו מהפעילות בתוך הציבור היהודי. לא זו בלבד שלא בגד בעדתו, אלא פעל גדולות ונצורות בשטח החינוך היהודי. בשרתו כמורה בבית ספר ממלכתי קיבל על עצמו זמנית את ניהול בית הספר העממי של הקהילה. יותר מאוחר אירגן וניהל את בית הספר האזרחי לבנות. רק טבעי היה, שבעת ייסוד בית הספר התיכון, הוא נתבקש ע״י הקהילה להרים את המשא.״

מיד בשנה הראשונה הוזמן אנדור פנוושי, מטובי המתימטיקאים, להוראת המקצועות מתימטיקה ופיסיקה. שנה אחר כך נתקבל יוסף גונדה ד״ר להורות היסטוריה וגיאוגרפיה בגימנסיה. משכנו הארעי של המוסד היה בבניין בית הספר העממי.

יהודי דברצן מצאו הזדמנות נאותה להקהות את שיני המקטרגים ולתת תשובה מוחצת למאשימיהם. ב 27.11.1921 נתקיימה עצרת הגיגית לזכר חללי המלחמה. ליילידי העיר, ששרתו בגדוד 39 שחנה בדברצן.

עם תום הטכס בכנסיות הנוצריות עברו כל הלוחמים לשעבר אל בית הכנסת הגדול. בין הצועדים בלטה קבוצה גדולה של יהודים עטורי אותות הצטיינות. בשעה עשר היה אולם בית הכנסת מלא מפה אל פה. ד״ר פהר, ראש הקהל, קיבל את פני האורחים הרמים, את ראש העיר, ד״ר מארק; את מנהל הקוליג׳, ד״ר קוראי; ואת חבר הקצינים של הגדוד ובראשם הגנרל וולף. הנריק פישר, החזן הראשי, שר את המזמורים מ״ט וקמ״ד. ארנולד קיש ד״ר, רבה הראשי של קהילת בודא, אישיות מכובדת ונואם בחסד, שהוזמן ע״י ההנהלה להזדמנות זאת, נשא את הדרשה החגיגית. האימרה „אלקים יראה...״ היה נושא נאומו. קשים היו דבריו: „בואו ונעשה חשבון! אומרים שאיננו אוהבים את מולדתנו, שהתעשרנו במלחמה... אלפי אלמנות מבכות את בעליהן וצבא יתומים מבקש לחם בלשכת הסעד...! שאו עיניכם לעבר היציע וראו את הנשים השכולות, הטו אוזנכם ושמעו את נאקתן...! תפילת „אל מלא רחמים״ סיימה את העצרת המרשימה.

היומון המקומי פירסם את דרשת ד״ר קיש במלואה. העצרת לזכר החללים הפכה למחאה נמרצת ומכובדת של יהדות דברצן נגד הקיטרוגים וההשמצות.

בשנת 1921 נסתיימה תקופת הטירור הלבן. הרוצחים הגזענים כילו את מלאכתם הבזויה מבלי לתת את הדין על מעשיהם. המעטים שהובאו למשפט זכו בחנינה מידי המושל הורטי באמתלה המבישה, שמעשיהם נבעו מקנאות פטריוטית.

באפריל 1921 כוננה ממשלה חדשה בראשותו של הרוזן אישטוואן בתלן. החלה „תקופת הפיוס ויישור ההדורים״. איגוד „ההונגרים המתעוררים״ הפסיק את פעילותו, האירגונים הבלתי־חוקיים התפרקו. פסקו הפרעות אך גברה הנטיה לעקוף חוקית את שוויון זכויות היהודים. בתקנות שהוצאו מטעם השלטונות, לא הוזכר השם „יהודי״ מפורשות, אך הפקידות ידעה יפה מה כוונתן של התקנות. חוק הרפורמה האגררית לא הועילה לאיכרים במידה שהזיקה ליהודים. הואיל ורבים מיהודי דברצן היו בעלי אחוזות — החוק פגע בהם קשות. הפקעת חנויות טבק ומסבאות, שנעשתה באופן בלתי חוקי בימי הטירור הלבן — היתה לעובדה. העסקים לא הוחזרו לבעליהם היהודיים. ייצוב ערך המטבע סייע בעקיפין ליהודים, אך מצבם לא חזר לקדמותו. ממשלת בתלן היתה אנטישמית, אם כי האמצעים, בהם ביצעה את מדיניותה, היו מתונים וזהירים.

IX

במזל של „קווה לשלום״

1922—1929

תולדות יהדות הונגריה בדור שלאחר המלחמה נקבעו לפי מדיניותו של העוצר, מיקלוש הורטי ולפי המשטר אשר קם לאחר דיכוי המהפיכה הקומוניסטית קצרת הימים. צורת המשטר נשארה כפי שהיתה מקודם — מונרכיה פרלמנטרית. אבל על כס המלך ישב העוצר במשך 24 שנים והטביע את חותם אישיותו על הפרלמנט, שחבריו לא בדרך דימוקרטית נבחרו. הורטי היה אישיות מפוקפקת, נציג טיפוסי של הג׳נטרי ההונגרי המושחת. בצעירותו היה שלישו של פרנץ יוסף ולאחר מכן אדמירל הצי האוסטרי. בהימוט המהפיכה הצטיין בעריכת פוגרומים ביהודים חפים מפשע, התעשר בעושק ובגזל ונהג גדולה בעצמו כאחד השועים והאצילים. כשעייף משפיכת דם נקיים נענה לעצת המדינאים המתונים ומינה את הרוזן בתלן לראש ממשלה. היהודים — סתגלנים מאז ומתמיד — התאימו עצמם למשטר החדש, לחסרונותיו וליתרונותיו.

בהיכון המשטר גם יהודי דברצן נשמו לרווחה וציפו לימים טובים שיבואו. העובדה שהסדר החברתי הוחזר על כנו ובסיוע חבר הלאומים יוצבה המטבע — הגבירה את תוחלתם. החל מ 1925 נרגעו הרוחות בכל רחבי אירופה לרגל הסכם לוקרנו. בהונגריה הלכה ונפוגה חומרת הגזרה של נומרוס קלאוזוס וצעירי ישראל נתקבלו באוניברסיטאות למעלה מן המכסה הזעומה שנקבעה בחוק.

שתי הקהילות, הן הסטאטוס־קוו והן האורתודוכסית, עלו על דרך המלך של ההתפתחות.

הרב שלזינגר שנבחר ב 1922 ועמיתו, הרב שטרסר, הוסיפו לטפח את רוח הידידות בין שתי העדות. בתקופה הזאת נוסדה הגימנסיה היהודית. רק שני מוסדות חינוך תיכוניים היו ליהדות הונגריה, אחד בבודפשט ואחד בדברצן. הקהילה החרדית גם היא הקימה לה מוסד לתפארת, את הישיבה הגדולה שלה.

✶

הקהילה הגדולה (סטאטוס־קוו), עליה ידובר בפרק זה, ראתה חובה עיקרית לעצמה

לבחור רב לכס הרבנות שעמד פנוי. אכן אסיפת הבוחרים החליטה בישיבתה באפריל 1922 להזמין מבין המועמדים ארבעה רבנים, את ד״ר הופר מוספרם, את ד״ר יוסף נוימן מהעיר דווה, את ד״ר שמלצר מבודפשט ואת ד״ר שלזינגר מקהילת מונור לשאת דרשת נסיון בפני קהל הבוחרים.

ביוני 1922 נתקיימה חגיגת הסיום של כיתה א׳ לגימנסיה שמלאה לה שנתה הראשונה. אלברט קארדוש ד״ר נשא נאום חגיגי ומסר דו״ח על שנתו הראשונה של המוסד שהקמתו עוררה עניין רב בכל רחבי המדינה, אפילו ב„שטחים״ שסופחו אל המדינות השכנות. אחת עשרה המילגות שהוענקו למוסד מוכיחות את התעניינות הציבור והערכתו לגימנסיה. ד״ר קארדוש הודה בפומבי לח״כ פאול שאנדור שעשה יותר מכל אחר למען הקמת המוסד, בהעניקו את הכנסות הרצאתו בדברצן למטרת כינון הגימנסיה. 52 ילדים סיימו את שנת לימודיהם בכיתה היחידה.

בחודש יולי פרש הד״ר קארדוש מכהונתו כמנהל בבית הספר הריאלי. בשנת שירותו האחרונה הושאל לקהילה לכונן את הגימנסיה היהודית. בצאתו לגימלאות נבחר ע״י ועדת הפיקוח של הקהילה למנהל המוסד. בחירתו עוררה שמחה ושביעות רצון בציבור היהודי של דברצן.

בחודש אוגוסט נבחר שמואל שלזינגר ד״ר לרבה הראשי של הקהילה. מועד הקדשתו נקבע לראשית ספטמבר 1922.

בהיפתח הרשמת התלמידים נרשמו 109 ילדים לכיתות א׳ וב׳ בגימנסיה. בניין בית המאפה למצות הותאם לצרכי בית הספר. בפרוס שנת הלימודים החדשה ב 5 בספטמבר הדגיש המנהל החדש את זכות קיומו של המוסד והצביע על יעודו של העם היהודי להורות דרך של מוסר לאנושות. יעוד זה שרשיו נעוצים בספר הספרים. עם היפתח הכיתה ב׳ הורחב גם חבר המורים והצטרף אליו יוסף גונדה ד״ר, שעבר לדברצן מהעיר מאקו, שם הורה בגימנסיה ההומניסטית הממשלתית.

לבחירתו של ד״ר גונדה קדמה פרשה עגומה, המשקפת במידת מה את מצבם של מורים יהודים רבים בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה.

ד״ר גונדה, יחד עם עוד אחד, היו היהודים היחידים בחבר המורים בגימנסיה הממלכתית במאקו. הוא עשה את עבודתו אמונה. על אף היותו אדם מודרני היה שומר מצוות. ב 1918 הצטרף בכל חום לבו אל התנועה הציונית. נשא הרצאות וכינס סביבו את הנוער היהודי. ב 1920, כשפרץ בעיר הטרור הלבן, הפך מטרה לפורעים ולמסיתים. הושם במעצר לזמן מה, חוליגנים ניפצו את חלונות ביתו ואלמונים שלחו לו מכתב בזו הלשון: „יהודי לא ילמד היסטוריה הונגרית!״ לאחר הדברים האלה הועמד ע״י ג׳ורג׳ ליפאי ד״ר, מפקח כללי של מחוז סגדין, לפני בית דין משמעתי בעוון כזב של חתירה תחת בטחון המדינה. היה זה ב 1921. ד״ר גונדה, שלא היו לו אשליות לגבי תוצאות החקירה בדבר העלילה, הגיש בקשה להתקבל כמורה בגימנסיה היהודית בדברצן. גוסטב

מאג׳אר, מפקח כללי במחוז בודפשט, שכיהן אי־פעם כמנהל במאקו, אדם הגון ובעל דעות מתקדמות, התייצב לצדו. כאשר ביקש ליפאי ד״ר את הדחתו התערב לטובתו המפקח מאג׳אר. אכן הוקל עונשו של ד״ר גונדה ולא נפסל מלשרת כמורה, רק ניזף על ידי שלטונות החינוך. השר סטפן האלר שלח את החלטתו למנהל הגימנסיה במאקו, לפיה קיבל ד״ר גונדה נזיפה, עלייתו בדרגה עוכבה לשלוש שנים בטענה שהמורה היהודי היה פעיל בתנועה הציונית שתמכה בדיקטאטורה של הפרוליטריון.״ תיפלות זו נשאה את חתימתו של שר בממשלת הונגריה!

בשעת הוצאת ההחלטה כבר נתקבל ד״ר גונדה בגימנסיה היהודית בדברצן כמורה להיסטוריה ולגיאוגראפיה. שם נודע לו שראשי החינוך האנטישמיים החמירו את גזירת השר והוציאוהו לגימלאות ללא עת בגיל 42.

אהבת תלמידיו וחיבת ציון היו לו לנוחם, למורה הנרדף במקום עבודתו החדש שקלטו בחיבה. יהיו שורות אלה נר זיכרון לאדם טוב, ליהודי נאמן, לאביו של מחבר הספר הזה.

ב 1923 החלו להורות בבגימנסיה שני מורים צעירים, ילידי העיר, לאסלו קארדוש ופאול קארדוש.

ימים אחדים לאחר פתיחת שנת הלימודים החדשה, ב 12 בספטמבר 1922, נתקיימה חגיגת הקידושין של ד״ר שלזינגר, לתפקידו הנעלה לכהן כרבה של העיר.

משלחת נכבדי הקהילה יצאה לקראתו אל תחנת הרכבת להקביל את פניו וללוותו אל בית הכנסת ברחוב דיאק פרנץ. הבניין קושט בטוב טעם והאולם נתמלא עד אפס מקום. בשורות הראשונות ישבו נכבדי העיר, אורחי הקהילה: דזידר בלטאזר ד״ר, הבישוף הקלוויניסטי, הרוזן דגנפלד, מפקח ראשי של האיפרכיה, ד״ר מארק, ראש העיריה לשעבר, נציגי העיריה, האוניברסיטה ומשלחות של קהילות שונות.

ההקדשה נעשתה ע״י בילא ברנשטיין ד״ר, רבה הראשי של ניראג׳האזא. פרנץ פהר ד״ר, ראש קהילת דברצן, ברך במלים נרגשות את הרב. הוא העלה על נס את זכרון הרב קראוס, ובפנותו אל ד״ר שלזינגר בקשו למזג את אהבת דת ישראל עם הנאמנות והדבקות במולדת ההונגרית. — הכרוניקאי של הזמנים ההם התרשם במיוחד מדברי תשובתו של הרב, שבדבריו היוצאים מן הלב קנה אל לב הקהל וכן את לבם של אלה, שאולי חששו מפניו.

אכן, מאבק קשה קדם לבחירתו של ד״ר שלזינגר. המתבוללים חששו מפניו בשל השמועה שהוא נוטה לציונות. החרדים הסתייגו ממנו, כשם שהסתייגו מפני כל הרבנים בוגרי בתי מדרש לרבנים, שרכשו תואר דוקטור באוניבברסיטה. באישיותו הזוהרת קנה הרב שלזינגר את לב כולם ובכך הפיג את חששות המסתייגים. האדוקים נעשו חסידיו הנלהבים ביותר.

לאחר המסיבה המפוארת שסיימה את חגיגת ההקדשה נתעוררה מיד בעיית הדיור.

בית הרב אשר בחצר בית הכנסת היה עדיין תפוס ע״י משפחת הרב קראוס. ד״ר שלזינגר ואשתו נאלצו לעבור זמנית למלון פרונר לדור בחדרים שכורים. יש לציין שהרבנית, בלנקה מבית הרצוג, אשה נאה ובעלת חן, היתה ה„עזר כנגדו״ ואישיותה המקסימה הוסיפה כבוד לבעלה.

והרי קיצור תולדות הרב שלזינגר: הוא נולד ב 2.10.1884 באיפולישג. אביו, ליאופולד, היה מנהל בית הספר של הקהילה. בילדותו למד בהדרכת אביו ולאחר גמר ארבע כיתות של בית הספר האזרחי נרשם לישיבה המפורסמת בנאג׳י־טאפולצ׳אן. משם עבר לעיר ואץ, שם יצק מים על ידי רבו פיליפ פולאק, ששימש לו מופת במנהגיו ובהשקפותיו.

ב 1902, בגיל שמונה עשרה, נרשם לבית הספר התיכון של בית המדרש לרבנים. ב 1907 עשה בגרות ונרשם למחלקה התיאולוגית של בית המדרש לרבנים.

המוסד הזה היה — לפי עדות בני סמכא של הדור ההוא — בית ועד לחכמים מופלגים. מאורי מדע היהדות כמשה בלוך, וילהלם בכר, לאיוש בלאו הירצו אז במוסד המהולל. שמואל הצעיר שתה בצמא ממעינות חכמתם. מכל הפרופסורים שלו השפיע עליו ביותר איגנץ גולדציהר, מגדולי המזרחנים של כל הדורות: דעות רבו מצאו מקום בספר הלימוד שחיבר בצעירותו.

שמואל שלזינגר הצטיין בשקידתו ובידענותו. במחלקה המכינה התבלט בידענותו ובבקיאותו בגמרא. מלבד מקצועות החובה של כל הסמינריסטים למד באוניברסיטה גם לאטינית ויוונית ונבחן בבחינות היסוד בשתי השפות הקלאסיות ברמת מורי בתי ספר תיכוניים.

רצינותו, קפדנותו כלפי עצמו, רוך לבו וצניעותו, המדות הטובות האלה ייחדוהו מבין כל חבריו ללימודים אשר כבר אז חשבוהו לקדוש. לצנוע־הגות ועלילה, ליחיד־סגולה.

ב 1911 זכה בתואר דוקטור באוניברסיטת בודפשט וב 1913 הוקדש לרב. באותה שנה הוזמן ע״י קהילת מונור לכהן כרועה לצאן מרעיתו. בפרוץ המלחמה התגייס לצבא הונגריה כרב צבאי. קהילת מונור נמנתה עם חבר הקהילות המודרניות. ד״ר שלזינגר התנה תנאים לבחירתו: רק אם יינתן לו לנהל את הקהילה ברוח השמרנות, יאות לקבל את המשרה. אין צורך לומר שהתנאי נתקבל׳ אהבת הקהילה לרבה התבטאה בכך שאחר פרישתו הוקמה ספריה על שמו. בידי נמצא ספר ובו החותמת: ספרית הנוער היהודי במונור ע״ש ד״ר שלזינגר.

הקצינים והחיילים של יחידתו העריצוהו. אגדות סיפרו על פעולתו כרב צבאי, על אהבתו, בה טיפל בענייני החיילים, על מסירותו לפצועים ועל עמידתו האיתנה בצוק העתים. בשובו מהמלחמה חזר למונור וניהל את קהילתו עד 1922.

בימים הנוראים נשא דרשות בשני בתי הכנסת ועורר התלהבות אין קץ בקהל שומעיו. השפעתו היתה כה גדולה שמשנה לשנה גדל מספר החרדים, צעירים ומבוגרים כאחד, שבאו לבית הכנסת של הסטאטוס־קוו — לשמוע את דרשותיו.

בעיית הדיור למשפחת הרב לא על נקלה נפתרה. בדלית ברירה התקינו לו דירה ארעית בבית משרדי הקהילה ברחוב הנסיך יוסף.

בסתיו 1922 פרש הנריק פישר, החזן הראשי. דוד טננבאום, ששימש כחזן באבונו ובקצ׳קמט — נבחר במקומו. ב 1.7.1922 הופיעה בעתון היהודי מודעת המכרז שלפיה „קהילת דברצן מחפשת חזן מנוסה הבקיא בניהול מקהלת משוררים.״ טננבאום ענה לדרישות. קולו החזק והערב שהגיע לטונים גבוהים בסולם הצלילים, הלם את בית הכנסת הגדול שכיפתו התנשאה לגבהים.

פרישתו של הנריך פישר ובחירתו של דוד טננבאום עוררו את בעיית המקהלה אשר שורותיה נדלדלו והופעותיה נעשו נדירות. לשם החייאת מקהלת הנוער פנתה ההנהלה אל אלכסנדר אדלר, מוותיקי ה„משוררים״, לארגן מחדש את המקהלה ולהופיע בראשה ליד החזן החדש בימים הנוראים.

אלכסנדר אדלר ידע יפה שלא הרי מקהלת גברים כהרי מקהלת בית כנסת. הוא בחר בתריסר ילדים, שהיה להם ניסיון־מה בשירה, כחברי מקהלת בית הספר וצרפם למקהלת הגברים.

מקהלה זאת שאורגנה בחיפזון עוררה שביעות רצון גלבבת בקרב הציבור. ההצלחה הלהיבה את אלה שעשו בדבר וכתוצאה מכך נתארגנה מחדש „מקהלת צעירי ישראל״. ושוב הופיעה וקצרה תשואות סוערות מקהלת הצעירים חובשי הכומתות עם סרט תכלת־לבן. בימים ההם הצטרפו אל המקהלה אמיל רוטמאן ושלושה זוגות האחים, שניים שניים מבית ארנפלד, לבל וברנאט.

קשיים רבים נערמו בדרכה של המקהלה המתחדשת, אולם באמצע שנות העשרים נתבסס מעמדה ותפסה מקום מכובד בחיי הציבור היהודי בעיר.

בשבועות שלאחר הקדשת הרב שוב נחוג מאורע חשוב בחיי הקהילה. מלאו עשרים וחמש שנה לבניית בית הכנסת החדש. מתוך חובת אמת והוקרה הריע הקהל לכבוד שלושת האנשים שנשארו בחיים מבין חברי ועד בניין בית הכנסת: יוסף בורגר ד״ר, אלכסנדר פניו, וילמוש שווארץ.

ד״ר פהר ואיגנץ ריטר עוררו את לב הציבור לחדש את פני שני בתי הכנסת ולשפצם מבית ומחוץ גם יחד, כדי שיזהרו ביפיים לרגל חגיגות חצי היובל לקיומם. תאורת גז־המאור הוחלפה לתאורה חשמלית ובית כנסת משופץ ומחודש קיבל את פני הרב החדש, את פני החזן החדש ואת קהל המתפללים בימים הנוראים.

לאחר התלאות, בהן התנסתה הקהילה בימי המלחמה, המהפיכה והטרור הלבן — חלה ארגעה בסוף שנת 1922. בסוף דצמבר ערך איגוד הנשים את נשפה המפואר באולמי המלון „אראני ביקא״. מצב הרוח היה מרומם. צעירים ומבוגרים רקדו בהתלהבות עד אור הבוקר. הצלחת הנשף נזקפה לזכות יו״ר של איגוד הנשים, לגברת לדרר, אשת מיקשא לדרר. ההכנסה, סכום ניכר למדי, העשירה את קופת התמחיי.

משנת 1922 התנהלו חיי הקהילה כשורה בלי זעזועים.

הגימנסיה היהודית היתה למרכז האירועים התרבותיים, כי הנהלת בית הספר לא הסתפקה בחינוך הנערים, היא תיכננה פעולות תרבות גם לקהל המשכיל.

ב 27.2.1933 נתקיים ערב התרבות הראשון בגימנסיה. לאחר נאומו הנלהב והנמרץ של פרנץ פהר ד״ר, ראש הקהל, הושרו שירים של פטפי ע״י אליזבת פלדש כשאמיל ברוקר ליווה את הזמרת בפסנתר. אלברט קארדוש ד״ר, מנהל הגימנסיה, נשא הרצאה יסודית על הנושא: פולחן פטפי והיהודים. אנה האמוואי דקלמה שירים, מיצירות המשורר הדגול והמקהלה סיימה את הערב התרבותי והמהנה.

לילדי ישראל, תלמידי בתי הספר המקצועיים, נערך כנס ב 29.4.1923 לקרבם אל ערכי היהדות. יוסף ליפה אירגן את הכנס באולם הגדול של בית הקהילה. לאחר דברי הפתיחה המאלפים של הרב שלזינגר נשא יוסף ליפה את ההרצאה המרכזית על מוסר היהדות. אנדור טוראי ואמיל שינטק דיקלמו שירים בעלי תוכן דתי. שירת המקהלה הוסיפה גון לכנס החשוב הזה.

ביוני נסתיימה שנתה השניה של הגימנסיה. 115 ילדים נרשמו בראשית השנה בשתי הכיתות ומהן 110 סיימו את לימודיהם בהצלחה. חלוקת התלמידים לפי ציוניהם היתה: 5 הצטיינו, 27 גמרו בציוני „טוב״, 54 הניחו את הדעת ו־20 חוייבו בחינת משנה. מתוך 20 אלה רק 5 נשארו כיתה. שני מורים מן המניין ושני מורים חלקיים עזרו למנהל להרים את המשא.

פרנץ פהר ד״ר, יו״ר ועד הפיקוח ויו״ר הקהילה, הבטיח חגיגית: „כל קרבן לא ייקר לנו כדי לבטח את התפתחותו של המוסד ללא תקלה.״

„מלבד שלטונות הקהילה רחשו גם אנשי השורה חיבת אמת למוסד ותרמו לקיומו. הוכחה לכך היא עובדה המשמחת, שמספר המילגות עלה לעשרים. נדבנות הקהל התבטאה בנדרים שנדרו ביד רחבה בבית הכנסת בשבתות ובחגים״ — כתב המנהל בדו״חו על פעולות הגימנסיה. המנהל הדגיש בגאווה שבין מעניקי המילגות היו גם לא־יהודים.

על אף התופעות המעידות על השלום החבתרי הבין־עדתי צצו ועלו תופעות שליליות שהעידו על קיום ארס האנטישמיות, שתסס ופעפע במעמקי הנפשות החולניות. והנה דוגמה: ב 19.7.1923 הואשם וילמוש רייכמן, בעלים של בית משרפת יין, בקניית עשרה דולרים. הוא נקנס בתשלום של 3200 כתרים. מתן פסק הדין נקבע לשעות של לפה״צ. אולם ה„האידופלד״, יומון אנטישמי מקומי, פירסם את פסק הדין באותו יום — בבוקר. רייכמן איחר להגיע לבית המשפט. כשהתייצב לפני השופט הלה הוכיח אותו בפניו על האיחור. כבוד השופט — השיב רייכמן בלעג מר — אני לא איחרתי. כרגע הייתי במערכת היומון, ושם כבר בשעות הבוקר קראו לפני את פסק הדין של בית המשפט. המקרה גרם ליהודי דברצן בדיחת־דעת מהולה בעצב.

בראשית ספטמבר 1923 נפתחה שנת הלימודים. לשלוש כיתות הגימנסיה נרשמו 170

תלמיד. בגאווה מוצדקת הודיע המנהל שהכיתות כמעט מלאות, באשר ששים תלמידים בכיתה הוא המכסימום המותר לפי החוק. מבין 170 ילדים היו ארבעה נוצרים.

עם מותם של אברהם סגל ודוד רוט נתפנו משרות של בעלי תפילה ושוחטים. הקהילה פירסמה מודעה, בה ביקשה מועמדים למשרת שוחט, בודק, מוהל, בעל קורא ובעל תפילה שקולו ערב, וברשותו סמיכה מידי שלושה רבנים ידועים. מבין המועמדים נבחרו אוגן ביליצר ושמואל ווייס.

בסוף 1923 החלו להתארגן הסטודנטים היהודים שלמדו באוניברסיטת דברצן ובאקדמיה לכלכלה. יחד עם זאת החל הציבור היהודי לתת דעתו על תמיכת הסטודנטים חסרי האמצעים. בסוף דצמבר נערך ערב־התרבות הראשון של הסטודנטים ברוב פאר באולמו הגדול של מלון „אראני ביקא" בנוכחות קהל עצום של אלפים נפש. ההכנסות היו קודש להקמת „מנזה" ולטובת הגימנסיה החדשה. בערב מוצלח זה בלטו בהמון הרב שמילא את האולם המפואר עד אפס מקום ראשי שתי העדות היהודיות, נציגי הכנסיה הקלוויניסטית, העיריה ואישי צבור רבים.

„התכנית היתה דשנה ומגוונת. לאחר דברי מבוא של אלכסנדר ראדו הרצה לאיוש סאבולצ׳י ד"ר על נושא אקטואלי. בתשואות רמות זכו כל האמנים שתרמו להצלחת הערב: ארתור אורנשטיין, לאסלו האלס, אלישבע באן הזמרת ומיקלוש ז׳אמבקי, פרופסור באקדמיה למוסיקה. בהוקרה רבה זכו אמנית הריקוד מגדה צאלר ולהקת הבלט בניצוחו של בילא קומרומי. עם סיום התכנית עבר הקהל אל המזנון, שם הוגש לו כיבוד ע"י המארחות, הגבירות שטאל, הגברת טרק, רוזיקה קארדוש, אלישבע ברוייר, אירנה לפקוביץ, אלישבע רובינשטיין, לילי קארדוש, אילנה קראוס". —

הכנסה הנקיה של הערב הסתכמה בסך 17 מיליון כתר (1360 פנגה לפי המטבע החדש). הנשף הוכיח שלאחר שנות דיכאון שוב למדו בני ישראל לשמוח וליהנות מאירועים חברתיים — כמקודם.

ב־1924 נטל לידיו את אירגון הסטודנטים אנדרי וויס. הוא ניגש לתפקידו במרץ רב. ביזמתו נערכו נשפים, הרצאות, ערבי ריקודים כדי להעלות את הסכומים הדרושים לתמיכת הסטודנטים הנזקקים. סכום ניכר הוקצב ע"י שתי הקהילות להקמת המנזה שאכסניתה הראשונה היתה במלון פרונר.

ב 23.8.1924 נתפרסמה מודעה בשבועון היהודי „אגינלושג" ובה פניה אל הסטודנטים שנרשמו למוסדות ההוראה הגבוהים בדברצן. והרי לשון המודעה:

„הנהלת המנזה פונה אל כל הסטודנטים המעוניינים במזון כשר להגיש את בקשותיהם אל ועד המנזה של הקהילה. הכתובת: מיקשה רוט סטודנט, בוגר הפקולטה לרפואה, רח׳ ורשמרטי 1." המעוניינים נדרשו לצרף לפנייתם מיסמך רשמי המעיד על מצבם החמרי. המודעה הדגישה ש„כל מי שטרח ואסף יותר תרומות למען המנזה — ייהנה מעדיפות ויזכה בהנחה במחיר הארוחות". —

ב 7.9.1924 נפתחה חגיגית שנת הלימודים החדשה בגימנסיה. המנהל חזה עתיד יפה למוסד והדגיש שלא ירחק היום והגימנסיה היהודית של דברצן תהיה הגימנסיה המוכרת והמבוקרת ביותר בכל האיזור.

מספר הילדים שביקשו להירשם בכיתה א׳ היה כה רב שהקהילה החליטה לפתוח שתי כיתות מקבילות. גידול המוסד גרם נחת רוח לציבור, אבל מצד שני גם דאגה כספית רצינית. הקהילה ראתה שהאכסניה הארעית לא תוכל להכיל את המוסד שמספר כיתותיו הלך וגדל. ב 1924 נפתחה גם הכיתה ד׳.

בסוף הוחלט לקנות מגרש ולבנות בניין לגימנסיה. לאחר מו״מ ארוך הוחלט לרכוש את המגרש גדול המימדים ברחוב האטוואני מס׳ 6 מהאחים קרמר. המגרש והבניין שעמד עליו עלו 50 מיליון כתר. הפיקנטיות שברכישה היתה, שעל המגרש הזה עמד בית הכנסת של הקהילה הניאולוגית מ 1870 עד פירוק העדה ב 1886. לאחר רכישת המקום חזרה בה הקהילה מהחלטתה הקודמת ואמרה להוסיף קומה לבית הספר העממי, להרחיב באגף נוסף, ולשכן שם את הגימנסיה.

הבניה החלה בקיץ 1924. העבודה נמסרה לחברת טוט את שבסטיאן, בנאי האוניברסיטה. סגן ראש הקהילה, איגנץ ריטר, ארכיטקט ידוע התנדב לפקח על הביצוע המקצועי. „הבניה נמשכת במרץ ובתנופה לשמחת האנשים הטובים, לתמהונם של קצרי האמונה ולמורת רוחם של הרשעים״ — מדווח העיתון המקומי. הוספת קומה לבניין מבלי להרוס את הגג לא נעשתה עד אז בעיר וסקרנים רבים הצטופפו מול הבניין להתבונן בנעשה.

כדי לכסות את ההוצאות הגדולות נתחייבו חברי הקהילה לשלם סכום שעלה פי עשרה על מס הקהילתי שלהם. יש לציין שרבים תרמו סכומים מעל המכסה שלהם ותרומות הגיעו מכל חלקי המדינה למימון המפעל.

שוחרי הגימנסיה לא שקטו על שמריהם ושוב ערכו נשף גדול ב 5.2.1925 כדי להעלות גג על הבניין. הנשף לא הכזיב את תוחלת מארגניו. ההכנסה היתה ניכרת, רק הביטוי „להעלות גג״ עורר חיוך בציבור באשר הבניה כבר הושלמה בעת עריכת הנשף.

דבר הקמת הגימנסיה בדברצן חרגה מחשיבותה המקומית. השבועון היהודי „אג׳נלושג״ ערך מגבית ארצית לטובת המוסד. „חשיבות גדולה נודעת למפעל״ — כתב העורך — עליו לשרת את כל הקהילות בבצפון־מזרח הונגריה.״

גם יתר מוסדות החינוך גדלו והתפתחו. בית הספר האזרחי הצטיין ברמה גבוהה והקנה דעת לבנות מגיל 10 עד 14 הן בחכמת ישראל והן במדעים הכלליים. במוסד זה למדו בנות שתי הקהילות. משכורת המורים הושלמה החל מ 1906 ע״י תוספת שניתנה ממשרד החינוך ודבר זה הקל על תקציב הקהילה.

הגב׳ הרמינה פופר מבית בלוך עמדה בראש המוסד החל מ 1908, ניהלתו במשך עשרות בשנים בחכמה, בטוב לב וקנתה לה ולמוסד שם בעיר יבכפרי המחוז. מורי

המוסד, כולם בוגרי אוניברסיטה במכון הפדגוגי למורי ביה״ס האזרחיים, התמסרו לעבודתם בכל לבם ומעודם. החשובים שבהם בשנות העשרים: דזידר גאבור ס. מנהל ומנהל בפועל החל מ 1935; יוסף ב״ק, ברטה פרידמן, וילמה לסלו מבית פיליפ; מוריס מנהיי,ם גיזלה מושקוביץ, פאולה רוזנברג, ארנקה שבסטיאן. עוד מספר מורים הורו במוסד לזמן קצר ובעבודה חלקית.

הוראת הדת והמוסר וכן הוראת העברית הופקדו בידי מוריס מנהיים. בהיעדר ספרים קיבל על עצמו את התפקיד לחבר ספרי לימוד, מילונים, חוברות ולוחות ללימוד נטיית שם העצם והפועל.

בית הספר העממי היה הוותיק מכל מוסדות החינוך. החל מינואר 1925 שוכן בבניינו גם הגימנסיה. הילד שגמר ארבע שנות לימודים בעממי עבר לקומה השניה להמשיך את לימודיו באותה הסביבה המוכרת לו. כך נוצרה רציפות טבעית ונוחה לתלמיד הצעיר.

מנהלו הוותיק של בית הספר היסודי, זיגמונד קוטי, פדגוג ידוע במדינה, יצא לגימלאות ב 1916. אחריו נתמנה יוסף רוט וניהל את המוסד עד 1919. יורשו, מוריס וינברגר, כיהן כמנהל עד 1944. אז באה „הרוח הגדולה״ ולא זכה לראות את חצי היובל לכהונתו.

בראשית המאה העשרים היה בית הספר מאוכלס בהמוני ילדים. ב 1910 נרשמו 624 תלמידים. עד 1920 מספר הילדים היה בממוצע 600. מאז פחת מספר ילדי ישראל במדינה בכלל ובדברצן בפרט, והסיבות הדמוגרפיות ידועות. לאחר פלישת הגרמנים ב 1944 גורשו 300 ילדי בית הספר עם הוריהם ומהם רק 100 נותרו בחיים.

בראשית המאה נערכה מסיבה גדולה לכבוד מורי המוסד הראשונים ליוסף ליפה, ואשת מוריס לווינגר ולגב׳ קוטי. מבין המורים הצטיינו בשנות העשרים, בעבודתם הספרותית וחינוכית: יוסף שטרן, מוריס אורשאי, ארתור ארנפלד, הגב׳ קוטי, הגב׳ מטי, אילנה בריף, מרגוט נוימן. שמותיהם נשארו בזכרון תלמידיהם שנותרו לפליטה לאחר השואה.

בית הספר העממי של דברצן קנה לו שם בהונגריה כמוסד אשר מנהלו ומוריו שוקדים להשגת רמה גבוהה בחינוך ובלימודים. מדי קיץ נערכו בו סמינריונים וקורסים מקצועיים, בהם השתתפו רוב מורי המחוז. לסמינריונים אלה הוזמנו מורי הגימנסיה להרצות על חכמת היהדות, הוראת הלשון העברית ועל נושאים כלליים.

לילדי ישראל, אשר מסיבות שונות נרשמו בבתי ספר לא־יהודיים, למדו פעמיים בשבוע דת ומוסר. מיכאל שמואלביץ ואחריו יוסף ליפה נתמנו ע״י הקהילה ללמד את הילדים, תלמידי בתי ספר עממיים ומקצועיים.

הילדים שלמדו במוסדות תיכוניים שהיו בבעלות הכנסיות והמדינה (עד פתיחת הגימנסיה היהודית) גם הם למדו דת פעמיים בשבוע. מורם היה הנריך גרינהוט, אשר שמו נזכר כבר לעיל.

הנריך גרינהוט נולד ב 1882 בדברצן להורים שומרי מסורת. עם סיום לימודיו בתיכון נרשם לאוניברסיטה בבודפשט ללמוד מתימטיקה ופיסיקה. כציוני נלהב היה חבר פעיל ב„מכביה", איגוד הסטודנטים הציונים. לרגל התעניינותו בחכמת היהדות רכש ידע רב בשפה ובספרות העברית ובתולדות עמנו. כן התמחה בנגינה בחליל. במסיבות העליזות של הסטודנטים רומם את מצב הרוח בנגינתו הנפלאה. בפעולתו הציונית הדגיש את המגמה הרוחנית של אחד־העם, שהיתה פחות דוחה את היהודים המתבוללים מאשר הציונות המדינית. כתב העת הציוני המצויין של יוסף פטאי „העבר והעתיד" הכשיר את הקרקע לתעמולה ציונית ברוח הציונות הרוחנית.

עם סיום השנה השלישית ללימודיו חזר גרינהוט לדברצן, נענה לבקשת הקהילה לקבל על עצמו את הוראת הדת לילדי ישראל בבתי הספר הלא־יהודיים. הארעי נעשה קבע, גרינהוט המשיך בעבודתו במשך ארבעים שנה הן כמורה דת והן כתועמלן מוכשר ותרבותי של הרנסנס היהודי.

לפי חוק השוויון הדתי משנת 1895 קיבל משכורת ממשלתית, דבר שחיזק את מעמדו כאדם עצמאי שאינו תלוי בחסדי הקהילה.

בהיותו אדם משכיל ביותר עלה בידו לרכוש בקלות את אהדת תלמידיו. הללו למדו בגימנסיות בעלות רמה גבוהה והעריכו את מורם על הרצאותיו המעמיקות. הוא פעל רבות (בייחוד בזמנים שלפני ייסוד הגימנסיה היהודית) בעריכת נשפי תרבות. מוניטין יצאו לו גם מעבר לגבולות העיר.

הפיקוח על בית הספר העממי והאזרחי היה בידי הקהילה שהפעילה זאת ע"י ועד ההורים שהיווה אחת ממחלקות האדמיניסטרציה הקהילתית. חברי הוועד נבחרו בעת ובעונה אחת עם ראשי הקהילה בבחירות הכלליות. תקן עבודתו של הוועד נקבע לפי חוקי החינוך של המדינה. מרבית החברים היו יהודים, אך גם העיריה מינתה נציגות לוועד זה.

בראש ועד ההורים עמד משנות העשרים ואילך לאיוש ברונר ד"ר. בתוקף תפקידם השתתפו בעבודת הוועד הרב ד"ר שלזינגר ופרנס הכספים מיקלוש גייר ד"ר. סגן יו"ר היה יעקב בארדוש ד"ר. חברים נבחרים היו: אוגן אציל ד"ר, אוגן פרוינד ד"ר, אדולף פאלטון, אנדור פארקש, שמואל גוטפרוינד ד"ר, פרנץ גרוס־נאג׳, אוגן הגדוש ד"ר, אלברט קארדוש ד"ר, דזידר לדיג, דזידר לוסטיג, ארמין מזו, ארנו נירי ד"ר, אימרה שאנדור, שמואל סאנטו ד"ר, יוסף טיהאני.

באמצעות חוק החינוך של המדינה, לפיו פעלו ועדי ההורים, הוענקו סמכויות רחבות למדי ליו"ר הוועד, דבר שלא היה תמיד לטובת המורים, בייחוד בקהילות הקטנות בהן שלטו גבירים שתלטניים. הרכב ועד ההורים של קהילת דברצן, מספר החברים הגדול ובעלי המקצועות החפשיים שבוועד מנעו כל אפשרות של השתלטות שרירותית. יש לציין ש„ועדת הפיקוח" שפעל ליד הגימנסיה לא היו לה כל סמכויות

ממשיות. לכן לא יכלה להתערב בעבודתו החינוכית של המורה. עוד נחזור לדון על ההבדל בעבודות שני הוועדים.

עוד משנותיה הראשונות של הקהילה פעל בה המוסד המסורתי ה„תלמוד תורה". בשעות אחרי־הצהריים ניתנו בו שיעורים לילדים שלמדו בבתי ספר שונים, בעיקר מקצועיים. החל משנות העשרים השתתפו במספר הולך וגבר גימנזיסטים, אשר הוריהם היו מעוניינים בכך, שילדיהם ירכשו מושגים יסודיים במסורת היהודית. תחילה הועסקו בתלמוד תורה שני מורים זקנים, מיכאל שמואלביץ ויוסף ליפה. גילם המופלג היה מכשול רציני בדרך הצלחתם. ראשי הקהילה עמדו מהר על חשיבות המפעל הזה, שהחל למשוך נערים משכילים, ומינו שני מורים צעירים מקודמיהם, את יונה ביליצר ואת מוריס פרידלנדר. תחילה גם הם נתקלו בקשיים באשר, בהתאם למסורת, ביקשו ללמד באידית. הילדים, אשר שפת אמם היתה הונגרית, התנגדו לכך. כשנאותו המורים לבקשת הילדים — הוקלה מלאכתם. בקורס תלמוד תורה למדו בממוצע 40 — 50 תלמידים.

ועתה נשוב אל תיאור התפתחות הגימנסיה. עם סיום הבניה עבר המוסד לאכסנייתו החדשה (4.1.1925) אל הקומה אשר מעל בית הספר העממי ברחוב שימונפי ואל האגף בעל שלוש דיוטות שנבנה ליד המבנה המרכזי.

ציודה הלימודי נרכש מידי בית הספר האזרחי שהיה מפעלו הפרטי של מר אבלס ונסגר באותו זמן (מיקרוסקופים, מפות, פוחלצים וכו'). ציוד זה לא הלם, כמובן, את צרכי בית ספר גדול ומודרני, ובשנים הבאות היה צורך בהשקעות נוספות כדי למלא את החסר.

מה שחסר בחומר נתאזן בעודף של הרוח. בית הספר התיכון נעשה מרכז רוחני של יהדות דברצן כי מוריו לא היו רק כוחות הוראה מדופלמים אלא אישים דגולים שפעלו בכל ענפי התרבות. הרצאותיהם להורים ולכלל המבוגרים על נושאים מדעיים וספרותיים משכו קהל ושוחר דעת.

הכבוד שהציבור הרחב רחש למורים והתקנון של בתי הספר התיכוניים חיזקו את מעמדם והבטיחו להם מידה רבה של אי־תלות בבעלי המוסד, בקהילה. מבחינה זאת היה מצבם הרבה יותר איתן מזה של עמיתיהם שהורו בעממי ובביה"ס האזרחי. על רקע זה פרץ הריב הראשון בדבר עצמאותה של הגימנסיה.

בסוף שנת הלימודים, בקיץ 1925 הופיעו חברי ועדת הפיקוח בבחינות הסיכום. בחינות אלו היו פומביות ולכן גם פורמליות בלבד, כי הציונים ניתנו כבר בישיבות המועצה הפדגוגית. בבחינה סופית כזאת פנה לאיוש ברונר ד"ר, יו"ר ועדת הפיקוח, אל המורה להיסטוריה ובקשו להציב לפניו את תלמודו הטוב להדגים את ידיעותיו. ד"ר גונדה, מורה ותיק ומנוסה, השיב באדיבות: „מצטער, אדון דוקטור, אין ביכולתי למלא את בקשתך, כי לפי התקנון עלי לעשות בשיעור זה חזרה כללית בהשתתפות כל התלמידים. ד"ר ברונר נעלב והגיש קובלנה על המורה אצל המנהל. ד"ר קארדוש הצדיק

את מעשה המורה בטענו, כי חברי ועדת הפיקוח אין להם רשות להתערב במהלך השיעור ובענייני ההוראה.

המקרה השני קרה ב 1927. ב 24 בדצמבר ב„ערב התרבות" הרצה המורה לאסלו קארדוש ד"ר על הנושא: „ציונים ומתבוללים". בהרצאתו הגדיר את המחנה הציוני כאידיאליסטי, בעל הכרה וגאווה עד כדי תוקפנות, ואילו על המתבוללים הביע דעה שהללו סתגלנים יתר על המידה ונוטים לפשרות. נימת ההרצאה היתה אובייקטיבית גם בגלל הסיבה הפשוטה שד"ר קארדוש לא נמנה אל הציונים. להיפך, דגל בהתבוללות. ד"ר פהר, ראש הקהילה, שהיה סופר־פטריוט, נפגע מההגדרות ושלח מכתב תקיף אל המנהל בו גינה את המרצה ואת הרצאתו. אלברט קארדוש ד"ר, איש נשוא פנים, שהוא עצמו היה רחוק מהציונות, השיב לד"ר פהר שהחוק מבטיח את חופש הדיבור למורה, הן בבית הספר והן ליד שולחן המרצה.

חילופי איגרות אלו שוב הדגישו את אי־תלותה הרוחנית של הגימנסיה כלפי הבעלים, הקהילה. ב 1925, השנה השקטה ביותר בתולדות אירופה, שנת ההתקרבות בין צרפת וגרמניה, עברה גם בהונגריה באווירת שלום חברתי. בתקופת רוגע זאת ביחסים הבינ־לאומיים אירגנה הנהלת הגימנסיה טיול לאוסטריה, וב 1927 לאיזור הרי הטטרה בצ'כוסלובקיה.

חבר המורים התרחב עם גידול בית הספר. במקום אנדור פנוושי באו שני מורים חדשים: עמנואל שבק מבית הספר הריאלי בג'ור ואוגן שוש מהגימנסיה הממלכתית בנאג' קאלו. ב 1923 הצטרפו אל חבר המורים עוד שני צעירים: אימרה האלס ד"ר מיקשא רוזנפלד.

הגימנסיה היתה „עדתית" באופיה בהתאם למעמד היהודים במדינה. גישתה בענייני הדת היתה מתונה כגישת הקהילה. יחד ע םזאת שררה בה אווירה לאומית הונגרית בהתאם להשקפת יהודי הונגריה. על כפילות זאת כותב שנתון בית הספר משנת 1941 כלהלן: „יהדות דברצן נמצאת בגבול בין המזרח והמערב. היא היתה ספוגה רוח המערב ורגש לאומי הונגרי כבר מלפני 20 שנה עד כי ביקשה לתת לילדיה חינוך תיכוני. יחד עם זאת היתה בה ויש בה עד היום הזה דבקות יתרה אל המסורת, מורשת המזרח. אי לכך עמדה על כך שהגימנסיה תהיה יהודית באופיה.

החינוך היהודי הובטח על ידי שלושה עיקרים: 1) אורח חיים יהודי שהיה נהוג במוסד, 2) לימוד מקצועות היהדות בתוך מסגרת מערכת השעות, 3) קיום בית כנסת במוסד ועריכת חגיגות ואירועים בחגים ובמועדים.

הילדים חוייבו בתחום בית הספר לאכול בכיפה, ומי שרצה יכול גם בשיעורים החילוניים לחבוש כיפה. בחגים ובשבתות לא התקיימו לימודים במוסד. לאווירת החגים היתה השפעה רבה על הנוער. כולם השתתפו בשבתות בתפילה בבית הכנסת של המוסד.

למקצועות היהודיים הוקדשו ארבע שעות בשבוע לעומת השעתיים שהיו בבתי הספר הכלליים. מתוך 4 שעות אלו שלושה הוקדשו לדת ושעה ללימוד דיקדוק עברי שהיה קשור בטכסטים של ספרי הקודש והתפילות. בשנות השלושים, בגבור האנטישמיות, הושם דגש בלימוד המקצועות היהודיים יותר מאשר בשנות העשרים השקטות.

ב 1925 יצא לאור ספרו של הרב ד״ר שלזינגר: „היהדות ותורת המוסר שלה״. הספר עשיר התוכן ונאה הצורה נתחבב עד שהרה על הנוער הלומד. עם הופעת ספרים מקוריים שהוצאו לאור במדינה ספרי לימוד מודפסים בפולין היו בשימוש כגון: „הדיבור העברי״ של קורינסקי ו„תולדות ישראל״ של רבינוביץ.

התפילה בציבור היתה חביבה מאוד על הילדים. סדריה, מנגינותיה נקבעו עוד בבית הספר העממי. המקהלה אורגנה ע״י מוריס וינברג, מנהל בית הספר היסודי. התפילה בציבור עמדה מהרגע הראשון תחת פיקוח של הרב ד״ר שלזינגר. הרב, איש בעל נפש פיוטית ואוהב מוסיקה, עשה רבות לשוות צורה נאה לסדר התפילה ולאווירה בבית הכנסת. עבודת האירגון נמסרה ליוסף גונדה ד״ר והוא דאג לכך שהתפילה תתקיים מדי שבת. בשבתו. כך ארכו הדברים עד פטירתו ב 1927. אחרי מותו נמסר הטיפול לידי שני מורים, עזרא גרוס ומיקשא רוזנפלד.

התפקידים וכל המשימות, החל מהעמידה לפני התיבה וכלה בתפקיד השמש — הופקדו בידי החניכים. קורס מיוחד היה קיים ללמד את טעמי המקרא, את הקריאה בתורה. לא היתה מקהלה כי כל הקהל שר את התפילות. בית כנסת זה של הילדים היה כה פופולרי בקרב הציבור שרבים מהמבוגרים העדיפו להתפלל בו עם הילדים. בתפילה השתתפו גם הבנות ש לביה״ס האזרחי על מוריהן. התרומות והנדרים שנידרו ע״י האורחים והתלמידים היו קודש לצרכי הגימנסיה המרובים.

תלמידי הגימנסיה חסרי האמצעים זכו בתמיכה רצינית. גם במערכת החינוך של המדינה היה נהוג לתמוך בתלמידים הנצרכים בהשאלת ספרי לימוד, צרכי כתיבה וכו׳. בבתי ספר של היהודים הדאגה לתלמיד לא היתה דבר שולי והוקדשה לה תשומת לב מתוך אהבה.

שני מוסדות טיפלו בתלמידים הנצרכים: הקרן לנזקק והאיגוד לעזרת הנוער. הראשון היה מין מפעל פרטי של המנהל. ד״ר קארדוש, שהיה פופולרי מאוד בציבור, ניצל את קשריו המרובים והתרים את ידידיו ומוקיריו לקרן, כדי שיהיה סיפוק בידו לתמוך באלה שהיו זקוקים וראויים לכך. מדו״ח המנהל מסוף שנות העשרים מובאות כאן השורות הבאות:

„הקרן לנזקק״ נוסדה על מנת לתת תמיכה לבני העניים בתשלום דמי ההרשמה ושכר הלימוד שלהם. וכן ניקנו בשבילם ספרי לימוד וצרכי כתיבה. 36 תלמידים קיבלו עזרה שנסתמכה ב 893 פנגה. מהקרן הצנועה הזאת שילמנו למספר תלמידים דמי כניסה להצגות וקנינו להם כובע שרד לבית הספר.

„האיגוד לעזרת הנוער" היה מוסד כל־ארצי, נהוג ברוב בתי הספר במדינה. האיגוד ביקש להחדיר ללב התלמידים את רעיון העזרה ההדדית. כל התלמידים, ללא הבדל מעמד, היו חברים באיגוד ושלמו דמי חבר שנתי. חבר פקידיו נבחר על ידי התלמידים עצמם ומורה־משגיח מונה מטעם הנהלת בית הספר לפקח על פעולותיו. חבר הפקידים ידע את נפש התלמיד, את מצבו הכספי ועזר לנצרך בהתאם למצב הקופה. איגוד זה פיתח בלב הילדים את רעיון האוטונומיה ואת תחושת האחריות החברתית.

מארגן האיגוד הראשון ומשגיחו עד 1927 היה ד"ר גונדה. לאחר פטירתו עברה סמכות הפיקוח לידי המורה אוגן שוש.

עד סוף שנות העשרים הגיע האיגוד לידי הישגים נכבדים. לפי הדו"ח שנתפרסם בסוף שנת הלימודים 1928/1927 היו הכנסות האיגוד 2943 פנגה ואילו הוצאותיו בשנה ההיא הסתכמו בסכום של 1871 פנגה. 190 חברים קיבלו עזרה בצורת השאלת ספרים, ל 12 ניקנו בגדים ולאחד שולם שכר הדירה שלו, 108 פנגה לשנה. מספר התלמידים באותה שנה היה 376.

יש לציין שערך הדולר בימים ההם היה 3,70 פנגה, אולם כוח הקניה של המטבע בהונגריה היה רב לאין ערוך מזה של הדולר בארה"ב. קילו בשר עלה 0,80 פנגו וקילו חמאה 1.60.

גם לביה"ס לבנות היה איגוד כזה וגם האיגוד שלו פעל רבות בשטח העזרה ההדדית.

הדאגה לעניים מבין ילדי בית הספר העממי, כבעבר כן גם עתה, רבצא על איגוד הנשים, המוסד המכובד ביותר של הקהילה. הנשים הצדקניות קיימו את בית התבשיל, ניהלו מבצע „כסות חורף לעניים" ועזרו בכל הדרכים לילדי העניים, תלמידי ביה"ס העממי.

בראשית שנות העשרים עמדה בעיית החינוך בראש דאגותיה של הקהילה. בסוף העשור נראה שהבעיה באה על פתרונה. אי לכך ניפנתה תשומת־לב הקהילה אל נושאים אחרים.

אישיותו של הרב ד"ר שלזינגר הטביעה את חותמה על חיי הרוח של יהדות דברצן. ידענותו המופלגת, חסידותו, תרבותו המקיפה, ומעל הכל קסמו האישי הפכוהו לאדם האהוב בעיר. האנשים הפשוטים העריצוהו כהעריץ חסיד את הצדיק המופלא. אכן, ביתו ולבו היה פתוח לפניהם. לא זו בלבד ששמע בסבבלנות את מרי שיחם ולא הסתיר פניו מהם, אלא עמד לצידם, ערב להם, וסעדם בהלוואות. מפה אל פה התהלך הסיפור שהדוד פרל, כורך ספרים עני, חבר הקהילה החרדית, ניצל מפשיטת רגל הודות לטוב לבו ונדבנותו של ד"ר שלזינגר.

ד"ר שלזינגר ורעייתו היו חשוכי ילדים. את כל אהבתם וחום לבם הרעיפו על הילדים הקטנים, בעיקר על הגימנזיסטים. הרב עצמו הורה דת באחת הכיתות והדריך את מורי הדת של כל בתי הספר. דאג לכך שלימוד השפה העברית לא ייעשה פלסתר ואכן, התלמידים השיגו הישגים מרשימים בלימוד השפה. בשנות כהונתו הראשונות

הוא עצמו שינן לתלמידים את נגינת טעמי המקרא ואת קריאת התורה. תלמיד מבוגר יותר, שהתמחה במקצוע — מסר מידיעותיו לקטנים ממנו. הרב היה אוצר בלום של רעיונות יפים, בהם ביקש לשוות חן לעבודה בבית הכנסת ולחבבה על הילדים. פעם זימן אליו הביתה את כל הילדים שמוצאם ממשפחת הכהנים ולימדם את ברכת הכהנים על מנגינתה בהתאם למועדי אמירתה. מה רבה היתה הפתעת הציבור בהזדמנות הראשונה שבמקום שניים, שלושה זקנים — שלושים, ארבעים ילדים עטופי טלית עמדו על הדוכן, נשאו את כפיהם ושרו יחד את ברכת הכהנים. הקהל היה מוקסם מהמראה הנוגע ללב.

הפתעה נוספת היתה לקהילה כאשר ביום הכיפורים הראשון בתפילת הנעילה שר את הפיסקה „מכלכל חיים בחסד״ לפי מנגינת התקווה. הציבור בהה, נדהם במקצת, אחר כך התאושש ובלהט־אמת שורר עם רבו.

ד״ר שלזינגר וגם אישתו ניחנו בכישרון ציור, לוחות תפילה וכתובות של פסוקים בעיטורים נהדרים נעשו על ידי הרב וזוגתו, לצרכי בית הכנסת של הגימנסיה. דוגמתם מצאה מחקים מבין הילדים, ועד מהרה נתמלאו קירות ביה״ס וביה״כ בפסוקים נאים מצויירים באותיות־נוי מרהיבות עין.

ב 21.6.1925 נתקיימה אסיפת הבחירות של הקהילה לבחירת ההנהלה. לאחר דברי פתיחה של מיקלוש גייגר ד״ר נערכה הצבעה חשאית. לאחר ספירת הקולות מודיע היו״ר על חבר פקידים חדש: פרנץ פהר ד״ר ראש הקהילה; סגנו, איגנץ ריטר; יו״ר ועד ההורים: לאיוש ברונר ד״ר; סגנו, דזידר סנש ד„ר; ממונה על הכספים: יוסף האג׳מאשי; סגנו, מיקלוש גייגר ד״ר; פרנס הצדקה: אדולף רוזנברג; משגיחים ופרנסי בית הכנסת: זיגמונד מנדל, איגנץ גולדמן; יוסף צ׳יללאג, אוגן פלדמן. מהרשימה נתברר שייצוג האקדימאים, בעלי המקצועות החפשיים גדל לעומת ייצוגם בהנהלות הקודמות.

משלחת יצאה להביא את ראש הקהילה הנבחר. ד״ר פהר שהגיע לאולם בראש מלוויו נתקבל בתשואות רמות. הוא נשא נאום פטריוטי נלהב והבטיח להתמסר לפיתוח הקהילה ומוסדותיה.

מדו״ח הקהילה משנת 1925 נודע לנו ששר החינוך אישר את בקשת הקהילה לפתוח כיתה ה׳, כלומר לפתח מחלקה עליונה לגימנסיה. העיתונות היהודית ציינה לשבח את החלטת שר החינוך. הפעם התגאתה בכך שאחוז ניכר של הורי התלמידים הם חברי העדה החרדית. „בזאת השיג המוסד אחת ממטרותיו העיקריות: „ליישב את הניגודים בין שתי עדות ישראל ושימש גורם מלכד ביניהן.״ בשנים הקודמות הודגשה העובדה, שגם הורים נוצרים שולחים ילדיהם לגימנסיה היהודית.

האמת היא שבשנותיה הראשונות של הגימנסיה לא ראתה העדה החרדית בעין יפה הרשמת ילדים מבתים אדוקים. הרב שטרסר, תלמיד חכם מובהק ואישיות מכובדת לכל הדעות, הביע את מורת רוחו בדרשתו נוכח הרשמת ילדי קהילתו לגימנסיה. חשדות האדוקים נעלמו עד מהרה. בני העדה החרדית ישבו בכיתה חבושי כיפה והכרתם הדתית

לא נפגמה אפילו כמלוא הנימה. פרט קטן ומעניין מעיד על כך שהתנגדותו של הרב שטראסר היתה רק מן השפה ולחוץ: בנשף פורים של הגימנסיה הוצגה הצגה היתולית. ילד אחד, שמתפקידו היה לגלם את דמותו של הרב המתנגד לגימנסיה יהודית, ביקש את הרב שטראסר להשאיל לו את כובעו ואת מקטרתו. הרב נאות לו מתוך חייוך סולחני ושובבני.

ב 1926 חלו חילופי גברי במנגנון הקהילה. יוסף בורגר, שהיה במשך 35 שנים נוטריון הקהילה — נפטר בווינה. סגנו, משה גוטמן, נתבקש לעמוד בראש המינהל עד בחירת נוטריון חדש. ב 1917 בחרה הקהילה בפרץ פביאן, מזכירה של קהילת בודא, לנוטריון.

ב 26.9.26 נתייחדה יהדות דברצן עם זכרם של שלושה מבניה הדגולים הרמן בנימין דיוקנאי נודע הכין לפי הזמנת ההנהלה את הפורטרטים של שמואל באקוני, ציר פרלמנט של העיר, ושל מיקלוש בלקאני ד״ר ולאיוש רוזונגר, ראשי קהילות לשעבר. לאחר הסרת הלוט מעל התמונות נאמרו דברי אזכרה ע״י אוגן פרוינד ד״ר, פרנץ פהר ד״ר ושמואל סנטו ד״ר. הם העלו על נס את פועלם של שלושת האישים שהוסיפו משקל וכבוד ליהודי העיר בעיני הציבור.

אכן, מוסדות העיר לא חסכו בשבחים כשדובר על יהודים שהלכו לעולמם. אולם יהודים חיים שפעלו למען הציבור לא זכו באותה מידה של הערכה. נהפך הוא. ומקרהו של התכשיטאי, ארתור לפקוביץ מוכיח זאת.

לפקוביץ היה אחד מקבוצה קטנה של חברי ההנהלה שהתנגדו לייסוד גימנסיה יהודית בטענה שהמוסד ימנע או יאיט את תהליך ההתבוללות של הנוער. אכן, היהודי שמנע את חסדו ממוסד שהוקם לטובת עדתו — נתן ביד רחבה לקוליג׳ הפרוטסטנטי ולאוניברסיטה. ב 1902 נדב את אוסף מטבעות הזהב העשיר שלו ועוד עתיקות יקרות־ערך לרוב ובזאת הניח את יסוד המוזיאון. כמה שנים אחר כך קם נדבן הונגרי, פריג׳ש דרי והעניק גם הוא אוסף יקר לעיר ותרם סכום גדול מאוד לבניית שיכון קבע למוזיאון. ב 1928 הוקם הבניין ונקרא על שמו של הנדבן הנוצרי. ביום חנוכת המוסד נשא פרנץ צ׳ירש, מנהל מחלקת התרבות של העיר, נאום ותיאר בפני הקהל את השתלשלות ייסודו של המוזיאון. בנאומו פסח בצורה בולטת ומעליבה על חלקו של לפקוביץ בייסודו של המוזיאון. זה היה שכר בגידתו של היהודי המתבולל על אף הדגשת הזדהותו עם האומה ההונגרית.

ב 12.10.1926 נתפרסם ב„אג׳טארטש״, שבועון יהודי, ראיון העורך עם ד״ר בלתזאר. הראיון היכה גלים בקרב יהדות העיר.

„בעיית היהודים, לצערנו, קיימת — קבע הבבישוף. ולא מפני שהיא חיונית לחברה או מחוייבת המציאות. היא קיימת, כי יש חוג מסויים המעלה את הבעיה בכוח, כדי לעשותה קרדום לחפור בו. רק מבבחינה אחת ויחודה יש להצדיק את העלאת הנושא

והיא: להחיות את המדינה העברית, מולדת עם ישראל, ולאפשר את השיבה לארצם לכל אלה שאינם רוצים, או אינם יכולים להתבולל בתוך העמים המארחים. טיפול בינלאומי נאות בדבר שיבת ציון יפתור את בעיית היהודים."

בדצמבר 1926 נתקיימו בחירות כלליות במדינה. לרגל מסע הבחירות שלו ביקר ראש הממשלה, הרוזן אישטוואן בתלן בעיר, וכדי להבטיח לו את קולות היהודים ערך ביקור נימוסים אצל רבני שתי הקהילות.

ביקורו בביתו של ד"ר שלזינגר כוסה ע"י העיתונות המקומית. לאחר הברכות ההדדיות התעניין ראש הממשלה בוילמוש בכר ד"ר, מגדולי מדעי היהדות, אשר תמונתו קישטה את הקיר בחדר העבודה של הרב.

האם יש כמוהו, אנשי מדע, ליהדות הונגריה גם היום? — שאל הרוזן.

ד"ר שלזינגר תיאר קצרות את קשריהם של חכמי בית המדרש לרבנים עם המוסדות המדעיים בכל רחבי העולם וסיים את דבריו: אנו גאים על כך שאישי מדע היהדות, ילידי הונגריה, קנו להם שם עולם, איש איש בשטח פעולתו.

במה תוכל להסביר תופעה זאת, כבוד הרב — שאל ראש הממשלה.

„בכך, כבוד מעלתו, שבימי המשטר הליברלי נהנו יהודי הונגריה מאווירה חברתית שקטה. ובכל מקום שהונח ליהודים פרחה ושיגשגה תרבות ישראל. לדאבוננו מורגשת בשנים האחרונות הרעה מסויימת, ומעתה ארץ ישראל ואמריקה ישמשו מרכז למדע היהדות."

הרוזן התעניין בהבדל המהותי בין העדות היהודיות השונות, בין הניאולוגים, האדוקים והלא מזדהים (סטאטוס־קוו) והרב הסביר שבעיקרים המוסריים שאין להרהר אחריהם אין הבדל בין העדות היהודיות השונות. כאלה היו רק בתקופה העתיקה בין הפרושים, הצדוקים והאיסיים.

„הם היו הקומוניסטים הראשונים, לא כן? — העיר בהלצה ראש העיר שנלווה אל ראש הממשלה במסע ביקורו.

„אכן — השיב הרב שלזינגר בשנינות עדינה — האיסיים היו החברה הקומוניסטית הראשונה. מתוך שורותיהם יצא גם מייסד הנצרות."

לאחר השיחה הממושכת והמעניינת ביקרו ראש הממשלה ופמלייתו גם אצל הרב שטראסר, וגם שם עבר הביקור באווירה נעימה ואדיבה.

הביקור עורר תקוות רבות בקרב יהודי דברצן וכולם ציפו לשיפור ניכר של היחסים בין החברה הנוצרית ובין היהודית.

בבחירות שנתקיימו כמה ימים אחר הביקור נתחלקו שלושת המנדטים של העיר ביחס של 2 — 1 לטובת האופוזיציה. הרוזן בתלן קיבל מנדט ויחד איתו נבחר מועמד המפלגה הסוציאל־דמוקרטית, עורך־הדין היהודי אימרה ג'ירפי ד"ר.

ב־1917 חל שינוי בהנהלת הקהילה. איגנץ ריטר, סגן ראש הקהילה, נפטר ובמקומו

נבחר וילהלם שווארץ, בשם זה השני מאותה משפחה. היהודים בכו מרה על מותו של ריטר, שהיה מהנדס־ארכיטקט נודע, יען כי האיש, נעים ההליכות, היה חביב על כל הקהילה.

ההנהלה החדשה הסבה תשומת לב רבה לביסוס מצבה החמרי של הקהילה. סגן ראש הקהילה העלה את הרעיון שכדאי לה לקהילה לנצל את מגרשה ברחוב האטואני. הוא הציע לבנות בית מגורים גדול על המגרש.

ב 1927 נפטר בשיבה טובה מוריס בלום, דיין הקהילה. הרב שישיבתו הקבועה היתה בביה"כ ברחוב קאפלונאש היה מוסמך לרבנות מטעם רבנים אדוקים. הוא עצמו היה אדוק ביותר, אולם נועם הליכותיו וטוב לבו חיבבוהו על כל שכבות הציבור.

באותה שנה בחרה הנהלת הקהילה במקום הרב בלום את לאיוש פריד, גם הוא רב חרדי לדיין. רב פריד הצעיר התמסר לעבודתו, לניהול בית הכנסת הקטן, בלהט. אולם דא עקא. דרשותיו ביידיש לא הובנו על ידי הצעירים. מאוחר יותר נאלץ לתת את הרצאותיו ולדרוש את דרשותיו בלשון המדינה.

בסתיו 1927 הוקם במסגרת הקהילה הסניף של OMIKE, איגוד יהודי לפצת התרבות. שמעון הבשי ד"ר, רבה הראשי של בודפשט ויו"ר האיגוד כיבד בבנוכחותו את אסיפת היסוד של האיגוד. באסיפה נבחר ליו"ר הסניף לאיוש ליטאי, מנהל בנק מקומי, והרופא יוליוס בארטא ד"ר למזכיר. שנה אחר כך, עם מותו של ליטא, נבחר שמואל גאל, מנהל חברת החשמלית המקומית, ליו"ר האיגוד. עיקר מטרת ה OMIKE היה לתמוך בסטודנטים יהודים מחוסרי אמצעים.

מקביל לאיגוד הנ"ל נוסדה גם מחלקת הצעירים של אותו מוסד. מחלקת הצעירים שימשה מסגרת חברתית לסטודנטים היהודים שלמדו באוניברסיטאות דברצן. יו"ר המחלקה היה סטודנט המשפטים, לאסלו הגדוש.

ייסוד ה OMIKE היה צוו השעה. מספר היהודים שנתקבלו בבתי הספר הגבוהים עלה משנה לשנה וכן חזרו הביתה סטודנטים שבגלל חוק נומרוס קלאוזוס נאלצו ללמוד בחוץ לארץ. עם סיום לימודיהם חוייבו לעשות בחינות השלמה באחת האוניברסיטאות של המדינה. בין הסטודנטים האלה היו רבים שמצבם החמרי היה דחוק ביותר, ורק בקושי רב החזיקו מעמד. הנהלת האיגוד OMIKE נחלצה לעזרת הנזקקים ואמרה לדאוג למזונם של הצעירים הנצרכים. ב 1928 שכרה הנהלת האיגוד דירה גדולה בבית אשר ברחוב פיאץ מס׳ 19 והתקין שם מנזה ומועדון לסטודנטים.

בשנות העשרים, עד 1929, התבססה הגימנסיה והעמידה על יסוד חזק. מספר התלמידים הלך וגדל ומורים חדשים נתווספו אל הוותיקים. ב 1926 הוזמן ע"י ועדת הפיקוח של הגימנסיה המורה אלכסנדר ואג, אשר גם הוא היה קרבן האנטישמיות וגורש ממשרתו הקודמת ע"י הפיקוח של איזור סגדין.

בנובמבר 1927 נפטר בגיל צעיר יוסף גונדה ד"ר, שהיה אהוב ונערץ על חבריו

ותלמידיו. בן 47 היה במותו. וכך הספידו ד״ר קארדוש ל. בדו״ח ביה״ס: „בית ספרנו שיכל אחד ממוריו המעולים ביותר. למדן מופלג, איש מסור מאין כמוהו היה האיש ונערץ על טוב לבו.״ במקום המנוח נבחר וילהלם סקלי להורות היסטוריה וגיאוגרפיה.

ב 1927 הצטרף אל חבר המורים ארנו עזרא גרוס, מורה ללטינית, גרמנית ועברית. לפניו שלושה מורים לימדו עברית: ליפוט קראוס, הנריך גרינהוט ומוריס מנהיים.

בסוף שנת הלימודים 1929/1928 עוד שני מורים חדשים נלוו אל הוותיקים: לאסלו בנצה ובילא פניו ד״ר. הראשון ללימוד מתימטיקה ופיסיקה, השני ללימוד מדעי השבע. ד״ר פניו היה איש בעל מרץ, מוסיקאי וחובב תזמורת. כבר בשנת עבודתו הראשונה ניגש לאירגון תזמורת בביה״ס. המורים החדשים האלה הסתגלו עד מהרה לסדרי העבודה ואורח החיים המיוחדים של ביה״ס. הודות להשכלתם ומהלכיהם הנאים השתלבו בחברת האינטליגנציה היהודית של דברצן.

בספטמבר 1927 נפתחה פנימיה לתלמידים יהודים ביזמתו של ליפוט קארדוש בבית ברחוב נמזטור 6. מנהל הפנימיה היה לאסלו קארדוש ד״ר. דו״ח השנתי של ביה״ס מגדיר את יחסי המוסד עם ביה״ס במלים הבאות: „מבחינה משפטית אין כל יחסים בין הפנימיה והגימנסיה שלנו, אולם אנו קשורים בה בקשר בל־יינתק.״ אכן, הודות לפנימיה חל גידול במספר התלמידים. היא שימשה בית נאמן לילדים שבאו ללמוד בגימנסיה מקרוב, הכפרים הסמוכים; ומרחוק, מארצות השכנות.

עם ביסוס המוסד והתגבשות סדריו ועם ריבוי תלמידיו נתאפשרה עריכת טיולים לימודיים בפיקוחם של המורים. באביב 1925 עלו התלמידים עם מוריהם לבודפשט וסיירו בסביבתה. המטיילים נהנו מהכנסת אורתים לבבית של הגימנסיה היהודית של בודפשט. ביוני 1926 נערך טיול ברכבת לאוסטריה. הסיורים בוינה ובהרי האלפים עשו רושם בל יימחה על המשתתפים. ביוני 1928 יצאה קבוצה גדולה לבקר באיזור הרי הטאטרה הגבוהה. אל הקבוצה הצטרפו גם הרב שליזנגר ורעיתו.

זיקת הציבור אל מוסד טיפוחיו באה לידי ביטוי גם בשנים הבאות. שוחרי הגימנסיה לא חדלו מלהעתיר עליה מענקים, מילגות, ומיתקני לימוד שונים. ב 1927 תרם אלכסנדר בראון, מרפא שניים במטי־סאלקא, מפת קטיפה מהודרת על שולחן ביה״כ של הגימנסיה.

בספטמבר 1928 נפתחה גם הכיתה השמינית. בזאת היתה הגימנסיה לבית ספר תיכון שלם על שמונה כיתותיו. יחד עם זאת הוענקה לו הזכות מטעם משרד החינוך לקיים בו בחינות בגרות. כביבת ספר מוכר היתה הגימנסיה כאחד ממוסדות החינוך התיכוניים הממלכתיים.

בשנת 29/1928 זכתה הגימנסיה במילווה להקמת מבנה חדש.

ב 4.3.1928, בעת ביקורו של ראש הממשלה בדברצן, (אותה ייצג בפרלמנט) התייצבה בפניו משלחת מטעם הקהילה. המשלחת הוצגה בפני הרוזן בתלן ע״י ד״ר באלטזאר, הבישוף הקאלוויניסטי של העיר. ד״ר פהר מסר לראש הממשלה את תזכיר הקהילה בה

נתבקשה הממשלה לתת מלווה בנייה והשלמת משכורת למורי התיכון בשיעור 25 — 30 אחוז ממשכרתם.

לא אבר זמן רב ומשרד החינוך השיב לבקשת הקהילה: 1) המלווה לבנייה אושר החל מ 1.7.1928, 2) השלמת שכר המורים לא אושרה — בחוסר תקציב. בשנה הבאה הקציב משרד החינוך סכום מסויים להשלמת שכר המורים, אולם שר האוצר מחק את הסעיף הזה מהתקציב. נוהל זה חזר ונשנה שנה אחרי שנה. מכאן אנו לומדים שמשרד החינוך לא התייחס ברצינות לבקשת הקהילה. נוח היה לו לטעון שהוא עשה את שלו ואינו אשם בכך ששר האוצר מחק את ההקצבה.

הגימנסיה מילאה תפקיד חשוב בחיי הקהילה לא רק כמוסד חינוכי אלא גם כמרכז תרבותי. ההרצאות שנתקיימו בה ומחוץ לכתליה ע״י מוריה — העלו את רמתה הרוחנית של עדת יהודי דברצן שהיתה ידועה בכל קהילות המדינה.

אולם ההרצאות ההדור של הקהילה שימש אכסניה לתרבות במשך שנים רבות. ההרצאות שנתקיימו לאחר מוצאי שבת משכו קהל גדול וצמא תרבות. הקורסים לספרות ולאמנות שנערכו ביוזמת הגימנסיה נשאו צביון של „אוניברסיטה עממית״. מורי הגימנסיה ומרצים אורחים גיבשו „משמרת תרבות״ מסורה ונלהבת מבין צעירי שתי הקהילות.

מורי הגימנסיה היו פעילים גם בחיי התרבות של העיר ושל המדינה. אלברט קארדוש ד״ר, מנהלה הוותיק של המוסד, היה עמוד התווך ב„חוג צ׳וקונאי״ בה התרכזו סופרי האסכולה השמרנית. כן הרבה לפרסם מאמרים בכתבי עת לבלשנות, ובעיתונות היהודית. לאסלו קארדוש ד״ר ופאול קארדוש ד״ר, המורים הצעירים, מילאו תפקיד חשוב בחוג ע״ש אדי, ששימש אכסניה לסופרים בני הדור הצעיר והתוסס. דבריהם שהופיעו על דפי כתב העת היומרני „ניוגאט״ (המערב) עוררו עניין בחוגי הספרות במדינה שנשאו עיניהם למערב, ללונדון ולפאריס.

מגמת ערבי הספרות והתרבות היתה כפולה. מחד גיסא להפיץ דעת ולעדן את הטעם, מאידך גיסא, למצוא מזיגה נאותה בין ערכי היהדות ובין הערכים הכלל־אנושיים. דוברו של רעיון מיזוג היהדות וההומניזם היה המנהל הקשיש, ד״ר קארדוש. הרצאתו: „פולחן שירת פטפי והיהדות״ וכן מסתו: „ההספד ההונגרי הקדום ותפילת יתגדל״ נאמרו ונכתבו ברוח זאת. הרצאותיהם של ד״ר שלזינגר ועזרא גרוס חבקו תמיד זרועות עולם היהדות.

בשנות העשרים ניתנו מספר הרצאות בפני קהל גדול ומובחר ועוררו התעניינות בכל עיר, היו: משוררים יהודים־צרפתיים״ לד״ר קומלוש א.; „הפילוסופיה המודרנית לד״ר סמרה; „בעיות הפילוסופיה היהודית״ לד״ר זילברפלד; „שירת שקספיר״ למשורר ההונגרי הדגול, יוליוס יוהאס; „ארץ ישראל בעיני מאמין קאלוויניסטי״ לד״ר אצ׳די, פרופ׳ באוניברסיטת דברצן; „התישבות בדברצן״ למנהל המוזיאון המקומי, ד״ר זולטאי.

חיי התרבות היהודיים נתעשרו ע״י המקהלה שראשיתה היה מצער, אך במשך השנים

נתארגנה כהלכה ושימשה גורם תרבותי רציני. ב 1924 התייצבה בראשה אמיל רוטמן, פקיד צעיר. מסירותו שלא ידעה ליאות נשאה פרי הילולים. תחילה לא הצטיין בבקיאות יתר בניהול מקהלה. ידיעותיו בנגינה בכינור היתה בינונית, ונסיונו בניהול מקהלה היה זה של חובב. אולם רצונו העז, מסירותו וכשרונו הטבעי הפכוהו למנצח טוב מן הרגיל. „מאז החלטתי להחיות את המקהלה — רשם רוטמן בזכרונותיו — למדתי במשך שנים רבות בעקשנות ובהתמדה, כי המקהלה התפתחה, ואני רציתי להיות ראוי לה.״ אכן, הופעות המקהלה בערבי תרבות הוסיפו פאר ורוממות רוח לאירועים החגיגיים.

חוג המקהלה פעלה לפי תקנון כאיגוד חברתי. יו״ר היה לו וחבר פקידים, שנבחרו באסיפה כללית של החברים בדרך דמוקרטית. במשך שנים שימש ד״ר ברונר יו״ר ואילו חבר הפקידים נתגייס מכל שכבות החברה. ארמין מזו היה סגן יו״ר; שמעון סקלי גזבר, בילא לבל מזכיר, בילא שוורץ (פועל) נוטריון. חברי המועצה היו: גיזא ליברמן (מדפיס), מיקלוש הרשקוביץ (מדפיס), שמעון סקלי (מורה), זימונד סנש ד״ר (רופא), דויד טננבאום (חזן), ליפוט שבשטין ד״ר (עו״ד), אוגן ולדמן (קצב), אלכסנדר ואג ד״ר (מנהל הגימנסיה), אוגן קנדל, אלכסנדר גליק, אלכסנדר דארנא (פקידים), אימרה האס ד״ר (מורה).

חברי המקהלה, בחלקם ותיקים וחלקם חדשים, היו: דזידר ברנאט, אלכסנדר ברנאט, אימרה ארנפלד, מיקלוש ארנפלד, זולטן ארנפלד, בילא פרידמן, מיכאל פרידמן, בילא לבל, דזידר לבל, פרנץ לבל, אוגן אקשטיין, דזידר פריד, אוגן קליין, אלכסנדר גרוסמן, אלכסנדר קליין, אוגן גוטמן, יוסף פרייסלר, בילא שווארץ, לאסלו ודס, אוגן וייס, אוגן וירטמן.

החגיגה שנערכה לרגל חנוכת דגל המקהלה סימלה את התבססותה. הדגל הוענק ע״י אלמנתו של פרנץ פולצ׳ק. האירועים שהיו קשורים עם חנוכת הדגל נמשכו יום שלם. בבית הכנסת ובחצרו נערך טכס דתי. ד״ר שלזינגר ברך את הדגל ונושאיו המשוררים. נבל זהב התנוצץ בקצה מוט הדגל. בערב נערך קונצרט מקהלה חגיגי בהשתתפות המון רב באולם המלון „אראני ביקא״.

מאז 1926 השתתפה המקהלה בכל תחרויות המקהלה הארציות, בין היתר בזו שנערכה ב 1928 בעיר סגדון ובה זכתה בפרס. באשר לקונצרטים החגיגיים ולהופעות אחרות עשתה המקהלה רבות וסייעה להפצתם של השירים העבריים וזכתה להערכת הציבור הרחב.

במקביל עם ביסוס איגוד המקהלה נתארגנה גם מקהלת ביה״כ הגדול ברחוב דיאק פרנץ. בשנות העשרים הראשונות היתה המקהלה קטנה במספר, ורק גברים השתתפו בה. לאחר הקמת הגימנסיה נצטרפו אליה גם תלמידים. קולם הדק והגבוה הוסיף גוון לנגינה הגברית. כוח משיכה למקהלה שימשה ההנחה, ממנה נהנו ילדים חסרי אמצעים, חברי המהקלה. במרוצת הזמן קיבל על עצמו דויד טננבאום, החזן הראשי, את האפיטרופסות על ילדי המקהלה. כאבא מסור דאג להם, אסף כספים לילדים העניים, דאג למלבושם ולשכר הלימודים שלהם. החל מ 1926 נטל לידיו יצחק פיש, חבר הקהילה

האורתודוכסית, את שרביט המנצח. ב 1935, לאחר פטירתו, נתמנה אמיל רוטמן למנצח מקהלת בית הכנסת.

גוון מיוחד היה בקשת הגונים של יהדות דברצן תכלת־לבן של הנוער הציוני. הואיל וההסתדרות הציונית לא היתה אגודה מוכרת ע״י הממשלה — פעלו קבוצות „אביבה־בריסיה״ במסגרת הקרן הקיימת לישראל ותחת חסותה קיימו את אסיפותיהן. עיקר פעולתן היה איסוף כספים לקק״ל, עריכת חגיגות ברוח הלאומיות היהודית וקיום סמינריונים לליבון בעיות הציונות.

בשנת 1927 זכתה ההסתדרות הציונית באישור ממשלתי, וכך נתאפשרה פעולה נרחבת יותר וכן אירגון מבוגרים. על סמך האישור הוקמו בכל רחבי המדינה סניפים להסתדרות הציונית. זה שבדרבצן היה מהגדולים ומהפעילים. ב 1927 נתקיימה אסיפה מכוננת לסניף, בה השתתפו כל אלה שבצעירותם היו חברי אירגון הסטודנטים הציוני „מכביה״: לאיוש ברונר ד״ר, ארנולד גנדר ד״ר, קרל גלמן ד״ר, הנריך גרינפלד, דזידר היינל ד״ר ועוד. כן הצטרפו אל הסניף ותיקי הציונות בעיר: ארמון מזה, מיקלוש הרשקוביץ, יוסף ארנפרוינד ועוד. ליו״ר נבחר ד״ר ברונר וסגנו היה ארמין מזה.

עם התגברות האנטישמיות גדל מספר הציונים בעיר.

בשנת 1928 חדלה הקהילה להיות אירגון נפרד בין שתי המסגרות הקהילתיות המוכרות, הניאולוגית והחרדית. בשנה ההיא העלתה ישיבת הממשלה על סדר יומה את בקשת הקהילות סטאטוס־קוו להתיר להן התארגנות ארצית בתוך מסגרת עצמאית. „בשנת ההיא הכירה הממשלה בזכות שאיפת קהילות הסטאטוס־קוו לצאת מבדדיותו להתארגן במסגרת ארצית, דבר שיאפשר להן לזכות בנציגות עצמאית.״

ההישג היה פרי מאמציו של פרנץ פהר ד״ר, ראש הקהילה, שנעזר רבות ע״י ידיד היהודים, ד״ר בלטאזר, בישוף העיר.

ב 1928 הוקם איגוד חדש שתרם רבות לפיתוח התרבות המוסיקלית. נוסדה במסגרת הגימנסיה תזמורת התלמידים. המורה בילא פניו ד״ר שהצטרף אל חבר המורים בפברואר 1928 היה חובב נגינה. באירגון התזמורת מצא מקום להתגדר בו. התזמורת היתה מורכבת ממנגני כנור, בטנון וצ׳לו ובשנות השלושים הפכה לתזמורת קמרית בעלת רמה נכבדה.

בשנה ההיא התייצבה בפעם הראשונה לפני קהל מקהלת התלמידים, בחגיגות 15 במרץ. המנצח האורח היה אמיל רוטמן. בשנת הלימודים החדשה הצטרף אל סגל המורים וכמנצח ומורה לזימרה עשה רבות להאדרת תרבות הזימרה בקרב הצעירים.

בראשית שנת לימודים 1929/1928 העניק משרד החינוך לגימנסיה זכות לקיים בחינות בבגרות במוסד. בזאת היתה הגימנסיה לבית ספר תיכון „מוכר״.

ה„שמיניסטים״, תלמידי בית הספר הראשונים, חשו בחשיבות המאורע וטיכסו עצה במה להביע את רגשי תודתם למוסד, בו ביכרה ילדותם וגמלה בחרותם.

אחד משוחרי הגימנסיה, שמואל סאנטו ד״ר, מנהל בנק מקומי, העניק מאה פנגה להכנת דגל למוסד. תלמידי הכיתה השמינית החליטו להצטרף למפעל. הם השלימו את מחיר הדגל וקנו כתר לספר התורה של ביה״כ אשר לבית הספר. נבחרה ועדת ביצוע ולראש הוועדה נבחר לאסלו גונדה. את מלאכת תיכנון הדגל והכתר מסרו לחברם ללימודים, מיקלוש אדלר, שעתיד היה להיות אמן ומורה לציור.

ועדת הביצוע באה בדברים עם חבר המורים, הוחלט לקיים את טכס חנוכת הדגל בחודש יוני. אלישבע בירו, אמנית למלאכת מחשבת, תפרה את הדגל ואילו כתר התורה נעשה ע״י הצורף, אישון ואגי. ד״ר פניו הבטיח את שיתוף התזמורת ואמיל רוטמן את השתתפות המקהלה.

סוף סוף הגיע יום הפרידה של הבוגרים, יומם האחרון והגדול, 9.6.1928. על החגיגה דיו״ח בפרוטרוס העיתון המקומי: „לפני שמונה שנים עשה את צעדיו הראשונים הבנימין שבמוסדות העיר, הגימנסיה היהודית. כל ההתחלות קשות הן ומכשולים נערמים בדרכו של כל מפעל חלוצי. אולם אין דבר העומד בפני הרצון, ואת ההתפתחות אין לעצור. המימרה הזאת התגשמה בחיי המוסד אשר מתכנניו התגברו על כל המכשולים: על האדישות, על ההססנות ועל גילויי רצון רע. עתה, שמונה שנים לאחר ההתחלה, זכותו של בית הספר לסקור את עברו בגאווה ובתקווה גם יחד.״

החגיגה נפתחה בבוקר בבית הכנסת הגדול. בתפילה הופיע גם ד״ר בלטאזר, בישוף העיר, בראש פמלייתו. דויד טננבאום, החזן הראשי, פתח את הטכס בשירה בליווי המקהלה. הלב רטט למישמע מזמורי התהילים שעלו על כנפי הקולות הערבים שמילאו את ההיכל. מוריס נוימן, תלמיד בוגר, נשא נאום נרגש ומסר בשם התלמידים את הכתר לתעודתו. דרשתו של ד״ר שלזינגר מענייני דיומא סיימה את החלק הראשון של הטכס.

בצאת הקהל מביה״כ התיישב על הספסלים בחצר מול שולחן הכבוד שהיה שמור לנכבדים ולחתני השמחה. המוני התלמידים של הגימנסיה תפסו מקומות מאחורי שורות המבוגרים.

ליד שולחן הכבוד שהיה מקושט בפרחים התיישבו מול הקהל הנכבדים, ואילו הבוגרים ישבו בשני צידי השולחן הארוך. בין נכבדים היו: המנהל, ראשי הקהילה, נציגי הכנסיה הקלוויניסטית, העיריה ומשרד החינוך: אלברט קארדוש ד״ר, אישטוואן ואשרי ד״ר, ראש העיריה, דזידר בלטאזר ד״ר, הבישוף, הרב ד״ר שלזינגר, ד״ר פהר, ראש הקהילה, הנזיר יוסף לוקץ׳, מנהל גימנסיית הפיאריסטים, הפרנסים אוגן פרוינד ד״ר ושמואל סאנטו ד״ר.

הדגל היה עשוי משי. מצד אחד בגוני המדינה ומצד שני — בתכלת־לבן. בקצה מוט הדגל התנוסס מגן דויד עשוי נחושת קלל.

הקהל קם על רגליו ושר את ההימנון ההונגרי. אחר כך בא תור התזמורת שניגנה

אחת מיצירות היידן (ה דור, אופוס 1). ד״ר פהר בנאום הפתיחה שלו הדגיש, כמנהגו בקודש, את נאמנות היהדות למולדת ההונגרית. בגאווה מוצדקת הצביע על כך ש„צבא״ התלמידים של המוסד מונה למעלה מ 400 נפש. אחריו קם יוסף בלאויר, תלמיד השמינית, ודיקלם בהתלהבות שיר תהילה שחובר ע״י מיקלוש אנגל, חברו לכיתה. לאסלו גונדה, בוגר המחזור, נשא נאום פרידה רב רושם. הוא העלה על נס את חשיבות דגל המוסד ונפרד מה„אלמה מטר״ במלים נרגשות. המנהל, ד״ר קרדוש קיבל את הדגל מהבוגרים. בדבריו הקיש את מאבק היהדות להשגת שוויונו לסבל הקלוויניסטים בימי הקונטרה־רפורמציה. מה סבל חסידי קלווין לא היה לשווא כן מאבק היהודים ישיג את המטרה הנכספת: שוויון אמת וחירות במדינה. בסיום נאומו ציטט את סיסמת הדגל: „באמונת קדומים של אבותינו ובנאמנות למולדת ההונגרית.״ גורג׳ קליין, תלמיד כיתה שביעית, נטל מידי המנהל את הדגל לשומרו בשנת הלימודים החדשה.

בתום מחרוזת הנאומים הוחל בחנוכת הדגל. הבישוף תקע במוט הדגל את המסמר הראשון, בפסקו פסוק מתאים בעברית. האישים שנתכבדו בחנוכת הדגל מבעוד יום ניגשו אחד אחד אל הבמה ותקעו את מסמריהם במוט. תרומתם הכספית הוקדשה גם היא לכיסוי ההוצאות להתקנת הדגל.

יהדות העיר היתה ימים רבים תחת הרושם העז של החגיגה וייחסה לה חשיבות חברתית ממדרגה ראשונה.

בשבועות שלפני חנוכת הדגל נתקיימה הצעדה של הבוגרים, לפי המתכונת המסורתית של בוגרי כל הגימנסיות במדינה. ביום הלימודים האחרון עברו הבוגרים בסך תוך שירה עליזה בין שורות התלמידים של מוסד כשקהל ההורים והמורים חוזים במחזה מתוך התרגשות. אמהות ואחיות קטנות השליכו גבעולי פרחים אל עבר יקיריהם שסיימו את לימודיהם בתיכון. הטכס שנערך בבית הכנסת היה למסורת ולפי מתכונתו נפרדו גם המחזורים הבאים ממוריהם וחבריהם.

במחציתו השניה של חודש יוני נתקיימו בחינות הבגרות. לאיוש אדי, אחיו של המשורר ההונגרי המהולל, מפקח ראשי של המחוז, ישב ראש בחבר הבוחנים.

לאחר פירסום תוצאות הבחינות ברך ראש הקהילה את הבוגרים ואיחל להם הצלחה בדרכם בה בחרו. בערבו של היום נתקיים נשף עליז באולמו של מלון פרונר. השתיה כדת ונגינות תזמורת צוענים סייעו לרומם את מצב רוחם של התלמידים בהעלותם זכרונות מתעלוליהם במשך שמונה שנים. המורים והבוגרים נפרדו כידידים.

רובם של 47 הבוגרים המשיכו לימודיהם בבתי הספר הגבוהים. סעיף 17 בחוק החינוך משנת 1928 הקל במידה ניכרת את חוק „נומרוס קלאוזוס״ הידוע לשמצה.

ב 1929 התפטר ד״ר קרדוש, מנהלה ומייסדה של הגימנסיה. כשים טוב לב קיבל ב 1921 את הזאטוטים המפוחדים לכתלי המוסד ובחוש פדגוגי בלתי רגיל הדריך אותם עד הגיעם לבגרות.

ועדת הפיקוח קיבל את התפטרותו ומינה במקומו את אלכסנדר ואג ד״ר שהורה במוסד צרפתית וספרות הונגרית לשנת נסיון. לאחר שנה אושרה קביעותו והמשיך את מפעל חייו של קודמו בהצלחה רבה עד 1944.

ב 1929 ניגשה הקהילה למימוש תכניות הבניה שלה. היא השכילה להשיג הלוואה בסך 105.000 דולר מאחד הבנקים הגדולים. הקהילה התחייבה לפרוע את הקרן על הריבית ב 25 תשלומים שנתיים במטבע קשה. העיסקה נתאפשרה הודות לאווירה הבינלאומית הנוחה ששררה בעולם לאחר הסכם־לוקרנו.

תנאי התשלום לא היו נוחים במיוחד. אם הקהילה התחייבה בהם עשתה זאת בתקווה שבית המגורים שעתיד היה להיבנות יכניס רווחים גדולים לקופתה. באותו זמן היה ביקוש רב לדירות פאר בשכירות וחישובי ההנהלה היו מבוססים מבחינה משקית.

בהתקבל ההלוואה הוחל בבנייה. הבניין הקטן שמט כבר לפול נהרס. הקבלנים טוט את סבסטיאן הקימו לפי תכניות האדריכל אישטוון שאיו בניין בן חמש קומות. הדירות הגדולות היו מצויידות בכל המתקנים המודרניים (מעלית, הסקה מרכזית, מים חמים) ועד מהרה נשכרו בשכר חודשי גבוה.

דעת הקהל היתה מפולגת והושמעו דברי ביקורת לעצם הרעיון. היו שהביעו חששות בדבר ההתחייבות הכבדה במטבע קשה. אחרים פסלו את עצם הרעיון. אין זה מעניינה של הקהילה לפתוח בפעילות משקית. החשדנים שבחבורה העלו את האשמה שכל תכנית הבנייה לא באה אלא כדי להעשיר את הקבלן, בנו של סגן ראש הקהילה. לוחשי לחישות לא הסתפקו בהאשמות מעין אלו והשמיצו את שאיו שהתנצר בסתר. האווירה היתה דחוסה ושערוריה ציבורית עמדה להתחולל. הקבלן, כדי לשים קץ ללחישות, הופיע בבית הכנסת ובאופן הפגנתי ביקש עליה לתורה כדי שיוכל לתרום סכום ניכר לצדקה.

ב 1929 נסתיימה בחיי יהודי הונגריה תקופה בה חזקה התיקווה שמשטרו של הרוזן בתלן יוסיף להטיב את מצב היהודים מכל הבחינות. תיקווה זאת ינקה מהאופטימיות ששררה באירופה כולה. המעצמות התקרבו אלו אל אלו ושלום ממושך נראה באופק הפוליטי וההון האמיקאי ביקש לו אפשרויות השקעה באירופה.

התקווה הזאת התנפצה עד מהרה על סלעי המגור של המשבר אשר סימניה נראו כבר מקודם. המשבר האמריקני הגדול מוטט את אשליות העולם. קדרו פני השמיים והיה חשש מבוסס שהסופה בראש ובראשונה על ראש היהודים תחול.

באירופה ובעיקר במרכזה כבר בסוף שנות העשרים ניראו סימני המשבר שפקד את החקלאות. שיטותיה היו מיושנות, לכן לא יכלה לעמוד בפני תחרותה של החקלאות שמעבר לים שהיתה מודרנית, ממוכנת ובנוייה על המונוקולטורה. כתוצאה מכך ירד מחיר החיטה משנה לשנה בכל הארצות המגדלות תבואה וביניהן גם בהונגריה. המוני האיכרים ובעלי המשקים הקטנים נידלדלו. דילדול זה גרם לירידת כוח הקנייה, לצימצום השווקים, לשיתוק המסחר ולשקיעת התעשייה. הממשלה ההונגרית ניסתה לתקן את מצב האיכרים

ע״י מתן סובסידיות (בוליטה) על חשבון משלמי המסים — אולם ריפוי שטחי זה לא תיקן את המצב. הבהלה שפקדה את הבורסה בניו־יורק פתחה את סכר המשבר הכלכלי באמריקה ובעולם כולו. המשבר גרם לחוסר כסף, לצימצום האשראי, אסונות כלכליים שלא פסחו גם על הונגריה.

על השפעת המשבר הזה על יהדות ידובר בפרק הבא. כאן, בטרם נסיים את תיאור התקופה הנדונה, נסקור בקצרה את החתך החברתי של יהדות דברצן.

הנתונים הסטאטיסטיים עליהם מבוסס סקר זה מתייחסים לקהילה הסטאטוס־קוו. והואיל והקהילה החרדית היוותה 20 אחוז מכלל יהדות העיר — אפשר להסיק מסקנות גם לגביה. בכל מקרה שיש הבדל בין החתך החברתי של שתי הקהילות — אציין את השוני.

בסוף שנות העשרים היו רשומים 2200 משפחות, כלומר 2200 משלמי מסים, בקהילה הגדולה.

לפי נתוני הסטאטיסטיקה דלעיל 75 משלמי מסים צויינו כאיכרים ובעלי אחוזות. ספרו של אלאיוש קובץ ד״ר, שפורסם ב 1920, מזכיר פרט מעניין בנידון: 43 אחוזים של הקרקעות במחוז דברצן היו בידי שבעה יהודים. בית ליכטנשטיין ובית הרטשטיין היו האריות שבחבורה הזאת.

בעלי האחוזות היהודיים הצטיינו בניהול ראציונאלי של משקם וביחסם האנושי אל עובדיהם. פרט זה אושר גם ע״י פטר ורש, סופר חקלאי ידוע של התקופה ההיא. הוא דרג את בעלי המשקים לפי יחסם אל הפועל החקלאי: חיי העובד במשקי הכנסיה היו קשים ביותר, נוחים היו באחוזות של הבנקים, וטובים מאוד במשקי היהודים.

חוק הרפורמה האגררית משנת 1920 הפקיע כעשרה מיליון דונם אדמה מידי בעלי האחוזות הגדולות. ברם חוק זה כמעט ולא פגע בחוות של האחוזאים היהודים של דברצן. משקיהם, שניהולם שימש דוגמה לרבים, הוסיפו לשגשג. מבני העדה החרדית רק כ 15 עסקו בחקלאות וניהלו משקים קטנים או בינוניים.

האחוזאים היהודים בדברצן היו צאציהם של ראשוני המתיישבים. הם דמו באורח חייהם ובמנהגיהם אל בני מעמדם הנוצרים, היו מתבוללים משאר השכבות שבחברה היהודית. יחד עם זאת שמרו על מקומם ומעמדם המורם גם בחיי הקהילה.

הרוזן בתלן, ראש ממשלת הונגריה, בשנות העשרים ראה בבעלי האחוזות את הלוז שבשידרת המעמדות במדינה. גישה פוליטית מיוחדת זאת שיפרה בעקיפין גם את מעמדם של האחוזאים היהודים, שזכו בכך בהערכה אישית מיוחדת. לשבחם ייאמר שלא היו בהם מדרכיו ומהליכותיו של הסנוב. לעומת זאת השפיעו שלא במתכוון על המשכילים, על בעלי המקצועות החפשיים, על העשירים. אלה סיגלו לעצמם, מתוך חיקוי והידמות אל הגדולים, את גינוני האצילות ואת היהירות הסנובית. אחדים מהם חכרו להם משקים גדולים, כגון עורכי הדין העשירים, מיקלוש קונפי ד״ר ומיקלוש גייגר ד״ר. מגמתם היתה שקופה למדי: ביקשו להוסיף לעצמם גבהות והילה של אצילים.

72 עורכי דין, 50 רופאים, 18 מהנדסים, כ 25 מנהלי בנקים, ביניהם אחדים בוגרי אוניברסיטה, היוו את מעמד הביניים של המשכילים, ביחד כ 150 משפחות. בשנות שלאחר מלחמת העולם הראשונה עברה הנהגת הקהילה לידי מעמד ביניים זה. שני האישים שכיהנו כראשי הקהל בפרק זמן שבין 1921—1944 היו בני המעמד הזה. פרנץ פהר ד״ר היה עורך דין, אוגן אונגר היה מנהל בנק. כדי להשלים את התמונה נבדוק את רשימת הפרנסים. הממונים על הכספים היו לפי סדר זמנים: יוסף האלמאג׳י, סיטונאי; מיקלוש גייר ד״ר, עורך דין; איגנץ מרקוביץ, מנהל בנק! מיקלוש קון ד״ר, עורך דין; לאר צ׳נגרי, בעל אחוזה. כיושבי ראש ועד ההורים שימשו חליפות לאיוש ברונר, רופא ואוגן פניש ד״ר. כזה היה המצב גם באיגוד הנשים בשינוי מה: חלקן של נשי האחוזאים היה גדול בהנהלת האיגוד מאשר לבעליהן בקהילה.

עורכי הדין, הרופאים, מנהלי הבנקים והחברות המסחריות וכן החרשתנים היוו חוג חברתי סגור ומוגדר בתוך הקהילה ולא התערבו בפשוטי העם. הם התחתנו בינם ובין עצמם, בנשפים ובבתי הקפה ישבו בנפרד, שמרו על ייחודם החברתי. מתוך שורותיהם יצאו המתבוללים הקיצוניים שהתנגדו להקמת גימנסיה יהודית. כשקם המוסד לא היה ראוי בעיניהם לרשום בו את ילדיהם אלא שלחום לגימנסיה הקתולית והקלוויניסטית. כשהורע מצב היהודים במדינה מבני מעמד מתבוללים זה יצאו המשומדים.

גון מיוחד בלוח הצבעים של יהדות דברצן היוו מורי הגימנסיה היהודית. מספרם לא עלה על 15, אולם משקלם החברתי והתרבותי היה ניכר בעיר. השכלתם האקדמאית, שמם שיצא לתהילה מעבר לתחומי העיר, השפעתם על התלמידים ועל ההורים קנו להם מקום רציני בחברה היהודית של דברצן. הואיל ומעמדם היה זה של מורי תיכון ממשלתיים לא היו תלויים בחסדי הפרנסים. אי־תלותם הגבירה את יחס הכבוד שהציבור רחש להם. על אף יתרונם הרוחני לא התנשאו על הקהל. נהפוך הוא. הם דגלו בהשקפה דמוקרטית, מתקדמת והתייצבו לימין האדם הפשוט בתוך החברה היהודית.

מבני הקהילה הגדולה 497 עסקו בקימעונאות, 25 בסיטונאות; 244 מצאו לחמם כבעלי מלאכה, 19 כחרשתנים, 236 עבדו כפקידים בסקטור הפרטי, 222 היו סוכנים וקבלני משנה. 220 השתכרו כפועלים וכעוזרים בחרושת. 1663 משלמי מסים אלה היוו את הגוש העיקרי בחברה היהודית. רובם ככולם היו אנשים בעלי השכלה שהתמצאו גם בתרבות המדינה וגם בתורת היהדות. השפה ההונגרית היתה שגורה בפיהם יותר מאשר האידית. ואילו בביתם, בחיי החברה היו יהודים, שומרי מסורת אבות. רובם המכריע הקפידו על קיום כל המצוות המעשיות. בעבודתם, במסחר ובתעשייה הצטיינו באדיבותם, במומחיותם ובמהימנותם. מפעלי היהודים, סדנאותיהם, משרדיהם נמצאו ברובעים המרכזיים של העיר.

ועתה נעזוב לרגע את נתוני הסטאטיסטיקה ונסייר בכנפי דמיוננו ברחובות העיר שהיו מיושבים יהודים כדי להעלות את זכרונם של אלה שהפריחו את שממון הכלכלי של העיר בכשרונם ובחריצותם. שמות גרמניים התנוססו על השלטים, כי רק מעט סוחרים

שינו את שם אבותם. עובדה זאת נוצלה לרעה ע״י האנטישמיים. טענתם היתה שאפילו שמם של היהודים מעיד על זרותם. המקטרגים התעלמו מכך, שגם בין הסוחרים הנוצרים נמצאו כאלה שדבקו בשמם הלועזי, כגון: הקונצ׳קים, בנואצים וששטינאים.

חנויות היהודים היו נקיות, יפות, חלונות הראווה המוארים היו תאווה לעיני המתבונן במוצגים וקשה היה לו לעמוד בפיתוי. כמעט כל החנויות שלנוהולן היתה דרושה מומחיות מקצועית - היו בידי יהודים. כגון בתי המרקחת: ברחוב קושוט ליד התיאטרון בית המרקחת הגדול של פרנץ נאג׳י־גרוס וברחוב פיאץ בית המרקחת של „ארנולד לוקס את אנדור באנו.״ את סוחרי המכשירים האופטיים, יוליוס לבל, פישר ויוסף אונגרי הכירו והוקירו בעיר כל אלה שנזקקו לשירותו של אופטיקאי טוב ומהימן. נתקלקלו אופניך או מכונת כתיבתך — סרת אל „האחים מולנאר״, או אל „האמר את רובוז״ ברחוב פיאץ וחיש תוקן הקילקול. כפתורים רצית לקנות — מבחר עשיר מצאת בחנותו של ארנה הוורוביץ ליד הכנסיה הקלוויניסטית הקטנה.

אחוז ניכר של הסוחרים היהודים עסק בממכר אריגים. בהתחלת רחוב פיאץ עמד בית מסחר לטקסטילים הגדול ביותר של מזרח הונגריה, זה של שמואל ברנפלד, ראש הקהילה החרדית. גיסו, מוריס בראון ניהל את המפעל. עשרות זבנים ופקידים שומרי שבת מצאו את פרנסתם בבית מסחר זה. לידו היתה חנות המעדנים הוותיקה של אלברט דוייטש, חנות אשר שרתה בעיקר את אניני הטעם. מולה, ברחוב האטוואני מס׳ 1, עמדה חנות האריגים של ארמין בינט, שדמה להפליא לד״ר הרצל. שכנו היה אדוארד בלאס, בעל חנות עורות. שניהם היו אדוקים, ייחד עם זאת אנשים משכילים ומכובדים. ברחוב צ׳אפו וברחוב האטוואני היתה שורה ארוכה של חנויות אריגים וסריגים. הבעלים, כמעט כולם, היו חברי הקהילה החרדית.

ברחוב פיאץ שלטו בכיפה חברי הקהילה הגדולה. הם החזיקו ברוב חנויות הטקסטילים, האופנה והקונפקציה. בבניין ה„אראני ביקא״ (ה„שור הזהב״) היתה הפירמה המכובדת של „האחים פרנק״, מומחים לטקסטילים. גם החנות האלגנטית „לורד״ נוהלה ע״י אחד ממשפחת פרנק. חנות הקונפקציה של שמואל גרינפלד את בניו היתה ידועה בכל המחוז. קהל הלקוחות של חנות גיזא בארטוש נתגייס בעיקר מבני העיר עצמה. חנויות האריגים של האחים פלדהיים, דזידר ואימרי ברחוב פיאץ נוהלו במומחיות. חנות ותיקה ויפה היתה בפינת רחובות צ׳אפו ופיאץ, זו של אלכסנדר שן. כפפות וחפצי אופנה היו בה בשפע. בסוף שנות העשרים עברו ממישקולץ לדברצן אקר־קליין־שוגאר ופתחו חנות מפוארת לאופנת נשים בפינת הרחובות פיאץ וסנט־אנה.

גם רוב חנויות העורות היו בבעלות היהודים. ברחוב צ׳אפו, בדרך הסואנת אל מגרש היריד השבועי היתה שורה ארוכה של חנויות עורות. החשובות שבהן היו בבעלות מרטין כהן, יוסף הרשקוביץ, עמנואל פינקלשטיין וארמין קלנר. שני יהודים אדוקים, פרידמן וזיסקינד הקימו חנות עורות בצל המלון „אראני ביקא״. שם מכרו את העור שעובד

בבית החרושת של „זאב וינברגר את מרטין וינטראוב" ברחוב צ'אפו. גם הם היו יהודים חרדים והקימו בית כנסת קטן בתוך בניין בית החרושת שלהם.

יהודים החזיקו בחנויות הנעליים ההדורות של העיר שהיו ברחוב פיאץ. בבית שבסימטת הגמברינוס היתה חנותו האלגנטית של ליפוט מנדל. ביפיה, בריהוטה האלגנטי, בשפע המבחר יכלה להתחרות בחנויות היפות של עיר הבירה. מולה, בפאסאז' סווטיש, היו שתי חנויות נעליים גדולות של האחים נוימן ושל ג. שוורץ.

בתי חרושת קטנים היו במרכז העיר, אפילו ברחוב פיאץ בחצרות, כגון המילבנה (בית משרפות לבנים) של אירנה בורוש ובית מלאכה לתפירה חולצות של אוגן גוטליב ברחוב האטוואני. במפעלים אלה עבדו פועלים נוצרים שהסתפקו בשכר נמוך מן המקובל.

המסחר בתבואה ובשאר גידולי חקלאות היה בידי היהודים לא רק בהונגריה אלא בכל ארצות אירופה המרכזית והמזרחית. מחסניהם הגדולים של יוסף האלמאג', של בילא הופר ושל אחרים היו לאורך מסילת הברזל ליד התחנה. מנהלו של „בית מסחר לזרעים בע"מ" היה בילא קפיך שהיה פעיל בחיי הקהילה הסטאטוס־קוו. בין היתר היה יו"ר של איגוד החיילים היהודים המשוחררים.

המסחר בנוצות היה תמיד מקצוע יהודי מובהק. אחד מהאחים פרידלנדר, חבר הקהילה האדוקה, עשה חיל בשטח זה.

רוב סוחרי היינות היו אדוקים וזאת בגלל הקפידה בכשרותו של היין. הידועים מבין סוחרי היינות היו מוריס ממשפחת פידלנדר, מוריס קראוס, ראש הקהילה החרדית לשעבר ואלברט ואלדמן ובניו. דויד גלברגר היה כורם וסוחר גם יחד. בביתו ברחוב הנסיך יוסף מכר יינותיו שנבצרו בכרמו.

שני בתי החרושת לייצור מברשות היו בבעלות יהודים, הלא הם: מר שטרן ומר פירסט.

בית החרושת לעשיית נקניקים של משפ. פנט התחרה במפעלים גדולים משלו, בגלל טיב תוצרתו. הנקנקיה של בית החרושת ברחוב פיאץ היתה מליאה תמיד לקוחות וגם נוצרים באו אליה לקנות מיני נקניק.

רוב החנויות למצרכי מזון ומשק בית היו בידי היהודים. ברחוב האטוואני היתה אחת מחנויות המכולת העתיקות בעיר, זו של האחים אייזנברג. בפינת הרחובות קיראלי ופיאץ היתה חנות הסיטונאים „אדוריאן את מנדל" וברחוב צ'אפו זו של „גרינברגר את גליק". חנות מהודרת למצרכי מזון היתה לסיטונאי שלמה אולמן ברחוב פיאץ. בית המסחר הגדול של הסיטונאים „לינדנפלד את שוורץ" בקצה רחבת דגנפלד שירת את חנויות המכולת של כל המחוז.

ומי יודע את מספר חנויות המכולת והכל־בו הקטנות שהיו מפוזרות ברחבי העיר! זו של חתני מר ברונר וכן המכולות של הרמן גולדמן ומארק מושקוביץ היו בפרברים. תלמידי בתי הספר היהודיים „שמו מצור" על מכולת של יעקב קופפר בהפסקות שבין

השיעורים. כי החנות עמדה בלב הרובע היהודי והדוד קופפר היה חביב על הילדים. אמי, זכרונה לברכה, כיתתה את רגליה ובאה מרחוב ג׳ורג׳ מארוטי המרוחק לחנותו של לאיוש מאיר ברחוב האטוואן לערוך את קניותיה.

במרכז החקלאי יפרח, כמובן, סחר־השקים. בשתי חנויות גדולות עשירות־מלאי ומנוהלות במקצועיות נמכרו שקים, חבלים וברזנטים: בזו של לסלו וואש ברחבה שלפני הכנסיה הקלוויניסטית הגדולה, ובחנות השקים של האחים וינר ברחוב קושוט.

היהודים הם עם הספר. רק טבעי הוא שחנויות הספרים וכלי כתיבה היפות והמובחרות היו בבעלות יהודית. הצטיינה מכולן זו של הפירמה „הגדוש את שאנדור" בבית הבעלים שדמה לארמון. הנ"ל הוציאו את העיתון הנפוץ Debreceni Független Ujság והדפיסוהו בבית הדפוס המודרני שלהם. החנות ההדורה, ושלל הספרים שהוצגו בחלונות הראווה המפוארים ריתקו תמיד קהל מתבוננים ומתעניינים. לאחר מות הבעלים נסגר המפעל. חנותו של ארתור צ׳ילאג, שהיה סוכנם הראשי של כמה מו"לים אירופיים נוהלה בדייקנות למופת. היא היתה תמיד מעודכנת וענתה לדרישות המדעיות של עיר אוניברסיטאית. האנטיקוואריון של אלכסנדר גרינמאן היה עשיר בספרים נדירים. בחנות של צרכי כתיבה ונייר של שמואל מיכאל בחנות הספרים ע"ש בוצ׳קאי של אלכסנדר בראון ביקרו גם לא־יהודים רבים. זו האחרונה סיפקה ספרים לתלמידי בית הספר הריאלי אשר ברחוב האטוואן. ובל נשכח את חנותו של מיקשא שוורץ ברחוב סצ׳ני שירשה את האנטיקוואריון ע"ש „אציל".

הצורפות והסחר בתכשיטים היו מקצועות יהודיים כבר בימי הביניים. טבעי הוא שחנויות התכשיטים, אבני חן ושעונים היו בבעלות היהודים. היפות והעשירות שבהן הוסיפו נוי ופאר לרחוב פיאץ במרכז העיר. כאן התנוססו השלטים של נאנדור הלס והפירמה הוותיקה „לפקוביץ את אנגל". כבר הזכרנו לעיל שתרומת מטבעות הזהב של לפקוביץ הניחה את היסוד למוזיאון העירוני בדברצן. חנות התכשיטים העשירה של ארמין שאנדור סמוך לפסז׳ גמברינוס היתה שלישית בגדלה בעיר. חנויות תכשיטים קטנות יותר היו בצד השני של רחוב פיאץ. הבעלים שלהן היו: מיקלוש ואג׳, שהיה צורף זריז, טצ׳קו מושקוביץ, מוריס פולק ואיש הקהילה החרדית מוריס בראון. לשלמה זילבר היתה חנות לחלקי חילוף לשעונים בחצר אחד הבתים ברחוב פיאץ.

כיכר דגנפלד היתה מין שוק כל־בו פתוח. בחנויות הקטנות, בצריפים ובסוכות וליד דוכני הרוכלים נמכרו חפצים משומשים, „מציאות", מיני מזון עממיים טעימים וריחניים. בבתים שנשקפו אל השוק הוקמו חנויות של יהודים שסיפקו את צרכי הקונה העני והעממי. והרי אחדים מהם: „לינדנפלד את שווארץ", ליאופולד קליין וכן וילמוש קרו, יו"ר אירגון הסוחרים הזעירים. בקצה כיכר דגנפלד, בסוכה שנשקפה לרחוב פיאץ, היתה חנות המקטרות של וילמוש פישר. יכולת למצוא שם מבחר גדול של כלי עישון החל מהפשוטים עשויי חרס וכלה במקטרות „מרשאים" היקרות ביותר.

ברחוב באדוגוש היו החנויות הקטנות של הגרוטאים היהודים שקנו ומכרו שברי כלים ושיירים שונים ומשונים. זקן הגרוטאים היה הדוד בנימין רוזנברג, פטרונם של סטודנטים עניים, שקנה מהם את חפציהם הדלים בשעת דוחקם. אגדות התהלכו בציבור על זקן מלמלן זה אשר בעידנא דריתחא לא חסך את שבט פיו מלקוחותיו ולא נרתע מלפגוע אפילו בסטודנטים האנטישמיים.

רב היה חלקם של היהודים בפיתוח אמנות הדפוס בהונגריה. גם בדברצן היו בתי דפוס יהודים משוכללים. הגדול והמודרני שבהם היה זה של הפירמה „הדגוש את שאנדור", בו הדפיסו את העיתון הליברלי של העיר. בדפוס של האחים ליברמן, יוסף וגיזא ברחוב פיאץ הודפסו שנתוני הגימנסיה וכן ספרי לימוד יהודיים. לא הרחק ממנו היה בית הדפוס של מוריס דויטש, בו הודפסו שלושה שבועונים מקצועיים וכן השנתונים של בית הספר האזרחי לבנות. בדפוס הפירמה „הרשקוביץ את דויטש" ליד המלון „אראני ביקא" ברחוב הנסיך המלכותי יוסף הודפס המילון העברי־ההונגרי הראשון, יצירתם של המורים: ארנו גרוס ומוריס מנהיים (איש־ביתי). בבית המלאכה של הרמן שפיצר הודפסו טפסים, פנקסי חשבונות לצרכי משרד.

אם נוסיף את בעלי המלאכה, חברי הקהילה החרדית, אל 263 משפחות של הקהילה — האם שהתקיימו על חרושת זעירה יתקבל סך הכל של 300 בעלי מלאכה יהודים בדברצן. מרביתם עבדו בחייטות ובסנדלרות מיעוטם בנגרות, פחחות ומסגרות. אחדים מהם קנו להם שם כעובדים מעולים. מסגרים מוצלחים שעבדו גם בבניינים גדולים היו: לאיוש פקטה ואימרה ג'ימנס. פחחים מבוקשים ומשגשגים היו: שמעון אושפיץ, ברחוב ראקוצי, בפינת הרחוב צ'אפו; לורינץ הרטמן, ברחוב קיראלי, איגנץ ויינברג בסימטת מוכרי הדגים. בית מלאכה גדול לחשמלאות היה לאיגנץ פולק ובנו. ג'נש אנטון, פרנץ קולמן היו שרברבים מבוקשים. נגרי רהיטים מעולים היו ארנו לוסטיג ופרנץ וויס ובנו אנטון. הנפחות של אנדור נוילנדר התפתחה במרוצת הזמן והיתה לבית מלאכה לעשיית מרכבי מכוניות.

בצאתך מרחוב פיאץ ובואך מערבה עברת דרך רחובות האטוון, הנסיך המלכותי יוסף ושמעונפי, רחובות שהיו מיושבים ע"י יהודים.

וכאן נייחד את הדיבור על שתי סימטאות קטנות שחצו את הרחובות הנ"ל: רחוב פאשטי וסימטת מוכרי הדגים.

מראה הראשון היה כמראה סימטה בגטאות של ימי הביניים. במרכזו התבוססו בנייני ציבור יהודיים: בית הכנסת הגדול של החרדים, המקווה המשותף של שתי הקהילות ובית המרחץ, בתי המטבחיים וממרטת נוצות העופות של הדוד כהן. בבית המגורים הגדול שגבל עם בית הכנסת של החרדים התמקמו האיטליזים לבשר בקר ועופות כשרים למהדרין. מול הבניין הגדול השתרעה שורה של בתים קטנים ורעועים ובהם חנויה ליד חנויה למכירת סידקית וחפצים קטנים. פה מכר ברנרד שטרול סכרין

זול ואבני צור למצית. לידו הציע מוריס אוסטרייכר, מומחה לתשמישי קדושה, את סחורתו: סידורים, מחזורים לחגים, תפילין וטליתות.

הרחוב הקטן השני נקרא סימטת מוכרי הדגים ע״ש דוכני הדייגים שהיו בסביבה. סימטה זאת חיברה את רחוב שמעונפי עם רחוב סצ׳נו. גם בסימטה הזאת חנות בחנות נגעו. וכולן בבעלוֹת יהודים! חייטות של שמואל שוורץ, מלטשת הזכוכית מלכיור גרינפלד, פחחות של איגנץ ויינברגר ובית דפוס של הרמן שפיצר.

ברובע ההוא, ברחובות ההם היו תמיד שוקקים המוני אדם. בימי חול יהודים עסוקים בפרקמטיה המו, הימו והתרגשו לשם פדיון פרוטה. בערב שבת מיהרו אל מאפיית אשר ברחוב שמעונפי לטמון חמין לשבת. בימי סוכות יער של לולבים וקופסאות כסף של אתרוגים לרוב הובאו בדחילו אל בתי הכנסת. בפורים ילדים מחופשים במסכות התרוצצו ברחובות שמשלוחי מנות בידיהם, שי לידידים ולעניים. במרחב זה שבין שלושת בתי הכנסת סאנו, רעשו, געשו החיים היהודיים הערים והססגוניים.

הרוכלים היהודים שמרכולתם הדלה היתה מוחזקת במזוודותיהם הגיעו לרגל „מסעם המסחרי״ עד קצה העיר, בהתעלמם מהעלבונות שספגו מן השקצים של הפרוורים. עתה, בכתבי שורות אלה, מעלה אני את דמותו של הרוכל הזקן בעל הפאות המסולסלות שהציע את סחורתו לעקרות הבית בקראו בקול מתמשך: כוחל כביסה! כחל לשטיפת הלבנים! אכן, רוכלים אלה היו חלק בלתי נפרד מהנוף היהודי של העיר.

בתי החרושת הגדולים של דברצן, כמעט כולם, נוסדו ביזמת היהודים שהרחיבו את בתי המלאכה הצנועים והפכום לחברות מניות; על המפעלים הקטנים שהיו במרכז העיר כבר כתבתי לעיל. כאן אזכיר את ביה״ח הגדולים שניבנו באיזור התעשייה שליד תחנת הרכבת: המפעלים לייצור רהיטים, כיסאות, מחרשות, טחנות הקמח ובתי הבד לעצירת שמנים שונים. בית החרושת הגדול לרפואות קם ביזמת הד״ר א. רקס ואחיו. פקידים יהודים רבים מצאו פרנסה במפעלם.

בשוטטי בדמיוני ברחובות העיר קורא אני בעיני רוחי את השמות הידועים והבלתי נשכחים הכתובים על השלטים. רעיונו של מטרלינק, מחבר היצירה הניצחית „הציפור הכחול״ אינו מרפה ממני: בריכוז אינטנסיבי של החשיבה מחייה אני לרגע קט את הנוף ואת אנשיו שקפאו בזמן החולף. רושם אני את שמם ולמקרא שורות אלה יעלו הדמויות הנ״ל מתהום הנשיה להרטיט את לבנו בטרם ימוגו בערפילי הזמן החולף.

פסקו הביקורים ההדדיים ואם נותרו עוד נוצרים מספר ששמרו אמונים לידידיהם משכבר הימים — היתה זאת תופעה נדירה. יובל שנים היה „שבת אחים גם יחד״ של עלית החברה היהודית והנוצרית במועדון הג׳נטלמנים סמל לשוויון ולאחווה בין העדות. מאז 1920 היהודים הוקירו את רגליהם מהמועדון האקסקלוסיבי ההוא. ידידותם של אלכסנדר קראי ד״ר, מנהל הקולג׳ הפרוטסטנטי ואימרה דוצי, המשגיח הראשי של האיפרכיה הקלוויניסטית אל ד״ר קארדוש, רעם לספסל הלימודים היה חיזיון נדיר ביחסים

הבינעדתיים; ובכן חברותם של שני יהודים, זיגמונד סנש ד״ר הרופא וליפוט שבסטיאן ד״ר עו״ד בקוורסט העירוני. הארבעה, שני נוצרים ושני יהודים, הוסיפו לנגן בצוותא עוד שנים רבות.

נכבדי החברה היהודית התבצרו באולמי „איגוד סוחרי דברצן״. שם נועדו לשיחת רעים ולשחק קלפים. שם נפגשו עם בני הקהילה החרדית המודרניים.

מרכזי המפגשים של היהודים לאחר שעות העבודה ובימי שבתון היו בתי הקפה המרובים של העיר. הגדולים והידועים שבהם היו ה„רויאל״, סמוך לבית הכנסת הגדול וה„הונגריה״ ברחוב פיאץ. זה האחרון הפך למין בורסה קטנה בשנים 1921 — 1922, כשאנשי העסקים והכספים נאחזו בבולמוסיות סחר־מכר של זהב ומניות. במרוצת השנים נסגרו שני בתי הקפה הנ״ל. בניגוד לקפה ע״ש „מלכת אנגליה״, שהיה בריחוק מה מהמרכז היהודי והיה לו אופי נוצרי מובהק — ביקרו יהודים רבים בקפה שבבניין המלון „אראני ביקא״. הציבור שם היה מעורב. יהודים ונוצרים ישבו בו אך ליד שולחנות נפרדים. בשנות השלושים הוקמו בארים ליד בתי הקפה הגדולים, ביניהם הבאר האקסקלוסיבי של „אראני ביקא״; אך ההפרדה, בין באונס בין ברצון, נשתמרה גם בהם.

ענפי הספורט השונים נתנו עניין ליהודים רבים לענות בהם ובעיקר בכדורגל מצאו מקום להתגדר בו. ב 1919 פרח בדברצן הספורט היהודי. החל משנת העשרים שוב נקשרו היהודים אל איגודי הספורט המקומיים. וילמוש קרו היה יו״ר האיגוד DKASE אחרים תמכו ב DTE במרצם ובממונם. איגודי ספורט אלה שימשו מסגרת חברתית לחסידיהם. הנוער היהודי השתתף בפועל בתחרויות בענפי האתליטיקה השונים. היו ביניהם משקולאים, אלופי היאבקות והודפי כדור־ברזל. ספורט המיים התפתח בדברצן רק באיחור מה.

מחנה הנוער המשכיל נתחזק עם הסטודנטים היהודים שנרשמו לאוניברסיטת דברצן שנפתחה ב 1920. הם התארגנו במסגרת נפרדת בהצטרפם ב 1927 לאירגון הארצי של MIEFHOE הם אירגנו סמינריונים, הזמינו מרצים אורחים וערכו מדי שנה נשף מפואר. לא רק הסטודנטים אלא גם איגוד הנשים והגימנסיה עשו את נשפיהם קבע לשם שעשועים ולהגברת הכנסותיהם למטרות סוציאליות. חלוקת כרטיסי־כבוד בקרב הציבור האמיד היה אמצעי ידוע ובדוק להגדלת ההכנסות.

לנשפים נועדה גם מגמה פוליטית מסויימת. איגוד הנשים ביקש את חסות מושל המחוז וראש העיר ואילו רקטור האוניברסיטה נאות להיות פטרון של הסטודנטים היהודים. פטרונים רמי מעלה אלה הופיעו בבגדי נשף, בדרך כלל בפראק, והתיישבו ליד שולחן הנשיאות.

מנהג מעניין היה נהוג בהונגריה כשראשי השלטון המקומי הופיעו באיזה אירוע חגיגי: משמר כבוד של קלגסי המחוז, לבושי מדי־שרד ושלופי הרב, הוצב בפתח האולם

ובשני צדי המדרגות. מחזה ססגוני זה החמיא מאוד ליהודים, והזכיר לבני הדור הקודם את ימי פרנץ יוסף השלווים והמאושרים, ימים שחלפו ללא שוב.

*

במידה ששכבת העשירים והמשכילים הסנוביים התרחקו ממעמד הביניים ומ„עמך" — נתהדקו הקשרים החברתיים בין שתי הקהילות, והדבר הורגש במיוחד לאחר מלחמת העולם הראשונה.

במרוצת השנים חל שינוי גם בהופעתם של חברי הקהילה החרדית. הופעתם, נימוסיהם נעשו אירופיים. רובם גילחו את זקנם אפילו את שפמם ודמו בחיצוניותם לבני הקהילה המודרנית. באירועים התרבותיים שנערכו ע"י קהילת הסטאטוס־קוו השתתפו רבים מצעירי החרדים.

ובסוף, הבה נבדוק את המספרים שהופיעו בתקציב קהילת הסטאטוס־קוו משנת 1929/1928. ההכנסות הסתכמו בסך 318099 פנגה, ההוצאות ומשכורות העובדים ולמטרות צדקה 240.000 פנגה ואילו הוצאות כלליות ותשלומי החובות הסתכמו בסך 78.000 פנגה.

המצב הפיננסי בסוף העשרים היה מאוזן. בראשית שנות השלושים, עם פרוץ המשבר העולמי השתנה המצב לרעה והקהילה שקעה בחובות והיתה שטופת דאגות. על תיאור התקופה ההיא — בפרק הבא.

X

בעיתות המשבר הגדול ובצל הנאציזם העולה

1929—1938

ייצובו של המשק בימי משטרו של הרוזן בתלן היה בו משום אחיזת עיניים. בעיות הכלכלה והחברה היו המורות וטעונות תיקון יסודי. מבעד לטלאים ולתיקוני שעה נתבצבצה ערוות הארץ. העלאת רמתם של מיליוני איכרים נטולי קרקעות היתה צו השעה. אך, קברניטי המדינה לא שעו לאזהרות הסופרים, שחשפו בכתביהם את שורשי הרע. ספרו המדהים והגדול של יוליוס אילש „העם היושב בערבות" היה בבחינת קול קורא במדבר. הרוזן בתלן לא רצה לרדת לעומקי עומקן של הבעיות. אדרבא, בסוף שנות השלושים פירסם מאמר חשוב באחד העיתונים על ייעודה של האצולה ההונגרית. לפי דעתו האצולה היא עמוד השידרה של המדינה ולה הרשות והזכות לנהל את האומה ולקבוע את גורל מיליוני האיכרים.

בפרוץ המשבר העולמי היתה המדינה שרויה מזמן במצב חמור. מחיר החיטה הירוד בשוק העולמי המיט שואה על המשק החקלאי הפרימיטיבי של הונגריה. הסובסידיה הממשלתית (בוליטה), בעזרתה ביקשה הממשלה לשמור על מחיר החיטה, הטילה עומס כבד על השכבות הנמוכות דווקא. כשגלי המשבר העולמי עברו על ארצות אירופה המרכזית עמדה ממשלת הונגריה אובדת עצות ובלתי מוכנה להתמודד עם הפורענות. בחפזה למצוא מוצא מן המצוקה פנתה הממשלה אנה ואנה, פירסמה צווים, תקנות לשעת חירום וללא מחשבה תחילה. היא פנתה אפילו אל הרוטשילדים של וינה עבור הלוואה לזמן קצר. כן פיטרה פקידים רבים, צימצמה שכר עובדיה כדי לאזן את תקציבה. מעשים אלה עוד הגבירו את הבהבלה, צימצמו את מחזור הכספים והורידו את מחיר המצרכים שהיו נמוכים בלוא הכי. האבטלה הלכה וגברה, הואטה הפעילות הכלכלית ובענפים מסויימים אף שותקה כליל. נוצר מין מעגל קסמים ללא מוצא: חוסר הכסף גרם לצימצום כוח הקנייה, זה גרר אחריו פיטורי פועלים ופקידים וכתוצאה מכך נחלש עוד יותר כוח הקנייה וחוזר חלילה. האבטלה בקרב האינטליגנציה העובדת לבשה מימדים מדהימים. כדי להבטיח את קיומם הפיזי של בוגרי האוניברסיטאות הצעירים העסיקתם

הממשלה כעובדים זמניים במשכורת־רעב של 89 פנגה לחודש. בימים ההם הושר הפיזמון היתולי בפי רבים: „200 פנגה שכרך לחודש? — מדד לך הגורל בגודש!" הוקם אירגון רציני שנשא שם טראגי־קומי: איגוד ארצי של אקדמאים מחוסרי עבודה.

בשנים הקשות הללו היתה קהילת דברצן מוטרדת בבעיות שבבניית בית המגורים הגדול גרמתן. כזכור, ביקשה קהילת הסטאטוס־קוו להיחלץ ממצוקתה הכספית ובנתה בית מגורים מפואר להשכרה. לשם כך קיבלה הלוואה גדולה בדולרים. כשנגמרה הבנייה היה כבר המשבר בעיצומה. התקווה ששכר דירות הפאר הגבוה יכסה תוך זמן קצר את ההשקעה — נתבדתה. במאי 1931 הגיע הבנק הווינאי הגדול, הקרדיט־אַנשטאַלט, למצב של פשיטת רגל. בהימוט הבנק נתערערו גם יסודותיה הפיננסיים של הונגריה. לממשלה לא היתה ברירה, אלא להפחית את ערך הכסף. בליל 13.7.1931 נסגרו כל הבנקים לכמה ימים וכשנפתחו נתבשר הציבור בבשורת־איוב של הפיחות. ערך הדולר עלה מ 3.70 פנגה ל 5. פירוש הדבר היה, שכל מי שהלוואתו היתה צמודה לדולר — נאלץ לפרוע את חובותיו לפי השער החדש. הקהילה הועמדה בפני קשיים פיננסיים רציניים. את דירות הפאר שלה לא יכלה להשכיר בשכר גבוה מחמת הדילדול הכללי, ואילו את חובותיה המוגדלות נאלצה לפרוע במועד. הבנק מצדו נקט בכל האמצעים החוקיים כדי לקבל את כספו. צוויים, פקודות תשלום, הוראות לעיכול ולביצוע הומטרו על גזברות הקהילה. היא עמדה על סף פשיטת הרגל ורק בעמל רב יכלה לעמוד בהתחייבויותיה כלפי עובדיה ופקידיה.

משכורתם של כלי־הקודש: של הרב, החזנים, ושוחטים והשמשים לא שולמה במלואה ובמועדה אלא בתשלומים קטנים של 20 — 30 פנגה עד לחשבון. נוח יותר היה מצבם של מורי בית הספר העממי והאזרחי. כ 89 אחוז של שכרם שולמו מקופת המדינה ובמועדים קבועים. מורי התיכון לא קיבלו תמיכה ממשלתית, לעומת זאת כיסה שכר הלימוד של התלמידים את משכרתם. בנסיבות אלה לא נותרה למנהלי בתי הספר ברירה מאשר לפעול בהתאם לכלל: „אם אין אני לי, מי לי?" ולדאוג לקיום מוסדותיהם ולפיתוחם. במאבקם זה גילו עוז רוח, זריזות וכישרון פיננסי מפתיע.

הדאגה והטיפול לילדי בית הספר העממי הנזקקים נשארה בידי איגוד הנשים, שנאלץ להגביר את מאמציו נוכח המשבר שהלך והחמיר. לפי נתוני הסטטיסטיקה משנת 1928 נתמכו 74 משפחות ע"י העזרה הסוציאלית. המספר עלה בשנות המשבר. ילדי הנצרכים קיבלו ארוחת בוקר וצהריים במטבח הצדקה של האיגוד וכן נדבת בגד ומנעל בחורף.

בעייה מיוחדת היתה המשך לימודיהן של הבנות, תלמידות בית הספר האזרחי. בני ישראל, אפילו העניים שבעניים, ביקשו להקנות לפחות השכלה מינימלית בנותיהם. עם גמר לימודיהן של הבנות בגיל 14 ניצבו ההורים, ובעיקר העניים שבהם, בפני השאלה: מה לעשות עם הבנות? לרשום אותן לבית המדרש למורות או, לאחר בחינות השלמה, לכיתות הגבוהות של התיכון. ההתלבטות היתה קשה נוכח השפל הכלכלי שגרם לאבטלה

נרחבת. ובשנות המשבר — כידוע — הנשים הן הראשונות בתור הפיטורין, כדי להבטיח את פרנסת הגברים שחובת קיום המשפחה רובצת עליהם.

על הנושא הזה נידון באסיפת הורים שנתקיימה ב 10.6.1930 בבית הספר האזרחי. דזידר גבור, מנהל המוסד, הרצה בפני ההורים על הנושא: בחירת מקצוע לבנות. המרצה הצביע על המשבר הקשה שפקד את המדינה ועל האבטלה ההולכת וגוברת. כן הזכיר לקהל שומעיו את הקשיים, בהם נתונים האקדמאים המובטלים. גם תעודת הסמינר אינה מבטיחה עבודה. רק 5 אחוז מבוגרות בית המדרש למורות מסתדר במקצועו. לכן אין ברירה — הזהיר המרצה — מאשר ללמד את הבנות אומנות, מקצוע מעשי, ורק את המצטיינות לשלוח לבית ספר עיוני.

מספר תלמידות המוסד בשנת 30/1929 היה 166. עשרים וחמש בנות למדו צרפתית, עשרים קצרנות ושלושים כתבנות כמקצוע שלא מן המניין.

בית הספר הצטרף אל „מפעל החלב". 68 תלמידות קיבלו רבע ליטר חלב בהפסקה הגדולה במחיר סמלי או חינם אין כסף.

יוסף גסטי ד"ר, מנהל הסנאטוריום לחולי ריאות, בדק את התלמידות שמא יש ביניהן מוכות שחפת. דזידר האינל ד"ר, רופא שיניים, בדק את שיני התלמידות ונתן טיפול חינם לנזקקות. בדרך כלל הודגשה בימים ההם העבודה הסוציאלית הדגשת יתר מעבר לפעולה השיגרתית של השאלת ספרי לימוד לנצרכות וכיוצא בזה.

המוסד החינוכי הגדול של הקהילה, הגימנסיה הריאלית, השלימה את מספר כיתותיה ב 1929 וזכתה בתואר של בית ספר מוכר. שינוי אישי גדול חל בחיי המוסד ב 1929. אלברט קרדוש ד"ר, מנהלו הישיש, שעמד על עריסת המסוד וטיפחו במשך שמונה שנים עד עריכת בחינת הבגרות הראשונה — ביקש ממשרד החינוך ומהקהילה רשות לפרוש מהעבודה.

הקורטוריון של המוסד מינה במקומו את אלכסנדר ואג ד"ר, מורה לספרות הונגרית וצרפתית, כמנהל זמני והחל מ 1931 כקבוע.

קורות עבודתו החינוכית של ד"ר ואג מהווים דף עגום בספר ייסורי המורה היהודי בימי הטרור הלבן בהונגריה. לפני מלחמת העולם הראשונה עד שנת המהפיכה הקומוניסטית עבד כמורה בסגדין, באחד מבתי הספר התיכוניים הממלכתיים. בשנת 1920 נטפל אליו גאורג ליפאי, המפקח המחוזי, צורר יהודי ידוע במדינה. ד"ר ואג סולק מתפקידו עד לבירור משפטו באשמת השתייכות לבונים החפשיים. מיד אחרי כן הועבר לקצ׳קמט, לעיר בה השתוללה כנופיית הרוצחים של הצורר איון היאש. ד"ר ואג עמד על כוונת המפקח, לא רצה להסתכן והתפטר מהשירות הממלכתי. מספר שנים עבד כפקיד במשק הפרטי עד 1925 כשקיבל את הזמנת הגימנסיה היהודית בדברצן. במוסד, ששימש מקלט למספר מורים נרדפים, מצא גם הוא כרעיו לעבודה את אושרו כמחנך הנוער היהודי.

ד"ר ואג היה חסיד נלהב לספרות צרפת בכלל ולסופרים יהודים כותבי צרפתית

בפרט. הוא הרבה להרצות בפני תלמידיו על המשוררים אנדרה שפירא ועל אדמונד פלג. נפשו היתה קשורה בנפש תלמידיו, השתתף כאחד מהם בטיוליהם, בפגישותיהם ובחיגיגותיהם. כמנהל הלך ד״ר ואג בעקבות קודמו, פעל ללא ליאות לטובת המוסד, טיפח את מסורתו, פיתח וחידש את ציודו על אף המצב הכלכלי הקשה ששרר במדינה בראשית כהונתו. אך לא רק המנהל. גם חבר המורים והתלמידים עצמם התאמצו לשמור על רמת המוסד, כדי שלא תיפול מזו של מוסדותיה הוותיקים והמבוססים של העיר. אכן, עמלם לא היה לשווא. התיכון היהודי אזר חיל, עלה והצליח בכל דרכיו עד 1938. בשנה ההיא הוצא „החוק היהודי הראשון״, הפירצה הרצינית הראשונה בחומת שוויון הזכויות של יהודי הונגריה.

בשנת לימודים 1930/1929 הוחלט, מפאת המצב הקשה, לארגן מנזה לתלמידי התיכון העניים, שהוריהם התגוררו בערי השדה הרחוקים. תלמידי הכיתות הגבוהות ביקרו במנזת הסטודנטים על חשבון המנזה של התיכון, ואילו הצעירים „אכלו ימים״ אצל משפחות שהתנדבו להשתתף במפעל סוציאלי חשוב זה.

ב 1931/1930 זכו עשרה תלמידים בכלכלה שלמה וארבעה בכלכלה חלקית. הוצאות המנזה הסתכמו בסכום של 1311 פנגה, סכום שעלה בשנה הבאה ל 2924 פנגה.

על אף המשבר הקשה זכה התיכון בתמיכה מתמדת הן מהיהודים עצמם והן מהעיריה. מסוף שנות העשרים פנתה הקהילה לא פעם אל העיריה בבקשת תמיכה בסך של 15.000 פנגה לשם בניית אולם התעלמות. המועצה דנה בעניין ובישיבתה ב 15.5.1930 החליטה, כמעט פה אחד, להקציב 11.600 פנגה לצרכי הבניה. ההחלטה אושרה גם ע״י משרד החינוך.

הנהלת התיכון, חבר המורים וועד ההורים פתחו במפעל התרמה כדי להעלות את הסכום של 10.000 פנגה שחסר להשלמת התקציב. אולם מאמציהם לא הוכתרו בהצלחה. ללא השתתפות הקהילה אי אפשר היה להגיע לסכום הדרוש.

המפקח האזורי הראשי, לאיוש אדי, בא לעזרת המפעל בעת ביקורו בבית הספר במרץ 1931. לאחר שיחתו עם חבר המורים, שגוללו בפניו את הפרשה, הביע את דעתו בזו הלשון: „כל הכבוד לקהילה, העושה במיטב יכולתה, על אף קשייה הכספיים, לעמוד בהתחייבויותיה כלפי המוסד, אולם יש לקחת בחשבון שבית ספר תיכון ראוי לשמו אינו יכול בלי אולם התעמלות.״

הפרשה נתמשכה עוד כשלוש שנים ורק ב 1934, בימי הנהגת הקהילה החדשה נתגשמה התכנית.

מפעל הקיט של עיריית בודפשט פרש את כנפי חסותו גם על התיכון היהודי בדברצן. בקיץ 1930 זכו שני תלמידי הכיתה י״א, איטוואן דויטש ויוחנן ריכארד, נשלחו לבולגריה, לעיר קיט וארנה לנוח ולהחליף כוח. בקיץ 1931 כבר ארבעה תלמידים נהנו מנדיבות המפעל הנ״ל, זיגמונד קוט ופאול האיוש נשלחו לגרמניה, אנדריאס לאזר לבולגריה ואלפרד דויטש לצרפת.

ב 4.5.1931 ערכו תלמידי התיכון טיול לימודי ונסעו ברכבת לעיר מישקולץ. בבית העלמין של העיר הניחו זר על קברו של ברטלן סמרה, מדינאי הונגרי ליברלי. שר הפנים של ממשלת קושוט, שהגיש ב 1949 הצעת חוק לפרלמנט ההונגרי בדבר האמנציפציה של יהודי המדינה.

בכבוד רב זכה התיכון הודות לאחד מתלמידיו המצטיינים. בשנת 1930 הציע הפרופסור גיזא ליבמאיר ד"ר, מנהל בית החולים ע"ש אפוני, פרס של עשרה זהובים וספרים יקרי ערך לתלמיד „שלב אציל פועם בחזהו ועתיד להיות אזרח הוגן ונאמן למולדתו".

לפי הצעת משרד המפקחים המחוזי הוענק הפרס למיקלוש קורנפלד, תלמיד כיתה יוד של הגימנסיה היהודית.

שמחה רבה גרמה להנהלת המוסד אדיבותו של הפרופסור נאנדור לאנג בהעשיר את הספריה הלטינית. בהיותו משגיח ראשי בבחינות הבגרות בשנות 1931/1930 נוכח לראות שאגף הספרות הלטינית של הספריה דליל למדי ואינו הולם את צרכי הבחינות בלטינית. הוא בכבודו ובעצמו ערך מגבית בעיר ורכש 44 ספרים בשווי של 170 פנגה.

מדי שבת בשעות אחרי הצהריים נתקיימו הרצאות בבגימנסיה, בנוכחות קהל רב ונכבד. ב 21.2.1931 הירצה אוסקר ג'ורג', מורה בסקשהרוואר ומשורר, על יצירותיהם של משוררים יהודים בצרפת. תרגומי המופת של המרצה דוקלמו ע"י תלמידים.

באביב 1931 נתקיים נשף הפורים המסורתי של הגימנסיה באולמי „אראני ביקה". „סביב הנשף התלכדו שוחרי המוסד והחברה היהודית כולה." תזמורת של בית הספר, שהתקדמה יפה במשך זמן קיומה הקצר, ניגנה מיצירות בטהובן, אופנבאך והופמן. ההכנסה הנקיה של הנשף הסתכמה בסכום של 1000 פנגה.

חוג הספרות של המוסד שימש זירה בה התחרו הצעירים המחוננים בינם לבין עצמם ופתחו את כשרונותיהם בקיימם הרצאות על נושאים דתיים וחילוניים, בהקריאם שירים וסיפורים ובהתווכחם על נושאים מענייני דיומא.

בתוך חוג הספרות פעלה „הקבוצה ללימוד התנ"ך. חבריה היו תלמידי הכיתות הגבוהות שהצטיינו בילמודי הדת ובשפה העברית. לפי שיטת הלימודים המקובלת בסמינריון עסקו בספר תהלים ובפרקי נביאים ובבקריאת קטעים נבחרים של הספרות העברית המודרנית — בהדרכת המורה עזרא גרוס. עזרא גרוס הצטרף אל חבר המורים ב 28/1927. במשך שנים מעטות התקדמו תלמידיו בידיעת השפה עד כי קראו בקביעות את „הגשר", כתב העת הספרותי להפצת השפה העברית.

בשנת הלימודים 1931/1930 סיים את לימודיו מחזור הבוגרים השלישי. לאחר טכס „היציאה בסך" בחצר בית הספר נתקיימה בשבת אחה"צ ב 16 במאי חגיגת הפרידה בבית הכנסת. מטעם הבוגרים נאם דזידר ביליצר. נאומו, אותו דיקלם בכל עוז רוחו — רשם הכרוניקאי של שנתון בית הספר — היה שקול כנגד דרשת רבנים.

הגימנסיה הפכה לאחד הגורמים העיקריים בעיצוב דמותה התרבותית של יהדות דברצן. הורים שביקשו להקנות לילדיהם חינוך יהודי מובהק שלחו אליה את צאצאיהם מהסביבה ומערים מרוחקות. קליטת תלמידי־חוץ אלה נתאפשרה הודות לפנימיה, שפעלה כבר זה ארבע שנים. חברי הקהילה עקבו בחיבה אחר פעילות המוסד והביעו את שביעות רצונם במתנות ובמענקים למוסד ולתלמידיו המצטיינים.

על אף הצלחותיה בלימודים והישגיה בשטח החינוך לא עלה ביד הגימנסיה היהודית לקנות את ליבם ואהבתם של קומץ סנובים ומתבוללים. שכבה דקה של עורכי דין, רופאים ובעלי אחוזות התנכרו למוסד היהודי והעדיפו את מוסדות החינוך של הנוצרים הן מתוך יהירות והן מתוך חישוב קר, אנוכי. עורכי הדין: אוגן אציל ד״ר, אנדרה פנוש ד״ר, יוסף יעקובוביץ ד״ר, אנדור רני ד״ר; רופאי משרד הבריאות: אישטוון ברני ד״ר, ווילמוש ראדו ד״ר וכן נאנדור הרטשטיין, בעל האחוזה, לא ביקשו לתת לילדיהם חינוך יהודי וניסו לטהר את שרץ התנכרותם בק״ן טעמים.

התרגשות רבה גרם בסתיו 1932 מעשהו של האחוזאי דזידר לדיג. הוא הוציא את בנו שסיים את כיתה ו׳ בגימנסיה היהודית והעבירו לגימנסיה הקתולית. טענתו היתה: קל יותר להתקבל לאוניברסיטה בתעודת בגרות עליה מתנוסס הצלב מאשר בתעודה שהוצאה ע״י מוסד יהודי.

ההנחה הזאת הוכיחה את עצמה כמוטעית. הורים אחרים תירצו את מעשיהם הדומים בכך שבבית ספר נוצרי עשוי בנם להתיידד עם נוצרים והידידות הזאת תעמוד להם בעת צרה. אכן, האצולה היהודית בדברצן הניחה „יסוד״ למגדל פורח באוויר. הידידות שנרקמה כביכול בין התלמידים היהודים והנוצרים היתה למקסם שווא ואילו אחוות התלמי־דים היהודים היתה משענת אמת בעת צרה לכשבאה.

בשנת הלימודים 1930/1929 גדל מספר הסטודנטים היהודים באוניברסיטת דברצן הודות להקלות שניתנו ב 1928. סטודנטים שנאלצו לנטוש את המדינה כדי ללמוד רפואה בארצות אחרות — נתקבלו לשם סיום חוק לימודיהם בדברצן. כן הורשו רופאים צעירים, בוגרי אוניברסיטאות זרות, לעשות בחינות לשם אישור תעודותיהם. רבים — יחסית — חזרו לדברצן מווינה.

סטודנטים אלה הביאו אתם מטען רוחני חדש, מהפכני. הם ספגו בווינה את אווירת הציונות ואת גינוני הטכס המעניינים של איגוד הסטודנטים היהודי „קדימה״. איגוד סטודנטים זה קדם לד״ר הרצל בפעולה הלאומית. ביזמת הסטודנטים האלה נוסדה בדברצן ה„מכביה״ ואולם המנזה שימש לאיגוד מועדון. בנשפי הסטודנטים הפגינו חברי ה„מכביה״ את השתייכותם הלאומית בענידת סרט תכלת לבן־זהב על מעילם.

בשני שטחים פעלה „מכביה״: 1) במועדון שבאולם המנזה התקיימו הרצאות ואורגנו סמנריונים. ב 1931 התארח המשורר המאירי אביגדור המאירי בדברצן והסטודנטים הציונים הזמינוהו להרצות על השירה שבתנ״ך. בשעת ההרצאה נפתחה הדלת, נכנס שוטר ודרש

להמציא לו את האישור מטעם המשטרה. המארגנים הסבירו לו שלפי החוק אין צורך באישור, באשר לא נגבו דמי כניסה מהציבור. השוטר הלך לו, אך למחרת היום הוזמן מחבר שורות אלה, כאחד המארגנים, אל המשטרה ונקנס ע״י הקצין אלכסנדר טוט ד״ר ל־5 פנגה בעוון קיום אסיפה ללא נטילת רשות מהמשטרה. 2) הפעילות השניה היתה הכנת הסטודנטים לדו־קרב בסיף. בימינו כבר יצא מן האופנה המנהג הזה ששרר מתקופת ימי הביניים: למחוק בדם את העלבון.

ראשי ה„מכביה״, מיקלוש צ׳רפ־פלווי וג׳ורג׳ צ׳נגרי חייבו את חבריהם ללמוד את אמנות הסיף כדי שיוכלו לתבוע את עלבונם מהסטודנטים האנטישמיים. צ׳רפ־פאלווי היה בחור אמיץ, אמן הסיף וקרא לדו־קרב את כל הסטודנטים שהשמיעו הערות אנטישמיות עולבות. בדו־קרב נהג לסרוט בחרבו את פרצוף יריבו, להשאיר עליו „מזכרת נצח״.

אפתעה מהולת תדהמה גרם הדו־קרב שנתקיים בין יו״ר „המכביה״ ובין אישטוואן קיש דה־רוגונפאלווי, סטודנט לרפואה, בנו של הפרופסור הנודע בדברצן. צ׳רה־פאלווי שלנו השאיר גם על פני הסטודנט הנוצרי הזה „מזכרת״. הצלחת הסטודנטים הציונים בשטח לא־יהודי זה גרמה נחת רוח בקרב בני הקהילה, לעומת זאת העלתה את חמת איגוד הסטודנטים האנטישמי „טורול״. ב־1932 הקיץ הקץ לגבורת היהודים. והמעשה שהיה כך היה: ג׳ורג׳ קליין, שבא מעיר שדה ללמוד רפואה בדברצן, סטר על הלחי לתאולוג פרוטסטנטי שחרף וגידף את היהודים. הנפגע, במקום להזמין לדו־קרב — כמקובל וכמקווה — את עמיתו — הלשין עליו בפני שלטונות האוניברסיטה. ועד המשמעת של האוניברסיטה התעלם מטענות היהודי, הרשיע אותו בעוון פגיעה גופנית בעמיתו — וסלקו מהאוניברסיטה. פסק־דין חד־צדדי זה עורר תרעומת ותדהמה בקהילה ומקרי הדו־קרב פסקו.

מני אז פחתה פעילותה של ה„מכביה״. גיבורי הסיף סיימו את חוק לימודיהם ולא קם במקומם דור חדש של סייפים. ב־1933 שוב הוחמר חוק הנומרוס־קלאוזוס ואחוז היהודים שנתקבלו ירד ל־4 לעומת 23 אחוז שהיה בשנת 1930/1929.

המצב הכלכלי החמור, האבטלה ההמונית העלו את המתח החברתי והיו שדאגו לכך שזעם ההמונים יופנה נגד היהודים. העיתון „האידו־פלד״ פירסם יום־יום מאמרי שיטנה נגד היהודים בכלל ונגד עדת דברצן בפרט. סטודנטים נוצרים הדביקו פלקטים בכתובות הסתה נגד היהודים: „לגברת כהן — ברווזה מפוטמת ואילו לאשת סאבו (נוצרי) — השהפת!״ הצלחת הנאצים בבחירות בגרמניה הרימה את קרנם וקולם של האנטישמיים בהונגריה.

לאחר שנות שקט ושלווה שוב נתחדשו המהומות באוניברסיטה. סטודנטים מפגינים ומתפרעים שטפו עברו ברחובות העיר, חדרו לבניין הספריה (שהיה אז ברחוב שימעונפי) גרשו משם את עמיתיהם היהודים והתעללו בגסות גם בבנות שנכחו באולם הספריה. ההפרעות עוררו תרעומת עצומה בקרב היהודים.

ראש הקהילה טילפן אה הרקטור ומחה נמרצות. ואז קרה דבר בלתי צפוי לחלוטין: פרופ׳ רוגונפלווי, הרקטור, ביקר במשרדו של ראש הקהל עו״ד ד״ר פהר, בפינת רחוב פיאץ ושמעונפי. כותב שורות אלה, כנציג הסטודנטים, היה נוכח בשעת השיחה בין שני האישים. ד״ר פהר, הפטריוט הנלהב והתמים במידה לא מועטה, דרש מהרקטור לפרק את אירגון הסטודנטים הנוצרי — „טורול״. הרקטור ניסה להרגיע את ד״ר פהר והסביר לו שה„טורול״ הוא איגוד לאומני ומשמש ערובה לכך שימי הדיקטטורה הקומוניסטית לא יחזרו עוד. לעומת זאת הבטיח שהסטודנטים ישובו לספסלי הלימודים ולא יתפרעו עוד.

הרקטור היה איש תמהוני־אנטישמי בעל לב זהב. את נאומיו והרצאותיו תיבל בהערות אנטישמיות גסות יחד עם זאת התיחס יפה אל הסטודנטים היהודים, דאג לטובתם, תמך בכסף בנזקקים שבהם וקיים יחסי ידידות עם רבים מבני הקהילה.

בראשית 1933 נתקיים הנשף המסורתי של הסטודנטים לטובת המנזה. הכל היו בטוחים בכך שהפעם השלטונות לא יכבדו בנוכחותם — בניגוד למנהגם בשנים הקודמות — את המאורע. למרבה הפליאה הוצב גם הפעם משמר כבוד של קלגסי המחוז שלופי חרב בפתח האולם והופיעו: אישטוון ואשארי, ראש העיר, זיגמונד האדהאזי, מושל המחוז ורקטור האוניברסיטה, פרופ׳ רוגונפאלווי.

בדצמבר 1932 נטשו הסטודנטים היהודים בדברצן את מסגרת פעילותם ה„אומיקה״ והצטרפו כסניף לאיגוד ארצי של הסטודנטים היהודים MIEFHOE שמרכזו היה בבודפשט וסניפים לו בכל ערי האוניברסיטאות במדינה.

המסגרת האירגונית של ה„אומיקה״ לא התפרקה. היא הוסיפה לקיים את המנזה ומפעם לפעם תמכה בסטודנטים שלא יכלו לעמוד בשכר הלימוד הגבוה. בקיץ 1932 עברה המנזה ממעונה הצר ברח׳ פיאץ 19 למקום מרווח יותר באותו רחוב לבית מס׳ 64. שמואל גאל, מנהל חברת החשמלית המקומית, היה נשיא איגוד המנזה. סגנו היה הרופא, יוליוס ברטא ד״ר. גם במעון החדש היו חיי תרבות שוקקים. הצטיינו בפעילותם הסטודנטים לרפואה בראשותו של אימרה שטרן ששקד על קיום סמינריונים ומופעים תרבותיים שונים. חברי ה„מכביה״, אירגנו הרצאות להפצת תרבות ישראל, לידיעת ההיסטוריה היהודית והשפה העברית.

המשבר הכלכלי צימצם את אפשרויות הפיתוח של הגימנסיה ולולא שכר הלימוד הגבוה קשה היה לכסות את ההוצאות האישיות מתקציבה המעורער של הקהילה באשר המורים — כזכור — לא קיבלו תמיכה ממשלתית. בכל זאת מספר התלמידים הגיע ל 431. מהם 27 היו ילידי ארצות שכנות ומספר הנוצרים עלה ל 22. 20 בנות למדו כתלמידות שלא מן המניין, אך רק 16 מהן ביקרו באופן קבוע בשיעורים.

הדילדול הכלכלי סיכל את תכניות הטיולים הלימודיים של הגימנסיה שהוחל בהם בהצלחה כה רבה בשנים הקודמות. בגלל ההגבלות בהקצבת מטבע קשה ומפאת השפל הכלכלי נאלצו לוותר לא רק על טיולים בחוץ לארץ אלא גם על תיורים במדינה עצמה —

כתוב בדו"ח המנהל בשנת 33/32. בסך הכל נתבצע טיול אחד ברכבת למישקולץ במחירים עממיים.

שמחה גדולה הסבה לנוער ולשוחרי המוסד החגיגה שנערכה ע"י התזמורת עם תום חמש שנות פעילותה. זאת היתה תזמורת המיתרים היחידה של הקהילה. רבים מבני הנוער ביקשו להצטרף אליה. אגב, יש לציין, שהתזמורת פעלה כחוג נפרד, אשר הנהלה נפרדת היתה לו וחבריו חוייבו לשלם דמי חבר. כה רבים ביקשו להצטרף אל התזמורת שההנהלה נאלצה להפסיק קבלת חברים חדשים.

ב 30.4.1933 קיימה התזמורת את הקונצרט החגיגי שלה באולם המופעים של הקהילה. קהל נכבד ונבחר כיבד בנוכחותו את המופע, ביניהם מורי בית הספר העירוני לנגינה. כולם הביעו את שביעות רצונם מן הרמה הגבוהה של הביצוע.

מתוך הדו"ח של בילא פניו ד"ר, מנצח התיזמורת, מובא הקטע הבא:

„חברי התיזמורת עשו הכירות עם יצירות המופת של הקלאסיקנים ופיתחו את כשרונם כנגנים תחילה בכלי מיתרים. מדי פעם הושמעה גם מוסיקה קלה. המתקדמים שבתלמידים התארגנו בתיזמורת קמרית והתאמנו לנגן יצירות כתובות לארבעה ולחמישה מבצעים — ללא הדרכת מנצח. בעלי הכשרונות הבולטים הופיעו על הבמה כסולנים. בשנת הלימודים האחרונה (33/32) בוצעו שמונה יצירות גדולות וחמש יצירות כתובות לביצוע קמרי. בתרומות שנתרמו ע"י חברים בני משפחות אמידות השלמנו את הציוד וקנינו פרטיטורות. העתקת התווים נעשתה בבית ע"י החברים. היה רצוי ביותר לרכוש גם כלי נשיפה, אולם הרעיון אינו בר־ביצוע מפאת המצב הכלכלי החמור."

אכן, רכישת מספר חצוצרות, אבובים וכיוצא באלה נתקלה בקשיים בגלל חיסרון כיס.

מצבה הכספי של הקהילה, שדאגות אחזקת מוסדות רבים רבצה על שכמה, עורר תרעומת הולכת וגוברת בקרב הציבור. ההנהלה פנתה כה וכה, נקטה בכל האמצעים כדי לאזן את תקציבה — ללא הועיל. כעוגן הצלה נראה לה מעשה הממשלה שקיצצה את שכר עובדיה. הלך החבל אחר הדלי — גם הקהילה נגררה אחרי מעשה הממשלה ולא נושעה ממצוקתה. הריטון ואי־שביעות הרצון הלכו וגברו. רבים התלוננו על ואלמוש שווארץ, סגן ראש הקהל, באשר בנו, המהנדס שאיו תכנן את בניין בית המגורים, שגרם בעקיפין לקשייה הפיננסיים של הקהילה. הגדיל את המהומה הלחשוש הבלתי פוסק על המרת דתו של המנדס נ"ל.

ב 26.11.1933 נתקיימה אסיפת בחירות בקהילת הסטאטוס־קוו. ד"ר פהר הסיק את המסקנות והתפטר אחרי עשר שנות עסקנות ציבורית. אחריו הגישו את התפטרותם גם שאר חברי ההנהלה. פנים חדשות נבחרו כמעט לכל המשרות החשובות: מנהל הבנק אוגן אונגר נבחר לראש קהל, סגנו היה הרוקח פרנץ גרוס, תיק הכספים נפל בחלקו של מנהל הבנק, איגנץ מרקוביץ. בראש ועד ההורים התייצב אוגן פנוש ד"ר. אישים חדשים נבחרו גם לועדות הפיקוח השונות.

בספטמבר 1933 התנסתה יהדות הונגריה בגזירה חדשה־ישנה: אחוז הסטודנטים החדשים לרפואה הועמד על ארבע, משמע, שרק ארבעה יהודים נתקבלו לפקולטה בדברצן. תחרות קשה ומרה נתחוללה בין המועמדים המרובים לזכות בארבעת המקומות. ההורים והקרובים הרעישו עולמות, נקטו בכל האמצעים כדי להבטיח לבנם מקום בין הארבעה. לתחרות הזאת היתה משמעות חברתית ופוליטית חשובה. קבלת הסטודנטים הפכה לאבן בוחן לערך תעודת הבגרות של התיכון היהודי. כלום שווה הוא בעיני שלטונות האוניברסיטה עם תעודות של בתי ספר לא־יהודיים או פחות־ערך מהן. לאחר פירסום שמות המקבלים נתברר ש„קווי ה׳ לא ייבושו״. מתוך ארבעת היהודים היו שניים מבין בוגרי התיכון היהודים, נערה אחת, בוגרת הקולג׳ הפרוטסטנטי, שנתקבלה בזכות אביה שנפל במלחמת העולם; ונער אחד, בוגר מאחד התיכוניים בערי השדה. ההורים שרשמו את ילדיהם בגמנסיה הקתולית לא הרוויחו בכך ולא כלום.

החל משנת 1933 הלך ופחת מספר הסטודנטים היהודים. לעומת זאת גברה האנטישמיות של הסטודנטים הנוצריים. שנה שנה פרצו מהומות בבתי הספר הגבוהים ומחוצה להם. עליית הנאצים לשלטון בגרמניה השפיעה השפעה מכרעת על צעירי המעמד הבינוני בהונגריה. הפרופסור לספרות גרמנית, איש ממוצא גרמני, ניצל את מעמדו הרם והרצאותיו היו ספוגות שטנה כלפי היהודים ושירי הלל למשטר החדש שקם בגרמניה. בעקבותיו הלכו גם מרצים אחרים. הפרופסור לפילוסופיה, איש בינוני ביותר, הכריח את תלמידיו היהודים לשבת בספסלים האחרונים באולם ההרצאות.

יהודי דברצן נבהלו למראה המהומות, אולם דאגת הפרנסה, קיום הפרט ואחזקת מוסדות הכלל הסיחו את דעתם מהפרעות הספוראדיות ולא ראו בהן אות להבאות. קיום מוסדות החינוך לאלף ילד הטיל אחריות כבדה ועול מסים קשה על כל יהודי אשר חינוך בנו ובתו יקר בעיניו.

לסימן ארגעה נחשב המעשה ההמוני של העיריה ושל הבישוף בלטאזר ששלחו 150 פנגה תמיכה לבתי הספר היהודיים.

הדי הפולמוס העז שהתנהל בציבור סביב בעיות העולם, החברה והמדינה בשנים שלפני המלחמה — לא הגיעו אל הילדים הקטינים ולא הפריעום בלימודיהם. לא כן היה המצב בכיתות הגבוהות של הגימנסיה. לא פעם קרה שהחוג לספרות הפך לזירה בה התנגשו, בצורה מרוסנת כמובן, הדעות האידיאולוגיות השונות.

מדו״ח „העזרה ההדדית לנוער״ נתברר שהקופה שפעלה תחת השגחת מורה, הועמדה בפני מצב קשה מאוד בגלל מספרם הרב של הפונים אליה בבקשת סיוע. תלמידים רבים קיבלו ספרי לימוד בהשאלה, ב־104 מקרים ניתנה תמיכה כספית בסכום כולל של 413 פנגה לנצרכים, ו־818 תלמידים ביקשו וקיבלו מלבוש ומנעלים, היו שביקשו כסף לרפואה או לקניית משקפיים ונענו. שלושה רופאים, ד״ר גנדר, רופא שיניים, ד״ר שרקאדי,

רופא פנים וד״ר ברונר, רופא עיניים, הגישו טיפול חינם לפונים אליהם. מהשירות הרפואי הזה נהנו גם ילדי העניים, שלמדו בבית הספר האזרחי והעממי. גרוס־נאג׳, הרוקח טוב הלב, הבטיח רפואות חינם לניצרכים.

„העזרה ההדדית" של הגימנסיה כרעה תחת עומס התפקידים. בגלל דילדול ציבור ההורים לא יכלו ילדים רבים לשלם את דמי החבר. הדו״ח השנתי של בית הספר משנת 1933 קובל מרות על המצב הכספי החמור: „לרגל המשבר הכלכלי, שהולך ומחמיר וסופו מי ישורנו, יבשו מעיינות התמיכה שלנו במידה בלתי רגילה, למרות שהורדנו את הסכום שכל הבר צריך לשלם לקופה ההדדית לשני פנגאים — רק 230 נרשמו כחברים מתוך 430 תלמיד."

על המנזה של התיכון כתוב שם: „גם המנזה נפגעה מהמצב הכלכלי הירוד. בכל זאת הצלחנו להבטיח את כלכלתם של תלמידי החוץ הנזקקים. חלקם סעדו על שולחנם של אישים טובי לב וחלקם, התלמידים המבוגרים יותר, במנזה של הסטודנטים, המוחזקת ע״י איגוד ה„אומיקה". תקציב מנזת התיכון הסתכם ב 839 פנגה" (167 דולר). סכום אפסי זה היה צריך לכסות את כלכלתם החלקית של 10 תלמידים. המספרים האלה מעידים יותר ממאה עדים על הדלות ששררה בימים ההם.

בספטמבר נגמרה בניית אולם ההתעמלות. כפי שהזכרנו לעיל הקציבה העיריה בשנת 1930 11.000 פנגה לצרכי האולם. סכום זה שימש בסיס למגבית שהתנהלה משך שלוש שנים. גם הקהילה הקציבה סכום ניכר למטרה החשובה הזאת. בית החרושת לאפיית מצות, בניין גדול שניצב בחצר בית הספר, שופץ והיה לאולם גדול, בוהק בנקיונו, מלא אור ואוויר, מותאם למטרתו.

בשנת 34/33 הצטרפו כוחות חדשים אל חבר המורים הוותיק: מיקלוש אדלר, מורה לציור ולסלו גונדה ד״ר, מורה להיסטוריה, לטינית וצרפתית. הם היו בוגרי בית הספר הראשונים שזכו לעבוד שכם אחד עם מוריהם לשעבר.

בינואר 1933 השתלטו הנאצים על גרמניה. האנטישמיות מצאה בהיטלר סוכן גאוני להפצת רעיונותיה. אכן, שנאת ישראל פשטה כאש קוצים בארצות אירופה המרכזית ובעיקר בהונגריה, שהיוותה בעבר הלא רחוק כר נוח לאנטישמיות. מספרם הגדול של היהודים ומצבם החמרי שהיה טוב, אפילו בימי המשבר, מזה של המוני ההונגרים המדולדלים, הקלו על המסיתים את מלאכתם הבזויה. גלי השטנה העכורים שטפו את העיר דברצן. מאמרי הקטרוג של העיתון הימני ופרעות הסטודנטים, חברי האיגוד „טורול" דאגו לכך, שבעיית היהודים לא תרד מעל הפרק. האווירה היתה נוחה לפעולתם, כי המשבר הכלכלי ופירסומיהם של הסופרים האגרר־סוציאליסטים יצרו מתח חברתי ניכר במדינה. הסטודנטים המתפרעים חדרו מדי פעם אל איזור רחוב פשטי, שהיה מיושב ע״י יהודים אדוקים, והתעללו בעוברים ושבים בעלי זקן ופאות ולא הסתפקו בכך. כדי לעורר את אהדת הציבור הנוצרי למעשיהם הברבריים תלו כתובות בעיר בזו

הלשון: „לגברת כהן ברווזה מפוטמת, לגב׳ סאבו (האישה הנוצריה) — שחפת!״ אחד משני החותמים היה בנו של פדגוג מקומי, בעל דעות ליברליות.

הממשלה הסתייגה מפעולות הנאצים ההונגרים ובהשפעת הכנסיה אפילו לחמה בהם. כי הכנסיה, בעלת אחוזות גדולות, חששה מפני הימין הקיצוני, אשר תעמולתו האנטי־פאודלית עשתה נפשות רבות בקרב הפועלים החקלאיים נטולי אדמות.

חיזוק השפעת הכנסיה בא לידי ביטוי גם בחיי הרוח וברפורמה הלימודים שהונהגו במדינה: בוטלה שיטת הגימנסיה הריאלית, והגימנסיה הקלאסית הוחזרה על כנה. הוגבר לימוד הלטינית בתיכון מבלי לצמצם את הוראת השפות המודרניות. הרפורמה נכנסה לתקפה מראשית ספטמבר 1935 גם בגימנסיה היהודית בדברצן.

העיתון הליברלי הבלתי תלוי Debreceni Független Ujság בעריכתו של העיתונאי היהודי המוכשר, לאיוש פרקש, לחם במשך שנים רבות ללא רתיעה ובאומץ ברעיונות הנאציזם שפשטו כמגפה במדינה. במאמרי המערכת הנועזים שלו חשף את פרצופה התקפני של גרמניה החדשה — עד אשר נאלץ לקפל את הדגל.

במאבק למען החירות נטלה חלק פעיל קבוצת משכילים יהודים שהפיצה במחתרת ובסיכון עצמי את שבועונה של הסופרת הווינאית, ארנה הארנד.

האישה הווינאית הזאת פירסמה שבועון אנטי־נאצי בשם Die Wahrheit והפיצתו חינם אין כסף בארצות אירופה המרכזית. הגליונות הגיעו גם לדברצן וד״ר ואג, מנהל הגימנסיה היהודית שלח את העותקים בעזרת חבר המורים של המוסד לכתובות של אישים נוצרים בעיר כדי לפקוח את עיניהם ולחשלם בפני השפעת הפשיזם.

ההפצה נמשכה סדירות, שבוע־שבוע מ 1935 עד כיבוש וינה ע״י הנאצים ב 1938.

ההנהגה החדשה של הקהילה בראשותו של אוגן אונגר ראתה חובה ראשונית לעצמה לפתור את בעיות הכספיות של הקהילה ולהיפטר מהחוב שהעיק עליה בגלל בית המגורים שנבנה במלווה של דולרים. המצב הגיע לידי כך שהקהילה לא יכלה לשלם את שכר עובדיה, או פרעה את חובותיה בתשלומים לשעורין.

לאוגן אונגר, כנשיא בנק גדול, היו קשרים מצויינים במוסדות הכספיים במדינה. הוא ניצל קשריו לטובת הכלל והצליח להפוך את מלווה הדולרים למלווה של מטבע מקומית. הקונוורסיה נעשתה ע״י הבנק הבודפשטאי שהשיג לקהילה את המלווה הראשון. המרת המלווה שיחרר את הקיהלה מנטל כבד. ההנהגה יעלה את משק הקהילה והנהיגה בו חיסכון קפדני.

ב 1.5.1935 התקיימה אסיפה כללית בה דו״ח מנהל הבנק, איגנץ מרקוביץ, על הישגי ההנהלה בענייני המשק והכספים. העיתונות המקומית חלקה שבחים לנאום התקציב „שהצטיין בדייקנות ובהבנה מירבית.״ פרנס הכספים הדגיש בנאומו ש„התקציב הותאם למצב הכלכלי השורר במדינה, בנוי על עקרונות החיסכון המירבי, כדי לא להכביד על משלמי המסים.״

הפרנס הודיע בשמחה ובסיפוק שחובות הקהילה כבר פחתו במידה ניכרת, דבר שאיפשר את הפחתת המסים ב 40 אחוז.

בביצועה של הבראת המשק נתגלו גם צדדים שליליים. ההנהלה החדשה שנבחרה ב 1933 עשתה הכל כדי להיפטר מחובותיה ולשם כך השתמשה בכל המקורות הכספיים שהיו בהישג ידה. גם במקורות שנועדו למטרת אחרות לגמרי. ההנהגה אמרה להשתמש גם בקרן הפנסיה של עובדיה. וכדי שהדבר לא ייראה כמעשה שרירותי נתבקשו העובדים לוותר על הקרן מרצונם הטוב. ההנהגה הבטיחה להם למצוא עבורם סידור נאות — לכשירווח. מבצע ההחתמה על הוויתור הוחל ברבה של הקהילה, ד״ר שלזינגר, איש נוח וחסוד, שהיה ידוע בנכונותו להקריב את טובתו הפרטית למען טובת הכלל. בעקבות הרב הלכו יתר פקידי הקהילה. רק דויד טננבאום, החזן הראשי, סירב לחתום, כי ראה במבצע גזירה אנטי־סוציאלית. כתוצאה מכך נתערער מעמדו בקהילה. טננבאום הסיק את המסקנות ועשה הכנות לפרוש ממשרתו. ואכן, כשנבחר לחזן בבודפשט, בבית הכנסת האזורי ברחוב פאווה — הגיש התפטרותו לקהילת דברצן. הוא עשה זאת מתוך צער, באשר היה מעדיף לשרת בקהילה מסורתית כזו של דברצן מאשר בקהילה ניאולוגית. אולם כבודו העצמי שנפגע לא נתן לו להישאר.

עם פרישתו ב 1935 נשארה הקהילה ללא חזן ראשי במשך שנתיים. היעדרו הורגש בבית הכנסת. 13 שנה שירת בקודש בבית הכנסת הגדול ברחוב דיאק פרנץ. בפרק זמן זה יפתה העבודה, ורמתה הנגינתית של המקהלה עלתה. הציבור חלק לו כבוד ורחש לו חיבה בגלל מזגו הלבבי. כולם העריכוהו על יחסו האבהי אל ילדי המקהלה ועל התעניינותו בבעיותיהם.

העצרות והמסיבות של הגימנסיה בחגי ישראל היו אפופות רוממות רוח ונשתפרו משנה לשנה. ב 1.12.1934 ערכה הגימנסיה את חגיגת החנוכה שלה בפאר גדול מהרגיל באולם ההתעמלות החדש. התזמורת ניגנה מיצירות מאירבר ואופנבאך, המקהלה שרה את „שושני הבר״ של שוברט ושירים יהודיים עממיים בעיבודו של המנצח אמיל רוטמן. פאול בקשי, תלמיד כיתה ה׳, קרא שירים בעלי נושא דתי ויוחנן שן, תלמיד כיתה י״א, דיקלם את „מתי מדבר האחרונים״ של ביאליק בתרגומו הנהדר של לסלו קרדוש.

מאורע גדול שימח את לב יהודי דברצן באפריל 1935: הרב שלזינגר ורעייתו ביקרו בארץ ישראל לרגל שנת הרמב״ם. שמונה מאות שנים מלאו להולדתו של „הנשר הגדול״. לאחר ביקורו של הרב קראוס בארץ ישראל היתה זאת עליה לרגל השניה של רבני קהילת הסטאטוס־קוו של דברצן. הרב נשא נאום נלהב ונרגש ליד קברו של הרמב״ם בטבריה לציבור עולי הרגל שבאו מהונגריה.

יוסף פטאי ד״ר, מארגנו השל העליה לארץ ישראל, כך תיאר את מסעו של ד״ר שלזינגר: „רק בסיפורי הצדיקים הגדולים אפשר לקרוא על התרגשות קדושים כזאת שאפפה את מסעו של הרב ד״ר שלזינגר. פסיעותיו העצבניות על סיפון האניה, ציפיתו

חסרת הסבלנות לפגישה עם ארץ ישראל, הכנותיו לקבלת השבת בארץ כשלידו רעייתו היקרה, שותפתו לרגשותיו — הפכוהו לדמות תנ״כית בארץ התנ״ך. בהזינו את עיניו ביפי ירושלים בקרבו אל חלוצי הארץ המפלסים להם דרכים חדשות בחיים — קנה את לב כולם. לשיא אושרו הגיע הרב בבואו, לאחר פגישתו עם חלוצי העמק, לעיר הקודש, טבריה. בעומדו ליד קבר הרמב״ם הנשקף אל חוף הכינרת, נשא שם, תחת כיפת השמיים, נאום נרגש ביותר, בהגיג לבו תבער אש בתארו את מפגש החדש עם הישן, את המיזוג המופלא של ערכי הבניה עם המסורת״.

זכרון הרמב״ם הועלה גם בכתלי הגימנסיה. בישיבה החגיגית של החוג לספרות ב 11.5.1935 הרים המורה עזרא גרוס על נס את גדולתו של הרמב״ם. אלכסנדר פרקש, תלמיד כיתה ב׳, דיקלם בעברית את ה„אני מאמין״ המפורסם, את שלושה עשר העיקרים של „הנשר הגדול״.

בשנה ההיא מלאו 2000 שנה להולדתו של המשורר הרומאי, הורטיוס. חבר המורים והתלמידים ערכו חגיגה לציון המאורע. המקהלה שרה את האודה מס׳ 22. פאול ביהארי, תלמיד כיתה ט׳, דיקלם אחד משירי המשורר בלטינית. לסלי גונדה ד״ר תיאר בהרצאתו את גדולת הורטיוס כאדם וכאיש רוח.

בשנתון 35/34 של הגימנסיה הקדיש המורה לסלו קארדוש ד״ר מסה מעמיקת הגות לזכרו של הורטיוס. הוא קבל על כך שלשירי הורטיוס אין להם מהלכים בין בני הדור. „בשעה שעמים מושפלים והמונים נמקים בעוני ממתחים את שריריהם לקראת מאבק אל־אנושי כשבפיהם קריאת התגר של „פלוס אולטרה״, בעיתות הרות עולם אלה פיכחותה של התקופה העתיקה, חכמת החיים של המתינות, השירה הקלאסית של שיקול הדעת אינן מוצאות הד בלב האנשים. רק שוחרי הספרות והאמנות שומרים את אש ההומניות המהבהבת. ...אך בוא תבוא התקופה, טובה מזו שלנו, בה שוב תתלקח השלהבת החלושה כדי שתיאור בנגה הניחומים שלה את עולמנו המדוכדך.״

עצבות החיים לא דיכאה את לב יהודי דברצן אם כי המצב היה עגום למדי. רבו הרוכלים, מחוסרי העבודה שלא באשמתם. הם חזרו מבית אל בית הציעו ברהובות את מרכלתם הדלה, גפרורים, סבון כשר, מיני סידקית ושיירי אריגים. באותה מידה רבו מקרי הפגיעה ביהודים, בגופם ע״י הסטודנטים המתפרעים ובכבודם ע״י אנשי הימין שהרימו ראש. פקיד בכיר בדימוס, מעובדי הרכבת, נסע בחשמלית כשעל ברכיו פרוש גליון העיתון הנאצי „שטירמר״. ולא לשם קריאה פרש את העיתון, אלא כדי להראות לשכניו את התמונות המעוררות גועל נפש.

מדי פעם התנצנץ זיק של שימחה ועידוד: פרפסור יוליוס נמט שלח איגרת ברכה בשם האוניברסיטה בבודפשט לד״ר קארדוש הישיש ביום בו מלאו חמישים שנה לסיום לימודיו והסמכתו לדוקטור.

סימנים מובהקים לדלות הציבור היו שני מופעים בגימנסיה. בוגרי י״ב ערכו הופעה

אמנותית ובמחיר הכרטיסים ביקשו לכסות חלק מדמי הבחינות הגבוהים. ב 5.5.1935 ערכו תלמידי כיתה ז׳ הופעה פומבית כש„התכנית עליזה ודמי הכניסה סבירים״ לטובת חבריהם חסרי האמצעים.

דילדול היישוב היהודי בדברצן חיזק יותר כמקודם את רגש האחריות של הציבור ואת התכונה המופלאה של עמנו בעת צרה: את הצדקה, את הדאגה החמרית לנחשלים. השכבה שנפגעה רק במעט בימי המשבר, סוחרים אמידים ומבוססים, מנהלי מפעלים, בעלי אחוזות, פקידים בכירים ובעלי מקצועות חפשיים וגם בעלי האמצעים המצומצמים ביותר, כסוכנים — מילאו את חובתם באמונה כלפי אחיהם שהגורל התאכזר להם. ראינו את הרופאים ואת הרוקחים בפעולתם למען ילדי המשפחות העניות.

המשבר לא השבית את הנשפים המסורתיים של איגוד הנשים, אגודת הסטודנטים ושל בוגרי הגימנסיה. מעתה הודגש עוד יותר האופי הנדבני, הסוציאלי של האירועים החברתיים האלה. שבועות לפני מועדי הנשפים פשטה להקת צעירים בעיר וחילקה „כרטיסי כבוד״ לנכבדים, כדי לכסות בתרומותיהם את ההוצאות המוקדמות.

קיום נשפי־גיל אלה הנו מובן וטבעי מבחינה אנושית. נפש האדם אינה יכולה להשלים עם הצער ולהתמיד בעצב. כפי שביטא זאת המשורר הרומאי:

„נפש האדם סולדת מפני האבל.״ במרוצת הזמן ובהתאם למעמד החדש של היהודים בציבוריות העיר לבשו הנשפים אופי יהודי. חלוצת התמורה הזאת היתה הגימנסיה היהודית. בנשף הפורים שלה כבשה השפה העברית מקום נכבד.

בהקשר לכך ראוי לציין את המאורע הגדול ביותר בחיי התרבות היהודית בהונגריה: הופעת המילון העברי־ההונגרי המודרני הראשון בדברצן בראשית 1935. עורכי המילון היו שני מחנכים בדברצן: מוריס מנהיים (איש־ביתי), מורה בבית הספר האזרחי לבנות ועזרא גרוס, מורה הגימנסיה היהודית ללטינית ולהוראת הדת. המחברים הציבו בפניהם שתי מטרות: להביא לידיעת הקורא והלומד את אוצר השפה העברית המתפתחת ולעזור להוגים בספרות המסורתית ע״י הגשת מכלול המלים של התנ״ך והתלמוד. למילון צורף דיקדוק תמציתי. המילון סודר והודפס בדפוס הרשקוביץ את דויטש, דברצן, רח׳ הנסיך יוסף מס׳ 2.

באוגוסט 1935 פרש ד״ר בלה פניו מעבודתו בבית הספר לאחר שבע שנות הוראה. שנתון המוסד משנת 36/35 לא קימץ בשבחיו בהיפרדו ממנו. כמורה לטבע ולגיאוגרפיה השכיל לחבב את המקצועות על תלמידיו. העשיר את מעבדת הטבע בפרפרטים, מעשי ידיו. כחייל משוחרר בדרגת סרן, שצויין לשבח במלחמה, הורשה ללמד התעמלות בכיתות הנמוכות. „זכותו הגדולה היתה — כתב עליו המנהל — שהקים את התזמורת והאדירה.״ במקומו מונה ע״י ועדת הפיקוח זולטן ויסמן, יליד משקולץ, שסיים באותה שנה את לימודיו באוניברסיטת דברצן והוסמך להורות כימיה, טבע וגיאוגרפיה.

בקיץ 1935 פרש מתפקידו לאיוש אַדי, המפקח הראשי של החינוך במחוז, אחיו

של אנדרי אַדי, המשורר הגדול, אליו דמה בתכונותיו התרומיות. שנתון בית הספר נפרד ממנו מתוך רגשות כבוד וחיבה, והזכיר את הקשר הנפשי שהיה קיים בינו ובין המוסד: „זיקת הנפש שקמה בינו ובין הגימנסיה שלנו, זיקה שדמתה ליחסו של אב לבנו, נבעה משני טעמים: 1) מוסדנו קם ונהיה בימי כהונתו כמפקח ראשי. לאיוש אדי ראה בו שתיל שנשתל בידיו, כנטע נעמנים, שיש לשמרו מפני סערת הרוחות, ולטפחו עד שישגשג. 2) הסיבה השניה לחיבתו אלינו נבעה מאמונתו הבלתי מעורערת בערכי ההומניות, לפיהם אין להפלות בין אזרח לאזרח בגלל דתם ומוצאם. העיקר שרגש פטריוטי כן יקנן בלבם...״

באותו גליון ברך המנהל את לאיוש בשנאי ד״ר, המפקח החדש, „מנהיג, שאופי פלדי אופיו״. המנהל לא יכול לכתוב את כינויו האמיתי של המפקח: „צורר יהודים מושבע״. ד״ר בשנאי היה נשיא „ההונגרים המתעוררים״, איגוד אנטישמי בראשית שנות העשרים. אף פעם לא הסתיר את דעותיו השליליות על היהודים. בשנת כהונתו הראשונה כמפקח עוד הבליג על יצרו, אם כי דאג לכך, שאחוז הנכשלים מבין בוגרי הגימנסיה היהודית יגדל מזה של השנים הקודמות. במינויו היה משום סימן לשינוי שחל במדיניות הממשלה. לפנייתה ימינה. כן הוכיח מינויו שבדעת הקהל בדברצן — יד האנטישמיות היתה על העליונה. ראשי היהדות, המורים וההורים נדהמו בהיוודע להם עלייתו של אנטישמי מובהק זה.

אכן המאורעות בגרמניה והשינויים בפוליטיקה העולמית הורגשו יפה בכל מקום. גם בדברצן. ויותר מכל חשו היהודים את התמורות שחלו בדעת הקהל.

בספטמבר 1935 נתקבלו בוועידת המפלגה הנאצית הגזירות הידועות בשם „חוקי נירנברג״, שלפיהן נשללה מהיהודים אזרחותם הגרמנית. באותה שנה פלשו הפשיסטים האיטלקים לאתיופיה. הדמוקרטיה המערבית גילתה; רפיון ידיים ומורך לב מביש. חוצפת האגרסורים וחולשת שוחרי השלום חיזקו את חוגי הריאקציה ההונגרית, ונתנו תנופה חדשה ליסודות הקיצוניים.

יהדות דברצן היתה שרויה בהרגשת אי־ניחותא, אך לא חשה עדיין את גודל הסכנה שהיתה מרחפת על ראשה. חיי החברה והקהילה התנהלו כרגיל.

בספטמבר 1935 נבחר אלכסנדר ישראל מייזל לחזן ראשי בבית הכנסת ברחוב קאפולשני. אך שמחת היהודים לא ארכה ימים. בדצמבר 1936 גירשו השלטונות את מייזלס מהמדינה בשל אזרחותו הצ׳כוסלובקית. ושוב נתפנתה משרת החזן

על אף החמרת המצב נתקיימו שלושת הנשפים המסורתיים של יהדות דברצן, אלה של איגוד הנשים, הסטודנטים ושל הגימנסיה. דו״ח הגימנסיה מתאר את הנשף כמאורע חגיגי שהציבור מצפה לו מדי שנה בכליון עיניים. מסמר הערב היתה הופעת התזמורת, שניגנה את היצירה: „אווירת פורים״. היצירה עובדה ממחרוזת של נגינות חסידיות ע״י המנצח אמיל רוטמן.

החברה היהודית החלה להיסתגר בינה ובין עצמה מפאת איבת הציבור הנוצרי, דבר שעורר את היהודים בפעילות חברתית עצמאית. גברה ההתעניינות בספורט היהודי. בין תומכי קבוצת הכדורגל של העיר „בוֹצ׳קאי" היו יהודים רבים. הצטיין מכולם הסוחר וילמוש קרו שהיה מצנט נדיב לב לכל איגודי הספורט העירוניים. בשנות העשרים פעלו ספוראים רבים באיגודי הספורט של פקידי המפעלים הפרטיים ועובדיהם. כדורגלנים מצטיינים היו: ארי פריד, אוגן פריד, מיכאל קליין ומיקלוש מושקוביץ.

בעיר הופיע עיתון ספורט בעריכתו של היהודי לסלו הרמן. הבעלים של הדפוס בו הודפַס העיתון היה גם הוא חסיד נלהב של הספורט היהודי והעירוני.

כאשר קבוצת בוצ׳קאי הפכה לאגודה פרופסיונלית פנתה התעניינותם של החובבים אל ספורט המים, שהיה אז פופולרי מאוד במדינה עקב נצחונות הספורטאים ההונגרים בענף זה. התחרויות הראשונות נעשו בבריכה ע"ש מרגוט. בשנות השלושים הוקם מרכז חדש לספורט מים ע"י העיריה בקרבת „היער הגדול". קידוחי העומק שנעשו במקום העלו מים חמים למכביר. ראשי קבוצת ד.או.א. (אגודת דברצן לשחייה) שנוסדה בראשית שנות השלושים היו ברובם יהודים. האגודה אירגנה ילדים וצעירים, ומבין הכשרוניים שבהם חינכה לה עתודה. מזכיר האגודה, אימרה אציל, הקדיש את כל מרצו לפיתוח ספורט המים המקומי. במשך למעלה מעשר שנים היתה הקבוצה בין הטובות בארץ והלכה מחיל לחיל. בין כוכביה היו: אנדרי פלדהיים, גורג׳ פולצ׳ק, גורג׳ שאיו, יוליוס בנצק ואימרה אציל, מזכיר האגודה. המצטיינות שבשחייניות האגודה גם הן היו בנות ישראל: אילנה סלשי, אווה מגישי, דיטה פלדהיים, ורה ואווה שאיו.

בספטמבר 1935 הופיע אימרה אַציל הנ"ל אצל מנהל הגימנסיה והציע את עזרתו באירגון ספורט־המים לתלמידי המוסד. התעמולה שעשה אציל הצליחה למעלה מן המשוער. מספר רב של צעירים הביעו את נכונותם להשתתף בספורט מים. לאחר כמה חדשי אימונים קמה אגודת ספורט־המים של הגימנסיה. מאז הירבתה להשתתף בתחרויות האזוריות של בתי הספר התיכוניים. הודות לאימונים היסודיים והמרובים זכתה בהישגים נאים. זכור היה בייחוד נצחונה המזהיר של האגודה בכדור־מים בתחרויות של שנת 1935/36. ספורטאים המצטיינים של קבוצת כדור המים היו: אישטוון קלן, ג׳ורג׳ זוננפלד, יוסף קלמן, אנדרי מג׳שי, קרל קאופמן, אישטוון ולנשטיין, פאול ולנשטיין, לסלו לייטנר, ג׳ורג׳ לייטנר ויוחנן הרשקוביץ. ביתר ענפי ספורט המים התבלטו: לסלו וקרל אמריך, ג׳ורג׳ וטיבור לנטוש, לסלו גאבני, לסלו לנג׳ל, גבריאל וקרל מאג׳ר, אנטון וויס ואלכסנדר וויס.

גם ביתר ענפי הספורט הצטיינו תלמידי הגימנסיה. אצני אגודת „שמשון", אלכסנדר סאס (שטרן) ויוסף פהר (וויס) זכו במקומות הראשונים בתחרויות האזוריות. לסלו קרדוש ד"ר היה ממונה על ענייני הספורט. החל מ 1937 עבר הטיפול בספורט ובהתעמלות לידי קרל קרפטי, אלוף האולימפי של הונגריה בהיאבקות. מאז פעלה גם הסקציה

להיאבקות. בילא גרינוולד, תלמיד כיתה י׳, זכה בכמה נצחונות בענף זה. בדברצן התחילה הקריארה של לסלו פביאן (אליהו) הנמנה היום עם עסקני הספורט הידועים בארץ.

בשנות השלושים הורגש בבתי הספר היהודיים הפיגור בריבוי הטבעי לעומת הריבוי הממוצע של הסביבה הזרה. בראשית המאה למדו כ 600 ילדים יהודים בבית הספר העממי. מספר זה ירד בשנות השלושים ל 400. בשנת השואה, ב 1944, היו כ 300 ילדים בגיל העממי בין המגורשים. צימצום הילודה לא הורגש כל כך בתיכון, שקלט ילדי חוץ רבים. בל נשכח שהגימנסיה של קהילת דברצן היה המוסד התיכוני היהודי היחידי מלבד התיכון של קהילת בודפשט. על המצב הזה מדווח מנהל בית הספר: „מוסדני הוא מבין הגדולים במדינה. שמו הטוב הולך לפניו. כ 40% של תלמידינו הם ילדי־חוץ. מהם אחדים שמשפחתם מתגוררת במרחק מאות קילומטרים מדברצן. אך רובם של ילדי החוץ האלה מוצאם מהערים ומהכפרים של המחוז״. בדו״ח עוד פיסקה מעניינת: „מוסדנו מהווה אבן שואבת אל בחורי ישיבה מצטיינים המתעניינים במדעים החילוניים.״ אולם גם נחמה פורתה זאת היתה בה משום אשליה. על אף נהירת תלמידי־חוץ אל הגימנסיה הלך והצטמצם מספר התלמידים מ 435 בשנת הלימודים 35/34 ל 397 בשנת 37/35 חלה עליית־מה: נרשמו בה 402 תלמידים. אולם המספר הזה ירד בהתמדה בשנים הבאות.

ב 24.5.1936 התיחדה יהדות דברצן עם זכר בניה שנפלו חלל במלחמת העולם הראשונה. בגלל מזג האוויר הגרוע נתקיימה עצרת־האבל בבית הכנסת הגדול ולא בבית הקברות כבשנים הקודמות. עו״ד אימרה לבלש, סרן (מיל.) נשא נאום אזכרה. בדבריו הדגיש את זכות היהודים לשוויון אזרחי, זכות שנקנתה בדם החללים.

התנועה האנטישמית שבראשה עמד איגוד הסטודנטים בשם „טורול״ זכתה בתוספת כוח עם הקמת מפלגה פשיסטית בשם „צלב החרמשים״. בימי כהונתו של ההרפתקן הפוליטי, יוליוס גמבש, כראש ממשלה צצו והתרבו תאים ואירגונים נאציים ככמיהין וכפטריות אחרי גשם. תנועת „צלב החרמשים״ התבססה בעיקר על המוני הפועלים החקלאיים חסרי קרקעות. מנהיגם היה זולטן בסרמני, שלקח את לב האספסוף במליצותיו הדמגוגיות. לתנועה היה בית בעיר בדומה „לבניין החום״ של המפלגה הנאצית במינכן. בהופעותיו הפומביות היה „המנהיג״ מוקף מאות חסידיו השוטים שהיוו מין פלוגת מחץ בדומה לס.א. בגרמניה. בעצרת העם שקיים בדברצן השתתפו 1500 נאצים מקומיים. גם מעבר לנהר דנובה התארגנו הפשיסטים בראשותו של הרוזן אלכסנדר פשטטיץ׳. לאחר זמן מה התחברו הפלגים השונים של התנועה למפלגה פוליטית אחת שהלכה וגדלה במידה שהשפעת היטלר גברה במדיניות האירופית. את הצלחתה הראשונה קצרה המפלגה דווקא בדברצן. בבחירות שנתקיימו במדינה ב 1935 זכתה באחד משלושת המקומות שהיו לאיזור בפרלמנט ההונגרי.

העיתונות הפשיסטית נטפלה גם היא אל יהדות דברצן. היומון „מג׳רשאג״ קבל מרות על „התיהדותה״ של העיר: „במקום שם סוחרים פטריקים חוגרי חרב ניהלו פעם

את עסקיהם בהדר ובהגינות — שמות יהודיים כגון דויטש, גרינוולד, שווארץ, מנדל, בריל, גרינבאום, שן, אקר, קליין, שפירא ושטיין מתנוססים עתה מעל החנויות.״ העיתונאי, שומר זכויות הגזע ההונגרי, התעלם מהעובדה שבין בעלי החנויות, הלא־יהודיים היו רבים אשר שמם לא העיד על מוצאם ההונגרי, כגון בניאץ, קונצ׳ק, שסטינא וכו׳. ואם נעימת העיתון החשוב של הבירה היתה כזאת — נקל לתאר את אופן כתיבתו של ה״האידר־פלד״, העיתון האנטישמי המקומי.

וכאילו רצה הגורל להתל ולשטות האנטישמיים — נצחונה הראשון של הונגריה באולימפיאדת ברלין הושג ע״י יהודי. בראשית אוגוסט 1936 הודיעו הרדיו והעיתונות בתרועות שמחה על נצחונו של אלוף ההאבקות, קרל קרפאטי — היהודי. השבועון היהודי ״אג׳נלושג״ הביא את הידיעה בעמודו הראשון באותיות של קידוש לבנה. הכתבה רמזה על כך שמשרת מורה להתעמלות מובטחת לאלוף בגימנסיה היהודית בדברצן.

בראשית ימי האימים עצם את עיניו לעולמים הבישוף בלטאזר, אחד מחסידי אומות העולם. למחרת יום פטירתו כתב עליו השבועון היהודי ״אג׳סארטש״: ״...הבישוף היה מוכר ומיוקר בשל אישיותו והשכלתו העמוקה והמקיפה. היה נודע במרחקים, מעבר לגבולות המדינה... הוא הוזמן ע״י האוניברסיטה העברית בירושלים להרצות הרצאות מדעיות. המנוח היה גאה בהזמנה וראה בה כבוד מיוחד. ״משאת לבי היא — אמר לידידיו — לצאת ידי מזמיני ולעשות כמה חדשים בארץ הקודש כאורח אוניברסיטת ירושלים״. בגלל מותו הפתאומי לא עלה בחלקו לבקר בארץ.

הרב ד״ר שלזינגר נפרד מידידו הבישוף בליל שבת צ 29.8.1936 בבית הכנסת בדרשה נרגשת. דרשתו היתה מושתתת על פסוק יפה בתהילים (קלט, ו׳): ״אחור וקדם צרתני, ותשת עלי כפכה.״ במלים נרגשות פנה אל קהל שומעיו: ״ואתה ישראל, ראשון לעלילות ולפורענויות, האם חשת על שכמך את ידו האמיצה המעודדת של הידיד הגדול שהתייצב תמיד לימינך בכתב ובפה מלא, במלל ובמעש...?״ ברעיון פיוטי זה העלה הרב את זכרון הבישוף הפרוטסטנטי, טהור הנפש ואציל המחשבה.

עוד לא מלאו ימי אבלו של הבישוף, אוהב היהודים ומגינם בפני אויביהם ופרצו סכרי השנאה וגלי האנטישמיות העכורים הציפו את העיר. בליל 10.11.1936 שיברו הנאצים המקומיים את כל החלונות של שני בתי הכנסת של החרדים. וכך הגיבה העיתונות היהודית על מעשה נבלה זה של אנשי הבליעל: ״אין זה מקרה שקלגסי הצלב העקום מתנפלים על בתי הכנסת ודווקא בדברצן. העיר היתה מרכז לאנטישמיות זה שנים. העיר שיצאו לה מוניטין בשל אזרחיה הפרוטסטנטים הגאים, העיר הליברלית, ספוגת תבונה נאורה מאור תבונתו של הבישוף בלטאזר המנוח — היתה לעיר בוגדת, מרכז הטומאה הנאצית, שדה־צייד לתעמולתה הארסית...״

ימים אחדים אחרי המעשה הוונדלי של אנשי צלב הקרס פרצה שערוריה חדשה שעוררה רוגז רב בציבור היהודי. אלמנתו של אלכסנדר רקס ד״ר פנתה אל החברא

קדישא להוציא את גופת בעלה מאדמת בית העלמין היהודי כדי שתוכל לקברה בבית הקברות הציבורי. היא נימקה את בקשתה בכך שגם היא וגם ילדה נוצרים הם. הנהלת החברא קדישא דחתה את בקשת האישה. ד"ר רקס נקבר כדת וכדין בהתאם למסורת היהודית. המנוח היה יהודי טוב, כחרשתן אמיד תמך בכל מוסדות הקהילה, היה חבר ועדת הפיקוח של הגימנסיה ותמך בה ביד רחבה. האלמנה הגישה תביעה משפטית נגד החברה קדישא. בערכאה הראשונה נדחתה בקשת האישה. לעומת זאת פנתה אל ראש העיר שנענה לבקשתה. החברא קדישא לא השלימה עם פסק דינו של ראש העיר ועירערה בפני משרד הפנים. משרד הפנים דחה את הערעור ונתן הסכמתו להוציא את ארונו של ד"ר רכס מבית העלמין היהודי.

בראשית שנת הלימודים החדשה נחנך חדר הטבע בגימנסיה. אולם הרצאות והדגמות זה־היה מצוייד בכל השיכלולים המודרניים הדרושים להוראת המקצוע: מושבים עשויים מדרגות, מתקני גז, לוח חשמלי וכו׳. החדר נבנה גם הוא כשאר המבנים במוסד בכספי ההורים ושוחרי הגימנסיה. אָכן, בין כתלי בית הספר שררה אווירת יצירה ושלום אפילו בזמנים הקשים ההם.

הנשף האמנותי שנערך לכבוד חג החנוכה ב 9.12.1936 היה גדול במימדיו, עשיר ומגוון בתוכנו מחגיגות הקודמות. תזמורת השלושה של ברקוביץ־ברגי־צ׳נגרי הופיעה בחלק המוסיקאלי של הערב יחד עם ג׳ורג׳ ויז׳ולי, תלמיד כיתה י׳. ויז׳ולי שר שירי עם איטלקיים בליווי התזמורת. האטרקציה של הנשף היתה הצגת מחזה תנ"כי בשם „ברכת יצחק" בעברית! המשתתפים היו: מרגיט כץ, תלמידת כיתה י"א; אימרה ליפשיץ; יוליוס גליק, לסלו פיליפ, תלמידי כיתה ט׳ וג׳ורג׳ אושפיץ, תלמיד כיתה ב׳. ואל תהא מלתא זוטרא בעינינו שב 1937, בעיר שדה כדברצן, מחזה תנ"כי מוצג ע"י תלמידים בעברית! אגב, הרוח החייה של התרבות העברית בגימנסיה היה המורה עזרא גרוס.

וכשם ששוחרי התרבות העברית היו השאור בעיסת היהדות כן היו המתבוללים והמתנצרים מפל־הבר שבתבואת הקהילה. כי היו גם כאלה ואפילו בסוף שנות השלושים, כאשר פני השמיים כבר החלו לקדור מעל יהודי הונגריה. תופעה שלילית היתה בחברה הגבוהה הרדיפה אחר הכבוד. הממשלה ההונגרית — כדי להגביר את הכנסותיה — העניקה תואר של „יועץ ממשלה ראשי" לעשירים, לסנובים, תמורת 30.000 פנגה. „הוד רוממותו" — היה תואר הכבוד בפניה אל היועצים הבלתי נקראים האלה. למרבה הפליאה נמצאו יהודים בקהילה שקסם לליבם תואר ריק זה ושילמו עבורו את הסכום הנדרש. וכל זה בשעה שעקב המצב הכלכלי הירוד היו צרכי הקהילה כה מרובים. בזמן שאנשים בריאים ברווחם התאמצו מעל ליכולתם כדי לתמוך במוסדות הקהילה. מתיתיהו פירסט, בנה של סגנית יו"ר איגוד הנשים, שבחיציונותו ובכל מעשיו חיקה את הג׳נטרי, היה הראשון שקפץ על המציאה הזאת וקנה לו את התואר הנכסף. שנה אחר כך עזב את

היהדות. גם אחרים הלכו בעקבותיו והמרו את דתם כדי „להבטיח את עתידם". הרדיפה הזאת אחר הכבוד המפוקפק ומקרי המרת הדת עוררו מורת רוח וסלידה בלב המוני בית ישראל.

אבל כבד ירד ע ליהודי דברצן בראשית 1937. ב 9 בינואר (טבת כ"ו) עצם את עיניו לעולמים ד"ר שלזינגר, רבם הדגול והנערץ. השמועה על מותו הפתאומי הדהימה לא רק את קהילת הסטאטוס־קוו אלא גם את החרדים בדברצן ואת היהודים המפוזרים בערי השדה והסביבה.

הלוויתו נערכה ב 11.1.1937 ביום שני. ירוני עשוי קרשים בלתי־מהוקצעים הועבר מביתו לבית הכנסת ברחוב קפולנאש. הארון הושם על הבימה. המספידים ערכו שבע הקפות סביבו כשהחזנים ומזכיר הקהילה אמרו מזמורי אבל, חליפות. החזן לשעבר של הקהילה, אלכסנדר ישראל מייזלס, שבא מהעיר איפולשג, מקום כהונתו לשעבר של ד"ר שלזינגר, אמר תפילת אל מלא רחמים. אחר מכן הוצא הארון מבית הכנסת אל הרחבה שלפני חזית הבניין והדיין לאיוש פריד אמר דברי הספד בקול חנוק. ברחוב פיאץ הועלה הארון על מרכבה רתומה לארבעה סוסים ומסע הלוויה של קהל אלפים יצא לדרך. חנויות של היהודים נסגרו לאורך המסע ואל חולקי הכבוד האחרון הצטרפו גם רבים מבין הנוצרים. מאחורי המרכבה פסעו בסך ובסדר מופתי תלמידי התיכון היהודי. המסע נעצר ליד בית הכנסת הגדול. הארון הוכנס לאולם והועלה על הבימה. החזן טננבאום חזר מבודפשט לדברצן כדי להוסיף לרוממות הטכס. בבית הכנסת הגדול בישאו שני הספדים: הרב בילא ברנשטיין ד"ר, רבה הראשי של ניראג'האזא וראש קהילת הסטאטוס־קוו של דברצן, אוגן אונגר, דיברו על שבחו של הצדיק הנפטר. בית הכנסת היה מלא מפה לפה. בשורה הראשונה ישבו נציגי השלטונות והמוסדות החשובים: קרל מקלארי, הבישוף הפרוטסטנטי, אישטוואן ואשארי ד"ר, נשיא האיפרכיה האזורית, הכמרים הפרוטסטנטיים: אלכסנדר אוראו, אנדרי פוטו, ואימרה שיפוט, אלכסנדר קלצ'אי, ראש העיר; דזידר לאם, מפקד המשטרה וכו'.

גם בבית הקברות הושמעו דברי הספד ע"י נציגי חבר הרבנים של המדינה. ד"ר גרוסמן מבודפשט, יצחק פיפר ד"ר מהעיר מונור, שמואל רוט, מקהילת שאטור אליה־אויהלי, אוגן יעקב ד"ר מהעיר ג'נג'ש וזולטן רץ, רבה של העיר אגר, עו"ד פריץ גרוסמן ד"ר נפרד מהמנוח בשם קהילת איפולשאג וטיבור קאדר ד"ר בשם התלמידים לשעבר. אחרון המספידים היה פרנץ פאביאן ד"ר, המזכיר הראשי של הקהילה. כל הקהילות שבערי השדה במרחב דברצן שלחו נציגים אל הלוויה.

בשנתון הגימנסיה משנת 1937/1936 הופיע מאמר אזכרה, פרי עטו של המנהל אלכסנדר ואג ד"ר. המאמר תיאר בהרחבה את יחסו של ד"ר שלזינגר אל הגימנסיה. ההורים ידעו את חולשתו לילדים והרבו לפנות אליו ולהתייעץ אתו בדבר חינוך ילדיהם. הוא עצמו היה מעורב בין המורים ובעיקר בין התלמידים. התעניין במעשיהם, שמח

את שמחתם, כאב את כאבם ובתמימות מלאכים ובהומור עדין נטל חלק גם במשחקיהם. היו תלמידים שביקרו בביתו בקשר לעשיית שיעורים. מה רבה היתה שמחתו כשהשכיל לפתור בעיה מתימטית קשה או לתרגם טכסט מסובך בלטינית. היה בקיא בכל המקצועות הנלמדים בתיכון. כמיטיבם של תלמידים נזקקים שילם עבורם ובמקומם את דמי ההרשמה שלהם ואת שכר לימודם בלי ידיעתם.

השבועון הדתי „אג'נלושג" גמר עליו את ההלל במאמר אזכרה: „עם פטירתו שיכלנו אחד מגדולי הרבנים שלנו. ידיעותיו המעמיקות, אהבתו לבריות, טוב ליבו החסידי הרימוהו מציבור הרבנים ועשוהו לאחד מגדולי הדור. לא רק בני קהילתו היו גאים בו — תפארת היה הוא לכלל יהדות הונגריה."

מיקלוש קנדל, תלמיד התיכון, הביע את התרשמותו בחן ובחכמה בשיר אבל קצר לזכר הרב הטוב:

אתה היית רבנו
עטרת הקהילה
בלמדך לנו דת
היתה זאת חוויה.
אלקים מנע ממך
את ברכת הילד
וכך מצאת בנו
בן ובת ונכד.
נקלע בדרכך ערום
מסרת לו כסותך
רעב דפק בדלתך
פרסת מלחמך.
כך קיימת את הפסוק
את דבר אלהיך:
„עניים מרודים תביא בית
ופרס לרעב לחמך".

שחר קמת להודות
וללמוד את התורה
אחרת בנשף
להשלים את העבודה.
הקדמת לעזבנו,
נשארנו יתומים
ואתה יוצא לדרכך
לחיי עולמים.
חלקך — ללא ספק —
יהיה עם צדיקים,
שם אין עצב, אין שם צער,
— עדן לישרים.
בראותך שם האל הטוב
השוכן במרום.
שפוך ליבך עבורנו,
רבנו הטוב, שלום!

יהי שיר נוגע לב זה גלעד לזכר המשורר הצעיר, בן ה 12, תלמידי שעבר שהוגלה יחד עם המוני בית ישראל לברגן־בלזן, שם הוציא את נשמתו הטהורה. ה' ינקום את דמו!

*

הקהילה שהתיתמה מרבה האהוב בכתה מרות והתאבלה על מותו. ואילו בלבנו אנו

מתגנב הרעיון שצדקה עשה הקב״ה שחסך ממנו את הסבל לראות בחורבן קהילתו ובהובלת צאן מרעיתו לטבח.

בה׳ באדר, ב 18.2.1937 לפי מניין הנוצרים התכנסו שוב יהודי העיר בבית הכנסת כדי להעלות את זכרו של ד״ר שלזינגר. הדיין, לאיוש פריד נשא דברי אזכרה נרגשים על האיש שדמותו האצילה לא תמוש לעולמים מלב מעריציו.

בינתיים — עולם כמנהגו נוהג — יהודי דברצן חיו את חייהם היומיומיים. למרות שהאווירה החברתית נעשתה דחוסה יותר ושנאת ישראל גברה מיום ליום. העיתון האנטישמי, „האידו־פלד״ דאג לכך שלא יהיה שבוע ללא רוגז וחרדה. עורכו הראשי, מיכאל בורצ׳א דה־קולוז׳וואר, אחד מקברני יהודי הונגריה בעתיד הקרוב, פירסם מאמר השמצה והסתה על הנוער הציוני. טיולי הקבוצה בימים א׳ אל היער הגדול תוארו ככנס סודי ובלתי חוקי לשם אימונים בנשק. אווילות הדברים והוצאת שם רע על היהודים, כגון אשמת עיסוק בשוק השחור, העלאת מחירים, ניצול האוכלוסיה הנוצרית, הזכירו את ימי הסירור של שנות ה 20—21. הדיבה שהיהודים עשו את עושרם בדרך בלתי הוגנת נקלטה יפה בתודעת ההמונים וליבתה מחדש את אש הקנאה והשנאה בליבם.

ברם, כל עוד האנטישמיות נשארה בגדר מלל שאין עמו מעשה, היהודים לא שינו את אורח חייהם. ביקרו תכופות במלון „אראני ביקא״ אם כי היו מסובים ליד שולחנות נפרדים, שיחקו קלפים ושחמט ושוחחו על מצב היהודים ועל ביעור הנאציזם מן העולם. „פרלמנט״ זה של היהודים היה מרכז השמועות, בשורות טובות, נכונות או בדויות. באחד מאולמי המלון היה מועדון הסוחרים הזעירים והסוכנים ואילו ב„מועדון המסחרי״ נפגשו הסוחרים האמידים, מנהלי בנקים ופקידים בכירים. במועדון הסוחרים והסוכנים, בגלל הרכבו החברתי, שררה אווירה יהודית. חבריו היו בעלי תודעה ציבורית יותר מאשר חברי מועדון האמידים. הוכחה לכך היא חברת הצדקה בשם „אהבת רעים״ שנוסדה ע״י איגוד הסוחרים והסוכנים. יו״ר החברה היה וילמוש קרו ואל חבריה הפעילים נמנו: פריץ גוטליב, מיקלוש ורש, וויס, הגזבר, אוגן גוטליב ואוגן סבדוש סגנים, ארמין קרייניק, ארמין מזה, לאיוש שוורץ, מוריס קליין, יוליוס נוימן, חברי ההנהלה. חברת צדקה זאת סיפקה בשנת 1937/1936 מלבוש ומנעלים ל 32 תלמידי התיכון. תמיכת ה„אהבת הרעים״ היתה דבר בעתו, כי „קרן התלמיד״ של הגימנסיה הצטמקה מאוד אחרי התפטרותו של ד״ר קארדוש. „אהבת רעים״ לא הסתפקה במתן תמיכה לתלמידי הגימנסיה. היא דאגה על עוד 100 ילדים נזקקים, סיפקה להם מנעלים, בגדים, שילמה עבורם שכר לימודם ורכשה להם ספרי לימוד, מחברות וכו׳.

ב27.2.1937 התקיים הנשף המסורתי של התיכון. ערב ריקודים זה היה תמיד מאורע מרכזי בחיי הציבור בגלל האווירה הטובה והתכנית האמנותית בעלת רמה נאותה. על חשיבות הנשף מעידה העובדה ששני השבועונים היהודיים שהופיעו בבודפשט פירסמו כתבה אוהדת בלשון הערכה חמה. ואלה דברי ה„אנג׳לושג״: „נשף התיכון בדברצן קצר

הצלחה מרעישה. במרכז התכנית האמנותית עמדה הקומפוזיציה של אמיל רוטמן, „אווירת פורים". היצירה שהורכבה מנעימות של שירים עממיים באידית ובעברית. מנגינות סולו בכינור, התזמורת והמקהלה זכו בתשואות רמות של הציבור.

ה„אג'סארטש" העריך במיוחד את מימדי הנשף ואת רמתו: „הגימנסיה היהודית של קהילת דברצן ערכה גם השנה את נשפה המסורתי באולמו הגדול של מלון ה„אראני ביקא". מלבד התלמידים, המורים וההורים הופיעו כל המי ומי של הציבור היהודי. מכל קטעי התכנית שבוצעה ע"י התלמידים יצרה אווירת פורים אמיתית, הקומפוזיציה המוסיקלית של המנצח אמיל רוטמן. ההכנסה הנקיה של הנשף, סכום של 1300 פנגה קודש לקרן התלמידים הנזקקים."

שאר המופעים המוסיקליים היו: טריו של ילדים אופוס 3 לקומפוזיטור קלנגל בביצועם של לסלו גנדר (פסנתר), אישטוואן מזה (בטנונית), ג'ורג' מנדל (כינור), תלמידי כיתה י"ב. הציגו ריקוד אמנותי. תלמידי השישית והשביעית הציגו פרודיה ש לאופרה בשם „אחשוורוש". הזמר הראשון היה גורג ויז'ולי, תלמיד כיתה י'.

לאחר ימי פורים העליזים חזרו החיים למסלולם הרגיל שהיה רצוף מגור וחתחתים.

העיתונות היהודית הקדישה תשומת לב מיוחדת למצב בעיר דברצן: „מן הדין הוא, שהתעמולה הארסית של תנועת „צלב החיצים" והפגנות הסטודנטים האנטישמיים יעוררו את דעת הקהל במדינה ויפנו את תשומת לב הציבור למה שנעשה בדברצן". אכן, הפגנות הסטודנטים הלכו ורבו. רקטור האוניברסיטה לשנת 1937, הפרופ' בילא טנקו הבטיח לסטודנטים לעיין באהדה לעצומה שהוגשה לו ע"י הסטודנטים ביזמת איגוד „טורול".

הרופא לאיוש ברונר ד"ר, יו"ר סניף ההסתדרות הציונית, שלח מכתב למערכת השבועון היהודי בדבר פרעות הסטודנטים. וזו לשון המכתב: „לפני ימים אחדים נסעתי בחשמלית אל המרפאה האוניברסיטאית. לפני הבניין המרכזי עמדה קבוצה גדולה של סטודנטים ובנים ובנות יחד. „מה מאושרים הצעירים האלה — אמרתי בליבי — מי יודע באיזו בחינה קשה עמדו ועתה שמחים לתוצאות החיוביות. ומתוך המיון קולות של שמחה וששון הגיעה לאזני צעקתה של אחת הבנות: „היהודי קיבל את המגיע לו."

באווירת „אידיליה" כזאת למדו צעירי ישראל באוניברסיטת דברצן במחצית הראשונה של 1937.

באפריל 1937 פירסמה קהילת הסטאטוס־קוו מודעה בעיתונות היהודית בדבר משרת הרב הראשי שנתפנתה עם מותו של ד"ר שלזינגר: „המועמדים, מוסמכים לרבנות, בעלי תואר דוקטור יגישו את הצעותיהם למשרד הקהילה, דברצן, רח' הנסיך יוסף 26. המועמדים, בעלי אזרחות הונגרית המצטיינים בעברית ובאמנות הנאום יציינו את מצב המשפחתי שלהם ואת פעילותם בשטח הרבנות בעבר. המועד האחרון להגשת ההצעות: 14.5.1937."

בא על החתום אוגן אונגר, ראש הקהל."

רבים, ובעיקר רבנים צעירים, הגישו את מועמדותם. אחדים מהם הוזמנו לשאת

דרשת ניסיון. ביניהם: הנריק פיש ד״ר, מהכפר לובאשברני, אדולף זילברשטיין, רבה של שיקלוש, מאיר (פאול) וויס ד״ר, רבה של הודמזה־ושארהלי, אישטוון דורשלג ד״ר, רב העיירה באטונה, אנדור קליין ד״ר, רבה של העיירה אבוני וטיבור פביאן ד״ר, רבה של שיאופוק. מבין כל המוזמנים הצטיין מאיר וויס ד״ר, שזכה — מקרה נדיר מאוד בבית כנסת — למחיות כפיים נלהבות.

הנהלת הקהילה התכנסה באוגוסט לקבל החלטה בדבר הרבנות וכן הזמינה את המועצה לשאול את עצתה בנידון.

בינתיים נסתיימה שנת הלימודים. ב 30 במאי השתתף הנוער הלומד באזכרת חללי מלחמת העולם הראשונה היהודיים בבית הכנסת הגדול ברחוב פרנץ דיאק. אווה בינט, תלמידת כיתה ח׳, ואישטוון מור, תלמיד כיתה ט׳, דיקלמו שירים פטריוטיים. בילא קיפר, מנהל אחד המפעלים, רב סרן במילואים, נשא נאום אזכרה בבית העלמין, שמה יצא הקהל לאחר הטכס בבית הכנסת. „אנו, יהודי הונגריה, איתנה אמונתנו, שלא לחינם נשפך דם גיבורינו״ — אמר. בדבריו, ובמשפטיו המכוונים ביקש לעודד את אלה שנפלה רוחם למראה המאורעות שלא רמזו לעתיד מזהיר ליהודי המדינה.

מי שהרגיש בתמורות וחשש מפני המפנה הטראגי היה הנוער שעמד לסיים את לימודיו התיכוניים כשלפניו עתיד הרה בעיות בוערות וסכנות.

חגיגות הסיום המסורתיות של הבוגרים נתקיימו בסוף מאי 1937. דובר הבוגרים, אלכסנדר גרוזינגר, נשא נאום פרידה בשבת בבית הכנסת והביע את רחשי הלב הנוגים של הצעירים: „לדאבוננו איננו יכולים לצפות לקבלת פנים בזרועות פתוחות. לא רק המצב הכלכלי העגום אלא גם השנאה היא בין הגורמים המקימים חיץ בינינו ובין ההצלחה בחיים. שערי האוניברסיטה נעולים בפנינו, ואין לנו דריסת רגל במספר ענפי הכלכלה. ואף על פי כן, בל יפול ליבנו ולא תרפנה ידינו. בכתבי הקודש יש רמז לכך שהעם שנבחר להפיץ את תורת אהבת הבריות, נבחר גם למאבק קשה על קיומו. נחסמים בפנינו המסלולים אל המקצועות הטובים והמכניסים אל ייאוש. שקידתנו, הידע שרכשנו בעמל וברצון יהפכו את המקצועות השפלים ביותר לחשובים ורצויים. ודוגמאות לכך אינן חסרות...״ (מתוך שנתון הגימנסיה משנת 37/36).

בקיץ 1937, כשהקהילה היתה שרויה בקלחת בחירת הרב, כברק מן שמיים בהירים ירד על יהדות דברצן הנאום שנשא יאנוש גאלנפי ד״ר, חבר הבית העליון ההונגרי, בוויכוח על התקציב. גאלפני ד״ר נוטריון מלכותי, איש דברצן, נתפס לדעה המסולפת שהיתה רווחת בציבור בדבר עושר היהודים. „רווחיהם עולים פי שש על חלקם האחוזי באוכלוסיית המדינה״ — אמר. כן דרש בנאומו שיהדות הונגריה תוכרז כמיעוט לאומי וייאסר כל מגע מיני בין יהודים ולא יהודים מחוץ לברית הנישואין.

אכן, טירוף חוקי נירנברג נקלט גם במוחו של הנוטריון מדברצן והניעו לשאת נאום בסנט ההונגרי בגנות היהודים המשחיתים כביכול את מידות הגזע ההונגרי. הנאום

היה נושא לשיחות במספר ימים בין יהודי דברצן שהתייחסו אל תכנו במורת רוח ובהתרגשות רבה. אולם דכאון הנפש חלף עד מהרה ופינה מקום לצחוק ולשמחה לאד. ב 8.6.1937 הופיע השבועון „אג׳נלושג״ ובכותרתו היה כתוב באותיות של קידוש לבנה: „יאנוש גאלנפי ד״ר הוא יהודי למחצה!״

עו״ד יהודי מהאודו־בסרמני, זולטן אנג׳ל ד״ר, גילה, שאביו של המשמיץ היה אמנם נוצרי, אך אמו היתה יהודיה. שמה רשום בספר הנישואין כאמה נירי, אולם בספר הלידות הופיע שם האישה כאמה קנדל, יהודיה.

המקרה הטראגי־קומי זה הוכיח מה רבות הסטיות הנפשיות הנגרמות לחברה ע״י תורת הנאצים. היהודי למחצה ביקש להיאחז בעקרונות הנאציזם כדי להשכיח את מקרי השמד שהלכו ורבו גם בקהילות מכובדות כדברצן.

שנת הלימודים 37/36 חלפה בסימן של מהומות סטודנטים בעיר. מובא כאן קטע ממכתבו של לאיוש ברונר ד״ר אל השבועון „אג׳נלשג״, מכתב המבטא את תדהמת היהודים למראה האניטשמיות הגלויה: „לפני כמה ימים נסעתי בחשמלית אל מרפאת האוניברסיטה, בחזית הבנין הצטופפו סטודנטים, מתווכחים וסמוקים מרוב התרגשות. נרגשים הם מרוב שמחה — אמרתי בלבי — יען כי הצליחו בבחינותיהם הקשות. ופתאום קולה של נערת־חן בקע מהמיית הרעש: „אכן, היהודי קיבל את המגיע לו...״

בשנת הלימודים 1938/1937 הצטרפו שני מורים חדשים אל חבר המורים של הגימנסיה היהודית: קרל קרפטי ודזידר וויס ד״ר. הראשון זכה באולימפיאדת ברלין ב 1936 למדלית זהב בנצחונותיו בהיאבקות חפשית. כבר ב 1936 הובטחה לו משרת מורה להתעמלות. בינתיים סיים את לימודיו בבית הספר הגבוה למורי התעמלות ובספטמבר 1937 החל לעבוד בגימנסיה לשמחתם ולגאוותם של יהודי דברצן. חוגי הספורט הנוצריים גילו גם הם אהדה וכבוד לאלוף הצעיר. מועדון הספורט הגדול של העיר ביקשו לעמוד בראש הסקציה להיאבקות.

דזידר וויס ד״ר, היה בוגר הגימנסיה. הוא השיג תואר מורה תיכון מוסמך באוניברסיטה בשפות: הונגרית, גרמנית וצרפתית. כשרונותיו ונועם הליכותיו חיבבוהו עד מהרה על הנוער הלומד.

הפנימיה, בבעלותו של קרדוש ד״ר, אשר ברחוב נמזטור פתחה את שנת פעילותה ה 14. בשנה ההיא ניאות לסלו גונדה ד״ר לקבל על עצמו את התפקיד הבכיר של מורה מחנך, ואילו רעיתו, הגב׳ קאטי מבית הונוואלד, עבדה באותו מוסד כמורה מחנכת. מספר החניכים היה 34.

בשנה ההיא נפתחה פנימיה חדשה ברחוב סצ׳ני ביזמתו של מוריס אירשאי, מורה בית ספר עממי. הפנימיה שרתה בעיקר את אלה שדגלו בעקרונות דתיים שמרניים. מחנך בכיר במוסד זה היה אימרה האס ד״ר וכעוזרו נתקבל דזידר וויס ד״ר. מספר חניכי הפנימיה בשנה הראשונה להיווסדה היה 15.

„לימים הנוראים" של 1937 עוד לא היה רב נבחר לקהילה הגדולה. למילוי תפקיד רב־דרשן לקראת החגים הוזמן עקיבא אייזנברג ד"ר, שעמד לסיים את לימודיו בבית המדרש לרבנים בבודפשט.

בספטמבר 1937 נמצא פיתרון גם למשבר שחל עקב פרישתו של דוד טננבאום. שני חזנים נבחרו במקומו: ארתור ארנפלד, ששרת מקודם בעיר וספרם כחזן ראשי וכמורה, ויצחק פרידלנדר, איש דברצן, בנו של מלמד התלמוד תורה, משה פרידלנדר. שני החזנים פעלו חליפות בשני בתי הכנסת של קהילת הסטאטוס־קוו. המקהלה שמסגרתה ומשמעת חבריה נתרופפו עקב פרישת החזן הקודם — נתארגנה מחדש. אמיל רוטמן, קיבל על עצמו את תפקיד מנצח מקהלת בית הכנסת לאחר שיצחק פיש פרש מתפקידו.

בחירת הרב הראשי, כתמיד בדברצן, חוללה סערה ציבורית בקהילה. המאבק על המשרה התנהל בין שני מועמדים: מאיר וויס ד"ר, רבה של הודמזה־ואשרהלי ואדולף זילברשטיין ד"ר, רבה של העיר שיקלוש. ד"ר וויס, כפי שקראנו לעיל, כבש את לב ההמונים בדרשתו בה גילה כשרון מיוחד בריטוריקה. המועצה לא התחשבה בדעת הקהל והמליצה על ד"ר זילברשטיין. ההנהלה קבעה את מועד כינוס האסיפה הכללית לאחר החגים. המאבק סביב משרת הרב הראשי עורר התעניינות בציבור היהודי בכל רחבי המדינה. השבועון „אג׳טארטש" פירסם מאמר בעמוד הראשון בשם: „סיכויי הבחירות למשרת הרב בדברצן". „רב חדש יתפוס בקרוב את הדוכן ששימש בעבר פורום לדרשות של ד"ר שלזינגר המנוח. אין אנחנו מצדדים באף אחד מהמועמדים. תפילתנו היא, שהיורש, שיימצא ראוי לתפקיד על ידי האסיפה הכללית של הקהילה, יהגה יומם ולילה בקודמו, הד"ר שלזינגר וינסה ללכת בדרכו. ישתדל למצוא מסילות אל לב הנוער, שחזר, הודות למאמצי ד"ר שלזינגר, אל היהדות. כי נוער זה גילה מחדש, בעיר הפטריקים הקלוויניסטים, במרכז תרבות הונגריה, את השפה העברית העתיקה והמתחדשת ושב אל רוח היהדות, אשר לשווא ייגזר עליה אבדן וכליה."

האסיפה הכללית בחרה ברוב גדול בד"ר וויס. תוצאות הבחירות הובאו לידיעת הרב ע"י משלחת למקום כהונתו, להודמזה־ואשארהלי.

טכס הקדשתו של ד"ר וויס לרבה הראשי של הקהילה נקבע ל 14.11.1937. משלחת מטעם הקהילה נסעה לקראתו עד העיר פישפק־לדני. מנהל תחנת הרכבת בדברצן העמיד לרשות המשלחת את אולם ההמתנה המפואר של התחנה לערוך את טכס קבלת הפנים. תשואות רמות קיבלו את פני הרב ברדתו מהרכבת. לאחר דברי הברכה של ראש הקהל השיב הרב ד"ר וויס במלים פשוטות נוגעות ללב. דרשתו היתה בנויה על שמות פרשיות השבוע של ספר בראשית. ההמון שציפה לבואו של הרב הצטרף אל פמליית הנכבדים ויהד ליוו את הרב לבית הכנסת הגדול.

הטכס נפתח בשעה שלוש. נציגי העיר, המחוז והשלטונות שוב כיבדו את פני העדה היהודית בנוכחותם ותפסו את מקומותיהם בשורות הראשונות.

לאחר דברי הברכה של ראש הקהילה ערך רבה הראשי של נירג־האזה, בילא ברנשטיין ד״ר, שהופיע עם שני סגניו, ד״ר ואכס וד״ר יולס, את טכס ההקדשה. בדבריו העלה את זכרונו של ד״ר שלזינגר המנוח וברך את עמיתו הצעיר בברכת הכהנים המסורתית. עם סיום דברי עלה הרב מאיר וויס ד״ר על הדוכן ונשא את דרשת הקדשתו המרשימה. בשירי המקהלה ובתפילות החזנים נסתיים הטכס המרומם.

ב 21 בנובמבר ערכו ההנהלה והמועצה אסיפה כללית חגיגית לכבוד הרב. בהיכנסו לאולם בראש פמלייתו נתקבל בתשואות ובמחיות כפיים. זה אחרי זה קמו ראשי הקהילה ואישי מוסדותיה וברכו את רבם החדש. הלה השיב בנאום נלהב והודה על האמון שנתנו בו חברי הקהילה.

הרב ד״ר וויס קיבל לידיו את משרד הרבנות והחל לבקר במוסדות הקהילה, בבתי הספר ובחברה קדישא. כן ביקר אצל הרב הראשי של קהילת החרדים. עד מהרה מצא את מקומו בקהילה וכדוגמת קודמו, מצא עניין רב בגימנסיה. יחד עם המורה עזרא גרוס הקדיש עניין, לב ומרץ בפיתוח לימוד השפה העברית בקרב הנוער הלומד.

בקשר לגימנסיה יש להזכיר כאן שבראשית שנת הלימודים 1938/1937 פתח המורה לציור, מיקלוש אדלר הצעיר, בוגר המוסד, במסע תעמולה בסיסמה: „אולם ציור לגימנסיה היהודית!״ הוא צייר סדרת ציורים, חיתוכי־עץ על חיי יוסף הצדיק והעמידם לרשות המתרימים — חינם. הללו הוציאו את סידרת הציורים בהוצאה ביבליופילית והפיצו את האלבום המפואר בקרב הציבור. מי שרכש את האלבום בעשר פנגה תרם תרומה מינימלית לבניית אולם הציור. בדרך זאת הוקמו אולם ההתעמלות וגם המעבדה הפיזיקלית. הציבור היהודי בדברצן קיבל באהדה את הרעיון, כי היה רגיל להביא קרבן למען טובת הכלל.

בנשף חנוכה שנתקיים ב 1.12.1937 השתתפו המקהלה והתזמורת בביצוע אמנותי של שירי חנוכה. פאול בקשי, תלמיד י״ב דיקלם את „מתי המדבר האחרונים״ לביאליק בתרגומו של לסלו קרדוש.

בשנת 1937 היה פעיל גם סניף ההסתדרות הציונית בדברצן. בראשו עמדו לאיוש ברונר ד״ר, ארמין מזה ומיקלוש הרשקוביץ. בשנה ההיא נבחר ד״ר גונדה למזכיר כללי של הסניף. לאחר בחירתו היה נתון ללחץ בלתי פוסק מטעם המתבוללים שביקשו את התפטרותו. עו״ד מיקלוש קון, הממונה על אוצר הקהילה, הזהירו מתוך ידידות שבתור מורה ועובד קהילה מוטב לו לא לקבל כיבוד כזה מטעם „הקיצוניים״. יש חשש שתפקידו זה לא ימצא חן בעיני הנהלת הקהילה שתעכב את מינויו כמורה מן המניין.

ימים אחדים אחר כך הוזמן ד״ר גונדה אל המשטרה והבלש ארפד מישקי, שהיה ממונה על עניינים פוליטיים בעיר, הזהירו שרע ומר יהיה לו אם יתגלה איזה קשר שהוא בין תנועת הנוער הציוני ובין המפלגה הקומניסטית הבלתי חוקית. הוא אמר מפורשות שתנועת „השומר הצעיר״ חשודה בעיניו.

תנועות הנוער הציוניות, כידוע, לא היו כפופות להנהלת הסניף, רק כלפי השלטונות הופיעו כסקציות של הסניף. רובם של הצעירים בעלי הכרה ציונית פעלו במסגרת „הנוער הציוני", מיעוטם ב„השומר הצעיר". הנוער הדתי, במידה שהיה ציוני, מצא את מקומו ב„בני עקיבא". בראש „הנוער הציוני" עמדה בימים ההם שושנה ביליצר. חברי תנועות הנוער קיימו סמינריונים, למדו עברית ושירים עבריים.

פעולתם הציונית של תלמידי הגימנסיה ותלמידות בית הספר האזרחי נתקלה בסעיפי התקנון שחייב גם את מוסדות החינוך של הקהילה. אסור היה לתלמידים להימצא ברחוב אחרי השעה 9. ובכן, חברי תנועות הנוער לא יכלו לקיים את ההוראה, כי אסיפותיהם נגמרו בשעה מאוחרת, בין 11 לבין חצות. הרב ד"ר וויס, עזרא גרוס והמורים הצעירים העלימו עין מהוראות התקנון וסייעו בידי הצעירים לא להיתקל בקשיים. הבעיה הזאת היתה קיימת גם בפנימיות של התלמידים היהודיים, אולם המחנכים התעלמו ממנה גם שם.

גל אנטישמי חדש הציף את דברצן בנובמבר 1937. ברומניה, אשר גבולותיה המערביים אינם רחוקים מדברצן, עלה לשלטון אוקטוואן גוגא. המשטר הפשיסטי הגזעני של צורר יהודים זה גרם לצרות צרורות ליהדות טרנסילבניה. העיתונות האנטישמית ההונגרית, על אף הניגודים בין הונגריה ורומניה, הירבתה לפרסם בימים ההם מאמרי שיטנה על היהודים, בכנותם „בני הגזע הזר, נצלנים ונהנים מעמל כפיים של הזולת". לאחר 44 ימי השתוללות נפלה ממשלת גוגא. אולם השפעתה הוסיפה להתקיים בחברה הנוצרית של דברצן. ובעיקר בחוגים של אנשי הרוח. בתודעתם של אלה נתמזגו תורת הגזענות הנאצים עם הרומנטיקה המסולפת של המג'רים הקדמונים. איגוד הסטודנטים הריאקציוני, ה„טורול" טיפח בכל האמצעים את רעיון ההונגריזם. צעירים רבים מבין המורים והסופרים הנוצריים נתבלבלו בהשפעת הרומנטיקה הזאת. פאול גולש ד"ר וידידו הצעיר המורה בילא טוט ד"ר סילקו בהפיכה מתוכננת את יוליוס יוהאס ד"ר מראשות אגודת הסופרים הדימוקרטית ע"ש המשורר אנדרי אַדי. אנשי ההפיכה שיכורי הרעיון הגזעני, בחרו בפאול גולש ד"ר כיו"ר. בחירתו של זה גררה אחריה מפנה חד בחיי האגודה שהפכה למעוזו של הימין. לסלו קרדוש ד"ר, אחד ממייסדי האגודה ומזכירה הכללי, לא רצה לתת את חתימתו ואישורו לקו החדש ואחר השמעת הכרזה עקרונית קשה התפטר מתפקידו ב 15.1.1938 ופרש מהאגודה. ימים אחדים אחר מכן פרשו חברים נוספים, ביניהם פאול קרדוש וכמה סופרים נוצרים בעלי דעות מתקדמות, כלסלו ביבר, לוונטה טורי עיתונאים, הצייר קלמן סבו דה גבוריאן ומנהל התיאטרון, ארפד הורוואט.

חדשים אחרי כן חלה הפיכה גם ב„חוג חובבי המוסיקה". ראשי החוג, ארפד פאי ויאנוש באראני סולקו מראשות החוג. זה האחרון, מנהל הקונסרבטוריון, היה מומר שהצדיק את ההפיכה באגודת הסופרים באמרו בחוג ידידים, שהבעיה הגזעית היא קיימת ויש להתחשב בה. בהערתו זאת רצה להסתיר את מוצאו היהודי. צחוק הגורל, שהבעיה הגזעית הפכה לחרב פיפיות שפצעה את זה שביקש להשתמש בה.

כקרן אור ניחומים נפלה על ד״ר קארדוש הבשורה, שזכה ב„פרס באומגרטן״ כאות הוקרה על פעילותו הספרותית. ציונו לשבח עורר הרגשת שביעות רצון ושמחה בין ידידיו היהודים והנוצרים כאחד.

החל מ 1.1.1938 הועלה שכר המורים ועובדי מוסדות החינוך. ביתר דיוק הועמד משכורתם לסך שהיה לפני קיצוץ השכר ב 1933. (פקודת ראש הממשלה משנת 1937 מס׳ 7000) מירוץ הזיון הכללי שלא פסח על הונגריה והגברת הייצור עצרו בעד המשבר. החזרת המשכורת על גבהה הקודם היתה תוצאה של הסיבות הנ״ל. הדפלציה, שהחניקה את המסחר ואת הפעילות הכלכלית בשנות השלושים נעצרה והפכה לאינפלציה מתונה. המשק קלט לאט אך בבטחה את מחוסרי העבודה המרובים.

יהדות הונגריה התלבטה בין רגשות של חששות ותקווה. אכן, ב 11.3.1938 התברר שרואי השחורות צדקו. היהודים והיסודות המתקדמים במדינה הזדעזעו בהיוודע להם ה„אנשלוס״, ספוחה של אוסטריה אל גרמניה הנאצית. אותו יום שבת, בו הודיע הרדיו על כניסת הצבא הגרמני לווינה — לא יישכח לעולם.

ב 19.3.1938 עוד נתקיים נשף הפורים של הגימנסיה באולמי המלון „אראני ביקא״. תזמורת התלמידים ניגנה קטעי קונצרטים בניצוחו של לסלו בנצה, מורה למתימטיקה ופיזיקה. אמיל רוטמן ניצח על התזמורת והמקהלה המעורבת ששיעשעו את הציבור בשירי פורים. ג׳ורג׳ ורשולי, תלמיד כיתה י״ב, שהתפתח יפה והיה לזמר אמנותי, שר שירי סולו בליווי הפסנתרן, המורה אמיל ברוק.

נשף הריקודים נפתח בריקודי ארבעות של הבוגרים כשהבנים לבושים סמוקינג והבנות לבושות שמלות נשף הדורות.

בעיצומו של הנשף התגנבו לאולם סטודנטים אנטישמיים והטילו פצצות סירחון לעבר המרקדים. המתפרעים סולקו, הפצצות הושלכו החוצה, אולם התקרית שימשה אזהרה. אכן, נשף פורים של שנת 1938 היה האחרון בחיי יהודי דברצן בכלל ובעריכת הגימנסיה בפרט.

רק במרץ 1938, כאשר וינה נכבשה ע״י הנאצים ונציג היטלר משל בעיר המעטירה — עמדה יהדות הונגריה על חומרת מצבה. באותו חודש הכריז ראש ממשלת הונגריה, קלמן דארני בעיר ג׳ר על רצון ממשלתו למצוא „הסדר חדש״ לבעיית היהודים.

ב 29.3.1938 כשנפתח הדיון בבית הנבחרים על בעיית היהודים והציר אנדרש צ׳ילרי, פרופסור לרפואה באוניברסיטת דברצן, אנטישמי ידוע לשימצה, הגיש לפרלמנט את תכניתו בת חמישה סעיפים על קיפוח זכויותיהם — בו ביום נוסדה בדברצן „חוג שוחרי הגימנסיה היהודית״.

ייתכן שעיתוי שני המאורעות היה דבר שבמקרה, אך העובדה, שיהדות העיר התלכדה למען חיזוק הגימנסיה מעידה על שינוי בהלך המחשבות של יהודי דברצן. אישי הציבור תפסו אינסטינקטיבית שגרזן האנטישמיות הגוברת יונף בראש וראשונה על ענפי הפרנסה

של היהודים. באירגון החדש הזה שקם בדברצן השתתפו כל אישי הציבור הבולטים לרבות את אלה שבניהם למדו במוסד הקתולי.

הצעדים הראשונים להקמת „אירגון ארצי של שוחרי הגימנסיה בדברצן" נעשו כבר בשנת הלימודים 1937/1936. מנהל המוסד שיבח את האישים שראו את הנולד בכתבו בדו"ח של בית הספר: „אישים אלה חזו מראש שקיום מוסדנו מותנה במחנה של ידידים המוכנים להקריב קרבנות כספיים למען התרבות היהודית".

ד"ר מ. וויס, הרב־הראשי, עשה רבות למען אירגון שוחרי הגימנסיה. בלהט ליבו עורר את נכבדי הקהילה להתייצב לימין המוסד.

המאורעות העולמיים והארציים שהתרחשו בחודש מרץ החישו את קצב מימוש הרעיון. בכינוס היסוד של האירגון נשא הרב נאום מלהיב, אוגן אציל ד"ר הקריא את סעיפי התקנון ואחר מכן נבחר חבר הפקידים של האירגון. כנשיאי כבוד נבחרו הדוצנט יוסף גסטי ד"ר, מנהל בית החולים לשחפנים; אלברט קארדוש ד"ר, מנהל גימנסיה בדימוס; עו"ד פרנץ פהר ד"ר, ראש הקהל לשעבר; אוגן אונגר, ראש הקהל בפועל וד"ר וויס, הרב הראשי.

ליו"ר בפועל של אירגון שוחרי הגימנסיה נבחר המהנדס אוגן דברצני, מנהלה לשעבר של חברת החשמל; שותפיו לתפקיד היו: שמואל גאל, מנהל הרכבת החשמלית המקומית; דויד וויס, חרשתן; ארמין סלש, מתיאס פירסט, אלכסנדר פיזש וסטפן הרשטיין, בעלי אחוזות. פרקליט האירגון היה עו"ד אוגן אציל, מזכירו לסלו קארדוש ד"ר, מורה בגימנסיה וגזבר האירגון לסלו בנצל, מורה בגימנסיה. כן נבחרה מועצה בת חמישים איש.

לשמע ייסוד האירגון — כתוב בדו"ח השנתי — התנדבו כ 200 איש להטות שכם וליטול חלק בעבודה. ואם יתקבל האישור להקמת האירגון ממשרד הפנים יורחב מעגל החברות בו.

*

שנת 1938 היתה שנה גורלית ליהדות הונגריה, בה החלה להידרדר במידרון המאורעות עד הסוף המר.

XI

במדרון הגזרות

1938—1944

בשנת 1938 נפתח פרק חדש בתולדות יהודי הונגריה. קיפוח זכויותיהם שהחל כבר ב־1919 בימי הטרור הלבן, ושפגיעתו היתה מורגשת רק בתחום צר — נעשה עתה מקיף, והעיקר, חוקי. גליו העכורים של זרם התעמולה הנאצית פרצו אל תוך תחום הונגריה, הירוו את הקרקע שהיתה נוחה להצמיח את עשבי הבר של האנטישמיות. הנאצים המקומיים הריעו תרועות נצחון והגבירו את פעולתם במדינה בכלל ובעיר דברצן בפרט.

ראשי יהדות הונגריה נשמו לרווחה כשנודע להם על מינויו של קלמן דראני לראשות הממשלה. פעולותיו הראשונות לריסון תנועת הנאצים ההונגרית מילאו את ליבם תקווה לימים טובים שיבואו. נקל לתאר מה רבה היתה תדהמתם כאשר דראני, שנחשב למדינאי מתון, הכריז בנאומו שנשא בעיר ג׳ר (5.3.1938): „יש להסדיר את בעיית היהודים באופן חוקי.״ מה פתאום הסדר חדש — שאלו היהודים התמימים. כלום לא הוסדרו בעיותינו אחת ולתמיד ב־1867 ע״י מתן האמנציפציה וב־1895 ע״י הכרה בדת ישראל כדת שוות זכויות? מה בצע כי נאבקנו מאה שנה למען שוויון זכויותינו אם עתה מאיימת עלינו רביזיה של החוקים הנ״ל?

עוד טרם התאוששו היהודים מההלם הראשון וכבר הוכו במכה נוספת. ב־11 במרץ פלשו צבאות היטלר לאוסטריה ואילו הונגריה מצאה את עצמה בשכנותה של גרמניה הנאצית.

מעתה המאורעות רדפו מאורעות בקצב מסחרר. ב־8 באפריל הניח דראני על שולחן הפרלמנט את הצעת החוק שנשאה את השם הסתמי: דאגה לאיזון יתר בחיי החברה והכלכלה במדינה. המלה „יהודי״ לא הופיעה בשם החוק, אולם סעיפיו הכילו הוראות מפורטות לנישול היהדות מעמדותיה הכלכליות ומזכויותיה האזרחיות. חוק זה היה הראשון בסידרת הגזירות שהלכו והחמירו באופן הדרגתי והגיעו לשיאן עם כיבוש המדינה ע״י הגרמנים. הפרלמנט קיבל ברוב מכריע את הצעת החוק שנוסחה השלם הופיע ב„רשומות״ ביוני 1938. החוק קבע במבואו שיהדות הונגריה — על אף פטריוטיות היתר

שלה — לא השכילה להיטמע באומה ההונגרית. סעיפי החוק פירטו את הדרכים להדיפת היהודים מעמדותיהם הכלכליות:

היהודים היוו 6% מכלל האוכלוסים. לפי החוק, שנראה מתון מדי בעיני האנטישמיים הקיצוניים, הורשו להשתתף בחיי הכלכלה עד 20%. לאמיתו של דבר היה החוק אכזרי מאוד. הוא חסם בפני היהודים סופית את ענפי הפרנסה שהיו גם מקודם בחזקת „אל תגע בי״. ואילו את חלקם בענפי כלכלה שונים, בהם התרכזו עד כדי 60—71%, צימצם בצורה דרסטית. החוק דאג לכך, שצעירי ישראל, בוגרי בתי ספר גבוהים, לא יוכלו להסתדר בעבודה. רשיון עבודה ניתן רק לחברי הלשכות של האנטליגנציה העובדת. ואילו הלשכות לא קלטו לשורותיהן צעירים יהודים למעלה מ 5% של כלל החברים החדשים. וגם 5% זה נקלט בתנאי שאחוז היהודים, החברים הוותיקים בלשכות, אינו עולה על 20 למאה. והואיל וחלקם של היהודים במקצועות האקדמאיים בדרך כלל גבוה בהרבה מהאחוז הנ״ל — האינטליגנציה היהודית הצעירה, רופאים, עורכי דין ומהנדסים נשארו מחוסרי עבודה וללא כל תקווה לעסוק במקצועם.

מספר הסטודנטים באוניברסיטת דברצן הלך ופחת משנת 1933 עקב הביצוע האכזרי של חוק „נומרוס קלאוזוס״. מסגרתם האירגונית והחברתית ה MIEFHOE נתכווצה בגלל מיעוט חבריה. האקדמאים הצעירים התהלכו בטלים. לרופא לא ניתן לרפא, לעורך דין ל אניתן לעסוק בפרקליטות. משפטנים צעירים נאלצו להסתפק בעבודת לבלרות במשרדי עורכי דין, חברי הלשכה.

הממשלה התחשבה תחילה בזכויותיהם של לוחמי החזית במלחמת העולם הראשונה. אולם כשנתחוור מספרם הרב של חיילים יהודים חזרה בה והחמירה את דינם כדין פשוטי העדה היהודית. ואפילו נהגו השלטונות לפנים משורת הדין כלפי יהודים, בעלי עיטורי גבורה נדירים — לחרפת רעב ולבטלה ללא תקווה דנו את הצעירים שנולדו בימי המלחמה או אחריה.

הסוחרים, העצמאיים לא נפגעו מהחוק כפי שנפגעו המוני הפקידים והאינטליגנציה העובדת. מספר המובטלים הלך וגדל גם בדברצן כבשאר ערי המדינה. סיסמת השעה היתה: להחליף מקצוע! גם הגימנסיה נאלצה לתת את דעתה לבעיית הפרנסה בחינוך תלמידיה, כי לא פעם הועלתה שאלת הייאוש בין תלמידי השמינית: היש לנו עתיד במדינה הזאת?

מדיניות חדשה זאת של הממשלה שבוצעה בברוטליות הדהימה בראש וראשונה את המתבוללים הקיצוניים, את אלה שחיו בשולי היהדות מבחינה דתית ועממית. החלה מנוסת בהלה מהיהדות לעבר אגן הטבילה. ראשון המועמדים להתנצרות שהופיעו בלשכת הרבנות היה בנה של סגן יו״ר של איגוד הנשים, נושא תואר של „יועץ הממשלה״ שחיקה כל ימי חייו את מעשי הג׳נטרי. הרב, מאיר וויס ד״ר נהג בהם בחומרה ואמר להוקיע את פשעם ברבים, במקום להעלימו מהציבור. שמות המומרים החדשים פורסמו על לוח

המודעות בכניסת בית הכנסת הקטן ברחוב קפולנאשי. לאחר זמן מה נתבטלה הסנקציה הזאת לפי בקשת ראש הקהילה. המוני בית ישראל בעלי ההכרה כינו את המומרים האלה בכינוי מעליב אך הולם: עכברושים הבורחים מהאניה הטובעת.

בשעה שחלשי האופי נשברו — הכרתם היהודית של האמיצים התחשלה באש המאורעות ובתופת השנאה החברתית. בציבור היהודי סערו הרוחות כשנודע ברבים התקפתו הגסה של ד״ר ראַבאס, הבישוף הקלוויניסטי, על היהודים. הוא נסע ברכבת בקו דברצן—ניראג׳האזא בה נסעו גם מספר יהודים אדוקים. הבישוף כך תיאר את המחזה שנגלה לעיניו: „ במחלקה השלישית נסעו יהודים לרוב, חבושי מצנפת שעירה, לבושי קפוטת משי ושיגרת האידית בפיהם. הייתכן לראותם כצאצאי המג׳רים הקדמונים שכבשו בסערה את הונגריה ?״

רבים שעד כה היו רחוקים מהיהדות — חזרו בהשפעת המאורעות אל צור מחצבתם. נגדור הלס, התכשיטאי, העניק שעון קיר לגימנסיה; בנו החל לתמוך בספורט היהודי. גבריאל מאג׳ר ד״ר, צעיר מוכשר בן משפחת מתבוללים, השתלב בעבודת התרבות של הקהילה. בחגים נתמלא בית הכנסת מפה אל פה. הנוער גם הוא הפגין את הכרתו היהודית והשתתף כאיש אחד בתפילות. רבים שבו אל המסורת היהודים, או גילו התעניינות מיוחדת בתורת היהדות ובציונות. לימוד השפה העברית כבש לבבות חדשים. החל משנת 1938 נתקיימה תפילת־שחרית בוקר בוקר בין כתלי בית הספר. תלמידים דתיים, בני משפחות אדוקות עברו לפני התיבה וקראו בתורה. רבים מתלמידי הגימנסיה התנדבו להשתתף בשבתות בתפילת המנחה שנערכה עבור הילדים שלמדו בבתי הספר הלא־יהודיים.

ההכרה העצמית והגאווה הלאומית של היהודים הוערכה כיאות גם ע״י הגויים. ב 29 במאי נערכו חגיגות לזכר הגיבורים באיצטדיון של העיר, בהשתתפות כל בתי הספר שבעיר. קבוצות הנוער שצעדו בסך זכו בדרך כלל בתשואות הקהל. בהגיע קבוצת התלמידים של הגימנסיה היהודית אל הבמה — תשואות ההידד נעשו סוערות ממש. המצעד הצבאי של הנוער היהודי היה כה מושלם ומרשים שהמנחה הורה להם ברמקול: קבוצת הגימנסיה העברית חוזרת אל השער ויצעד עוד פעם לעבר הבמה!

הרב ד״ר וויס הלך בעקבות קודמיו הגדולים, פעל בכשרון ובשקידה בתחום התרבות היהודית והגדיל תורה והאדירה. הוא נטל חלק הארי באירגון ערבי הספרות שנערכו ביזמת חבר המורים של הגימנסיה.

הזעזוע הנפשי שפקד את יהדות דברצן לרגל פירסום חוק היהודי הראשון גרם לשינויים אישיים בחבר הפרנסים. פרנץ נאג׳־גרוס, סגן ראש הקהילה, התפטר מתפקידו. האיש היה ידוע כנדבן ובעל לב זהב שעשה בצרכי הקהילה באמונה, אך הפטריוטיות ההונגרית שלו כמעט העבירתו על דעתו. סופר עליו שפעם ביקרו אצלו שני סטודנטים למכור לו כרטיס כבוד לנשף איגוד הסטודנטים. הרוקח החביב תרם את תרומתו בצירוף

הערה אופיינית למתבוללים הקיצוניים: „לסטודנטים בעלי רגש הונגרי ברצון, אך לילדים האוספים כסף לצרכי עליה לפלשתינה — לא כלום!״ והמעשה הזה קרה כשנתיים לפני פירסום חוק היהודים הידוע לשימצה. אכן, בהשקפות אנכרוניסטיות כאלה דגלו אז עוד רבים מראשי קהילות הונגריה. יוסף ברקוביץ, בעל אחוזה, ירש את משרתו של פרנץ גרוס. גישתו לציונות היתה חיובית ותמך בהקרן הקיימת לישראל.

התפטרותו של פרנץ גרוס היתה רק הסימפטום הראשון לתסיסה החברתית שהתחילה בקהילה. בדברצן, כבשאר ערי המדינה, ההנהלה ומועצת הקהילה היתה מורכבת מאישי השכבה האמידה ואילו לפשוטי העם, לדלי אמצעים לא היתה נציגות בכלל. ב 1938 התארגנו היסודות העממיים, שנפגעו מגזירות החוק היהודי הראשון, להגיע לידי מעמד והשפעה בהנהלת הקהילה. בראש התנועה הזאת עמד החוואי, לאו צ׳נגרי, נצר ממשפחה מיוחסת מהוותיקים בעיר. הקבוצה אשר אל חבריה נימנו סוחרים זעירים, בעלי מלאכה, זבנים ופקידים, נקראה „תנועת היחפנים״ בפי הציבור, כי מגמת הקבוצה הזכירה את זאת של הפרוליטריון האגררי של הונגריה בימים ההם.

באסיפת הבחירות שהתקיימה באביב 1939 זכתה הקבוצה הנ״ל הישג מרשים בהבקיעה את חומת ההנהלה שהיתה עד אז מעוזם של הגבירים למיניהם. האדם הקטן זכה בנציגות נאותה בהנהלת הקהילה. הפעילים שבתנועה היו: פרידריך פרידמן, ארתור שן, פרנץ קולמן, דזידר טרסנר ועוד. לאו צ׳נגרי נבחר לממונה על הכספים במקום ד״ר קון.

השפעת הרושם המדכא של חוק היהודים נתבטאה בכך שמספר חברי קהילה נתנו דעתם להגר מהמדינה. חבל שרק מעט ממשות היתה ברעיון כי אפשרויות ההגירה היו מוגבלות מאוד. מכל מקום נעשו הכנות רוחניות ולשוניות לאפשרות ההגירה והעליה: בבניין הגימנסיה נפתחו קורסים ללימוד אנגלית, צרפתית ועברית. בניהול הקורסים ובהוראת השפות השתתפו: אירמה אלק, הגב׳ רייכרד, הגב׳ ד״ר האן, מיקלוש סוראי, עזרא גרוס, ד״ר האס, לסלו קרדוש ד״ר, דזידר וויס ד״ר וזולטן ויסמן.

מהדו״חות השנתיים של שלושת בתי הספר של קהילת סטאטוס־קוו נתברר שמספר התלמידים פחת במידה ניכרת. הירידה המספרית היתה ניכרת בעיקר בגימנסיה ש 40% מחניכיה היו תלמידי־חוץ. ב 26 תלמידים פחות נרשמו למוסד מאשר בשנת הלימודים הקודמת. „הפיחות במספר הנרשמים הוא תוצאה טבעית של מיעוט הילודה בקרב יהודי הונגריה״ — כך תרץ המנהל בדו״ח שלו את התופעה המדאיגה.

הממשלה לא הסתפקה בגזירות שנגזרו בחודש מרץ, וביוני 1938 פירסמה גזירה חדשה בדבר איסור השחיטה הכשרה בטענת הכזב של צער בעלי החיים. אכן, החברה הנוצרית שירדה ללא רחם לחיי בני אדם — התייצבה לימין העופות והבהמות. כתוצאה מהגזירה נפגעו יהודים ונוצרים כאחד. האיטלזים ברחוב פיאץ נסגרו ומחמת מיעוט צריכת הבשר ירד מחיר הבקר והעוף. הבעיה היתה כה חמורה שעיריית סקשפהרוואר שלחה משלחת ללונדון לעיין בשיטות השחיטה המודרניות כדי למצוא מוצא מהמבוך.

איסור השחיטה הכשרה הכביד במיוחד על קהילת החרדים ועל השכבות העממיות בקהילה, כי הללו דבקו במצוות התורה ולא אכלו בשר שבא משחיטה לא כשרה. הגזירה גרמה קשיים גם באספקת הבשר של הפנימיות בעיר.

ועל אף האווירה האנטישמית ששררה בהונגריה התלקח שוב הרגש הפטריוטי בלב יהודי הונגריה. בספטמבר 1938, כתוצאה מהסכמי מינכן, חולקה צ׳כוסלובקיה. הונגריה גם היא זכתה מהנתחים: המחוזות לאורך הגבולות הצפוניים סופחו אל שטחה. שיבת ה„שטחים המשוחררים״ אל המדינה־האם עוררו בחברה גלי התלהבות עצומים שזרמם סחב גם את היהודים המושפלים. מי האנטישמיות הרבים לא יכלו לכבות את האהבה למולדת, בה התחנכו יהודי הונגריה במשך דורות. המשפחות שקרוביהן התגוררו במחוזות הצפוניים שמחו שמחה כפולה: הסיפוח איפשר ביקור הדדי ופגישות בין קרובים שנעשו רחוקים מאז 1919. הגימנסיה בדברצן יכלה לטפח קשרי ידידות ושיתוף פעולה עם שני המוסדות האחים אשר בקרפטו־רוסיה, עם הגימנסיות של מונקץ׳ ושל אונגוואר. בחגיגה המאולתרת שנערכה בגימנסיה לרגל המאורע נאם פאול קארדוש ד״ר. באומץ הלב האזרחי המיוחד לו הצביע על הצל הטרגי שהעיב את אורות המאורע המרנין: ״...צחוק הגורל הוא שהשי הנפלא הזה בא לנו מידי השטן...״ — אמר ברמזו על היטלר.

על אף ההתלהבות שאחזה בחברה ההונגרית גברה האנטישמיות וכתוצאה מכך גם הסתגרותה של יהדות דברצן בד׳ אמות קהילתה. יחד עם זאת שימשו יפיים של חיי היהודים מרפא ונחם אמת לנפש הנכאה. ב 2.10.36 נתקיים טכס חנוכת ספר תורה חדש בבית הכנסת הגדול, ספר שכתבתו התחילה ביזמתו של הרב שלזינגר המנוח. הוצאות כתיבת הספר כוסו מהכספים שנחסכו ע״י תלמידי בתי הספר היהודיים. הספר הוחזק בנרתיק שנעשה מהעץ היקר שהרב הביא אתו מארץ ישראל. בכתיבת השורות האחרונות נתכבדו ראשי הקהילה, שוחרי הגימנסיה, חבר המורים והתלמידים המצטיינים.

בנובמבר של שנת 1938 הכריזה הממשלה על מס חדש, וולנטרי, לכיסוי הוצאות הכיבוש בשם „ההונגרי למען ההונגרי״. מטרת המס החדש היתה ספיגת עודף הכספים לריסון האינפלציה הזוחלת. השלטונות לחצו על מוסדות ציבוריים ובעיקר על יהודיים שירבו לתרום לצרכי המפעל. על שתי הקהילות שבדברצן הוטלה מכסה של 40.000 פנגה בנימוק שהסכום הנ״ל מהווה רק 30% מהמס השנתי של הקהילות. אל הפניה צורפה איגרתו של אישטוון לושונצ׳י, מושל המחוז, בה ביקש את תרומת היהדות הפטריוטית למטרה הנעלה.

האיגרת היא עדות לדו־פרצופיות של המשטר ששרר במדינה. עוון חוסר הפטריוטיות בו הוכתמו יהודי הונגריה מש בן־רגע והיה כלא היה ברגע שנדרשו לתרום למטרות פטריוטיות. לא לחינם כינו ליצני הדור את המס החדש בכינוי: „היהודי למען ההונגרי״.

תהפוכות הזמנים והתחזיות הקודרות עוררו ספקות בקרב יהודי דברצן בדבר תכלית הלימודים וכדאיותם. אלכסנדר ואג ד״ר, מנהל הגימנסיה, עורר את השאלה

במסתו: „בימים קשים אלה כשקדרו השמיים לא רק על עתיד היהדות אלא גם על ההווה שלה נשאלת לא פעם השאלה ובצדק: האם כדאי לנוער היהודי ללמוד ולהשכיל? האם כדאי להשקיע זמן, כסף ומרץ ללימודים עיוניים כשפסו הסיכויים למצוא עבודה ההולמת את התעודה? כדי להיות פועל פשוט ולהתקיים מעמל כפיים אין צורך בהשכלה גבוהה ומיותרת תעודת הבגרות.״ המנהל השיב ברוח התשובה שניתנה בשנה הקודמת ע״י התלמיד גרוינגר: „כדאי וכדאי ללמוד, כי הדעת היא האוצר היחידי הנשאר ברשותנו בתהפוכות הזמנים. רכושנו כי ירד לטימיון, כבודנו כי יירמס — לעד תישארנה ברשותנו החכמה והדעת שרכשנו...״

ללמוד ולהשכיל היו מאז ומתמיד צו השעה בקרב היהדות אפילו בימים הטרופים ביותר. בשנת החוק היהודי נתגבשו שלוש מגמות תיכוניות בגימנסיה: המגמה היהודית הלאומית והגברת לימוד העברית; המגמה ההומניסטית ההונגרית וזו של המקצועות המעשיים.

הדאגה לחיזוק ההכרה הלאומית וטיפוח השפה העברית הוטלה על המורים שעשו זאת בשעורי הדת ובשעורי הדיקדוק העברי. בזמנים המשתנים נעשה הלימוד עצים כמיקודם ובהתאם לכך גברה חשיבות החוג ללימוד תנ״ך. המורה והחזן ארתור ארנפלד, מיקשא רוזנפלד ועזרא גרוס ניהלו את הקבוצות במסגרת החוג.

המורים פאול קארדוש ולסלו קארדוש ד״ר טיפחו את המגמה ההומנית ההונגרית. בהדרכתם הוציאו לאור תלמידי השמינית את יצירותיו המפוזרות של המשורר המקומי, ארפד טוט בכרך נאה. לפירסום היה הד אוהד בחוגי הספרות במדינה. מבקרי הכרך ראו בו הפגנה למען הקידמה וההומניות.

גם ההוראה המעשית עשתה חיל. שעורי המלאכה שנתקיימו אחר הצהריים הדגישו את חשיבות עבודת הכפיים ואת העמל הפיסי. בעלי המלאכה המצויינים, חברי הקהילה התנדבו לנהל את הקורסים השונים. אדולף נדלר ניהל את הכריכיה; ארנו לוסטיג ולסלו רוכליץ את הנגריה; המורה לסלו פולק הדריך את הצעירים באלקטרוניקה; נגדור בראון בחשמלאות; המהנדס ארתור קליין ולסלו פישר ברדיו־טכניקה.

אלכסנדר וייסברג בעל חנות ברזל תרם מכבש־ספרים לצרכי הכריכיה, לאיוש סקאץ סיפק מכונה מגדלת, יוסף אונגר מכונות שונות וחמרי פוטו לחוג לצילום. חוג זה נוהל ע״י מיקלוש אדלר, מורה לציור.

דו״חות של בתי הספר היהודיים היו מדכאים ביותר. מספר הילדים הלך ופחת ובעיקר בגימנסיה. הסיבות הדמוגרפיות לבדן לא יכלו להסביר את מיעוט התלמידים. רבים עזבו את המוסד או לא נרשמו בו כי התייאשו מההשכלה העיונית.

באביב 1939 שוב זועזע העולם מהתוקפנות הנאצית. קלגסי היטלר כבשו את שרידי צ׳כוסלובקיה. הממשלה ההונגרית, גרורתה הנאמנה של גרמניה, זכתה גם היא מהשלל והותר לה לספח את קארפאטו־רוסיה. הסיפוח היה מלווה קרבות מרים. על אף היותם

אזרחים ממדרגה שניה גוייסו גם יהודים לחיל הכיבוש — הוכחה לצביעות המשטר — והורשו לשפוך את דמם למען המולדת. פרנקל ננדור, צעיר מדברצן, נפל חלל בקרבות ההם.

הממשלה ההונגרית היתה חייבת להראות מחווה לנאצים שאיפשרו לה את כיבוש קארפאטו־רוסיה. הרוזן טלקי, ראש הממשלה, הכין הצעת חוק חדשה לדחיקת רגלי היהודים. חוק זה שבר ממש את מטה לחמם. שיעור חלקם של היהודים בכלכלה צומצם מ 20 ל 6 אחוזים. מחנה המובטלים מאונס גדל מיום ליום, ביניהם בני מקצועות שונים החל מהזבנים וכלה בעיתונאים. מי שלא יכול להוכיח שאבותיו היו תושבי המדינה במשך שלושת הדורות האחרונים איבד את אזרחותו. יהודי העיר פנו אל הארכיונים ואל ספרי הלידה והפטירה הישנים ונברו בהם בחריצות כדי למצוא את עקבות אבותיהם. רבים עסקו — על אף היות הדבר מסוכן — בשוק השחור כדי להחיות את נפשם ולפרנס את משפחתם.

ואת הצרות היומיומיות השכיח לרגע המאורע הגדול שזיעזע יהודים ונוצרים כאחד: התפרצות מלחמת העולם השניה ב 1.9.1939. הונגריה נשארה בהתחלה ניאוטראלית, אולם החל מהחורף נאסרה ההאזנה לתחנות השידור המערביות.

לרגל פירסום הגזירות החלו ותיקי מלחמת העולם הראשונה היהודים להתארגן למען הגנת זכויותיהם, כי בהתחלה התחשבו השלטונות בזכויותיהם. בראש אירגונם בדברצן עמד אימרה לבלש ד״ר.

האירגון לא פעל בתוך מסגרת הקהילה, כי חבריו רק לחוג מצומצם שאפו להשיג הנחות והטבות. במסגרת פעולתם החברתית קיימו אסיפות, ערכו קונצרטים ובתמימותם הרבה חנכו דגל בשנת 1940. המעשה נראה בעינינו, ממרחק הזמנים והמקום למגוחך למדי. יש להניח שוותיקי החזית האלה ביקשו להסתיר את מבוכתם ואת פחדם מפני העתיד בהפגנת הפטריוטיות שלהם, בשעה שהציבור היהודי הושפל והפרט טבע בים הגזירות הכלכליות!

גם אגודת „ביקור חולים״ חגגה את יובלה ב 1940. אמנם היא נוסדה רק ב 1902 אך ראתה את עצמה כהמשך של קופת החולים ע״ש „ציון״ שנוסד ב 1890.

חברי האגודה היו ברובם חרדים לכן גם ההנהלה ברובה הורכבה מתוך שורותיהם. במפקד שנערך ב 1940 היו חברי ההנהלה: פרנץ נאג׳־גרוס, נשיא כבוד; ארמין מזה, יו״ר; אלכסנדר לבוביץ, סגנו; לאיוש מאיר, גזבר; הרמן שפיצר, מפקח; מזכיר — דוד שפר. רופאי האגודה היו: אוגן גאנץ ד״ר ואלברט באקוני ד״ר. חברי המועצה היו: שמעון גרוס, ברנרד קסלר, ארנה ברנפלד, יונה ביליצר, מוריס וויס, גיזא ליברמן, מיקלוש דנש. אנטון וויסברון ומרטין לוסטיג.

בשנה השניה למלחמה, ב 30.8.1940, זכתה הונגריה בירושה נוספת. ממשלת גרמניה הנאצית הכירה בדיונים, שנתקיימו בווינה בדבר גורלה של טרנסילווניה, בזכותה של הונגריה לחלק הצפוני של הפרובינציה. היהודות שוב השתתפה בשמחת האומה לרגל

סיפוח השטחים אל המדינה־האם. שוב נקשרו הקשרים שנקרעו ב 1919 בין קהילות הונגריה ובין אלו שבמחוזות המזרחיים. בעת סיפוח צפון־טראנסילווניה החלה הפליית היהודים בשירות הצבאי. תחילה גוייסו גם הם, קצינים וחיילים אל היחידות שעברו את הגבול הישן. שבועות מספר לאחר מכן הוחזרו אל מרכזי הפיקוד השונים בפנים המדינה. יהודי דברצן בגיל הגיוס רוכזו בבניין בית הספר בעיירה האידו־נאנאש. דפוסי „שירות העבודה" שהפך עד מהרה לעבודת פרך, לא היו עדיין קבועים. הדבר הזה גרם למבוכה רבה בקרב הקצינים היהודים, ביניהם קשישים, עטורי אותות הצטיינות, שהופיעו במדיהם וציפו לסיווגם בשירות הצבאי. מפקד היחידה היה רב סרן אחד בשם אֲקה־האַזי, איש מבולבל, שקוע בהזיות דתיות ובדברי הבאי. הלה תירגל את ותיקי החזית היהודים בתרגילי סדר ואימוני סרק מגוכחים. הרב מאיר וויס ד"ר ביקר במחנה ובהסכמת המפקדה ערך תפילה ודרש דרשה למגוייסים שרובם היו בני קהילתו. לאחר זמן מה פוזר המחנה, הקצינים והקשישים שוחררו ואילו הצעירים בני גיל הגיוס שובצו בפלוגות עבודה. צעירי דברצן נשלחו למחנות בקארפאטו־רוסיה.

עד מהרה הוחק „חוק שירות העבודה" ליהודים „שאינם ראויים לשירות צבאי". מפקדי פלוגות אלה, קצינים, סמלים ושומרים לא יכלו להיות יהודים, רק נוצרים. מאז ניתנה דאגת היהודים שנשארו בבית להטיב את מצב אחיהם, בניהם בכל הדרכים ואם לא היתה אפשרות אחרת — בעקיפת החוק.

באותה שנה פתח החוג לעברית את פעולותיו באיחור של ארבעה חדשים, כי המורים המדריכים גוייסו. אולם פעילי החוג לא שקטו על שמריהם. מיקלוש קנדל תירגם את שירי גטה, ארנו שטאובר את שירי פטפי ומיקלוש נויווירט חיבר סיפור מקורי בעברית.

לסלו קארדוש ד"ר קנה לו שם במדינה כאחד מטובי המתרגמים להונגרית. תירגומו „הרנני" לוויקטור הוגו זכה בשבחים גדולים וכן תירגומי השירים שהופיעו בקבצי ה Nyugat. כן העתיק שירים רבים של משוררים עבריים להונגרית והקובץ הופיע בהוצאת „יבנה". בהשפעתו קם דור צעירים שהתמסרו לאמנות התירגום: פאל בקשי, ארווין אולמן, מיקשא בלאש. ככולם נספו בשואה, פרט לארנו שטאובר — ייבדל לחיים ארוכים — שחי אתנו וגר בירושלים. Esti Kurir שיבח את קובץ המסות „הוויכוח בין אדי וראקושי", שפורסם ע"י תלמידי קארדוש, אך „שכח" להזכיר שפרחי הסופרים המוכשרים הם תלמידי הגימנסיה היהודית.

רישומה של התרבות העברית בציבור היהודי היה ניכר גם בשטחים אחרים. בעיר נשתקע המשורר מאיר שטיימץ, יליד ברוסטוריה, שנתפרסם בכינויו הספרותי: בן שלמה, קובץ שיריו: „גשרים" זכה בהערכה רבה באנטולוגיה של המשוררים העבריים בעריכתו של לסלו קארדוש: „משירתו בוקעות, מלבד הנגינות העגוגות ועשירות הצללים, גם נימות רציניות ועצובות בזכרו את גורל היהדות האוניברסלית."

אישטוון מזו, בוגר הגימנסיה שנתקבל באוניברסיטה בחר לו את הספרות העברית כאחד משני מקצועות החובה. הדבר גרם למבוכת מה באוניברסיטה, כי לא היתה קתידרה בדברצן לעברית. אכן יש לשבח את שלטונות המכללה שנטו הבנה לבקשת הסטודנט ופנו אל קלמן קלאיצ׳ר, מרצה לשפה העברית בתיאולוגיה, שיואיל להדריך את אישטוון מזו בעבודתו.

רצה הגורל ויהדות הונגריה, על אף מצוקתה, זכתה בשנות המלחמה הראשונות להושיט עזרה לאלה שמצבם היה גרוע בהרבה ממצבה, לפליטים שברחו מפולין להונגריה. ראש הממשלה, הרוזן טלקי שהיה מיוזמי הגזירות החוקיות נגד היהודים, נכמרו רחמיו על הפליטים ופעל לטובתם. בראשית 1941 הורה ליוסף אנטאל, מנהל מדור הסעד של משרד הפנים, לסייע בידי היהודים פליטי השואה בפולין, סלובקיה ויוגוסלביה. המאושרים שהצליחו לגנוב את הגבול מצאו מקלט בהונגריה, אחדים מהם עלו ארצה בעיצומה של המלחמה.

בראשית 1942 הודיעה הלשכה המרכזית של יהדות הונגריה לשתי הקהילות בדברצן שיטלו חלק בהצלת הפליטים. הממשלה — בהתאם להוראת הרוזן טלקי — סיפקה ניירות נוצריים לפליטים וביקשה לפזרם במדינה.

יהדות דברצן הקימה ועד למען הפליטים בראשותו של הרב ד״ר וויס. הרב שהתמסר לפעולה נעזר במלאכתו ע״י אשתו של מיקשא פוגל, אישתו של מרצל פוגל, ע״י וילמוש הופר, ארנו הירש ועוד. הפליטים שנקלטו בדברצן חיו בשלום ובביטחה בעיר. הם התגוררו בחדרים שכורים וחוייבו להתייצב פעם בחודש במשטרה. הפליטים הזהירו את מארחיהם על הסכנה הנאצית האורבת לכל יהדות אירופה — יהודי הונגריה לא לקחו מוסר.

באוגוסט 1941 נכנס בתקפו החוק היהודי השלישי. חוק זה העתיק מלה במלה סעיפים אחדים מגזירות נירנברג. נאסרו נישואים בין יהודים ונוצרים וכל יחס מיני ביניהם נחשב „לחילול הגזע״ שדינו עונש קשה. כן נאסר על היהודים להחזיק בביתם משרתים ושפחות נוצריים. הונגריה התייצבה לימין גרמניה, שירתה אותה באמונה עיוורת וביולי 1941 הכריזה מלחמה על ברית המוצות.

יהדות הונגריה הבינה סוף סוף שעליה להגביר את שיתוף הפעולה בין הקהילות הבודדות. בבודפשט קם אירגון־הגג בשם OMZSA. חברי מועצת הסניף המקומי של האירגון הנ״ל היו: יוסף ברקוביץ, אדואַרד בלאס, ארנו ברנפלד, אוגן אונגר, אלברט ולדמן ואלכסנדר לבוביץ עד״ר. בוועד המרכזי של האירגון ארנו ברנפלד ואוגן אונגר ייצגו את קהילות דברצן.

משרד המפקחים במחוז דברצן הוציא תקנה (מס׳ 1441/5000—42) בה אסר על בתי הספר היהודיים ללמד ביום א׳ ובחגי הנוצרים. הדבר גרם הפרעה רצינית בעבודת המוסדות באשר נאלצו לצמצם את ימי ההוראה לחמישה ימים במקום שישה ובכל זאת

להעביר את חומר הלימודים. לעומת זאת הותר לגימנסיה לקבל בנות, תלמידות מן המניין, בתנאי שחלקן לא יעלה על 15% מכלל התלמידים.

עם הצטרפותה של המדינה אל מחנה הנאצים הלוחמים בחזית המזרחית בוצע — ביזמת ההונגרים — הרצח ההמוני הראשון. בעיתונות נתפרסמה ידיעה על הוראת סגן מושל מחוז מרמרוש, גאבור איטאג ד״ר, על החזרת היהודים חסרי אזרחות אל גליציה ואל בוקבינה. בעקבותיו הלכו מושלי יתר המחוזות במדינה ופנו אל היהודים שהיגרו מהפרובינציות הנ״ל אל הונגריה ולא קיבלו אזרחות — לחזור מרצונם הטוב אל מולדתם שהיתה כבר אז שטח כיבוש נאצי מוחזק ע״י הצבא ההונגרי. היהודים, כמובן, לא הגיבו לקריאה. אף אחד מהם לא היה מוכן לטול את מקל הנדודים בידו ולצאת אל הבלתי נודע. בסוף אסרה המשטרה ברחבי המדינה כ 35.000 יהודים והעבירתם בעזרת הצבא אל מעבר לגבול, לגליציה ולאוקראינה. רובם נהרגו באכזריות. הרצח ההמוני המזוויע אירע בעיר קמנץ־פודולסק. מתוך 30.000 הקרבנות כמחציתם היו יהודי הונגריה. יחידות הס.ס. סייעו בידי החיילים ההונגרים לבצע את מלאכתם האיומה. אחדים מבין המגורשים, יהודי דברצן, הוכנסו לגטו של סטרי. ביניהם היתה הגב׳ פינקלשטיין עם שני בניה.

הידיעות הראשונות על מעשה הרצח הובאו לדברצן ע״י צעירים יהודים שגוייסו כעובדי עבודת פרך והועסקו כמכונאים ונהגים מעולים במסגרת הצבא. הודות למפקדם, קלמן אואר, מורה התעמלות בגימנסיה הקתולית, הובטח להם יחס אנושי. ואלה ששוחררו מהשירות חזרו הביתה. רע ומר היה גורלם של אלה שצורפו אל פלוגות עבודה שנשארו באיזור החזית. עליהם ידובר הלן.

אחד הנהגים האלה, המהנדס פרנץ וינשטוק, הגיע עד קיוב עם הצבא ההונגרי ושוחרר בסתיו 1941. מפיו שמע כותב שורות אלה על זוועות קמנץ־פודולסק. הפחד, שדבר כזה עלול לקרות גם ליהודי הונגריה, לא חדר להכרת יהודי דכרצן. וינשטוק עצמו גוייס שוב ב 1942, נלקח עם יחידתו לאוקראינה ומשם לא חזר.

ב 1941 — 1942 הוחל בגיוס המוני של צעירי ישראל אל פלוגות עבודה לעזרת הצבא ההונגרי בחזית המזרחית. לשירות הזה ניתן הכינוי „גרדום מתנועע״ ע״י הכרוניקאי של המאורעות ההם. כי מטרת השירות היתה חיסולם הפיזי האיטי והאכזרי של צעירי ישראל. מפקד מחוז הגיוס של דברצן, האלוף קרל ברגפי, שהיה ממונה על המחנה השישי, היה שונא ישראל מושבע. פקודיו נצטוו למרר את חיי היהודים במידה המירבית. אבדות ההונגרים היו גדולות מאוד, דבר שהגביר את שנאת החברה הנוצרית ליהודים. דעת הקהל הנוצרית, שההסתה האנטישמית העבירתה על דעתה, דרשה בתוקף להעביר את היהודים לקו האש שיטעמו גם הם את טעם המוות.

הממשלה נכנעה ללחץ ופקדה על גיוס הגילאים מ 20 — 42 שנים. מספר המגוייסים לעבודת פרך הגיע ל 70 — 80.000 נפש. כאלף צעירים גוייסו מהעיר דברצן, כמעט כל הגברים הצעירים.

בקיץ 1942 יצאו הפלוגות הראשונות לאוקראינה. כעשר פלוגות הורכבו מיהודי דברצן ועוד עשר מיהודי המחוז. בחודש יוני יצאו הפלוגות 106/1 וכן זו של 106/2. בחודש נובמבר נשלחו פלוגות נוספות אחריהן. השלטונות לא הודיעו למגוייסים — שלא קיבלו מלבוש מהצבא — על מטרת מסעם. התוצאה היתה שהאומללים, לבושי בגדים קלים, רעדו וקפאו בקור הכלבים של שדות אוקראינה.

בפלוגה כזאת שרתו 200 — 220 איש. הם היו כפופים לשני קצינים ולעשרים חיילים חמושים, נוצרים, כמובן, והיו נתונים בידיהם לשבט ולחסד. המבוגרים יותר היו מאורגנים בפלוגות שנשאו את המספר 6 (6/1, 6/2, 6/3). הצעירים, בני גיל הגיוס, שרתו באוגדה של דברצן, שפלוגותיה נשאו את המספרים: 106/1, 106/2, 106/3 וכו׳. העובדים לבשו את בגדיהם האזרחיים. סרט צהוב על שרוול מעילם ציין את מהותם, כובע חיילים מרופט, נטול כפתורים וסימנים סימל את השתייכותם הצבאית.

הממשלה האנטישמית שהסגירה אותם לגורלם קבעה בהוראותיה את יחס הקצינים אל הצעירים היהודיים. אולם בהרבה יותר מאשר החוק קבעו את גורל האומללים הקצין, מפקד הפלוגה, סגניו, הסמלים, ה„מסגרת״, כפי שנקרא חבר המפקדים הנוצרי. רובם של אלה היו טיפוסים שליליים, אנשים מתוסכלים, סדיסטים, שנהנו מייסורי פקודיהם באשר ההתעללות הזידונית ביהודים היתה שעשועיהם היחידים בחזית. יחד עם זאת יש לציין שהיו מפקדים שגילו ריגשי אנוש, לעיתים אף אומץ לב והקלו על סבל פקודיהם היהודים.

הקצינים שמונו על מגוייסי שירות העבודה היהודים יוצאי דברצן היו רובם אנשים גסי רוח) שונאי ישראל כמפקדם העליון, האלוף ברגפי. איש מוגבל זה היה חסיד נילהב לתיאוריה הנאצית הן מתוך מוצאו הגרמני (שמו המקורי היה ברגר) והן מתוך היצר הבהמי שהיה טבוע בדמו. בשלהי המלחמה שירת כשר המלחמה של המנהיג הנאצי ההונגרי, סאלשי. ב 1945 הועמד לדין והועלה על הגרדום.

פעולתו הצבאית המלחמתית היתה אפסית, לעומת זאת הירבה להמציא רעיונות ושיגר הצעות למשרדים שונים בדבר היהודים, שנואי נפשו. בבדיקות הרפואיות שנתקיימו בשעת הגיוס לא התחשבו הרופאים — לפי הוראות ברגפי — במחלת היהודים המתייצבים. לא ניצול כוח העבודה היה העיקר אלא הרחקת היהודים מהחברה ודילולם בשדות המוקשים בחזית המזרחית. הצורר התנגד לכך שהצבא יספק ליהודים, שבלו בגדיהם, מדים שיצאו מכלל שימוש, גם אם הוסרו הכפתורים והסימנים מעל המעילים, פן יחליף מישהו את עובדי עבודת הפרך עם החיילים. מוטב להלבישם — הציע למשרד הבטחון — בבגדים עשויים צמר גס, כסות האסירים בכלא. באוגוסט 1942 דרש ברגפי בשם המחנה השישי שיועמדו לרשותו פלוגות של יהודים לבניית שדה־תעופה בעורף. כן הציע להעסיק יהודים בבניית מחנה צריפים בתחום מפקדתו. יש להודות שנימוקיו הצטיינו בגילוי לב. ללא כירכורים וללא תוספת נופך של צביעות קלעו למטרה: להוציא יהודים, רבים

ככל האפשר, ממעגל הכלכלה, היצירה והפרנסה ולמלא את מקומם בנוצרים. הפעולה תגביר את אפשרויות המחיה של הנוצרים; כי היהודים, אם לא מטרידים אותם בעבודת פרך, יוסיפו לעשות חיל על חשבון ההונגרים.

אכן, ברגפי ביקש לא רק לדלדל את שורות הגברים אלא גם לדלדל את משפחות היהודים. הממשלה ההונגרית מצידה דאגה גם היא להשגת המטרה הזאת. הומרצה במעשיה ע"י המצב הצבאי, ע"י הישגיה הדימיוניים של גרמניה הנאצית. חילות מעצמות הציר פרצו קדימה ולא היו מעצורים בדרכם. הגרמנים חדרו לאיזור הרי קווקז; האיטלקים וחיל השריון של רומל הגיעו עד אל־עללמאיין; והיפנים עמדו בשערי הודו. נצחון הציר היה כמעט ודאי — והממשלה הסיקה את המסקנות כלפי היהודים. היא הפסיקה לתמוך במוסדות היהודיים, בקהילה ובבתי הספר. בעקבותיו הלכו השלטונות המחוזיים והמוניצי־פליים. בוטלו, מיום למחרתו, ההקצבות התמיכות הכספיות שניתנו עד אז למוסדות יהודיים. בתי הספר של קהילת דברצן והמורים לא זכו עוד בסכומים להשלמת תקציבם ומשכורתם. פסקו המענקים לבניית מוסדות וכן התמיכה הסוציאלית בה זכו עד אז תלמידים עניים מצטיינים בלימודיהם.

בינתיים הגיעו השמועות הראשונות על גורל שתי פלוגות העבודה של דברצן, על אלה שמספריהם היו 1־106, 2־106. הן צורפו אל חילות הצבא ההונגרי שלחמו לאורך הנהר דון. מעתה לא היה כל ספק בכך שמצב הצעירים חמור ביותר. מופקרים לשבט ולחסד לידי קצינים סדיסטיים, חסרי נשק וציוד כתאים שרתו בקו האש, והחורף כבר ממשמש ובא... בסוף הקיץ הגיעה ידיעת האבל הראשונה: מיקלוש גרוס קיפח את חייו כתוצאה מהפצצה. אחר כך הגיעו ידיעות מחרידות ובלתי מובנות בהחלט: „בנכם מת באפיסת כוחות או מתוך חולשה כללית". תחילה איש לא ירד למשמעות הביטויים האלה. הכיצד ימות צעיר מתוך חולשה כללית? ביטוי זה היה נהוג מקודם כשדובר על פטירת ישיש.

ובינתיים נמשך הגיוס בקצב מזורז. פלוגות רוכזו בעיר פישפק־לאדאני ובעיר ג'ומא ונשלחו לחזית. זה עלה בגורלם של הצעירים שהיו בגיל הגיוס. זוועות השירות, התעללויות, העבודה המפרכת ומיני הרצח המשונים נודעו בדברצן רק אחרי המלחמה.

ועל אף המצב החמור ועל אף החרדה לגורל המגוייסים התנהלו חיי הקהילה, פעולות החברה וסדרי התפילה במתכונתם הרגילה. שני חזנים, פידלנדר וארנפלד התפללו בשבתות בשני בתי הכנסת — חליפות. המקהלה הוסיפה נופך ליפי העבודה בבתי הכנסת. כחזני משנה פעלו, עברו לפני התיבה שלוש פעמים ביום השוחטים אוגן ביליצר ושמועל וויס. מאז ראשית שנות העשרים עבדו בשירות הקהילה. ביליצר הקשיש היה אהוד על הציבור במזגו הטוב והער וכן בזמירותיו העממיות ואילו שמואל וויס היה מכובד בגלל הלכותיו השקטים ובתפילתו רוויית כוונה. בשנות השלושים נצטרף אליהם בעל תפילה שלישי.

מאיר וויס ד״ר, רבה הראשי של הקהילה, והדיין לאיוש פריד דאגו לצאן מרעיתם שלא יתייאש מימים טובים שיבואו. כאשר ד״ר וויס עלה לדוכן האזין הציבור ברטט ציפיה לדרשותיו שהיו רוויות אהבת ישראל ובטחון בבורא הטוב שיפקוד את פשעי האדם ואת דם עבדיו יקוֹם. ד״ר וויס, כקודמיו הגדולים, חש עצמו בגימנסיה כבביתו, פעל יחד עם המורים, הסופרים בשטח הספרות, בעיקר במסגרת הוצאת הספרים „יבנה״. השתתף בעריכת ספר הלימוד העברי „ספר חיים״ עם עזרא גרוס ועם ארתור ארנפלד. גישתו האינטלקטואלית והיותו מטבעו אדם סגור ובדד מנעו ממנו התקרבות יתרה אל איש הרחוב; לעומת זאת היה מכובד ונערץ כנואם וכלוחם לזכויות עדתו.. דרשותיו המזהירות שנאמרו בסיגנון מנופה ובאומנת הריטוריקה ייחדו לו מקום בין רבני המדינה.

הדיין, לאיוש פריד, דרשן מפולפל ועממי, היה מקורב יותר אל המתפללים בבית הכנסת הקטן.

פרנסי הקהילה נתחלפו, חדשים הצטרפו אל הוותיקים או החליפום ורק ראש הקהל נשאר אוגן אונגר מאז שנת 1932, בה נבחר למשרתו לראשונה. מבין הוותיקים הוסיפו לשרת את הציבור פרנץ גרוס־נאג׳י, איגנץ צ׳נגרי, ולאיוש ברונר ד״ר. אליהם הצטרפו כוחות חדשים: יוליוס פיליפ ד״ר, אנדריאו יעקוב ד״ר, רופאים; אנדור רוזנטל ד״ר, מהנדס; אישוואן הרדשטיין, בעל אחוזה וכן לאיוש לינדנפלד, סיטונאי. הדור הצעיר נעלם לגמרי מחיי הקהילה. הם התענו ונאבקו על חייהם בפלוגות עבודה בשדמות אוקראינה. המקהלה וקופת החולים פעלו כמקודם. ועד הלוחמים הוותיקים הושיט עזרה משפטית למשפחות המגוייסים הצעירים. הוועד ערך ערבי תרבות שהכנסותיהם היו קודש למטרות צדקה. אימרה לוולש ד״ר, בילא קפיך, זולטן ויז׳ואי, בילא לוסטבוים, יוסף הרשקוביץ, יוסף זילברשטיין היו פעילי הוועד שערך חגיגות ב„יום גיבורי מלחמת 1914 — 1918״. גינוני הטכס הצבאיים ותהליכת החיילים לשעבר נועדו להמתיק את טעמו המר של חוק עבודת הפרך שנגזר על היהודים.

בתי הספר של הקהילה התגברו על קשייהם. (ביטול התמיכה הממשלתית, החרמת מבנים לצרכים צבאיים, גיוס מורים צעירים לעבודה), אך מספר הילדים הלך ופחת. מטרת הממשלה היתה בין היתר, כפי שהוכחנו לעיל, לדלדל את היהודים, את הכלל ואת הפרט גם יחד. אולם המשק המלחמתי, הגברת הייצור, השוק השחור ולקיחת שותפים נוצריים בהנהלת מפעלים ועסקים יהודיים — פתחו אפשרויות נרחבות בפני היהודים שלא אָוו להיכנע לגורל שנועד להם מטעם השלטונות. ראשי הקהילה פנו אל האמידים בבקשה נרגשת: הצילו את מוסדות הקהילה. והלב היהודי לא איכזב.

החרמת בנייני בתי הספר גרמה לקשיים גדולים מאוד בעבודת המחנכים. הקהילה העמידה לרשות התלמידים את אולמי מוסדותיה, את פרוזדורי בתי הכנסת ואף את המרתף של התמחוי. ב 1943 נכמרו רחמי התיכון הריאלי הממלכתי על סבל הגימנסיה היהודית והשאיל לה ארבעה חדרי לימוד עד שתבוא לה רווחה ממצוקתה.

האינפלציה שנגרמה עקב המשק המלחמתי משתקפת יפה בדו״ח איגוד „העזרה ההדדית״ של הגימנסיה. תקציבו הסתכם ב 11.800 פנגה, פי ארבע גדול משהיה בשנות השלושים, אם כי מספר התלמידים פחת מאז. גם שתי הפנימיות נאלצו לגבות תוספת שכר בשיעור של 70 — 90 אחוז מהורי התלמידים. ב 1943 השכילה הקהילה למכור את בית המגורים שלה ברחוב האסוואן. הבניין שכמעט „כרע תחתיו״ מעימוס המשכנתאות נמכר ב 1.600.000 פנגה. הקהילה פרעה את כל חובותיה ושילמה לעובדים את הסכומים שניכתה משכרם בימי המשבר.

הלימודים בגימנסיה סבלו מחוסר כוחות הוראה. שלושה מורים: יוסף ברקוביץ ד״ר, לסלו גונדה ד״ר ואנדריאס קובץ׳ גויסו לעבודת פרך והובלו לאוקראינה. גורל דומה פקד את החזן הראשי, ארתור ארנפלד, שנלקח מבית הכנסת לשירות המפרך. רק לעתים רחוקות נערכו טיולים לימודיים. המורים עבדו גם לפני וגם אחרי הצהריים, שנת הלימודים קוצרה ועקב המלחמה צומצמו קוי הרכבת. התזמורת גם היא שבקה חיים. הופעתה האחרונה נערכה באביב 1942. בפורים אותה שנה נתקיימה חגיגת הפורים האחרונה. התלמידים הציגו את „אסתר״ לרסין. המחזה תורגם להונגרית ע״י המורה לסלו בנצה. הליווי המוסיקאלי חובר ע״י אמיל רוטמן. דרמטורג המחזה היה ד״ר גונדה. באווירת עצב וצער הוחג חג השימחה ב 1943, ללא הצגות, ללא מסיבות.

בשנת 43/1942 עלה מספר תלמידי הגימנסיה ב 45 לעומת השנה הקודמת. נרשמו מספר תלמידים משטחי הכיבוש החדשים וכן ילדים שלא נתקבלו בבתי ספר ממלכתיים וכנסייתיים. כך עלה מספר התלמידים מפאת האנטישמיות שפקדה את קהילות ישראל בהונגריה. שתי הפנימיות לא יכלו לכלכל את כל המועמדים ומספר תלמידי חוץ נאלצו לחפש דיור וכלכלה, תמורת שכר מלא, אצל משפחות יהודיות.

בנובמבר 1943 הגיעה פלוגת העבודה מס׳ 106/8 לעיר נובואוסקול. העובדים הוקפו מיד ע״י יחידת המשטרה הצבאית שערכה אצלם חיפוש מדוקדק אחר חומר תעמולה מסוכנת — כביכול. האמת היא שהז׳נדרמים ביקשו לשדוד את האומללים, לקחת מהם את „חפצי המותרות״ שלהם, טבעות נישאין, שעונים ואולרים. בחיפוש ובשוד השתתפו שני אזרחי דברצן, סגן משנה מרטון שוש, מורה בבית ספר אזרחי עירוני, והטוראי פטר לונקא. זה האחרון נהג בפקודיו היהודיים באכזריות של חיית טרף. בקור של שלושים מעלות ציווה לצאת לחצר ותירגלם בשלג שהגיע עד הברכיים. לאחר ש„ריכך את התנגדותם״ החזירם לבניין מגוריהם, הפשיטם ערומים כיום היוולדם, הכה אותם עד זוב דמם וגזל את רכושם האחרון. כ 20 טבעות נישואין גזל מהצעירים והתחלק בשלל עם הקצין. לאחר מעשה השוד שוב הוציא את קרבנותיו אל הקור המקפיא והוסיף להתעלל בהם. שם נפטר זולטן דויד, מהמכות שספג מידי מעניו.

כשנפרץ קו החזית שלאורך הנהר דון ע״י הרוסים — הצבא ההונגרי נטש את עמדותיו ונס מפני הרוסים בבהלה ובערבוביה. הצבא ההונגרי נסוג וסחב אתו את יחידות עבודת

הפרך. היהודים, שסבלו מתת־תזונה, מהתעללות מפקדיהם ומחוסר מלבוש ומנעלים, — כי גם מיטב ציודם החרפי נלקח מהם — היו הקרבנות העיקריים של המסע הזה. גם אלה שנפלו בשבי, לא שפר חלקם. הרוסים לא היו מוכנים לקליטת שבויים כה רבים והיהודים לא זכו אצלם ביחס מיוחד.

בינואר 1943 נחל הצבא הנאצי את מפלתו הרצינית הראשונה בחרבות סטאלינגראד. המפלה הזאת גררה אחריה את פריצת חזית ההונגרים ליד הנהר דון. כל בר־דעת היה צריך להבין שסטלינגראד מסמלת את ראשית הקץ, אך החיילים ההונגרים, ובעיקר מפקדי פלוגות העבודה, לא עמדו על משמעות המאורע. קשה היה להם להתגבר על יצרם הבהמי שדחפם להתנהגותם הפראית והוסיפו להתעלל בשרידים שנותרו מהפלוגות היהודיות לאחר הנסיגה.

הפלוגה מס׳ 106/8, ששורותיה נידלדלו, קיבלה תגבורת משרידי הפלוגות שהושמדו ליד הנהר דון ומכוח חדש שהובא מהונגריה. אל אלה האחרונים נימנה גם כותב שורות אלה.

פלוגות העבודה המדולדלות רוכזו בעיר קורוסטני, באוקראינה המערבית. היחס הבלתי אנושי אל היהודים, שהובאו למרחץ לשם חיטוי, נמשך גם במחנה קורושטני. האומללים שיצאו ערומים מהמרחץ הוכו באכזריות. רבים מצעירי דברצן מצאו את מותם בכפר דורושיץ, בעת שההונגרים העלו באש את הצריפים בהם הוחזקו חולי טיפוס הבהרות. בין הקרבנות היה גם גבריאל מאג׳ר ד״ר.

דזידר סנט־קטולנאי, רב סרן ממוצא גרמני, שהיה ממונה על פלוגות העבודה ממחוז דברצן, לא נלאה להמציא דרכים חדשות לעינוי היהודים. שותפיו הנאמנים היו פקודיו: מדרספאך, ראיקי ואוסוארי. בקיץ 1943 הועברו מספר פלוגות עבודה אל העיר מוסיר בביילו־רוסיה לבנות גשר בנהר פריפטי. מדרספאך, סרן בחיל ההנדסה, היה ממונה על העובדים. הוא הכריחם לעבוד במי הנהר במלבוש ובחגור מלא. אפילו קצין גרמני שעבר ליד הנהר והתבונן במחזה נתרתח למראה התנהגותו המבישה. הסמל יוזף ראיקי היכה במקל את פקודיו היהודים ואיים עליהם שיחסלם, כשם שחיסל את מרבית חברי הפלוגה לאורך הנהר דון. יוזף אסוארי, קצב לפי מקצועו, שזכה באות הצטיינות גרמני גבוה, התפאר גלויות במעשי הרצח שביצע בחזית הדון. הסרן מדרספאך שלח יום יום עשרה יהודים כחיל חלוץ לפני היחידות ההונגריות לגלות שדה מוקשים — ללא מיתקני גישוש, כמובן.

נצחון בעלות הברית בסיציליה ולכידת מוסוליני ע״י הכוחות האנטיפאשיסטיים פקחו את עיני החיילים וריסנו את יצר ליבם. זיק של תקווה התגנב ללב היהודים בחזית. אולי יזכו לראות את יום הנצחון. מצד שני חששו מפני מעניהם, רוצחי אחיהם ליד הנהר דון, שלא רצו שעדי מעשיהם ישארו בחיים.

בימים ההם חיו כ 10.000 יהודים בדברצן. מהם למעלה מאלף גברים צעירים היו

מגוייסים לעבודת פרך. כמה צעירים כשרוניים ומבטיחים היו ביניהם ומה רבים נקטפו ביד אכזרית בעודם באבם! רופאים צעירים שצורפו אל יחידות העבודה שהוצאו מחוץ לגבולות המדינה ניספו יחד עם חבריהם. הם מילאו את חובתם האנושית והמקצועית נאמנים לשבועתם עד צאת נשמתם. אני האיש ראיתי את מרטין בלאו ד״ר בעבודתו המסורה עד צניחתו לבור עם שאר הנידונים למוות. כאן אני מעלה את זכרו של גיזא ארמן ד״ר, בוגר מצטיין של הגימנסיה, שניצל בחזית המזרחית על מנת להיספות במחנות במערב. רצינותו, מסורתו ריככו אף את לב הקצינים הקשוחים ביותר. מה לא עשה כדי להציל את פלוגתו מהמגיפה שפרצה במחנה! נפלו בין הרבים גם ארנו פולצ׳ק ד״ר, שזכה פעם בפרס של התלמיד המצטיין באופיו. כל ישותי מזדעזעת בזכרי את האומללים שניצלו ממוראות 1943, חזרו להונגריה והגלו שוב באביב 1944 למחנות ההשמדה בהיכבש המדינה ע״י הגרמנים. רק מעטים מהם חזרו מהתופת. זולטן ויסמן, מורה לגיאוגרפיה של הגימנסיה, עשה ברגל אלפי קילומטרים מהחזית המזרחית עד גבול אוסטריה, שם הוכרע ע״י טיפוס הבהרות. מבין אלה שבשנות העשרים והשלושים הוסמכו באוניברסיטאות — רק מעטים חזרו מהתופת. דור שלם הושמד כך. זער פה בארץ זער שם באמריקה נותר לפליטה מבני דור ההשמדה.

מאורעות העולם, התמורות שחלו לרעת מדינות הציר, השפיעו לא מעט על הלך רוחם של המדינאים וגם על מצב רוחם של החיילים הפשוטים. כי רק בשינוי שחל בהלך הרוח במדינה ב1943 אפשר להסביר שנאשמי ההצתה הגדולה בדברצן — לא שילמו בחייהם על האשמות שהוטפלו עליהם.

ומעשה שהיה כך היה: בקיץ 1943 פרצה דליקה גדולה בדברצן ,בשדה השחת היבש. פלוגת עבודה יהודית הואשמה שהציתה את השחת בזדון, לחבל במאמץ המלחמתי. אנשי הש.ב. ההונגרי השתמשו בכל האמצעים, בעינויים ובאיומי דצימציה כדי לסחוט הודאה מפי הנאשמים. אולם הם עמדו בגבורה בחקירה ולא נשברו. בסוף, מפקד הש.ב. ציווה עליהם להעלות על הכתב מה שהם חושבים על הפרשה. היהודים האשימו בכתביהם את מפקד שדה השחת במעילה, בגניבה ובטשטוש מעשיו ע״י ההצתה, אותה ייחס לפלוגת העבודה היהודית. כן הצליחו הצעירים להבריח הוכחות וידיעות על מהלך החקירה אל קרוביהם בעיר. התוצאות לא איחרו לבוא. הפרשה הושתקה, התיק נסגר והפלוגה הועברה אל החזית. לולא פלישת בעלות הברית בסיציליה — לא היה מסתדר הדבר בצורה „הומנית״ כזאת.

קברניטי המדינה ניהלו, החל מהקיץ 1943, מדיניות של פסיחה על שתי סעיפים. הם הוסיפו לשרת את אדוניהם הגרמנים ויחד עם זאת חתרו בחשאי למצוא קשר אל הבריטים. רק בזאת אפשר לפרש את חידוש הרשיון לפעולה ציונית במדינה. לרגל חסד מפתיע זה של השליטים התעוררה הפעולה התרבותית בקהילת דברצן מתרדמתה הזמנית. נתקיימו הרצאות, אסיפות וגם המקהלה חידשה את פעולתה. הואיל והגברים הצעירים

היו רחוקים מהבית — גוייסו זקנים ונשים והמקהלה היתה מעורבת. „אלה שעד כה האזינו למנגינותינו — הצטרפו עתה אל שורותינו" — כתב רוטמן בזכרונותיו. מארגני המקהלה החדשה הזאת היו: יוסף ברקוביץ, סגן ראש הקהילה ואשת פאול קרדוש. חברים חדשים היו: אשת ארפד פאי, אלכסנדר סקץ' ד"ר, אלכסנדר ואג ד"ר, אשת ארמין ביליצר, חווה ביליצר, אשת לסלו גלדשטיין, אסתר סקץ', פירושקה שיף, לילי רוטמן, אילנה בודאי, אלישבע בודאי ומרטה גוטליב. הרפרטואר של המקהלה כלל יצירות בטהובן ושוברט מלבד שירים עבריים.

בפרק זמן זה שמדיניותו של קלאי שוב עוררה תקוות בלב היהודים התעוררו גם חיי החברה בקהילת דברצן. ההסתגרות וההחבאות אל הכלים פינו מקום לפעילות מתונה. לרג לשנת המאה לייסוד החברא קדישא נתקיימה אסיפה חגיגית בעריכת שתי הקהילות. באשר המוסד היה קניין משותף של שתי העדות. באסיפה שנתקיימה ב 23.12.1943 העלה עו"ד ארתור שוורץ ד"ר את השאלה האם העת ההיא מתאימה לחגיגות כשהמצב, כפי שמתארו המשורר: „אלפי בני עמנו, קצורים כאלומות בשדה, מלקט ואינו מוצא, שבלים האֵבל והבוכה..."

בראשית שנת 1944 המצב הפוליטי כאילו הצדיק את בעלי הבטחון, את רואי ורודות, שטענו כי סוף הטוב לבוא. שליח הרמטכ"ל, הסרן דזידר מנט, שביקר בעמק דניסטר לפני עובדי עבודת פרך, עודדם בהבטחותיו: בקרוב יושוו זכויותיהם עם אלו של היחידות הצבאיות. אָכן עד מהרה השתנה אליהם יחס מפקדיהם ושופר מזונם.

הרוזן קלאי עשה צעד נוסף לקראת השלום הנפרד. שלח שליח סודי לאיסטמבול לשאת ולתת עם הבריטים. אולם תכניתו נודעה לגרמנים שהחליטו לכבוש את הונגריה כדי להבטיח את נאמנותה לציר.

XII

קהילת החרדים — שיגשוגה וחורבנה

1918—1944

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם יצאה הקהילה האורתודוכסית למרחב והתפתחה הן בחומר והן ברוח. מהכפרים הסמוכים, ממחוזות האידו, סבולץ' וביהאר הוסיפו לנהור משפחות חרדים אל העיר דברצן. הקהילה אשר בראשית המאה לא מנתה יותר ממאה נפש, הגיעה בסוף שנות העשרים לסך הכל של 2000 נפש.

הלבטים והמשברים החברתיים, בהם התחבטה המדינה עם תום המלחמה, פגעו בה יותר מאשר באחותה, הקהילה־האם. החרדים, שבמלבושם ובחזותם הדגישו את יהדותם, סבלו סבל משנה מגסות רוחם ומהטרדותיהם של האנטישמיים. די להזכיר כאן את מקרהו של שלמה שיפמן, שהושלך מתוך הרכבת הדוהרת בימי השתוללות הטרור הלבן. חברי האירגון „ההונגרים המתעוררים" ופרחחי איגוד הסטודנטים „טורול" נטפלו במיוחד אל היהודים החרדים ברחובות העיר וברובעים היהודיים.

הגזירות הרשמיות של השלטונות פקדו בעיקר את הפליטים. יוצאי גליציה, שקנו להם אחיזה בעיר בימי המלחמה מבלי להשיג את האזרחות ההונגרית. גירושם של מנייני החסדיים וצדיקיהם פגע קשות בקהילה, שנתחשלה ברוחה ונתבססה במעמדה החמרי עקב התיישבות החסידים בעיר. עורכי דין בעלי השפעה, יהודים ולא יהודים, ניסו לבטל את רוע הגזירה או להשהות את ביצועה. בקשר לכך הזכרנו לעיל את משפטו של עו"ד ד"ר פרוינד שייצג את הצדיק, יעקב שפרן. התערבות הקהילה לא הועילה והשלטונות גרשו את הרבי הנודע מקומרנו שקנה לו מושב בבית המדרש ברחוב האטוואן. הרבי היה מכובד בעיר בשל מידותיו ובעזרתו שהושיט לעניים.

מדיניות החינוך האנטישמית של השלטונות לא פגעה בחרדים, כי הללו, ברובם נמנעו מלשלוח את בניהם לבתי־ספר תיכוניים. המצב נשתנה עם ייסודו של התיכון היהודי ופתיחתו ב 1921, עליו עוד ידובר בפרק הזה.

בימי משטרו של הרוזן בתלן נרגעו הרוחות וסער האנטישמיות שכך במידה ניכרת. אולם יחס השלטונות הממלכתיים והעירוניים אל היהודים הוסיף להיות עויין ובעיקר כלפי החרדים. הדבר התבטא בין היתר בכך שפקידי המשטרה הזוטרים ציוום

להסיר את כובעם מעל ראשם בבואם למשרד. סגנון דיבורם של הפקידים אל הדתיים היה גס ועולב ביותר.

ייצוב המטבע ופיתוח משק המדינה ביססו את מעמדה של הקהילה, שחבריה השתלבו בלהט ובכישרון בפעילות הכלכלית המסחררת שציינה את השנים ההן במדינה בכלל ובדברצן בפרט.

עם תום המלחמה מלאו לו להרב שטראסר עשרים שנות שרותו בקודש — בקהילת דברצן. הליכות חייו מעוררות כבוד, קסם אישיותו, ידענותו המופלגת עשוהו לאחד ממנהיגיה הרוחניים של עדת החרדים במדינה. הכול רחשו לו כבוד ומינויו ליו״ר מועצת הרבנים האורתודוכסים גרם שמחה וסיפוק, לא רק לחסידיו בקהילתו, אלא בקרב מעריציו המרובים ברחבי המדינה.

הידידות ששררה בין רבני שתי הקהילות, הרב שטראסר והרב קראוס, נמשכה גם בימי ד״ר שלזינגר לקורת רוחה של יהדות דברצן כולה. חזון נפרץ היה בעיר ביקורם ההדדי של חברי שתי הקהילות בבתי הכנסת. חרדים רבים באו אל בית הכנסת הגדול לשמוע את דרשותיו של ד״ר שלזינגר ואילו חברי קהילתו ששמעו גרמנית נהנו מדרשותיו המעמיקות של הרב שטראסר. רבים מהם התפללו בימי חול בבית המדרש ועברו בשבתות אל בית הכנסת האורתודוכסי להאזין לתפילתו של מר זילבר, החזן הראשי.

ממלא מקומו של הרב שטראסר היה הדיין וולף רוזנברג. במשך עשרות בשנים שירת בקודש ושימש משגיח ראשי לכשרות בקהילתו.

בראש הקהילה עמד, החל משנת 1918, שמואל ברנפלד, בנו של הרב יונה ברנפלד המנוח. חינוכו, שספג בבית אביו, מעמדו המכובד בחברה הקנו לו את הכישורים ואת היכולת למלא את תפקידו. „מתון־מתון, ארבע מאה זוזי שויא״ — היתה סיסמתו. והואיל ולא ניתפס לדעות קיצוניות — גילה לויאַליות למדינה והסתייג מהרעיון הלאומי היהודי.

הנהלת הקהילה בראשותו של שמואל ברנפלד, ביקשה להביע את הוקרתה לרב שטראסר במלאות עשרים שנה לכהונתו, בייסוד ישיבה בעיר. הדבר נתאפשר הודות לרכישת ביתה המרווח של אלמנת ד״ר פופר ברחוב הנסיך המלכותי יוסף, מס׳ 19. עם תום עבודת השיפוצים עברה משפחת הרב לגור למעונה החדש. עד מהרה הוקם גם בניין בית המדרש בחצר המרווח וכן אולם הרצאות גדול. הלימודים התחילו בשנת 1922.

שני המרצים היו: עמנואל רוזנברג, הדיין הצעיר ופיליפ פרנקל. זמן מועט לאחר פתיחה הישיבה הוקמה גם המנזה לתלמידי החוץ מתרומתם הנדיבה של חברי הקהילה. המנזה של בחורי הישיבה נוהלה ע״י יוסף אלבויים ונתן שטראסר.

הישיבה נתפרסמה עד מהרה וקנתה לה שם במדינה. ממרחקים נשלחו אליה צעירים,

בני משפחות אדוקות, לשמוע תורה מפי מורי המוסד. מספר בחורי הישיבה נע בין 260 — 280.

הדרדקים למדו קריאה, כתיבה ותורה בחדרים, ואילו תלמידי העממי ביקרו בתלמוד תורה אחרי הצהריים בבניין בית־ספרם. ותיק המלמדים היה הדוד רוטשטיין. יותר מאוחר הורו במוסד: יוסף גלב, ברוך קליין, אהרן רוס, חיים פסמן, אייזיק ויינברגר. עם ריבוי הדרדקים בתלמוד־תורה גדלה חשיבותו ורבו דאגותיו של הוועד, שהיה ממונה על ההוראה בחדרים. ב 1931 עבר לגור לדברצן ארנו כץ מהעיירה האידו־נאנאש ושימש ראש הוועד עד 1944. מסירותו הנלהבת למוסד הבטיחה תנאים טובים ללימוד. מספר הילדים היה רב ואף פעם לא היה פחות ממאתיים נפש.

לימוד ההוראה היסודית במסגרת הקהילה החרדית התחיל ב 1901, שנה בה נוסד בית־הספר העממי שלה. כמאה ילדים נרשמו בו בשנת היווסדו ומספר זה עלה בשנות העשרים לכמה מאות. לפי חוקי המדינה היה המוסד כפוף לפיקוחו של משרד החינוך, אי לכך בחתמו ובשלטו הופיע סמל המדינה, ובו הצלב הכפול. הפיקוח מטעם הקהילה נימסר לידי ועד ההורים. בוועד הפיקוח נשמר מקום גם לנציג מחלקת החינוך של העיריה. יו״ר ועד ההורים היה עד סוף שנות הארבעים הער״ד זולטן לנג׳ל ד״ר, אַלברט ולדמאַן, ארנו ברנפלד, אלאדר רוזנבאום ואנדור אולמן מילאו את תפקיד יו״ר. כל אחד שרת בתפקידו כשנה.. אמת המידה לבחירת חברי הוועד היתה התעניינותם בבעיות החינוך והתרבות ולא אַדיקותם היתרה.

מנהלי בית הספר העממי היו אחרי 1918 לפי הסדר: אוגן ציזלר, דוד שפר, אַדולף פריד, מיקשא אלמאשי ושמואל שנברג. יש לציין שבשעה שמנהלי בית־הספר של הקהילה הגדולה שרתו במשך דור — מנהלי בית הספר החרדי התחלפו תכופות, חמישה מנהלים בפרק זמן של 26 שנה. המורים הוותיקים היו: יוז׳ה גרובר מבית קראוס, דוד שפר, מיקשא אלמאשי, אוגן צייזלר, אולגה הרשקוביץ׳, אילנה קראוס, אשתו של ד״ר דיאק.

עם התפתחות המוסד התרחב גם חוג המורים. מלבד הנ״ל הורו במוסד עד 1944: אלישבע צייזלר, שרה אלמאשי מבית קליין, ארפד שפר, אולגה הירש מבית קראוס, אלה קליין, אידה ווייס, אילנה ורטש, פירושקה ווייס מבית פירט, ארנקה דנציגר מבית גרינברגר, אלישבע לוי, לסלו קליין, מיקלוש האס, אלמיר פינקלשטיין, סרנה ברקוביץ׳.

עלי לציין שבכוונה הקדמתי את פרשת מוסדות ההוראה לתיאור מוסדות השלטון של הקהילה, כי ביהדות החרדית שקול תלמיד תורה כנגד כל המצוות והמוסדות.

בראש הקהילה עמד במשך עשרים שנה, מ 1918 עד 1938, שמואל ברנפלד. הוא נעזר ע״י הנהלה מצומצמת שנבחרה פעם בשלוש שנים, וכן ע״י המועצה המורחבת בת 61 חברים. חברי ההנהלה חלשו על המחלקות הבאות: כספים, ניהול המשק, דת, צדקה וחינוך. סגני ראש הקהילה היו: אדוארד בלאס ווילמוש רייכמן, מוריס שריטר,

אַלברס ואלדמן. חברי הנהלה חשובים היו: פיליפ שוואַרץ, יעקב שרייבר, שלמה אולמן, אוגן גרוס, אוגן שטרק, איזידור אלבוים, פרקש ויינברגר, אלאדר רוזנבאום, מיקלוש הרשקוביץ, הנריק בק, מיקשא ויינברגר ועוד.

כחברי מועצה פעילים וכראשי מוסדות הקהילה הצטיינו: הרמן פרקש, חיים אפריים פרנקל ויעקב יונגרייס, אשר מימרת חז״ל: „צדקה אין לה קיצבה״ היתה נר לרגליו בפעילותו הציבורית.

גבאי בית הכנסת היו: אהרן כץ, יוליוס נוימן, ליפוט פרישמן, ארמין גולדשטיין ולאיוש פאנס. גבאי בית המדרש היו: איגנץ ווייס ואנטון ווייסברון.

הנהלת הקהילה הקפידה בתשומת־לב רבה על ההוד וההדר בבית הכנסת. המטרה הזאת הושגה בראש וראשונה ע״י שכירת חזנים מוסיקליים שהנעימו את קולם בזמר. בראשית שנות העשרים כבש את לב הציבור החזן האודסאי, שמואל רוגובאי. מדברצן היגר לאמריקה ונתפרסם שם כאחד מגדולי החזנים. עם עזיבתו פירסמה הקהילה מכרז ב 2.8.1924 בשבועון היהודי על מישרת החזן הראשי: „...קולו יהיה ערב כיין ותעודותיו ממשרותיו הקודמות יעידו על אורח חייו...״ החזן החדש, לנדסמן ממרמארוש, עזב גם הוא את דברצן והיגר לאמריקה. אחריו כיהנו זמן קצר שני חזנים בשם וידר. אחד היה איש נאג׳־מיהאלי, השני בא מהאידו־נאנש. מראשית שנות השלושים כיהן כחזן ראשי מאיר לב זילבר. הוא טיפח יחסי ידידות עם חזני קהילת הסטאטוס־קוו ועם אמיל רוסמן, מנצח המקהלה היהודית. היותו בעל תרבות מוסיקלית ופעיל מטבעו אירגן מקהלה והוסיף נועם והדר לעבודה בשבתות ובחגים. בפרק זמן שבין שתי המלחמות פעלו כשליחי ציבור: איציק לב שוורץ, שקולו הבריטון החזק הרטיט את הלבבות, וכן החזנים שלום שיפמן, יהושע גוטמן, יהודה שארף, זילבר ווייס.

בסוף שנות העשרים בוצעו תוכניות הבנייה של הקהילה: הושלמה בנייתם של בנייני הישיבה, בית־הספר העממי וחדרי התלמוד־תורה.

האיטליזים, בית המטבחיים, ממריטת נוצות העופות והמקווה הוקמו במשטח אשר בין בית־הכנסת ובית־המדרש. משרדי הקהילה הוקמו בבית שבפינת רח׳ ריאל ורח׳ יוסף הנסיך. מזכיר הקהילה, אברהם קראוס, היה איש רב פעלים.

הנהלת הקהילה הצטיינה ביציבותה. מעמדו של שמואל ברנפלד, ראש הקהילה, היה איתן כפי שהוכיחו זאת הבחירות שנתקיימו אחת לשלוש שנים.

בסתיו 1926, לפני הבחירות לפרלאמנט ההונגרי, ביקר הרוזן בתלן, ראש הממשלה וציר דברצן בפרלאמנט אצל הרב שטראסר. מטרת ביקור הנימוסין היתה רכישת קולות של היהודים. הרוזן גילה התעניינות בהתפתחות הקהילה החרדית.

כתוצאה ממדיניותו המתונה של הרוזן בתלן זכתה יהדות הונגריה בשני נציגים, שני רבנים ראשיים, בבית העליון של הפרלאמנט. בשעת הדיונים שקדמו לבחירות הוזכר גם שמו של שלמה שטראסר כמועמד. אולם רבה של דברצן דחה את ההצעה

בטענו שנציגות היהדות החרדית מגיעה לקופל רייך, זקן רבני המדינה. עצם ההצעה לבחור ברב שטראסר מעיד על מעמדו בציבוריות החרדית של יהדות הונגריה.

שתי סיבות גרמו לכך שכבוד הרב שטראסר, כשלעצמו אישיות קורנת, גדל בעיני הציבור החרדי במדינה: 1) קהילת דברצן היתה כבר בשנות העשרים אחת הקהילות המבוססות במדינה; 2) ישיבתו פרחה ושיגשגה בשעה שישיבות ותיקות ובעלות מסורת נאלצו לסגור את שעריה מחוסר אמצעים והתעניינות.

שאיפת הנוער החרדי, שוחר תרבות ודעת כהנוער של הקהילה האחות, ליצור מסגרת אירגונית, בה יוכל לפתח חיי חברה ותרבות — הביאה לידי ייסוד אגודת „תפארת בחורים" במקום. יו"ר של האגודה היו: ארנו שוורץ, ארנו ברנפלד, שמעון שטראסר, וילמוש הופר ומיקשא ויינברגר.

ב 1925 פתחה אגודת „תפארת בחורים" בפעולה תרבותית בתנופה רבה. היא הכריזה על סידרת הרצאות שמטרתן היתה פופולאריזאציה של התלמוד והבנת התפתחותו ההיסטורית. האגודה ביקשה „להביא לידיעת הציבור הרחב את ערכו הרוחני והמוסרי של התלמוד וכן להסב את תשומת־ליבם של אלה העוסקים בו באופן שיגרתי על התפתחותו במשך הדורות ועל בעיית עריכתו."

ההרצאות שהצטיינו ברמה גבוהה נתקיימו אחת לשבוע ביום א' אחה"צ באולם המועצה של הקהילה בפני קהל רב. הפותח היה אברהם קראוס, מזכיר הקהילה, שנתן הרצאה על העקרונות הראשוניים של הנושא. בפברואר הרצה אוגן צייזלר על חשיבות המלאכה והחקלאות בחיי האומה. יונה ביליצר דיבר על מפעל חייו של רבי עקיבא, ארנו ברנפלד על מבנה התלמוד ושמעון שטראסר על הלוח העברי.

דמי הכניסה להרצאות והתרומות שנתרמו למפעל הוקדשו לקיום הישיבה.

קיומו ופעילותו של אגודת „תפארת בחורים" הובטחו הודות לנדיבות ליבה של הקהילה שתמכה בה ברצון. עבודתה התרבותית של האגודה ופעילותה הסוציאלית הורגשו יפה בעיר והוערכו כראוי בכל רחבי המדינה. עסקני האגודה הפעילים, מלבד יושבי ראש הנ"ל היו: ארמין, אלבוים, יוסף אלבוים, אוגן גוטליב, ארנו שטיינברגר.

בסוף שנות העשרים נוסדה „אגודת הבנות החרדיות לחיי חברה ותרבות". מטרת האגודה הזאת היתה לעורר את התעניינות הבנות לבעיות היהדות והתרבות הכללית. חברותיה ביקרו סדירות בערבי התרבות של הקהילה הגדולה שנתקיימו בשבתות בשעות אחה"צ וכן קיימו סמינריונים בהם השתתפו רבות מבנות הקהילה החרדית. מלבד פעילותה הרוחנית עסקה האגודה בעבודה סוציאלית למעלה ממידת יכולתה. משמות יושבות ראש של האגודה ידועים לנו: יולנדה וויינברגר, הלה שטראסר, אלישבע כ"ץ.

בית הכנסת הגדול ברחוב פאשטי, כבתי הכנסת של החרדים בכלל, לא שימש רק את צרכי הדת, ובית המדרש שבחצר חרג ממסגרתו הלימודית. בתי ועד היו המוסדות

האלה, מקום מפגש ליהודים שמיהרו להגיע אליהם לפני התפילה ואיחרו לעזבם לאחר גמר העבודה. ברחבה שלפני הבניינים נפגשו ידידים ומכרים לשיחת חולין על ענייני דיומא.

היו גם מניינים עצמאיים בקהילה במספר לא מבוטל, כגון שני בתי־המדרש של החסידים. השני הוקם במאוחר בשנת 1931 ברחוב האטווני על ידי קבוצה שפרשה מחסידי רחוב צ'וק. הם קיבלו את מרותו של הרב ממרמרוש־סיגט וכינו את הקבוצה בשם ספרו של הרב: „עץ חיים". בראש חסידי „עץ חיים" עמד הרמן אייזנברג, סוחר סיטונאי, ותיק חסידי דברצן.

ומניינים משפחתיים מפוזרים בכל רחבי העיר. משכנו של המניין ע"ש „אולמן" נמצא בבית הוֹפר. כאן התפללו גם משפחות זיגמונד כץ וזיגמונד פולק. הרב פיליפ רוזנברג היה מנהיגם הרוחני.

לאיוש ודזידר דנציגר ייסדו את בית המדרש הקטן ברחוב אישפוטאלי. מניין קבוע היה ברחוב צ'אפו בבניין בית־החרושת לנעליים של השותפים פרקש, ויינברגר ומרטין ויינטראוב. גם לחברת ש"ס היה מניין קבוע ברחוב האטוואן, מניין שנוהל ע"י המלמד מרדכי לווינגר.

באגודת „פועל צדק" היו רשומים בעלי המלאכה, עובדי המסחר והתעשייה, חברי הקהילה החרדית. הם התפללו בבית מדרש קטן ברחוב יוסף הנסיך 19 והדיין מנדל רוזנברג נתן שיעור לאנשי עמל אלה שבאו לבית־הכנסת להתפלל אחרי עבודתם המייגעת. אגודת „פועל צדק" פעלה במידת יכולתה רבות בשטח הסוציאלי. סיפקה כסות חורפית לילדים שביקשו נידבת בגד, עצי הסקה למשפחות עניות והלוואות גמילות חסד לנצרכים. בחנוכה קנתה מנעל לילדים נזקקים. יו"ר ואישים מרכזיים של האגודה היו: לאיוש קליין, פרנץ גרינפלד, מרקוס פטמן, פרנץ קליין, שלמה קליין, ברנרד שטיין, הרמן שפיצר, אהרן פרקש, הרמן פרקש, וילמוש מונדשיין. מזכיר האגודה היה המורה דויד שפר.

על פעילות אגודת „ביקור חולים" כבר כתבנו לעיל. הזכרנו את העובדה שרוב חבריה מקרב העדה החרדית התגייסו. רופאי האגודה היו אוגן גאץ' ד"ר ואלברט באַקוני ד"ר ואילו יו"ר האגודה היה עד ימי השואה ארמין מאַזה, מאישי קהילת הסטאטוס־קוו.

במנהגיהם ובחיי היום־יום שלהם לא נבדלו החרדים מאחיהם המתקדמים. בבית וברחוב, בבית־הכנסת ובחנות דיברו הונגרית, קראו בהונגרית והשכלתם היתה זו של המדינה. רובם היו מגולחי זקן ולבושם היה, כלבוש שאר האזרחים, אירופי.

פתיחת הגימנסיה היהודית עשתה מהפיכה בקהל החרדים. המוסד ששמר בקפידה על קיום חוקי הדת והמסורת היה לילדי הקהילה לאבן שואבת. מדי שנה גדל מספר הילדים האדוקים, אפילו בעלי פאות, שנרשמו לגימנסיה, הם חבשו בשיעורים כיפה שחורה והיו ל„עם אחד" עם אחיהם, ילדי הקהילה הגדולה.

הקהילה החרדית לא ראתה בעין יפה את נהירת צעיריה אל המוסד. הרב שטראסר הביע לא פעם את מורת רוחו בדרשותיו. אולם צו החיים היה חזק מהעיקרון שרק השמרנות קידשתו: במרוצת השנים רבו ההורים האדוקים שנרשמו כחברים גם לקהילה הגדולה כדי ליהנות מהנחה בשכר לימוד עבור ילדיהם בגימנסיה. ההתנגדות לגימנסיה פגה במרוצת הזמן. מעניין לציין שבבית־הספר האזרחי לבנות, גם הוא מוסד מייסודה של קהילת הסטאטוס־קוו, — למדו רבות מבנות החרדים מבלי שהדבר היה מעורר התנגדות. עקרונית או מעשית. כי אחרי מלחמת העולם הראשונה נתקבל גם במחנה החרדי המנהג שהבנות חייבות ללמוד עד גיל 14. הבוגרות, שלא יכלו להמשיך בלימודיהן במוסדות רשמיים, — היו החרוצות והנלהבות בין מבקרי „ערבי התרבות" של הקהילה הגדולה.

הזמנים הקשים עשו את שלהם. התנגדות ראשי הקהילה החרדית לגימנסיה היהודית פגה והיתה כלא היתה. אנדור וארנו ברנפלד רשמו את ילדיהם למוסד התיכוני והתלמידים הקטנים חבשו את כובע השרד של הגימנסיה, שהיה מקושט בסמל של שני לוחות הברית, בשמחה ובגאון.

מספר המשכילים בקהילה היה זעום, ורישומם לא היה ניכר בהנהלה שהורכבה מהסוחרים העשירים. זולטן לנג'ל ד"ר ייצג יחידי את המשכילים בהנהלה. אולם בסוף שנות העשרים חל שינוי לטובה. משכילים שומרי מסורת, שקסמה להם האווירה השקטה והתרבותית של קהילת החרדים בעיר — החלו להצטרף אליה. ביניהם היו הרופא ד„ר טסלר ואחותו דורה, עורכת־הדין היחידה בעיר, שניהם נכדי השוחט שיפמן. הם, ד"ר גאץ' וד"ר באקוני הרופאים; עו"ד בילא פארגו ד"ר ופיליפ קראוס ד"ר, מתרגם ומו"ל של הסידור שנתפרסם במדינה, היוו את חיל החלוץ של המשכילים בקהילה. אליהם הצטרפו הצעירים, בוגרי הגימנסיה שאחדים מהם נרשמו לאוניברסיטה.

הרעיון הציוני לא כבש לבבות בקרב החדרים. יחסן הרשמי של שתי הקהילות אמנם לא היה עוין, אך גם לא היה אוהד את הציונות. ארמין בינט, אדוארד בלאס, מיקלוש הרשקוביץ', אוגן גוטליב, אברהם קראוס, אלברט ואלדמן, ביליצר איגנץ ועוד כמה משפחות היו יוצאים מן הכלל שחיזקו את הכלל. הנוער הציוני של שתי הקהילות התארגנה תחילה במסגרת משותפת בזו של „אביבה־ברוסיה". רק בשנות השלושים החל אוגן כץ לארגן את הנוער החלוצי הדתי, את תנועת „בני עקיבא".

*

המשבר הכלכלי הגדול שהחל ב 1929 ונמשך בשנות השלושים הראשונות העיק גם על העדה החרדית. ברם היא סבלה פחות מהקהילה הגדולה. ראשית, מפני שלא הכבידו עליה חובות של בניה בלתי מוצלחת כעל אחותה הבכירה; שנית, מפני שחיי החרדים היו צנועים יותר, שורותיהם היו מלוכדות יותר והעיקר: ל„צדקה" היתה

לגביהם משמעות רצינית ומחייבת יותר. עם כל זה רבו ברחוב היהודי הרוכלים העניים שהציעו את מרכולתם הדלה, גפרורים, סבון, נירות ומיני סידקית, לעוברים ושבים.

התוצאה הפוליטית של המשבר היתה — גידולה המהיר של התנועה הפאשיסטית, האַנטישמית בהונגריה ובעיקר בדברצן. הסטודנטים המתפרעים„ככלותם את מלאכתם באוניברסיטה עברו אל „המרחב השמי״ ברחוב פאשטי להטריד את היהודים. אולם לא תמיד הצליחו במשימתם. קרה פעם שהקצבים היהודים ועוזריהם, חמושים בכלי עבודתם, יצאו לקראת המתפרעים נכונים להתמודד עם הפוחזים והריקים. למראה יהודים בעלי אגרוף ובעלי החלטה נחושה להגן על כבוד ישראל — הסתלקו „הגיבורים״ כלעומת שבאו.

ב 1931 הושבתה השלווה שציינה את חיי הקהילה. קבוצת חסידים בראשותו של הרמן אייזנברג פרש מהעדה החסידית המאוחדת שבית מדרשה היה ברחוב צ׳אפי והתארגנה בנפרד. קבוצה זאת נקראה „עץ חיים״ על שם ספרו של צדיק אחד במארמארוש, שהיה אביו הרוחני של פלג חסידי זה.

מתיחות חדשה התעוררה בקהילה ב 1936, שנה בה חל חילוף משמרות גם בקהילת הסטאטוס־קוו. קבוצת בעלי בתים שהתלכדו סביב שלמה אולמן ביקשה להוציא את שרביט השלטון מידי ברנפלד וחבר עוזריו.

ב 23.2.1936 נתקיימו בחירות והאופוזיציה האשימה את ההנהלה שלא הקפידה על טוהר הבחירות. ליפוט מושקוביץ וחבריו הגישו עירעור על תוצאות הבחירות ודרשו את ביטולן. במשך חדשים נדיינו שני הצדדים, ההנהלה והאופוזיציה עד שהוסכם ביניהם למסור את הסיכסוך לבוררות.

ב 28.6.1936 נתקיימה ישיבת הבוררים בראשותו של אדוארד שוורץ, איש ניראג׳־האזא. החברים היו: שלמה אולמן, פרקש וינברגר, בילא פראגו ד״ר ומוריס שכטר. לאחר שמיעת עדותם של חברי המועצה קבלו הבוררים את טענת המערערים, שסודיות הבחירות נפגמה, וביטלו את תוצאות הבחירות.

הבחירות החדשות לא שינו את המצב והקהילה שוב בחרה בברנפלד ובחבריו .שלום הבית חזר על כנו כי גם השעה לא היתה כשרה לריב במחנה. ההסתה האנטישמית גברה, תכפו ההתפרעויות ובנובמבר 1936 באחד הלילות שוברו שמשות החלונות של בית הכנסת ברחוב פאשטי ע״י בריונים פשיסטיים.

„החוק היהודי הראשון״ שנתפרסם ב 1938 לא פגע במיוחד בקהילה, כי רבים מחבריה היו חיילים לשעבר, בעלי אותות הצטיינות וכאלה היו פטורים מהגזרות. באירגון „החיילים לשעבר״ שקם להגנת לוחמי החזית היהודיים השתתפו גם חברים חרדים ושיתפו פעולה בועד עם אחיהם, בני הקהילה השניה.

ב 1938 נסתיים פרק בתולדות הקהילה. שמואל ברנפלד שעמד בראש הקהילה במשך

עשרים שנה הודיע בישיבת ההנהלה שנתקיימה ב 8.2.1938 על התפטרותו. דבריו הפתיעו והדהימו את חבריו. לשוא ניסו לשדלו ולהניאו מהתפטרותו. ברנפלד עמד בסרובו. התעייף והגיע שעתו — אמר — לפרוש מהפעילות הציבורית. לאות הזדהות עם ראש הקהל התפטרו גם ההנהלה וגם המועצה. הבחירות החדשות נתקיימו ב 2.3.1938 בהשתתפות ערה של הציבור. 93% של הבוחרים הצביעו. נבחרה מועצה בת 61 חברים, ניצחה הרשימה הרשמית והאופוזיציה שוב נכשלה. לאחר הבחירות ביקרה משלחת אצל ברנפלד לבקשו לשינוי דעתו. משנתקבלה שוב בסרוב בחרה ההנהלה במוריס בראון, גיסו של ברנפלד לראש הקהלה.

הגורל לא נתן לשמואל ברנפלד ליהנות ממנוחה הראויה לו לאחר עשרים שנות שרות נאמן בקודש. שנה אחרי התפטרותו השיב את נשמתו לבוראו. קהל רב, בני ברית ושאינם בני ברית ליווהו בדרכו האחרונה. בנו של הרב הדגול, יונה ברנפלד זכה לבוא אל קבר ישראל ואילו משפחתו גורשה והושמדה בימי השואה. את מקומו בכהונת יושב ראש ירש מוריס קראוס, סוחר יינות עשיר ונכבד בקהילה.

שלום הבית שהופר חזר לקדמותו והשלטון הפנימי של הקהילה שוב התייצב. לא כן מצב היהודים במדינה ובעיר דברצן. על הקהילה היה להכין כלים ואמצעים לסיוע חברתי במימדים גדולם לקראת ימים הקשים שפקדו את חבריה בשנים הבאות.

הדאגה הראשונית הופנתה לחינוך הילדים. מוסדות החינוך של הקהילה התפתחו יפה, בית הספר העממי והישיבה שיגשגו. מספר התלמידים גדל, מורים חדשים נתווספו אל הותיקים וכיתות נוספות נפתחו. המוסד החנוכי האחרון שקם בקהילה היה גן הילדים למענו פעלו כה רבות הגברות: אשת זולטן לגג׳ל ד״ר ואשת מוריס שרייבר. מר בראון קבל על עצמו את מעמסת החזקתו של הגן שנשא את שם אשתו המנוחה, סרנה מבית ברנפלד. מגדה קליין הגננת טיפלה בפעוטות ולימדה אותם לשיר שירים עבריים והונגריים.

החל מ 1933 הונהג בבית הספר העממי של הקהילה מפעל החלב. כל ילד נזקק קיבל בהפסקה רבע ליטר חלב. הגברות שיזמו את המפעל ושקדו לביצועו היו: אשת אנדור אולמן, אשת לאיוש מאיר, אשת אלאדר רוזנבאום, אשת פרקש וינברגר, ואשת זולטן גרינפלד.

המצב הכלכלי והמדיני של יהודי הונגריה נידרדר מחודש לחודש. „החוק היהודי השני״ שבר את מטה לחמם של רבים, עובדים ומעבידים כאחד. הפירמות הגדולות, ברנפלד ואולמן נאלצו לפטר מספר עובדים יהודים על אף מאמציהם לעקוף את הסעיפים האכזריים של החוק.

גוזרי הגזרות האכזריות בנבזותם השפלה לא חסו על העניים שבעניים. היהודים הוצאו גם מאירגון הסבלים. באי בית הכנסת התרגשו עד עומק לבם בראותם את הדוד רינג מתפלל לפני ארון הקודש. חבוש כובע שרד אדום של הסבלים נעמד בוקר בוקר

לפני הארון, הצדיע בכל הרשמיות ובקש את הבורא: „הטריפני לחם חוקי״...! הכל הצטערו בהיוודע להם שהגזרה שללה ממנו את פרנסתו.

היהודי, על אף מעמדו החדש והנחות, נאלץ היה עדיין לשאת בעול הגנת המדינה שהתנכרה לו. באביב 1939 נתבשרה הקהילה בשורת איוב: נאנדור פרנקל, בנו של חיים אפרים פרנקל, חבר מכובד של הקהילה נפל כחייל בקרבות שהתנהלו בין הצכים וההונגרים בקרפטו־רוסיה.

ב 1940 גוייסו ראשוני העובדים עבודת פרך. בגלל ריבוי המגוייסים גברה מצוקתה של חברת החרדים. ההנהלה ניגשה במרץ לאירגון העזרה לנזקקים, מגוייסים ובני משפחתם כאחד. הוקמה ועדת־חרום שקיימה את ישיבותיה בכל יום א׳ ובדקה את הבקשות שהוגשו לה. ארנולד הורוביץ ביקר בבתי הנזקקים ועל תוצאות סיורו דיוח לועדה. חברי הועדה ובראשם אלברט ולדמן ואלכסנדר שוורץ נתנו דוגמה ומופת בהעבירם סכומים נכבדים לקופת צדקה זאת.

ב 1941 הצטרפה הונגריה אל גרמניה ונכנסה למלחמה. המצב הורע עד כי אפילו הפקחות היהודית לא מצאה מוצא מהמשבר שהלך והחריף. הגזרות, ההגבלות הכלכליות וגיוס הבנים פגעו בחרדים כבמתקדמים. ורק למתי מעט הועילו האפשרויות שבהרחבת השוק השחור.

ב 1942 הועברו פלוגות העבודה הראשונות לאוקריינה, בהן צעירים משתי הקהילות. גורל משותף פקד את כולם, אֲבל משותף ירד על בני ביתם.

התרוששות המשפחות הן בעיר והן בסביבה, גיוס הבנים לעבדת פרך הטילו מעמסה כבדה על הקהילה. בימים ההם הוקם תמחוי לחלוקת מזון חם לאחים מגוייסים שיחידותיהם הועברו דרך דברצן. אשת שמואל ברנפלד, אשת אמיל וויס, אשת ארמון קליין היו הרוח החיה במפעל צדקה חשוב זה.

וגם בצוק הזמנים לא נשברה רוחם של החרדים. הצרות והתלאות לא התישו כוחם באירגון ולא אטמו את אזניהם משמוע את זעקת העניים. מעינות הצדקה לא נסתמו ברחוב היהודי. ראש הקהל האחרון היה ארנוֹ ברנפלד, בנו של שמואל שקדם לוֹ במשרה כבדת האחריות. בפרק זמן קצר שניתן לו לפעול זכה בהערצת השכבות הרחבות ביותר בשתי הקהילות. בעוז, בלהט ובכשרון ניהל את עניני עדתו. כיד החוש המעשי הטובה עליו ייעל את המנהל המשרדי, בבטלו את שכר הלימוד בתלמוד תורה הקל על הורי מאתיים ילדים שלמדו במוסד.

חברי הקהילה מקטנם ועד גדולם עמדו כחומה בצורה בסער שנתחולל. ממש עד הרגע האחרון שמרו ארגונם וקיימו ביתר קפידה את המצוות, את מצוות התמיכה בעניים, את חיזוק ידי הנחשלים, וראויים היו להם והתחרו במעשיהם חברי קהילת הסטאטוס־קוו.

אכן הנאהבים העוזרים איש לרעהו גם באסונם לא נפרדו...

XIII

תקופת השואה, הגטו והגרוש

1944

כיבוש הונגריה ע״י גרמניה בוצע, ללא התנגדות, ב 19.3.1944. תקוות היהודים שיזכו לראות את יום הנצחון — נתבדו. בסוף החודש כבר היתה שקועה יחידה מיוחדת של הס.ס. ראשה ורובה בהכנות לגירוש יהודי הונגריה.

כיבוש דברצן נעשה ב 20.3.69. מטוסים גרמנים נחתו בשדה התעופה וטורי מכוניות, עמוסות חיילים גרמנים חדרו למרכז העיר. תחילה השתלטו על בניין לשכת התעשייה ברחוב ורבצי; יחידת טכנאים הקימה שם מרכזית טלפון ומברקה. אנשי הס.ס. התפרצו אל משרדי העיריה, המחוז והממשלה והחליפו את הפקידים הפטריוטיים באלמנטים פרו־נאציים. אלה שחדרו לבניין הקהילה הודיעו על ביטול האוטונומיה הקהילתית. לפי פקודתם הוקמה מועצת היהודים.

הגרמנים חזרו גם בדברצן על פזמוני השקר שלהם בהם הרגיעו את קהילת הבירה בארגנם את „מועצת היהודים״: איש לא ייפגע על היותו יהודי. רק אלה שמילאו תפקיד פוליטי אנטי־גרמני ייענשו.

אם יהודי דברצן הישלו את עצמם באשליות הרי יסוד לא היה לכך. העתונות המקומית הרבתה לפרסם מאמרים רוויי שנאה נגד „הגזע״, שהיה מאז ומתמיד מחולל מלחמות, גורם למשברים כלכליים ולהתרוששות הנוצרים. העתון הטיח דברים נגד היהודים על השפעתם המזיקה המבלבלת את שיפוטם הפוליטי של הנוצרים.

בינתיים הגרמנים חשפו את לובן שניהם והחלו במסע תביעות מהיר ויסודי. דרך מועצת היהודים, ששכנה בבניין משרדי הקהילה, החרימו דירות, גירשו את דייריהם שנאלצו להשאיר במקום כל מה שעשו במשך שנים רבות: רהיטים, שטיחים ואף מזכרות משפחתיות. ב 30 במרץ אולצו בבת אחת חמישה יהודים לפנות את דירותיהם המרווחות בבניין הקהילה. הריאליסטים כבר אז הבינו שיהודי העיר, כיהודי המדינה, נתונים בידי הנאצים לשבט או לחסד.

בסוף מרץ הושבעה ממשלה חדשה במקום החוקית הקודמת, שמרבית חבריה היו כבר

במעצר. ב 29 במרץ קיימה ממשלת בוגדים זאת בראשותו של דומה סטוייאי את ישיבתה הראשונה בה דנו על גורל היהודים. הגזירות שנגזרו בישיבה הזאת לא הוצגו בפני המושל הורטי לשם קבלת אישורו. הטענה היתה שהמושל נתן יד חפשית לממשלה בדבר גורל היהודים. עם חילופי גברי בממשלה הוחלפו גם מושלי המחוזות. עתה הגיעה שעתו של לאיוש בשנאי ד״ר, מנהלה האנטישמי של הקולג׳ הפרוטסטנטי. הוא נתמנה למושל מחוז דברצן.

בסוף מרץ התחיל גם חיסול בתי הספר היהודיים וכן הטרגדיה של התלמידים. מיום כיבוש המדינה ע״י הגרמנים לא פסקו הטלפונים לצלצל במשרדי שתי הפנימיות, של אירשאי ושל קארדוש. הורי כמאה תלמידי חוץ ביקשו את מנהלי המוסד לשלוח את ילדיהם הביתה. לחץ ההורים והחרמת בנייני בתי הספר ע״י שלטונות הכיבוש הניעו את מנהלי מוסדות החינוך היהודיים לסיים את שנת הלימודים. גם בחינות בגרות נתקיימו במועד מוקדם, בהסכמת השלטונות. מתוך התרגשות לא תתואר הוסעו הביתה ילדי הפנימיות שהוחרמו גם הן ע״י הגרמנים. היו כבר מקומות שלא השיבו לקריאת הטלפון של הקהילה, כי היהודים כבר גורשו לאושוויץ. כך ניצל קובי רוזנפלד, התלמיד המצטיין. יהדות עיר מולדתו, קרש־מזו, כבר גורשה והוא עבר לגור אל משפחת חברו בדברצן. יחידי ניצל ממשפחתו הענפה. יתר הילדים שחזרו אל הוריהם עוד הספיקו לעלות לקרונות המוות עם בני משפחתם.

ב 31 במרץ פורסמה פקודה בדבר „אות היהודים״ שגזרה נשיאת אות עשוי מבד צהוב בצורת כוכב בגודל של 10×10 ס״מ. את האות נצטוו היהודים לשאת על החזה ולתופרו היטב לבגד. סוחרי דברצן הנוצרים מיהרו להתקין כוכבים כאלה כדי לעשות רווחים גם מחרפת היהודים. אולם תיקותם נכזבה. לסחורתם לא נמצא דורש. היהודים העדיפו לתפור לעצמם את אות קלונם. היומון האנטישמי של דברצן הקדיש מאמר לבעיית יהודי דברצן. במבוא המאמר ניתח העורך את 100 השנים הראשונות של היישוב היהודי במקום בהסתמכו על ספרו של איטוון סיץ׳. כן נזף בסופר על הערותיו הליברליות בדונו על הישגי היהדות בעיר. ב 5 באפריל היו צריכים היהודים לשאת בפעם הראשונה את הכוכב הצהוב. העיתון הנ״ל היה מדושן מרוב שמחה לקראת „הצגת הבכורה״, לקראת הופעת היהודים במלבושם החדש. „היהודים נעלמו בימים אלה מהאופק. נסתגרו בבתיהם ורק לרגל סידורים דחופים יוצא היוצא מביתו. הציבור מצפה בדריכות להופעת היהודים. מי ייצא ראשון לרחוב כשעל חזהו הכוכב...״

תרזה בוצ׳אן ביומנו „התלבטויותי״ מתארת את חוויותיה ורגשותיה בימים ההם: „אני בדרכי הביתה... מכרים עוברים ברחוב ומתעלמים מקיומנו, הזאטוטים צוחקים... אין דבר... נישא גם את החרפה הזאת...״ איש אחד הגיב בגאווה: „לא אני הראשון הנושא טלאי צהוב, עובדי עבודת הפרך הקדימוני בסרט הצהוב התפור אל שרוולם. והאדוקים בעלי הפאות והזקן...?״ ליצני הדור קוראים לטלאי: אות הצטיינות על שם סטויאי

הגסטאפו ציווה על מועצת היהודים לתרגם לגרמנית כל מאמר שהופיע בעיתונות ההונגרית על היהודים. בראש ועדת התירגום הועמד המורה עמנואל שבק.

בין ה 2 וה 5 לאפריל פורסמה הגזירה בדבר החרמת מכוניות היהודים ובדבר פירוק מתקני הטלפון שלהם. נטילת הטלפונים היתה מכה קשה לאנשים שלא ברצון יצאו לרחוב וביקשו להתעודד בשיחות עם ידידיהם. ב 4 באפריל נתקיימה אסיפה כללית בלשכת עורכי הדין. בילא נאג׳ ד״ר הקריא את הוראת הממשלה בדבר הוצאת היהודים מהלשכה. בנימת שביעות רצון קבע יו״ר שהגזירה היא תוצאה של פעלות אנטישמית ממושכת וממלאת בשמחה את ליבם של עורכי הדין הנוצרים. 97 עו״ד יהודים, ביניהם אישים דגולים, שהיו לתפארת המשפט, הוצאו מהלשכה ונאסר עליהם העיסוק בפרקליטות.

מתוך הרגשת רפיון ידיים ופחדים מוצדקים התכוננה יהדות דברצן לחוג את חג החרות. המנגינות שפרצו מתוך מעמקי הלב נתערבבו בקול שעטת מגפי הס.ס. שצעדו ברחובות העיר. פרקי ההגנה נקראו בחיפזון, היהודים המבוהלים מיהרו לכבות את האורות. איש אינו יודע מה ילד יום. בשעות הקטנות של יום א׳ דפסח חיילים גרמנים פקדו את דירות נכבדי הקהילה. מתדפקים על הדלת. החייל החזיק בידו רשימה, קרא בשם אבי המשפחה ובקריאות זירוז האיץ את האיש המבוהל לבוא אתו. הנאסרים רוכזו במרתף בית הספר המסחרי. שם נתברר שסלתה ושמנה של הקהילה, זקניה ונכבדיה נאסרו: אלברט קארדוש ד״ר, שמואל גאל, ארתור שוורץ ד״ר ווילמוש שוורץ. צייד האנשים נמשך עוד כמה ימים. איש לא ידע מה מטרת הציד ומתי יגיע תורו. לאחר כמה ימים נודע למועצת היהודים שהעצורים רוכזו ורותקו ליד הכפר יוז׳א, באחוזת הרדשטיין בבתים קטנים מוקפים תיל דוקרני. מיד הוחל בפעולה לפדות את הישישים שבחבורה. אכן, עד מהרה חזרו ד״ר קארדוש ועוד שני ישישים אל משפחתם בעיר. העצורים נחשבו כבני ערובה. מטרת מאסרם היתה הטלת פחד בלב הקהילה שלא יעזו לעשות דבר. מצבם של העצורים לא היה רע מאחיהם בגטו. אחדים מהם הועברו לבודפשט, שוחררו וניצלו. בחוות סנט־ג׳ורג׳, כינוי האחוזה, רוכזו נכבדי היהודים מהעיירות הסמוכות מדרצ׳קה, ברטיו־אויפאלו, בקש־ג׳ולה, אורוש־האזה, סארוואש, סולנוק ונאג׳י־סאלונטא.

ראשי הקהילה הורשו לדאוג למזון העצורים. מיקלוש צ׳נגרי ואחינו, פרנץ קיבלו על עצמם להוביל את המזון לעצורים ולהביא ידיעות לבני משפחותיהם. יותר מאוחר הוקמו שני מטבחי שדה במקום, אחד מהם לחרדים שבמחנה. מנחמם של העצירים היה מיקשא וויס ד״ר, רבה הצעיר של אורוש־האזה. הוא ערך תפילות בליל שבת ודרש דרשות של ניחומים להשכיח את אימת המוות מלב שומעיו. ד״ר וויס נבחר, לאחר השיחרור, לרבה הראשי של הקהילה, של שרידי הפליטה וכיהן במשרתו מ 1945 — 1957.

ד״ר נאדש־נוימן ד״ר — היום עורך דין בחיפה — נתמנה על ידי הגרמנים למפקח על דרי המחנה. את תפקידו הקשה מילא באמונה באדיבות לשביעות רצונם של חבריו

הצעירים. דרי המחנה התנסו פעם בחוויה מחרידה. השלטונות ההונגריים אסרו שבעה צעירים יהודים, פליטים מפולין והביאום למחנה של סנט־ג׳ורג׳. הם, שידעו מה צפוי ליהודים, ברחו מכלאם. שלושה נמלטו וארבעה הוחזרו, כשאחד מהם פצוע פצעי מוות. היה חשש שהגרמנים יטילו את אחריות הבריחה על כל המחנה — אך האסון נמנע הודות להנהגת המחנה היהודית.

קהילת דברצן כבר היסכינה למצבה החדש ולמחנה הצעירים כשפקודות חדשות נתפרסמו שתכנן הזהירם שאין מה לקוות. ב 16 באפריל נתפרסמה הוראה על חובת הצהרת רכושם ועל עיקול כל חפצי ערך שלהם. 2138 יהודים הצהירו ו 15 מורים נוצרים עמלו שבועיים בעיבוד ההצהרות. 817 בתים היו ברשות היהודים. העשירים נצטוו להפקיד את התכשיטים ואת מטבעות הזהב שהיו ברשותם אצל תכשיטאים שמונו לשם כך ע״י השלטונות. ב 21 באפריל נסגרו חנויות היהודים בדברצן ובמחוז. השלטונות הזהירו את בעלי החנויות שבל יעזו „לגנוב״ סחורות מחנויותיהם. כן התחילה שריפת הספרים. ב 30 באפריל ערך מיכאל בורצ׳א דה קולוז׳וואר, עורך העתון האנטישמי המקומי, שנתמנה למפקח על העתונות במדינה, אוטודפה של ספרים. הוא במו ידיו השליך אל תוך להבות המוקד את ספרי הסופרים היהודים ויצירות הוגי דעות שמאליים.

העיתון Debreceni Ujság בסכמו את סידרת ההוראות שהוצאו נגד היהודים קבע מתוך סיפוק: „הוראות ממשלת סטויאי שמגמתן היא לדחוק את רגלי היהודים ולצמצם את השפעתם המזיקה הן משולבות בתוך תכנית מקיפה יותר... בעיית הבעיות של מדינתנו, השאלה היהודית תבוא על פתרונה בקצב מזורז.״

אכן, הצבא הרוסי הגיע עד רכסי־הקרפטים ולעיתנאי המוגבל לא היו לו דאגות אחרות מאשר למצוא פתרון מהיר לבעיית היהודים.

באפריל 28 פורסמה ההוראה בדבר הקמת גטו בעיר וריכוז היהודים בתוכו. העיתון הנ״ל — לפי השראת השלטונות — ניסה לתת הסבר „הגיוני״ להוראה: „יש להרחיק את היהודים מתוך האוכלוסיה הנוצרית כדי שלא יוכלו להסית להדיח ולהפיץ שקרים. בל נשכח שהמדינה עשויה ליהפך איזור צבאי עם התקדמות הרוסים.״

תחום הגיטו נקבע ב 9.5.44 בחלק המערבי של העיר. היהודים חוייבו לנטוש את בתיהם ולהיכנס לגיטו עד 15 ביוני. ראש העיר, ד״ר קולצ׳אי, מזכיר העיר ד״ר זוליד מחו נגד התכנית הברברית. מושל המחוז השעה אותם ממשרתם. הגיטו הורכב משני גושי בתים שלא היו מחוברים זה לזה. גבולות „הגיטו הגדול״ השתרעו לאורך רחוב האטוון, הבתים שנשאו מספרים זוגיים (פרט למגרשים של 2, 4, 22, 24, 26). הגבול נמשך ברחוב ספשגי (פרט למגרשים שנשאו את המספרים 52 — 60). הגבול הדרומי היה רח׳ סצ׳ני. בתחום הגיטו הגדול היו הרחובות שמעונפי ויוסף הנסיך.

גבולות „הגיטו הקטן״ היו: הבתים הבלתי זוגיים של רח׳ האטווני החל מהבית מס׳ 29 עד רחוב צ׳אפ. בגוש הזה נכללו הרחובות: צ׳וקונאי, ז׳אק, זוגו וצ׳וק.

לפי פקודת השלטונות חוייבו דרי הגיטו להדביק גליונות־נייר לבנים על שמשות החלונות הנשקפים אל הרחובות ואל בתי הנוצרים, פרט לאשנבים העליונים שהותקנו לצרכי איוורור. העיריה הקימה חומת קרשים לאורך הגיטו בגובה של 2.70 מ׳ וכך הושלם בידודה של יהדות דברצן. גוש הבתים שהוקצה ליהודים נועד ל 9000 נפש שיכלו לטול עמם מצעים ומזון לשבועיים. איש לא יכול לקחת אתו יותר מ 3000 פנגה. על דרי הגיטו הוטל התפקיד להקים בית חולים, מעון ליולדות ושירות רפואי. ארבעה מטרים מרובעים הוקצו לנפש, אך משטח זעיר זה נצטמצם עד מהרה כשחיסלו את הגיטו הקטן ואת דייריו העבירו אל הריכוז הגדול. הצפיפות היתה ללא נשוא. הגיטאות שהוקמו בהונגריה פעלו בהתאם למתכונת הגיטאות האירופיים בשטח הכיבוש הגרמני. תחילה הותרה היציאה לשעות ספורות לשם עריכת קניות. אך עד מהרה הוטל עוצר על הגיטו ורק ברשיונות מיוחדים של הגסטפו יכלו לצאת היהודים שעבדו במשרדי הנאצים או בבתי חרושת צבאיים. המשטרה המקומית הופקדה לשמירת המקום. חיי גיטו מפותחים כאלו שהיו בפולין לא היו בדברצן ובגיטאות הונגריה האחרים מפאת חוסר זמן. הגרמנים הזדרזו לחסל את יהדות הונגריה. חמישה שבועות עברו מכליאת יהדות דברצן עד גירושה.

עם העברת יהודי דברצן אל הגיטו הופקר רכושם שנותר בעיר. הנוצרים התנפלו על חפצי שכניהם היהודים כחיות טורפות. השלטונות ניסו לשוות צורה חוקית לגזילה. משרד האוצר פתח חשבון בבנק הדואר (רכוש יהודי, בודפשט מס׳ 157880) וכל מי שנטל חפצי רכוש מבתי היהודים נצטווה לשלם תמורתם לחשבון הנ״ל. עבור רהיטים וחפצים שאי אפשר היה לגנזם שולמו אי אלו סכומים, אך תכשיטים, חפצי אמנות קטנים, ספרים, תמונות, מצלמות, בגדים, לבני מיטה שנשדדו נשארו בידי בעליהם החדשים ללא תמורה למדינה. עם חיסול הגיטו החלו ה„חפירות״ במגרשי היהודים אחרי תכשיטים שהוטמנו באדמה. חלק ניכר מחפצי הערך שנמסרו לשלטונות הועבר לגרמניה. על הקרונות שהסיעום לגרמניה התנוססה כתובת: שי למפוני ההפצצות בגרמניה — מהעם ההונגרי.

ההעברה לגיטו היתה התחנה הראשונה בדרך הייסורים. כמעט שאי־אפשר היה להשיג עגלות או מריצות להעברת החפצים האישיים והעגלונים ניצלו את שעת הכושר, ודרשו מחירים מפולפלים. קשה לתאר למי שלא ראה את המחזה העגום את מצב רוחם של האומללים בהיפרדם מבתיהם, דירותיהם אותם יפו, קישטו בחיבה ובמסירות וחשבום לביתם, מבצרם. איש לא ידע האם יחזור אי פעם לביתו. איש לא העז לחשוב על הסוף שהיה צפוי לאחר ראשית כזאת. הדירות בגיטו חולקו לפי מספר הנפשות. בכל חדר התגוררו משפחה או שתיים. רבים הקימו מטבח משותף עם שכניהם. נפתח בית חולים שבראשו עמד דזידר פיש פרידמן ד״ר וצוות רופאים. השלטון הפנימי נמסר לידי מועצת היהודים. בראש מחלקת הכספים, שמטרתה היתה לבצע את מפעלי ההתרמה לטובת הגרמנים, עמדו זולטן ויז׳ואי, ארנו הורוביץ ודזידר גאבור. המועצה כילכלה גם את

300 היהודים שהיו עצורים במחנה ריכוז בהאידו־סנט־ג׳ורג׳. פירושקה לנרט והאחים צ׳נגרי טיפלו בעצירים ההם. הוקמה משטרה פנימית בראשותו של בילא נוסבוים שהיה סרן בצבא ההונגרי בימי המלחמה. קציניה היו קצינים לשעבר, ושוטריה סמלים, ותיקי החזית בימי המלחמה. תפקיד המשטרה היה לשמור על הסדר הפנימי ולהסגיר למשטרת המדינה את אלה שהיא ביקשה לחקור או לעצור בנפרד. כן הוקם משרד רישום בגיטו לרשום את הכתובות החדשות של היהודים, דיירי הגיטו. בית הספר היהודי שהיה בגוש בתי הגיטו פונה ע״י הגרמנים וחדרי הכיתות שמשו גם הם מקום מגורים להמון שהצטופף בגיטו. אולם ההתעמלות שימש מחסן למזון המועט שנצבר.

בימי ההעברה הראשונים היו היהודים עסוקים בבעיות מיקום וסידור. הם השקיעו ראשם ורובם בבעיות הדיור נאחזים בתקווה שיינתן להם להישאר בעיר, בגיטו עד סוף המלחמה. הרצון לחיות דחק את אימת המוות אל נבכי התת־הכרה. השלטונות, בכל מיני תחבולות ערמה, עוד הגבירו את אשליית היהודים כדי להרדים את עירנותם.

חברת הגיטו היתה מורכבת ברובה מזקנים, נשים וילדים. הגברים הצעירים ובגיל העמידה היו מגוייסים בפלוגות עבודה שחנו בארץ או מחוץ לגבולות המדינה. הצעירים, ברובם הושמדו כבר באוקראינה. אמהות, נשים, אלמנות, יתומים, ילדים קטנים וזקנים היוו את עם הגיטו.

אחדים מיהודי דברצן נהנו מזכויות ולא חוייבו לדור בגיטו. כאלה היו חיילי החזית שאותות הצטיינות הגבוהים ביותר הוענקו להם בימי המלחמה, כגון זולטן ויזואי, מנהל סניף חברת „של״, מוריס מנהיים, מורה בבית הספר האזרחי של הקהילה. כן נהנה ממעמד מיוחד קרל קרפטי, אלוף אולימפיאדת ברלין. זולטן ויז׳ואי קיבל רשות מגאבור קובץ, מפקד המשטרה, להתהלך בחופשיות בין העיר והגיטו כדי לשפר את אספקת המזון לכלואים.

מעטים, אמיצי לב, או רואי שחורות, ירדו למחתרת ולא נכנסו לגיטו. ביניהם זוג הרופאים ד״ר דיקמן ואשתו ארנה מבית בראון. נחבאים בבונקר תת־קרקעי החזיקו מעמד עד יום השיחרור.

הרעה גדולה חלה בחיי היהודים בראשית יוני עקב הפצצות של בעלות הברית. ב 2 ביוני פתאום הופיעו בשמי העיר מטוסים מנמיכי טוס והפציצו את תחנת הרכבת, את בניין בית המשפט המחוזי ועוד בנייני ציבור אחרים. עם הגיטו לא נבהל, אדרבא ראה בכך אות לניצחון כי קרוב הוא. הגרמנים ידעו גם הם שהיהודים מתפללים עבור ניצחון בעלות הברית. העיתונות ודעת הקהל הנזעמת האשימו את היהודים בעוון שיתוף פעולה עם האוייב. הגירסה המקובלת היתה שהיהודים מנחים את המטוסים בעזרת איתות בפנסים.

לאחר ההפצצה יצאה המשטרה לגיטו, אספה את כל הגברים, אירגנה אותם במחלקות עבודה והעבירתם אל הבניינים המופצצים לסילוק החרבות. בתחנת הרכבת נפגע קרון

בפגיעה ישירה וכ 50 חיילים גרמנים מצאו את מותם. החיילים הגרמנים וההונגרים, נזעמים על מות חבריהם קיללו את היהודים שהיו אשמים, כביכול, על מה שפקד את העיר. היהודים נאלצו לחלץ את הגופות מהמפולת, להעלותן על עגלות ולהובילן לבית הקברות. בדרכם ספגו קללות ומהלומות מההמון שסקר את דרכם לבית הקברות. בשובם לגיטו, שבורים ורצוצים מהעבודה הקשה ומיחס הציבור אליהם ידעו כבר שנתונים הם לשבט או לחסד בידי הפשיסטים הגרמנים וההונגרים.

ובכל זאת קיווה קיוו בכך שגורלם, בני קהילה עתיקה שהזדהתה בכל ליבה עם המדינה, לא יהיה כזה של יהודי הספר, בעיקר קרפטו־רוסיה, אשר על פינוייה נודע כבר בראשית יוני. תקווה זאת מבצבצת מתוך שורות המכתב ששוגר אל מועצת היהודים בבודפשט ב 4 ביוני. (קטע זה הובה בספרו של ליבאי על השואה). „...בזאת אנו מסבים את תשומת לבך שתואיל לעשות הכל שאנו נשאר כאן כדי לעבוד ולדאוג למשפחתינו בתנאי הקיום הצרים בהם אנו נתונים. אנו מקווים ודורשים תמיכה רצינית לא רק בשטח החמרי אלא בהתערבות לטובתנו שנורשה להשאר כאן כדי לעבוד באשר נידרש לעבוד לטובת הכלל ולמען משפחתינו...״

אכן, דרי הגיטו חשו בעימעום שעדיף הוא לסבול בגיטו במקום להלקח למקום לא נודע. תקוות יהודי דברצן נבע מרוח התמימות בה התחנכו זה דורות.

המצב בגיטו נעשה חמור מיום ליום: „...אספקת המזון לא שופרה, הרזרבות נידלדלו, המצב הורע לאחר פינוי הגיטו הקטן והחרמת המלאי במקום... מדי יום ביומו גדלה התביעה לספק כוח אדם לעבודות. אנו נאלצים להעמיד לרשות השלטונות נשים, ילדים בגיל 13—14 וזקנים בני שבעים כדי לספק את מכסת כוח העבודה הנדרש מאיתנו...״ שורות אלו מעידות על כך שמספר הגברים היה מועט בגיטו.

ב 7 ביוני גונבה ידיעה למועצת היהודים בבודפשט שהגיטו בדברצן סגור ומסוגר, נותק מן העולם והמשטרה אינה מרשה יציאה אפילו למגוייסים לעבודת פרך. ב 10 ביוני נפסק קשר הדואר בינו ובין העולם החיצוני. ב 12 ביוני הוחזרה לעובד עבודת פרך יהודי גלויה, ששלח אותה אל הוריו בדברצן. עוד מגיעים מכתבים בודדים אל מחוץ לגיטו, מכתבים שנשלחו דרך ידידים נוצרים. המגוייסים, צעירי הקהילה, מלאי חרדה לגורל יקיריהם.

ביוני 20 כבר נראים סימנים המעידים על הגירוש כי קרוב. אחדים מהחברה הנוצרית מזהירים את ידידיהם בגיטו שכלה ונחרצה שמעו מאת השלטונות — אך אזהרותיהם נתקלו באוזניים אטומות. מועצת היהודים לא נתנה אימון בשמועה והפרט, היהודי הבודד, לא העז לברוח ולהסתכן. גם השלטונות הוסיפו להרדים את חשדנות היהודים. גם החלפת כרטיסי המזון שימשו מטרה זאת.

בשחר, ב 21 ביוני, פרצו שוטרים וג׳נדרמים לשטח המחנה, החרידו את היהודים משנתם וציוום להתכונן לעזיבת המקום. האומללים נצטוו למסור את שארית חפציהם

לשוטרים, הללו ריכזו את דיירי הבתים בחצרות, בדקו את צרורותיהם, החרימו הכל, לקחו את נירותיהם וזרקום והורידו את מטבעות הנישואין מאצבעות הנשים. אחרי החיפוש העמיסו את קרבנותיהם על עגלות והעבירום אל בית משרפות הלבנים ע״ש שרלי, בחלקה הדרומית של העיר. שם נפגשו עם יהודי הסביבה, בני קהילות בסרמרי, באנאש, דורוג, באלמז־אוי־ווארוש שרוכזו שם כבר מקודם. לסלו אנדרה, שר לענייני היהודים, כך דיווח על הריכוז בישיבת הממשלה: „עתה מתנהלות הפעולות לרכז את יהודי הגיטאות בתחום האוגדות מס׳ 5 ומס׳ 6. מאחורי דו״ח ציני ואכזרי זה שנוסח בלשון צבאי קצר הסתתרה העובדה המזוויעה שהוחל בהשמדת אלפי חפים מפשע, רובם נשים, זקנים וטף.

לאיוש מאיר מתאר את „קבלת הפנים״ שנערכה במלבנה. הג׳נדרמים הקיפו את העגלות, ותוך קללות וצעקות הורידו בכוח ובגסות את הנשים כבדות התנועה. אחר כך ערכו חיפוש מדוקדק בשרידי החפצים ואיימו בעונש מוות על אלה שיעזו להחביא כסף או זהב. במלבנה לא היה מספיק מקום ורבים ישנו על האדמה, תחת כיפת השמיים.

במלבנה לא היתה אספקת מזון מסודרת. מי שהביא איתו שמן, איטריות או רביכה מוכנה — בשל למשפחתו או התחבר עם אחרים במטבח משותף. באמבטיה גדולה הוכן המרק. הברז היחידי שהיה במחנה שרת את הבישול. לשתיה ולנקיון לא נותרו מים.

ג׳נדרמים הופקדו על שמירת המלבנה שסיירו ברובים טעונים. יחידה מיוחדת חיפשה אחרי תכשיטים. אחדים התעשרו מהגזילה. בלשי הש.ב. חיפשו אחרי מטמון שהיהודים הטמינו, כביכול, בבתיהם מתחת לאדמה. בלשים בעלי פרצוף־צנע אלה לקחו את נשי העשירים אל הקסרקטין ברחוב פטרפי ועינו אותן קשות שתגלינה את מחבואי המטמון. מוכות ושטופות דם הוחזרו המסכנות לאחר החקירה אל המלבנה. ענני פחד המוות הקדירו את שמי המחנה. השפלות ועינויים פקדו את האומללים לבקרים. צעירי העיר הריקים התאספו מחוץ לקירות וצילמו א תיושבי המחנה המעונים. בייחוד הצטיין בנבזותו עלם צעיר כבן 16, לבוש מדי הצבא הגרמני שנכנס לשטח המלבנה והתעלל ביושביה. בהופיעו במחנה כל אחד נצטווה לקפוץ לפניו דום. מי שהשתהה בנתינת כבוד לנבל — רצועות הפרגול ריצדו על גבו. יום אחד, בהתעללו באשה זקנה קם עליו פאול קארדוש, בנו של המורה לסלו קרדוש ד״ר, ללמדו לקח. הנער החצוף הופתע כל כך מהעזות היהודי — שהסתלק מן המקום.

אחדים התיאשו מהחיים ולא רצו לסבול עוד. מפקד המחנה לא הרשה להגיש עזרה לאלה שבלעו גלולות רעל. הגוססים הושכבו בקצה המחנה ופרפרו בעווית עד שהחזירו את נשמתם לבוראם.

ואף על פי כן ולמרות המצב שלעומתו התופת של דנטה היה כגן עדן — רוב הציבור לא רצה להבין שהמלבנה היא התחנה לפני החיסול. היו כאלה שאחרי יציאת הרכבת הראשונה נרגעו מחרדתם בתקווה שהם עצמם יישארו לפליטה. כל מאורע שהיה

בו משום ספק — נתפרש ע״י ההמון לטובה. כשזקני המחנה נדרשו ע״י המפקדה למסור להם רשימות והרשימות סומנו באות „טי״ — רבים נדחקו להיכלל בהן Tausch-Liste. לחשו יקירינו בתקווה, הרשומים יוחלפו בשבויים גרמנים ויועברו לארץ ישראל. אחרים סירבו להירשם כי לא רצו לעזוב עד שיוודע להם גורל קרוביהם המגוייסים לעבודה. חולמנים אומללים אלה לא ידעו שהאות T פירושו ההשמדה: Transport-Liste.

ב 24.6.1944 הובלו ברגל הרשומים ברשימה הראשונה בדרך לכיוון האידר־בסרמני. האנשים התנהלו בכבדות תחת עומס הסבל, החרדה והחבילות המועטות שנותרו בידיהם. הערות לעג וקללות של העוברים ושבים ליוום בדרכם. בשעות המאוחרות של אחה״צ הגיעו לחומת סנט־ג׳ורג׳, אל המחנה בו הוחזקו בני הערובה, שנעצרו עם כניסת הגרמנים. הותיקים יכינו להם מקום ארעי בבנייני האורוות ובמחסני הטבק. יומיים שהו במקום. ב 26 לחודש הגיעה הרכבת שהסיעה אותם אל יעודם הבלתי נודע. המסע ללא מיים ומזון היה קשה ומייגע. הרכבת יצאה לכיוון אושוויץ, אחר כך חזרה להונגריה ופנתה לווינה. בתחנה שטראסהוף נערכה בדיקה רפואית. הזקנים והילדים הופרדו משאר היהודים והעבירום לאושוויץ. בין אלה היה אֶרנו ברנפלד, ראש הקהילה האורתודוכסית ורעייתו. שאר המגורשים חולקו במחנות עבודה שונים בסביבות וינה. הרכבת השניה הופנתה ישר לשטראסהוף. נוסעיה היו בני קהילת דברצן וכן יהודים מערי השדה הגדולות בשפלה ההונגרית. גם הם חולקו במחנות עבודה. בני המשפחה נשארו יחד, גברים, נשים וילדים. תחילה הרשויות המקומיות השגיחו עליהם, אחר כך אירגון ה TODT לקח אותם תחת פיקוחו. מגורשים אלה הועסקו בפינוי הריסות ובתיקון נזקי ההפצצות.

ב 29 ביוני יצאה הרכבת השלישית מדברצן ישר לאושוויץ. 80 איש נדחסו לתוך קרונות שנועדו לארבעים. הרכבת הגיעה לייעודה ב 3 ביולי. שרידי משלוח־מוות זה כתבו דו״חות מעוררי אימה על המסע, על השעות הראשונות במחנה ועל הסוף המר. המומים, שבורים ורצוצים ירדו המגורשים מהרכבת. מיד הקיפום חיילי הס.ס. ודחפום בגסות אל פני ד״ר מנגלה ובכור שטן זה מיין את האומללים. הצעירים והפחות חלושים נידונו למוות איטי ע״י עבודת פרך והרעבה. נשים הרות, זקנים ואמהות עם ילדים קטנים הומתו בו ביום, ב 10 בתמוז, בתאי הגאזים.

✶

בין הקרבנות האלה היתה גם אמי, זכרונה לברכה. בת ששים היתה במותה. לזכרה מוקדש ספר זה. בחיבורו ובהוצאתו לאור שילמתי נדרי שנדרתי לפני שנים.

ובטוחני שהקורא יבין לרוחי בייחדי את הדיבור עליה, על אמי הצדקנית. בת 43 היתה כשנתאלמנה מבעלה, אבי המנוח, שהיה מורה בתיכון. בכוחותיה היא גידלה וחינכה ארבעה יתומים. רגינה מבית פרנקל, אשת ד״ר גונדה, היתה אשה משכילה, עשתה בגרות ולמדה באוניברסיטה. דבר שרק מעטות מבנות גילה יכלו להתפאר בו.

את צמאונה לדעת ירשה מאבותיה, רבנים בליטא. עם זה היתה שומרת את משמרת תורת ה׳ בקפידה. בשבת קשרה את הממחטה לפרק ידה כדי לא לשאת בשבת. יום יום קראה פרק בתהילים. את השבתות ואת החגים הפכה לחוויה דתית ומשפחתית לילדיה, אותם אהבה יותר מכל, ולמענם הקריבה את חייה. כשקדרו השמיים מעל יהדות הונגריה התפללה ערב ערב תחת כיפת השמיים: אלי במרומים, טול את נפשי, אהי אני הקרבן, רק ילדי יחיו. מיום גיוסי, בדצמבר 1942 ועד גרושה לאושוויץ ב 1944 צמה כל שני וחמישי והתפללה למען שובי בשלום. כשהופרדה בשעת המיון מבתה מרתה בירכה אותה בבירכת הכהנים ואמרה לה: „בתי היקרה, אני הולכת למות, אך אתם ארבעתכם תשארו בחיים. אני יודעת שהקב״ה יעשה את בקשתי...״ אכן, תפילתה ונבואתה נתקיימו וארבעתנו נשארנו בחיים. יהי זכרה וזכר שאר האמהות, הקרבנות היקרים, ברוך!

*

ובדוננו על גורל יהודי דברצן אין להתעלם מן השאלה המתעוררת לגבי כל הגיטאות: האם נתארגנה איזו פעולת הצלה בקהילה עצמה או למענה?

החברה הנוצרית של העיר התחנכה על ברכי שנאת היהדות. אם היה מישהו מצליח לברוח מהגיטו הסגור — היה ניתפס ע״י נוצרים. אכן, כמה מהנועזים המעטים נתפסו והוסגרו לידי השלטונות. באשר לנוצרים טובי לב שהיו מוכנים להחביא יהודים — היו מעטים מאוד, נער יספרם.

אוכלוסיית הגיטו, בגלל הרכבה, לא יכלה ליזום כל פעולה להצלתה. היא הורכבה ברובה מנשים, זקנים וילדים שדבקו יחד ולא רצו להיפרד זה מזה. העיר דברצן עצמה נמצאת בלב השפלה ההונגרית, רחוקה מיערות ומהרים, תנאי גיאוגראפי חשוב לבריחה ולהתחבאות. מן ההיגיון היה לברוח ולעלות לבודפשט ולהתערב בין המוני האוכלוסין של הבירה. אולם דבר כזה היה כרוך בסכנות. התחנה והרכבת נשמרו היטב, זיהוי הבורח היה כמעט ודאי בדרך הארוכה מדברצן לבודפשט.

פעולת הצלה רצינית נעשתה בבודפשט בראשותו של ד״ר קסטנר וזאת פרשה את כנפיה גם על יהדות דברצן. תכלית הפעולה היתה גרנדיוזית: להציל את יהדות הונגריה כולה. משנכשלה נצטמצמה למימדים קטנים, אבל גם כך הצליחה להציל כ 1700 נפש. הנסיבות בהן בוצעה ההצלה שימשו נושא לפרשה מרעישה שהעסיקה באמצע שנות החמישים את היישוב מבחינה פוליטית ומשפטית, ולא כאן המקום לתארה בפרוטרוט. בין מבקרי הפעולה התבלטו שלוש קבוצות: חוגים שמאליים שהושפעו מהמדיניות הסובייטית, היסודות הימניים ביישוב ושרידי השואה שאיבדו את קרוביהם.

הפעולה המצומצמת החלה באמצע יוני כאשר התכנית הגדולה נכשלה ומטרתה היתה להציל כ 1700 נפש. כאשר ד״ר קסטנר גמר את ההסכם עם השלטונות הגרמניים ושילם את חצי מיליון הדולר, סכום שנדרש ע״י הגרמנים, ערכה ועדת ההצלה רשימות שכללו את המועמדים להצלה. בימים ההם כבר גורשו כל יהודי קרפטו־רוסיה והמחוזות

הצפוניים. רק קהילת בודפשט היתה עדיין קיימת ועוד מספר גיטאות בשפלה ההונגרית ובטרנסילבניה. בין הגיטאות שעמדו על סף החיסול היה גם זה של דברצן.

בעריכת הרשימה השתתפו ראשי התנועה הציונית ואיש הצירות השווייצרית. עריכת הרשימה היתה עבודה ממרטת עצבים. שמות נרשמו ושמות חדשים צצו ועלו. הרשימה האחרונה כללה ציונים ולא ציונים, עשירים ועניים, חלוצים רבים ואישי ציבור ידועים. החילופים שחלו ברשימה נבעו מהעובדה שבימים ההם כבר לא היה כל קשר ישיר בין הגיטאות והמרכז בבודפשט. ועדת ההצלה כבר לא יכלה לדון עם דרי הגיטאות בדבר עריכת הרשימה. חלוצים מחופשים לגויים העבירו את הרשימה לדברצן מתוך סיכון עצמי גדול ומסרו בדברצן לראש קהילת החרדים. לנמען נמסר שיהודי דברצן יכולים להוסיף לשמות את אלה שהם רוצים בתחום המכסה שהוקצתה לדברצן, כמובן. בדברצן, כפי שזה קרה גם בבודפשט, הופעל לחץ כביר על עורכי הרשימה וכשנחתמה עברה את המספר שהוקצה לגיטו. לרשימה המקורית נתווספו שמות, ביניהם גם שמות של לא ציונים. הגרמנים לא הסכימו להגדלת הרשימה ומחקו את העודף. תוצאה מכך נמחקו שמות של ציונים רבים שהופיעו ברשימה המקורית ונכללו בה לא ציונים ויהודים שקשריהם עם הקהילה היו קלושים למדי.

הרשומים שנאספו ע״י הגרמנים בדברצן לא ידעו על מגמת הרשימה ונדהמו בהיוודע להם הדבר.

ב 21.6.1944, בשחרו של אותו יום מר ונמהר בו נלקחו דיירי הגיטו המבוהלים בעגלות אל הרכבת — הופיע בגיטו קצין גרמני בשם זיידל ובידו רשמיה שהכילה שמות של עשר משפחות, ביניהן גם משפחת הרב הראשי, ד״ר וויס. הקצין הודיע לרשומים שהם נשארים בעיר כבני ערובה ויועברו אל בית הקהילה. הרב ביקש את הגרמני להישאר עם בני עדתו, אולם הקצין התעלם מבקשתו בהערה עקצנית: וכי מתחשב עוד מישהו ברצונו של יהודי? משפחות הרשומים, ביניהם גם בית בינס, הועברו אל העיר. עזיבתם את בית החרושת ללבנים, את גיא החזיון לפורעניות, עוררה תקווה בלב המובדלים. הם הונחו בבית בינס ששימש בית הולים לגיטו.

גם במחנה העצורים, בחוות סנט־ג׳ורג׳ הופיע קצין גרמני וקרא למספר משפחות להתייצב לפניו. הללו, כולם ציונים ותיקים נבהלו למשמע הרשימה, כי חששו שבהיותם ציונים צפוי להם גורל קשה מגורל שאר העצורים. כשנאספו הרשומים מהגיטו, מהמלבנה וממחנה העצורים — הועלו על רכבת ונשלחו לבודפשט. שם, במחנה אשר ברחוב קולומבוס נפגשו עם שאר מועמדי ההצלה, רבנים, אישי ציבור וציונים שרוכזו במקום ההוא. שם נפגשה משפחת בינס עם שושנה, הבת שעבדה במשרד הארצישראלי וסידרה את העלאת בני ביתה לבודפשט. במחנה הזה היה גם שלמה שטראסר, רבה הראשי של קהילת החרדים בדברצן, עם רבני קהילות אחרות, נאולוגיות, אורתודוכסיות וחסידיות.

ניצולי רשימת קסטנר הועברו לברגן בלזן ואחרי חמישה חודשים נמסרו לידי

השלטונות השווייצריים. ב 1945 בחודש אוגוסט עלו ארצה כ 1000 נפש מבין 1700 הניצולים.

דממת מוות ירדה על הגיטו לאחר פינוי תושביו. כלתה רגל מן הרובע שהיה שוקק חיים יהודיים ערים. אולם עד מהרה הושבתה הדממה. אך יצוא יצא יעקוב לדרכו האחרונה ועשיו בא. הופיעו בלאט, בחשכת הלילה התנים העלובים, הגנבים הקטנים, לאסוף את הירושה. עד מהרה הופיעו גם פקידי השלטונות במשאיות ובעגלות לאסוף את מיטלטלי היהודים. הרהיטים, השטיחים, הספרים ושאר החפצים רוכזו בבניין בית הכנסת הגדול. אזרחים בעלי קשרים טובים יכלו להגיש תביעה ולזכות חינם ברהיטים יקרי ערך. ומלבד הגניבה הרשמית הזאת עלתה כפורחת הפעולה הפרטיזנית של „מחפשי המטמון״. ולא רק דלת העם אלא גם אנשים אמידים ואנשי רוח פשטו בלילות בבתים העזובים של היהודים, חפרו בחצרות, נברו בין החפצים העזובים למצוא את האוצרות שהיהודים טמנו כביכול לפני גירושם.

הקהילה שנבנתה לתפארת בעמל של ארבעה דורות היתה לתוהו תוך שבועות אחדים. ומה שנבנה אחר כך על ההריסות היה רק צילו של זה שחלף ללא שוב.

אמנם הגירוש לא שם קץ לתולדות יהודי דברצן. עוד נותרו לפליטה בודדים במחנות הריכוז, בפלוגות עבודה שונות ובבודפשט בין שורות המחתרת הציונית הלוחמת. הם החזיקו מעמד ועל אף הסבל שהיה מנת חלקם, קווה קיוו לניצחון, לאבדן אויביהם ולהפציע שחר שיחרורם.

ועתה נעקוב תחילה אחר גורל המגורשים. הזקנים, הילדים והנשים ההרות של המשלוה שהגיע לתעודתו בי׳ בתמוז הוצאו להורג ביום בואם לאושוויץ. הצעירים והחסונים נידונו לחיי עבודה כל עוד כוחם בם. האומללים שאפסו כוחותיהם, חוסלו, אחדים מהם ממש לפני השיחרור. שרידי המחנה, ביניהם נשים רבות, הועברו לגרמניה לעבוד בבתי חרושת. שם עברו עליהם פורענויות של שלהי המלחמה ושבורים ברוחם ובגופם זכו לראות ביום הניצחון המיוחל.

נוסעי שתי רכבות הגירוש הראשונות הועברו לאוסטריה, חולקו לקבוצות והועבדו במקומות שונים. הללו נשארו יחד עם בני משפחתם. מצבם הורע בסוף המלחמה ממש. בתוהו ובוהו ששרר בגרמניה בימי התמוטטותה לא היתה דאגה אחרת ליחידות ס.ס. מסויימות מאשר לפנות את היהודים ממקום עבודתם ולהעבירם לתרזיאנשטאט. כך קרה שמה שאירע לקבוצה זאת לא אירע לקבוצה אחרת. בני המזל שוחררו במקום עבודתם, אחרים שוחררו בתרזיאנשטאדט והיו קבוצות שחוסלו ממש ברגע האחרון. קבוצה בת 223 יהודים מדברצן שהועברה מווינה למערב הותקפה ב 2 במאי באכסנייתה בפרזבורג ע״י יחידת ס.ס. האומללים נורו באש מקלעים, ביניהם שני שוחטי הקהילה, אוגן ביליצר ושמואל וויס עם נשיהם.

גורל טראגי כזה פקד את הקבוצה שהורכבה מיהודי דברצן וסולנוק, קבוצה

שעבדה עבודה חקלאית בכפר גסלינג אן־דר איבס בחוות איכרי המקום. בקבוצה הזאת היה הישיש אלברט קארדוש ד״ר עם רעייתו, כלתו ונכדו, פריקה, שהיה כשרון בלתי רגיל. בהיוודע מקום מגוריו נעשו נסיונות בדברצן להחזירו לעיר — ללא הועיל. ד״ר קארדוש, פדגוג מבטן ומלידה, לימד יום יום את עשרת ילדי המגורשים שהיו איתם בחווה. בראשית 1945 מתה עליו אשתו. הישיש נשבר ליבו בקירבו ומאן להתנחם על אבדן רעייתו. זמן מעט אחרי כך נפטר גם הוא. אכן, האיש שאהב את דברצן אהבת נפש, נקבר באדמת ניכר.

באביב 1945 עם התמוטטות החזית הגרמנית חשה קבוצת היהודים בסכנה האורבת לבטחונה וכן חשו גם החוואים שנתחבבו עליהם עובדיהם החרוצים. הם הציעו להם מחבוא עד יעבור זעם. אכן, עוד לילה ביקשו היהודים לסדר את חפציהם והשתהותם זאת נהפכה עליהם לרועץ. יחידת ס.ס. התנפלה עליהם והעלתה באש את בתיהם. לאחר הסתלקות הרוצחים נמצאו בבתים גופותיהם החרוכות של 23 גברים, 43 נשים ו101 ילדים.

בחודשי המלחמה האחרונים הורע גם מצבם של יהודי דברצן ששרתו במחנות עבודה, הן של הצעירים והן של אנשי המילואים שגוייסו מבין דרי הגיטאות.

צעירים רבים ניצלו הודות לפעולת ההצלה הארצית הגדולה אותה יזם מיקלוש קראוס, מנהל המשרד הארצישראלי בבודפשט. תעודות החסות מטעם צירויות המדינות הניאוטרליות שהושגו ע״י מיקלוש קראוס ושהועברו אל פלוגות העובדים הצעירים הצילו רבים מאלה שגורלם כבר נחרץ.

בקיץ 1944 לאחר נחיתת בעלות הברית בנורמנדיה ולאחר הינתקותה של רומניה מכבלי הברית עם גרמניה, התקרבה החזית אל גבול הונגריה ועברה אותה. הצבא ההונגרי נסוג אל תחום המדינה ולרגל המאורעות הוטב מצב עובדי עבודת הפרך. המצב הצבאי החדש גרם לכך שיחס קציני הפלוגות אל היהודים נשתנה לטובה וקהילת בודפשט ניצלה מהגירוש. החלה בריחת בודדים מהפלוגות אל בודפשט. הם נעזרו ע״י תנועות הנוער הציוני שהרבו לזייף את תעודות החסות, שמספרם היה מוגבל, וציידו בהן את חבריהם ואת הפונים אליהם.

הבריחות הגיעו לשיא בחודש ספטמבר. אז הגיע לבודפשט שמחה הונוולד, אחד מראשי השומר הצעיר שברח מפלוגתו בקרפטו־רוסיה ובהגיעו לבירה התייצב בראש פעילות ההצלה של תנועתו. יחד אתו עבדו הצעירים שברחו מסלובקיה: משה פיל, רפי פרידלר ואפריים טייכמן מקישורדה.

חניכי הגימנסיה העברית היו שייכים לתנועת „הנוער הציוני״. הם נעזרו בעצה ע״י חברם, ליאון בלאס, אחד מלוחמי גיטו וורשא, איש אמיץ לב ובעל נסיון עשיר בחיי המחתרת. במחלקות השונות של ההצלה, ב„בית הזכוכית״, ב„מעונות הילדים״, ב„מחלקת הT של הצלב האדום״ פעלו רבים מצעירי דברצן. הצטיינו בעיקר: אדוניהו ביליצר ד״ר ואחיותיו מרים וברכה, דויד גרינוולד, לסלו ומיקלוש קנדל, טיבור ברקברייט, לסלו

קפש, אישטוון מזה, לאיוש פינקלשטיין, מיכאל פיליפ, אישטוון איז׳אק, אחיו ועוד. מארגן מחלקת זיוף התעודות ואחראי על הפצתן היה ד״ר ביליצר שגילה במלאכה מסוכנת זאת תושיה רבה. מחלקת ה T של הצלב האדום היתה מוסד פיקטיבי ושימש בסיס חוקי כביכול לפעולות המרי וההצלה. כאן עבדו צעירי דברצן עד שנגלה הזיוף והפעולה הועתקה למוסד אחר.

עם סגירת המשרד הנ״ל עברו צעירי דברצן לשטח פעולה מסוכן עוד יותר. דויד (בילא) גרינוולד זייף לו תעודות ובעזרתם הצטרף אל ה„לגיון ההונגרי״, היחידה הצבאית של הנאצים ההונגרים ותפס שם עמדת מפתח כשלישו של אימרה נידושי, סגנו של הפירר ההונגרי, סאלשי. הופעתו הנאה אומץ ליבו וקור רוחו עמדו לו בתפקידו הקשה. הוא מימן את מעונות הילדים היהודים מקופת מפלגת הנאצים ומסר לתנועת ההצלה אינפורמציה חשובה על מזימות הנאצים.

לסלו קפש התחזה לרופא, ובשם לסלו קולטאי ד״ר, רופא ראשי של הצלב האדום, הציל רבים בגישתו התקיפה שעוררה כבוד. לזכותו יש לזקוף את הצלת ילדי מעון הילדים שבראשו עמד הרב ד״ר שלגו, שנידונו לטביעה במי הדנובה.

בימים הטרופים ההם נתגלתה הסולידריות, ברוחה נתחנכו תלמידי הגימנסיה, בכל הדרה. שלושה מורים ניצלו ע״י תלמידיהם. דויד גרינוולד הוציא את כותב שורות אלה מהגיטו המופצץ של בודפשט ותלמידיהם הצילו את עזרא גרוס ואת אמיל רוטמן והעבירום לבתים מוגנים. ארבעה בוגרי הגימנסיה שהצטיינו בשעתם כתלמידים נפלו חלל בחזית ההצלה רבת הגבורה: אישטוון מזה, מיקלוש קנדל, טיבור מרק ברייט ומיכאל פיליפ. יהי זכר הגיבורים ברוך!

מספר היחידות של הצבא ההונגרי שנצטוו לנטוש את החזית המזרחית ולשוב למולדתם גדל והלך החל מאוגוסט 1944. איתן שבו גם פלוגות עבודה יהודיות, ביניהם רבים שעשו שנתיים באוקראינה בתנאים ללא נשוא. עתה שבו לארצם גם הם בשעה שיקיריהם כבר נלקחו למחנות ההשמדה בפולין. הפלוגות האלה והיחידות שהועסקו בתחום המדינה בבניית מיתקנים צבאיים ושדות תעופה היו שרויות בסכנה מתמדת. האוכלוסיה היתה עויינת את היהודים והשלטונות ביקשו להעביר את הפלוגות מערבה, לגרמניה, בגלל המצב הצבאי שהלך והחמיר. אכן, מחודש אוקטובר, כאשר תנועת הנאצים של סאלשי תפסה את השלטון, הועברו פלוגות אחדות אל איזור הגבול האוסטרי. זולטן וויסמן, מורה הגימנסיה האהוב על תלמידיו, מצא את מותו באחת היחידות האלו באיזור קיסג. הסבל, הרעב והמחלות התישו את כוחו ובגיל 35 החזיר את נשמתו לבוראו.

שפר חלקה של פלוגת העבודה מס׳ 106/8 בה שרתו רבים מצעירי דברצן. היחידה עשתה זמן רב באוקראינה ובספטמבר 1944 הועברה מאיזור החזית לעיר בקשצ׳אבא. מתפקידה היה לחפור תעלות מגן וחפירות למניעת חדירת הצבא הרוסי שהתקרב להונגריה דרך רומניה. החפירות, כמובן, לא יכלו לעצור בעד הצבא האדום, לכן הצבא ההונגרי

נסוג מפניהם. בדרכו סחב איתו גם את פלוגת העבודה הנ״ל. היהודים שניצלו מזוועות אוקראינה עתידים היו להתנסות באימת גרמניה. הבחורים החליטו להאט את נסיגתם בתיקווה שיצליחו להינתק מהצבא ההונגרי. אחד החיילים — השומרים שלהם, שהוריו התגוררו באיזור ההוא, עשה יד אחת איתם. הם נדחקו מהכביש ע״י יחידות הצבא שנסוגו בחיפזון, והורו להזדנב אחרי חיל המאסף. הבחורים שלנו ניצלו את השהות שניתנה להם, חדרו אל קמות התירס שהשתרע בקצה הכביש. בינתיים הצבא עבר ואיתו גם קציני הפלוגה וחייליה. למחרת יצאו לדרך מזרחה בתקווה להיפגש עם הצבא הרוסי. אכן, הפלוגה ניצלה ואחרי קשיים לא מעטים חזרו לדברצן, אשר גם היא השתחררה כבר. בני הפלוגה הזאת ובעיקר אוגן לוסטיג, לאו לוסטיג, אוגן כץ, אלכסנדר רוזנפלד, ברנרד קליין הניחו את היסודות להתחדשות הקהילה. עדותם סייעה להפליל את חיות הטרף של החזית באוקראינה במשפטים שנערכו אחרי השיחרור.

הגברים, שהוצאו מהגיטו לפני סגירתו וגוייסו בפלוגות העבודה מס׳ 106/3 ו־106/4, פלוגות שאורגנו מחדש והושלמו ע״י יהודים מערים אחרות — הועסקו בדברצן. הם הועמדו תחת פיקוח קצינים גרמנים ונצטוו להרחיב את שדה התעופה ולתקנו. הפיקוד הגרמני לא נתן להם לחפש מחסה בשעת אזעקה. רק בהתקרב הצבא הרוסי, בשעה שרעמו התותחים והידהדו ברחבי העיר, גמרה המפקדה של המחנה השישי (של איזור דברצן) בליבה לסגת ולחצות את הנהר טיסה בגשר טיסא־פולגר. בזאת ניתנה הזדמנות לאנשי הפלוגה להינתק מהצבא ולברוח. נתארגנו קבוצות לבצע את התכנית. כחמישים איש בראשותו של מיקלוש מילר הסתתרו בבניין האוניברסיטה עד שחלפה הסכנה והעיר נכבשה ע״י הרוסים ב 20 באוקטובר.

גם הרשומים בפלוגת העבודה המסייעת מס׳ 106/302 נלקחו מהגיטו לשרות. גם הם לא היו כבר צעירים אך בראותם את הסכנה הצפויה להם השכילו לדאוג לעצמם ולפעול למען הצלתם בחכמה ובערמה. ב 8 באוקטובר ניתנה להם הפקודה שבישרה רעות: „לצאת ברגל ולהגיע אל אחת המעברות של הנהר טיסא.״ המגוייסים התכנסו בסתר להתיעצות. לאחר דיונים נרגשים, בהם נטלו חלק חשוב שני המורים, מוריס מנהיים ופאול קארדוש, החלט ולהשהות את היציאה ולהאיט את המסע, ויהי מה. הפיקוד הפנימי נמסר לידי אנשים שלפני גיוסם עבדו במשך שנים כמנהלי משקים באחוזות הגדולות של האיזור. הם הכירו את השטח ועבודתם מהינהלית במשקים הקנתה להם בטחון עצמי ותכונות של מנהיגים. נתקבלה הצעתו של אחד בשם צ׳ילאג להיחבא באחוזת באלתזר שהיתה מוסתרת מאחורי שורת עצים עבותים. כאן שמעו ברדיו ב 15 באוקטובר את שידורי של המושל הורטי על יציאת הונגריה מהמערכה. השמחה לא ארכה זמן רב. יממה אחרי ההכרזה סולק הורטי מתפקידו והנאצים ההונגרים, בעזרת הצבא הגרמני, העלו לשלטון את מנהיג הפשיסטים ההונגרים, את סאלשי. הסכנה גברה מיום ליום. הפלוגה נאלצה לצאת לדרך לכיון באלמז־אוי־ווארוש. אולם הרוסים התקיפו והצבא ההונגרי

התחיל להתפורר. רבו מעשי העריקה ומתוך 225 יהודים נותרו רק 200 בפלוגה. המפקד ההונגרי הודיע לפלוגה שהוא, על אף הכל, יבצע את הפקודה ויצא לדרך לכיוון הנהר, בערבה. מי שרוצה יצטרף אליו. רוב האנשים לא זזו ממקומם. המעטים שבטחו במפקד הצטרפו אליו ועד מהרה נתפסו ע"י הגסטפו. אנשי הפלוגה, יחד עם הסמל שקיבל לידיו את הפיקוד, החליטו להתפלג לקבוצות קטנות ולהסתתר בחוות של הסביבה. זה היה ב 21 באוקטובר.

עשרה ימים עברו במתח לא יתואר, בציפיה ובחרדה. יום אחד פקד סיור רוסי את המקום למחרת התאכסן צבא גרמני בחווה בה הסתתרו היהודים והציב תותחים. למזלם של היהודים — בתוהו ובוהו שנוצר בחלק זה של החזית, איש לא שם לב עליהם. אולם נתחוור לאנשי שלומנו שהם נקלעו בין הצבאות. עד מהרה הסתלקו מהמקום ובקשו מקום מסתור בטוח. ב 31 באוקטובר, בעמדם על ראש גבעה, נתגלה לנגד עינייהם מחזה מרהיב: הצבא הגרמני נסוג מערבה.

הקיץ הקץ לסבל.

חברי הפלוגה התפזרו, איש לעבר מקום מגוריו פנו, רובם לכיוון דברצן, משם נלקחו חצי שנה לפני כן ליעד, שהיה עטוף בעלטת היאוש.

עתה, בימי השחרור הראשונים, התגנב ללב רבים הספק: האם יכולים הם, יהודי הונגריה, לחדש את ימיהם כקדם?

קבוצה אחרת, בת 71 גברים שברחה מהפלוגה מס' 106/304 נחבאה במרתף המוסד לחרשים שבקצה הרחוב סצ'ני עד בוא הרוסים. לאחד מדיירי הבתים שבסביבה נודע הדבר והלשין עליהם בפני הגסטפו שחנה בקירבת המקום. הגסטפו הורה לג'נדרמים ההונגרים לחסל את היהודים. הג'נדרמים הקיפו את הבניין, תפסו את היהודים, העבירום לבניין המשטרה ברחוב קושוט ולמחרת היום הוציאום אל המטווח ביער אפאפי. הנמלטים נצטוו לחפור בור, להתפשט ולעמוד כבולים בפתח התעלה. כולם נהרגו בירייה. ב 1945 הוצאו גופותיהם ביזמתו של אוגן ג'ולא־האזו ונקברו בבית הקברות. הרוצחים, זולטן בינדר וגוסטב דמטר נתפסו, הועמדו לדין והוצאו להרג.

אכן, קשה היה להסתתר בעיר וקל היה יותר במקומות מרוחקים מהמרכזים. כלל זה הוכח ע"י קבוצה שניתקה מהפלוגה 106/6. הפלוגה הועברה ברכבת מדברצן לואמוש־פץ'. 30 יהודים ברחו מהרכבת והתחבאו ביער. סיור גרמני גילה אותם, העבירם לבית המועצה על מנת להסגירם לג'נדרמים ההונגרים. המצב היה נואש, אך שניים, האחים צ'נגרי לא איבדו עשתונותיהם. את החייל ההונגרי שברח יחד איתם הלבישו שוב במדים, תקעו רובה בידו וציוו לעמוד בפתח הבניין. כשבאו הג'נדרמים החייל לא נתן להם להיכנס באמתלה שהוא נצטווה ע"י הגרמנים להעביר את היהודים למפקדה הצבאית. הג'נדרמים השתכנעו מדברי החייל והסתלקו. העריקים יצאו לתחנה, עלו לרכבת ונסעו לעיר נאג'־קארולי, שם חנתה פלוגתם. והואיל ולא רצו לנסוע עם הפלוגה מערבה פנו אל

מפקדם וביקשו שיאות להשאיר אותם במקום כחולים. הסגן נאות לבקשתם. העריקים מצאו את חותם רכבת הונגריה שנשכח בתחנה במבוכת הפינוי והחתימו בו את תעודתם. אחר כך התחבאו בארמון שבקירבת הכפר. למחרת היום נתברר שהרוסים כבר שיחררו את העיר הקרובה, ברג־סאס. הקבוצה שלחה משלחת אל המפקדה הרוסית בראשותו של לסלו קרדוש ד״ר. המפקד הרוסי, יהודי לפי מוצאו, נתרגש מאוד בדברו עם בני עמו הניצולים. הקבוצה יצאה לדרך ואחרי עבור כמה ימים הגיעו לדברצן. חבריהם, בני הפלוגה, שלא העזו להצטרף אל הבורחים, הובלו לכיוון מערב ורק מעטים מהם ניצלו מהמוות.

ב 20 באוקטובר שוחררה העיר ויחד איתה גם היהודים המעטים שנשארו לפליטה, בגלל עברם הצבאי המפואר. וכך מתאר זולטן ויז׳ולי את רגעי השיחרור: „חיי כיהודי, כמעט יחידי בעיר, שהוסיף לכהן כמנהל חברת „של״, עברו במתיחות מתמדת. באוקטובר הגיעה החזית עד דברצן. בגלל ההפצצות הכבדות התחבאתי במרתף בית המגורים ע״ש סוויטץ. ב 20 באוקטובר בא אלי ילד, מוכר עתונים נאציים ובהתרגשות רבה הודיע לי שחיילים רוסים עומדים לפני השער ורצונם לדבר עם יהודי. כך נתברר שהילד היה יהודי שהתחזה לנאצי.״

כך שוחררה העיר ושרידי הנרדפים החלו לחזור אליה.

XIV

„גחלת לוחשת בערימת הדשן"

1944—1960

לרגל נצחונות הרוסים ונסיגת הכוחות הפשיסטיים הפך ערפה של דברצן לחזית. בספטמבר 1914 רבו ותכפו התקפות האויר שגרמו לשיבושים באספקת הגאז, המים והחשמל בעיר. עיירות מחוז ההאידו ויישוביו הכפריים נפלו בידי הרוסים לאחר התקפתם הגדולה שנפתחה ב 6 באוקטובר. בהלה אחזה בתושבים והחלה הבריחה מפני האויב המתקרב. ב 9 באוקטובר חמקו מהעיר השלטונות המקומיים, ששיתפו פעולה עם הנאצים בסחבם אתם את הרכוש המיטלטל של העיריה. בין הבורחים היו: לאיוש בשנאי ד"ר, מושל המחוז, האחראי לביצוע גרוש היהודים, וכן לאיוש צ׳וקא, ראש העיר. הגרמנים, שידעו שאין בכוחם להגן על דברצן, החלו בפעולות הרס ובמעשי ברבריות. ב 14 באוקטובר תלו שני פרטיזנים שבויים במרכז העיר. בשעות האחרונות של הנסיגה פוצצו הגרמנים מספר מפעלים. כך כילו את זעמם על העיר שבגדה במסורתה הלאומית ושירתה אותם באמונה מאז ימי הכיבוש. ב 19 באוקטובר הבקעה העיר, שבערה בארבע פינותיה, ונכנעה בפני הצבא האוקרייני בראשותו של המרשאל מלינובסקי.

צעירי ישראל שהועסקו כעובדי עבודת פרך בגבול העיר ויהודים מספר, שהסתתרו בבונקרים מאז ימי הגרוש, עקבו במתיחות ובחרדה אחרי מהלך הקרבות שעתידים היו לחרוץ את גורלם. ב 199 באוקטובר יצאו ממחבואיהם, ביניהם הזוג ד"ר דיקמן, ומשפחות ויז׳ולי וד"ר טאקץ, עליהן לה חלה גזרת הגירוש. אכן שוב יכלו להתהלך בחוצות העיר בראש מורם.

למחרת יום השיחרור ניגשו זולטן ויז׳ולי ועוד כמה מאנשי פלוגות העבודה שנותרו בעיר אל המפקדה הרוסית. שם נתקלו, למזלם, בקצין בכיר ממוצא יהודי שקיבלם בסבר פנים יפות. המשלחת הודיעה לו על רצון השרידים לחדש את חיי הציבור היהודי בדברצן. כעבור כמה ימים הזמין הקצין הזה את ויז׳ולי ובישר לו על בואן של פלוגות עבודה נוספות אל העיר ממחוזות המזרחיים. והעיקר, לשם אבטחת קיומם של יהודים אלה מסר לידי ויז׳ולי את מחסן המזון העזוב של המפקדה הגרמנית בעיר, ברחוב פרנץ דיאק. אשתו של ויז׳ולי, ארז׳יקה שכרה לה טבחית נוצריה ובעזרתה דאגה לכך ששרידי עובדי

עבודת הפרך שהתרכזו בעיר יזכו בתבשיל חם לפחות פעם ביום. ראוי לציין שיותר מאוחר, בהתבטל מטבח משותף קטן זה, — הקמת מנזה היתה פעולתו הראשונה של הציבור היהודי שהחל להתארגן במסגרת קהילתית.

בעת מיון הארגזים במחסן המפקדה נמצאה כמות סבון רחצה מסומן באותיות R.J.F. מה רבה היתה תדהמת היהודים בהיוודע להם על מקור סבון זה. הלא הוא נעשה ע״י הגרמנים באפר הקדושים, האחים שנשרפו במחנות הריכוז. הציבור היהודי הקטן החליט להטמין את השרידים המחרידים האלה של האחים המומתים בקבר ישראל. גם נציגי השלטונות האזרחיים והצבאים השתתפו בטכס מזוויע זה. הדיין לאיוש פריד אמר תפילת אשכבה נרגשת ליד הקבר.

עם כיבושי הצבא הרוסי, שנע במהירות מערבה, שוחררו פלוגות עבודה יהודיות נוספות, שהיו בתחום החזית או הסתתרו בעורף. צעירים משוחררים אלה חתרו להגיע לדברצן, כי בעיר הגדולה הזאת החל להתארגן לראשונה השלטון הממלכתי, שנתערער עקב המסעות הצבאיים והכיבוש.

שמחת השבים בשובם לעירם היתה מהולה בצער עמוק ובייסורי נפש. לבם נשבר בקרבם בראותם את המרכז היהודי השדוד, את הדירות השוממות, את הארונות שנפרצו, את התצלומים המשפחתיים, חפצים חסרי ערך לשודדים הגסים, מפוזרים ורמוסים על הריצפה. עין לא נשארה יבשה למראה בתי הכנסת, שבאולמיהם נערמו בערבוביה רהיטים, בגדים וספרים...

אולם יצר הקיום עז מהמוות והתקווה מהיאוש. שרידי הפליטה החלו לשקם את מעונם ולארגן את חייהם הציבוריים. בחרדת ציפיה ובקוצר רוח ייחלו לנס, לשובם של יקיריהם מהנכר. איש איש דאג לרהוט ביתו. אסף את מטלטליו המפוזרים, הכין מזון, מילא את מזווהו בקמח ובשומן אווזים שלא יחסר דבר בשוב ה׳ את שיבת האשה והילדים. במשך חדשים ארוכים ציפו, מחנה של גברים גלמודים, קבוצה קטנה של נשים בודדות לשובם של בני משפחתם. כבר היה ידוע שרכבת גירוש אחת כוונה לאושוויץ ושתיים לאוסטריה. קשים, קשים מאוד היו הערבים, הלילות חסרי השינה ומלאי ההירהורים... ובכל זאת, בהיאור להם הבוקר, נתחדשה הפעילות הפרטית והציבורית, נתקיימו אספות בחירות שהסיחו את הדעת מהדאגות ומהספקות שכירסמו בלבבות. פעילי הציבור הראשונים היו: מוריס מנהיים, אוגן לייטנר, אוגן צ׳נגרי, אוגן ג׳ולא־האזי, מיקלוש צ׳נגרי, אוגן וויס, ליאו לוסטיג, ארנו הירש, בלא בלייך, הרב לאיוש פריד, אוגן כץ, פאול קרדוש, דבורה גוטסמן, ואמיל רוטמן.

יו״ר הראשון של האירגון המתחדש היה מנהיים ששינה את שמו לאיש־ביתי. לאחר זמן מה התפטר לטובת אוגן לייטנר והוא עצמו פעל כסגן יחד עם אימרה פלדש ד״ר. לפי הצעת איש־ביתי לא קמה מסגרת קהילתית בגלל המספר המועט של החברים אלא אירגון חברתי ובראשו ועד פועל זמני.

לא ראק שרידי הפליטה של יהדות הונגריה החלו בחיים חדשים בעיר דברצן. העיר שימשה בסיס ובירה זמנית למדינה עצמה שהועמדה על יסודות חדשים לאחר מפלתה הגדולה. גם הפיקוח של בעלות הברית קבע את מושבו בעיר וכן הממשלה הזמנית. היא זימנה את חברי האספה הלאומית הזמנית בבנין הכניסה הקלויניסטית הגדולה. בזאת חיקתה במתכוון את מעשהו של לאיוש קושוט, שזימן גם הוא בשנת 1849 את האסיפה הלאומית המהפכנית בבנין ההוא שהפך מכבר סמל לדרך פוליטית חדשה של האומה.

האספה הלאומית הורכבה מאישי הציבור אשר שמם לא הוכתם בימי המשטר הקודם. את הציבור היהודי ייצג, כציר הפרלמנט, אוגן לייטנר, שהיה יו״ר ועד הפועל של העדה היהודית. לאחר היבחרו התפטר מתפקידו בקהילה. את מקומו תפס זולטן ויז׳ולי שפעל מאז חודש נובמבר במסגרת המשטרה שגם היא הועמדה על יסודות חדשים. וויז׳ולי הודייע ברבים מעל דפי העיתון Néplap שאנשי פלוגות העבודה לשעבר העוברים דרך דברצן יכולים לבקש מהמשטרה תעודה בשפה ההונגרית והרוסית. תעודות אלו, שניתנו לפני כן ע״י איגוד היהודים היתה בהן משום עזרה חשובה לבעליהן והגנה בפני הטרדות של השלטונות השונים.

עם שיחרורה של בודפשט גבר זרם השבים לקהילה. הגיעו גם נשים שהיסתתרו בבירה בחדשי הכיבוש הגרמני. הגידול המספרי דרש את חיזוק המסגרת הארגונית. „איגוד היהודים״ שהוכר גם על ידי השלטונות, הכריז על עצמו כארגון ארצי, היות ומושבה הזמנית של הממשלה היתה גם היא בדברצן. אכן מכל המחוזות המשוחררים פנו יהודים אל ה„איגוד״ שיעזור להם ויסדיר את ענייניהם אצל השלטונות.

בשיתוף הדוק עם „איגוד היהודים״ פעלה „הליגה האנטיפשיסטית של עובדי עבודת הפרך לשעבר״. ארגון זה, שעמד תחת השפעת המפלגה הקומוניסטית, סייע בידי חבריו לקבל בחזרה את משרותיהם ואת רכושם שנשדד. האיגוד דאג לריאורגניזציה של חיי הציבור הן בשטח החברתי והן בשטח הדתי.

בפברואר 1945 נערכו בחירות בשני הארגונים. כיו״ר משותף נבחר אוגן ג׳ולא־האזי וסגנו היה אוגן צ׳נגרי. כן נבחר גם ועד פועל. בראש דאגותיו של ג׳ולא־האזי עמדה בעיית כינון הקהילה והפעלתה.

הפעולה הדחופה והקשה היתה החזרת הרכוש השדוד. בתמיכת המשטרה ובהסכמתה הוקמו שתי יחידות מזויינות מצעירי ישראל לאבטחת הפעולה. פניית השבים מן הגרוש — כותב אוגן ג׳ולא־האזי — אל הנוצרים להחזיר את „הרכוש הנטוש״, לפנות את הדירות ואת החנויות נתקלה בהתנגדות. התסיסה האנטישמית נתעוררה מחדש והורגשה פעילות עוינית. כוח שיטור זה של שארית הפליטה הוקם והופעל, „כדי שלא נופתע שוב כבאביב 1944 על ידי אויבינו בנפש״. אכן רכוש רב הוחזר בדרך זאת לבעליו החוקיים או הועבר, בהיעדרם של אלה, לרשות הציבור היהודי.

רבות עשתה „הועדה לגילוי הפושעים״ שאספה עדויות מפי ניצולי התופת על אודות

מעניהם. כמה מהפושעים האלה נתבעו לדין ונשפטו ללא רחמנות לפי העדויות הללו ע״י בתי הדין המיוחדים של המשטר. ועדות מיוחדות טיפלו בעניני צדקה, בהחייאת השרותים הדתיים, בהחזרת הדירות וחלוקתן בין השבים. בשובו העירה התמסר הדיין פרוד להפעלת השירותים הדתיים, דאג לכך שהתפילות תיעשינה קבע, שישולם שכר שוחטים וחזנים, אסף את תשמישי הקדושה המפוזרים וחילקם בין המתפללים. החלוקה הפרופורציונלית של הרהיטים, כלי בית ומטבח וספרים, רכוש שנאגר ע״י הגרמנים אך לא היה סיפק בידם כדי להעבירו לרייך, נעשתה ע״י ועדת השיקום. על עבודתם המסורה של מיקשא וינברגר, מיקלוש צ׳נגרי, אוגן סבאדוש, הרמן שפיצר וארנו כהן לא פעם נמתחה ביקורת. היו שהתמרמרו על משוא פנים ועל העדפות שציינו, כביכול, את פעילות ועדת השיקום.

ועדת העיתונות יזמה פעולות תרבות. לרגל עבודתה שוב נתמלא אולם ההרצאות של הקהילה קהל שוחר תרבות וידע. הועדה הוציאה עיתון מקומי בשם Élünk! (אנו חיים!) המאמרים שנתפרסמו בעמודיו דנו בבעיות השעה שהעסיקו את הציבור.

השבים לא נתקלו בקשיים בבקשם פרנסה. רבים הסתדרו בשרות העירוני והממלכתי, במקום הפקידים, משתפי הפעולה, שברחו מערבה עם הצבא הגרמני הנסוג. נאמנותם של היהודים למשטר החדש היה למעלה מכל ספק. המשטרה אורגנה מחדש ע״י הגברים, עובדי עבודת פרך לשעבר. בראשה התיצב, כפי שכתבנו לעיל, זולטן ויז׳ולי, קצין מילואים מימי מלחמת העולם הראשונה. שורות הקצונה וחבר החוקרים שנידלדלו נתמלאו ע״י משכילים יהודים, בעיקר פרחי עורכי דין. לאסלו קארדוש ד״ר זכה במשרה רמה במשרד החינוך והתרבות, אימרה פלדש ד״ר נתמנה למנהל המוסד שטיפל ברכוש הנטוש.

המשק הפרטי קלט ללא כל קשי את אלה, שלא רצו להסתדר בסקטור הציבורי. „איגוד היהודים״ פתחה, בהסכמת השלטונות, את חנויותיהם של הנעדרים ואת מחיר המלאי שנמכר הקדיש לשיקומם הכלכלי של השבים. המסחר התאושש עד מהרה ומפאת האינפלציה הגוברת הכניס רווחים ניכרים לעושים בו. שיקום הריסות המלחמה סיפק פרנסה טובה לכל בעלי המלאכה.

הכנסות סדירות וקבועות לא היו ל„איגוד היהודים״ לכן עד מהרה נתעוררו בעיות כספיות רציניות. מידי יום ביומו חזרו יהודים מהגרוש ערומים וחסרי כל. התרומות החד־פעמיות של חברי האיגוד לא יכלו למלא את הצרכים המרובים של האחים שאיחרו לחזור.

ההכנסה הרצינית הראשונה נתקבלה מג׳ו שווארץ, יו״ר המחלקה האירופית של הג׳וינט. הוא הגיע לדברצן בינואר 1945 מיד אחרי שיחרורה של בודפשט. תרומתו, שק בשווי של 5000 דולר לא ניתן לפדיון, אך שימש כיסוי להלוואות שניתנו לאיגוד מבנקים מקומיים. כשאזל הכסף עמד האיגוד בפני הדילמה הקשה: לצמצם את פעילותו או לשלוח משלחת לבוקרסט לשם השגת תמיכה קבועה. בבירת רומניה פעל אחד ממשרדי הג׳וינט, שמתפקידו היה לשקם את הקהילות ההרוסות של אירופה המזרחית. הנסיעה בימים ההם ובתנאים דאז היתה בגדר הרפתקה מסוכנת. בדרך לא דרך הגיעה המשלחת:

מוריס איש־ביתי, ארנו הירש ובילא בלייך לבוקרסט ושם השיגו, לאחר עמל רב בהתערבותם של ארנו מרטון ד״ר, הרב דושינסקי ופיליפ׳ פרוידדיגר, סכום של 7000 דולר.

בפברואר 1945 הוקם סניף הג׳וינט בדברצן. מוריס איש־ביתי נבחר ליו״ר, סגנו היה ארנו הירש, כמזכיר מחוז שימש אמיל רוטמן ומזכירה — ז׳וזה שנפלד. בכספי הג׳וינט שהוסיפו לזרום לקופת האיגוד נוסדו ונתבססו מוסדות חשובים בעיר: בית האבות ברחוב באיצ׳י־ז׳ילינסקי (רח׳ יוסף הנסיך) ל־30 ישישים, המנזה המורחבת, בתי ספר שנפתחו מחדש, מוסדות נוער ובית חולים שנתקיים עד סוף שנות הארבעים.

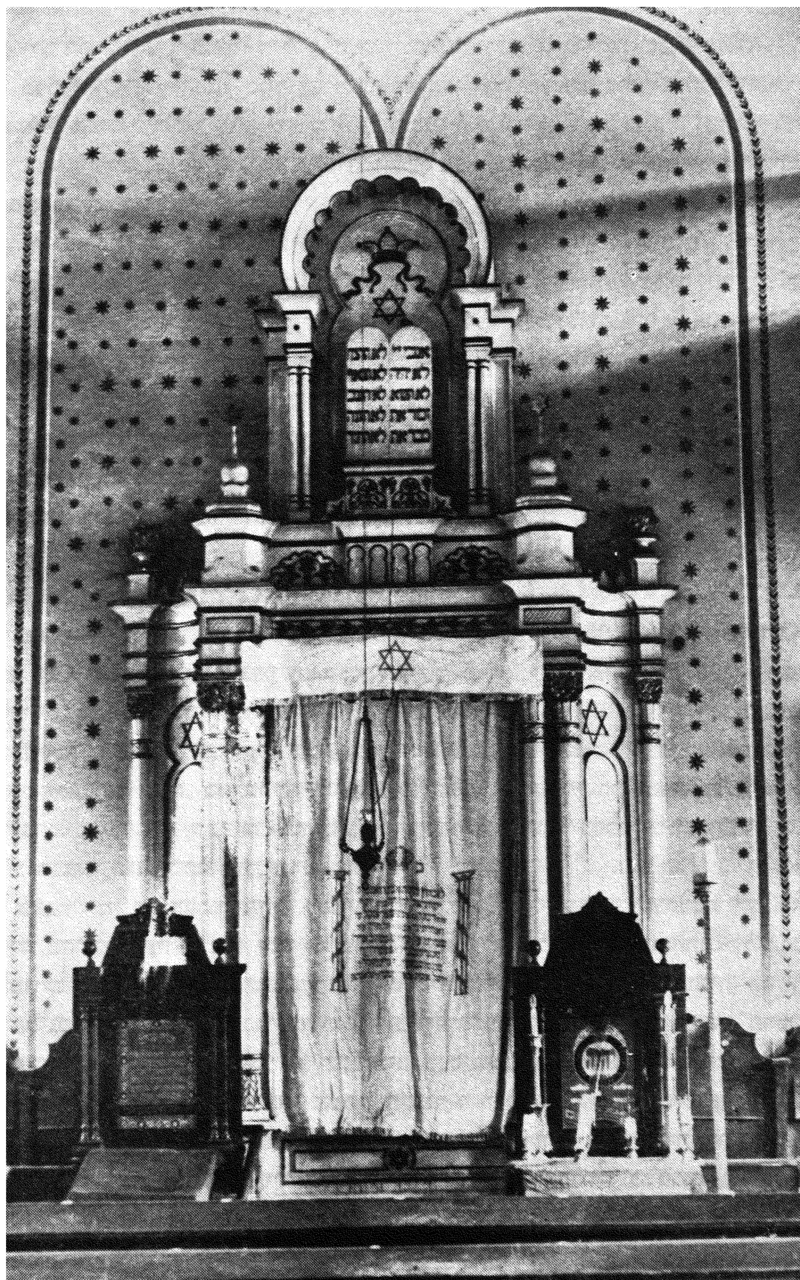
הטיפול בשבים התחיל כבר בתחנת הרכבת. פקידי האיגוד וחברים תורנים קיבלו את פני האחים בברכת „ברוך הבא״ ובארוחה טעימה. הללו ברובם עזבו את העיר לאחר שהייה קצרה. העתיקו את מושבם לבודפשט או היגרו מהמדינה. עקב תנודה מתמדת זאת, קשה לקבוע את מספר חברי העדה בימים ההם.

בית חולים קטן הוקם ביוזמתו של יהודי מטרנסילווניה, מהעיר ג׳רג׳ר־סנט־מיקלוש, נתן שווארץ שהועבר עם משפחתו לדברצן, שם שוחרר בסוף 1944. בית החולים הקטן שהוא הקים בתמיכת הג׳וינט והצלב האדום שוכן בבנין הקהילה ברחוב האטוון. גם חדר ניתוחים ובית מרקחת היו במוסד הומניטרי זה שעשה במשך קימו הקצר רבות למען אנשי פלוגות העבודה הפצועים והחולים.

פעולה מרשימה וגילוי עז של חיי הדת המתחדשים היה ליל הסדר, שנערך באביב 1945. 300 איש השתתפו בו ובין המסובים היו גם חברי „ועדת הפיקוח של בעלות הברית״ היהודיים. במסיבת ליל הפסח המוצלחת היה משום הוכחה לחיות שארית הפליטה וכושר הארגון של יהודי דברצן. הקמח נטחן בטחנת אוגן צ׳נגרי וכמות המצות שנאפו הספיקה גם לקהילות מרוחקות. בשלהי הקיץ של 1945 שופצו שני בתי הכנסת הקטנים, זה אשר ברחוב קאפולנש וזה שברחוב פאשטי. שניהם רוהטו מחדש בספסלים שהועברו אליהם מבית הכנסת הגדול של עדת הסטאטוס־קוו.

כעבור ימי חג החרות החלו להגיע הביתה משוחררי המחנות שבקרבת וינה. ושוב הופיעו בחוצות העיר ילדים יהודיים, נשים וזקנים! אין לתאר את שמחתם של הגברים הגלמודים בחברת יקיריהם. בחודש מאי חזרו ראשוני המשוחררים ממחנות ההשמדה, ביניהם גם נשים צעירות. שרידי פלוגות העבודה שחנו מחוץ לגבולות המדינה; פרטיזנים ומחלימים ששוחררו מבתי החולים שבמחנות בעלות הברית. חדשי הקיץ עברו בציפיה. הלבבות כלו לאורות בשורה. בעל המתין בקוצר רוח לאשת חיקו, רעיה לאלוף נעוריה. כל רכבת שנעצרה בתחנה עוררה התרגשות. השבים נחקרו: האם ראית אותו, הפגשת אותה, יש לך ידיעות על יקירי? במשך חדשים רבים ניטלטלו הלבבות בין הציפיה והיאוש.

והחברה הנוצרית, זו שלפני שנה כה ששה לתקלתם וכה שמחה לאידם, כיצד קיבלה את פני השבים? ובכן, היו שהביטו בהם, יצורים דלי בשר, בעלי עיניים יקודות צער

פנים בית הכנסת של האורטודוכסים לאחר שיקומו בשנת 1945

פנים בית הכנסת הקטן ברחוב קפולנשי לאחר שיקומו בשנת 1945

וזעם בתמהון לב; והיו שנדהמו ונרתעו מפניהם, שבים מארץ רפאים. אחדים קידמום בברכה נרגשת כשעיניהם זולגות דמעות. אחרים פתחו מיד בשטף של הצטדקויות והוכיחו באותות ובמופתים מה רב היה החסד שנטו לנרדפים. אולם אוירת יראת כבוד והתחסדות פגה עד מהרה כשגבר זרם השבים לעיר. הן אם בין היהודים המקדימים והמאחרים לשוב נוצרה מתיחות בגלל רכוש שחולק בפזיזות כביכול, מבלי לחכות לשוב הבעלים — בין הנוצרים והיהודים על אחת כמה וכמה.

המתח החברתי עלה כשנפתחו התיקים ובתי הדין העממיים התחילו לברר את משפטם של פושעי מלחמה, חיילים וקצינים שהואשמו במעשה זוועה אותם בצעו בבני אדם נקיים מפשע וחסרי מגן. תמונת אימים נתגלתה לעיני הציבור בעת בירור משפט הנאשמים, ואין תימה שנוצרים רבים, קרוביהם וידידיהם של הפושעים, רתחו מזעם עצור בראותם את היהודי, שרק תמול שלשום נחשב לתולעת רמוסה, כשוטר, כחוקר, כפרקליט וכשופט. בין קציני המשטרה היו סטפן קון ד״ר, לסלו קליין ד״ר, אלכסנדר בראון ועוד. בפרקליטות המדינה פעלו עורכי הדין אלכסנדר דיאק ד״ר ואיוואן יאבור ד״ר. אחד מראשי החרדים, מיקשא וינברגר ישב בדין בבירור משפטם של פושעים רבים. הציבור החל לרנן על היהודים שהם שואפי נקם סדיסטים מטבעם. האוירה היתה דחוסה בעיר בחודש מאי 1945 כשהוצאו להורג ארבעת הרוצחים: אלוף המשנה של הז׳נדרמים, יוליוס סילאדי, יוליוס סאבו, רב פקד המשטרה, מפקדי הגיטאות ושני קציני הז׳נדרמים רוצחים של כמאה עובדי עבודת פרך באָפּאפי.

החברה הנוצרית החלה במסע נימרץ למען „הורדת זכרונות העבר מהפרק״. האות ניתן ונכבדי הציבור החלו להטיף למען סלחנות והתפייסות חברתית. מורה בגימנסיה הקלויניסטית התבטאה: „עתה השעה שהיהודים יוכיחו את גודל לבם. יותרו על דרישתם לנקם״. אכן אלה שלא נקפו אצבע להניא את הרוצחים ממעשיהם — לא חסכו עמל לרכך את לב קרובי הנרצחים. לשוא היו העדויות על מעשיהם מסמרי שערות של הרוצחים, חינם פורסמה סטאטיסטיקה על מימדי השואה — לא שיכנעו את מרבית הנוצרים. דעתו של אליוש בניגני ד״ר, מורה בגימנסיה לבנים היתה: „אין שמץ של אמת בסיפורים על מימדי ההשמדה, יותר יהודים מתהלכים ברחובות העיר מאשר לפני שנה. וכן אין שחר לאגדה על הסבל שסבלו, כביכול. היום פגשתי את לוקס, הרוקח, שמן מכפי שהיה לפני הגירוש...״

יסודות הריאקציה, שהתאגדו במפלגת האיכרים הזעירים, פרסמו בעיתוניהם שורת מאמרים על „הגוזמאות ושמועות על השואה״. הנימה השלטת היתה: „ההונגרים סבלו לא פחות מאשר היהודים. ציר הפרלמנט, דזידר שוליוק ד״ר, הציע הצעה מהפכנית: יושיטו המגורשים יד למגרשיהם וישכחו את אשר עבר עליהם״.

העיתון „דמוקרטיה״ בגליונו מ 21.5.1945 פתח את מאמר המערכת שלו בזו הלשון: „הסער ששטף גם את ארצנו לא הבחין בין אדם לאדם. הרס את רכוש העשירים, שיבר

מיטלטליהם הדלים של העניים. ובדרשו קרבנות לא חקרם על מוצאם, דתם וגזעם". אוזניו של הציבור הנוצרי היו, כמובן, קשובות לקול התעמולה הזאת ובעיקר בדברצן, שקהילתה שיכלה יחסית פחות חברים מאשר שאר הקהילות.

באביב 1945 החלו המפלגות הפוליטיות להתארגן. הקומוניסטים וגם הסוציאליסטים ניסו לקנות את לב הציבור היהודי. אכן רבים הצטרפו אל הקומוניסטים, מהם ציפו את הגשמת השויון. אולם היו, ולא מעטים, שעמדו מנגד כי לא יכלו לתאר לאחר שנות סבל כה רבות את הדו־קיום ביניהם ובין ההונגרים שהסגירום לתליין הנאצי.

חלק מהנוער מצא ניחומים ברעיון הלאומי היהודי. קבוצת בוגרי הגימנסיה השתתפה עוד בימי השואה בפעולת המחתרת הציונית. סיפוריהם של הגיבורים הצעירים האלה על מעללי המחתרת משכו קהל רב אל אולם ההרצאות של הקהילה. נימת דיבורם היתה למורת רוחם של המפלגות ההונגריות שלא התביישו, חדשים מעטים בלבד לאחר ההשמדה, לדרוש את התבוללות היהודים בתוך האומה ההונגרית. הערת אחד המרצים ש„שכר התבוללותם של היהודים באומה ההונגרית היה גרושם לאושוויץ" היתה לצנינים בעיני תנועות השמאל ההונגרי. Néplap בטאונה של המפלגה הקומוניסטית, פרסם מאמר מערכת ב 3.6.1945 בכותרת „דבר שלא בשעתו", בו כינה את הציונות כתנועה שאבד עליה הכלח. הוא האשים את מנהיגי הנוער הציוני שמעוררים בכוח את בעיית היהודים, מרחיקים את הנוער מהחברה הדמוקרטית של המדינה. בקיצור, הדביק אליהם את התו „בוגדים בעמם" באשר מפריעים למפלגה הקומוניסטית להבליע את היהודים בגוף האומה.

מגמת המאמר, ההצעה להטמיע את שרידי היהודים שניצלו מכיבשני אושוויץ, התמיהה את היהודים אך לא צוננה את להט התענינותם בציונות. גם הרצאתו של לסלו הנדל, בוגר הגימנסיה, בשם „מה קרה כאן בשעה שהייתם מורחקים מבתיכם", הרצאה על פעולות ההצלה משכה קהל רב. ה Néplap הגיב חריפות. פרנץ האידו, עיתונאי יהודי קומוניסטי, תקף את „הנימה הפשיסטית, ואת התעמולה המנסה להרחיק שיכבה ניכרת של הציבור מאחדות האומה" (ההונגרית, כמובן). בהמשך המאמר מיתן הכתב את טון התקפתו כי הוא עצמו חש בכך שהגדיש את הסאה: „אין אנו מערערים את זכות קיומה של הציונות. זכותם של הציונים להקים להם מדינה משלהם, אך אינם רשאים לגנות את ההתבוללות, על מנת להגדיל את המחנה שלהם..." אכן המרצע יצא מן השק: הציונות היוותה גורם מפריע בפעולות הגיוס של הקומוניסטים בקרב העדה היהודית.

ב 29.6.1945 השיב פרנץ האידו למכתבי הגנאי שקיבל מקוראיו, מכתבים בהם הואשם באשמת אנטישמיות על אף היותו יהודי. במאמר: „מה קרה כאן מאז שאתם שוב בבית", כתב: „כתוצאה מהתעמולה הציונית הצעירים היהודים מוציאים את עצמם מכלל אירגוני הנוער ההונגריים. הציונים אשמים בכך שהנוער היהודי אינו מוצא שפה משותפת עם הנוער ההונגרי למרות שכבר חדשים רבים עברו מאז השחרור..."

הנוער היהודי לא שכח, כמובן, את מעשיהם המבישים של הצעירים ההונגרים, חברי המפלגה הנאצית, שהטרידו והכו את היהודים בימי המלחמה. הנוער היהודי הוסיף לבקר במועדוני הארגונים הציוניים בדברצן.

לעתים נדמה היה ליהודים שמגמת ההתקפות על הציונות היתה דווקא לטובתם. הם הפיגו את המתיחות ששררה בציבור הנוצרי בגלל המשפטים נגד משתפי הפעולה. בכנס המגורשים לשעבר שנתקיים ב 23.4.1945 באולם המלון „השור הזהב" תקף אז אישטוואן סאבו, מזכיר המפ' הקומוניסטית, את איגוד היהודים על היותו מדינה בתוך המדינה. כן הותקפה אז העדה היהודית הקטנה מפני שאינה משתתפת בעבודות הציבוריות לפינוי ההריסות. „יפנו את ההריסות אלה שהיו אחראיים להרס" — השיבו היהודים בכעס. ובכל זאת כדי לסתום את פיות המקטרגים הקים האיגוד יחידת עובדים שהשתתפה בפינוי ובשיקום.

בקיץ 1945 הוצאו מקבריהם הזמניים עצמות האחים שנרצחו לפני השיחרור על ידי הג'נדרמים באפאפא, ונקברו בטכס מלא בבית העלמין של הקהילה.

לקראת ספטמבר שוב נקרעו הפצעים שטרם הגלידו כליל. הגיע השעה לפתוח את בתי הספר ולרשום את הילדים. הורים ומחנכים העבירו את הגדיים שנותרו מצאן הקדושים תחת שבטם. האבדה היתה איומה. מבין 300 הילדים המגורשים שבו רק כ 100. גם שורת המחנכים נידלדלה. משפחת מוריס וינברגר הושמדה כולה. לא חזרו המורות: אילנה ברנא מבית נוימן, אילנה בריף, הגב' מתי, סרנה לוסטיג, רוז'י קליין.

המורה, אשת מיקשא אלמשי, העלתה בשיר אבל נוגע ללב את זכר המורים והמורות, הגב' דנציגר, ארנקה גרינברגר, אולגה הירש מבית קראוס, אלמיר פינקלשטיין; כן ביכתה את 200 ילדי ישראל היקרים המסולאים בפז, שנגרפו בנחל האבדון.

מבין מורות בית הספר האזרחי לבנות לא חזרו יוזה ב"ק, ברטה פרידמן וגיזלה מושקוביץ וכן מאה נערות מגיל 10 עד גיל 14.

בסוף אוגוסט הוחלט לכנס את הילדים שנותרו לפליטה בבית הכנסת הקטן ברחוב קאפולנש לתפילה חגיגית לקראת פתיחת שנת הלימודים.

במקום בו התקיימו פעם בשבתות תפילות הנוער במעמד 500 צעירים — התכנסו עתה מתי מעט, אודים מוצלים מאש. המורה פאול קארדוש נשא דבר ברכה לתלמידים והעלה את זכר הנעדרים. בקול חנוק דיבר האיש, שהוא עצמו שיכל את הוריו, את רעיתו, את פריקה, בנו יחידו ואת הגמנסיה בה השקיע כל אונו וכשרונותיו. כן סיפר על „הציפור הכחולה" של מטרלינק. „כשם שגיבורי הסיפור הקטנים החיו בריכוז הגיון־לבם את הסבא ואת הסבתא שלהם, כן התרכזו גם אתם בשעה זאת לזכר יקיריכם והחיו אותם לרגע בדמיונכם".

הגמנסיה סגרה את שעריה לעולמים. לסלו קארדוש ד"ר, אחד מעמודי התווך של בית הספר, הספיד במלאת 25 שנה לייסודו את המוסד, מחנכיו וחניכיו. מחרוזות דבריו,

שפניני סגנונו נחרזו מאגלי דמעות מובאת מלה במלה בנוסח ההונגרי המקורי.

שנת 1945 היתה שנה קשה. האיגוד עמל כדבעי והשיג את משימותיו ובעיקר בשטח החינוך, בסתיו אותה שנה החליטו שני אירגוני יהדות דברצן: איגוד היהודים וברית עובדי עבודת פרך לשעבר להתפרק ולפנות מקום למסגרת המסורתית של חיי היהדות: לארגון הקהילתי. אכן בסוף ספטמבר התארגנו שוב שתי הקהילות: הסטאטוס־קוו וזו של החרדים. לחבר הפקידים של הראשונה נבחרו: לראש הקהל ליאו צ׳נגרי; סגניו: ארמון מזו ואוגן סבאדוש; גבאים: יוסף ברקוביץ, ארנו צ׳נגרי וארתור שווארץ ד״ר שקיבל עליו שני תפקידים נוספים: יו״ר ועד ההורים והאחראי לחברא קדישא.

גם בקהילה החרדית נתקיימו בחירות. לראש הקהל נבחר יעקב שווארץ; סגניו: ארנו הירש ואלדר רוזנבאום; גבאי: ארמון גולדשטיין. כדיין שימש פייבל רוזנברג ואילו משרת הרב נשארה פנויה עד קבלת החלטתו הסופית של הרב שלמה שטרסר.

פעולות שתי הקהילות התרכזו בביסוס החינוך היהודי.

ילדי השבים למדו כל הקיץ בשנת 1945 בקורסים מיוחדים למלא את החסר בלימודיהם. הקורסים אורגנו ע״י השלטונות הממלכתיים ובהם השתתפו גם ילדים נוצריים, בני פליטים שהשתקעו בדברצן. הלימודים התיכוניים נתקיימו בבנין הקולג׳ הפרוטסטנטי הישן ומורים בני דתות שונות הורו בהם. ילדי בתי הספר העממיים גם הם השלימו את לימודיהם בבנין בית הספר של הקהילה האורתודוכסית.

בניני מוסדות החינוך ניזוקו קשה בימי המלחמה. ב 1942 הוחרמו ע״י הצבא ושימשו אכסניה לחיילים. ב 1944 שימשו משכן ליושבי הגטו. לאחר הגרוש חובל בהם ע״י האספסוף. לאחר שובם של אנשי פלוגות העבודה שימשו שוב אכסניה לרווקים שבחבורה. הרהיטים והציוד נגנבו או נשברו, השמשות חסרו ומסגרות החלונות והדלתות נעקרו מציריהן. המורה ארנו שטיינר, שנקטעה רגלו באוקריינה, ניגש במרץ לשיפוץ בית הספר של העדה החרדית. בסיועו של המפקח לאיוש אורמוש השכיל לרהט מחדש את המוסד. נגרים מקומיים תיקנו את הספסלים שהוצאו מכלל שימוש בבתי הספר הכלליים. המורות פירושקה וויס מבית פירט, סרנה ברקוביץ, הגב׳ אלמשי ושטיינר כמנהל, קיימו קורס לילדי שתי הקהילות בחדש הקיץ.

בגלל מיעוט הילדים הועלתה ההצעה מטעם דזידר גאבור, מנהל בית הספר של הסטאטוס־קוו — לאחד את שני המוסדות ולחנך את הילדים ברוח מוסד החרדים. הללו התנגדו עקרונית וכך נפתחו שני בתי ספר עממיים. דזידר גאבור שימש מנהל גם לעממי וגם לבית הספר הטרום־תיכוני (אזרחי) לבנות. ומאחר שב 1945 הונהגה רפורמה בחינוך במדינה והעממי הפך למוסד שבו שמונה כיתות — התאחדו בית הספר העממי והטרום־תיכוני של קהילת סטאטוס־קוו. 203 ילדים נרשמו למוסד בו למדו בנים ובנות יחד באותה כיתה. מורי המוסד היו מלבד דזידר גאבור המנהל: סרנה ברקוביץ, ארתור ארנפלד, אילנה בודאי, מגדה גאבור, מרתה גוטפרוינד מבית גרינהוט, לנקה בלייר ד״ר

(נשואה למר הברמן), אנה הורוואט, מוריס איש־ביתי, אנדרי קובץ׳, לסלו לווי, לסלו רונא, פאולה רוזנברג, יוסף שטרן, אירמה שטרן מבית פיליצר.

מורי הגמנסיה היהודית שנסגרה עברו רובם לערים אחרות ורק בחלקם הוסיפו לעבוד בשטח ההוראה. לסלו קארדוש ד״ר, שקיבל משרה ממשלתית חשובה, עבר לבודפשט, עזרא גרוס ולסלו גונדא ד״ר הוזמנו להורות בגימנסיה היהודית בבודפשט, אלכסנדר ואג ד״ר זכה במשרה רמה בפיקוח המחוזי של הבירה; יוסף אדלר ויוסף ברקוביץ עברו לעיר אגר והורו במוסד על־תיכוני. אמיל אדם עבר גם הוא לבודפשט ועבד כמורה לזימרה וכמנצח.

לאחר מאמצים מרובים נפתחה שנת הלימודים החדשה ובעיית החינוך עלתה על דרך המלך. עתה פנו ראשי הקהילה הגדולה לאירגון חיי הדת בהתאם למסורת המפוארת של יהודי דברצן. הואיל והרב מאיר וויס ד״ר עלה לארץ ישראל נבחר רב חדש במקומו. המועמד היחידי היה מיקשא וויס ד״ר, שקשרי ידידות קשרוהו אל רבים מבני הקהילה. בילדותו עשה כמה שנים בגמנסיה ובימי הכיבוש הגרמני היה בגטו של העיר. פעולתו המסורה בימים הקשים עשתה רושם טוב מאוד על חברי הקהילה.

הרב שלמה שטרסר עזב גם הוא את המדינה ובמקומו נבחר מיקשא שטרן שנשא את נכדתו של הרב שטרסר לאשה.

הימים הנוראים בשנה הראשונה לאחר הגרוש נחוגו באוירת דחילו ובסימן הזכרונות האיומים שעברו על הקהילה. ביזכור של יום כיפור הועלו זכר העבודה בבית הכנסת של קהילה מפוארת בת 10,000 נפש וזכרם של בני המשפחה שנספו. גם הקירות געו בבכיה יחד עם הקהל שמאן להתנחם ולהירגע.

לאחר החגים אמרה ההנהלה לערוך בדק בית בבית הכנסת הגדול ולתקן את הפרצות בכיפת הבנין. הוקם הפיגום כשפרצה דלקה גדולה, ועד שהגיעו וכבאים — היה הכל למאכולת אש. רק הקירות המפויחים נותרו. לאחר ויכוחים מרים וממושכים הוחלט להרוס את שרידי הבנין. מוטב להרסו מלהשאיר את קירותיו שישמשו לצרכים חילוניים וזרים. בחורבן בית הכנסת היה משום סמל לחורבן הקהילה.

בחודש אוקטובר הוקם באופן רשמי סניף ההסתדרות הציונית בדברצן. מי שעבר את דרך הייסורים של יהדות אירופה לא יכול להישאר אדיש לגורל עמו שחייו נתחדשו בארץ אבותיו; ובייחוד בשנים בהן התנהל מאבק מר בין בריטניה והיישוב הקטן שלחם למען חידוש חייו הממלכתיים. באספה הראשונה הועלה זכרם של הנעדרים: יו״ר הסניף הקודם לאיוש ברונר ד״ר, סגנו: מיקלוש הרשקוביץ ועוד רבים שלא זכו לראות את הניצחון. ליו״ר החדש נבחר הרופא יוליוס ברטא ד״ר שפעל כנשיא ה„אומ׳קה״ לפני הכיבוש. מותו הפתאומי מנעו מלהגשים את תכניותיו. את תפקידיו ירש ארמון מזה שאירגן יחד עם חבר עוזריו הרצאות וכנסים. גם מבודפשט באו מרצים שריתקו את הקהל שהיה ער לכל בעיות היהדות בימים ההם.

במקביל עם תנועת „הנוער הציוני" פעל אחרי המלחמה גם אירגון מבוגרים בשם „העובד הציוני". היה לו סניף חזק בדברצן שהיתה עיר מחוז גדולה ובה עדה יהודית מתחדשת. „העובד הציוני" אירגן הכשרות, קורסים מקצועיים והקים מועדונים לפועלים. כתב העת שלו, „הפועל היהודי" אשר שימש ביטעון גם „לנוער הציוני" פרסם חדשות על ארץ ישראל, בה התנהל אז מאבק חריף נגד הכובש הזר. בגליון של יוני 1947 הופיע מאמר בשם: „דרך היהודים בערי השדה". נימה של דיכאון בקעה מתוך השורות הבאות: „קהילות מבוססות לשעבר ירדו מגדולתן, הצטמקו או התרוקנו כמעט כליל. אין להן בתי ספר משלהן והילדים אינם מקבלים חינוך דתי, יהודי." התנועה השתדלה עדיין למלא את החלל האידיאולוגי.

בקיץ 1947 ערכה תנועת „הנוער הציוני" את כינוסה השנתי בדברצן. בינואר 1948 נתקיימה חגיגת הזדהות עם מדינת היהודים, שעל הקמתה הוחלט בסוף השנה הקודמת באו"ם. כותב שורות אלה נשלח מטעם המרכז הציוני בבודפשט לשאת את הנאום החגיגי.

שתי קופות החולים של יהדות דברצן לא חידשו את פעולתן. ביטוח לאומי עמד לרשות החולים ונפגעי השואה זכו בטיפול רציני מידי מוסדות הג'וינט. מנהליו בדברצן: מוריס איש־ביתי, יוליוס ג'ולא־האזי וארנו הירש דאגו לכך שכל המוסדות הציבוריים של יהדות דברצן ייהנו מתמיכת הג'וינט. ארנו שטיינר, מנהל העממי של החרדים התברך בכך שבית ספרו מצוייד יותר מכפי שהיה לפני השואה. הג'וינט סיפק, לפחות בשנים הראשונות גם פת־עשר לתלמידים.

בפרק זמן שבין 1945—1948 נוסדו מספר מעונות לילדים יתומים ותלמידי חוץ בתנאי פנימיה. הג'וינט דאג לתקציב המעונות ואילו תנועות הנוער החלוציות סיפקו את המדריכים. ילדי המעון של „אגודת ישראל" למדו בבית הספר של החרדים. מעונה של תנועת „בני עקיבא" שכן בוילות ברחוב שימוני האלגנטי. החניכים זכו בחינוך דתי, וחלוצי גם יחד.

גדול המעונים היה בפיקוחה של תנועת „הנוער הציוני" ברחוב בסרמני בבנין ממשלתי. במשך שלוש שנות קיומו עברו בו כ 150—189 ילדים שנרשמו לבית הספר של קהילת הסטאטוס־קוו. המדריכים גיוונו את חיי החברה בהוראת העברית, מלאכת־יד ובפעולות תרבות שונות.

ועדת התרבות של החניכים המבוגרים פירסמה במשך הזמן ארבע חוברות בעברית ובאנגלית. בחוזר שלה, בה מסכמת את עבודתה במשך שנתיים, מדווחת הועדה: „כ 40 חברים השתתפנו בפעולה. המבוגרים שבנו כבר עלו ארצה ולוחמים בנשק למען עתיד מדינתנו הלאומית. אנו, שנשארנו עדיין, מתכוננים כאן ומכשירים את עצמנו לחיי עמל..."

מעון „הנוער הציוני" היה מאוכלס עד אפס מקום, דבר המעיד על כך, מה רבה היתה האהדה בקרב הציבור היהודי בעיר ובסביבה למפעל חיוני זה. החניכים הצעירים התרימו את חברי הקהילה לטובת מוסדם בהפיתם גלויות נאות מקושטות בתמונות.

והציבור נענה להם ברצון. מנהל המעון היה לסלו לווי. כמחנכים סייעו בידו: ארתור ארנפלד, בילא גרינוואלד, מרדכי שן, אימרה זיכרמן. כולם נמצאים עתה במדינת ישראל.

המעון של התנועה הוקם ברחוב פרנץ דיאַק. גם ילדי המוסד הזה למדו בבית הספר של קהילת הסטאטוס־קוו. הם הוכשרו לעבוד במלאכת הדפוס ושנתון בית הספר משנת 1947—48 סודר על ידיהם.

העיריה החדשה ופקידיה, שנתקבלו במקום הפשיסטים שברחו מערבה, התיחסו באדיבות וברצון טוב אל היהודים ואל שתי הקהילות. ראש העיר החדש, יאנוש מנש, שעלה למשרתו הרמה מתוך שורות הפועלים — יצר יחסים טובים עם ראשי הקהילות וקיבל את הפונים אליו בסבר פנים יפות.

הרב הראשי, מיקשא וויס ד״ר התגבר על אווירת הדיכאון ששררה בקהילה המצומקת. בדרשותיו הנאות, שהוסיפו נוי ונועם לסדרי העבודה בבית הכנסת, וכן בגישתו האדיבה אל צאן מרעיתו השכיל לקרב את היהודים אל חיי הציבור והדת. במשך שתים עשרה שנות פעולתו בעיר פירסם מאמרים ומחקרים מפרי עטו בעיקר בשבועון הדתי החדש: „חיים חדשים״ (Uj Élet). במחקריו על רבני הקהילה הקודמים נעזר גם מחבר הספר הזה.

הפעילות החברתית־פוליטית נתחדשה ביתר שאת ב 1946 כשהחלה בריחת היהודים ממולדוויה ומבסרביה, מחוזותיה המזרחיים של רומניה. בדרכם מערבה חנו בניראג׳־האזה ובדברצן. מזי רעב ולבושי סחבות הגיעו להונגריה. רגש הסולידריות שפעם תמיד בחזקה בלב יהודי דברצן לא הכזיב גם הפעם. שתי הקהילות הקימו ועד לתמיכת הפליטים. חברי הועד היו: לאו צ׳נגרי, קלמן פיליפ׳, אוגן צ׳נגרי, ארמון גולדשטיין, ארנו הירש, מיקשא וינברגר. בהתקבל קריאה טלפונית מהעיר ניראג׳האזה שקבוצת פליטים גדולה חונה במקום — חברי הועד נסעו לקראתם והעבירום לדברצן במכוניות. כאן צויידו במלבוש ובמזון ונשלחו ברכבת לבודפשט. השלטונות לא פעם הזהירו את הקהילה שתחדל מלתמוך ב„בריחה״ אך הסיוע לפליטים לא נפסק. עולי רומניה אלה הנמצאים עתה אתנו בארץ זוכרים מתוך הכרת טובה את מעשי אחיהם בדברצן. בשנות 1948 ו 1949 החלה בריחת יהודי דברצן. ראשונים יצאו ילדי המעונות אחריהם המבוגרים עם בני משפחתם. מאות יהודים נטשו אז את עירם ושמו את פעמיהם מערבה בעברם את גבולות צ׳כיה בדרכם לארץ ישראל.

ב 24.8.1948 נתגשם חלום שנרקם בהרבה הרבה שנים לפני כן. בו ביום נחנך בית החולים יהודי בדברצן. דורות חלמו על כך, תכננו תכניות ולא יכלו להביאן לידי הגשמה. גם מרפאתו הקטנה של אליוש פופר ד״ר לא יכלה להיהפך לבית חולים מפאת חוסר אמצעים. בסוף, לא הרבבה שחיו ברווחה, אלא שרידי הפליטה הגשימו את הרעיון באמצעיהם הדלים, במסירותם שלא ידעה גבול. ובעיקר בתמיכתו הנדיבה של הג׳וינט המוסד הרפואי שהוקם לזכרם של האחים שנספו בשואה ובמחנות העבודה מצא את

אכסניתו בבנין בית הספר לבנות שנסגר מחוסר תלמידות. בחגיגת חנוכת הבית נכחו כאורחים ראש העיר, פרופסורים מהאוניברסיטה, התובע הכללי, נציגי הצבא, המשטרה ותחנת מכבי האש. מ. בקרמן ומ. יעקובסון ייצגו את הג׳וינט; לאיוש שטקלר ושמואל פרנקל הכהן את קהילות בודפשט. לאו צ׳נגרי נשא נאום חגיגי נלהב. הוא תאר את תולדות המאמצים שנעשו למען ייסוד בית החולים ושלח ברכה חמה לעו״ד מוריס פייר, יו״ר הועד למען בית החולים שלא יכול להשתתף בשמחה מפאת מחלתו. לאחר דרשותיהם של שני הרבנים, ד״ר וויס ומיקשא שטרן עלה על הדוכן ראש העיר וברך את המפעל ואת יוזמיו בשם העיר דברצן. ששה חדרים וששים מיטות היו בבית היולדות במחלקת מחלות פנים והכירורגיה. המרפאה שרתה את החולים שבאו לשאול ברופאים לריפוי מחולותיהם. מנהל המוסד וראש סגל הרופאים נבחר מיקשא רוט ד״ר. בית חולים יהודי זה פעל כמוסד עצמאי כשנתיים. ב 1950 הולאם.

התמורות המדיניות שחלו בהונגריה ב 1948 הטביעו את חותמן גם על הקהילות דברצן ועל מוסדותיהן. בתי הספר הולאמו וההסתדרות הציונית נאלצה להפסיק את פעילותה. „קמה המדינה היהודית ואין עוד צורך בסניף הציוני״. בטלו גם מעונות הילדים פרט לאלה שעמדו תחת פיקוחו הישיר של הג׳וינט. אכן בתי הספר והמעונות בין כה וכה התרוקנו מהחניכים שרובם יצאו את המדינה או ברשיון או בעזרת „הבריחה״.

ב 1950 בוטלה גם האוטונומיה של הקהילות. מה שלא השכילו לעשות היהודים בהיעדר שיתוף פעולה וקנאות — עשתה הממשלה בפקודתה: שתי הקהילות התאחדו.

גם בשטח הכלכלי חלו תמורות כבירות. כל המפעלים והעסקים הולאמו. דבר זה פגע מבחינה דתית בחרדים שלא היו מוכנים לותר על מנוחת השבת. ובמשטר קומוניסטי לא קל להיעדר ממקום העבודה.

הוחלט להקים קואופרטיבים מבני העדה החרדית. היעיל והפעיל מבין המפעלים השיתופיים שלהם היה זה שייצר שימורי בשר והוקם בבנין בית המלאכה ע״ש פאנט. שלושים איש נכנסו למפעל, 12 מוכרי אווזים, 10 קצבים ו 12 עוזרי קצבים. הקואופרטיב השיג את שתי מטרותיו: הבטיח את מנוחת השבת וייצר שימורי בשר שונים כשרים למהדרין. הקהילה קבלה חלק מהאגרה שנגבתה עבור הבשר. לטיב הנקניקים יצא שם בעיר עד כי נוצרים נמנו עם לקוחות המפעל.

בראשית שנות החמישים שוב התהפך הגלגל על יהדות הונגריה ובתוכה גם על יהדות דברצן. כתוצאה מהקרע שחל ביחסים בין רוסיה ויוגוסלוויה גברה הדיקטטורה של ראקושי. סימנה הראשון היה פרשת רייק המפורסמת. מנהיגים יהודים נאסרו, ביניהם לאיוש שטקלר, ראש קהילת בודפשט ולאו צ׳נגרי, ראש קהילת דברצן. משפט הרופאים היהודיים במוסקווה יצרה אוירה אנטישמית בהונגריה. מיד אחר כך נעקרו מאות יהודים ממקום מגוריהם והועברו למגורי כפיה נידחים. רבים מהם היו יוצאי אושוויץ. הרב מיקשא וויס ד״ר פעל רבות למען האומללים הללו. ביקר אצלם, עודדם וניסה לגאול

אותם ממצוקתם. במו עיני קראתי את מכתבי התודה הרבים שנשלחו אליו מהניצולים.

ב 1953, לאחר מותו של סטאלין, חלה „הפשרה" רצינית. המגורשים שוחררו, ביניהם גם לאו צ'נגרי. ושוב נרגעו הרוחות ורווח ליהודי דברצן.

לא זה המקום לתאר את התמורות שחלו ב 1956. משטרים וממשלות נתחלפו ושוב נתחדשה הבריחה. גם מדברצן יצאו מספר יהודים מי ברשיון מי בחשאי, מי לארץ ישראל מי אל מעבר לים. ב 1957 עזב את העיר הרב וויס ובמקומו נבחר אישטוון וגהאזי ד"ר שכיהן בעיר עד 1963. באמריקה הדרומית במקום כהונתו החדש פירסם חוברת על תולדות יהודי דברצן. בקטע המוקדש לשנות 1956—1957 כתובות השורות הבאות: „המאורעות זעזעו שוב את קהילת דברצן. רבים היגרו ועזבו את העיר. במקומם באו יהודי העיירות הקטנות ממחוזות האידו וסאבולץ', באשר המחוזות הנ"ל היו מרכזי האנטישמיות במדינה." אכן מספר חברי הקהילה לא פחת אך אחוז הותיקים, ילידי המקום ירד עוד יותר.

ולמרות זאת שוב התאוששה הקהילה: אוירת המקום ומסורתו עשו, כנראה, את שלהן. ב 1958 הונח היסוד למצבה הגדולה שהוקמה לזכר קרבנות השואה. שנה לאחר מכן נחנכה היד בטכס מרשים. שופצו שני בתי הכנסת וכן בית העלמין בו הוצבו לוחות הזיכרון שהועברו לדברצן מהקהילות של המחוז שנעזבו ע"י יהודיהן. קהילת דברצן ובה כ 800—1000 יהודים היא השניה בגדלה בהונגריה לאחר קהילת הבירה. משרדיה מרכזים את פעולות הפזורה שנותרה לפליטה במחוזות שמעבר לנהר טיסא.

חיי הדת והתרבות של יהודי דברצן אם אינם תוססים לפחות ערים. חגיגות מתקיימות בז' אדר, בפורים. בט"ו בשבט ובחנוכה. בגליון מ 15.7.1964 של השבועון היהודי Uj Élet הופיע מאמר מענין של הקהילה הבוטחת בעתידה. ראשי הקהל היו לפי הסדר: לאו צ'נגרי, ארתור שווארץ ד"ר, עו"ד קולצ'אר. מזכיר הקהילה הוא דזידר גאבור, מנהל בית ספר לשעבר. ראשי הקהילה תרמו תרומה רצינית להופעת הספר הזה בהעמידם לרשותי פרטים והעתקי מסמכים חשובים. שלמי תודות להם עבור שיתוף הפעולה.

מספר פליטי החרב ששבו העירה לאחר תקופת הגזרות שנפתחה ב 1942 ונסתיימה בשואה הכללית נאמד ב 4000—4500 נפש. שני שלישים מהם נתפזרו בכל רחבי התבל. קבוצות גדולות נמצאות עתה בארץ ישראל, בארה"ב, בקנדה, באוסטרליה ובארצות אמריקה הלאטינית, רק מאות ספורות נשארו מהם בדברצן. הקהילה שנוסדה ב 1840 ובמרוצת הזמן הפכה למרכז דתי ורוחני לפרובינציה שלמה — היום רק צל צלו של עברה המפואר. מי נביא וידע התוכל להחזיק מעמד, התשכול לשמור על הגחלת שלא תכבה אורה? דבר אחד הוא ודאי: הדור השני והשלישי של יוצאי דברצן ידעו רק מעט מאוד על מעשי אבותיהם. להם, לאבות שיאריכו ימים, ועבור הדורות הבאים הצבתי יד צנועה זאת, חיברתי חיבורי זה כדי להנציח זכר מכורתם לעד.

XV

הקהילות מסביבת דברצן

ואהי להם למקדש מעט בארצות אשר־באו שם

יחזק׳ י״א ט״ז

„אם יש את נפשכם לדעת את המעין, ממנו שאבנו בין מיצרי־שאול... בטחון וכח־ברזל לשאת ולסבול בלי קץ ובלי גבול" במאות השנים ובימינו לעמוד מול עולם ומלאו — ובאמת. — „יש את נפשנו": נסורה־נא אל הקהילות הקטנות, אל מקדשי־המעט... וכאשר אחד מצאצאי־הקדושים האלה זוכה לקבל את פניהם, ומה יהיה תוכנן של השורות הספורות האלה לקראתן: בכי ונהי על דאבדיון ודלא משתכחין — או הגאוה על הירושה הקדושה המחייבת, או שניהם, כמו בכל דברי־ימי־עמנו. ואולי חייהם הם התשובה: מנין לנו הרצון והתקוה, וזכותם תגן עלינו לעולם...

מי היו האנשים האלה? קרבנות־מרצון לרעיון של „ויהי באחרית הימים", שכל כך איחר וכל כך הרבה דרש, או גבורי־מלחמת־מאה־דורות הם, מלחמה עם אלקים ואדם כדי לזכות בשם ישראל בברכת השם כאשר אותם „ימים" בכל זאת הגיעו? בשתי־הצורות, קרבנות וגבורים: כך אני רואה אותם — ותמיד אני רואה אותם, כך אני מרכין את ראשי לפניהם וכך אני מודה להם — וכולי אמונה שבזכות מלאה — על הגשמת חלומותנו, פלאי־ימינו, על פעמי המשיח, ועל ארצנו־מולדתנו, מדינת ישראל.

כי את מפעליהם הנהדרים של „הגדולים" אפשר אולי להבין: לפחות אמצעים חומריים עמדו לרשותם, ו„רק" אמונה, טהר, אהבת ישראל ותודעת השליחות היו חייבים לתת מלבם; והם באמת נתנו ונתנו... אבל מיסדי־הקהילות הקטנות האלה ומחזיקיהן, היהודים הקטנים בתוכן — רבונו של עולם, תזכור להם ולזרעם את עקדתם הבלתי־פוסקת! — רובם ככולם עניי־עולם, אשר חסר להם הפת בסלם גם להווה ומה נאמר על „המחר" שלהם, על הדאגה שליוותה אותם בכל שטחי־חייהם, אשר עבדו, במה שניתן להם לעבוד ומעל — כחם, ניהלו את מלחמת־קיומם עם רשעים קטנים וגדולים באווירה עוינת של שנאה ופחד. ואלה, שומרי־מסרת וחסרי־חינוך מסרתי גם יחד, בנו בית כנסת לפני שבנו בית לעצמם,

בנו מקווה והקימו תלמוד־תורה, לקרא „שמע ישראל", לקיים „ושננתם לבניך", ולשמר על „טהר המחנה". וכאשר התחזקו במעט, הושיבו רב עליהם והיכל ללימודי־קדש: בחמש מתוך שמונה הקטנות המוזכרות פה היתה גם ישיבה.

ואיך למדו בישיבות, בבית היוצר של נשמת־ישראל אלה?

מי יודע: על מי צריך לחבר שירי־תהילה קודם: על ה„מתמיד", גבורו הנצחי של ביאליק, אשר „ימים אכל" כדי שיוכל ללמוד תורה, או על זה שנתן את „הימים" האלה בתוספת „מעות־השבוע". אחד למד, כי „כך כתוב": והגית „בו יומם ולילה", והשני חסך מפיו ונתן, כי גם זה „כתוב בתורה". כך חיו הם, בשיתוף־פעולה מקודש על פי־התורה, עבור התורה, וכך קדשו אותה בחייהם ובמותם: יהא זכרם ברוך לעולם.

ואני מאמין באמונה שלמה, שבזכותם הגדולה של הקטנים האלה נתקימו בנו: „זוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני־בניהם" כמו שהתפללו זאת שלש פעמים ביום בכוון ציונה. וגם מן הדין היה להתגשם: „ושבתי את שבות עמי ישראל ובנו ערים נשמות וישבו ונטעו כרמים ושתו את יינם ועשו גנות ואכלו את פריהם. ונטעתים על אדמתם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם אשר נתתי להם, אמר ה' אלקיך." כי גם זה „כתוב".

והשורות האלה תהינה קדיש לכבודם ולזכרם של השמונה, אשר חברי היקר, משה אליהו גונדה הנציח את זכרם בתוך עבודת־הקדש שלו, בדברי ימי יהדות דברצן. יהי חלקו עם עושי־חסד לטהורים וקדושים.

ד"ר יוסף יצחק ברג

האידו־נאנאש

הגדולה מבין שבע עיירותיו של המחוז האידו מנוהלת ע"י מועצה לפי פקודת העיריות ההונגרית. רובם של 19.000 תושביה שייכים לכנסיה הקלויניסטית, המחזיקה גימנסיה לשם הפצת התרבות בקרב הנוער. כעיר־מחוז משמשת האידו־נאנאש אכסניה למשרדי ממשלה שונים, ביניהם בית־משפט שלום. רב התושבים עוסקים בחקלאות ובגידול בקר לכן אין תימה שמראה המקום, פרט לרחובות המרכזיים דומה לזה של כפר גדול. ענפי מלאכה אחדים של העיר התפתחו בסוף המאה הקודמת ועברו לייצור תעשייתי — ביזמת היהודים. התפרסמה בעיקר תעשיית כובע־הקש. בפרק זמן שבין שתי מלחמות העולם שלחו שלושים בתי־מלאכה מיליוני כובעים לשוק בעיקר לצרכי יצוא. המעמד הבינוני של העיר, שהיה מורכב מסוחרים, פקידים, מורים תיכוניים, עורכי דין ושופטים של בית המשפט, הבטיח את יציבות השוק המקומי. דברצן, שהוא עיר ואם במרחב ההאידו ומרכז קניות לכל הסביבה — היוותה תחרות קשה לסוחרי האידו־נאנאש.

ההתארגנות הקהלתית של העדה היהודית הקדימה את זו של יהודי דברצן. המתישבים

הראשונים הגיעו למקום בראשית המאה הקודמת. מספרם, במאה הנוכחית עלה על אלף. כבר בפרוטוקול של המועצה משנת 1815 רשומות טענות כלפיהם. אבות העיר באו לכלל דעה, כי קולר זה — התרבות היתר של בני דת משה — תלוי בצווארו של דויד פריד. חוכר זכיונות ממשלתיים זה, אדם עשיר ובעל השפעה, העסיק בבתי המרזח שלו חוכרי משנה מבני עדתו והללו חסו בצל כנפיו. הרשות הטילה על היהודים תשלומים כבדים, ביניהם את מס הסובלנות. למפקד המשטרה ניתנה הוראה לצמצם את שהיית היהודים שבאו לעיר לרגל עסקיהם.

בשנת 1816 הואשמו בני העדה בקניית סחורה גנובה. האיכרים — כך טענו המקטר־גים — מוכרים חיטה גנובה למוזגים היהודיים תמורת משקאות. מנוסח הפרוטוקול מסתבר דחקם של האריסים והצמיתים בימים ההם.

ברם הקהילה גדלה והתפתחה חרף כל המכשולים שנערמו בדרכה. ב 1825, שנה בה הוקם בית הכנסת, מנתה כ 20 משפחות. ב 1848 כבר 58 משפחות התגררו בעיר. בית הכנסת נבנה על מגרשו של נוצרי בשם מיקלוש אולה, בכספו של דויד פריד. מקומות הישיבה היו בבעלותו והשכרתם הגבירה את חילו של הגביר. המועצה ראתה ביהודים „פרה חולבת", מקור הכנסה חשוב וניצלה את מעמדם שהיה נחות מבחינה משפטית. ב 1837 ביטלה המועצה את „דמי השוק" כדי „להגביר את חרותם של תושבי מחוזנו" — בלשון ההחלטה. הנחה זאת, כמובן לא ניתנה לתגרים היהודיים. משטר האבסולוטי הנאור שהונהג במדינה לאחר דיכוי ההתקוממות ב 1849 שיפר גם את מצב היהודים והבטיח את התקדמותם החמרית. במקום בית הכנסת הישן שנשרף הוקם בנין חדש ב 1862.

בקונגרס קהילות הונגריה, שנתקיים ב 1868־1869 ואשר בו נתפלגה יהדות המדינה לשני מחנות, בחרה לה קהילת האידר־נאנאש במגמה החרדית ודבקה בה עד חורבנה. רבה הראשי היה מ 1862—1898 ישראל אפרים שרייבר, תלמיד חכם שספרו „אפסי ארץ" היה ידוע בחוגי האדוקים. בימיו הוקמו מוסדות הקהלה החשובים ונתבסס ארגונה. ב 1877 נפתח בית הספר העממי וב 1884 התלמוד תורה. ב 1887 החלה לפעול קופת גמילות חסדים לעזרת הנצרכים. ב 1892 אישר משרד הדתות את תקנון הקהילה. בהתאם לכך מתנהלים חיי העדה ע"י ראש קהל, הנהלה בת שבעה ומועצה בת אחד עשר חברים. התקנון שאושר הפלה לרעה את פורצי הגדר: „מי שמטבחו אינו כשר או פוגע בכבוד הרב פסול מהיות גבאי או חבר מועצה. זכות הצבעה מגיעה רק לאלה המשלמים שלושה פורינט מס שנתי". עם עליית רמת החיים ועם הרחבת שרותי הקהילה עלה גם המס. הכנסות הקהילה הורכבו ממסים ישירים, מדמי שחיטה, אגרות שונות, נדרים ותרומות של החברים.

ב 1898 נפטר הרב שרייבר וכיורשו נבחר חתנו הרב בן־ציון הלפרט שכיהן במשרתו עד 1918. בימיו יצאה הקהילה למרחב והתעצמה מבחינה חמרית ומספרית. כ 160 משפחות, כלומר כ 700 נפש חיו בעיר. תשעים ילדים למדו בבית הספר בשנת הלימודים 1900/1901.

בימי כהונתו של מוריס שכטר כראש הקהל הוחלט בשנת 1908 לנהל את עניני הקהילה ואת הפרוטוקול בהונגרית במקום היידיש, שהיה נהוג עד אז. הדור החדש. אשר שפת המדינה היתה כבר שגורה בפיו לא נפל מאבותיו בדבקותו במסורת ובקיום קפדני של המצוות. ההחלטה, שלא היה בו שמץ של רצון להתבולל, נראתה כהתגרות וכבגידה בעיני החסידים שעברו לגור אל העיר מהכפרים הסמוכים. תגובתם היתה מהירה ונמהרת: פרישה מהקהילה והקמת אירגון קהילתי נפרד בשם „חברת משניות". הסכסוך שעורר התרגשות רבה יושב ע"י התערבות הלשכה המרכזית של קהילות החרדים. הקבוצה החסידית הקימה לה מנין, אך לא פרשה מהקהילה־האם. היא שילמה מאה כתרים לשנה לקופה כפדיון לנדרי חבריה בשבתות. תמורת זאת נבחר אחד משני השוחטים לפי טעם החסידים.

לאמיתו של דבר לא טעמים רעיוניים ודתיים גרמו לפרישה אלא, כבשאר הקהילות סיבות אישיות. הן קהילת האידו־נאנאש התה שמרנית ולא התנגדה למנהגי החסידים. לא רק כלי הקודש, אלא גם בעלי בתים נכבדים לבשו קפוטה ארוכה ושטרימל בצאתם לרחוב, לבוש שהיה נדיר ביותר בקהילת דברצן.

לבוש „מזרחי" זה של יהודי האידו־נאנאש היה כקוץ בעיני התושבים ומאוס על הנכבדים הנוצריים שבאו לבקר בעיר. ולא רק פשוטי העם, שהתחנכו על ברכי משפטים קדומים כלפי היהדות, פתחו פה בלשון גידופים אלא גם אישי ציבור נכבדים. גם ויקטור ראקושי, הסופר הנודע, ונציג העיר בפרלמנט ההונגרי לא חסך את שבט בקרתו מהיהודים. פשוטי העם בהאידו־נאנאש היו כה שרויים באמונות תפלות ושנאתם לישראל היתה כה עזה שפעמים זה אחרי זה טפלו על היהודים את שקר עלילת הדם. בימים שלפני פסח בשנת 1911 נשלח שולית סנדלר לחנותו של יצחק גליק. משלא חזר מיד אל הסנדלריה פשטה הסברה שהיהודי רצחו נפש. קהל רב נהר אל החנות והגיעה גם המשטרה. סברת לשם פיזור ההמון? טעית. השוטרים באו לערוך חיפושים וחקירה. לאכזבת ההמון המוסת נמצא הנער ובועת הסבון של העלילה התפקעה. מספר חדשים לאחר העלילה הזאת קמה מהומה חדשה. ילד ואחותו הקטנה נשלחו לחנותו של אותו יצחק גליק. הילד נכנס לחנות והילדה חיכתה לאחיה בחוץ. משלא יצא אחיה מהחנות רצה הילדה הביתה בבכי שאחיה נעלם. אכן הילד יצא מהחנות בדלת האחורית שכח על אחותו שהמתינה לו ושרך את דרכו לעבר אחד ממשקי הסביבה. הורי הילדים והשכנים הזעיקו את דיירי האיזור להתנפל על היהודי שרצח, כביכול, ילד נוצרי. ושוב הופיעה המשטרה, דרשה, חקרה, חיפשה אחרי הילד האבוד ועשתה שמות בבית היהודי. הילד לא ידע על המהומה רק בערב חזר לבית הוריו.

בזאת לא נגמרה הפרשה. מוריס שכטר, ראש הקהל פירסם ב 8.9.1911 מאמר חריף בשם „קידמה לאחור" ליומון המקומי. המחבר גינה את התנהגות הציבור הנוצרי, הוכיח את המשטרה שהותעתה פעמיים על ידי הודעות כזב שנמסרו לה במזיד; האשים את

איגוד המורים הפרוטסטנטים שחבריו אינם עושים די למען עקירת האמונות התפלות מלב הנוער. המכתב הגלוי עורר פולמוס חריף בעיר. איגוד המורים ודובר המשטרה השיבו בכעס לראש הקהל וזמן רב עבר עד שנרגעו הרוחות. העובדה שעלילת השוא חזרה ונשנתה והמשטרה התיחסה אליה ברצינות מעידה כמאה עדים על יחס החברה אל יהודי המדינה בכלל ויחס תושבי נאנאש אל שכניהם בני דת משה.

המלחמה שפרצה ב 1914 פגעה קשות גם ביהודי המקום ודרשה מהם קרבנות כבדים. כמאה צעירים התגייסו ורבע מהם מתו בקרבות או במחלות בהן לקו בימי שרותם בחזית. ב 1918 נפטר הרב בן־ציון הלפרט. בנו, שלמה, רבה של סטמר—ארדוש, ירש את משרתו. מפעל חייו של הרב הצעיר, תלמיד חכם גם הוא כאביו, היה הקמת ישיבה בעיר שהתקיימה עד ימי השואה. כארבעים בחורים למדו במוסד.

ארנו כץ, יו״ר ועד ההורים שקד על טיפוח התלמוד תורה במקום. ביזמתו הוקם מבנה מרווח בחצר בית הכנסת ששימש משנת 1922 אכסניה ל„חדרים״ הפרטיים שנוסדו בעיר. הדרדקים למדו בארבעת האולמות של הבנין בתנאים סניטריים מניחי דעת. מאז פעל המוסד תחת פיקוחה של הקהילה.

ראשי הקהל במאה ה 19 נימנו, כדברצן, אל מעמד בעלי המחוזות ואל החוכרים העשירים. פטר פופר סגר את רשימת ראשי הקהל שנמנו עם בעלי המשקים. יורשיו: מרסל גרינבוים, יוליוס בונצל, ישראל רייכמן, הרמן דויטש, אלכסנדר בוימן, מוריס שכטר, הרמן ארנשטיין, מרטין גליקליך ודזידר רוזנברג היו חרשתנים או סוחרים אמידים.

אישי צבור וגבאים חשובים היו: מוריס דויטש, אלפרד רוזנברג, מיכאל כץ, יעקב הרבסט, שלמה שטרן, בילא גרינבוים, ארנו כץ, הורשטיין, מרטין איז׳אק, יעקב גליק, שמואל וייס.

סך הכל של תקציב הקהילה בשנות העשרים נע בין 25.000 ל 30.000 פנגה. על האדמי־ניסטרציה חלש המזכיר לאיוש אורנשטיין ששימש גם גבאי הקהילה.

בראשית שנות העשרים העתיקו אחדים מראשי העדה את מקום מושבם לדברצן, כשם שעשה איגנאץ קליין בעל אחוזה בהאידו־נאנאש שמונים שנה לפני כן. כמוהו כן גם החדשים, מוריס שכטר, ארנו כץ תפסו עמדות חשובות בקהילת החרדית בדברצן.

הישיבה נוהלה ע״י הרב שלמה הלפרט. עד בניית מבנה התלמוד תורה שימשו חדרים קטנים ועלובים אכסניה לתורה. מלמדים ידועים היו רב חיים מדברצן שהיה חמור וקפדן, עמנואל ברקוביץ, הנריק פרידמן, רב חיים לב, אליעזר איילוביץ, שלמה דוידוביץ והרמן פקטה. מורה ותיק היה בהאידו־נאנאש איגנץ קליין. קפדן היה האיש ובשנת 1907/1906 חייב את כל תלמידיו להישאר לשנה שניה באותה כיתה על מנת להעלות את רמת ידיעותיהם. עובדי הוראה אחרים היו: ישראל קאלוש, אמה וויס אילנה שמואל, מרים פקטה, שמואל גרה, ארנו שלזינגר, ארמון רונא, אילנה גשפר.

בית הספר שהעסיק עד 1920 שני כוחות הוראה — התרחב ומספר מוריו עלה לשלושה.

הלימודים נתקיימו, מחוסר מקום, גם אחרי הצהרים כששתיים־שלוש כיתות קטנות למדו בעת ובעונה אחת בהשגחת מורה אחד בחדר משותף.

השוחטים שימשו גם כבעלי תפילה. אחדים מהם התפרסמו כחזנים גדולים. ו.ת׳יק החזנים היה בריש גולדשטיין מקהילת סאנץ. ב 1906 עלה ארצה והשתקע בירושלים. חזן מפורסם היה אשר וידר. בנו, יהושע, נבחר לחזן בקהילת דברצן ומשם היגר לאמריקה שם עלה לגדולה ונעימותיו שהוקלטו נתפרסמו בכל רחבי העולם. הרמן יעקוביביץ נבחר לחזן בשנות העשרים. הצדיק ואיש החסד ניצל בימי השואה וחזר עם משפחתו מהמחנה באוסטריה. לאחר שהרב שלמה הלפרט היגר לאמריקה ב 1948 הוא, החזן שימש כדיין בקהילה. בהתנסותו בגלי האנטישמיות שגאו בהונגריה מאֵן להישאר בגלות. עוד בשנה ההיא נטל את משפחתו ועלה לארץ ישראל.

האוירה האדוקה ששררה בקהילה לא איפשרה לאינטליגנציה, שמספרה לא היה רב, לתפוס עמדה מכרעת בחיי הציבור.

חלקם של היהודים בחיי הכלכלה של העיר היה ניכר ומרשים. הם היו יוזמי המפעלים השונים בהאידו־נאנאש. בה״ח לצביעת גבעולי הקש סיפק חומר גלמי לעשרות בתי המלאכה לכובעי קש. למעלה ממחצית החנויות הגדולות לאפנת גברים ונשים, בתי המסחר לעורות, חרסינה, כהל, עצי בנייה ורהיטים היו בידי בני הברית שבחריצותם השכילו לעמוד בתחרות עם הצרכנות הנוצריות שביקשו לדחוק את רגליהם מהמסחר.

פעולות התרבות של העדה היו משולבות בתוך המסגרת הדתית של הקהילה. הנוער ערך חגיגות בחנוכה ובפורים ואילו החברא קדישא ערכה מסיבות בז׳ אדר. הפעילות החילונית חדרה לחיי הקהילה עם התארגנות התנועה הציונית. משאישרה הממשלה את תקנון ההסתדרות הציונית — גם שוחרי ציון שבעיר נאנאש החלו להתארגן ולהקים אגודה. ההנהגה השמרנית לא ששה לקראת התארגנות זאת. אך לא היה אל בידה למנוע הקמת סניף במקום. אוסקר וולף היה נשיא הסניף, סגנו לאיוש אורנשטיין ואוגן קפץ׳ היה המזכיר. באביב 1934 ערך הסניף הציוני חגיגת ט״ו בשבט באולם המסיבות של בית הקפה אשר בבעלות לוי קון. בחגיגה השתתף גם לאיוש ברונר ד״ר, נשיאו הותיק של איגוד ציוני דברצן. מלבדו נשא נאום מרשים גם לאיוש אורנשטיין. השבועון הציוני Zsidó Szemle לא קימץ בשבחים בהזכירו את החגיגה הנאה.

בראשית שנות השלושים החלה תסיסה חברתית בקהילה: דור הצעירים ביקש את חלקו בהנהלת העדה. התארגנות הצעירים נשאה פרי ודזידר רוזנברג, ראש הקהל נאות לתת להם דריסת רגל בהנהלת הקהילה.

המשבר הכלכלי הגדול שהתחיל ב 1930, האנטישמיות הגואה, ההגבלות והגזרות שהיו מנת חלקם של יהודי הונגריה בסוף שנות השלושים פגעו קשה גם בקהילת האידו־נאנאש. משפחות רבות נידלדלו וגדל מספר הנצרכים והנזקקים לעזרה. חברי קהילת

החרדים, שידעו יותר מאחיהם המתבוללים שאין שעור לצדקה שאדם נתבע לתת, — לא חסכו מאמצים להקל על סבלם של מוכי הגורל. הם עזרו ביד רחבה למגוייסים לעבודת פרך שרוכזו בעיר על מנת להישלח לאוקראינה. גם צעירי העדה לא נמלטו מגורל אחיהם. בשנות 1943/1942 גם לנאנאש הגיעו ההודעות הרשמיות על מות הבנים מנכר. כסיבת פטירתם נרשם הביטוי הציני: חולשה כללית. המצב הורע מיום ליום. על כיבוש המדינה ע״י הגרמנים נודע מפי מפקד המשטרה. ב 19.3.1944 הזמין אליו את הרב הלפרט וציווה לו להורות לעדתו לא להיראות ברחובות העיר. למחרת היום הופיעה יחידת ס. ס. בעיר והתאכסנה באולם ההתעמלות של הגמנסיה. „בשעות הערב יצאו החיילים הנאציים לרחובות העיר ותלמידי התיכון והנוער הריעו לכבודם בהתלהבות" — כותב לאיוש אורנשטיין בדווחו על כיבוש העיר ע״י הגרמנים.

מבול של הוראות, גזרות ניתך על ראש היהודים. עד מהרה ניצטוו לנטוש את בתיהם ולעבור אל תחום הגטו שהשתרע ברחובות מסביב לבית הכנסת. בינתיים נשלחו צווי גיוס לגברים שעדיין נמצאו בביתם, בחיק משפחתם. ב 18 ביוני פונה הגטו. הישישים והתשושים הועברו בעגלות, השאר הובלו ברגל אל תחנת הרכבת והועלו על קרונות המשא. הפינוי בוצע בחשכת הלילה ע״י ג׳נדרמים הונגרים חמושים ברובים מכודנים. המגורשים הועברו לדברצן אל מקום ריכוזם של יהודי מחוז ההאידו. חלקם, המאושרים, הועברו לאוסטריה; רובם לאושוויץ.

ב 1945 שבו שרידי השואה אל בתיהם לחדש את חיי הקהילה. הרב שלמה הלפרט, שחזר גם הוא מהתופת הנאצי, ניסה לשקם את הריסות קהילתו — ללא הועיל. ב 1948 עזבו רוב יהודי נאנאש, ביניהם גם הרב, את הונגריה. ב 1957 עזבו גם השרידים האחרונים את העיר ועלו ארצה. באותה שנה נסתם הגולל על קהילת הצדיקים והטהורים. יהי זכרה חרות לנגד הבנים שנותרו לפליטה מהתבערה!

באלמז־אוי־ווארוש

כפר גדול שנוסד עוד בימי הביניים. נהרס בימי פשיטות הטטרים ונבנה מחדש. לכך רומז שמו, (אוי־וארוש, פרושו: עיר חדשה). גורלו היה כגורל העיר השכנה, דברצן. הרשויות שמשלו בו התחלפו תכופות. הכפר היה בבעלות ברונים, נסיכים ומלכים, חליפות. הוא נמצא לאורך מסילת הברזל המובילה מדברצן לטיסא־פירד, דרום־מזרחית ממדבר הורטובאג׳י. במאה ה 19 יישבו אדוני הכפר, הרוזנים מבית אנדרשי, איכרים גרמניים מוירטנברג בתחום הכפר. הגרמנים הפרוטסטנטים האלה התבוללו בתוך הרוב ההונגרי שהיה גם הוא קלוויניסטי. מספר תושבי הכפר, שהיו רובם איכרים או פועלים חקלאיים שעבדו באחוזות הכנסיה ושל חוכרים יהודיים, הגיע בין שתי המלחמות ל 17.000 נפש.

הסופר ההונגרי הנודע, פיטר ורש, הנו יליד הכפר. בספריו תאר באמנות רבה את חיי הפרוליטרים החקלאיים לפני 1945 באחוזות השועים והגבירים.

עד שנות הארבעים של המאה הקודמת לא ישבו יהודים במקום. ב 1945 הגיעו נוח הורשטיין, והאחים ליכטנשטיין: מאיר, מלכיור ושמואל אל הכפר וחכרו אדמות. צאציהם היו לבעלי האחוזות העשירים ביותר בכל המרחב. ברבות המשתקעים קמה הקהילה ונבנה בית כנסת. ושוחט־דיין חלש על חיי הדת של העדה הקטנה.

ב 1876 חל שינוי במעמדו המוניציפלי של הכפר. לפי פקודת שר הפנים הועבר יחד עם מספר יישובים ממחוז סאבולץ׳ וסופח אל מחוז ההאידו. אוי־וארוש היה למרכז של הפלך החדש אך בית־משפט השלום לא הוקם בתחומו אלא בעיירה האידו־נאנאש. גימנסיה לא היתה במקום רק בי״ס אזרחי (4 כיתות גבוהות של העממי) ובו למדו גם ילדי ישראל.

ההשתוות בין אוסטריה והונגריה נתנה תנופה גדולה להתפתחות הקהילה. ב 1878 הוקם בית ספר עממי ועשר שנים אחר כך נוסד איגוד הנשים, דבר המעיד על ההתעוררות החברתית של היהודים. בימי המאבק התרבותי והאירגוני שנתחולל ביהדות הונגריה ושפילג את הקהילות הצטרפה אוי־וארוש אל מחנה החרדים. ב 1893 נבחר לראשונה רב במקום, נתנאל פריד הכהן היה תלמיד חכם נודע, לפנים ראש ישיבת קישווארדה. ב 1894 ייסד ישיבה במקום כהונתו וארגנה כהלכה. הדרדקים למדו בתלמוד תורה. התפתחות הקהילה לא פסקה גם בשנות העשרים ופרשה את חסותה על סביבתה, על יהודי הכפרים אג׳ק וטיסה־צ׳גה. בימי מלחמת העולם הראשונה נתגייסו צעירי ישראל לצבא ההונגרי ואחדים מהם נפלו חללים. במערכות מדינתם. ב 1917 נפטר הרב המהולל ובנו מלכיור ירש את כסאו. הוא כיהן במשרתו עד 1942. עם מותו של זה נבחר בנו, עזר.

הקהילה מנתה 85—90 משפחות, 320 נפשות. מספר משלמי המסים ב 1930 היה 74. המסחר בכפר היה, כמעט כולו, בידי יהודים. שתים עשרה חנויות גדולות היו בידי היהודים ולשנים עשר יהודים היו בתי מלאכה. שתי טחנות הקיטור נוסדו ע״י יהודים: אחת של משפחת רייגר והשניה שהיתה בבעלות שלוש משפחות, של בתי שטיינברגר, מרקוביץ ופלדמסר. מפעלי המנסרה וחנויות עצים של גלבמן ושל גרייר ספקו חומרי בניה וקרשים לרהיטים לנגרי כל האיזור. עוד כשלושים משפחות התקיימו מענפי מסחר שונים מתיווך ועוד. בית הקולנוע היה ברשות יוסף פרידמן. חמש עשרה משפחות קבלו תמיכה מהציבור אולם רב רובם של יהודי אוי־וארוש מצבם החומרי היה טוב ומבוסס. חברי הקבוצה האקדימאית היו: איגנץ פישר ד״ר עורך דין, והרופאים: יוסף פבר ד״ר ורעיתו ופטר פוראי ד״ר. כ 60—70 ילדים למדו בבית הספר ומספר המורים לא עלה על שנים. מנהל ביה״ס הראשון היה דזידר ליגטי ואחריו איגנץ קסירר.

איגוד הנשים התמסר לפעולות חברתיות ותמך בעניי העדה. בראשו עמדה בין שתי המלחמות אשתו של איגנץ גלבמן. החברא קדישא נוסדה ב 1866 ומלבד תפקידה המיוחד פעלה גם היא בשטח הצדקה, נשיאה האחרון היה אוגן שפיצר.

תקציב הקהילה בשנות השלושים הסתכם בסך של 10.000 פנגה. סכום זה הוכפל בראשית שנות הארבעים. יוסף מושקוביץ עמד בראש הקהילה בשנותיה האחרונות. חברי הנהלתה וגבאיה היו: בנימין פון, דזידר אורנשטיין, אוגן גרבר, דזידר סיגטי, מלכיור אורנשטיין, אוגן ג׳מנט, אמיל שטיינברגר, איגנץ דיקמן, יעקב הייס, אדולף קליין, יוסף פרידמן, אנדור גלבמן, איגנץ קסירר ועוד. ניהול עניני הקהילה היה מופתי.

הגזרות והצווים הממשלתיים, חדשים לבקרים, שהחלו למרר את חיי היהודים בהונגריה מ 1938 פגעו קשה בקהילה. רבים גוייסו לעבודה. הועברו לחזית האוקריינית לעבודת פרך והומתו בזדון. בראשית 1944, כפרילוד עגום לשואה, הואשמו יהודים בעבירות כלכליות באגירת מזון לשם ספסרות. המשטרה ערכה חיפושים בבתי היהודים והדבר בוצע בגסות. הדברים הגיעו לידי כך שלוייתה של הגב׳ שטיינברג שנפטרה בימי החקירה, נערכה כמעט בלי משתתפים. אלה שהעזו לצאת מביתם ועברו לפני בנין המועצה, נחטפו ע״י השוטרים, נלקחו לתוך הבנין והוכו קשות.

זמן מה לאחר מכן בא היום הקשה והאיום, 19.3.44. יהודי הקהילה רוכזו בגטו, הועברו למחנה מעבר בבית משרפות לבנים בדברצן ומשם גורשו לאושוויץ. למשפחות אחדות שיחק המזל והועברו לסביבות וינה. עו״ד איגנאץ פישר ד״ר נלקח כבן ערובה והוחזק במחנה הסגר בחוות סנט־ג׳ורג׳.

ב 1945 חזרו שמונה משפחות עם ילדיהם מהמחנה שבקרבת וינה. עד סוף השנה עלה מספר השבים מגרמניה ומאוקראינה ל 118 נפש. למעלה מ 200 נספו. השבים ניגשו לעבודת השיקום אך התחדשות הקהילות לא ארכה ימים. הבריחה מהמדינה שהחלה ב 1948, הושלמה בימי המאורעות של 1957. רוב יהודי אוי־וארוש עלו ארצה והתחילו בחיים חדשים.

האידו־שמשון

כ 6000 תושבי הכפר, השוכן צפונית מזרחית מדברצן לאורך מסילת הברזל המובילה אל מטי־סלקה, הם פרוטסטנטים וברובם עוסקים בחקלאות ובגידול בקר. הכפר הנושא בשמו את המלה „האידו״ סופח רק באמצע המאה הקודמת למחוז, לפני כן היה שייך למחוז ביהאר. השתייכותו המינהלית הזאת קבעה את מעמדם של היהודים במקום. היה בו יישוב יהודי פורח בשנים שהמועצות המקומיות של מחוז האידו התנגדו לעצם הרעיון שיהודי ידרוך על אדמתן. לפי המפקד שנערך בהונגריה בשנת 1736/1735 ישבו בכפר שש נפשות יהודיות: יעקב יעקובוביץ, אשתו וארבע ילדיהם. המדור „רכוש״ יודע על שלושה סוסים שהיו בבעלות יעקובוביץ, סימן שהאיש שלנו היה רוכל שנסע ממקום למקום למכור את מרכולתו. מספר היהודים גדל כה מהר שבשנת 1774 היתה קהילה יהודית

מאורגנת. ב 1839 מספרם הגיע ל 418 נפש. רוב חברי הקהילה היו תגרים ורוכלים ולרגל מסעותיהם פקדו תכופות את דברצן שם החלו להתישב היהודים הראשונים. לאחר מלחמת השחרור של הונגריה ב 1849/1848 התישב בכפר הרב אהרן פריד שזכה מידי השלטונות האוסטריים, אדוני הארץ, בתואר: רב מחוזי. הרב היה טיפוס שתלטן ועד מהרה הסתכסך עם בני קהילתו שמצדם השתדלו לגמול לו על שרירות לבו. בריב שהעסיק גם את השלטונות ידו של הרב היתה על העליונה. רבים מבני קהילתו נפרדו מהמקום ועברו לגור לדברצן שם לא יכול רבם להתאמר בהם. מספר היהודים החל לרדת. לאחר ההגירה ההמונית הגיע ל 371 נפש ועקב התפתחותה של דברצן, ששאבה אליה את יהודי הסביבה כמגנט את שבבי הברזל. מספרם נע בין 220 ובין 230 במאה העשרים. מוסדות הקהילה הוקמו עוד במאה ה 18 ביניהם בית הכנסת, החברא קדישא, המקווה, התלמוד תורה והישיבה. שמות הרבנים ושנות פעילותם מהימים ההם אינם ידועים לנו. רבה הראשון המוזכר במסמכים היה הרב אלימלך שאחר כך העתיק את מקום מושבו לכפר מאד. משנות הארבעים נבחרו זה אחר זה הרבנים: יעקב אופנהיימר, יצחק יעקב בלום ואלכסנדר זילנפרוינד. בימיו נתקיים הקונגרס המפורסם בבודפשט בו היה פילוגן האירגוני של הקהילות לעובדה. האידר־שמשון הצטרף אל אגף החרדים. הרב פרש ממשרתו ב 1874, עבר לקיש־קון־האלש ומשם היגר לעיר יאסי שם היה לסוחר מוצלח. פנחס וויס, יליד המקום נבחר אחריו והוא כיהן 4 שנים מ 1876 עד מותו בשנת 1880. רק ב 1892 נבחר רב חדש. ר׳ יוסף צבי סופר ישב על כס הרבנות בעיר עד 1930. מישברי מלחמת העולם הראשונה וגליו העכורים של הטרור הלבן עברו גם על קהילת שמשון. חתנו של הרב סופר, יהודה גבריאל אילוביץ ניהל את קהילת הקודש עד שנת השואה ברוח הקנאות ובהת־להבות דתית.

בפרק זמן שבין שתי המלחמות כיהנו כראשי קהל: בילא לפקוביץ, פרידריק ורטהיימר ואוגן גלברמן. בני משפחותיהם ובני משפחות בורגר, שנפלד, לוסטיג, פיש ואושפיץ שימשו גבאים ואישי ציבור בקהילה.

הרבנים ניהלו את הישיבה, אצלו מרוחם על הבחורים. ברנרד רשופסקי ומלמדי דרדקי הקנו דברי תורה לילדים בחדר.

מתוך 40 משפחות כ 20 בעלי בתים עסקו בפרקמטיה מהם סוחרי תבואות מהם בעלי חנויות כל־בו קטנות. עידן התיעוש נכנס לכפר כאשר משפחת פישל מדברצן הקימה את בית הבד שהפך לבית חרושת לשמן. טחנת הקמח הישנה היתה בידי משפחת וויס ואילו החדשה היתה בבעלותו של בילא לפקוביץ. שש משפחות מצאו את מחיתם ממלאכת־יד.

העבודה הסוציאלית התבטאה במתן צדקה לעניים ובתמיכת בחורי הישיבה. בילא לפקוביץ הקים אכפניה קבועה בביתו המרווח. ב„לינת צדק" זאת ניתנה אכסניה מוסקת חינם לעוברי אורח עניים וכן ארוחה חמה.

יחסי שכנות טובים שררו בין האיכרים והיהודים, שלא זו בלבד שקנו מהם את מוצריהם החקלאיים אלא סיפקו עבודה לפרוליטרים וסיעדום בעצה טובה בעסקיהם השונים. מצב זה היה שריר וקיים עד „גזרת היהודים" הראשונה. ראש השלטון המקומי, שונא ישראל מובהק, ניצל את האוירה האנטישמית ששררה במדינה והחל לרדת לחייהם. בעיקר נטפל אל עוברי האורח שנטו ללון בבית לפקוביץ ומ„טעמים סניטריים" גזז את זקנם ואת פיאותיהם. ב 1938 בהתארגן קבוצות „לוחמים מתנדבים" לשיחרור קרפטו־רוסיה — בריונים מקומיים הטילו את אימתם על היהודים. מיד אחר כך נגזרו גזירות חדשות על הסוחרים היהודים, הצעירים גוייסו לעבודת כפיה והחלו להגיע בשורות האיוב על אבדן בנים בשדות אוקריינה.

הרב אילוביץ „משל בכיפה" בקהילתו ברוח של קנאות מופרזת. כאשר בילא לפקוביץ רשם אחד מבניו לגימנסיה היהודית בדברצן הכריחו הרב להוציאו מהמוסד „המודרני". לעומתו לא נכנעה משפחת בורגר לרצון הרב ובנה סיים את לימודיו בגימנסיה.

כשהונף הגרזן הנאצי על ארזי הלבנון גם קהילת האידו־שמשון הוגלתה לאושוויץ.

השרידים שחזרו באביב 1945 לא מצאו מנוח לכף רגליהם בארץ הדמים. ב 1946 שטף גל אנטישמיות חדש את הונגריה. הפשיסטים הרימו ראש והעלילו על היהודים עלילת דם. האספסוף זמם להתקיף את יהודי קהילת שמשון ורק בנס ניצלו משואה חדשה. היהודים הסיקו את המסקנות ונטשו את עיר מולדתם. ב 1956 התרוקנה הקהילה מבניה, בוניה.

טיגלאש

מהיישובים העתיקים של המדינה. עתה שוכן ליד מסילת הברזל החשובה המקשרת את דברצן עם ניראג'־האזה, צפונית מהאידו־האדהאז. 2700 תושבי הכפר מתפרנסים מחקלאות. היהודים הראשונים התישבו בו, כבשאר עיירות של מחוז ההאידו, במאה ה 19. הם עסקו בתיווך המוצרים החקלאיים של האחוזות הגדולות שבמרחב. בזמן מאוחר יותר גם הם קנו אדמות, ניהלו משקים ופתחו את התעשייה החקלאית והקימו משרפות יין וטחנות קמח. הקהילה התארגנה במחצית המאה הקודמת ומספר שנים אחרי כן כבר נתברכה בבניני ציבור ובמוסדות כבית כנסת, תלמוד תורה, מקווה וישיבה. העדה לא החזיקה רב, אולי מפני שרבים מהמבוגרים היו בוגרי ישיבות ובעלי היתר הוראה. מאתיים יהודים ישבו בכפר, כלומר כ 25 משפחות שהשתייכו לשלושה בתי אב גדולים.

ניהול חיי העדה, הן מבחינה רוחנית והן מבחינה אירגונית, היה בידי משפחת פאנט־מנצל. אבי המשפחה היה ישראל זאב, שנולד ב 1844 ונפטר בגיל 92 בשנת 1936 בטיגלאש. האיש היה בעל בעמיו, מבוסס במעמדו כבעל נכסים אשר בית לו מרווח וכרם, ונכבד

היה על חכמתו ובקיאותו בתורה. במשך שנים רבות שימש רב בעדתו שלא על מנת לקבל פרס.

חתנו, משה ישראל מנדל, ירש ממנו את ניהול עניני הקהילה. איש נשוא פנים היה גם הוא, מבוסס במעמדו, עשיר ובעל מרץ. את בני משפחתו הענפה, שהיו כמחצית העדה, העסיק במפעליו בטחנת הקמח ובמשרפת היין שלו. זמן ממושך היה חוכרה של אחוזת הרוזן דגנפלד. חתנו, מרטון מרדכי גרינפלד, שזכה בהתרת הוראה בגיל 18 נחשב לעילוי וניהל ישיבה במקום. אולם בעקשנות דבק בעיקרון: „אל תעשם (את דברי התורה) קרדום לחפור בהם." כטוחן עבד במפעל חותנו ושם, בטחנת הקמח, ניהל את ישיבתו שנקראה „ישיבת הטחנה" בפי העם. הקהילה היתה מסונפת, רשמית, אל קהילת האידו־בסרמני אולם יהודי טיגלאש, גם בגלל קרבתה, העדיפו לפנות אל הרבנות אוי־פהרטו.

אגדות התהלכו בקרב יהודי הונגריה על יליד המקום, יוסף גרינבויים („יוסלה טיג־לאשר") שהיה חוכר בית המרזח של הרוזנים מבית דגנפלד. בכוחו העל־אנושי הרתיע את בני האיכרים המתפרעים מלפגוע באחיו. יהודי טיגלאש היו גאים, ובצדק, על בן עדתם השני, על שמואל שטייברג שיצא לקנדה והקים שרשרת של בתי מסחר מפוארים.

משה מנדל ניהל את עניני הקהל בפרק זמן שבין שתי המלחמות וצאצאי בית פאנט היו גם שאר נושאי המשרות בקהילה. מלבדם היו פעילים בציבור אלכסנדר רוט ומוריס פיליפ. זה האחרון היה חוכר אחוזת הרוזן דגנפלד וזכה בהערצת הציבור בטוב לבו ובנדבנותו.

העדה החרדית של טיגלאש טיפחה קשרים עם יהדות דברצן. ילדי המשפחות המת־קדמות נרשמו לגימנסיה היהודית כגון בנו של מוריס פיליפ ובנותיו ובני משפחות ברנדשטיין ואופנהיים.

גם יהדות טיגלאש שתתה עד תום את קובעת כוס התרעלה הנאצית החל מהגזרות הראשונות שפקדו את יהדות הונגריה ב 1938 עד השואה. לפי עדות תחנת הז'נדרמים של האיזור גורשו 172 יהודים מהכפר. מספר זה אינו כולל בתוכו את אלה שגוייסו מקודם כעובדי עבודת פרך. רבה הגדול של העדה נספה ביניהם ישראל מנדל ובני משפחתו. אלה שנותרו מהתבערה ניסו לשקם את ההריסות, אך ללא הצלחה. הרב מרטון גרינפלד, ראש הישיבה חזר עם בני משפחתו מאוסטריה. ברם לא נשתקע במקום. הוא קיבל את הזמנת יהודי האידו־האדהאז לשמש רב בקהילה שנתארגנה מחדש. ב 1956 עלה ארצה אל שני בניו שהקדימו לעלות. ב 1958 הוזמן לשמש רב בקהילה החרדית של וינה. שם נפטר ב 1963. עצמותיו הועלו ארצה.

שרידי העדה המעטים המפוזרים בעולם והמקובצים בישראל יזכרו תמיד את צור מחצבתם...

הכפר שוכן מזרחה מדברצן, במרחק של 22 ק״מ מהעיר לאורך מסילת הברזל והכביש הראשי המובלים לסטמר. עד לפני מאה שנה נחשב לאחת מעיירותיו של מרחב ההאידו. במרוצת הזמן איבד את חשיבותו ושקע גם מבחינה מוניציפאלית והיה לכפר. מספר תושביו היום כ 5000 נפש, קלוויניסטים, חקלאים. תחילה גם ואשוש־פירץ׳ התנגד להתישבות יהודים במקום והקהילה שנוסדה התפתחה לאט לאט, ממספר משפחות עד 320 נפש בפרק זמן שבין שתי מלחמות העולם. רב לא היה לקהילה שהיתה מסונפת אל הרבנות החרדית של האידר־שמשון. השוחט שימש דיין במקום. יהודי הכפר הקימו את מוסדות קהילתם באמצע המאה הקודמת: בית כנסת, מקווה, תלמוד־תורה. בית הספר נוסד בסוף המאה ומשכורת המורה הושלמה ע״י מענק ממשלתי. בזמן ההוא כבר נתבסס מצב היהודים והמסחר המקומי עבר לידם. יהודים יזמו נטיעת הכרמים בחולות הכפר ובעקבותיהם הלכו גם נוצרים. יין השולחן החמצמץ מצא לו שוקים גם מעבר לתחום דברצן. כרמים גדולים ומטופחים היו לאחים גלברגר, איזידור ודוויד. שני יהודים היוו את מעמד המשכילים במקום: הרופא מרטון פרקש ד״ר והרוקח ברויר. איזידון אָגרי ואוגן ויסהאוז ייסדו את טחנת הקיטור הגדולה שפקידיה היו יהודים. ההוראה בבית הספר היתה בלתי מחולקת ותלמידי שתי כיתות למדו בחדר למוד אחד בעת ובעונה אחת. שרידי השואה מעלים בחיבה את זכרה של המורה מרגיט, אשתו של יוסף רוזנבליט, מנהל חשבונות של הטחנה. עבודתה הוערכה כראוי גם ע״י החברה הנוצרית שרבים מבניה למדו בבית הספר של הקהילה.

קרבת הכפר לדברצן היה בה יתרון רב ליהודים. הם ערכו קנייתיהם בעיר וביקרו במוסדותיה התרבותיים, בתיאטרון ובקונצרטים. הגימנסיה היהודית של דברצן פתרה את בעיות החינוך התיכוני של ילדי הקהילה הקטנה. בני משפחות אגרי, גלברגר, אנגל, פרומר וגם בני אחרים סיימו את חוק לימודיהם בגמנסיה. אחדים מהם נרשמו לאוניברסיטה של דברצן וזכו בתארים אקדמיים. אישי הקהל ופעיליו היו: הרופא מרטון פרקש ד״ר, הרוקח ברייר, איזידור ואוגן אגרי, טיבור וויסהאול, בילא גלברגר ועוד. עד סוף שנות השלושים שררו יחסו ידידות בין היהודים והחברה הנוצרית. אישי הכפר ובראשם הנוטריון כיבדו בנוכחותם את המסיבות המשפחתיות של שכניהם היהודים. המצב נשתנה לרעה עם פרוץ המלחמה. צעירי הקהילה גוייסו לעבודת פרך ורבים מהם נספו עקב התעללות נוגשיהם.

כיבוש המדינה ע״י הגרמנים הפתיע גם את יהודי ואמוש־פרץ׳. תוך זמן קצר ביותר עברו גם הם, כשאר אחיהם במדינה, את כל מדורי הגיהינום, את השפלתם, שוד רכושם, ריכוזם בגטו והעברתם לאושוויץ. וכך מתאר בילא גלברגר את אשר קרה לקהילתו: „...ביום שני של חג השבועות נכנס שוטר הכפר לבית הכנסת, הפסיק את התפילה והקריא

לפני הקהל את הגזרה: למחרת חייב כל יהודי לעלות על העגלות שהוכנו כבר לגרוש עם מטען זעיר ביותר. אכן למחרת היום הועברנו בלווי הז׳נדרמים לכפר טיגלאש. העגלונים השליכו את מטעננו הדל אל הארץ וחייבו כל בית אב בתשלום מאה ועשרים פנגה עבור ההובלה. הז׳נדרמים התעללו בגברים, השכיבום ארצה בחול ובבוץ, עינום בתרגילי סדר ורק אז יעדו להם מקום מנוחה. מחסן הטבק, משכננו הארעי היה מזוהם ביותר, קיא וצואה כיסו את רצפתו...״ למחרת היום הפרידו בין הגברים מגיל 17 על גיל 50 ובין בני משפחתם. הגברים גויסו ונשלחו ברגל לדברצן, שם צורפו אל יחידות שנשלחו לעבודת פרך. הנשים, הילדים והזקנים הועברו בסוף יוני למחנה הארעי הגדול של דברצן ומשם הועברו יחד עם יהדות איזור ההאידו לתחנתם האחרונה.

ב 1945 חזרו קומץ נשים וכמה עשרות צעירים והקימו מחדש את קהילתם. לאחר פרוץ המרד בהונגריה, ב 1956 נטלו שרידים אלה מקל נדודים בידם ועזבו את הכפר. חלקם עלו ארצה, חלקם יצאו לגלות חדשה לארצות שמעבר לים. הקהילה חדלה להתקיים.

דרצ׳קה

12.000 תושבי הכפר הגדול הזה ברובם עובדי אדמה למיניהם. הדת השלטת במקום היא הקלוויניסטית. הכפר, שהיה שייך בעבר למחוז ביהאר, צורף לאחר חוזה ורסאי למחוז האידו ושימש מרכז אדמיניסטרטיבי לנפתו. מקומו הגאוגרפי — לאורך מסילת הברזל המקשרת את דברצן עם נאג׳־וארד — ודת תושביו גרמו לכך שקשריו הכלכליים והתר־בותיים עם דברצן הדוקים מאוד. המינהל הנפתי ובית משפט השלום השוכנים בו הפכוהו מרכז לכפרי הסביבה הקטנים. פקידי המינהל, השופטים, עורכי הדין ומורי בית הספר האזרחי היוו את שכבת המשכילים הדקה בדרצ׳קה, שכבה שחיזקה את המסחר המקומי. בתים בעלי קומה, שורת חנויות מסודרות משוות למרכז הכפר מראה של עיר קטנה.

הקהילה נוסדה באמצע המאה הקודמת כאשר המשטר האבסולוטי הנאור של האוסטרים איפשר השתקעות יהודים בכל חלקי המדינה. כ 20 משפחות התישבו בכפר ב 1850 ושנה לאחר מכן הוקם בית כנסת ביזמתו של הרב אהרן פריד. ב 1853 התארגנה החברא הקדישא ושנתיים לאחר מכן נבחר גם רב. אליאס איזנשטאט יליד וילנה היה תלמיד חכם, איש בעל מרץ ורב פעלים. ב 1869 הקים ישיבה במקום שמשכה אליה בחורים מכל הסביבה. ב 1877 ירש הרמן ברמן את כס הרבנות אולם עד מהרה הוזמן לשאטור־אליה־אויהלי וכהן כרב. שלמה שרייבר, נכדו של „החתם סופר״, נבחר במקומו אולם גם זה עזב את הקהילה עבור משרה רמה בעיר ברג־סאס. ב 1885 נבחר לרב יוסף יהודה סופר. איש גדול בתורה ובמעשים שניגש במרץ לחידוש פני קהילתו. את הישיבה אירגן מחדש והוסיף לבנינה מנזה לבחורים. הרחיב את המקווה ששימש גם את יהודי הכפרים הסמוכים.

כן דאג ללימודי המבוגרים במספרת „חברת משניות". לרב לא היו ילדים לכן אסף לביתו את בני אחיו שהתחנכו אצלו. מהם יצאו רבנים ידועים. ב 1903 עזב את קהילתו ומסר את הרבנות לאחיו, שמואל. בימיו נמשכה התפתחות העדה וב 1905 נבנה בית כנסת חדש, גדול בהתאם לצרכי הציבור וליכלתו. כמה שנים לאחר מכן חלה הרב המוכשר ונאלץ להתפטר. הקהילה נשארה ללא רועה ודווקא בשנים הקשות של מלחמת העולם הראשונה. השוחט אברהם שטרנברג מילא את תפקידי הדיין.

החלה תקופת קפאון בחיי הקהילה. שמונים גברים גוייסו לצבא ושנים עשר נפלו חללים במלחמה. ב 1921 התנערה הקהילה מקפאונה, בחרה ברב צעיר, בהרמן כהן שהפיח רוח חדשה בציבור. הישיבה נתארגנה מחדש ומספר בחוריה, שנתמכו ע"י העדה ביד רחבה, היה קבוע: 40—40 תלמידים.

בתקופה ההיא עלה מספר היהודים בדרצ'קה ל 530. מאה ועשרים בעלי בתים שלמו מסים וכ 15 משפחות נהנו ממוסדות הסעד של הקהילה.

רב החנויות במרכז הכפר היו בידי סוחרים יהודים, מהם 13 היו סיטונאים, 28 קימעו־נאים, 19 עסקו ברוכלות וארבעה החזיקו בית מרזח. מלבד 71 אנשי מסחר אלה היו 20 בעלי מלאכה ושני בעלי טחנות קמח. שני רופאים, עורך דין אחד ושני מורים היוו את האיטליגנציה המקצועית. חמישה יהודים היו בעלי משקים ואחוזות.

המורה, ולריה פרידמן ואחריה ברטה צ'ילג מבית גייגר הורו בחדר לימודים אחד את 40—50 ילדי בית הספר הקטן. ההוראה היתה בלתי מחולקת. 25—28 בנים למדו בתלמוד תורה בהדרכת המלמד, מאיר קליין.

תקציב הקהילה הסתכם ב 12.000 פנגה בשנות השלושים וסכום זה הוכפל בשנות הארבעים עקב האינפלציה והצרכים שגדלו. כממונה מטעם השלטונות על רישום בני עדתו היה הרב הראשי של דרצ'קה אחראי לשמונה קהילות קטנות, ביניהן קוניאר.

ראש הקהל היה לאחר המלחמה ליפוט גרוסמן. חברי ההנהלה שנתחלפו מדי בחירות היו: שלמה רובין, אליאס ויסברגר, אלכסנדר לוסטיג, מוריס שטיינברגר, איזידור באש, בילא הורוביץ. שמואל לוי שימש מזכיר.

העדה השתייכה לזרם החרדי. החסידים המעטים לא נתארגנו בנפרד. בשנות השלושים גדל מספר היהודים לרגל הגירתם של כפריי הסביבה אל דרצ'קה. כתוצאה מכך הורחב בית הספר שמספר תלמידיו עלה ל 70.

המשבר הכלכלי פגע גם ביהודי הכפר. הסוחרים נאבקו בקשיים כספיים. כתוצאה מכך התלכדה החברה יותר, הרגש הדתי העמיק, גברה ההתענינות בבעיות העם ותנועת המזרחי הצליחה לעורר ענין הצעירים ע"י הרצאות וקורסים ללימוד עברית. רבים ניצלו את קרבת המקום לדברצן ובקרו בה להשתתף באספות, במסיבות ובאירועי תרבות שונים. החל מ 1938, עם פרסום הצו הראשון לדחיקת רגלי היהודים, הורע גם מצב יהודי דרצ'קה. השלטונות הטילו עליהם מעמסה כספית כבדה ונגשו בהם. הצעירים גוייסו לעבודה

ונשלחו אל החזית באוקריינה. ב 1942 הגיעו בשורות איוב הראשונות על החללים. הישיבה התרוקנה מבחוריה וב 1943 נסגרה. ביום כיבוש המדינה ע״י הגרמנים נלקח הרב כהן עם בנו הילל ואתם עוד ארבעה נכבדים כבני ערובה למחנה הסגר בחוות סנט־ג׳ורג׳. אמנם מעז יצא מתוק, כי בני הערובה הועברו למחנה ליד וינה ושם שוחררו ב 1945. שאר בני הקהילה הועברו לגיטו של העיר נאג׳־וארד ומשם לאושוויץ. רובם המכריע הושמד ע״י הצורר. לאחר המלחמה לא התארגנה הקהילה מחדש. השרידים המעטים התפזרו בארבע כנפות התבל. אחדים מהם עלו ארצה. מרכז הקהילות בבודפשט מכר את בניני הקהילה ביניהם את בית הכנסת. כך נסתם הגולל על קהילת דרצ׳קה.

קוניאר

הכפר שוכן ליד מסילת הברזל בה עוברת המאספת מדברצן לנאג׳־וארד. 3000 תושביו חיים על החקלאות. התישבות היהודים החלה באיחור ורק ב 1903 נקטו צעדים לאירגון קהילתי. היוזמים היו לאיוש מזאי, מיקשא לב, ומוריס גרינבוים. מיקשא לב, ראש הקהל; הגבאי אדולף ברג והמזכיר לאיוש גרינבוים היוו את ההנהלה הראשונה.

כשגדל מספר היהודים ועלה ל 40—50 נפש פתחו חברי ההנהלה ואישים אחרים בעבודת בנייה. במאמץ כספי רב נרכש מגרש ונבנו בניני בית הכנסת, בית מטבחיים ודירה לשוחט. משלא השיגה ידם לבנות מקווה השתמשו במשך עשרים שנה בזה של קהילת דרצ׳קה. רק ב 1923 הותקן מקווה במקום הודות ליזמתו וקנאותו של אוגן גוטליב. הקהילה הקטנטונת בעלת מנין וחצי מנין הסתנף אל הרבנות של דרצ׳קה. מדי שנה בשנה נקבע סכום מסויים שיהודי קוניאר היו חייבים לשלם לקהילה־האם. תמורת זאת זכו בביקורו של הרב פעמים בשנה. הוא עשה בכפר שתי שבתות ודרש דרשות בבית הכנסת.

השוחט מילא את תפקיד הדיין במקום. העדה הקטנה שכרה לה בחור ישיבה נבון וזה לימד את הילדים את לימודי הקודש ואת לימודי החול של ארבע כיתות בית ספר העממי. כך שימש הבחור מלמד תלמוד תורה ומורה עממי גם יחד.

מ 1934 נבחר יוסף גוטליב, בעל טחנת הקמח לראש העדה, פאול מזאי נבחר למזכיר ואילו תפקיד הגבאי נשאר בידי אדולף ברג.

חברי הקהילה היו מבוססים מבחינה חמרית, בתיהם היו בנינים מרווחים בנויים אבן. בידם רוכז המסחר המקומי והחזיקו מעמד על אף תחרותם של סוחר נוצרי והאגודה השיתופית ע״ש „האנג׳א״.

העדה, אולי דווקא בגין קטנותה, היתה הגובשת, הצטיינה בחיי ציבור ערים, באירגונה ובמסירותה לצרכי הכלל. בעלי מקצועות חפשיים לא היו בה. הראשון שזכה

בתואר אקדמאי היה בנו של אדולף ברג, הרב יוסף ברג ד"ר ששמו יצא לתהילה כדרשן, כמרצה בחסד ורועה נאמן לצאן מרעיתו.

בשואה ניספו כמעט כל חברי הקהילה. הבנים נלקחו מקודם לעבודת פרך, הנשים, הזקנים והילדים גורשו לאושוויץ דרך הגטו בנאג׳־וארד. השבים, כחצי מנין היה מספרם, מכרו בהסכמת מרכז הקהילות את בניני הציבור ואת מקרקעיו. עודף הכסף שנותר לאחר תשלום פיצויים לשוחט ולאחר השיפוצים שנעשו בבית העלמין — הועבר לידי מרכז הקהילות בבודפשט.

שרידי השואה עלו ארצה לבנותה ולהיבנות בה.

מיקה־פירץ׳

כפר קטן בחלק הדרומי במחוז ההאידו, עשרה ק"מ מדברצן לאורך מסילת הברזל בואך לנאג׳־וארד. 2500 תושבים בעלי דת קלוויניסטית היו עובדי אדמה עניים שהועסקו בדרך כלל כשכירי־יום באחוזות הכנסיה הקתולית הסמוכות. היהודים הראשונים התישבו בו במחצית השניה של המאה הקודמת. הם הקימו קהילה קטנטנה שכללה כמנין משפחות. מספר הנפשות נע בין 30—40. תושבי הכפר ההונגרים היו עניים מרודים שלא ידעו צורת מטבע ועבור המצרכים שקנו בחנויות כל־בו ותמורת היין ששתו בבית המרזח, שילמו בצורה נאטורלית, בתבואות. יצא, שהמוזג נאלץ להיות גם סוחר תבואות. הואיל והפרנסה היתה בצימצום לא התפתחה עדת היהודים במיקה־פירץ׳ כשאר הקהילות במחוז.

הקהילה היהודית היתה מסונפת אל קהילת דרצ׳קה. השוחט עמנואל ציטרון, היה כלי הקודש היחידי בין שתי המלחמות והתגורר בבית קטן שנבנה בחצר בית הכנסת. מלבד בית הכנסת הקטן לא היה מוסד אחר לקהילה. איגנץ קיש, בעל בתי מרזח וסוחר תבואות עשיר עמד בראש הקהילה במשך יובל שנים. בן 86 היה כשהחזיר את נשמתו לבורא בקרון רכבת־הגירוש שהובילה את בני עתדו לטבח, במחנה ההשמדה של אושוויץ. לאיוש רוזנטל יצרן מי־סודה שימש כגבאי במשך שנים רבות. יהודי הכפר נעזרו במוסדות הדת והציבור של קהילת דברצן הגדולה: במקווה ובבתי הספר. הילדים הקטנים למדו בבית הספר היסודי, התלמידים מגיל 10 נרשמו תחילה במוסד הפרטי של מר אבלס ועם הקמת הגמנסיה היהודית עברו אליה. בחורי ישיבות שהתחלפו תכופות הרביצו תורה לילדים במקום. מידי פעם ביקר בקרב העדה שמואל לוי מדרצ׳קה לדרוש לציבור ולעמוד על התקדמות הדרדקים בתלמוד תורה. השוחט עבר לפני התיבה ורק בימים הנוראים הושכר חזן להתפלל מוסף.

ארבע חנויות היו בכפר. שלוש מהן היו בבעלות יהודים, הרביעית היתה הצורכניה. שלוש משפחות סחרו במשקאות חריפים, השאר בתיווך ובסחר תבואות. טחנת הקיטור

לקמח שהיתה בבעלות נוצרים נחכרה ע״י משפחת שטרן. מתוך קהילה בת 32 נפש חמישה גוייסו לעבודת כפיה בשנים 1943/1942. מתוך 29 המגורשים הושמדו 17. השבים מן התופת מכרו את נכסי קהילתם ובתמורתם הקימו מצבה בבית הקברות בדברצן. השמות החרותים על המצבה ושורות אלה מהווים יד לקהילה שנספתה בסערת הזמנים הטרופים ההם. שרידי הפלטה היגרו לאמריקה או עלו ארצה.

רשימות הקורבנות

אל מלא רחמים

שׁוֹכֵן בַּמְּרוֹמִים, דַּיַּן אַלְמָנוֹת וַאֲבִי יְתוֹמִים,
הַמְצֵא מְנוּחָה נְכוֹנָה עַל כַּנְפֵי הַשְּׁכִינָה, בְּמַעֲלוֹת קְדוֹשִׁים
וּטְהוֹרִים כְּזֹהַר הָרָקִיעַ מְאִירִים וּמַזְהִירִים, אֶת נִשְׁמוֹת

עשרת אלפים קדושי יהודי דברצן והסביבה

הַקְּדוֹשִׁים, שֶׁנֶּהֶרְגוּ וְשֶׁנִּשְׂרְפוּ וְשֶׁנֶּחְנְקוּ וְשֶׁנִּקְבְּרוּ חַיִּים
בִּידֵי הַנָּאצִים וְעוֹזְרֵיהֶם, בָּהֶם צַדִּיקִים, אַנְשֵׁי מִדּוֹת וְאַנְשֵׁי אֱמוּנִים,
תִּינוֹקוֹת שֶׁל בֵּית רַבָּן, עוֹלָלִים וְיוֹנְקִים, בְּגַן עֵדֶן
תְּהֵא מְנוּחָתָם.
לָכֵן בַּעַל הָרַחֲמִים יִצְרֹר בִּצְרוֹר הַחַיִּים אֶת נִשְׁמָתָם, ה׳
הוּא נַחֲלָתָם, וְיִזְכֹּר לָנוּ עֲקֵדָתָם, וַתַּעֲמֹד לָנוּ וּלְכָל יִשְׂרָאֵל
זְכוּתָם.
אֶרֶץ אַל תְּכַסִּי דָמָם וְאַל יְהִי מָקוֹם לְזַעֲקָתָם.
בִּזְכוּתָם נִדְחֵי יִשְׂרָאֵל יָשׁוּבוּ לַאֲחֻזָּתָם, וְהַקְּדוֹשִׁים לְזִכְרוֹן־
תָּמִיד, נֶגֶד עֵינֶיךָ צִדְקָתָם, יָבוֹאוּ שָׁלוֹם וְיָנוּחוּ עַל מִשְׁכְּבוֹתָם
וְנֹאמַר אָמֵן.

Stiller Rózsi
Stiller Szeréna
Id. Terner és felesége
Weisz Ignác
Weisz Ignácné

ESZTÁR

Farkas Miklósné és apja
Lindenfeld Lászlóné
sz. Izsák Magda és kisfia
Izsák
Izsákné sz. Leitner Nina
Izsák Berta
Lindenfeld Gyula
Lindenfeld Gyuláné

MONOSTORPÁLYI

Grünbaum Márton
Grünbaum Mártonné
sz. Leitner Vilma
Grünbaum Eszter
Leitner Márton

MIKEPÉRCS

Kiss Ignác
Weisz Vilmos
Vágó József
Bihari Ernőné és gyermekei
Haász család
Gelberger Lajos
Gelberger Lajosné
Gelberger László és családja
Gelberger Ilonka és fia
Gelberger Árpád
Gelberger Árpádné
Gelberger Piroska és leánya
Rosenthal Farkas
Rosenthal József
Leitner Ignác
Leitner Ignácné és leányuk
Weisz József
Weisz Józsefné
Dávid Mórné családjával
Schwartz Cili
Winkler Imre

Goldstein Lajosné
sz. Robicsek Juliska
3 Goldstein gyermek
Gottlieb Józsefné
sz. Goldberger Ilona
Gottlieb Erzsébet
Gottlieb Olga
Gottlieb Lujza
Gottlieb Károly
Grosz Lajosné sz. Ungár Margit
Brosz Bandi
Grosz László
Grünbaum Mór
Grünbaum Mórné
Grünbaum Lajos
Horstein házaspár
Kiss Ármin
Kiss Árminné
Kiss Sándor
Kiss Sándorné és 1 gyermek
Kiss Károly
Kiss Károlyné sz. Klein Magda
Kiss Mihály
Özv. Klein Mihályné
Klein Böske
Klein Sándor
Kohn Samuné
Kohn gyerekek: 3 leány, 2 fiú
Mezei Andor
Mezei Bertalanné
Özv. Mezei Ferencné
Mezei Pál
Mezei Pálné
sz. Weinberger Marika
Özv. Robitsek Ignácné
Robitsek Béláné és kisleánya
Steiner Dezsőné
Steiner József
Steiner Józsefné és 1 gyermek
Özv. Ungárné

POCSAJ

Fenákel Ignác
Fenákel Ignácné és 3 fiúk
Fodor István
Fodor Istvánné
sz. Koppel Margit
Fodor Miklós
Fodor Zoltán
Friedmann Ármin
Friedmann Árminné
Gottesmann Mártonné
sz. Koppel Jolán
Grosz Bernát
Grosz Bernátné sz. Katz Berta
Herz Jenő
Herz Jenőné
Katz Jakab, sohét
Katz Béla
Katz Béláné és 5 gyermekük
Kain Imréné
Kohn Gizella
Kohn István
Kohn Jakabné
Özv. Koppel Ignácné Mezei Ilona
Lindenfeld Ernő
Öhlbaum Karola
Reichmann Adolf
Reichmann Adolfné
Reichmann Sándorné,
1 fiú és 1 leány
Rottmann Miklós
Rottmann Miklósné
Spiegel Hanna
Stiller Hajnal

Spitz Sándorné
Özv. Szolowits Lajosné
Szolowits József
Szolowits Józsefné és 2 gyermek
Szolowits Dezső
Szolowits Dezsőné és 1 gyermek
Szolowits Sándor
Szolowits Sándorné és 2 gyerek
Szolovits Erzsi
Szolovits Olga
Dr. Tokayer Bernát
Dr. Tokayer Bernátné
Dr. Tokayer József
Dr. Tokayer Józsefné
Ungár Andor
Ungár Andorné Ilonka
és 3 gyermekük
Varga Imre
Weinberger Éliás
Weinberger Éliásné
Weinberger Jenő
Weinberger Margit
Weinberger Lajosné
Özv. Weinberger Mártonné
Weinberger Sámuel
Weinberger Sámuelné
Weinberger Miklós
Weinstein Endre
Weinstein Endréné
Weisz Chájim
Weisz Chájimné
2 fiúk és 6 lányuk
Weisz Ávrám
Weisz Dezső
Weisz Dezsőné
Weisz Benő
Weisz Benőné
Weisz Edit
Weisz Kató
Weisz Józsefné és 1 fiú
Weisz Ágnes
Weisz Fülöpné
Wertheimer Jenő
Winkler Elemér
Winkler Elemérné és 1 lány
Winkler Dezső
Winkler Peszach
Winkler Hédi
Özv. Zichermann Ferencné
sz. Klein Szárá

KONYÁR

Berg Adolf
Berg Adolfné sz. Kohn Janka
Berg Böske
Berg Lili
Dattner Andorné
sz. Steiner Aranka
Dattner Ibolyka
Dattner Ilonka
Feldmann József
Feldmann Józsefné Kohn Ilona
Özv. Goldmanné
Goldstein Lajos

Mandel Chana
Mandel Gitel
Özv. Margittai Hermanné
Margittai Mirjám és 3 gyermek
Margittai Judit
Margittai Chana és 2 gyermek
Margittai Chaja és 3 gyermek
Margittai Simon
Margittai Simonné és 3 gyermek
Meisner Andor
Meisner Andorné
Özv. Meisner Sámuelné
Moskovits Ábrahám
Moskovits Ilona
Moskovits Vilmos
Moskovits Jakabné Cila
Moskovits Éva
Moskovits Magda
Moskovits Lajosné Ida
Moskovits Ilona
Moskovits Margit
Moskovits Adél
Moskovits Mór
Moskovits Mórné és 2 gyerekük
Özv. Nagel Vilmosné
Németi Károlyné és 3 leány
Novák Ferenc és 2 gyermek
Öhlbaum Géza
Öhlbaum Gézáné és 2 gyerekük
Pollák Sándor
Pollák Sándorné és 3 gyermekük
Pollák Sámuelné Ella
és 2 gyermeke
Ritter Jenő
Ritter Jenőné
Ritter Imre és 1 fiú
Rozenbaum Gézáné Taube
Rozenbaum Chájim
Rozenbaum Pinchász
Rozenbaum Jehuda
Rozenthal József
Rozenthal Józsefné és 1 fiúk
Rubin Lajosné és 4 gyermk
Rubin Salamonné
Özv. Schnaufferné és 1 leány
Schnitzler Baruch
Schnitzler Baruchné
és 4 gyermekük
Schönfeld Sándor
Schönfeld Sándorné
Özv. Schönfeld Szárá
Steiner Lajos
Steiner Lajosné
Steiner Jenő
Steiner Jenőné
Steiner Józsefné
és 3 gyermek
Sternberg Mór
Sternberg Mórné Margit
Sternberg Ávrahám
Sternberg Mirjám
Seelfreund Zoltánné Adél
Seelfreund Imre
Seelfreund Judith
Seelfreund Lilly
Spitz Ignác
Spitz Ignácné
Spitz Mordecháj
Spitz Dávid
Spitz Szárá
Spitz Rifka
Spitz Feige
Spitz Nátán
Spitz Irén
Spitz József
Spitz Józsefné

Grünfeld Jenő
Grünfeld Jenőné és 4 gyermekük
Özv. Herzberg Izráelné, 2 leány
Herzberg József
Herzberg Mózes
Özv. Herz Záli
Özv. Horovitz Béláné
Horovitz Rózsi
Horovitz Jenő
Horovitz Jenőné és 3 gyermekük
Jakab Zoltán
Jakab Zoltánné és 4 gyermekük
Özv. Jung Simonné
Jung Hermina
Jung Irén
Jung Olga
Jung Annus
Özv. dr. Kardos Gézáné Jolán
Kardos Ilonka
Kardos Piroska
Katz Árpád
Katz Árpádné Eszter
és 4 gyermekük
Katz Dezső
Katz Dezsőné
Katz Annus
Katz Sámuel
Katz Sámuelné
Katz Sándor
Katz Sándorné
Katz Lili
Klein Simonné és 4 gyermek
Klein Éliásné és 3 gyermek
Klein Hermann
Klein Hermanné
Özv. Klein Hermanné
Klein Hermina
Klein Rózsi

Kaufmann Hermanné
és 3 leány
Kaufmann Jehuda
Kaufmann Jehudáné
Kohn Béla
Kohn Béláné és 3 gyermekük
Özv. Kohn Ferencné
Rebecin Kohn Hermanné
Kohn Jenő
Kohn Ilona
Kohn Ferenc
Kohn Ferencné
Landau Ignác
Landau Ignácné és 5 gyermekük
Özv. Langberg Lea
Langberg Lajos
Langberg Éliás és 2 gyermek
Landberg Hermanné és 3 gyerek
Lebovits Henrik
Lebovits Michael,
2 leánya és 1 unokája
Leiner Sándor
Leiner Sándorné és 3 gyermekük
Leitner Zoltánné
Leitner Ernő
Leitner György
Lefkovits Sámuelné
Lefkovits Béla
Lőrinc Adolf
Lőrinc Adolfné és 3 gyermekük
Lusztig Sámuelné
Lusztig Ernő és 1 fiú
Lusztig Edit és 2 leány
Mandel Mórné
Mandel Michael
Mandel Méir
Mandel Eszter
Mandel Peszil

Csillag Mayer
Csillag Mayerné
Csillag Elza
Csillag Kató
Csillag Gyula
Csillag Gyuláné sz. Geiger Berta
Csillag András
Csillag Kálmán
Csillag Kálmánné és 2 fiúk
Deutsch Péterné és 3 gyermek
Einhorn Sándorné és 3 gyermek
Eisner Sámuel
Eisner Sámuelné
Engel Sándor
Engel Sándorné és 2 gyermek
Farkas Albert
Farkas Albertné
Farkas Lőrinc
Farkas Jenő
Farkas Gyula
Farkas Rózsi
Farkas Margit
Farkas Lajos
Farkas Lajosné és 2 gyermekük
Farkas Samu
Farkas Samuné és 3 fiúk
Farkas Sándor
Farkas Sándorné és 3 fiúk
Özv. Farkas Mórné sz. Citrom Eszter
Feldmann Ignác
Feldmann Ignácné
Feldmann Ernő
Feldmann Vilmos
Feldmann Sándor és 4 lány
Feldmann Jechezkel
Feldmann Jechezkelné
Feldmann Ignác
Feldmann Rózsi
Feldmann Eszter
Feldmann Benjámin
Feldmann Benjáminné Betti
Feldmann Breindli
Feldmann Lajos
Feldmann Lajosné és 2 gyermek
Feldmann Izsák
Feldmann Izsákné
Feldmann Sámuel
Feldmann László
Feldmann Erzsi
Frankfurter Sámuelné és 3 gyermek
Fried József
Fried Józsefné és 1 fiú
Özv. Friedné
Ganz Mózes
Ganz Mózesné
Gold Ferenc
Gold Ferencné és 3 gyermekük
Gold Sándor
Gold József
Gold Józsefné
Gold László
Gold Nathan
Gold Nathanné és 4 gyermekük
Glück (Nathan) Izráelné és 4 gyermek
Goldstein Béla
Goldstein Béláné, 7 leányuk és 1 fiúk
Grosz Mór
Grosz Mórné és 5 gyermekük
Grosz Sándorné
Groszmann Lipót
Groszmann Lipótné

Weiszné sz. Robicsek Szárá
Weiszhausz Arnoldné és 2 leánya
Weiszhausz Dávidné
Weiszhausz Jenő
Weiszhausz Jenőné és leányuk
Weiszhausz Lipótné
és 3 gyermek
Zafir Miksa
Zoldánz Sámuel

DERECSKE

Ábrahám Adolf
Ábrahám Adolfné Margit
Adler Ignác
Áhron Jakab
Áhron Jakabné
Áhron Ernő
Áhron Ernőné
Áhron Ezra
Özv. Aszódi Eszter
Adlesz Jenő
Adlesz Jenőné
Bauer Gerőné és 2 leány
Bauer Viktor
Bauer Viktorné
Bauer Miklós
Bauer László
Bauer Sándor
Basch Izidorné
Basch Margit
Basch Magda
Basch Éva
Özv. Berg Emánuelné
Berg Manci
Berg József
Berg Sándor
Berg Sándorné és 2 fiú
Berkovits Béla
Berkovits Irén
Berkovits Béláné
Dr. Berkovits József
Dr. Berkovits Józsefné
Berkovits Hermann
Berkovits Hermanné,
2 fiúk és 2 leányuk
Blum József
Blum Józsefné és leányuk
Breuer Dezső
Breuer Dezsőné
Breuer Lili
Breuer Kató
Breuer Károly
Breuer Károlyné és 2 fiúk
Berger Vilmos
Citrom József
Citrom Józsefné
Citrom Ilonka
Citrom Regina
Citrom Béla
Citrom Béláné, 2 fiú és 1 leány
Csillag Izráel

Lőwi Imre
Mecsel Bernát és családja
Özv. Mezei Antalné
Mózes Hermann
Mózes Hermanné és 6 gyerekük
Pollák József
Pollák Józsefné
Pollák Hosiásné
Reichmann Etel
Reichmann Róza
Reichmann Sándor
Reichmann Sándorné és leányuk
Rosenblüth Józsefné és 3 gyerek
Rosenfeld Aranka
Rosenfeld Bernát
Rosenfeld Bernátné
sz. Pataki Anna
Rosenfeld Ferencné és 2 leánya
Rosenfeld József
Rosenfeld Sándor
Rosenfeld Sándorné és 2 rokon
Rosenfeld Róza
Rosenthal Anna
Rosenthal Irén
Özv. Rosenthal Józsefné
és 2 gyermek
Rosenthal Márton
Rosenthal Mártonné
és 3 gyermek
Rosenthal Sándor
Rosenthal Sándorné és 1 gyerek
Schwartz Anna
Schwartz Adolf
Schwartz Adolfné
Schwartz Emma
Schwartz Ferenc
Schwartz József
Schwartz László
Özv. Schwartz Lipótné és fia
Schwartz Péter
Schwartz Péterné és leányuk
Schwartz Sándor
Özv. Spitz Mayerné
Steiner Andor
Steiner Dezső
Steiner Dezsőné és leányuk
Steiner Ilona
Steiner István
Suba Sándorné
Szilágyi Endréné
Taub Róza
Teitelbaum Kálmán
Terner Kornélia
Weisz Adolf
Weisz Adolfné
Weisz Erzsébet
Weisz Éva
Weisz Frida és férje
Weisz Gyula
Weisz Gyuláné és 2 gyermekük
Weisz Ibolya
Weisz István
Weisz Jakab
Weisz Jakabné
Weisz Józsefné
Weisz Izidorné és 2 gyermek
Weisz Klára
Weisz Katalin
Weisz Lajosné
sz. Rosenfeld Róza
Weisz László
Weisz Miklós
Weisz Miklósné és fiaik
Weisz Mátyásné
Weisz Mór
Weisz Sándorné és leánya

Engel Andor
Egri György
Dr. Farkas Márton
Dr. Farkas Mártonné
sz. Weiner Erzsébet
Farkas András
Farkas Anna
Farkas László
Farkas Lászlóné
sz. Steiner Elza és kislányuk
Farkas Jakab
Farkas Jakabné és 2 fiúk
Finkelstein Ibolya
Finkelstein Jenő
Finkelstein Ede
Finkelstein László
Frommer Dezső
Frommer Erzsébet
Frommer József
Frommer Róza
Frommer Miklós
Frommer Lajos
Frommer Lajosné, leányuk,
unokájuk
Fülöp József
Fülöp Józsefné és leányuk
Gábor Miksa
Gábor Miksáné és 1 fiú
Gelberger Béláné
sz. Goldstein Margit, 3 gyerek
Gelberger Berta
Gelberger Magda
Gelberger Kornélia
Gelberger Sándorné és 2 gyerek
Id. Gelberger Sándorné
és 5 gyerek
Gelberger Henrik
Gelberger Henrikné
Özv. Gelberger Izidorné
sz. Grünbaum Amália
Goldstein Dávid
Goldstein Imre
Goldstein Margit
Goldstein Simon
Goldstein Simonné és 1 fiú
Gelbermann Ignác
Gelbermann Ignácné és 1 fiú
Goldstein Mózes
Goldstein Mózesné
Goldstein Simon
Goldstein Simonné és 1 fiú
Grósz János
Grósz Jánosné és 2 gyermek
Grünspann Lajosné és 2 leány
Grósz József
Grósz Józsefné és 3 gyermek
Herbstein család: férj, feleség
és 3 gyermek
Hoffmann Bernát
Hoffmann Bernátné
és 9 gyermekük
Katz Albertné és fia
Katz Erzsébet
Katz Elza
Katz Helén
Katz Irén
Katz Sámuel
Katz Sámuelné és 1 fiúk
Katz Sándor
Klein Albertné és 1 fiú
Klein Monisné és 1 fiú
Kohn Márton
Kohn Mártonné
Krausz József
Krausz Józsefné és leányuk
Özv. Lőwi Nándorné

Fülöp Mór
Fülöp Mihály
Fülöp Boriska (férjezett)
Goldmann és felesége
Goldmann-leány és 2 unoka
Goldstein és felesége
Goldstein 2 fiú, menyük, 3 unoka
Grosz Ábrahámné
sz. Goldstein Helén
Grósz gyermekek
Grünwald Hersl
Grünwald Herslné Lenke
Grünwald Árje és húga
Grünwald Mór
Grünwald Mórné
sz. Hammer Róza
Grünwald Eizik
Grünwald Mendli
Krajnikné
Krajnik 2 fiú, 1 leány, 2 unoka
Krausz Wieserné
Krausz gyerekek: 1 fiú, 1 leány
Mandel Mór
Mandel Mórné sz. Paneth Eszter
Mandel Saul
Id. Panethné
Ifj. Panethné és 5 leánya
Rosenfeld és 1 fiú
Reichmann Bertalan
Róth Sándor
Róth Sándorné sz. Haja Szára
Róth Leib
Róth Sáje
Róth Lázár
Róth Gizella
Róth Laura
Id. Simonovitsné
Simonovitsék leánya, fia, menye
Weiler Lipótné
sz. Goldmann Szára
Weiler gyermekek
Wiesner Vilmosné
Wiesner Rózsi
Wiesner Gita és gyermeke

VÁMOSPÉRCS

Béber Ármin
Berkovits Adolf és felesége
Berkovits Jolán
Berkovits Hermann
Berkovits Hermanné és 6 gyerek
Braun Imre
Braun Jakab
Braun Zoltán
Braun Zoltánné és 2 gyermekük
Breuer Miklós
Breuer Miklósné és 2 leányuk
Berkovits Imre
Engel László
Engel Klára
Özv. Engel Bencéné Weisz Etel
Egri Jenő és felesége

Schwartz Ida
Özv. Wertheimer Dávidné
Weisz Miklós
Weisz Sámuel
Weisz Miklósné egy gyerekkel
Weisz Sámuelné
Weisz Irén
Weisz Ignácné
sz. Frommer Ilona
Weisz Gyurika
Weisz Magda 2 gyerekkel
Özv. Weisz Lajosné
Weisz Szeréna
Weisz Margit
Wertheimer Frigyes
Wertheimer Frigyesné
Wertheimer Ilona
Wertheimer Dezső
Wertheimer Miklós
Weisz Mártonné és gyermekei
Wertheimer Jenő
Wertheimer Jenőné
Wertheimer Edit
Wertheimer Ferenc
Wertheimer Klára
Wertheimer Andor
Wertheimer Böske
Wertheimer Józsefné
Weisz Ignácné
Weisz György
Wertheimer Simon
Wertheimer Simonné
Resofszki Bernát
Resofszki Bernátné
sz. Lefkovits Etel
Resofszki Szidonia
Resofszki Adél
Resofszki Lili
Resofszki Jenő

TÉGLÁS

Brandstein Imre
Deutsch Akiva
Deutsch Akiváné Brenner Rózsa
Deutsch kislány
Frenkel Áronné sz. Weisz Gizi
Frenkel Olga
Frenkel József
Frenkel Józsefné
Frenkel Lipót
Frenkel Lipótné sz. Weisz Rózsa
Frenkel Margit
Friedmann Mendel
Friedmann Mendelné Rezsin
Friedmann Hajnalka
Friedmann Vilmos
Friedmann Vilmosné
sz. Grósz Böske
Friedmann Cierli
Friedmann Eszter
Friedmann Rivka

sz. Aufrichtig Stefánia
Klein József
Özv. Kovács Mórné
sz. Sámuel Piroska
Kovács Miklós
Kovács Endre
Klein Géza
Klein Gézáné
Klein Endre
Klein Tibor
Klein Ilona
Klein Lipótné
Kohn Mórné sz. Sámuel Piroska
Kohn Miklós
Kohn György
Lefkovits Menyhért
Lefkovits Menyhértné
Lefkovits Rózsi
Lefkovits Béla
Lefkovits Béláné
Lefkovits Zoltán
Lefkovits Miksa
Lefkovits Irén
Lefkovits Béla unokái
Lefkovits Jakab
Lőwy Márton
Lőwy Mártonné
Lőwy Ilona
Lőwy Zoltán
Lőwy Irén
Lefkovits Mór
Lefkovits Mórné
sz. Schwartz Regina
Lustig Dezső
Lustig Dezsőné
Lustig Gyula
Lustig Endre
Özv. Lustig Sámuelné
Lustig Sándor
Lustig Sándorné
Nebenzahl Ignácné
Nebenzahl József
Nebenzahl Magda
Reiz József
Reiz Józsefné
Reiz Éva
Reiz Emil
Özv. Sámuel Elekné
Schönfeld Emzel
Schönfeld Emzelné Bleier Róza
Schönfeld Frida
Schönfeld Mirjám
Schönfeld Miksa
Schönfeld Henrik
Schönfeld Ernő
Schönfeld Gizella
Schönfeld Sámuel
Schächter család
Stuhlberger Jenő
Stuhlberger Jenőné
Stuhlberger Zsuzsanna
Schreiber Jenő
Schreiber Jenőné
Schreiber Piroska
Schreiber Erzsébet
Schreiber Judith
Uhlmann Áron
Uhlmann Áronné
sz. Schreiber Ilona
Uhlmann Erna
Uhlman Arthur
Weisz Fülöp
Weisz Fülöpné Uhlmann Hilda
Weisz Hilda
Weisz Mózes
Stern Sándor

HAJDUSÁMSON

Altmann Sándor	Friss Ignác
Altmann Sándorné	Friss Ferencné
Altmann Ilona	Friss Ilona
Altmann Klári	Friss Gyula
Altmann Ella	Friss Sándor
Altmann Judith	Friss Erzsébet
Altmann Ernő	Friss László
Altmann Dávid	Ferenci Bertalan
Bleier Hermann	Ferenci Bertalanné
Bleier Hermanné	Ferenci Katalin
Bleier Hilda	Grünberger Vilmos
Bleier Irén	Grünberger Vilmosné
Bleier Zoltán	Grünberger Berta
Bleier Adél	Grünberger Irén
Bleier Nándor	Grünberger Béla
Bleier Jenő	Goldstein Zsigmond
Bleier Jenőné	Goldstein Zsigmondné
Bleier Miklós	Goldstein Olga
Bleier Briszk	Goldstein Bella
Bleier Amália	Groszmann Aladárné
Briszk Amália	sz. Lefkovits Hermina
Eichler Jenő	Groszmann Tibor
Eichler Jenőné	Groszmann Elvira
sz. Goldstein Ilona	Hartstein Sámuel
Eichler Klára	Hartstein Sámuelné
Friss Márton	Herskovits József
Friss Mártonné	Herskovits Józsefné
Friss Elza	Hartstein Mór
Friss Katalin	Klein Mór
Friss Ernő	Klein Mórné
Friss József	Klein Jolán
Friss Miksa	Klein Antal
Frommer Izidor	Klein Antalné
Frommer Izidorné	Klein Vilmos
Özv. Friedmann Jakabné	Klein Lipót

Glückmann Samu
Gréger Jenőné sz. Wolff Zsenka
Gréger Béla
Gréger Ernő
Gréger Gyula
Grün Miksa
Guttmann Jakabné
Günz Moszú
Hajdu Imre
Hartstein Ignác
Hegedüs Elemér
Heimann László
Husz Andorné
Husz Sándorné
Jónás Ignác
Kasszirer Ignác
Kerekes Jenő
Kertész Kálmán és 2 gyermeke
Kiss Jenő
Klein Ignác
Klein Sámuel
Klein Sándor
Kohn Gyula
Kohn Mórné
Kornhauser Dávid
Krausz Sámuelné
Markovitz József
Ohrenstein Dezsőné
Ohrenstein Jenő
Ohrenstein Hermann
Reiner Leó
Reiner Zsigmondné
Rosenthal Jakabné
Rosenthal Lajos
Rosenthal Miksa
Schécsi Dezső
Schwartz Edit
Schwartz Klára
Schwartz Sándorné
sz. Stern Margit
Schwartz Sie
Stamler Tibor
Spitzer Adolf
Spitzer Zsigmond
Stein Jakab
Steinberger Arnold
Steinberger Emil
Steinberger Endre
Steinberger Chájim
Szigeti Ernő
Szigeti Lajos
Szigeti Rezső
Teichmann Béla
Teichmann Jakab
Weinberger Béla
Weinberger József
Weinberger Lajosné
Weinberger Márton
Weisz Adolf
Weisz József
Wiesel Jenő
Wohlberg Sári
Zöldhelyi Mártonné

EGYEK

Horovitz Dezsőné
sz. Gelbmann Erzsi
Horovitz Éva
Horovitz Ervinke
Horovitz Palika
Kertész Ignácné
sz. Gelbmann Piroska
Reichard Emánuel
Reichard Emánuelné
sz. Gelbmann Fani
Reichard Eszter
Reichard Miksa

Wolf Chaszkel
Wieder Miksa
Wieder Miksáné sz. Szamet Julia
Wieder Rudolf
Özv. Wieder Ascherné
sz. Schönberg
Weisz Sámuelné
sz. Schwartz Szeréna
Weisz Magda
Weisz Irén
Weisz Laura
Weiszberg Mártonné Spitz Irén
Weiszberg Edith
Weiszberg Judith
Weiszberg Zoltán
Weiszberg Jenő
Weiszberg Ágnes
Weiszberg Éva
Weiszberg Katalin
Weiszkron János
Weiszkron Jánosné
sz. Gelbmann Eszter Erna
Weiszkron Mária Anna
Weisz Lajos
Weisz Lajosné sz. Glück Vilma
Weisz Gabriella

BALMAZÚJVÁROS

Blum Miksáné 2 gyerekkel
Dickmann Ignác
Elfenbein Baruch
Elfenbein Sándor
Rebecin Fried Menyhértné
Ráv Fried Ezer
Dr. Fáber József
Feldmesser Pál
Fischer Andorné
sz. Gréger Margit
Fischer Ágota és gyermeke
Dr. Fischer Ignác
Fohn Benő
Franckl Zsigmondné
Friedländer Jenő
Friedländer Jenőné Wolf Frida
Friedländer Lajos
Friedmann Lajos
Friedmann József
Friedmann Miksa
Friedmann Sámuelné
sz. Horovitz Júlia
Fülöp Móricné
Gál Józsefné
Özv. Gelbmann Ignácné
sz. Angyal Mária
Gelbmann Endréné
sz. Fischmann Relly
Gelbmann Imi és kis húga
Gelbmann Tibor
Gelbmann Tiborné
sz. Steiner Annus és kisfia
Gelbmann Oszkár
Glückmann Chájim

Schück Endréné sz. Grosz Jolán
Schück Mayer
Schück József
Schwalb Anna
Schreiber Ferenc
Schreiber Ferencné
sz. Hercz Rózsa
Schreiber Zoltán
Schreiber Ernő
Slyomovits Lipót
Slyomovits Lipótné
sz. Wieder Ilona
Slyomovits Valéria
Slyomovits Arnold
Slyomovits Aladár
Slyomovits Ármin
Slyomovits Ibolya
Slyomovits Edith
Spitzer Jakab
Stegmann Nelly
Spitzer Mihály
Spitzer Mihályné
sz. Hillmann Ilona
Spitzer Ábrahám
Spitzer László
Szamet Berta
Slyomovits Viktor
Slyomovits Viktorné
sz. Tannenbaum Etelka
Slyomovits Ármin
Slyomovits Magda
Slyomovits Arnold
Slyomovits Anna
Slyomovits Márton
Slyomovits Paula
Özv. Singer Antalné Frisch Hani
Steinmetz Hermann

Steinmetz Hermanné
sz. Elbogen Margit
Steinmetz József
Steinmetz Tivadar
Stuhlberger Zoltán
Stuhlberger Zoltánné
sz. Singer Irén
Stuhlberger László
Szekfü Sándor
Szekfü Sándorné sz. Singer Zsófi
Szekfü Anna
Szekfü Irén
Szender Péterné Klein Valéria
Szender Anna
Szender Iván
Özv. Szender Hermanné
sz. Rosmann Betti
Özv. Stuhlberger Árminné
sz. Klein Mária
Stuhlberger József
Stuhlberger Józsefné
sz. Farkas Etel
Stuhlberger György
Ungár Dezső
Ungár Dezsőné
sz. Friedländer Vilma
Ungár Anna Gabriella
Ungár Mór
Weinberger Sámuel
Weiszberg Záli
Weinberger Regina
Weinberger László
Weinstein Miksa
Klein Julianna
Weisz Ábrahám
Weisz Ábrahámné Glück Margit
Weisz Tibor
Weisz Sámuel

Rosenberg Ernőné
sz. Lefkovits Ibolya
Rosenberg Livia
Schlisser Izidor
Schwartz Dávid
Schwartz Fáni
Schwartz Hani
Schwartz Szeréna
Schwartz Ferenc
Özv. Schwartz Jakabné
sz. Beim Teréz
Schwartz Mór
Schwartz Mórné
sz. Weisz Helén
Schwartz Éva
Özv. Schwartz Izidorné
sz. Schwartz Fáni
Singer Salamon
Singer Salamonné
sz. Weiszberg Regina
Singer Márton
Singer Szeréna
Sáfár Béni
Sáfár Béniné sz. Frenkel Hani
Sáfár Márton
Sáfár Lajos
Sáfár József
Sáfár Henrik
Sáfár Henrikné
sz. Groszmann Sarolta
Sáfár Mózes
Sáfár Izráel
Sáfár Izráelné sz. Klein Mária
Sáfár Hermann
Sáfár Hermanné sz. Glück Rózsa
Sáfár Dezső
Sáfár Salamon
Schwartz Helén

Özv. Schindler Sámuelné
sz. Engel Mária
Schwartz Kálmán
Schwartz Kálmánné
sz. Braun Gittel
Schwartz Irén
Schwartz Eduárd
Schwartz Ilona
Schwartz Jenő
Schwartz Margit
Schwartz Szeréna
Özv. Schindler Józsefné
sz. Ellenbogen Mária
Singer S. József
Schindler Smuelné
Schwimmer Sámuel
Schwimmer Sámuelné
sz. Öhlbaum Jolán
Schwimmer László
Schwimmer Miklós
Özv. Schlosser Leóné
sz. Kohn Rózsa
Schwartz Zoltán
Schwartz Zoltánné
sz. Guttmann Izabella
Schwartz Sámuel
Schwartz Judit
Schlisser Sámuel
Schlisser Sámuelné
sz. Wiener Julianna
Schlisser Ignác
Schwartz Móric
Schwartz Móricné
sz. Rottmann Julianna
Schwartz Veronika
Schwartz Sándor
Schwartz György
Schück Endre

Müller Sámuelné
sz. Sáfár Hermina
Markovits Ábrahám
Neumann F. Sándor
Neumann F. Sándorné
sz. Cziment Matild
Neumann László
Neuwirth Ignác
Özv. Ohrenstein Adolfné
Ohrenstein Lajosné
sz. Cziment Fanni
Ohrenstein Zoltán
Ohrenstein Tibor
Ohrenstein László
Ohrenstein Judith
Polatsek Jakab
Polatsek Jakabné
sz. Engel Rezsin
Polatsek Józsefné
sz. Mötzenmacher Jolán
Róth Sámuelné Danzinger Berta
Róth Eta
Róth Jenő
Róth Juda
Róth Judáné
sz. Goldberger Johanna
Róth Edith
Rosenberg Sámuel
Rosenberg Sámuelné
sz. Kohen Regina
Rosenberg Margit
Rosenberg Dezsőné Kohn Teréz
Rosenberg Lajos
Rosenberg József
Rein Gyuláné
sz. Goldstein Mária
Róth Margit

Rosenberg Dezsőné
sz. Altmann Etel
Rosenberg Edith
Rosenberg Ernő
Rosenberg Zoltán
Rosenberg Valéria
Rauchmann Móric
Rauchmann Móricné
sz. Breuer Julianna
Rauchmann Aranka
Rauchmann Borbála
Rosenberg Jenő
Rosenberg Edith
Rosenberg Katalin
Róth Erzsébet
Özv. Róth Jakabné
sz. Reisler Szeréna
Róth Gizella
Róth Lajos
Róth Sándor
Rosenberg Sománé
sz. Katz Borbála
Rosenberg Tibor
Róth Ferenc sz. Farkas Regina
Róth Veronika
Róth Edith
Róth Magda
Róth Jetti
Róna Ármin
Róna Árminné sz. Klein Mária
Róna József
Róna Jenő
Róna Géza
Róna Jolán
Riesel Éva
Riesel Juda
Riesel Judáné sz. Frisch Matild
Riesel Tibor

Klein Gizella
Klein Irén
Klein Magdolna
Klein Mózes Mór
Grosz Irma
Özv. Klein Náthánné
sz. Leitner Fani
Klein József
Klein Józsefné sz. Katz Ilona
Klein Jenő
Klein Irén
Klein Edith
Klein Szeréna
Kohn Ferencné sz. Alter Olga
Klein Mária
Klein Lajos
Klein Lajosné Öhlbaum Margit
Klein Zoltán
Klein Edith
Klein Endre
Leitner Ferenc
Leitner Sándor
Leitner Jenő
Leitner Tibor
Leitner Zoltán
Leitner Ernő
Leitner Béla
Ligeti Zoltán
Ligeti Zoltánné Szender Klára
Ligeti László
Leicht József
Lefkovits Gizella
Lefkovits Klára
Lefkovits Sarolta
Lefkovits Éva
Lefkovits Zoltán
Lefkovits Katalin
Lefkovits Judith

Léb Dávid
Léb Dávidné sz. Berger Erzsébet
Léb György
Lázár Izsák
Lázár Izsákné
sz. Schlesinger Regina
Lázár Klára
Lázár Ilona
Lázár Julianna
Lázár Aranka
Lázár Edith
Lázár Éva
Weinberger Margit
Lefkovits Adolf
Lefkovits Adolfné
sz. Altmann Piroska
Lefkovits Olga
Lefkovits Gabriella
Linzer Zoltán
Özv. Lissauer Henrikné
sz. Marz Ráchel
Lissauer Hermina
Lissauer Frida
Moskovitz Béla
Léb Mendel
Lőwy Lipótné sz. Klein Frida
Özv. Lőwy Dávidné
sz. Spitzer Sára
Lissauer József
Lissauer Józsefné
sz. Altmann Etel
Lissauer Ibolya
Lissauer Margit
Özv. Linzer Sámuelné
sz. Grosz Cecilia
Linzer Alice
Özv. Lefkovits Bernáthné
sz. Baumann Julianna

Jungpreisz Mórné
sz. Deutsch Ilona
Jungpreisz Judith
Jungpreisz Ignác
Katz Lajos
Katz Kálmán
Katz Kálmánné
sz. Gärtner Róza
Klein Áronné sz. Farkas Berta
Klein Sára Lidia
Klein Ferenc
Katz Vilmos
Dr. Kerekes Jenő
Klein Antal
Klein Antalné Weiszberg Eszter
Klein Olga
Drexler Zoltán
Holländer Tibor
Klein Adolfné
sz. Kupferstein Johanna
Klein Fülöp
Rozmann Heléna
Klein Ignác
Klein Ignácné sz. Weisz Rózsa
Klein Klára
Kupferstein Ábrahámné
Kupferstein Ábrahám
sz. Kohn Rebekka
Kupferstein Ilona
Klein Irén
Klein Erzsébet
Klein Menyhértné
sz. Róth Zsófia
Klein Móric
Özv. Kohn Léviné Schwartz Sára
Kohn Gabriella
Kohn Mátyás
Kohn Mátyásné
sz. Lefkovits Berta
Kohn Hajnal
Kohn József
Kohn Sándor
Kohn Olga
Korách Henrik
Korách Henrikné
sz. Cziment Szeréna
Korách Edith
Korách Vilmos
Kupferstein Ármin
Kupferstein Árminné
sz. Friedmann Ilona
Kupferstein Péter
Kupferstein Ignác
Kupferstein Ignácné
sz. Klein Júlia
Kupferstein Irén
Kupferstein Etelka
Kupferstein Lidi
Kupferstein Dezsőné
sz. Lorber Irén
Kupferstein Ernő
Kupferstein Endre
Kupferstein Anikó
Özv. Kupferstein Péterné
sz. Steinbach Regina
Kohen Márton
Kohen Mártonné
sz. Weiszstein Zsanet
Kohen Adolf
Kohen László
Klein Géza
Klein Lébi
Klein Jenő
Klein Dezső
Klein Ilona

Glücklich Miksáné Heller Ilona
Glücklich Endre
Glücklich Ágnes
Özv. Glücklich Józsefné
sz. Klein Eszter
Glücklich Sámuel
Gottdiener Józsefné
sz. Glücklich Piroska
Gottdiener Zoltán
Gottdiener Ágnes
Gábor Sámuel
Grosz Ferenc
Grosz Ferencné
Goldenberg Sie
Goldenberg Siené
sz. Markovits Róza
Goldenberg Lenke
Goldenberg Izidor
Goldenberg Gizella
Goldenberg Móric
Goldenberg Malvin
Goldenberg Dezső
Goldenberg Lázár
Grosz Matild
Grosz József
Grosz Józsefné
sz. Linczer Plüzi
Grosz Sarolta
Grosz Hermann
Glücklich Ernő
Glücklich Mária
Grosz Ignác
Grosz Ignácné sz. Klein Irén
Klein Zoltán
Grosz Ibolya
Grünwald Ferencné
sz. Weiszberg Kata
Grünwald F. Fani

Grosz Jónásné sz. Ungár Heléna
Grosz Ella
Grosz Sándor
Grosz Ibolya
Grosz Aladár
Grosz Judith
Hegyi Ignácné
sz. Danzinger Janka
Hegyi Ilona
Heller Béla
Herskovits Ferenc
Herskovits Ferencné
sz. Singer Etelka
Herskovits Ernő
Herskovits Jenő
Herskovits Magdolna
Herskovits Hedvig
Hornstein Józsefné
sz. Hertz Kornélia
Hornstein Teréz
Resovszki Rózsika
Halbert Béniné
sz. Deutsch Hermina
Horstein Salamon
Horstein Salamonné
Horstein Anna
Hornstein Henoch
Weisz Tódor
Hornstein Endre
Dr. Hajdu Henrikné
sz. Winternitz Erzsébet
Hajdu György
Hajdu Márta
Jakabovits Mórné
sz. Schwalb Katalin
Jakabovits László
Jungpreisz Mór

Freireich Szerén
Freireich Ella
Frisch Lajosné
sz. Adler Friderika
Frisch Ernő
Frisch Andor
Frisch Miklós Endre
Frisch Tibor
Friedmann Ábrahám
Friedmann Ábrahámné
sz. Kaff Fáni
Friedmann Salamon
Friedmann Sarolta
Frommer Záli
Weinberger Jenő
Fülöp Miklós
Farkas Ilona
Gleichmann Móric
Breuer Paula
Gleichmann Zoltán
Gleichmann Erzsébet
Gleichmann Miklós
Özv. Glück Izsákné Engel Klára
Glücklich Géza
Glücklich Gézáné sz. Engel Ilona
Glücklich Márton
Özv. Goldstein Dávidné
sz. Popper Ilona
Glück Móric
Goldstein Regina
Grosz Ábrahámné
sz. Liczer Hermina
Grosz Ernő
Grosz Rezső
Grosz Ferenc
Glücklich Dávid
Schwartz Etel
Glücklich Izsák
Glücklich Izsákné
sz. Szender Margit
Glücklich Judith
Glücklich Hermanné
sz. Glücklich Eszter
Grosz Jenő
Grosz Jenőné sz. Ornstein Ilona
Grosz József
Glücklich Mózes
Glücklich Mózesné
sz. Glücklich Hani
Glücklich Ernő
Glücklich Ernesztina
Glücklich Jakab
Glücklich Jenő
Glücklich Jakabné Hermina
Özv. Glücklich Izráelné
sz. Brünner Irén
Glücklich Izabella
Gottdiener Jakab
Gottdiener Pepi
Groszmann Miklós
Grünfeld Sámuel
Grünfeld Emánuel
Grünfeld Rezsin
Grosz Adolf
Grosz Adolfné sz. Lőwy Karola
Grosz Dezső
Glücklich Aladár
Glücklich Aladárné
sz. Groszmann Piroska
Glücklich Sándor
Glücklich Ernő
Glücklich Miklós
Glücklich Bernáth
Grosz Tóbiás
Grosz Tobiásné sz. Stein Hilde
Grosz Móric

Fried Ágnes
Fried Márton
Fried Erika
Fried Jenő
Fried Judith
Fried János
Fried Árminné sz. Weisler Olga
Fried Edith
Fried Tibor
Fried Judith
Friedmann Jenő
Friedmann Jenőné
sz. Hadler Sarolta
Friedmann Aliz
Friedmann Klára
Friedmann Ernő
Friedmann Vera
Friedmann Lajos
Fried Dávid
Fried Dávidné sz. Fogel Mária
Fogel Lajos
Fogel Sámuel
Fogel Salamon
Frisch Hermann Leopold
Frisch Leopoldné
sz. Pollatsek Ida
Frisch Zoltán
Özv. Friedländer Józsefné
sz. Rosnether Golda
Friedländer Piroska
Friedländer Ilona
Fried Mózes
Fried Mózesné sz. Pack Ráchel
Fried Sára
Farkas Mátyás
Friedländer Sámuelné
sz. Glück Gizella
Friedländer Anna

Friedmann Hermann
Goldstein P. Piroska
Fried Sámuel
Fried Sámuelné Schindler Záli
Fried Ernő
Fried Ármin
Fried József
Frisch József
Frisch Józsefné
sz. Schindler Gizella
Frisch Sámuel
Fried Ernőné
sz. Blumenthal Piroska
Fried Izidor
Fried Edith
Fried Simon
Fried Berta
Özv. Farkas Vilmosné
sz. Bernáth Fáni
Friedländer Sámuelné
sz. Katz Linka
Friedländer Endre
Friedländer Ignác
Friedländer Ignácné
sz. Winkler Lina
Özv. Fogel Ferencné
sz. Schönberg Mária
Fischer József
Roth Záli
Fried Sándor
Fried Irén
Fried Anna
Fried Imre
Fried László
Fried Andor
Özv. Freireich Sámuelné
sz. Krausz Eszter
Freireich Miksa

Breuer Ábrahám
Bergmann Karolina
Breuer Nándor
Berger Mózes
Berger Mózesné sz. Weil Rózsi
Berger Sándor
Berger Márta
Berkovits Vilmosné
sz. Berkovits Berta
Berkovits Mihály
Berkovits Noemi
Bunzl Gyula
Bunzl Márton
Bunzl Jenő
Bunzl Ernő
Baumanns Sámuel
Brettler Izráel
Brettler Izráelné Herbst Ilona
Brettler Márton
Cziment Bernát
Cziment Adolf
Cziment Adolfné
sz. Merkovits Etelka
Cziment Endre
Cziment Sándorné
sz. Guttmann Sarolta
Cziment Katalin
Katz Rezsin
Deutsch Ignácné sz. Glück Irén
Deutsch László
Dávidovits Sámuel
Dávidovits Sámuelné
sz. Elbogen Aranka
Dávidovits Mór
Deutsch Benci
Deutsch Benciné sz. Bleier Sára
Deutsch Berta
Dászkál Rezső
Dászkál Rezsőné
sz. Weinstein Amália
Dászkál Etelka
Dászkál József
Dászkál Ibolya
Weiszstein Ibolya
Deutsch Jakab
Offenberger Mina
Özv. Eisenberger Chájimné
sz. Klein Záli
Eisenberger Izráel
Eisenberger Izráelné
sz. Schlisser Berta
Eisenberger Ernő
Eisenberger Imre
Özv. Ellbogen Józsefné
sz. Gottdiener Róza
Eljovits Ch. Lázár
Eljovits Ch. Lázárné
sz. Ejnhorn Bajile
Eljovits Ch. Gizella
Eljovits Ch. Ilona
Eljovits Ch. Géza
Epstein Sámuelné
sz. Goldenberg Irén
Epsteitn Piroska
Epstein Hajnalka
Elbogen Áron
Elbogen Mártonné
sz. Friedmann Amália
Elbogen Ilona
Elbogen Adél
Elbogen Valéria
Elbogen Béla
Farkas Márton
Fried Hermann
Fried Hermanné
sz. Klein Elza

Wurmbrand Alice
Wurmbrand Sándor
Wurmbrand Margit
Wurmbrand Helén
Zelikovits Ákos
Zelikovits Ákosné
sz. Wiesner Róza
Zelikovits Helus
Zelikovits Károly
Zelikovits Sámuel
Zelikovits Sámuelné
sz. Goldstein Rózsi
Dr. Zichermann Imréné
sz. Breuer Katalin
Dr. Zichermann Lászlóné
sz. Várkonyi Edith
Zichermann Marika
Zichermann Péter
Zichermann Sándor
Zichermann Sándorné
sz. Luxemburg Irma
Ziegler Joachimné
sz. Citron Fanni
Zimmer Aladár

HAJDUNÁNÁS

Özv. Adler Móricné
sz. Schindler Jetus
Adler József
Auspitz Sándor
Frisch Szeréna
Stein Sarolta
Baumann Tibor
Baumann Pál
Baumann Lili
Burger Izidor
Weisz Szeréna
Özv. Berkovits Emánuelné
sz. Grünbaum Fanni
Berkovits Gyula
Berkovits Margit
Berkovits Móric
Breuer Lajos
Freireich Eszter
Bünzl Béla
Kallus Magda
Bünzl Éva
Berkovits Róza
Berger Ignác
Berger Ignácné
sz. Elbogen Etelka
Berger Anna
Berger Emil
Berkovits Etelka
Breuer Lázár
Grosz Hani
Berkovits Emánuel
Berkovits Erzsébet
Berkovits Ferenc
Berkovits Ernő
Berkovits József
Berkovits Sándor
Berkovits Ede
Berkovits Mátyás

Weiszmann Jakabné
sz. Hirsch Netti
Weiszmann Zoltán
Weiszner Anna
Weiszner Sándor
Weiszner Sándorné
sz. Purjesz Kunigunda
Weiszner Julianna
Waldmann Lajos
Wichter Sándor
Wieder Lajos
Wieder Mór
Wieder Mórné Blander Katinka
Wieder Leopold
Wieder Leopoldné Mária
Wieder Olga
Wieder Sándorné
sz. Friss Erzsébet
Wieder Zoltán
Wiener Dezső
Wiener György
Wiener Hermanné
Dr. Wiener László
Wiesel Albert
Wiesel Albertné
sz. Feldmann Rózsi
Wiesel Hermann
Wiesel Mandel
Wiesel Ágnes
Wiesel Éva
Wiesel Edith
Wiesel Imre
Wiesel László
Wiesel Magda
Wiesel Zoltán
Wiesel Samu
Wiesel Samuné
sz. Ehrenfeld Frida

Winkler Béla
Winkler Béláné
sz. Hirsch Julianna
Winkler Dávid
Winkler Dávidné
sz. Buxbaum Aranka
Winkler Ferenc
Winkler György
Winkler Ilona
Winkler Imre
Winkler István
Winkler Kálmán
Winkler Kálmánné
sz. Csengeri Sári
Winkler Lajosné
sz. Epstein Szeréna
Winkler László
Winkler Manóné
sz. Csengeri Gizella
Winkler Mártonné
sz. Neberl Róza
Winkler Rudolf
Winkler Rudolfné
sz. Schwartz Erzsébet
Winkler Sára
Winkler Tibor
Wirthmann Gézáné
sz. Klein Sarolta
Wirthmann Mór
Wohlberg Adolf
Wohlberg Hermann
Wohlberg Lajosné
sz. Zelkovits Gizella
Wohlberg Mártha
Wohlberg Miklós
Wurmbrand József
Wurmbrand Józsefné
sz. Feldmann Sarolta

Weisz Lajosné sz. Weisz Eszter
Weisz Lajosné sz. Berger Ida
Weisz Lajosné sz. Elefánt Ella
Weisz Lajosné sz. Klein Erzsébet
Weisz László
Weisz Lászlóné Briszk Katalin
Weisz Lili
Weisz Lipót
Weisz Lipótné Kleinmann Etelka
Weisz Zsigmondné
Weisz Magda
Weisz Margit
Weisz Marianna
Weisz Márton
Weisz Mártonné
sz. Weinberger Olga
Weisz Mayer
Weisz Menyhért
Weisz Menyhértné
sz. Elefánt Mária
Weisz Menyhértné sz. Weisz Irén
Weisz Miklós
Weisz Miklósné
sz. Grünfeld Hermin
Weisz Miklósné
sz. Kornfeld Erzsébet
Weisz Miksa
Weisz Miksáné sz. Berger Adél
Weisz Manó
Weisz Nelli
Weisz Palika
Weisz Pál
Weisz Péter
Weisz Róbert
Weisz Róza
Weisz Sámuel
Weisz Sámuelné
sz. Lustig Szeréna

Weiszberger Ábrahám
Weiszberger Erzsébet
Weiszberger László
Weiszbrunn Jakab
Weiszbrunn Jenő
Weiszbrunn Sámuel
Dr. Weszeczky Oszkár
Weszeczky Zsigmondné
Weiszenberg Andor
Weiszenberg Erzsébet
Weiszenberg Ernő
Weiszenberg Gizella
Weiszenberg Hugó
Weiszenberg Jenő
Weiszenberg Jenőné
Weiszenberg József
Weiszenberg Klára
Weiszenberg Miklós
Weiszenberg Sándor
Weiszenberg Sándorné
sz. Klein Margit
Weiszenberg Vilmosné
sz. Greger Sarolta
Weiszhaus Dezsőné
Weiszhaus Dezsőné
sz. Fränkel Margit
Dr. Weiszhaus Imre
Dr. Weiszhaus Imréné
sz. Weissburg Lidia
Weiszhaus János
Weiszhaus Miklós
Weiszkrón Józsefné
sz. Csillag Gizella
Weiszkrón Sámuel
Weiszkrón Sámuelné
sz. Klein Szeréna
Weiszmann Jakab

Dr. Weisz Aladár
Weisz Alfréd
Weisz Antal
Weisz Áron
Weisz Béla
Weisz Béláné sz. Klein Friderika
Weisz Benő
Weisz Benőné
Weisz Bernáthné sz. Abelesz Piri
Weisz Bernáthné
sz. Berceller Eszter
Weisz Dávid
Weisz Dávidné sz. Bleier Gizella
Weisz Dávidné sz. Kohn Róza
Weisz Bertalanné
sz. Burger Mariska
Weisz Dávidné sz. Róth Etel
Weisz Edith
Weisz Ella
Weisz Emilné sz. Goldstein Irma
Weisz Ernő
Weisz Erzsébet
Weisz Etelka
Weisz Éva
Weisz Ferenc
Weisz Irén
Weisz Ferencné Benedek Ilona
Weisz Gizella
Weisz György
Weisz Gyuláné sz. Blum Irén
Weisz Gyula
Weisz Hermann
Weisz Ibolya
Weisz Ignác
Weisz Ignácné Brunner Erzsébet
Weisz Ignácné sz. Burg Hermina
Weisz Ignácné Frommer Ilona
Weisz Ignácné Jeremiás Leona
Weisz Ilona
Weisz Imre
Weisz Imréné
sz. Groszmann Matild
Weisz Imréné sz. Katz Szeréna
Weisz István
Weisz Istvánné Knöpfler Olga
Weisz Izidorné sz. Klein Etelka
Weisz Jakab
Weisz Jakabné sz. Deutsch Paula
Weisz Jakabné sz. Fischer Klára
Weisz Jenő
Weisz Jenőné sz. Izsák Malvin
Weisz Jenőné sz. Neumann Helén
Weisz Jenőné sz. Teszler Szerén
Weisz József
Weisz Józsika
Weisz Józsefné Guttmann Róza
Weisz Józsefné Rosenberg Fanni
Weisz Józsefné sz. Weisz Regina
Weisz Judith
Weisz Julianna
Weisz Miklós
Weisz Sándor Salamon
Weisz Sándor
Weisz Sándorné Schreiner Ilona
Weisz Sándorné sz. Steier Ilona
Weisz Soma
Weisz Szigfriedné Gruber Janka
Weisz Tibor
Weisz Vera
Weisz Vilmosné
sz. Wirtmann Julianan
Weisz Zoltán
Weisz Kálmán
Weisz Klári
Weisz Katalin
Weisz Lajos

Vajna István
Vajna Miklós
Vámos Lajosné sz. Elefánt Ella
Váradi Ernő
Váradi Ernőné sz. Bónis Margit
Váradi Magda
Vas Gyuláné sz. Török Zseni
Vas Lajos
Vas Marika
Vas Mártonné sz. Grosz Eszter
Venyige Edit
Venyige Ferencné
Veres Julianna
Verő Ibolya
Dr. Verő László
Verő Tibor
Verő Zoltán
Vértes Béla
Vértes Ilona
Vértes József
Vértes Sándor
Vértes Sándorné
sz. Mayer Klementina
Vigdranovits Jenő
Vigdranovits Jenőné
sz. Weisz Teréz
Vigdranovits Sára
Világi Jánoska
Világi Károlyné sz. Rácz Anna
Vidáné sz. Friedmann Etel
Waldmann Géza
Waldmann Gézáné
sz. Pollatsek Hella
Waldmann Lajos
Wallerstein Ágnes
Wallerstein Emil
Wallerstein Imréné Glück Kató
Wallerstein László
Wallerstein M. Miksa
Wallerstein Pálné
sz. Friedmann Zsuzsa
Wallerstein Sámuel
Wallerstein Zsuzsanna
Wassermann Hermann
Wassermann Imre
Wassermann Sándor
Weinberger Éliás
Weinberger Éliásné
Weinberger Herschl
Weinberger Ignácné
Weinberger Ferenc
Weinberger Jenő
Weinberger József
Weinberger Kálmán
Weinberger László
Weinberger Marianna
Weinberger Mór
Weinberger Mórné Sámuel Ilona
Dr. Weinberger Pál
Dr. Weinberger Pálné
sz. Ratzendorf Margit
Weinreb Mayerné
Weinstock Ferenc
Weinstock Henrik
Wertheimer Dezső
Wertheimer Jenő
Wertheimer Frigyes
Wertheimer Tova
Weisz Ágnes
Weisz Ábrahám
Weisz Ábrahámné
sz. Schwartz Helén
Weisz Adolf
Weisz Adolfné sz. Angyal Margit
Weisz Adolfné Weinblum Milli
Weisz Ágnes

Török Irén
Dr. Török Imre
Török Mihály
Török Sándor
Trattner Éva
Trattner Jenő
Trattner Dezsőné
sz. Feldmann Zseni
Trattner Samu
Trattner Samuné
sz. Feldmann Mariska
Trattner Sándor
Trattner Sándorné
sz. Feldmann Aranka
Turai Miklós
Turai Miklósné
sz. Lindenfeld Sári
Tüköri Árminné sz. Török Zsófia
Ullmann Andor
Ullmann Andorné
sz. Mandula Erzsébet
Ullmann Gyula
Ullmann Gyuláné Schatz Mária
Ullmann Jenő
Ullmann Salamon
Ullmann Salamonné
sz. Weinberger Antonia
Ullmann Ervin
Ullmann Anikó
Ullmann Emil
Ullmann Emilné
sz. Goldstein Szerén
Ullmann Ágnes
Ullmann Éva
Ukrovits Gizella
Ungár Edith
Dr. Ungár György
Ungár Ignác
Ungár János
Ungár Jánosné sz. Róth Anna
Ungár József
Ungár Józsefné Heller Hedvig
Ungár Lili
Ungár Pál
Ungár Rózsa
Ungerleider Gáborné
Ungerleider Gyula
Ungerleider Miklós
Unsdorfer Hermann
Unsdorfer Hermanné
sz. Izráel Eszter
Vadász Elek
Vadász Elekné sz. Leveleki Anna
Vadász Éva
Vadász István
Vadász Klementin
Vadász Miksa
Vadász Miksáné Kemény Ilona
Vadász Sándor
Vadász Sándorné
Vág Endre
Vági Gáborné
Vági István
Vági Istvánné sz. Glancz Mária
Vági László
Vágó József
Vágó Lajosné Hermann Ibolya
Vágó Sándorné sz. Weisz Magda
Vajda Béla
Vajda Béláné
sz. Feldmann Gabriella
Vajda Emil
Vajda Emilné sz. Róth Margit
Vajda Ignác
Vajda Ignácné sz. Buchter Ella
Dr. Vajda Lajos

Szilágyi Endréné sz. Mezei Anna
Szilágyi István
Szilágyi Jenő
Szilágyi Jenőné Krausz Margit
Szilágyi József
Szilágyi Józsefné sz. Lustig Pepi
Szilágyi Károlyné
sz. Kupferstein Lili
Szilágyi Lili
Szilárd Ateiner Ignácné
sz. Beck Emilia
Szinai Mór
Szofer Ignác
Szofer Marika
Szolovits Árminné Stern Ilona
Szolovits Dezső
Szolovits József
Szolovits Lajos
Szolovits Lajosné Löwy Lenke
Szolovits Lajoska
Szolovits Sándor
Dr. Szőke István
Dr. Szőke Istvánné
sz. Auspitz Aranka
Szőke Tibor János
Dr. Szőke Jánosné Aczél Klára
Szöllős Ármin
Dr. Szöllős Dezső
Dr. Szöllős Dezsőné Kohn Róza
Szöllős Endre
Szöllős Ilona
Dr. Szöllős László
Dr. Szöllős Sándor
Szöllősi Istvánné Dávid Helén
Szöllősi Istvánné sz. Stern Hella
Szöllősi Józsefné
sz. Feldmann Rózsa
Szöllősi Pál
Szöllősi Sándorné
sz. Feldmann Johanna
Dr. Szöllősi Tibor
Dr. Szöllősi Tiborné Havas Éva
Szrolovits Miklós
Szrolovits Sándor
Szritores Sándor
Szűcs Sándor
Takács Lajosné
Tannenbaum Mártonné
sz. Káhán Cili
Tausz Jenő
Teitelbaum Antal
Teitelbaum Miklós
Teiltelbaum Jakab
Teller Ferencné
Teller Józsefné sz. Klein Bella
Teller László
Teller Margit
Teller Sándor
Terner Béla
Terner Ernőné sz. Grosz Regina
Terner Ernőné Klein Erzsébet
Terner Hedvig
Terner Ilona
Terner Katóka
Teszler Irén
Dr. Teszler József
Teszler Sámuelné
sz. Schiffmann Matild
Tihanyi József
Tóth Imréné sz. Hartmann Rózsi
Tóth István
Tóth László
Tóth Miksa
Tóth Miksáné sz. Fülöp Gizella
Török Józsefné
sz. Ausländer Erzsébet

Steinberg Márkusné
sz. Szöllősi Jolán
Stillmann Ernő
Stillmann Ignác
Stillmann Ignácné Weisz Ilona
Stillmann József
Stillmann László
Stillmann Vilmos
Strasser Nátán
Strasser Simonné sz. Pápa Sári
Ifj. Strasser Simon
Strausz Blanka
Strauszmann Dávidné
sz. Friedmann Irén
Streger Erzsébet
Streger László
Streger Hermanné Weisz Hanni
Streger Sámuel
Streger Sámuelné Weisz Emma
Streger Zoltán
Strull Bernát
Strull Bernátné
sz. Fereszter Frida
Sugár Dezső
Svéd Erzsike
Svéd Jakab
Svéd Lajos
Dr. Szabados Sándor
Szabó Dezső
Szabó Dezsőné sz. Ernstein Ida
Szabó György
Szabó Irén
Szabó Sándor
Szameth Kálmán
Szander Farkas
Szander Farkasné
sz. Lindenfeld Szeréna
Dr. Szander István
Dr. Szántó Dezső
Szántó Ernőné sz. Weisz Ilona
Szántó Ernő
Szántó József
Szántó Józsefné sz. Izsák Malvin
Szántó Judith
Szántó Marcell
Szántó Vera
Szántó Sándor
Szántó Zsigmond
Szatmári Sándor
Szász Sámuel
Szécsi Maurusz
Szender Farkas
Szender Farkasné
sz. Lindenfeld Szeréna
Dr. Szegő Sándorné
sz. Lebovits Lili
Székely Ágnes
Székely Anna
Székely Arthur
Székely Arthurné Stern Rezsin
Székely István
Székely Istvánné sz. Fülöp Róza
Székely Simon
Székely Simonné Bloch Etelka
Székely Vilmos
Székely Vilmosné Popper Olga
Dr. Szelényi Dezsőné
sz. Schäffer Irén
Szemere Emil
Szemere Emilné
sz. Schlisser Margit
Szepesi Mór
Szepesi Mórné sz. Klein Margit
Széplaki (Schőn) Imre
Széplaki (Schőn) László
Széplaki (Schőn) Miklós

Steier Lajos
Steier László sz. Klein Hanna
Steier László
Steier Zoltán
Steier Zoltánné
Steiner Ábrahámné
sz. Grün Szeréna
Steiner Adolf
Steiner Aladár
Steiner Árpád
Steiner Dániel
Steiner Dóra
Steiner Edith
Steiner Ferenc
Steiner Ferencné
sz. Friedmann Piroska
Steiner Ibolya
Steiner István
Steiner Ivánka
Steiner Jenő
Steiner Klára
Steiner László
Steiner Margit
Steiner Miklós
Steiner Mórné
Steiner Piroska
Steiner Rudolf
Steiner Sámuelné
Steiner Sándor
Steiner Sándorné sz. Adler Olga
Steiner Tibor
Steinhardt Etel
Steinmetz Mózesné (Mórné)
sz. Neuwirth Rózsa
Steinberger Arnold
Steinberger Arnoldné
sz. Frenkel Rózsa
Steinberger Emil
Steinberger Emilné
sz. Friedländer Piroska
Steinberger Endre
Steinberger Endréné
sz. Markovits Sári
Steinberger Ernőné Löbl Linka
Steinberger Éva
Steinberger István
Steinberger László
Steinberger Márta
Steinberger Nándor
Steinberger Ottó
Steinberger Vilmos
Steinberger Vilmosné
sz. Mandel Regina
Stern Bernát
Stern Edit
Stern Erzsébet
Stern Ezekiel
Stern Ferenc
Stern Ferencné
Stern Ignác
Stern Ignácné Reichmann Irén
Stern Imre
Stern Jenő
Stern Lajos
Stern Lajosné sz. Bauer Klára
Stern Lászlóné sz. Csillag Vera
Stern Mária
Dr. Stern Magda
Stern Sámuel
Stern Sámuelné
sz. Kronovitz Júlia
Stern Sándor
Stern Szász Sándor
Stern Vera
Steinberg András Imre
Steinberg Márkus

Simon László
Simon Pál
Simkovits Elemér
Simkovits Zoltán
Simkovits Zoltánné
sz. Zobel Szeréna
Singer Andor
Singer Éva
Singer Ferenc
Singer Ferencné sz. Bauer Irén
Singer Gyula
Singer Gyuláné sz. Lichter Berta
Singer Józsefné sz. Kohn Lina
Singer Judith
Singer Lajos
Singer Lajosné Goldstein Helén
Singer Vilmos
Singer Vilmosné Wiegner Róza
Sinkovits Elemér
Sipos Ede Endre
Sipos Izidorné
sz. Löwinger Klára
Sipos Samu
Sloszer Ferenc
Sloszer Gabriella
Somlai István
Somlai László
Somogyi Imréné sz. Haas Rózsa
Somogyi Sándor
Sonnenschein Mártonné
Sonnenwirth Regina
Dr. Sós Béla
Sós Jenő
Sós Jenőné sz. Weisz Sarolta
Sós János
Spitz Ferenc
Spitz Zsuzsa
Spitz Pista
Spitz Ferencné sz. Fáber Rózsi
Spitz Ferencné sz. Mayer Cecilia
Spitz Jakabné sz. Izsák Vilma
Spitz Janka
Spitz József
Spitz Józsefné Waldmann Helén
Spitz Katalin
Spitz Lajos
Spitz Miklós
Spitz Zoltánné sz. Spitz Irén
Spitzer Adolf
Spitzer Adolfné
sz. Silbermann Rózsi
Spitzer Antalné sz. Bleyer Margit
Spitzer Edith
Spitzer Jenő
Spitzer József
Spitzer Károlyné
sz. Katzburg Regina
Spitzer László
Spitzer Lipót
Spitzer Lipótné Reich Julianna
Spitzer Sámuel
Spitzer Sámuelné
sz. Langberg Hermin
Spitzer Sándor
Spitzer Tibor
Spitzer Zoltán
Sporer Nándor
Sporer Nándorné
Dr. Springer Emil
Stark Miklósné sz. Szender Ilona
Stahler Dávid
Stahler Dávidné sz. Grosz Irma
Steier Erika
Steier Ignác
Steier Ignácné sz. Weisz Szeréna
Steier Jakabné sz. Steier Linka

Schwartz Simon
Schwartz Simonné
sz. Lehworth Elza
Schwartz Sándorné
sz. Farkas Hermina
Schwartz Sándorné
sz. Fruchter Ilona
Schwartz Szeréna
Schwartz Viktor
Schwartz Vilmos
Schwartz Vilmosné
sz. Zichermann Mariska
Schwartz Zseni
Schwartz Zsigmond
Schwartz Zsigmondné
Schwartz Zsuzsanna
Schwartzkopf Henrik
Schwartzkopf Henrikné
sz. Ungár Vera
Schwartzkopf László
Schwartzkopf Miklós
Schweiger Arnold
Schweiger Arnoldné
sz. Klein Erzsébet
Schweiger György
Sebestyén Lajos
Sebők Emánuel
Dr. Sebők Ernőné Lukács Anna
Sebők Alajos
Sichermann Imréné
sz. Breuer Katalin
Sichermann Imre
Sichermann Irma
Sichermann Miklós
Sichermann Sámuel
Sichermann Sámuelné
sz. Luxenberg Irma
Sichermann Sámuelné
sz. Lindenberg Irma
Siegelbaum Izidor
Siegelbaum Izidorné
sz. Haas Rózsa
Siegelbaum Izidorné
sz. Strausz Regina
Siegelbaum Sándor
Siklós (Schnitzler) Gyula
Siklós (Schnitzler) Gyuláné
sz. Schneider Hedvig
Silber Adolf
Silber Anna
Silber Antalné sz. Keller Ilonka
Silber Blanka
Silber Éliás
Silber Éliásné sz. Beiluss Böske
Silber Hanna
Silber Jakab
Silber Jakabné
Silber József
Silber Józsefné
Silber Kálmán
Silber Marika
Silber Mayer Léb
Silber Miklós
Silber Salamon
Silber Salamonné
sz. Bratspitz Anna
Silber Soma
Silber Tibor
Silberer Ede
Silberer Edéné sz. Klein Regina
Silberer Jenő
Silberer Jenőné Zsigmond Júlia
Silbermayer Léb
Silberer Rózsa
Silbermann Ernőné

Schwartz Dezső
Schwartz Doriné
Schwartz Elza
Schwartz Emilné
Schwartz Ernő
Schwartz Ernőné
sz. Eisenberg Irén
Schwartz Ernőné
sz. Belegrad Margit
Schwartz Ernőné sz. Weisz Irén
Schwartz Eszter
Schwartz Etelka
Schwartz Éva
Schwartz Ferenc
Schwartz Ferencné
sz. Kaufmann Vilma
Schwartz Ferencné
sz. Öhlmacher Sarolta
Schwartz Ferencné
sz. Schwartz Vilma
Schwartz Gábor
Schwartz Géza
Schwartz Gézáné
Schwartz György
Dr. Schwartz György
Schwartz Henrik
Schwartz Henrikné Grosz Fáni
Schwartz Henrikné
sz. Wachsberger Frida
Schwartz Ida
Schwartz Ignácné
sz. Izráel Gizella
Schwartz Imre
Schwartz Izsó
Schwartz Jenő
Schwartz Jenőné
sz. Ortner Karolin
Schwartz József
Schwartz Józsefné
sz. Goldstein Johanna
Schwartz Józsefné
sz. Guttmann Hermina
Schwartz Józsefné
sz. Schwartz Szerén
Schwartz Júlia
Schwartz Károlyné
Schwartz Katalin
Schwartz Klára
Schwartz Izsó
Schwartz Lajos
Schwartz Lajosné
sz. Schwartz Sarolta
Schwartz László
Schwartz Magda
Schwartz Márton
Schwartz Mártonné sz. Spitz Ida
Schwartz Miklós
Schwartz Miksa
Schwartz Mór
Schwartz Mórné
sz. Ehrenfeld Gizella
Schwartz Mórné sz. Paneth Eta
Schwartz Nándor
Schwartz Rózsa
Schwartz Ruben
Schwartz Salamonné
sz. Schirf Leona
Schwartz Samu
Schwartz Samuné
sz. Lindenfeld Hermin
Schwartz Sámuel
Schwartz Sámuelné
sz. Feldheim Júlia
Schwartz Sámuelné
sz. Kohn Ágnes
Schwartz Sándor

Scharf Juda
Scharf Judáné sz. Koff Regina
Schatz Ármin
Schatz Jella
Schatz Lipótné
Schäffer Sándorné
sz. Zavislag Margit
Schiff László
Dr. Schiff Ödönné Bíró Erzsébet
Schiff Zsigmond
Schiff Zsigmondné Beck Janka
Schiffmann Ármin
Schiffmann Árminné
sz. Feitel Margit
Schiffmann Ábrahámné
Schiffmann Endre
Schiffmann Imre
Schiffmann Miklós
Schiffmann Gyuláné
sz. Szameth Berta
Schiffmann Salamonné
sz. Schwartz Hani
Dr. Schindler Árminné
sz. Schönberger Mária
Salamon Jenő
Schindler Lajosné sz. Weisz Irén
Schindler Zsuzsanna
Schenck Józsefné
sz. Brunner Szeréna
Dr. Scheiner István
Scheiner Jakab
Scheiner Jakabné
sz. Robitsek Jenni
Schlesinger Malvin
Schlisser Hermann
Schlisser Hermanné
sz. Klár Piroska
Schlüssenfeld Heskel
Schlüssenfeld Heskelné
sz. Groszmann Margit
Schlüssenfeld Judith
Schlüsser Lajos
Schmiedek Lajos
Schmiedt Sámuel
Schmiedt Sámuelné
sz. Schneck Paula
Schön Arthur
Schön Arthurné
sz. Engländer Teréz
Schőn János
Schőn László
Schőn Sándor
Schőn Sándorné
sz. Schwartz Mária
Schőnberger Ármin
Schőnberger Árminné
sz. Fülöp Sarolta
Scchőnberger Gusztáv
Schőnberger Józsefné
sz. Friedländer Alice
Schőnberger Samu
Schreiber Adolf
Schreiber Adolfné Kohn Amália
Schreier Gyula
Schreier Gyuláné
sz. Aszódi Gizella
Schreiber Mór
Schőnfeld Gáborné Bleyer Jenny
Dr. Schwartz Aladár
Schwartz Albert
Schwartz Anna
Schwartz Aranka
Schwartz Béla
Schwartz Béláné sz. Garai Ilona
Schwartz Bernáthné
Schwartz Dániel

Róth Mór
Róth Mórné sz. Fried Lina
Róth Mórné Trattner Szidónia
Róth Rudolfné
Róth Sándor
Róth Sándorné
Róth Veronika
Rothmann Márton
Rothmann Mártonné
sz. Weinberger Elza
Rottmann Béla
Rottmann Olga
Rózsa Jenő
Rózsa Jenőné sz. Grosz Mariska
Rózsahegyi Ernő
Rózsahegyi Ernőné
sz. Méth Hermina
Rózsahegyi Ilona
Rózsahegyi Irén
Römer Richárd
Römer Lajosné
Rózsahegyi Magda
Rubin Dávidné
Rubinstein Imréné
sz. Kovács Ágnes
Rubinstein Izidor
Rubinstein Lászlóné
sz. Liener Jolán
Salamon Ármin
Salamon Árminné
sz. Hartmann Erzsébet
Salamon Ferenc
Salamon Ferencné
sz. Lebovits Klári
Salamon György
Salamon Ignác
Salamon Ignácné
sz. Berkovits Gizella

Salamon István
Salamon Jakab
Salamon Jakabné Berger Jolán
Salamon János
Salamon Kálmán
Salamon László
Salamon Marika
Salamon Miksa
Salamon Rezsin
Salamon Aladár
Salamon Sándor
Salamon Sándorné Kohn Sára
Sámuel Gizella
Sámuel Margit
Saphir Jenő
Saphir Jenőné sz. Grosz Ilona
Saphir Katalin
Saphir Tibor
Sámuel Ferenc
Sarkadi András
Dr. Sarkadi Sándor
Dr. Sarkadi Sándorné
sz. Doktor Mária
Sauber Jolán
Salamon Jenő
Sauerbrunn Ágnes
Sauerbrunn József
Sauerbrunn Józsefné
sz. Steiner Margit
Sauerbrunn Mór
Sauerbrunn Mórné
Sauerbrunn Rudolf
Sauerbrunn Rudolfné
sz. Dicker Regina
Schäffer Andor
Schäffer Dávidné
Schäffer Vilmos
Schäffer Vilmosné

Dr. Rosenfeld Lászlóné
sz. Gelbmann Olga
és kisleányuk
Rosenfeld Lipótné
sz. Rottmann Szidi
Rosenfeld Magda
Rosenfeld Miksa
Rosenfeld Miksáné
sz. Balog Erzsébet
Rosenfeld Miksáné
sz. Moskovits Sarolta
Rosenfeld Nándorné
Rosenfeld Oszkár
Rosenfeld Oszkárné
sz. Friedländer Gizella
Rosenfeld Péter
Rosenfeld Sándor
Rosenfeld Zoltánné
sz. Braun Ilona
Rosenstein Irén
Rosenthal Adolf
Dr. Rosenthal Andorné
sz. Jakabfi Magda
Rosenthal Dávidné
Rosenthal Endre
Rosenthal Imre
Rosenthal Mártonné
sz. Rezmer Amália
Rosenthal Zsuzsa
Rosenzweig Andor
Rosenzweig Ernő
Rosenzweig Izidor
Rosenzweig Jenő
Rosenzweig József
Rosenzweig Judith
Rosenzweig Sámuel
Rosenzweig Sámuelné
sz. Schwartz Teréz
Rosenzweig Zoltán
Rosmann Barna
Rosmann Erzsébet
Rosmann Ilona
Rosmann Sámuel
Rosmann Sámuelné
sz. Brammermann Amália
Rosenberg Emánuel
Rosenberg Emánuelné
sz. Schruber Berta
Dr. Rosner Imre
Dr. Rosner Imréné
sz. Gelber Ella
Rosner Mártonné sz. Weisz Teréz
Rosner Zoltán
Rosner Zoltánné sz. Berén Irén
Roth Adolf
Roth Adolfné
sz. Mittelmann Szeréna
Róth Béla
Róth Edit
Róth Ernő
Róth Ernőné sz. Steier Gizella
Róth Erzsébet
Róth Éva
Róth György
Róth Ida
Róth Ignác
Róth Imre
Róth József
Róth Józsefné sz. Weisz Júlia
Róth Kálmán
Róth Lajos
Róth Magda
Róth Márkusz
Róth Márkuszné sz. Mann Berta
Dr. Róth Miksáné
sz. Neumann Jolán

Reismann Sándorné
sz. Révész Mária
Reismann Zoltán
Reményi György
Reményi Gyuláné sz. Glück Ilona
Rényi András
Dr. Réti László
Révész Ágnes
Reich Kálmán
Reiter Hermann
Révész Ilona
Révész Imre
Révész Imréné sz. Róth Erzsébet
Révész Katalin
Révész László
Révész Lászlóné sz. Brück Ilona
Révhegyi Béláné Schön Regina
Révi István
Révi Istvánné
sz. Lefkovits Klára
Révi László
Rezmovits Ferenc
Rezmovits Regina
Rezmovits Sarolta
Rex Vilma
Reichenberg Sárika
Ring Béláné
Ring Jenő
Ring Jenőné sz. Szöllősi Ida
Ritter Aurél
Robitsek Bernáthné
sz. Szolovits Erzsébet
Robitsek Marika
Roboz Sándorné
Róna Árpád
Róna Árpádné
Dr. Róna Jenőné Csapó Julianna
Dr. Rónai Dezső
Rónai Ferenc
Rose Dezső
Rosenbaum Árpád
Rosenbaum Ferenc
Rosenberg Emil
Rosenberg József
Rosenberg Mór
Rosenberg Mórné Bloch Berta
Rosenberg Oszkár
Rosenberg Rudolf
Rosenberg Sándor
Rosenberg Soma
Rosenberg Zsuzsa
Rosenblüth Lajos
Rosenblüth Lajosné
sz. Malek Malvin
Rosenblüth Piroska
Rosenfeld Albert
Rosenfeld Ábrahámné
Rosenfeld András
Rosenfeld Ernő
Rosenfeld Fanni
Rosenfeld Ferenc
Rosenfeld Ferencné
sz. Berger Janka
Rosenfeld Géza
Rosenfeld György
Rosenfeld Gyula
Rosenfeld Gyuláné
Rosenfeld Hajnal
Rosenfeld Ildikó
Rosenfeld József
Rosenfeld Kálmán
Rosenfeld Kálmánné
sz. Goldstein Margit
Rosenfeld Lajos
Dr. Rosenfeld László

Radó Miklós
Radutziner Hermann
Radutziner Hermanné
sz. Horovitz Helén
Radutziner Zoltán
Rahmer Sándorné
Rappaport Béla
Rappaport Piroska
Rátkai Sándor
Rauberger Izsák
Rauberger Izsákné Leitner Irma
Rássó Éva
Rássó Márton
Rássó Mártonné
sz. Moskovits Margit
Dr. Rássó Tibor
Dr. Rássó Vilmos
Dr. Rássó Vilmosné
sz. Wiener Etelka
Rázsó Éva
Radó Ferenc
Radó Sámuelné
Reich Adolf
Reich Ágnes
Reich Ármin
Reich Árminné
Reich Béla
Reich Béláné Berkovits Margit
Reich Ferenc
Reich Ferencné sz. Grosz Ilona
Reich Ibolya
Reich József
Reich Józsefné Dicker Margit
Reich Józsefné
sz. Magaziner Ilona
Reich Juliska
Reich Kálmán
Reich Katalin
Reich Lajos
Reich Lajosné
Reich László
Reich Marianna
Reich Sámuel
Reich Sámuelné
Reich Sándor
Reich Sándorné
Reich Sári
Reichhardt Emánuel
Reichhardt Eszter
Reichhardt Hermanné
sz. Gelbmann Fáni
Reichhardt Miksa
Reichmann Józsefné
sz. Kremer Ilona
Reichmann Lajosné
sz. Steiner Zsuzsanna
Reimann Béla
Reimann Béláné Rosner Klára
Reiner Albertné
sz. Weinblum Hanni
Reiner Leó
Reiner Leóné
sz. Friedmann Margit
Reiner Mihályné
sz. Friedmann Aranka
Reismann Bandi
Reismann Irén
Reismann Gábor
Reismann Gáborné
sz. Blum Hajnalka
Reismann György
Reismann Mihály
Reismann Sámuel
Reismann Sámuelné
sz. Goldmann Laura

Pollák Margit
Pollák Mária
Pollák Mártoné Spitzer Szerén
Pollák Mór
Pollák Mórné sz. Fohn Aranka
Pollák Sándor
Pollák Sándorné
sz. Goldstein Margit
Pollák Tibor
Pollák Zsigmond
Pollák Zsigmondné
sz. Schönberger Lili
Pollatsek Gábor
Pollatsek Ignácné
Pollatsek József
Pollatsek Józsefné Koss Malvin
Pollatsek Pál
Popper István
Popper Jenő
Popper László
Popper Margit
Popper Mórné
Popper Sámuel
Popper Sámuelné
sz. Moskovits Berta
Prager Ibolya
Prager József
Prager Józsefné Auspitz Mária
Pécsi Henrik
Práger Ibolya
Práger Julianna
Práger Sarolta
Précz Árpád
Précz Béla
Précz Benő
Précz Benőné sz. Weisz Paula
Précz Cili
Précz Erzsébet
Précz Éva
Précz Farkas
Précz Farkasné sz. Blum Erzsi
Précz Ferenc
Précz Ferencné Mihály Szeréna
Précz György
Précz Jenő
Précz Jenőné sz. Weisz Paula
Précz Lili
Précz Márton
Précz Zoltán
Preisler Dávid
Preisler Ernő
Preisler Ernőné sz. Farkas Irén
Preisler Frida
Preisler György
Preisler Izsó
Preisler Józsefné
sz. Neumann Sári
Preisler Mária
Preisler Mór
Pressler Mórné sz. Deutsch Ilona
Pressler Árminné Winter Bella
Pressler Erzsébet
Pressler Irén
Rácz Gábor
Rácz István
Rácz Jenő
Rácz Jenőné sz. Weisz Rózsa
Dr. Rácz László
Dr. Rácz Lászlóné sz. Bíró Mária
Rácz Mór
Rácz Mórné sz. Hirschler Nelli
Rácz Sarolta
Radó Andor
Radó Dezső
Radó Dezsőné sz. Breider Margit
Radó Imre

Neumann Mór
Dr. Neumann Pál
Neumann Sándor
Neumann Zsuzsanna
Nussbaum Anna
Nussbaum Hermann
Nussbaum Hermanné
sz. Éliás Amália
Nussbaum Ilona
Nussbaum Júlia
Nussbaum László
Nussbaum Sára
Nyíri István
Nyíri László
Dr. Nyíri Lászlóné sz. Feuer Bella
Nyúl Dávid
Nyúl Dávidné
sz. Herskovits Mária
Nyúl Dezső
Nyúl Sándor
Nyúl Dezsőné sz. Steiner Fanni
Nyúl Ernő
Öhlmacher Simonné
Ohrenstein Anna
Ohrenstein Hermann
Ohrenstein Hermanné
sz. Rottmann Lenke
Ornstein Irén
Ornstein Jenő
Ornstein Jenőné
sz. Ornstein Paula
Ornstein József
Ornstein László
Ornstein Miklós
Ornstein Miklósné Fohn Ilona
Ornstein Sándorné
Ösztreicher Irén
Ösztreicher Samu
Ösztreicher Samuné Précz Berta
Ösztreicher Simonné
Palatinus Károlyné
sz. Kovács Sarolta
Paneth Kató
Paneth Péterné sz. Grosz Etel
Paszternák Miksa
Paszternák Miksáné Méth Róza
Pável Ágnes
Pável Lajos
Pável Lajosné sz. Radics Gizella
Pável Sándor
Pécsi Katalin
Dr. Pécsi Sándor
Perl Adolf
Perl Áron
Perl Áronné sz. Perlstein Róza
Perl Dávid
Perl Jenő
Perl Manó
Perl Mórné sz. Silber Margit
Perl Sára
Perl Sámuelné
Polgár Irén
Polgár József
Pollák Endréné sz. Krausz Ágnes
Pollák Erzsébet
Pollák Eszter
Pollák Etel
Pollák Éva
Pollák Gábor
Pollák Ignác
Pollák Ignácné sz. Weisz Janka
Pollák Ilona
Pollák Klára
Pollák László
Pollák Lilly
Pollák Livia

Dr. Molnár Leóné
sz. Siegelmann Blanka
Molnár Lászlóné sz. Rezső Olga
Molnár Marika
Molnár Miklós
Molnár Lipótné
Molnár Mórné sz. Mandel Ilonka
Molnár Róbert
Molnár Sándor
Molnár Zsuzsika
Morgerstein Manó
Moskovits Adolfné
sz. Katz Johanna
Moskovits Béla
Moskovits Béláné
sz. Lenhorn Gizella
Moskovits Dávidné
sz. Steinreich Ilona
Moskovits Endre
Moskovits Éva
Moskovits Gizella
Moskovits József
Moskovits Imre
Moskovits Imréné
sz. Czeizler Hermina
Moskovits Katalin
Moskovits Karola
Moskovits Klára
Moskovits László
Moskovits Mária
Moskovits Márkus
Moskovits Márkusné
sz. Brunner Gizella
Moskovits Márkusné
sz. Deutsch Sári
Moskovits Miklós
Moskovits Sándor
Moskovits Sarolta
Moskovits Zsigmond
Mózes Márton
Mózes Miklós
Mózes Miklósné sz. Áron Gizella
Mózes Olga
Müller László
Müller Lászlóné
sz. Rosenberg Erzsébet
Müller Mórné
sz. Friedmann Magda
Müller Tamás
Nagel Endre
Dr. Nagel Imre
Nagy Illés
Dr. Nagy József
Nagy Mihály
Dr. Nagy Sándor
Nasch József
Nasch Józsefné Rosta Zsuzsanna
Nasch László
Nebel Henrik
Dr. Neufeld Ernő
Dr. Neufeld István
Dr. Neufeld Istvánné
sz. Baum Ilona
Dr. Neufeld Sándor
Neufeld Veronika Ágnes
Neuländer Andor
Neuländer Andorné Róth Teréz
Neuländer Aranka
Dr. Neumann Ferenc
Neumann Gábor
Neumann Gyula
Neumann Gyuláné
sz. Krausz Livia
Neumann Jolán
Neumann József
Neumann Menyhértné Stein Ziza

Markovits Ignác
Markovits Irma
Markovits Jenő
Markovits Lilly
Markovits József
Markovits Józsefné
sz. Friedländer Vilma
Markovits Salamon Tibor
Márkus Dávid
Márkus Dávidné
sz. Markovits Rozália
Márkus György
Márkus István
Márkus Sándorné
sz. Borsodi Piroska
Martin Ferenc
Martin Ferencné Schiff Józsa
Márton Judit
Márton Lilly
Márton Magda
Márton Mihály
Márton Mihályné Simon Sarolta
Máté Sándor
Máté Sándorné Lustig Szeréna
Mayer Izidor
Mayer Józsefné Breznitz Irma
Mayer Manó
Mayer Márton
Mayer Mártonné Adler Gizella
Mayer Mátyás
Mayer Mátyásné
sz. Breznitz Rózsa
Mayer Miklós
Mayer Zoltán
Mayerhoffer Éva
Mayerhoffer Marika
Mátyás Ferenc
Mátyás Ferencné Bagó Erzsébet
Mátyás János
Mátyás Kató
Mátyás László
Mátyás Lászlóné sz. Perl Lilla
Mátyás Mária
Mátyás Pál
Meggyesi Edit
Meissels Vilmosné
Mezei Antalné sz. Lehner Mária
Mezei Ignác
Mezei Sándor
Mermelstein Róza
Mermelstein Tibor
Mermelstein Zoltán
Mermelstein Zoltánné
sz. Leichtmann Lóra
Mező Ernő
Mező Ernőné
Mező István
Dr. Mihály György
Mihály István
Mihály Péter
Mihály Sámuel
Mihály Sámuelné Reich Veronka
Miklós Ágnes
Dr. Miklós Ármin
Dr. Miklós Árminné Stross Berta
Miklós Éva
Mittelmann Adolf
Moldván Jenő
Mondschein Jenő
Mondschein Alice
Mondschein Áronné
sz. Friedländer Szerén
Molnár Andriska
Molnár József
Dr. Molnár Leó

Lustbaum Dávid
Lustbaum Dávidné Breuer Berta
Lustig Ágnes
Lustig Ernő
Lustig Ernőné sz. Fülöp Irma
Lustig Erzsébet
Lustig Ferenc
Lustig Ferencné
sz. Hermann Erzsébet
Lustig Ferencné
sz. Wertheimer Jolán
Lustig György
Lustig Henrik
Lustig Hermann
Lustig Hermanné
Lustig István
Lustig Klára
Lustig Leóné sz. Bodner Adél
Lustig Sámuel
Lustig Vilmos
Lustig Vilmosné
Lux Arnoldné Berkovits Boriska
Löbl Gyula
Löbl Gyuláné Ehrenfeld Rezsin
Löbl Tibor
Dr. Magyar Gábor
Dr. Magyar Simonné
sz. Popper Anna
Mahler Manó
Maics Mihályné
sz. Feldmann Jolán
Maics Malvin
Majerovits Ferenc
Mandel Adolf
Mandel Adolfné
sz. Gutfreund Irma
Mandel Dezső
Mandel Dezsőné Braun Szeréna
Mandel Ernőné
Mandel Gabriella
Mandel Gizella
Mandel György
Mandel István
Mandel Jenő
Mandel Jenőné
sz. Ehrenfeld Ilona
Mandel Jenőné sz. Mezei Emma
Mandel József
Mandel Józsefné Mózes Amália
Mandel Józsefné Popper Rózsi
Mandel Lajos
Mandel Lajosné sz. Braun Etel
Mandel Mór
Mandel Mórné sz. Weisz Rózsa
Mandel Pál
Mandel Sámuel
Mandel Sándorné
sz. Groszmann Erzsébet
Mandelbaum Vilmos
Mandelbaum Vilmosné
sz. Perlmann Etel
Mándi János
Mándi Klára
Mándi Sámuel
Mándi Sámuelné Szamuel Helén
Mándi Zoltán
Mannheim Éva
Mannheim Miklós
Mannheim Mórné
sz. Billitzer Teréz
Markbreit Lajos
Markbreit Lajosné Spitz Vilma
Markbreit Tibor
Markovits Berta
Dr. Markovits Elemér
Markovits Gizella

Lipschitz Józsefné
sz. Salamon Gizella
Lisner Adolf
Lindenfeld Sándor
Lindenfeld Sándorné
sz. Schwartz Rózsa
Lindenfeld Zoltán
Lindenfeld Zsigmond
Lindenfeld Zsigmondné
sz. Feldmann Berta
Lindenfeld Zsigmondné
sz. Grünberger Berta
Lőcsei Andor
Löbl Dezső
Löbl Dezsőné sz. Blander Bella
Löbl Eszter
Löbl Ignác
Löbl Ignácné sz. Szép Rózsa
Löbl István
Löbl Izidor
London Béla
London Dezső
London Dezsőné sz. Löwy Anna
London Ernő
London János
Lőrincz Adolf
Lőrincz Adolfné
sz. Wirtmann Helén
Lőrincz Gábor
Lőrincz Irén
Lőrincz Jenő
Lőrincz Jenőné sz. Breuer Margit
Lőrinczi Andor
Lőrinczi Ágnes
Lőrinczi Éva
Lőrinczi György
Lőrinczi Hermanné Klein Helén
Lőrinczi Hermann
Lőrinczi István
Lőrinczi Józsefné sz. Klein Ilona
Lőrinczi Lajos
Lőrinczi Lajosné
sz. Horovitz Erzsébet
Lőrinczi László
Lőrinczi Lipótné
Lőrinczi Mártonné
sz. Friedmann Frida
Lőrinczi Sándor
Lőrinczi Sándorné
sz. Horovitz Erzsébet
Lőw Ernő Sándor
Lőw Miklós
Lőw Miklósné sz. Klein Magda
Lőw Miksa
Lőwenstein Mendel
Lőwy Ágnes
Lőwy Béla
Lőwy Béláné
Lőwy Ignác
Lőwy Ignácné sz. Brogyova Etel
Lőwy Imre
Dr. Lőwy Józsefné
sz. Zichermann Vera
Lőwy Zsuzsanna
Lőwinger Gyuláné
sz. Rosenfeld Ibolya
Lőwinger Márta
Lőwinger Júda
Lőwinger Júdáné sz. Klein Éva
Lőwinger Miklós
Lőwinger Mártonné
Lukács Ernő
Lukács Jenő
Lukács Jenőné sz. Weisz Ella
Lukács Józsefné sz. Klein Etel
Lustbaum Béla

Lengyel Aladárné
sz. Guttmann Bella
Lengyel Hajnalka
Lengyel József
Dr. Lengyel József
Lengyel Judit
Lengyel Katalin
Lengyel Sándorné Fischer Irén
Leszner Anna
Leszner Ferencné Lustig Margit
Leszner Gábor
Leuterer Béla
Leuterer Béláné
sz. Leichtmann Margit
Leuterer György
Leuterer Katalin
Dr. Leveles Imre
Dr. Leveles Imréné Glück Mária
Leveles Márta
Lichtmann Béla
Lichtmann Ervin
Lichtmann Béláné sz. Klein Róza
Lichtmann Simon
Lichtmann Simonné Geiger Elza
Lichtmann Ferenc
Lichtmann Ferencné
sz. Weisz Rózsa
Lichtmann Gyula
Lichtmann Ignác
Lichtmann Jakabné
Lichtmann Jenő
Lichtmann József
Lichtmann László
Lichtmann Sándor
Lichtmann Sándorné
sz. Dávid Rózsa
Lichtmann Sári
Lichtmann Tibor
Lichtschein Jenő
Lichtschein Klára
Lichtschein Márton
Liebermann Endre
Liebermann Endréné
sz. Bodnár Erzsi
Liebermann Katika
Liebermann Géza
Liebermann Gézáné
sz. Fábián Hermina
Liebermann György
Liebermann József
Dr. Liedermann József
Liener Emil
Liener Géza
Liener Izidorné sz. Spitzer Betty
Liener Lili
Liener Magda
Liener Márton
Liener Sámuel
Liener Sámuelné
sz. Grünbaum Jutka
Lindenfeld Anna
Lindenfeld Dávidné
Lindenfeld Ignác
Lindenfeld Ignácné
sz. Neufeld Emilia
Lindenfeld Imre
Lindenfeld István
Lindenfeld Jenő
Lindenfeld Jenőné sz. Kohn Fáni
Lindenfeld Jenőné sz. Hay Ida
Lindenfeld J. Jenő
Lindenfeld Katalin
Lindenfeld Lajos
Lindenfeld László
Lippe Vilmos
Lipschitz József

Landau Hugóné
sz. Weinberger Etel
Láng Andor
Láng Árpád
Láng Ernő
Láng Gábor
Láng Géza
Láng Gyula
Láng Gézáné sz. Rosenberg Etel
Láng Imre
Láng József
Láng László
Láng Lászlóné Groszmann Éva
Láng Miklós
Láng Miklósné Reichmann Irén
Láng Mihály
Láng Pál
Langer András
Langer Ármin
Langer Árminné Weiszkorn Olga
Langer Éva
Lajos Illés
Lampert Ábrahám
Lantos Adél
Lantos Ödön
Lantos Ödönné sz. Kosztl Valéria
Laszk József
Dr. László Béláné
sz. Kertész Katinka
László Erzsébet
Laufer Mózes
Laufer Mózesné
sz. Weiszbrunn Margit
Lebovits Dezsőné
Lebovits Emil
Lebovits Istike
Lebovits Lili
Lebovits Elza
Lebovits Sándor
Lebovits Sándorné
sz. Fettmann Amália
Lebovits Sándorné
sz. Fettmann Margit
Lederer Ferenc
Lederer Miksáné
sz. Fischbein Lujza
Lederer József
Leer Hermanné sz. Krausz Róza
Leer Sándor
Leer László
Lefkovits Anna
Lefkovits Edit
Lefkovits Ernő
Lefkovits Hermann
Lefkovits Hermanné Kun Lina
Lefkovits Ferencné
sz. Salamon Margit
Lefkovits Mártonné
Lefkovits Sándor
Lehner Sámuelné Weisz Szeréna
Léner Jónásné sz. Haas Lina
Leichter József
Leifer Jakab
Leifer Regina
Leiter József
Leitner Béla
Leitner Béláné Csengeri Margit
Leitner László
Leitner Berta
Leitner Dezső
Leitner Dezsőné sz. Fehér Margit
Leitner Hermanné sz. Spiró Juci
Leitner Nusi
Lengyel Albert
Lengyel Artur
Lengyel Arturné sz. Hönig Vilma

Krausz Lászlóné Schwartz Rózsi
Krausz Magda
Krausz Márton
Krausz Mártonné sz. Kohn Jolán
Krausz Miklós
Krausz Miksa
Krausz Mózes Áron
Krausz Mózesné Salamon Ella
Krausz Simon
Krausz Vilmos
Krausz Ceri
Krausz Otto
Krausz Rózsi
Krausz Sámuel
Krausz Sámuelné
sz. Jakabovits Sarolta
Krausz Sámuelné
sz. Friedländer Fáni
Krausz Sándor
Krausz Sándorné
sz. Heller Erzsébet
Krausz Veronika
Krausz Zoltán
Kremmer Ármin
Kroh Jenő
Kroh Jenőné Silberstein Sarolta
Kroh Vilmos
Kroh Vilmosné sz. Haas Fanni
Kron Adolf
Kron Ervin
Krón József
Kron Salamon
Kron Salamonné
Krón Sályi
Krón Samu
Kun András
Kun Éva
Kun Ernőné sz. Csillag Margit
Kun Jeremiás
Kun Józsefné sz. Frenkel Mária
Kun Józsefné
sz. Friedmann Gizella
Dr. Kun Miklós
Kun Miklós
Kun Vera
Kupfer Géza
Kupfer Gézáné sz. Kohn Anna
Kupfer Jakab
Kupfer Jakabné Tabavits Fáni
Kupfer Jenő
Kupfer Jenőné Kaufmann Róza
Kupfer Zoltán
Kurtz Albert
Kurtz Albertné
sz. Fischer Erzsébet
Kurtz József
Kurtz Józsefné Fogel Gyöngyi
Kurtz Judit
Kurtz Klára
Dr. Kuti Zsigmond
Kupferstein Dániel
Kupferstein Dánielné
sz. Klein Szidonia
Kupferstein György
Kupferstein Jánosné
sz. Neumann Hajnal
Kupferstein József
Kupferstein Józsefné
sz. Hönig Etel
Kupferstein Móric
Kun Adolf
Kun Adolfné sz. Bräuer Ilonka
Kun Mariska
Kun Veronika
Langberg Éliás

Kollmann Imre
Kopfstein Ernő
Kopfstein Ernőné
sz. Geiger Szidonia
König Emilné
Kornhauser Benjámin
Kornhauser Benjáminné
sz. Horovitz Gizella
Kornhauser Adolf
Kornhauser Adolfné
sz. Spitzer Frida
Kosztelitz Mór
Kosztelitz Mórné
sz. Tyroler Laura
Kovács Aladárné
sz. Brunner Róza
Kovács Andor
Kovács Andorné
sz. Rosenfeld Ilona
Kovács Gyuri
Kovács Ignácné
Kovács Istvánné
Kovács János
Kovács Lajos
Kovács Lajosné Simonyi Ilona
Kovács László
Kovács Sándorné
sz. Schwartz Rozália
Kovács Vilmosné
Köstenbaum Béla
Kösztenbaum Béláné
sz. Sob Mária
Keller Arturné
Kelemen Éva
Kraft Dezső
Kraft Dezsőné
sz. Friedmann Eszter
Krajnik Ármin
Krajnik Árminné Braun Margit
Krajnik László
Krajnik Lászlóné sz. József Irén
Krajnik Péter
Krammer Emil
Krammer Emilné
sz. Grünbaum Júlia
Kraszner Henrikné
sz. Reiner Aranka
Kraszner Henrik
Krausz Ábrahám
Krausz Ábrahámné Hirsch Jolán
Krausz Adolfné sz. Blau Regina
Krausz Adolfné Wiener Mariska
Krausz Ágnes
Krausz Albert
Krausz András
Krausz Bernátné
sz. Eckstein Ilona
Krausz Dezső
Krausz Dezsőné
sz. Lindenfeld Margit
Krausz Emil
Krausz Éva
Dr. Krausz Fülöp
Krausz Gáborné
sz. Lichtmann Irén
Krausz Gyula
Krausz Gyuláné Róth Szeréna
Krausz Imre
Krausz Imréné
Krausz Jenő
Krausz József
Krausz Józsefné
sz. Reichmann Olga
Krausz Lajos
Krausz Lajosné
Krausz László

Knöpfler Ferenc
Knöpfler György
Knöpfler Györgyné
sz. Angyal Katalin
Knöpfler Dezső
Knöpfler Henrik
Knöpfler Imre
Knöpfler Irma
Knöpfler József
Knöpfler Kálmán
Knöpfler Károly
Knöpfler Kálmánné
sz. Friedmann Jula
Knöpfler Lipót
Knöpfler Péter
Knöpfler Salamon
Knöpfler Simon
Kappel Ignácné sz. Mezei Ilona
Kapper Jolán
Kohen György
Kohen József
Kohen László
Koch György
Koch Miklósné
sz. Weiszhaus Szeréna
Kohn Anna
Kohn Ágnes
Kohn Ármin
Kohn Dezső
Kohn Dezsőné Précz Hermina
Kohn Gizella
Kohn Ilona
Kohn Jakabné
Kohn Jenőné Szinner Margit
Kohn Józsefné sz. Grosz Róza
Kohn Józsefné
sz. Herskovits Mariska
Kohn Józsefné sz. Nyúl Jolán
Kohn Károly
Kohn Katinka
Kohn Klára
Kohn Lajos
Kohn Lenke
Kohn László
Kohn Manóné
Kohn Marika
Kohn Mártonné
Kohn Mór
Kohn Mórné sz. Klein Gizella
Kohn Ödön
Kohn Ödönné Schwartz Regina
Kohn Ödön
Kohn Ödönné Schwartz Teréz
Kohn Pál
Kohn Sámuel
Kohn Sándor
Kohn Sándorné sz. Deutsch Gizi
Kohn Sándorné
sz. Feldmann Zseni
Kohn Sándorné sz. Hercz Dóri
Kohn Sándorné
sz. Sauerbrunn Margit
Kohn Sarolta
Kohn Vera
Kohn Viktor
Kohn Viktorné
sz. Leichtmann Rózsi
Kohn Vilmos
Kohn Vilmosné Knöpfler Júlia
Kolb Ernő
Kolb Jenő
Kolb Jenőné sz. Frenkel Berta
Kolb Lili
Kolb Ödön
Kollmann Béla
Kollmann Ferenc

Klein Józsefné Schwartz Rózsi
Klein Józsefné
sz. Wallerstein Aranka
Klein Kálmán
Klein Kálmánné
sz. Fischer Gizella
Klein Katalin
Klein Klára
Klein Károly
Klein Lajos
Klein Lajosné
sz. Grünberger Kató
Klein Lajosné sz. Spitz Helén
Klein Lajosné Schwartz Heléna
Kelin László
Klein Lili
Klein Imréné sz. Venyige Klára
Klein Magda
Klein Margit
Klein Marika
Klein Mária
Klein Márta
Klein Márton
Klein Mártonné Brenner Eszti
Klein Mihályné
Klein Miklós
Klein Mór
Klein Mórné sz. Lustig Hermin
Klein Pál
Klein Piroska
Klein Rózsa
Klein Salamon
Klein Salamonné Fränkel Sára
Klein Sámuel
Klein Sámuelné
sz. Friedmann Margit
Klein Sámuelné
sz. Grünbaum Szeréna
Klein Sámuelné sz. Rein Mirjám
Klein Sándor
Klein Sándorné Braun Juliska
Klein Sándorné Grünfeld Regina
Klein Sándorné
sz. Herskovits Juliska
Klein Sára
Klein Klára
Klein Tibor
Klein Vera
Klein Vilmos
Klein Vilmosné
sz. Hartstein Szeréna
Klein Ágika
Klein Zoltán
Klein Zoltánné sz. Jolán
Klein Zoltánné Rottmann Rózsi
Klein Zsigmond
Klein Zsigmondné
sz. Blum Hermina
Klein Zsigmondné
sz. Spitzer Lujza
Kleinmann Gyula
Kleinmann Gyuláné
Kleinmann Jutka
Kleinmann Miksa
Kleinmann Rózsi
Kleinmann Rudolf
Kleinmann Sándor
Klór József
Klór Józsefné
sz. Schwarzkopf Eszter
Klór Sándorné Geiger Hermina
Kluger Miksa
Knöpfler Dezső
Knöpfler Dezsőné
sz. Holländer Rózsa
Knöpfler Endre

Klein Adolf
Klein Adolfné sz. Fülöp Juliska
Klein Adolfné Kőhalmi Gizella
Klein Albert
Klein Alfrédné
sz. Grünfeld Hanna
Klein Alice
Klein Antal
Klein Antalné
sz. Ehrenfeld Róza
Klein Ármin
Klein Árminné sz. Hirsch Helén
Klein Árminné sz. Révész Margit
Klein Árminné
sz. Schwarzkopf Záli
Klein Béla
Klein Berta
Klein Edit
Klein Elek
Klein Emma
Klein Endre
Klein Ernő
Klein Ernőné sz. Kaufmann Elza
Klein Erzsébet
Klein Éva
Klein Ferenc
Klein Ferencné sz. Klein Róza
Klein Ferencné
sz. Fettmann Sarolta
Klein Ferencné
sz. Groszmann Emma
Klein Fülöp
Klein Fülöpné
sz. Neumann Piroska
Klein Géza
Klein Gézáné sz. Gács Paula
Klein György
Klein Gyula
Klein Hermann
Klein Hermanné
sz. Deutsch Szidónia
Klein Ignác
Klein Zsigmond
Klein Zsigmondné Spitzer Lujza
Klein Ignácné sz. Berger Gizella
Klein Ignácné sz. Spitzer Regina
Klein Ignácné sz. Treitel Janka
Klein Ignácné Wiesner Mariska
Klein Ignácné sz. Wirtmann Etel
Klein Franciska
Klein Fülöp
Klein Ilona
Dr. Klein Imréné az. Róth Elza
Klein Mária
Klein Hermanné
sz. Deutsch Szidonia
Klein Imre
Klein Imréné sz. Gausler Klára
Klein Imréné sz. Löwy Juliska
Klein István
Klein Istvánné sz. Kancler Klára
Dr. Klein Istvánné sz. Róth Ilona
Klein Izidor
Klein Izidorné
sz. Buchwald Matild
Klein Izsák
Klein Ágnes
Dr. Klein Jenő
Dr. Klein Jenőné
Klein Jenő
Klein Jenőné sz. Katz Erzsébet
Klein Jenőné Lindenfeld Berta
Klein Jenőné sz. Nyúl Erzsébet
Klein Jenőné sz. Schirf Heléna
Klein József
Klein Józsefné sz. Kepecs Paula

Kelemen Kató
Kelemen Magda
Kelemen Ilona
Kelemen Jenő
Kelemen Jenőné
Kelemen Ágnes
Kelemen Éva
Kelemen Andor
Keller Ágnes
Keller Árpád
Keller György
Keller Györgyné
sz. Gottlieb Erzsébet
Keller Zoltán
Kellner Antal
Kellner Antalné
sz. Gutfreund Rózsi
Kellner György
Kellner János
Kellner Péter Tamás
Kemény Ágnes
Kemény György
Kemény Györgyné
Kemény Izidorné
Kemény László
Kemény Lászlóné
sz. Grosz Erzsébet
Kemény Simon
Kemény Simonné sz. Fái Sára
Kemény Zsuzsanna
Kende József
Kende Józsefné sz. Kun Róza
Kentner Jenő
Kenyeres Andor
Kenyeres Istvánné
sz. Rosenfeld Margit
Kepecs Andorné sz. Haas Ilona
Kepecs Márta
Kepecs Sámuelné
sz. Rosenfeld Erzsébet
Kepecs Vera
Kepes Albertné
Kepes Józsefné
Dr. Kerekes Árpád
Kerekes Erzsike
Kerekes Oszkárné Engel Ilona
Kerekes Sándorné Dimonyi Irén
Keresztes Miklós
Keresztes Miklósné Láng Ibolya
Kertész Béla
Kertész Béláné Burg Erzsébet
Kertész György
Kertész Imre
Kertész Józsefné Fürst Mária
Kertész Miksáné
sz. Groszmann Rózsi
Keszler Adolf
Keszler Bernát
Keszler Bernátné sz. Jakab Rézi
Keszler József
Kesztenbaum Dávidné
Király Miklós
Kisner Adolfné sz. Weisz Záli
Kis Ágnes
Kiss Anna
Kis Áronné sz. Hidweger Hermin
Kis Ernő
Kiss Ignác
Kiss Rózsi
Kiss Viola
Kiss Sándor
Kiss Vilmos
Kiss Vilmosné sz. Weisz Eszter
Klár Gábor
Klár Gáborné Eisenberger Alice
Klein Ágnes

Katz Andor
Katz András
Katz Anikó
Katz Áron
Katz Áronné sz. Mezei Cili
Katz Endre
Katz H. Ernő
Katz H. Ernőné
sz. Goldstein Gizella
Katz Ferenc
Katz István
Katz Johanna
Katz József
Katz Józsefné sz. Cobel Cecil
Katz Józsefné sz. Fábián Irma
Katz Judit
Katz Erzsébet
Katz Lajos
Katz László
Katz Lászlóné sz. Gács Erzsébet
Katz Marianna Márta
Katz Marika
Katz Márton
Katz Mártonné sz. Precz Anna
Katz Mihály
Katz Mihályné sz. Kain Ida
Katz Mihályné sz. Katz Irén
Katz Mórné
Katz Sándorné
sz. Blumenstein Edit
Katz Zelig
Katz Zeligné sz. Gottlieb Helén
Katz Zoltánné
Katzender Jakab
Katzender Jakabné
sz. Spitzer Szeréna
Katzender Mihály
Katzender Mór
Katzender Mórné
sz. Krammer Mária
Katzender Sándor
Kaufmann Endre
Kaufmann Endréné
sz. Singer Renée
Kaufmann Hermann
Kaufmann Jenő
Kaufmann Lajosné
Kaufmann Magda
Kaufmann Mórné
Kaufmann Nándor
Kaufmann Nándorné
sz. Silber Ilona
Kaufmann Péter Tamás
Kaufmann Sándorné
sz. Moskovits Berta
Kaufmann Simon
Keiner Adolfné
Keiner Ármin
Keiner Árminné Burger Margit
Keiner Márta
Kelemen Ágnes
Kelemen Gábor
Kelemen Ilona
Kelemen Jenő
Kelemen Jenőné
sz. Schwartz Klára
Kelemen Jónásné
sz. London Hanni
Kelemen József
Kelemen Kató
Kelemen László
Kelemen Magda
Kelemen Sándorné
sz. Mondschein Sarolta
Kelemen Sándorné
Kelemen Anna

Judkovits Rózsa
Jurovits Ábrahám
Jurovits Ábrahámné
sz. Bernstein Gizella
Jurovits Regina
Jurovits Simon
Katzander Jakab
Kaczander József
Kaczander Józsefné
sz. Lindenfeld Erzsébet
Kaczander Mária
Kaczander Zsuzsanna
Kaczander Gyuláné
sz. Krammer Mariska
Kacsender Mihály
Kacsender Sándor
Dr. Kádár József
Dr. Kádár Józsefné
sz. Ornstein Margit
Kádár Lajos
Kádár Ödönné Horovitz Margit
Kahán József
Kahán Vilmos
Kahán Vilmosné Grünfeld Róza
Kaiser Magda
Kaiser Miklósné
Kaiser Salamonné
Kaiser Sándorné
Kaiser Zoltán
Káldor Bernátné Gáspár Sarolta
Kallós Lajos
Kálmán Jánosné
Kálmán (Katz) Mária
Kálmán Vera
Kálmánczi Lajos
Kálmánczi Lajosné Glancz Irén
Kálmánczi Péter
Kálmánczi Zsuzsanna

Kandel Ferenc
Kandel Jenő
Kandel Jenőné Klafter Aranka
Kandel Miklós
Kandel Mórné sz. Weisz Róza
Kandel Sándorné
sz. Rottmann Erzsébet
Kandel Sándorné
sz. Groszmann Erzsébet
Kannengisser Jenő
Kannengisser Jenőné
Kantner Jenő
Kaposi Géza
Kaposi Gézáné sz. Hegedüs Alice
Kaposi György
Dr. Kardos Albert
Dr. Kardos Albertné
sz. Szobotka Malvin
Kardos Benjáminné
sz. Nyúl Szidónia
Kardos Ferenc
Kardos H. Ferenc
Kardos H. Ferencné Rex Ilona
Kardos Hugó
Kardos Imre
Kardos József
Kardos Menyhért
Kardos Menyhértné Blau Rózsi
Kardos Pálné sz. Weisz Klára
Dr. Kardos Rózsika
Kardos Sámuelné
Kardos Sámuelné
sz. Engländer Malvin
Karsai Pál
Karsai Pálné sz. Bille Borbála
Karsai Tamás
Kaszás Imre
Kaszás László

Dr. Hütter Károlyné
sz. Beck Matild
Hirschmann Józsefné
sz. Spitz Margit
Hartmann Ibolya
Hartstein Nándor
Hartstein Nándorné
Herskovits Hermann és családja
Herskovits Samu és családja
Igaz József
Ihász Henrik
Ilkovits Henrik
Ilkovits Henrikné
sz. Holzer Margit
Ilkovits Judit
Imrovits Simon
Imrovits Ábrahám
Imrovit sÁbrahámné
sz. Bernstein Izabella
Imrovits Regina
Indig Helén
Indig Ilona
Indig István
Indig Jenőné
Izráel Erzsébet
Izráel Miklós
Izráel Mór
Izráel Mórné
sz. Schlesinger Gizella
Dr. Izsák Adolf
Dr. Izsák Adolfné
sz. Feldmann Szerén
Dr. Izsák Adorján
Izsák Jenőné sz. Szender Hani
Izsák György
Jablonszki Éva
Jablonszki Józsefné
Jakab András
Dr. Jakab Endréné sz. Ihász Lili
Jakab Hermann
Jakab József
Jakab Sámuel
Jakab Sámuelné Blayer Regina
Dr. Jakabfi Imréné
sz. Abonyi Etel
Jakabfi Lajosné
Jakobovits Lázár
Jakobovits Lázárné
sz. Krausz Sarolta
Jakobovits Bernát
Jakobovits Vilmos
Jakobovits Ignác
Jakobovits Ignácné Wolf Rózsi
Jakobovits Jenőné
sz. Rosenfeld Hermin
Dr. Jakobovits Emánuel
Jakobovits Éva
Jakobovits Henrik
Jakobovits Henrikné
sz. Gertner Janka
Jakobovits Irén
Dr. Jakobovits Józsefné
Jankolovits Jenő
Jankolovits Manóné
sz. Teszler Róza
Jávor Fülöp
Jávor Fülöpné Steiner Aranka
Jassinger Aranka
Jassinger Jolán
Jassinger Sámuel
Jávor Fülöp
Jávor Fülöpné Steiner Aranka
Jónap Aladár
József Andor
József Ignác
József Ignácné sz. Weisz Éva

Hirsch Béláné sz. Fülöp Irén
Hirsch Ernőné sz. Krausz Olga
Hirsch Vilmos
Hirsch Ottó
Hirsch László
Hirsch Éva
Hirsch Gizella
Hirsch József
Hirsch Józsefné Schwartz Klára
Hirsch Kálmán
Hirsch Lili
Hirsch Magda
Hirsch Samu
Hirsch Samuné Widder Eszter
Hirschmann Józsefné
sz. Spitz Margit
Hirschmann Julika
Hidas Istvánné sz. Leitner Anna
Holländer Antalné Weisz Hanna
Holländer Antal
Holländer Helén
Holländer Henrik
Hoffmann Samu
Hoffmann Samuné
sz. Szöllősi Berta
Horovitz Ábrahám
Horovitz Anna
Horovitz Dánielné Fülöp Margit
Horovitz Dávidné sz. Pavel Máli
Horovitz Edit
Horovitz Endre
Horovitz Ernő
Horovitz György
Horovitz Hanni
Horovitz Hermanné
sz. Grosz Mária
Horovitz Hermanné
sz. Grosz Margit
Horovitz Hermanné
sz. Reich Matild
Horovitz Ibolya
Horovitz István
Horovitz József
sz. Ornstein Erzsébet
Horovitz József
Horovitz Károly
Horovitz Lajosné Krausz Betty
Horovitz Lajosné Krausz Dasy
Horovitz László
Horovitz Miksa
Horovitz Mór
Horovitz Mórné sz. Gren Aranka
Horovitz Mórné Grosz Aranka
Horovitz Sándor
Horovitz Sándorné
sz. Ehrenfeld Ilona
Horovitz Veronika
Horovitz Vilmos
Horovitz Vilmosné
sz. Kohn Gizella
Horváth Gusztáv
Horváth István
Dr. Horváth István
Hortobágyi Zoltán
Hortobágyi Zoltánné
sz. Gottlieb Etel
Hönig Árminné
sz. Altmann Helén
Hönig György
Hönig Ignácné
Hönig Ilona
Hönig Miklós
Huttmann Márton
Huttmann Mártonné
sz. Weisz Hella

Hercz Zsuzsanna
Hercfeld Ignácné
Hercfeld Margit
Hercfeld Miklós
Dr. Hegedüs András György
Hegedüs Dezső
Hegedüs Dezsőné
sz. Csengeri Mariska
Hegedüs Endréné
Dr. Hegedüs Jenőné
sz. Lukács Ilona
Dr. Hegedüs Lóránt
Dr. Hegedüs Lórántné
sz. Pollák Rózsi
Hegyi Imréné
sz. Silberstein Regina
Hegyi Zsuzsanna
Heller Árpád
Heller Farkas
Heller Farkasné Csillag Regina
Heller Jenő
Heller Juliska
Heller Livia
Heller László
Heller Vilmos
Heller Zoltán
Hermann Benjáminné
sz. Fischer Róza
Hermann Dezsőné Weisz Bella
Hermann István
Hermann Jenő
Hermann Józsefné Deutsch Róza
Hermann Jenőné
sz. Fischer Julianna
Hermann Ilona
Heisz Farkas
Heisz Farkasné
sz. Weiszbrunn Irén
Heisz Zoltán
Heizler Dávid
Heizler Dávidné
sz. Deutsch Erzsébet
Heizler Erzsi
Heizler György
Heizler Iván
Heizler János
Hercz Márton
Herskovits Andor
Herskovits Béla
Herskovits Béláné Glück Margit
Herskovits Emánuelné
sz. Goldstein Lina
Herskovits Endre
Herskovits György
Herskovits Gyula
Herskovits Ildikó
Herskovits Hermann
Herskovits Hermanné
sz. Weisz Rózsa
Herskovits Jakabné
sz. Majerovits Eszter
Herskovits József
Herskovits László
Herskovits Márton
Herskovits Miklós
Herskovits Miklósné
sz. Rose Sarolta
Herskovits Miksa
Herskovits Sámuel
Herskovits Zoltán
Hidasi Ferencné
sz. Schwartz Rózsi
Hidasi György
Hidasi István
Hidasi Istvánné sz. Leitner Anna
Hirsch Béla

Haas József
Haas Józsefné
sz. Rosenfeld Gizella
Haas Miklós
Haas Zsuzsanna
Hagymási Gyula
Hagymási Gyuláné
sz. Singer Paula
Hagymási Klára
Dr. Hahn Aladárné
sz. Rudenszki Reha
Hajdu Erzsébet
Hajdu László
Hajdu Lászlóné Láng Erzsébet
Hajdu Marika
Hajdu Miklós
Hajdu Miklósné sz. Kohn Frida
Hajdu (Neumann) Sarolta
Hajnal Samuné sz. Zincz Etelka
Hajnal Zoltán
Hajnal Zoltánné Kenyeres Irén
Hajós Pál
Hajós Mórné
Halász Bertalan
Halász György
Hammer Jenő
Hammer Jenőné sz. Roboz Jolán
Hartmann Endre
Hartmann Ferencné
sz. Elefánt Malvin
Hartmann Lőrinc
Hartmann Lőrincné Katz Záli
Hartstein Dávid Dezső
Hartstein Dezsőné
sz. Kibovits Erzsébet
Hartstein Ferencné
sz. Schwartz Szeréna
Hartstein Péter
Hartstein Rózsa
Harsányi Ágnes
Harsányi Károlyné
Havas András
Havas Árpádné sz. Sternberg Ida
Havas Éva
Havas Imre
Dr. Havas Kálmán
Havas Károlyné
sz. Csillag Erzsébet
Havas Pál
Havas Samuné sz. Klein Ilona
Havas Zoltán
Havas Zoltánné Szöllősi Rózsa
Hay Miksa
Hechtmann László
Hechtmann Ignácné
Heimann Albert
Heimann Dezső
Heimann Dezsőné Bleyer Sára
Heimann Ferenc
Heimann Ferencné Staub Lili
Heimann Imre
Heimann Lajos
Heimann Lajosné Grosz Rozália
Heimann László
Heimann Pál
Dr. Herceg Frigyesné
sz. Liener Hajnalka
Hercz Ede
Hercz Gizella
Hercz István
Hercz Jenő
Hercz József
Hercz Józsefné sz. Fischer Jolán
Hercz Józsefné Steiner Erzsébet
Hercz Károly
Hercz Károlyné sz. Angyal Irma

Gutfreund Ervin
Gutfreund Ervinné
sz. Silberstein Margit
Dr. Gutfreund Sándor
Gutfreund József
Dr. Gutfreund Sámuelné
sz. Beck Hermina
Gutfreund Vilmos
Gutfreund István
Gutstein Henrikné Adler Berta
Guttmann András
Guttmann Ágnes
Guttmann Béla
Guttmann Béláné
sz. Schanczer Margit
Guttmann Bella
Guttmann Dávid
Guttmann Dávidné
sz. Grünfeld Debóra
Guttmann Emil
Guttmann Éva
Guttmann Henrik
Guttmann Ignác
Guttmann Ignácné
sz. Grünfeld Debóra
Guttmann Izsák
Guttmann Izsákné
sz. Baumhaft Lili
Guttmann Jenő
Guttmann Jenőné
sz. Gotfried Lujza
Guttmann Jenőné
sz. Lefkovits Ilus
Guttmann József
Guttmann Veronika
Guttmann Józsefné
sz. Gelberger Margit
Guttmann Józsefné Méth Aranka
Guttmann Judit
Guttmann Katalin
Guttmann Lajos
Guttmann Leopold
Guttmann Leopoldné
Guttmann László
Guttmann Magda
Guttmann Márton
Guttmann Mózes
Guttmann Mózesné
sz. Deutsch Rudika
Guttmann Ottó
Guttmann Sámuel
Guttmann Sámuelné
sz. Angyal Julianna
Guttmann Sándor
Guttmann Sándorné Haász Irén
Guttmann Sándorné Katz Ilona
Guttmann Sándorné
sz. Paszternák Ilona
Guttmann Szeréna
Guttmann Teréz
Guttmann Veronika
Gyémánt Imre
Gyémánt Imréné
sz. Belegrád Klára
Gyémánt Ábrahámné
sz. Friedmann Berta
Gyémánt Miklós
Gyémánt Sándor
Gyenes András
Dr. Gyenes Dénes
Gyenes Katalin
Gimes (Moskovitz) László
Halbrohr Frigyesné
Haas Berta
Haas Edit
Haas Jenőné sz. Weisz Aranka

Grünblatt Zsuzsanna
Grüner Ármin
Grüner Erzsébet
Grüner Hermann
Grüner Piroska
Grünfeld Aliz
Grünfeld Dávidné
sz. Sinagel Regina
Grünfeld Eszter
Grünfeld Erich
Grünfeld Ferencné Fogel Rózsa
Grünfeld Ignác
Grünfeld Imre
Grünfeld József
Grünfeld Józsefné Krausz Róza
Grünfeld Magda
Grünfeld Manci
Grünfeld Márta
Grünfeld Mór
Grünfeld Mórné
sz. Herskovits Alice
Grünfeld Salamon
Grünfeld Sámuel
Grünfeld Sámuelné
sz. Gartner Berta
Grünfeld Tibor
Grünfeld Zoltán
Grünfeld Zoltánné Frenkel Rella
Grünhut György
Dr. Grünhut Tivadar
Dr. Grünhut Tivadarné
sz. Löwinger Erzsi
Grünhut Miksa
Grünhut Miksáné
sz. Friedmann Erzsébet
Grünmann Mátyásné
sz. Weisz Matild
Grünmann Mór
Grünmann Mórné Róth Amália
Grünmann Sándor
Grünspan Ferenc
Grünspan Ferencné
sz. Kurcz Piroska
Grünspan József
Grünspan Sándor
Grünstein Ilonka
Grünstein Izidor
Grünstein Izidorné Eisen Eszter
Grünstein Katalin
Grünstein Margit
Grünstein Mihály
Grünstein Sándorné
Grünwald Béla
Grünwald Eszter
Grünwald Hermann
Grünwald Ignác
Grünwald István
Grünwald Jakab
Grünwald Jakabné Oláh Mária
Grünwald Margit
Grünwald Sándor
Grünzweig Ágnes
Grünzweig Andor
Grünzweig Jenőné
sz. Steinberger Margit
Grünzweig Sámuel
Grünzweig Sámuelné
sz. Weisz Róza
Grünzweig Vilmos
Grünzweig Vilmosné
sz. Kohn Stefánia
Dr. Gulyás Istvánné
sz. Grünberger Magda
Gutfreund Andor
Gutfreund Béla
Gutfreund Jolán

Groszmann Károly
Groszmann Kati
Groszmann Klári
Groszmann Márton
Groszmann Miklós
Groszmann Miklósné
sz. Fischer Erzsébet
Groszmann Miklósné
sz. Fuchs Erzsébet
Groszmann Sámuel Sándor
Groszmann Sámuelné
sz. Wachter Erna
Groszmann Sándorné
sz. Weisz Margit
Groszmann Tamás
Grün Dezső
Grün Erzsébet
Grün Gyuláné sz. Halner Cili
Grün József
Grün Józsefné sz. Berger Heléna
Grün Lipót
Grün Magdolna
Grünbaum Edit
Grünbaum Endre
Grünbaum Eszter
Grünbaum György
Grünbaum István
Grünbaum Jenőné
sz. Hirsch Blanka
Grünbaum János
Grünbaum Judit
Grünbaum Kálmánné
sz. Gelbmann Elza
Grünbaum László
Grünbaum Márton
Grünbaum Mártonné
sz. Leitner Vilma
Grünbaum Miklós
Grünbaum Mórné Weisz Helén
Grünbaum Sándor
Grünbaum Sándorné Kaiser Piri
Grünbaum Sándorné
sz. Kovács Irén
Grünbaum Tamás
Grünbaum Zsuzsanna
Grünberger Andor
Grünberger Ferencné
sz. Domány Malvin
Grünberger Endre
Grünberger Ignác
Grünberger Endréné
sz. Kaufmann Magda
Grünberger Ildikó
Grünberger Olivér
Grünberger Rudi
Grünberger Márton
Grünberger Jenő
Grünberger József
Grünberger Lajos
Grünberger Márta
Grünberger Lajosné
sz. Guttmann Ilona
Grünberger László
Grünberger Mózesné
sz. Neumann Hanna
Grünberger Sándor
Grünberger Sándorné
sz. Mandel Hermina
Dr. Grünberger Schwartz Jenő
Grünberger Zoltán
Grünberger Béla
Grünblatt György
Grünblatt Ignác
Grünblatt Jenő
Grünblatt Kálmánné
sz. Lichtmann Lili

Grosz Izidorné
sz. Friedmann Lili
Grosz János
Grosz Jenőné
sz. Grünberger Etelka
Grosz József
Grosz Józsefné Bonis Mariska
Grosz Józsefné
sz. Friedmann Valéria
Grosz Józsefné
sz. Horovitz Szeréna
Grosz Józsefné sz. Krausz Cecil
Grosz Józsefné Rosenfeld Irma
Grosz Józsefné sz. Weisz Mária
Grosz Józsefné sz. Roth Alice
Grosz Júlia
Grosz Károlyné sz. Stern Olga
Grosz Kornélia
Grosz László
Grosz Lázárné
Grosz Lipótné sz. Kronovitz Záli
Grosz Lőrinc
Grosz Lőrincné Hegedüs Rózsi
Grosz Magda
Grosz Mária
Grosz Margit
Grosz Márton
Grosz Miklós
Grosz Miklósné
sz. Grünwald Hermin
Grosz Miksa
Grosz Mór
Grosz Mórné Fischer Hermina
Grosz Mórné sz. Mandel Fanni
Grosz Mórné sz. Márkus Berta
Dr. Grosz Mór
Dr. Grosz Mórné Weisz Zsuzsa
Grósz Nagy Ferenc
Grosz Pál
Dr. Grosz Pál
Dr. Grosz Pálné Widder Erzsébet
Grosz Rudolf
Grosz Samu
Grosz Samuné sz. Stark Gizella
Grosz Sándor
Grosz Sándorné
sz. Rosenfeld Frida
Grosz Sándorné
sz. Simkovits Zsuzska
Grosz Simon
Grosz Tibor
Grosz Zoltán
Groszmann Ábris
Groszmann Ábrisné Klein Paula
Groszmann Adolf
Groszmann Adolfné
sz. Groszmann Mária
Groszmann Adolfné
sz. Grünberger Berta
Groszmann Adolfné Klein Anna
Groszmann Dávid
Groszmann Delila
Groszmann Ernő
Groszmann Etel
Groszmann Gábor
Groszmann György
Groszmann Hermanné
sz. Sauber Jenni
Groszmann Imre
Groszmann István
Groszmann János
Groszmann Jenő
Groszmann Jenőné Grosz Júlia
Groszmann Józsefné
sz. Berkovits Gizella
Groszmann Júdáné Weisz Hanni

Gottesmann Herschli
Gottesmann Sándor
Gottfried Imre
Gottlieb Ádámka
Gottlieb Anikó
Gottlieb Ernő
Gottlieb Emmi
Gottlieb Gizella
Gottlieb Ilona
Gottlieb Ignácné sz. Weisz Sára
Gottlieb Jenő
Gottlieb Jenőné Fried Juliska
Gottlieb Károly
Gottlieb Manó
Gottlieb Manóné sz. Berger Etel
Gottlieb Margit
Gottlieb Mihályné Weisz Rózsi
Dr. Gottlieb Mihály
Dr. Gottlieb Mihályné
sz. Löwy Amália
Gotlieb Mór
Gottlieb Mórné sz. Berger Sára
Gottlieb Mórné sz. Hirsch Ida
Gottlieb Naftali
Gottlieb Sámuel
Gottlieb Sámuelné
Gottlieb Zoltán
Guttfreund Sámuelné
sz. Beck Hermin
Guttmann Józsefné
sz. Gelbermann Margit
Guttmann Sándor
Gelberger Márta
Graber Mózesné
Grad István
Greiner Gyula
Greiner Gyuláné
sz. Csalány Lili

Grosz Adolf
Grosz Ágnes
Grosz Ákos
Grosz Ákosné sz. Rácz Irén
Dr. Grósz Albert
Dr. Grósz Albertné Berger Berta
Grosz Ármin
Grosz Árminné sz. Klug Ibolya
Grosz Árminné sz. Reich Rozália
Grosz Antonia
Grosz Arnold
Grosz Árpád
Grosz Bandi
Grosz Béláné
Grosz Bella
Grosz Dénes
Grosz Dezső
Grosz Emil
Grosz Endre
Grosz Ernő
Grosz Ernőné sz. Guttmann Etel
Grosz Erzsike
Grosz Éva
Grosz Ferenc
Grosz Győző
Grosz Győzőné
sz. Kosztelitz Ilonka
Grosz Gyula
Grosz Gyuláné sz. Strausz Adél
Grosz Henrikné
sz. Schwartzkopf Júlia
Grosz Ignác
Grosz Ilona
Grosz Imre
Grosz Imréné sz. Löwy Aliz
Grosz Irén
Dr. Grosz István

Goldstein Aladár
Goldstein Aladárné
Goldstein Andorné
sz. Sichermann Rózsa
Goldstein Arnold
Goldstein Benjámin
Goldstein Benjáminné
sz Rosenfeld Hanna
Goldstein Dávidné
sz. Popper Ilona
Goldstein Dezső
Goldstein Dezsőné Kiss Margit
Goldstein Edit
Goldstein Elemér
Goldstein Endre
Goldstein Farkasné
sz. Róth Debora
Goldstein Ferenc
Goldstein Hermann
Goldstein Hermanné
sz. Drexler Gizella
Goldstein Imre
Goldstein Ignác
Goldstein Ignácné
sz. Hermann Gizella
Goldstein József
Goldstein Kató
Goldstein Lajos
Goldstein Lajosné
sz. Lindenfeld Sarolta
Goldstein Lajosné
sz. Schwartz Pepi
Goldstein Lajosné
sz. Robitsek Júlia
Goldmann László
Goldmann Lászlóné Svd Aranka
Goldberger Lili
Goldklang Mórné
Goldstein Mária
Goldstein Márton
Goldstein Miklós
Goldstein Miksa
Goldstein Dezső
Goldstein Kató
Goldstein Imre
Goldstein Mór
Goldstein Mórné Bauer Matild
Goldstein Mórné sz. Fried Helén
Goldstein Péter
Goldstein Sámuel
Goldstein Sámuelné
sz. Friedländer Ilka
Goldstein Tibor
Goldstein Vilmos
Goldsteinné sz. Szöllősi Mariska
Goldschläger Józsefné
sz. Horovitz Lenke
Dr. Gonda István
Gonda Jenő
Dr. Gonda Józsefné
sz. Fränkl Regina
Gordon Auspitz László
Gottdiener Anna
Gottdiener Dénes
Gottdiener Ede
Gottdiener Sándor
Gottdiener Jenő
Gottdiener Jenőné Grosz Ilona
Gottdiener László
Gottdiener Magda
Gottdiener Miklós
Gottdiener Sámuel
Gottdiener Sámuelné
sz. Kappner Ilona
Gottdiener Sándorné
sz. Schwartz Rózsi

Gerő Tibor
Gerstner Erzsébet
Gerstner Flóra
Gerstner Kálmán
Gertner Ilona
Gesztei Grósz Ármin
Gesztei Grósz Árminné sz. Stern Irma
Gesztei Grósz László
Dr. Geszti József
Gewürtz Ervin
Gewürtz József
Gewürtz Józsefné sz. Kis Lina
Gewürtz Sáje
Glancz László
Glancz Róbert
Glancz Sándor
Glattstein Jenő
Glattstein József
Glattstein Zsigmondné
Gleichmann Adél
Gleichmann Adolf
Gleichmann Adlofné sz. Goldstein Rezsin
Gleichmann Antal
Gleichmann Antalné sz. Blum Ibolya
Gleichmann Antalné sz. Blum Jolán
Gleichmann Árpád
Gleichmann Árpádné sz. Goldstein Rezsin
Gleichmann Erzsébet
Gleichmann Magda
Glück Adolfné
Dr. Glück Aladár
Glück Dezsőné
Glück Gézáné
Glück Henrik
Glück Henrikné sz. Klein Irén
Glück Hermanné sz. Neumann Hanni
Glück Ignác
Glück Ignácné sz. Kellner Ilona
Glück Jenő
Glück Józsefné sz. Klein Lina
Glück Kálmánné Citrom Flóra
Glück László
Glück Lujza
Glück Paula
Glück Sándor
Glück Sándorné sz. Ehrenfeld Margit
Göncz Nándor
Göncz Nándorné sz. Markovits Ella
Goda László
Gold Dezső
Gold László
Gold Tibor
Gold Zsigmond
Goldberger Gizella
Goldberger Miklós
Goldberger Áronné Stern Janka
Goldberger Áron
Goldberger Béla
Goldberger Éva
Goldberger Sámuel
Goldberger Sámuelné Blau Róza
Goldmann András
Goldmann Kató
Goldmann Sándor
Goldmann Zoltán
Goldstein Adolf
Goldstein Adolfné sz. Klein Etel
Goldstein Albert

Geiger Mór
Geiger Mórné Bernstein Helén
Dr. Geiger Pál
Geiger Sámuel
Geiger Sámuelné
sz. Bernstein Erzsi
Geiger Sára
Geiger Sándor
Geiger Vilmos
Geiger Vilmosné Spitz Sarolta
Gelb József
Gelb Józsefné sz. Klein Mária
Gelb Kató
Gelb Lili
Gelber Dávid
Gelber Dávidné
sz. Schwartz Gizella
Gelber Éva
Gelber Ignác
Gelber Ignácné Pollák Eugenia
Gelber Jenő
Gelber Rózsa
Gelberger Amália
Gelberger Éva
Gelberger Farkas
Gelberger György
Gelberger Klára
Gelberger Lajos
Gelberger Lajosné Fülöp Ilona
Gelberger Lajosné
sz. Rosenfeld Eszter
Gelberger László
Gelberger Lászlóné
sz. Leitner Ilona
Gelberger Magda
Gelberger Málika
Gelberger Mórné
sz. Grünfeld Zsanet
Gelberger Ilonka
Gelberger István
Gelberger Izidorné
sz. Szegál Paula
Gelberger Sándor
Gelberger Sándorné
sz. Eisenberg Ilonka
Gelbermann Ábi
Gelbermann Dávid
Gelbermann Hermann
Gelbermann Klára
Gelbermann Manóné
Gelbermann Szóre
Gelbmann Hermann
Gelbmann Hermanné
sz. Glück Berta
Dr. Gelmann Károly
Dr. Gelmann Károlyné
sz. Stark Szeréna
Gelbmann László
Gelbmann Miklós
Dr. Gelmann László
Geller István
Geller Istvánné Manyi
Dr. Gellért Gyula
Dr. Gellért Gyuláné
sz. Grünwald Erzsébet
Gellért István
Gellért Miksáné
Gerő Blanka
Gerő György
Gerő Helén
Gerő Józsefné
Gerő Miklós
Gerő Olga
Gerő Sándor
Gerő Sándorné Mandel Margit
Gerő Sámuelné

Fülöp Sámuelné
sz. Grosz Gizella
Fülöp Sándor
Fülöp Sándorné
sz. Lefkovits Eszter
Fülöp Sándorné
sz. Benedek Ilona
Fülöp Teréz
Fülöp Tivadar
Fürst Mátyás
Fisch Amália
Dr. Fried Árminné
Dr. Futó Imre
Dr. Futó Imréné sz. Reiz Ilus
Futó Gábor
Füredi Józsefné sz. Glück Laura
Füredi Dezső
Füredi Sándor
Füredi Pál
Füredi Zoltán
Gaál Jenő
Gal Jenőné sz. Steinfeld Irén
Gabányi Áron
Gabányi Áronné
sz. Sibermann Eszter
Gabányi Géza
Gabányi József
Gabányi Sándor
Gärtner Jakab
Gábor Dezsőné Czeizker Anna
Gábor György
Dr. Gábor György
Dr. Gábor Jenő
Dr. Gábor Jenőné Kardos Margit
Gábor Miksa
Gács Demeter
Gács Demeterné
sz. Goldstein Szeréna
Gács Mór
Gács Mórné sz. Szöllősi Gizella
Gács Vilmos
Gács Vilmosné Rosenfeld Helén
Gál Dezső
Gál Jenő
Gál Jenőné sz. Steinfeld Irén
Gárdos József
Gárdos Józsefné sz. Klein Vilma
Gara Alajos
Gara Alajosné
sz. Rosenfeld Mariska
Garai Árminné sz. Spanzer Sára
Garai Ignác
Garai József
Garai Márkus
Garai Márkusné
sz. Schwartz Margit
Dr. Garzó Andor
Dr. Garzó Andorné Kardos Róza
Garzó Margit
Gáspár Géza
Gáspár Gézáné sz. Fuchs Aranka
Dr. Gátas Sándor
Gedő (Gutfreund) Irén
Geiger Barna
Geiger Rezsőné
sz. Alexander Erzsébet
Geiger Ernő
Geiger Ernőné sz. Léb Franciska
Geiger Ferenc
Geiger György
Geiger Helén
Geiger Imre
Geiger Klára
Dr. Geiger Miklós
Dr. Geiger Miklósné
sz. Stern Matild

Friedmann Sámuel
Friedmann Sámuelné
Friedmann Rózsi
Friedmann Szeréna
Friedmann Tamás
Friedmann Vera
Friedmann Zsigmond
Friedmann Zsigmondné sz. Bineth Regina
Friedmann Zsuzsanna
Friedrich Jakabné Weisz Amália
Friedrich Ottó
Frigyessi Jenő
Frisch Adolf
Frisch Adolfné Steiner Eszter
Frisch Hermanné
Frisch Ignác
Frisch György
Frisch Sándor
Frisch Sándorné Burger Ilona
Frischmann László
Frischmann Lipót
Frischmann Lipótné sz. Paneth Stefánia
Frischmann Mártonné sz. Feldmann Berta
Frischmann Miklós
Frischmann Salamon
Frischmann Salamonné sz. Weisz Róza
Frommer Lajos
Frommer Lajosné Kohn Betti
Fruchter Ica
Fruchter Jolán
Fruchter József
Fruchter Sámuel
Fruchter Sára
Fuchs Adolf
Fuchs Bernátné
Fuchs Ferenc
Fuchs Heléna
Fuchs Ilona
Fuchs Jenő
Fuchs Katalin
Fuchs Lajos
Fuchs Lajosné sz. Fahidi Anna
Fuchs Regina
Fuchs Sándor
Fuchs Sándorné
Fuchs Tibor
Fuchs Zelma
Dr. Fuchs Zoltán
Dr. Fuchs Zoltánné
Fülöp Adolf
Fülöp Adolfné sz. Blum Róza
Fülöp Béla
Fülöp Ernőné Berkovits Ilona
Fülöp Éva
Fülöp Ferenc
Fülöp Ferencné sz. Klein Juliska
Fülöp Gigi
Fülöp Gyula
Fülöp György
Fülöp Hermanné Ikszel Teréz
Fülep Jenő
Fülep Jenőné sz. Weisz Róza
Fülöp József
Fülöp Józsefné sz. Kupferstein Jozefin
Fülep Lina
Fülöp László
Fülöp Magda
Fülöp Marianna
Fülöp Margit
Fülöp Miklósné sz. Schwartz Margit

Friedmann Béláné
sz. Grünbaum Ilona
Friedmann Benjámin
Friedmann Benjáminné
sz. Gottesmann Rezsi
Friedmann Berta
Friedmann Dávidné
sz. Friedmann Elza
Friedmann Edit
Friedmann Elek
Friedmann Elza
Friedmann Endre
Friedmann Ervin
Friedmann Erzsébet
Friedmann Etelka
Friedmann Ferencné
sz. Grünblatt Etel
Friedmann Farkas
Friedmann Farkasné
sz. Klein Piroska
Friedmann Gyöngyi
Friedmann György
Friedmann Irén
Friedmann Imre
Friedmann Izidor
Friedmann Izidorné
sz. Fischer Szeréna
Friedmann Farkas
Friedmann Farkasné
sz. Klein Piroska
Friedmann Hedvig
Friedmann Jakab
Friedmann Jakabné Fried Sári
Friedmann Jakabné
sz. Lindenfeld Hermin
Friedmann Jenő
Friedmann Jenőné
sz. Landesmann Lea
Dr. Friedmann Jenő
Dr. Friedmann Jenőné
sz. Schwartz Ilona
Friedmann Jolán
Friedmann B. Jónás
Friedmann B. Jónásné
sz. Altmann Sára
Friedmann József
Friedmann Józsefné
sz. Friedländer Berta
Friedmann Józsefné Klein Berta
Friedmann Józsefné
sz. Krausz Szerén
Friedmann Judit
Friedmann Katalin
Friedmann László
Friedmann Lászlón Blau Vilma
Friedmann Magda
Friedmann Mártonné
sz. Feldmann Berta
Friedmann Mihály
Friedmann Mihályné
sz. Elefánt Gizella
Friedmann Miklós
Friedmann Miklósné
sz. Schwartz Regina
Friedmann Mária
Friedmann Mimike
Friedmann Mór
Friedmann Mórné
sz. Weisz Gizella
Friedmann Mózes
Friedmann Mózesné
sz. Weinfeld Ida
Friedmann Ödön
Friedmann Ödönné Fülöp Irma
Friedmann Pál
Friedmann Pálné

Frenkel Lipótné
sz. Friedmann Jolán
Frenkel Lipótné Sauber Janka
Frenkel Marika
Frenkel Miklós
Frenkel Sámuel
Frenkel Sámuelné
sz. Markovits Rózsa
Frenkel Tibor
Frenkel Zoltánné sz. Weisz Irén
Freireich Erika
Freireich Henrikné
sz. Weiszbrunn Malvin
Freireich Zoltánné
sz. Szolovits Olga
Freund Béla
Freund Olga
Freismann Ferencné
sz. Guttmann Jolán
Fried Adolf
Fried Béla
Fried Béláné sz. Winter Matild
Fried Berta
Fried Erzsébet
Fried Hermann
Fried Hermanné
sz. Schwartz Margit
Fried Hermanné
sz. Elbogen Eszter
Fried Ibolya
Fried Ila
Fried István
Fried József
Dr. Fried Lajos
Dr. Fried Lajosné Stern Erzsike
Fried Lajos
Fried Lajosné Winkler Sarolta
Fried László
Fried Lenke
Fried Leó
Fried Margit
Fried Miklós
Fried Mayer
Fried Mayerné Grünwald Róza
Fried Samu
Fried Sámuel
Fried Sámuelné sz. Rose Fanni
Fried Sándor
Fried Vilmos
Fried Zsófia
Frieder Ernő
Frieder Gábor
Frieder Soma
Frieder Tibor
Friedländer Ádika
Friedländer Dávid
Friedländer Dávidné
sz. Jelinek Erna
Friedländer Erzsébet
Friedländer Gábor
Friedländer József
Friedländer Lajos
Friedländer Lajosné
Friedländer Miklós
Friedländer Nándor
Friedländer András
Friedländer Imre
Friedländer Irma
Friedländer Olga
Friedmann Ábrahámné
sz. Grosz Betti
Friedmann Adolf
Friedmann Aranka
Friedmann Ábrahám
Friedmann Béla

Fohn Dávidné sz. Dróth Berta
Fohn Ferenc
Fohn Ferencné sz. Fohn Eszter
Fohn György
Fohn Jenő
Fohn László
Fohn Lili
Fohn Sándor
Fohn Sándorné Adorján Ilona
Fohn Tivadar
Fohn Tivadarné
sz. Herskovits Regina
Fohn Tibor
Dr. Földes István
Földes Márton
Földes Mártonné sz. Bohn Anna
Földes Miklós
Földes Miklósné
sz. Kovács Erzsébet
Fuchs Mártonné Fried Mariska
Fuchs Gamika
Fuchs Gyula
Fuchs Gyuláné
sz. Friedländer Margit
Fuchs Mártika
Feldmann Hermanné
sz. Glück Mariska
Feuermann Mórné
Franck András
Franck Ede
Franck Edéné sz. Rózsa Irén
Franck Ernő
Franck Ernőné Winkler Rózsi
Franck György
Franck István
Dr. Franck István
Franck Izidorné
Franck János
Dr. Franck János
Franck József
Franck Józsefné sz. Grosz Róza
Franck László
Franck Mária
Franck Miklós
Franck Miklósné
sz. Mermelstein Ida
Franck Pál
Franck Sámuel
Franck Vera
Frankl Marcellné
Fränkel Jenőné
Fränkel József
Fränkel László
Fränkel Zoltánné
Fráter Imréné sz. Kaiser Ilona
Frenkel Adolf
Frenkel Anna
Dr. Frenkel Antal
Frenkel Erzsébet
Frenkel Etelka
Frenkel Ferenc
Frenkel Ferencné
sz. Grünbaum Manci
Frenkel Ferencné
sz. Grünbaum Katalin
Frenkel József
Frenkel Henrik
Frenkel Henrikné
sz. Ehnemann Paula
Frenkel Hermann
Frenkel Hermanné
sz. Eckstein Mária
Frenkel Leopold
Frenkel Leopoldné
Frenkel Lipót

Fisch Ábrahámné
sz. Rosenberg Lili
Fisch Editke
Fisch István
Fisch Hermann
Fisch Hermanné
sz. Kupferstein Laura
Fisch Jenő
Fisch Jenőné sz. Kepecs Róza
Fisch József
Fisch Sándor
Fisch Sándorné
sz. Gleichmann Margit
Fisch Tibor
Fisch Sára
Fisch Izsák
Fisch Zsuzsanna
Fischbein József
Fischbein Józsefné sz. Grün Fáni
Fischer Andorné
sz. Sichermann Margit
Fischer András
Dr. Fischer Artur
Fischer Dávid
Fischer Dezső
Fischer Dezsőné Frieder Renée
Fischer Ferenc
Fischer Ilona
Fischer József
Fischer Józsefné
sz. Rappaport Szeréna
Fischer Józsefné sz. Róth Záli
Fischer Miksa
Fischer Pálné
sz. Finkelstein Berta
Fischer Pálné sz. Züsz Berta
Fischer Rezsin
Fischer Rózsa
Fischer Szerén
Fischer Tamás
Fischer Vilmos
Fischer Vilmosné
sz. Schwartz Lina
Flacenbaum Imre
Flacenbaum László
Flacenbaum Lászlóné
sz. Hercz Erzsébet
Fleischer Artur
Flesch Gyuláné
Flesch Marika
Fleischer Nándor
Fleischmann Hermanné
Fodor István
Fodor Istvánné Kapper Margit
Fodor Leó
Fodor Leóné sz. Pilischer Róza
Fodor Sándor
Fodor Sándorné Borsódi Margit
Fodor Sándorné Gyémánt Frida
Fogel Andor
Fogel Betti
Fogel Ferenc
Fogel Ignác
Fogel Jenő
Fogel József
Fogel Józsefné Lindenfeld Paula
Fogel Lajosné sz. Kiss Erzsébet
Fogel László
Fogel Margit
Fogel Mór
Fogel Mórné sz. Grosz Szerén
Fogel Nándor
Fogel Pál
Fogel Regina
Fohn Benő
Fohn Benőné Friedländer Giza

Fehér Adolfné
sz. Reichenberg Tusi
Fehér Ármin
Fehér Béláné sz. Zilberer Margit
Dr. Fehér Mórné sz. Klein Berta
Fehér Sári
Fehér Nagy Lajosné
sz. Klein Róza
Feigh Náthán
Feigh Náthánné sz. Szántó Anna
Dr. Fejér Ferenc
Dr. Fejér Ferencné Fischer Frida
Fejér Kálmánné sz. Dávid Ella
Fekete István
Fekete Kálmán
Fekete Kálmánné Róth Katalin
Fekete László
Feldheim Dezső
Feldheim Endre
Feldheim Endréné
Feldheim Imre
Feldheim Imréné sz. Klein Irén
Feldheim Sándor
Feldmann Dániel
Feldmann Dánielné
Feldmann Ferenc
Feldmann Ignác
Feldmann Ignácné Geiger Tinka
Feldmann Hedvig
Feldmann Hermann
Feldmann Hermanné
sz. Fogel Berta
Feldmann János
Feldmann Lajos
Feldmann Lajosné
sz. Moskovitz Ottilia
Feldmann Miklós
Feldmann Ottó
Feldmann Sándor
Feldmann Sámuel
Feldmann Sámuelné
sz. Groszmann Ida
Feldmann Tibor
Feldmesser Marika
Feldmesser Pál
Feldmesser Pálné
sz. Rónai Erzsébet
Dr. Fényes Endréné
sz. Glancz Klára
Dr. Fényes Jenő
Dr. Fényes Jenőné és gyermekeik
Fényes János
Fényes István
Fényes Mórné sz. Brüll Cecilia
Fenyves Izsó
Fenyvesi Gyuláné
sz. Guttmann Helén
Fettmann Márkus
Fettmann Márkusné
sz. Silberstein Anna
Feuer Menyhért
Feuer Menyhértné
sz. Neumann Amália
Ferencz Bertalan
Ferencz József
Feuermann Bernátné
sz. Salamon Rózsi
Feuermann Évike
Finkelstein György
Finkelstein Elemér
Finkelstein Manóné
sz. Engelmann Malvin
Finkelstein Zsigmondné
sz. Grünberger Ella
Fisch Bernátné
sz. Groszmann Ibolya

Engel Katalin
Engel Károly
Engel Klári
Engel László
Engel Márta
Dr. Engel Mihály
Dr. Engel Mihályné
sz. Kopasz Márta
Engel Miklós
Engel Miklósné
Engel Tamás
Engelhardt Józsefné
sz. Mayer Ilonka
Engelmann Sándor
Engelmann Sándorné
sz. Gruber Helén
Engelmann Sándorné
sz. Geiger Olga
Eckstein Izsák
Eckstein Izsákné
sz. Weisz Karolina
Fábián Ferenc
Fábián Ferencné
sz. Ábrányi Hermin
Fábián Viktor
Fábián Viktorné Weisz Regina
Faber H. Lajos
Fahidi Antal
Fahidi Antalné Szerényi Margit
Fahidi Anna
Falk Árminné
Falkovits Jósua
Falus Lajos
Falus Miklós
Farkas Andor
Farkas Andorné sz. Taub Aliz
Farkas Béláné Goldstein Margit
Farkas Dezső
Farkas Dezsőné Kohn Regina
Farkas Edit
Farkas Ernő
Farkas Ervin
Farkas György
Farkas Vera
Farkas Hermann
Farkas Hermanné
sz. Grünberger Karola
Farkas Ignác
Farkas Ignácné
sz. Goldberger Mária
Dr. Farkas Ignác
Dr. Farkas Ignácné
sz. Widder Jenny
Farkas István
Farkas Izsák
Farkas Jenő
Farkas Jenőné sz. Katz Olga
Farkas Lacika
Dr. Farkas László
Farkas Márton
Farkas Miklós
Farkas Menyhértné
sz. Breuer Ilona
Farkas Menyhért
Farkas Oszkár
Dr. Farkas Pál
Farkas Sándor
Farkas Sándorné sz. Weisz Irén
Dr. Farkas Zoltán
Farkas Béláné sz. Katz Mária
Fazekas György
Fazekas Henrik
Fazekas Kálmán
Dr. Fazekas Sándor
Fazekas Lajos
Fazekas Sándor

Ehrenreich Lili
Ehrenreich Menyhért
Eisenberg Dezső
Eisenberg Dezsőné
sz. Keizler Gizella
Eisenberg Hermann
Eisenberg Hermanné
sz. Frührer Frimett
Eisenberger Benőné
sz. Schwartz Aranka
Eisenberger Dezső
Eisenberger Dezsőné
sz. Grünstein Margit
Eisenberger József
Eisenberger Józsefné
sz. Adler Manci
Eisenberger Margit
Eisenberger Miklós
Eisenberger Sándor
Eisenberger Sándorné
sz. Adler Margit
Dr. Eisler Mór
Eisner Imre
Eisner József
Eisner Józsefné
sz. Friedmann Erzsébet
Eisner Lajos
Eisner Mária
Eisner Mihály
Einzig Bernát
Einzig Bernátné
sz. Ohrenstein Margit
Einzig Ignácné
Einzig Lajos
Elefánt Gizella
Elefánt Ignácné Blander Szeréna
Elefánt Mária
Éliás Klára
Éliás Mici
Elkán Andorné Schwartz Klára
Elkán Andorné Schwartz Baby
Elkán Péter
Ellenbogen Józsefné
Ellenbogen Lajosné
sz. Dicker Szeréna
Ellenbogen Miklós
Emerich István
Emerich Tibor
Emerich Tiborné
sz. Schwartz Ella
Epstein Béla
Epstein Béláné
sz. Schweiger Ilona
Epstein Izidorné
Epstein Zsuzsa
Engel Dezső
Erber Ernő
Erber Ernőné
sz. Fleischmann Janka
Erber István
Ernstein Elza
Ernstein Sándor
Erdős István
Erdős Istvánné sz. Löwy Katalin
Erdős Judit
Erdős Mihályné sz. Révi Anna
Erdős Miklós
Erdős Mór
Erdős Mórné sz. Berta Irma
Erdős Sándor
Engel Andor
Engel Bencéné ez. Weisz Etel
Engel György
Engel Hermann
Engel Hermanné Vitrich Hani
Dr. Engel István

Deutsch László
Deutsch Manó
Deutsch Margit
Deutsch Mór
Deutsch Mórné Gabányi Piroska
Deutsch Regina
Deutsch Sámuel
Deutsch Sémuelné
sz. Goldstein Betti
Deutsch Vera
Deutsch Zsuzsanna
Dévai Lajos
Dévai Lajosné
sz. Siegelmann Szeréna
Dr. Dévai Zsigmond
Dénes Sándor
Dicker Béla
Dicker Leopold
Dicker Leopoldné
sz. Gyémánt Berta
Dicker Lipót
Dicker Lipótné
sz. Horovitz Berta
Dickmann Ferenc
Dickmann Ignác
Dickmann Ignácné
sz. Krausz Ilonka
Dickmann Klára
Dickmann Sándor
Dickmann Tibor
Dobos György
Dobos Györgyné
sz. Kupferstein Zsuzsanna
Dobos Katalin
Doktor Árminné
Domán Andor
Domán Andorné
sz. Neuländer Aranka
Domán Mária
Dróth István
Dróth Mór
Dr. Dróth Sándor
Dr. Droth Sándorné
sz. Mandel Alice
Drucker Irén
Dávid Ferenc
Dickmann Arnoldné
sz. Silber Regina
Eckstein Lajos
Eckstein Lajosné sz. Weisz Ida
Edelstein Béla
Edelstein Izráel
Edelstein Izráelné
sz. Snitzler Amália
Ehrenbergné sz. Eisenberg Rózsi
Ehrenfeld Andor
Ehrenfeld Arturné Weisz Ilona
Ehrenfeld Edit Éva
Ehrenfeld Elemér
Ehrenfeld Eleméré
sz. Fényes Kornélia
Ehrenfeld Imre
Ehrenfeld Gyurika
Ehrenfeld István
Ehrenfeld Jenő
Ehrenfeld Jenőné sz. Klein Irén
Ehrenfeld Jancsi
Ehrenfeld Miklósné Klein Róza
Ehrenfeld Mór
Ehrenfeld Mórné sz. Löbl Ilona
Ehrenfeld Péter
Ehrenfeld Zoltán
Ehrenreich Ignácné
Ehrenreich Jakab
Ehrenreich Jenőné
sz. Breider Erzsébet

Danzinger Józsefné Bonis Margit
Danzinger Judith
Danzinger Lajos
Danzinger Lajosné
sz. Kupferstein Helén
Danzinger Lajosné
sz. Deutsch Alice
Danzinger Márta
Danzinger Zoltánné
sz. Neufeld Rózsika
Danzinger Tamás
Darvas Ede
Dávid Albertné sz. Áron Katalin
Dávid Boriska
Dávid Ferencné sz. Deutsch Irén
Dávid Józsefné
Dávid Heléna
Dávid Ignác
Dávid Ilona
Dávid Judit
Dávid Júlia
Dávid László
Dávid Lili
Dávid Márton
Dávid Mórné sz. Klein Regina
Dávid Mihály
Dr. Dávid Mihály
Dávid Mihályné
sz. Teitelbaum Erzsébet
Dávid Mihályné sz. Dávid Elza
Dávid Mór
Dávid Mórné sz. Weisz Rózsi
Dávid Mórné sz. Feldmann Irén
Dávid Mórné sz. Dávid Borbála
Dávid Olga
Dávid Rózsi
Dávid Salamonné Grosz Regina
Dávid Salamon
Dávid Sámuelné Klager Hanni
Dávid Zoltán
Dr. Deák István
Debreczeni Jenő
Dénes Alfréd
Dénes Jenőné Berkovits Ilona
Dénes Klára
Dénes Sándor
Desser Jenő
Deutsch Andor
Deutsch Andorné sz. Grósz Klára
Deutsch Bella
Deutsch Bernát Lázár
Deutsch Bernátné
sz. Eisenberger Helén
Deutsch Emil
Deutsch Emilné sz. Weisz Gizella
Deutsch Endre
Dr. Deutsch Endre
Deutsch István
Deutsch Ernő
Deutsch Éva
Deutsch Manó
Deutsch Márton
Deutsch Mártonné
sz. Guttmann Regina
Deutsch Gábor
Deutsch Ignácné sz. Spitz Irén
Deutsch Imre
Deutsch Irén
Deutsch Jenő
Deutsch József
Deutsch Józsefné
sz. Reisner Szeréna
Deutsch Klári
Deutsch Károly
Deutsch Lajos
Deutsch Lajosné Berger Hanni

Brück Sándorné Schiff Regina
Blayer Sándor
Dr. Berger László
Burg Izsóné Grünbaum Johanna
Burg Imre
Burg József
Burg Katalin
Burg Sámuelné
Burg Tibor
Burger Aladárné
sz. Grünfeld Lenke
Burger Dávid
Burger Erzsébet
Burger Manóné sz. Weisz Relli
Burger Zoltán
Bügler Andor
Bügler Gyula
Bügler Zsigmond
Cement Sándorné
sz. Guttmann Sára
Cement Erzsébet
Cement Kati
Citrom Henrikné Klein Antónia
Citrom József
Citrom Józsefné
sz. Danzinger Gizella
Csapó Hermann
Csapó Hermanné
sz. Walther Teréz
Csengeri Ernőné Grosz Margit
Csengeri György
Csengeri Ferencné Csillag Mili
Csengeri Géza
Csengeri Gézáné
sz. Lustbaum Margit
Özv. Csengeri Ignácné
sz. Csillag Eszter
Csengeri Ignác
Csengeri Jenőné
sz. Kraszner Katalin
Csengeri András
Csengeri Sándor
Csengeri Sándorné sz. Wolf Dusi
Csengeri István
Csillag Arturné sz. Bidder Mária
Csillag Artur
Csillag Béla
Csillag Emil
Csillag Emilné
Csillag Fáni
Csillag Frigyes
Csillag Ibolya
Csillag Ignác
Csillag Ignácné
sz. Lindenfeld Matild
Csillag Ignácné sz. Glück Rózsa
Csillag István
Csillag Imre
Csillag Imréné
sz. Rosenfeld Manci
Csillag István
Dr. Csillag Károly
Csillag Miklós
Csillag Sámuel
Csillag Sándorné
sz. Balog Erzsébet
Csillag Stefánia
Csillag Vera
Csillag Zoltán
Czeizler Ernő
Czeizler György
Danziger Évi
Danziger József
Danzinger Hanni
Danzinger Ignácné
sz. Grünberger Aranka

Bónis Judith
Bónis Margit
Bónis Mariska
Bónis Sámuel
Bónis Sámuelné
sz. Schiffmann Olga
Bornstein Izidor
Bornstein Márton
Boros József
Boros Józsefné
Dr. Brachmann István
Dr. Brachmann Istvánné
sz. Schäffer Olga
Brandt Salamon
Brandt Salamonné
sz. Liebermann Rózsa
Brandt Zoltán
Brandstein Imre
Brandstein Sándor
Brandwein Sándor
Brandwein Sándorné
sz. Czikk Julianna
Braun Andor
Braun Andorné Gottlieb Margit
Braun Anna
Braun Elemér
Braun Ernő
Braun Erzsébet
Braun Ferencné
Braun Gábor
Braun Gáborné sz. Mayer Ibolya
Braun Henrikné
Braun Ignácné sz. Weisz Heléna
Braun Jenő
Braun Lázár
Braun Márta
Braun Mór
Braun Mózesné Grünfeld Lenke
Braun Miklós
Braun Miksáné sz. Jelinek Sára
Braun Mózes
Braun Sándor
Braun Veron
Braun Zsigmond
Braun Zoltánné
sz. Wirtmann Julianna
Brauner Zsigmond
Braustein Ignácné
Breider Albertné
Breider Iván István
Dr. Breider Kálmán
Dr. Breider Kálmánné
sz. Székely Erzsébet
Breuer Adolf
Breuer Béla
Breuer Béláné sz. Gál Edith
Breuer Hermanné
sz. Stréger Regina
Breuer János
Breuer Marianna
Breuer Ottó
Breuer Ottóné Hamburg Jolán
Breuer Sámuelné
sz. Gelberger Margit
Breuer Tivadar
Brief Ilona
Briszk Sámuelné Leitner Matild
Brunner Ernőné Kálmán Ella
Dr. Brunner Lajos
Dr. Brunner Lajosné
sz. Kopperl Gabriella
Dr. Brück István
Dr. Brück Istvánné Sebők Márta
Brück Jakabné Schwartz Regina
Brück Márton
Brück Sándorné sz. Kohn Regina

Blau Jakabné sz. Burger Regina
Blau Lébi
Dr. Blau Márton
Blau Nándor
Blau Sándor
Blau Sándorné
sz. Herskovits Szidi
Blau Sándorné sz. Breuer Berta
Blayer Jenő
Blayer Jenőné
Bleuer Adolfné sz. Grosz Aranka
Dr. Bleyer Endre
Bleyer Ernőné
Bleyer Erzsébet
Bleyer Ferenc
Bleyer Ferencné sz. Polgár Lilli
Bleyer Jakab
Bleyer János
Bleyer Jenő
Bleyer József
Bleyer Józsefné
sz. Kolliner Gabriella
Bleyer Kató
Bleyer Klári
Bleyer László
Bleyer Lajos
Bleyer Margit
Bleyer Menyhért
Bleyer Miklós
Bleyer Miklósné sz. König Teréz
Bleyer Menyhért
Bleyer Mór
Bleyer Mórné
Bleyer Mórné Rosenzweig Hanni
Bleyer Jakabné Burger Regina
Blum Aranka
Blum Éva
Blum Ignác
Blum Ignácné sz. Roth Szidonia
Blum Jenő
Blum Jenőné sz. Liener Piroska
Blum Lenke
Blum Salamonné Kurcz Eszter
Blum Sándor
Blum Sándorné Sternberg Vera
Blum Zsuzsi
Blumenfeld Dezsőné
Blumenfeld Gábor
Blumenfeld István
Blumenfeld Margit
Blumenfeld Pál
Blumenstein Vilmosné
sz. Stern Rezsin
Boczán Ferenc
Boczán Ferencné sz. Izráel Irén
Boczán József
Boczán Judith
Boczán Sándorné sz. Klein Rózsi
Dr. Bodnár Lajos
Dr. Bodnár Lajosné Klein Irén
Böhm Endre
Böhm Jónásné sz. Klein Margit
Böhm Lilli
Böhm Marika
Böhm Sándor
Bónis Ágnes
Bónis Anna
Bónis Ferenc
Bónis Ferencné Rosenfeld Ibolya
Bónis Ignácné
sz. Schiffmann Gizella
Bónis Jenő
Bónis Jenőné Guttmann Helén
Bónis József
Bónis Józsefné Rosenfeld Ilona
Bónis Jolán

Berger Vilmosné
sz. Kraszner Lujza
Berger Kató
Berkovits Adolf
Berkovits Adolfné
Berkovits Ági
Berkovits Andorné
sz. Halmi Margit
Berkovits Béláné sz. Nyúl Frida
Berkovits Ernő
Berkovits Ernőné sz. Fülöp Rella
Berkovits Gyula
Berkovits György
Berkovits Hájjá Aranka
Berkovits Ignác
Berkovits Ignácné
Berkovits Irén
Berkovits István
Berkovits József
Dr. Berkovits Józsefné
Berkovits Lajos
Berkovits Lajosné
Berkovits Manci
Berkovits Márton Andor
Berkovits Miksáné
Berkovits Miksáné
sz. Rosenbaum Helén
Berkovits Pál
Berliner Jakabné
Berliner József
Bermann Andor
Bermann Andorné
sz. Rosenfeld Magda
Bernáth Dezső
Bernáth Dezsőné
sz. Klein Erzsébet
Bernáth Lajosné
sz. Guttmann Amália
Bernfeld Ernő
Bernfeld Ernőné
sz. Schreiber Heléna
Bernfeld Miklós
Bernfeld Miklósné
Bernfeld Ottó
Bernfeld Vera
Bernfeld Sámuelné
sz. Bernfeld Berta
Bernstein Emil
Bernstein Miksa
Bernstein Sámuel
Bernstein Sámuelné
sz. Altmann Mariska
Bihari Ernőné sz. Vágó Ilus
Bihari György
Bihari Vera
Bihari László
Bihari Olga
Bihari Sámuel
Bihari Sámuelné sz. Grosz Helén
Bihari Sándor
Bihari Sándorné sz. Grosz Ilona
Bihari Tibor
Bihari Vera
Bihari Zsigmond
Billitzer Jenő
Billitzer Jenőné sz. Weisz Rózsa
Billitzer Jónás
Dr. Billitzer Aladár
Dr. Bíró Jenő
Dr. Bíró Jenőné
Bíró Marcell
Bíró Marcellné
sz. Márkus Irén
Bisztricz Jakab
Blau Berta
Blau Jakab

Bartos Gézáné Fényes Kornélia
Basch Éva
Basch Géza
Basch Miksa
Bauer Andor
Bauer Anna
Bauer Ferenc
Bauer Andorné Guttmann Bella
Bauer Bernáthné Löwy Eszter
Bauer Gyula
Bauer Gyuláné
sz. Nemetz Erzsébet
Bauer Lipót
Bauer Lipótné sz. Bleier Fanni
Beck Adolfné sz. Grosinger Ida
Baum Lipót
Beck Antalné sz. Geiringer Ida
Beck Jozefin
Beck Rózsa
Beck Rozália
Beck Tibor
Berczeller Jakab
Berczeller Jakabné
sz. Weinberger Olga
Berczeller Manó
Berczeller Manóné
Berczeller Miksáné
sz. Schönberger Gizella
Berczeller Éva
Beke Barna
Beke Éva
Békés Adolf
Békés Adolfné
Békés Imre
Dr. Békés Kálmán
Békés László
Békés Sándor
Békési József

Belgrádi Ernőné Steiner Szeréna
Belgrádi Margit
Belgrádi Miksa
Belgrádi Sándor
Benedek László
Berger Ágnes
Berger Béla
Berger Béláné sz. Bach Margit
Berger Dezső
Berger Dezsőné sz. Fohn Eszter
Berger Elemér
Berger Elemérné
Berger Ernő
Berger Ferenc
Berger Ferencné Strausz Elvira
Berger István
Berger Jánosné
sz. Jakabovits Edith
Berger Júlia
Berger József
Berger József
Berger Józsefné
sz. Glücklich Hermin
Berger Józsefné
sz. Goldstein Fanni
Berger Józsefné sz. Kohn Gizella
Berger Klára
Dr. Berényi Béláné Aczél Edith
Berger Mártonné
Berger Mórné
Berger Samu
Berger Sámuelné
sz. Goldstein Hani
Berger Sándor
Berger Sándorné
Berger Sára
Berger Simonné
Berger Vilmos

Aszódi Mórné sz. Eisler Paula
Asztalos József
Asztalos Józsefné
sz. Weinréb Szeréna
Atlasz Imre
Aufrichtig Dezső
Aufrichtig Rezső
Aufrichtig Sándor
Aufrichtig Sándorné
sz. Boder Lujza
Auspitz Ignác
Auspitz Ignácné
Auspitz József
Auspitz László
Auspitz Mihály
Auspitz József
Auspitz Józsefné Berger Margit
Auspitz Sándorné
sz. Weisz Hermina
Auspitz Simon
Auspitz Sándor
Auspitz Simonné
sz. Feldmann Rezsin
Austerlitz Aladárné
sz. Grosz Gizella
Austerlitz András
Austerlitz Irénke
Dr. Austerlitz László
Dr. Austelitz Lászlóné
sz. Braun Friderika
Aszódi Sámuelné
sz. Scheiner Juliska
Axelrád Mór
Axelrád Mórné
sz. Friedmann Malvin
Dr. Bakonyi Albert
Balázs Anna
Dr. Balázs Jenő

Dr. Balázs Jenőné
sz. Guttmann Lidia
Balázs Jenő
Balázs Jenőné sz. Hász Julianna
Balázs Sándor
Balázs Sándorné
sz. Rosenblüth Janka
Bálint Ágnes
Bálint Magda
Balkányi Vilmos
Balla János
Balla Jenőné Rosenbaum Berta
Balla Jenőné
Baumhaft Léni
Dr. Baranyai Ferenc
Dr. Baranyai Ferencné
sz. Radó Ágnes
Bárány Dezső
Bárány Dezsőné
sz. Schwartz Margit
Bárány Ignácné
Barna András
Barna Ernő
Barna Ernőné sz. Fülöp Bella
Barna György
Barna József
Dr. Barna László
Dr. Barna Lászlóné
sz. Eckstein Erzsébet
Barna László
Barna Lászlóné sz. Weisz Sarolta
Barna Sándorné
sz. Neumann Margit
Barna Tibor
Barta Imre
Barta Józsefné sz. Gerő Klára
Barta Pál
Bartos Géza

DEBRECEN

Abonyi Ferenc
Abonyi Ferencné sz. Mandel Irén
Abonyi István
Ábrahám Lajos
Ábrahám József
Ábrahám Mendel
Ábrahám Mendelné Kún Rózsi
Ábrahám Miklós
Ábrahám Zoltán
Ackermann Juliska
Ács Kató
Aczél Árminné
Aczél Izor
Aczél Izorné sz. Rosenberg Lujza
Aczél Miklós
Aczél Miklósné sz. Frank Lili
Angurt Aczél Antalné Weisz Bella
Adler Béla
Adler Zoltán
Adler Endre
Adler Irén
Adler Jenőné Friedmann Matild
Adler Miksa
Adler Miksáné sz. Klein Renée
Adler Miklós
Adler Miklósné sz. Szöllősi Ilona
Adlovits Adolf
Adorján Ernő
Adorján Erzsébet
Adorján István
Adorján Jenő
Adorján Jenőné sz. Fried Gizella
Adorján József
Adorján Józsefné sz. Lukács Elza
Adorján Lászlóné Farkas Ilona
Adorján Zsuzsa
Alter Jenőné Friedmann Matild
Altmann Bernáth
Altmann Edith
Altmann Hermanné
Altmann Ignác
Altmann Jenőné Fürst Erzsébet
Altmann Sándor
Altmann Sándorné sz. Berkovits Manci
Ambrus Rózsi
Angyal Ferencné sz. Oppenheim Emma
Ardó Miklósné sz. Ujlaki Katinka
Áron István
Áron Katalin
Áron Lajosné
Áron Pálné sz. Pollák Sarolta
Aszódi György
Aszódi Jakabné
Aszódi Márton
Aszódi Mártonné Müller Teréz
Aszódi Miksa
Aszódi Miksáné Grünfeld Teréz
Aszódi Mór

A mártirok névsorainak összeállítása sok körültekintést igénylő munka volt. Számosan vettek részt benne:

A **debreceni** mártirok névsorát az izr. hitközség elöljárósága utasítására bizottság készítette el és ennek egyik másolatát bocsátották rendelkezésünkre.

A **hajdunánási** hitközség áldozatainak névsorát is a debreceniek állították össze — a VI. csendőrkerület megtalált deportálási iratai alapján.

A **balmazújvárosi** névsort Gelbmann Endre és nővére, Weinberger Józsefné izráeli lakosoktól kaptuk.

A **hajdusámsoni** mártirok névsora a debreceni zsidó temetőben elhelyezett emlékműről vett másolat.

A **téglásiak** áldozatainak neveit Brandstein Emma és Horovitz Fáni izráeli lakosok jegyezték fel.

A **vámospércsi** zsidó község áldozatainak neveit a vámospércsi csendőrörsön talált jegyzékek alapján Debrecenben állították jegyzékbe. E névsort jelentősen kibővítette Gelberger Béla Miklós kanadai lakos.

A **derecskei** mártirjegyzéket Moskovitz Ödön izráeli lakos másolta le a Bné Brákban elhelyezett derecskei mártirtáblákról.

A **konyári** kis névsort Gottlieb József izráeli lakos állította össze. A **pocsaji, esztári** és **monostorpályi** fiókhitközségek mártirjainak neveit Grünbaum Sándor és Fodor László svédországi lakosok küldték el részünkre.

A **mikepércsi** mártirnévsor a debreceni zsidó temetőben elhelyezett mártir emléken feljegyzett nevek másolata.

A névsorokat a könyv szerzője személyes vagy írásbeli bejelentések alapján kiegészítette. Fájdalom, olyanok is lehetnek, akiknek nevét nem jegyezték fel a családok maradék nélküli pusztulása miatt. Őrizze e könyv az ő névtelen mártiromságuk emlékét is!

A MÁRTIROK NÉVSORA

אב הרחמים, שוכן מרומים ברחמיו העצומים, הוא יפקוד ברחמים, החסידים והישרים והתמימים, קהילות הקדש שמסרו נפשם על קדשת השם, הנאהבים והנעימים בחייהם, ובמותם לא נפרדו.

יודע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך!

A vidék községei történetének megírásához adatokat szolgáltattak írásban:
Ohrenstein Lajos (Hajdúnánás), Reuvéni Ilona (Hajdúsámson), Gelberger Miklós és dr. Egri László (Vámospércs), Gelbmann Endre és Weinbergerné Irén (Balmazújváros), Oppenheim Jicchákné (Téglás), Moskovits (Ödön) Jicchák (Derecske), Gottlieb József és dr. Berg József (Konyár), Boros Ráchel (Mikepércs). Kiegészítő adatokat küldött dr. Szilágyi László (Hajdúsámson, Téglás).
Ezenkívül még számosan nyújtottak a szerzőnek kisebb felvilágosításokat szóban és írásban.

Dr. Csetényi Imre: **A reformkor első felének konzervatív sajtója és a zsidókérdés.** M.Zs.Sz. 1925.

Dr. Csetényi Imre: **Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés.** M.Zs.Sz. 1941.

Dr. Csetényi Imre: **A hatvanas évek sajtója és a zsidókérdés.** M.Zs.Sz. 1946.

Kardos Pál: **Kardos Albert életrajza.** (Kézirat)

Dr. Schlésinger Sámuel emlékkönyv.

Pallas Nagy Lexikon.

Révai Lexikon.

Izr. Családi Naptár 1924/25, 68 old.

Magyar Zsidók Naptára 1941 (5701).

Omzsa Naptár 5702 (1941/42).

Dr. Weisz Miksa: **Ehrlich Ede (1807—1883),** Uj Élet, Bpest 1952.V.19.

Dr. Weisz Miksa: **Dr. Lipschütz Hermann (Lipót).** Uj Élet, Bpest 1952.VIII.14.

Dr. Weisz Miksa: **Hitközségeink múltjából: a debreceni hitközségek egyesülése, 1886.** Uj Élet, 1952.XI.13.

Dr. Weisz Miksa: **A debreceni izraelita hitközségek templomainak és rabbijainak történetéből.** (Kézirat)

Dr. Gonda László: **A szótár jubileuma.** Uj Kelet, 1954.VIII.13.

Dr. Gonda László: **Emlékezés a debreceni zsidóságról.** Uj Kelet, 1954.VII.13.

Dr. Gonda László: **Emlékezzünk a debreceni zsidó gimnáziumra.** Uj Kelet, 1961.IX.24.

Debreceni Független Ujság. 1921 nov. 27.

Debreceni Független Ujság. 1929 júni. 15.

Múlt és Jövő. 1938 január.

Kardos Pál: **Emlékkönyv a debreceni Chevra Kadisa 100 éves évfordulója alkalmából.** 1943.

Egyenlőség, 1894, 1895, 1896, 1897, 1899, 1900, 1901, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1936, 1937, 1938 évfolyamok.

Országos Egyetértés. 1926, 1937, 1938 évfolyamok.

A debreceni zsidó gimnázium értesítői. 1925/6, 1927/8, 1928/29, 1930/31, 1933/4, 1934/5, 1935/6, 1936/7, 1937/8, 1938/9, 1939/40, 1941/2, 1942/3 évfolyamok.

A polgári izr. leányiskola 1930/31 évi értesítője.

Gábor Dezső: **A polgári izr. leányiskola rövid története.** (Kézirat)

Stern József: **A status-quo hitközség izr. elemi iskolájának rövid története.** (Kézirat)

Karsai Elek: **Fegyvertelenül állottak az aknamezőkön.** I—II.

Lévai Jenő: **Fekete könyv.**

Lévai Jenő: **Zsidó sors Magyarországon.**

Szuchányi Imréné: **Zsidókérdés Debrecenben és Hajdú megyében a fasiszta időkben.** (Kézirat)

Bethlen Pál: **Numerus clausus.** 1924.

Dr. Pongrácz Jenő: **A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939.IV.tc. végrehajtási rendelete.**

Személyes élményeikről tanúskodtak és adatokat szolgáltattak:

Aczél Imre, Csengeri Jenő, dr. Danzig Hillel, Gábor Dezső, Goldstein Ármin, Gyulaházi Jenő, Isbéti Mór, Kardos Pál, Ráv Krausz Lipót, Langer Imre, Lovász Leó, Mayer Lajos, dr. Nádas György, Péteri Lipót, Rothmann Ádám Emil, Steier Ernő, Strasser Simon.

BIBLIOGRÁFIA

(Források jegyzéke)

Zoltai Lajos: **A zsidók letelepedése Debrecenben.** M.Zs.Sz. 1934.

Balogh István: **Debrecen.**

Zoltai Lajos: **Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel.**

Szabó István: **A zsidók letelepedése Debrecenben 1840—1867.** (Kézirat)

Sós Endre: **Zsidók útja a kálvinista Rómában.** M.Zs.Sz. 1946 (Gutmann M. emlékkönyv)

Dr. Szántó Sámuel: **Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországon, 1790—1840.** M.Zs.Sz. 1886, 656 old.

Richtmann Mózes: **A régi Magyarország zsidósága.** M.Zs.Sz. 1912, 121 old.

Venetiáner Lajos: **A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig.**

Grünwald Béla: **Régi Magyarország.**

C.A. MacCartney: **A mai Magyarország.**

Asztalos—Pető: **A magyar nemzet története.**

Szekfü Gyula: **Három nemzedék.**

Szücs István: **Debrecen város története,** 1871.

Zelizay Dániel: **Debrecen szabad királyi város egyetemes leírása,** 1882. Az izraelita felekezetek fejezete dr. Popper Alajos tollából.

Dr. Kardos Albert: **A debreceni zsidó hitközség.** M.Zs.Sz. 1886.

Dr. Blau Lajos: **A debreceni zsinagóga.** M.Zs.Sz. 1894.

Schön József: **Ehrlich Eduard emlékezete.** M.Zs.Sz. 1884.

Dr. Mezei Ferenc: **Sárga levelekből.** M.Zs.Sz. 1894.

Vadász Ede: **Folklor.** M.Zs.Sz. 1909, 46 old.

Vadász Ede: **Adalékok a Wahrmann és Scheiber (Szofer) családok származási adataiból.** M.Zs.Sz. 1907.

Ben Chánánja, 1859, 1863, 1867 évfolyamok.

Dr. Végházi István: **Adalékok a debreceni zsidók történetéhez,** 1967.

Dr. Varga Géza: **Hajdú megye leírása,** 1882.

Kardos Pál: **Hajdúböszörményi zsidók története.** 1948.

Borcsa János: **Hajdúnánás és a hajdúk története,** 1900.

Dr. Krausz Sámuel: **Magyarországi utiképek a múlt századból.** IMIT évk. 1930.

Dr. Bernstein Béla: **A zsidókérdés 1948 előtt.** M.Zs.Sz. 1936.

Dr. Ballagi Ernő: **A magyarországi zsidó emancipáció előzményei.** M.Zs.Sz. 1941.

Dr. Ballagi Ernő: **1848 és a zsidók emancipációja.** M.Zs.Sz. 1946.

A 32 lelket számláló kis községből öt fiút vittek el 1942/43-ban munkaszolgálatra, 1944-ben 29 lelket hurcoltak el Auschwitzba, közülük 17-en pusztultak el. A pusztulás menekültjei 1945-ben eladták a kis hitközség ingatlanait és az ellenértékből emléket állítottak mártirjaik neveivel a debreceni zsidó temetőben. Az életbe visszatérők nagyrésze kivándorolt és részben Amerikában, részben Izráelben telepedtek le.

Iroda hozzájárulásával — a hitközség ingatlanát az épületekkel együtt, s a befolyó pénzből végkielégítést fizettek a visszatért sohétnak, a fennmaradt összegből rendbehozták a temetőt s ami pénz ezután maradt, azt befizették az Országos Irodának.

Az életben maradt konyári zsidók Izráelben találtak új életet.

MIKEPÉRCS

Kis, 2500 lelket számláló falu Hajdú megye déli részén, 10 km-re délre Debrecentől, az egykori Debrecen–Nagyvárad helyiérdekű vasútvonal mellett. Református vallású lakóinak többsége szegényparaszt volt, akik a közeli kiterjedt káptalani birtokokon dolgoztak napszámosként. A zsidók a XIX. század második felében telepedtek le és későn alapították meg kis hitközségüket. Létszámuk a 30-40 szám között mozgott, ami 10-12 családnak felelt meg. A hitközség nem fejlődött olyan ütemben, mint a megye többi községének zsidó hitközségei és ennek magyarázatát a falu paraszt társadalmának pénztelenségében találjuk. Ezt igazolja az is, hogy még későbbi időben is, a parasztok búzával, terménnyel fizettek a zsidók üzleteiben, kocsmáiban. Igy a kocsmatulajdonos családok terménykereskedők is voltak.

A hitközség szervezetileg a derecskei anyahitközség illetősége alá tartozott, mint fiókhitközség. Sohét töltötte be a rabbi feladatát is. A két háború között Citron Immánuel látta el e tisztséget. A hitközség elnöke szinte fél évszázadig Kiss Ignác vagyonos kereskedő, kocsmák tulajdonosa volt. 86 éves korában a deportáló vonatban húnyt el. A hitközség gondnoka (gabai) volt Rosenthal Lajos szikvízüzem tulajdonos. Kis templomon kívül más intézményük nem volt. A templom udvarán volt a sohét lakása. A mikvét Debrecenben keresték fel. Iskola híján gyermekeiket a debreceni status-quo izr. elemi iskolába küldték, a nagyobbakat a régi időben az Abelesz magán polgári iskolába, későbbi időben a zsidó gimnáziumba. Talmud Tóra híján vándortanítók tanították a gyermekeket a zsidó tanokra. A huszas évek elején Löwi Sámuel Derecskéről járt ki hozzájuk. A sohét-előimádkozó mellé a nagy ünnepekre külön előimádkozót fogadtak fel.

A község négy boltja közül háromnak volt zsidó gazdája, a negyedik a „Hangya" szövetkezeté volt. Három további család bor- és szeszesitalok kimérésével foglalkozott, a többiek terményekkel kereskedtek. A község egyetlen gőzmalmát — melynek keresztény tulajdonosa volt — a zsidó Stern család bérelte.

Miksa és Grünbaum Mór szervezték meg a kis hitközséget. A hitközség elnöke Löw Miksa, a gabai Berg Adolf, a jegyző Grünbaum Lajos volt az első időben.

A kis hitközség lélekszáma később már 40–50 között mozgott. Már a kezdet kezdetén lelkes szervező munkába kezdtek az első letelepülők. Az első imaház még magánházban volt, azonban nagy anyagi erőfeszítéssel telket vásároltak a konyári zsidók hitközségi központ építésére. Fel is épült a telken rövid idő alatt a kistemplom, a vágóhíd és a sohét lakása. Mikve húsz évig nem volt. A nyolc km-re eső derecskei hitközség mikvéjét használták. 1923-ban Gottlieb Jenő buzgalmából felépül a konyári zsidók saját mikvéje is. A konyári minján-nagyságú kis zsidó közösség a derecskei hitközség és rabbinátus hatósága alá tartozott mint fiók-hitközség. Évről évre megállapított összeget fizettek be a konyáriak a derecskei hitközség pénztárába, ennek fejében a derecskei rabbi évente kétszer Konyáron töltötte sábátját és drását mondott a templomban.

A kis hitközség állandó alkalmazottja a sohét volt, aki a rabbihelyettes szerepét is betöltötte. Gyermekeik mellé értelmes bachurt vettek fel a konyáriak, hogy azokat chumesre, gemárára és az elemi iskola tananyagára oktassa, akik ezáltal magánúton elnyerték az elemi iskola I–IV osztályát is. Talmud-tóra és elemi iskola szerepét töltötte be e házitanító bachur a konyári kis zsidó hitközségben.

1934-től Gottlieb József, a konyári hengermalom igazgató-tulajdonosa lett a hitközség elnöke, a gabai továbbra is Berg Adolf volt. Mezei Pál lett a pénztárnok-jegyző.

A konyári hitközség tagjai anyagilag megalapozott társadalom képét mutatták. Mindnyájan tágas, kényelmes kőházakban laktak. A falu kereskedelmét a kezükben tartották. Egy keresztény tulajdonú üzlettel és a keresztény szövetkezeti Hangya bolttal szemben tíz zsidó üzlettulajdonos volt Konyáron. A gőzmalom is zsidó kézben volt.

A konyári zsidók hitközségük negyvenegy éves fennállása alatt — éppen csekély számukat tekintve — tiszteletreméltó zsidó társadalmi életet éltek és dicséretre méltó szervezői képességet bizonyítottak. A kis községhez szellemi foglalkozású nem tartozott. Az első egyetemi címet a faluban születettek közül Berg Adolf fia, dr. Berg József nyerte el.

1944-ben e kedves kis zsidó közösség elpusztult a többi magyar zsidó községgel együtt. 1942-től fiai — akiket munkaszolgálatra hurcoltak — pusztultak el, 1944 nyarán az egész község, kevés kivétellel, elveszett az auschwitzi haláltáborban. A nagyváradi gettóból hurcolták el őket.

1945-ben kiderült, hogy a hitközség tagjainak 95 százaléka pusztult el. A visszatért kevesek eladták 1945-ben — az Országos Izraelita Központi

vezethez a községen belül. A harmincas években a környező falvakból több család beköltözött Derecskére. A lakosság növekedése az elemi iskolába járó gyermekek számát is 60–70-re növelte.

Az 1929-ben kifejlődő gazdasági válság a derecskei zsidóságot is súlyosan érintette. Sok kereskedő nehéz helyzetbe került. A zsidó élet itt is, mint másutt, összébb húzódott. Ünnepek, szombatok nyugalmat hoztak a szenvedésekben. A kultúrélet színesebb lett. Zsidó nemzeti tárgyú előadások, héber nyelvkurzusok jelezték az új irányt. A Mizráchi cionista mozgalom is tevékenyen terjesztette a vallásos zsidó nemzeti kultúrát. Az ifjúság szívesen beutazott Debrecenbe az ottani fejlettebb zsidó társadalmi életben előadásokat hallgatni vagy purimi mulatságokon részt venni.

Az 1938. és 1939. évi zsidótörvények egyre nehezebbé tették az életfeltételeket. Megkezdődött a munkaszolgálat 1940-ben, míg 1942-től kezdve a derecskei zsidó ifjúságot is kihurcolták az országból munkaszolgálatos menetszázadokban Ukrajnába. 1942/43 telén Derecskére is megérkeztek a gyászos veszteség-hírek. Az ifjak bevonulása, a szabad mozgás korlátozása lassan elsorvasztották a jesivát. 1943-ban bekövetkezett a szomorú tény: a jesivát be kellett zárni. 1944-ben a német megszállás és a magyar zsidóság szomorú végzete elhozta Derecskére is a pusztulást. Az első napokban a Gestapo elhurcolta Kohn Herman főrabbit Hillél fiával és négy másik hitközségi vezetővel együtt túsznak a szentgyörgypusztai internáló táborba. Végül e kezdetben rémesnek látszó intézkedés megmentette őket, ugyanis az internáltakat a Bécs környéki táborok egyikébe vitték, ahol 1945-ben felszabadultak. A derecskei zsidók nagy többségét a nagyváradi gettóba hurcolták és onnan Auschwitzba. Becslések szerint a derecskei zsidók társadalmából 1944-ben teljesen kipusztult mintegy 45–50 család. Az életben maradottak egyrésze Izráelben, a többiek a világ más táján kezdtek új életet. A háború után új zsidó élet nem kezdődött Derecskén. Az Országos Izraelita Központi Iroda eladta a templomot és a hitközségi épületeket. A derecskei zsidó közösség megszűnt létezni.

KONYÁR

Falu Derecskétől délre az egykori Debrecen–Nagyvárad helyiérdekű vasút vonala mellett. A háromezer lelket számláló község református vallású lakói valamennyien földművesek. A zsidók letelepülése későn kezdődött e faluban. 1903-ban történtek az első lépések zsidó hitközség szervezésére. Ekkor már tíz zsidó család telepedett le Konyáron. Mezei Lajos, Löw

buzgó vezetőségével egyetemben a fejlesztést és 1905-ben felépítették és felavatták az új templomot. Később azonban a rendkívül tehetséges és tudós főrabbi működése válságos lett. Megrendült egészségi állapota miatt nem tudta tovább betölteni papi hivatását és ezért 1917-ben lemondott tisztségéről. Évekig, éppen az első világháború idején, rabbi nélkül maradt a hitközség. A bezárt rabbilakás szomorú képe figyelmeztette erre a derecskeieket. Ez időben Steinberg Ávrahám sohét látta el a rabbihelyettesi teendőket is. Az első világháború amúgy is nehézzé tette a derecskei zsidók életét. A jesiva lehanyatlott. Több mint nyolcvan férfi hadba vonult, közülük 12-en hősi halált haltak, számosan megsebesültek, megrokkantak. A háborút követő nehéz évek után a derecskei hitközség új fejlődés útjára lépett. 1921-ben megválasztották Kohn Herman Zwit főrabbinak. A fiatal főrabbit szeretettel fogadták és ennek az áldása csakhamar az újjászervezett jesivában jutott kifejezésre; ettől kezdve 40–50 bachur tanult a jesivában és a hitközség lelkesen támogatta az intézményt. Ez időben a derecskei zsidók száma 530 volt, ebből mintegy 120 családfő fizetett hitközségi adót, míg 15–20 család kisebb-nagyobb szociális támogatásban részesült. A község központjában az üzletek, gazdasági vállalatok túlnyomórészt zsidók kezében voltak. A kereskedők száma 48 volt, ebből 13 nagykereskedő és 28 kiskereskedő volt. E kereskedőkhöz számíthatjuk még a 4 korcsmatulajdonost és a 19 házaló kereskedőt. Ez utóbbiakkal együtt 71 családfő foglalkozott a különféle kereskedelemmel, áruszolgáltatással. Húsz iparos volt és két malmos. A község zsidó intellektueljei: két orvos, két állami tisztviselő, egy ügyvéd és két tanító voltak. Öt zsidó gazdálkodó földbirtokos volt a hitközségben.

A zsidó elemi iskolában osztatlan tanítási renden belül egy osztály volt, Friedmann Valéria tanítónő vezetésével. Általában 45–50 tanulója volt az iskolának. A talmud-tóra iskolában 25–28 fiú tanult Klein Méir melámed vezetése alatt. Később az iskola tanítónője Csillag Gyuláné Geiger Berta lett.

A hitközség évi költségvetése a harmincas évek elején 12.000 pengő volt, a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a költségvetés ennek duplája lett az inflációs folyamat következtében.

A főrabbi, mint anyakönyvvezető rabbi hatása alá tartozott még nyolc kis falusi közösség, mint Konyár is. Az első háború után Groszmann Lipót volt a hitközség elnöke, az elöljáróság tagjai Rubin Salamon, Weiszberger Éliás, Lusztig Sándor, Sternberger Mór, Basch Izidor, Horovitz Béla voltak. A választásokkal a tisztikar tagjai cserélődtek.

A hitközség jegyzője Löwi Sámuel volt. A hitközség alapításától kezdve az ortodox irányzathoz tartozott, de a chászid irányzat nem jutott szer-

DERECSKE

Nagyközség 12 ezer lakossal, akiknek túlnyomó része református vallású magyar földműves. Derecske 1918-ig Bihar megye északi, derecskei járásának székhelye volt. 1920-tól Csonka-Bihar megye járási székhelye. Jelenleg, Csonka-Bihar megye elvesztve önállóságát, összeolvadt Hajdú megyével. Kulturális szempontból e vidék református jellege folytán Debrecen hatásterülete volt mindig. Az egykori Debrecen–Nagyvárad vasútvonal mellett fekszik, gazdaságilag is Debrecen felé fordul. Másrészt mint járási székhely járásbírósággal, szolgabírói hivatallal, kerületi egészségügyi hivatalokkal Derecske is helyi központja lett a környéken lévő falvaknak. Polgári fiú- és leányiskolája is e központi jelleget erősítette. Bírák, állami, megyei és községi tisztviselők vékony intellektuális réteget képeztek a községben. Ez pedig a helyi kereskedelem és piac javát is szolgálta. A község központja kisvárosi képet mutatott, itt-ott emeletes házaival, üzletsorával, rendezett főutcájával.

A zsidó hitközség csak a XIX. század közepén létesült. A szabadságharc leverése után beálló osztrák abszolutizmus lehetővé tette a zsidók letelepedését az egész országban. Igy Derecskén is 1850-ben vetették meg a zsidó hitközség alapjait. Ekkor ugyanis a községben mintegy húsz család telepedett le. A következő évben Fried Áhron megyei rabbi támogatásával felépült az első templom és 1853-ban megalakult a Chevra Kadisa is. Letelepedésük ötödik évében a kis község elég erősnek érezte magát rabbitartásra és így 1855-ben meghívták a vilnai születésű, tudós hírében álló Eisenstädter Éliást rabbinak. Ez első rabbi kitűnő szervezőnek is bizonyult: 1869-ben jesivát állított fel a községben, melyben a derecskei ifjakkal a környező falvak kis hitközségeiből való ifjak tanultak Utána, 1877-ben Bermann Herman volt Derecskén a rabbi, azonban két év múlva eltávozott és elfoglalta a sátoraljaújhelyi rabbiszéket. Őt követte 1879-ben Schreiber Salamon, a Chátám Szofér unokája. Schreiber Salamon 1885-ben elhagyta a derecskei rabiszéket a nagyobb beregszászi kehila főrabbiságáért (1887). 1885-ben foglalta el a derecskei rabbiszéket Szofér József Jehuda kiváló tudós rabbi, aki szervező erővel is meg volt áldva. Átszervezte a jesivát és azt menzával egészítette ki. Idejében a mikve is átépült, amelyre azért is szükség volt, mert a környék kis falusi községei is használták azt. 1887-ben elemi iskola létesült, 1888-ban pedig Misnajot Egyesület segítette a felnőttek talmudi tanulmányait. A főrabbinak nem volt gyermeke és ezért házában testvérei gyermekeit nevelte, akik közül nem is egy lett jeles rabbi. 1903-ban megvált Szófer József főrabbi a derecskei rabbiságtól és azt testvérére, Rabbi Szófer Sámuelre hagyta. Az új rabbi is folytatta a hitközség

és színházba is el lehetett látogatni. A debreceni zsidó gimnázium is nagy vonzerőt gyakorolt a vámospércsi családokra. Az Egri, Gelberger, Engel, Frommer stb. családok fiai a debreceni zsidó gimnáziumban végezték tanulmányaikat és közülük néhányan még a debreceni egyetemre is beiratkoztak és diplomát szereztek. A kis hitközség vezetésében részt vettek: dr. Farkas Márton, a Breuer gyógyszerészek, Egri Izidor, Egri Jenő, Weiszhausz Tibor, Gelberger Béla és még mások. A zsidótörvények koráig elég jó viszony volt a zsidó családok és a falu keresztény vezető családjai között. A zsidók családi mulatságain, bár-micváin, esküvőin — a főjegyzővel az élen — megjelentek a falu keresztény előkelőségei és részt vettek a mulatságban. E helyzet gyökeresen megváltozott 1938 után. Az 1942-ik évi munkaszolgálatra való behívás és a vámospércsi zsidó ifjúság nagy részének menetszázadba való beosztása megnyitotta a bánat és a gyász korszakát a kedves kis zsidó közösségben is, amíg maga a község is az áldozatok sorsára jutott.

1944 március 19-ike váratlanul érte a pércsi zsidókat is. Rohamosan megtanulták végigjárni a gehinom útját Magyarország többi zsidó községével együtt. A rádió, ékszerek, vagyontárgyak elkobzása, lefoglalása után megkezdődött a vámospércsi zsidók elhurcolása is. Igy ír erről Gelberger Béla: *„Savuoth második napján (május 29-én) községi hajdú jelent meg a templomban az istentisztelet közben, kezében listával. Felolvasta belőle a parancsot, hogy másnap reggel 8 órakor minden család a megjelenő szekerekre szálljon fel legszükségesebb holmijaival egyetemben. Másnap csendőrkísérettel megérkeztünk Téglásra, ahol a fuvarosok minden holminkat a földre dobálták és minden családtól elvettek 120 pengőt a szállítás fejében. Megérkezésünkkor már a sámsoni és a téglási zsidók is ott voltak a piszkos dohánypajtákban. A ránk felügyelő csendőrök első feladatuknak látták a férfiakat többször durván megfektetni. A szállásra kijelölt dohánypajta szörnyű mocskos volt, tele volt emberi ürülékkel . . .”*

Másnap a férfiaknak, 17 évestől 50 évesig, kiosztották a munkaszolgálatra szóló behívási parancsokat. Civil fegyveres őrök nyomban bekísérték a férfiakat gyalog Debrecenbe, ahol munkásszázadokba szervezték őket. A téglási táborban maradottakat június végén behurcolták Debrecenbe, a téglagyárba, ahonnan a debreceniekkel és a Hajdú megyeiekkel elindultak utolsó útjukra Auschwitzba. Csak kevesen tértek vissza.

1945-ben visszatértek a munkaszolgálatosok, a pusztító táborokat túlélők és felállították újra kis hitközségüket. 1956-ban a maradék kis hitközség teljesen feloszlott, tagjai újra vándorbotot vettek kezükbe és Izráelben, Amerikában új hazát találtak. A vámospércsi hitközség is megszünt létezni.

1945-ben az újjáépített hajdúhadházi rabbiságot vállalta el. 1956-ban Izráelbe alijjázott, ahol már két fia élt. 1958-ban meghívták Bécsbe az ortodox hitközség főrabbijának, ott halt meg 1963-ban. Sírja Izráelben van. A téglási jámbor hitközség maradékai új életet kezdtek Izráelben és a nagyvilágban.

VÁMOSPÉRCS

Vámospércs nagyközség Debrecentől keletre 22 km-re fekszik a Debrecen–Nyírábrány (1918-ig a Szatmár fővonal) vasút és közút mentén. A község 1876-ig a történeti Hajdú kerület egyik városkája volt, de később faluvá süllyedt. Mint a Hajdú kerület tagja, Vámospércs is megakadályozta a zsidók letelepülését a XIX. századig. Református, földműves lakóinak száma mintegy 5000 lélek volt.

A zsidó község lassan alakult meg. Kezdetben néhány család telepedett le a század első felében. Az ötvenes évektől számuk megnőtt, különösen az első világháború utáni időben. Annak ellenére, hogy a község a két háború között elérte a 320-as lélekszámot, rabbit nem tartottak. Hitközségi szervezet szempontjából mint ortodox hitközség a hajdúnánási rabbiság fennhatósága alá tartozott. A hitközség sohétja látta el állandóan a rabbihelyettesi feladatot is. A vámospércsi zsidók az ötvenes években építették ki hitközségük intézményeit: a templomot, a mikvét, a talmud-tórát. Később, a század végén létesült a zsidó elemi iskola is, melynek tanítói államsegélyt kaptak fizetésükhöz. A község kereskedelme itt is zsidó kézbe került. Az üzletek legtöbbje a zsidóké volt. Vámospércs homokdombjain szőlőskerteket ültettek a vállalkozó vámospércsi zsidók és az ú.n. könnyű homoki boraikat szívesen vásárolták Debrecenben és Magyarország más helyein is. Jól vezetett szőlősgazdaságaik voltak Gelberger Dávidnak és Izidornak, valamint másoknak is. A község intelligenciáját a két háború között a zsidók képviselték: Dr. Farkas Márton orvos, Breuer N. gyógyszerész. Egri Izidor és Weiszhausz Jenő voltak a község gőzmalmának a tulajdonosai és sok zsidónak adtak kenyeret a malomban. A zsidó elemi iskolában osztatlan tanítás volt egy-két osztállyal. Az életben maradottak szeretettel emlékeznek Margit néni tanítónőjükre, Rosenblüht József, a malom könyvelőjének feleségére. Kitűnő nevelő munkáját a falu keresztény társadalma is értékelte és számos keresztény gyermek is a zsidó elemiben tanult.

A Debrecenhez való közelség sok előnyt jelentett a vámospércsi zsidóknak. Könnyen be lehetett utazni a városba vásárlásokra, de koncertekre

a téglási zsidóságot. Nagy talmudtudása volt és mint jómódú ember, szép tágas háza, kertje, szőlője volt és anyagi ellenszolgáltatás nélkül látta el községe rabbiságát. Halála után veje, Mandel Jiszráel Moshe követte őt a hitközség vallási vezetésében. Ő is módos ember volt, tulajdonában volt a község gőzmalma, ezenkívül borászat és szeszfőzde növelte jövedelmét, amire szüksége is volt, mert foglalkoztatta a fél hitközséget képező népes családjának tagjait. Egy időben a gróf Dégenfeld birtokot is bérelte. A malomban dolgozott veje, Grünfeld Márton Mordecháj, aki már 18 éves korában rabbi oklevél birtokában volt, de életelvből kétkézi munkával kereste kenyerét és molnárként dolgozott apósa malmában. Nagy talmudtudását azonban szépen gyümölcsöztette, jesivát szervezett, amelyet munkahelyén, a malomban vezetett. Népiesen a jesivát „malom-jesivának" nevezték.

Hivatalosan a hitközség szervezetileg a hajdúböszörményi anyahitközség alá tartozott mint fiók-hitközség, azonban a téglási zsidók — már a vasúti közelség miatt is — szívesebben fordultak ügyeikkel az újfehértói rabbisághoz.

A téglási község büszkesége Téglás szülöttje, a Dégenfeld birtok korcsmájának bérlője, a nagyerejű, bátor Joszele Tégláser, akit a magyar zsidók zsidó „Toldi Miklósnak" neveztek. Polgári neve Grünbaum József volt. Bátorságával és erejével védte zsidó testvéreit. A másik híressége Téglásnak két lábbal állt a valóság talaján: Steinberg Sámuel, kanadai világáruházak tulajdonosa.

A két háború között Rabbi Mandel Moshe volt a hitközség elnöke és a Paneth család tagja volt a gabai. A hitközség vezetői a Paneth-Mandel családon kívül Róth Sándor és Fülöp Mór voltak. A második világháborúig Fülöp Mór bérelte a gróf Degenfeld birtokot és mint nemesszívű jótevőt ismerték az egész környéken. A vallásos téglási zsidó község is szoros kapcsolatban volt Debrecen zsidóságával. A zsidó gimnáziumnak is nagy hatása volt a szép zsidó közösségre. A Brandstein család fia, Fülöp Mór két leánya, fia és Oppenheim Izsák fia a debreceni zsidó gimnázium növendékei voltak.

1938-tól 1944-ig a téglási zsidóság is végigjárta a szenvedések útját. Munkaszolgálat és deportálás szétrombolta a szép kis hitközséget. A VI. csendőrkerület jelentése szerint 172 zsidót deportáltak 1944 július elejéig. E számban a munkaszolgálatra behívott és elpusztult zsidók száma nincs befoglalva. 1945-ben kevesen tértek vissza az életbe. Elpusztult a közösség feje, Mandel Jiszráel családjával együtt. Az életben maradt kevesek új életet kezdtek a faluban, de 1956-ban e kis hitközség is felbomlott. Ráv Grünfeld Márton, a „malom-jesiva" vezetője Ausztriába került családjával.

„szabadcsapatok" szervezése idején egészen eldurvult a helyzet. Megkezdődött a zsidó üzletek megnyomorítása, majd eljött a munkaszolgálatra való behívások kora, bánatot, gyászt okozva.

Az egész időben Iljovits főrabbi vezette a községet, túlzó vallási követelményeket is állítva hívei elé. Mikor Lefkovits Béla egyik fiát a debreceni zsidó gimnáziumba iratta, kényszerítette, hogy vegye ki fiát az iskolából. A modernebb Burger család azonban nem hajlott meg a főrabbi követelése előtt, fiúk befejezte tanulmányait Debrecenben.

Túlbuzgó vallásosak és modernebb gondolkodásúak — 188 személy — 1944 június végén együtt indultak el Auschwitzba.

1945-ben néhány családtag visszatért. Azonban 1946-ban, amikor egész Magyarországot vérvád-hullám árasztotta el, Hajdúsámsonban a volt nyilasok a maradék zsidók megtámadását tervezték. Nem rajtuk múlott, hogy nem történt újabb nagy tragédia. A sámsoni zsidók azonban lassanként levonták a következtetést, hogy nem lehet ott új életet kezdeni. Elvándoroltak.

A zsidó község 1956-ban teljesen elnéptelenedett Hajdúsámsonban is.

TÉGLÁS

A középkorban is ismert település volt. Jelenleg a Debrecen és Nyíregyháza közti út és vasútvonal mellett, Hajdúhadház várostól északra fekszik. Lakói többségükben földművesek, számuk a két világháború közt körülbelül 2700 lélek volt. A zsidó közösség, mint Hajdú megye legtöbb községében, Tégláson is a XIX. században alakult ki. A hitközség tagjai kezdettől fogva a környéken lévő nagybirtokok mezőgazdasági termelvényeivel kereskedtek, mint a gróf Degenfeld József birtokán is. Későbbi korban az első mezőgazdasági ipart is a zsidók kezdeményezték, mint a gőzmalom, szeszfőzde felállítása. Ez időben a zsidók is vásároltak, vagy béreltek földbirtokokat. A falu üzletei többségükben zsidók kezében voltak. A hitközségi szervezet már a múlt század ötvenes éveiben kialakult. Felépült a templom, a mikve, a talmud-tóra és később a jesiva is. Hivatásos rabbija nem volt a községnek. Ezzel szemben a családfők többségének volt rabbiképesítése. Régi patriarchális rendhez hasonlóan három nagy családi közösséghez tartozott a téglási zsidók társadalma, mintegy 25 családot és 200 lelket számlálva.

A község szellemi és vallási vezetése a Paneth-Mandel család kezében volt. A család feje Rabbi Paneth Jiszráel Zeév, aki 1844-ben született és 92 éves korában, 1936-ban húnyt el Tégláson, hosszú időn keresztül vezette

és mint kereskedő meggazdagodott. Visszatérve Magyarországra elfoglalta Sámsonban a rabbiszéket. Az ő idejében folyt 1869-ben a pesti zsidó kongresszus és a magyar zsidóság szervezeti szakadása. A sámsoniak az ortodox táborhoz csatlakoztak. Seelenfreund 1874-ig volt a sámsoniak rabbija. 1876-ban megválasztották a sámsoniak községük szülöttjét, Weisz Pinchászt rabbijuknak, aki 1880-ban bekövetkezett haláláig működött. Néhány évi szünet után, 1892-ben Rabbi Szofér Joszéfot választották meg, aki hosszú időn át, 1930-ig működött. Az ő idejében vészelte a sámsoni hitközség az első világháborút és a fehérterrort, sok áldozatot siratva. 1930-ban húnyta le szemeit a nagy rabbi. Veje, Iljovits Jehuda Gábor követte őt a rabbiszékben, aki a községet 1944-ig, a pusztulás évéig vezette buzgó vallásos szellemben.

A két háború között hitközségi elnökök voltak: Lefkovits Béla, Wertheimer Frigyes és Gelbermann Jenő. A hitközség vezető családjai voltak: a Wertheimer, Lefkovits, Burger, Schönfeld, Lusztig, Fisch, Auschpitz családok.

A jesivát a rabbik maguk vezették. A talmud-tórában Resofszki Bernát melámed tanított, mellette váltakozva kisegítő melámedek is részt vettek a gyermekek tanításában.

A körülblül negyven családot alkotó hitközségben mintegy húsz családfő foglalkozott kereskedelemmel — a terménykereskedelemtől a szatócsboltosságig. A gépesítést Sámsonban is a zsidók kezdeményezték. A XIX. században már állott Sámsonban — a debreceni Feischl zsidó családé — gőzgéppel működő olajgyár, mely később malommá fejlődött. Régi malomnak hívták és a Weisz család birtokában volt. Az új malom modern berendezéssel Lefkovits Béla tulajdonában volt. A hitközségben 6–7 család iparral is foglalkozott.

A társadalmi szociális munka jótékonyságban jutott kifejezésre. Segítséget nyújtottak néhány szegény családnak és buzgón segítették a jesiva szegény bachurjait. Lefkovits Béla tágas házában jól berendezett szállást állított fel szegény vándorzsidóknak, akik ott élelmet, télen fűtött szobát kaptak.

A falusi nép békében élt a zsidókkal, mert hasznukat is látták a mezőgazdasági cikkeket vásárló zsidókban, akik ezenkívül gyakori munkaalkalmat is adtak a szegény parasztoknak, gyakran tanácsokat, hivatalos dolgaikban segítséget is. E jóviszony 1938-ig, az első zsidótörvény kihirdetéséig tartott. A falusi közigazgatás feje, a főjegyző elszánt antiszemita volt és a helyzet romlásával egyre jobban gyötörte a sámsoni zsidókat. A Lefkovitsék szegények otthonában megforduló szegény zsidókat elfogatta és köztisztaság ürügyével levágatta a szakállaikat és pájeszeiket. 1939-ben, a

HAJDUSÁMSON

Hatezer lelket számláló község Debrecentől tizenhat kilóméterre északkeletre, a Debrecen–Mátészalka út és vasút mentén. Lakói túlnyomóan református vallású földművelők, akik állattenyésztéssel is foglalkoznak. A község neve: Hajdúsámson a Hajdúsághoz való tartozásra utal, de szervezetileg Bihar megye fennhatósága alá tartozott a XIX. század közepéig. E tényből kifolyólag a sámsoni zsidók helyzete is más volt, mint a hajdúsági községbelieké. Régen volt Sámsonban zsidó település, amikor még a Hajdúságban zsidók nem lakhattak. Az 1735/36 évi országos összeírás szerint már élt ekkor zsidó Sámsonban: Jakobovits Jakab, feleségével és négy különböző korú gyermekével. Birtokában három ló is volt. Minthogy más háziállat birtoklását nem mutatja ki az összeírás, feltehető, hogy Jakobovits vándorkereskedő volt. Utána letelepedett több zsidó is a faluban és 1774-ben már szervezett hitközségük volt. Igy Hajdú megye legrégibb zsidó települése a hajdúsámsoni volt. A zsidók letelepedése fokozódott a XIX. században. 1839-ben számuk már elérte a 418-as lélekszámot. Ez időben a hitközség legtöbb tagja házaló kereskedelemmel foglalkozott. Tudjuk, hogy a negyvenes években a sámsoni házalók sűrűn felkeresték Debrecent is, ahol ez időtájban kezdtek csak a zsidók letelepedni. A szabadságharc után letelepedett Sámsonban Fried Áhron rabbi, aki az osztrák kormányzattól a megyei főrabbi címét kapta. A feladata ellátásában zsarnokoskodó megyei főrabbi és a sámsoni zsidók közt háborúskodás tört ki. A kehila tagjai viszonzásul sok bosszúságot okoztak a hatalmaskodó megyei rabbinak. Mikor azután ráuntak erre a viszályra, kezdték Hajdúsámsont elhagyni és sokan közülük Debrecenbe költöztek át. Ezen átköltözés után a sámsoni zsidók száma 371-re apadt.

Az ötvenes években megindult a debreceni zsidók fejlődése és így Debrecen továbbra is vonzotta a sámsoni zsidókat. A század végén a sámsoni zsidók száma 220–230 között mozgott. Ez a szám meg is szilárdult a vészkorszakig.

A hitközség már a XVIII. században szervezettséget mutatott. Ekkor már álltak intézményei is: templom, mikve, Chevra Kadisa, talmud-tóra és jesiva. Régi — e korból való — rabbijairól, elöljáróiról nincs tudomásunk. A XIX. század elején működő rabbik nevei ismertebbek. Az első források megemlékeznek a harmincas évek elején működő Rabbi Elimelechről, aki Sámsonból Mádra helyezte át működését. A negyvenes években Oppenheimer Jákov volt rabbijuk. Őt Blum Jicchák Jákov követte, aki 1851-ig volt sámsoni rabbi. Utódja lett Rabbi Seelenfreund Alexander. Az előtt Kiskúnhalason volt rabbi, onnan a romániai Jassyba költözött

dr. Fischer Ignác ügyvéd, dr. Fáber József, dr. Fáber Józsefné és dr. Forrai Péter orvosok. Az elemi iskolában 60–70 gyermek tanult osztatlan tanítási rendben. Egy-két tanító működött, az iskola első igazgatója Ligeti Rezső volt, őt követte Kaszirer Ignác.

A Nőegylet társadalmi működése mellett főleg jótékonysággal foglalkozott. A két világháború közti időben Gelbmann Ignácné volt elnöknője. Az 1866-ban létesült Chevra Kadisa a kegyelet és jótékonyság kettős szent feladatát teljesítette. Elnöke az utolsó korban Spitzer Jenő volt.

A hitközség a harmincas évek elejéig 10.000 pengős költségvetéssel dolgozott, a negyvenes években az összeg kétszeresével. Az utolsó korszakban a hitközség elnöke Markovits József volt. A hitközség vezetői: Fohn Benő, Okszenstein Dezső, Gréger Jenő, Szigeti Rezső, Ohrenstein Menyhért, Gyémánt Jenő, Steinberger Emil, Dickmann Ignác, Heisz Jakab, Klein Adolf, Friedmann József, Gelbmann Endre, Kaszirer Ignác stb. voltak. Szépen működő hitközség volt ez.

Az 1938-ban kezdődő zsidótörvény korszakkal Balmazújvároson is rosszra fordult a zsidók sorsa. Az 1942-ben súlyosodó munkaszolgálat és az Ukrajnába kivitt fiatalok keserű sorsa sok-sok házat gyászba borított. 1944 elején is nehéz napok jöttek az újvárosi zsidókra. Feljelentés alapján a csendőrök elrejtett zsír és élelmiszerkészletek után kezdtek nyomozni a hitközség tagjainál és ezt olyan brutális durvasággal hajtották végre, hogy a vészkorszak előjelének is lehetett tekinteni. A nyomozás ideje alatt elhúnyt Steinberg Sámuelné temetésére nem gyűlhettek össze az emberek a csendőrterror miatt; a zsidókat, akik e célból sietve elmentek a községháza előtt, bevitték oda és brutálisan bántalmazták a szerencsétleneket.

Ezek után következett 1944 március 19, a német megszállás és a balmazújvárosi zsidók gettósítása s a debreceni téglagyárba való hurcolásuk. Dr. Fischer Ignác ügyvédet Szentgyörgy-pusztára túsznak vitték. A deportáló vonatok többségüket Auschwitzba, néhány családot a Bécs környéki táborokba vitték.

1945-ben visszatértek a bécsi táborokból Balmazújvárosba, köztük nyolc család apró gyermekekkel. Az év végéig a visszatérők — Németország táboraiból és Ukrajnából szabadulva — elérték a 118-as lélekszámot. Elpusztultak több mint kétszázan. 1945 végén újra megszervezték a hitközséget, azonban 1948-ban megkezdődött az új hitközség felbomlása is, megindult az Izráelbe és külföldre való kivándorlás. E folyamat 1957-ben befejeződött. A balmazújvárosi zsidó hitközség újra elnéptelenedett, de most nem a halálba, hanem új életbe mentek lakói.

Noé, a Lichtschein-testvérek: Mayer, Menyhért és Samu voltak. A Hartsteinek és Lichtscheinek Hajdú megye leggazdagabb földbirtokos családjai lettek később. A letelepedők számának növekedésével, pár évvel a letelepedés után megszervezték a zsidó hitközséget és 1850-ben felépítették a templomukat. Kezdetben sohét-dájánok vezették a hitközség vallási életét. A hitközség az 1869-ik évi kongresszus után az ortodox táborhoz csatlakozott.

1876-ban Balmazújváros községpolitikai helyzetében is nagy változás állt be. Kormányrendelet Szabolcs megyéből átcsatolta több községgel az akkor szervezett Hajdú megyébe, s az ezután szervezett járást, melyben Balmazújváros is volt, balmazújvárosi járásnak nevezték el, de a járásbíróságot Hajdúnánás városában állították fel. A községben a legmagasabb iskola a polgári fiú- és leányiskola volt. A zsidó gyermekek is itt tanultak az elemi iskola elvégzése után.

A zsidó hitközség az osztrák-magyar kiegyezés utáni korban kifejlődött. 1878-ban zsidó elemi iskola létesült a hitközségi tagok buzgalmából. 1887-ben pedig a Nőegylet is megalakult, ami már fejlettebb társadalmi állapotot igazol. 1893-ban a hitközség megválasztotta első rabbiját, a nagynevű talmudtudóst, Nátánel Fried Hákohént, a kisvárdai jesiva vezetőjét. Igy természetes, hogy a tudós rabbi 1894-ben Balmazújvároson is felállította az első jesivát és azt jól meg is szervezte. A kisebb gyermekek talmudtórában tanultak. A hitközség fejlődése a XX. században is tovább tartott, s mint anyahitközség a huszas évek végéig gondozása alá tartoztak Egyek és Tiszacsege községek zsidó fiók-hitközségei. Az első világháborúban a balmazújvárosi zsidó hitközség is fiaival áldozott a háborúnak. A háború idején, 1917-ben halt meg a kiváló főrabbi. A hitközség fiát, Menyhértet választotta meg utódjának, aki 1917-től 1942-ig működött az újvárosi zsidóság rabbijaként, majd fia, Ezer követte 1942-ben.

A hitközség létszáma a két háború között 320 volt, ami 85–90 családnak felelt meg. 1930-ban 74 családfő fizetett adót. A kereskedelmet Balmazújvároson is a zsidók kezdeményezték. Tizenkét zsidó üzlettulajdonos mellett, az iparosok száma is tizenkettő volt. A Reiner lisztmalom és a Felsőtiszai Malom Rt. tulajdosai a Markovits, Steinberger és Feldmesser családok voltak. A Gelbmann és Greger fatelepek szolgáltatták a községnek az épület- és bútorfa anyagot. Természetesen volt még több mint harminc családfő, akik a kereskedelemben forgolódtak meghatározott szakma nélkül. A mozgóképszínház tulajdonosa a zsidó Friedmann József volt. Rendezett anyagi körülmények között élt a balmazújvárosi zsidóság nagy része, bár 15 család szociális segítséget is kapott. Az intellektuális foglalkozásúak kis csoportjához tartoztak:

Megindult a zsidók jogait, szabadságát korlátozó rendeletek özöne. Megjelent a gettó felállítási rendelet áprilisban. A gettót a zsidó templom környékén jelölték ki. Májusban már a gettóban ült a nánási zsidóság. Közben a magyar hatóságok egymásután küldözgették a munkaszolgálatra szóló behívókat a férfiaknak — a fiataloktól a középkorúakig. Június 18-án ürítették ki a gettót. Az idősebbeket szekerekre rakták és a Kölcsey úton vitték őket a többi gyalog haladókkal együtt a hajdúnánási vasútállomáson várakozó tehervonatba. Szuronyos csendőrök kísérték a szomorú menetet. A kiürítés végrehajtása a sötét éjjeli órákban folyt le. Még aznap a debreceni téglagyárba kerültek. Sorsuk egy lett a Hajdú megyei zsidók sorsával. A deportáltak egyrésze egy Bécs környéki táborba, másik része Auschwitzba került.

1945-ben többen visszatértek Ausztriából, kevesebben Auschwitzból. Uj életet kezdtek. Halpert Salamon főrabbi is kisérletet tett a hitközségi és vallási élet helyreállítására. 1948-ban a maradék hitközség nagy része elhagyta Nánást és Magyarországot. A főrabbi is a kivándorlók között volt. 1956-ban és 1957-ben elindult a megkisebbedett maradék zsidóság kis csoportja is. Nagyrészük Izráelben kezdett új életet. 1957-ben a szép múltú hajdúnánási zsidó hitközség megszünt létezni. Emléke legyen áldott Hajdú megye áldozat-községeivel együtt.

BALMAZUJVÁROS

Középkori eredetű nagyközség. Régen Balmaz volt a neve. A tatárjárás valószínűleg feldúlta. Erre utal, hogy késői neve: Balmazújváros. Sorsa régi századokban hasonló nagy szomszédjának, Debrecennek sorsához, gyakran változtak gazdái: nagyurak, fejedelmek, királyok. A község a Debrecen–Tiszafüred vasútvonal mentén és a nagy Hortobágy puszta délnyugati peremén fekszik. A XIX. század folyamán az Andrássy-grófok Würtenbergből református svábokat telepítettek a községbe, akik beolvadtak a református helyi magyarokba. Lakóinak száma a két háború között elérte a tizenhét ezret, és többségükben mezőgazdák, mezőgazdasági munkások voltak, akik megélhetésüket a környező káptalani, vagy más zsidó kézben lévő nagybirtokokon biztosították. A község szülöttje volt Veres Péter, a jótollú parasztíró, aki színes képekben írta le könyveiben az újvárosi szegényparasztok életét a nagybirtokok árnyékában.

A zsidók a múlt század negyvenes évéig nem laktak Balmazújvároson, 1845-ben kezdődött betelepedésük a községbe. A hitközség alapítói és első szervezői a Tiszadobról beköltözött zsidó földbérlők és birtokosok, Hartstein

és gyarmatáruk, röfös- és divatáru, bőr- és cipőkellékek, cipőáruk, üveg-porcelán áruk, bor- és szesz-kereskedések, az épület- és bútorfa kereskedelem zsidó kereskedők kezében volt.

A keresztény kurzus kezdetétől a *Hangya* keresztény szövetkezet indított versenyt a zsidó kereskedelem ellen.

A hajdúnánási zsidók kultúrélete vallásos keretben folyt. A fiatalság purimi és chanukai ünnepeket, a Chevra Kadisa Zájin Ádár emlékünnepet rendezett. A világiasabb zsidó nemzeti kultúra a huszas években kezdett a zártabb hajdúnánási zsidó társadalomba behatolni: a cionista ifjúsági mozgalmak megjelenésével. Az 1927 óta engedélyezett cionista szervezeti élet a hajdúnánási zsidó társadalmat is erősen érintette. A hivatalos hitközségi ellenállás dacára a cionista szervezkedés megindult a harmincas évek elején. Az új egyesületben Wolff Oszkár elnök, Ohrenstein Lajos ügyvezető elnök, Kepecs J. Jenő titkár voltak. 1934 kora tavaszán a fiatal egyesület Tu Bisvát ünnepélyt rendezett a nánási Kún Lévy kávéház különtermében. Az ünnepélyen dr. Brunner Lajos, a debreceni cionista szervezet veterán elnöke is megjelent és beszédet mondott. A szép ünnepség szónoka Ohrenstein Lajos volt. A *Zsidó Szemle* elismerően emlékezett meg a rendezvényről.

A harmincas évek elején társadalmi erjedés kezdődött a hitközségben, a fiatalabb nemzedék részt követelt a hitközség vezetésében. Szervezkedésük sikerre is vezetett. Rosenberg Dezső hitközségi elnök idejében fiatalabb erők léptek a hitközségi kormányzatba.

Az 1930-ban kezdődött gazdasági válság, majd a zsidó törvények súlyosan nehezedtek a nánási zsidóságra is. Nőtt az elszegényedett, kenyér nélkül maradt zsidó családok száma. A zsidó jótékonyság, az embersegítés mindent elkövetett a hitközségi intézmények útján és egyénileg is a szenvedők könnyítésére. Az 1940-ben megindult zsidó munkaszolgálatnak egyik gyjűtőhelye Hajdúnánás lett. A munkaszolgálatosok sorsa évről évre romlott. A katonai hatóságok a nánási zsidó ifjúságot 1942-ben és 1943-ban, a debreceni zsidó ifjúsággal együtt, menetszázadokba szervezték és Ukrajnába indították őket szenvedésre, pusztulásra. 1942/43 őszén Hajdúnánásra is megérkeztek a *„testi gyengeségből"* bekövetkezett halál gyászos értesítései. A helyzet rohamosan romlott. Bekövetkezett 1944 március 19. napja. E napon a rendőrkapitány magához hivatta Halpert főrabbit és közölte vele a német megszállás tényét. Utasítást adott, hogy a zsidók ne mutatkozzanak az utcákon. *„A déli órákban* — írja Ohrenstein Lajos — *egy osztag halálfejes SS-alakulat jelent meg és a gimnázium tornatermében nyert elhelyezést. Estefelé a katonák megjelentek az utcákon, a diákok lelkes kiséretében . . ."*

A huszas évek elején a hitközség vezető férfiai közül többen átköltöztek Debrecenbe. Mint száz évvel azelőtt, 1844-ben, a nánási zsidó földbirtokos, Klein Ignác is átköltözött Debrecenbe és ott vezető szerepet töltött be, Sréter Mór és Katz H. Ernő is letelepedtek a huszas években a nagy civis városban s ott az ortodox hitközségben jelentős feladatokat vállaltak.

A háború után megnyílt jesivát Halpert Salamon főrabbi vezette. A talmud-tóra tanítás az új talmud-tóra épület építéséig különböző rangosabb és kevésbé rangos melamedek előtt folyt, egyszerű szegényes szobákban. Régi időkből ismert melamedek voltak: a század elején a Debrecinernek nevezett szigorú Reb Chájim; a többiek nevei: Berkovits E. Manó, Friedmann Henrik, Chájim Léb, Ejlovits Lázár, Dávidovits Salamon és Fekete Herman.

Az elemi iskola régi tanítója volt Klein Ignác. Ő az 1906/7 iskolai évben az iskola valamennyi osztályával megismételtette a tanévet — a tanulmányi színvonal emelése végett. A többi tanítók voltak: Kallós Izráel, Weisz Emma, Sámuel Jolán, Fekete Mária, Gerő Sámuel, Schlésinger Ernő, Róna Ármin, Gáspár Ilona.

Az 1920/21 iskolai évig az iskola két tanítóval működött, ez évben három tanítós lett az iskolat. Egy-egy tanító egy teremben több osztályt is tanított. A tanítás délután is folyt, a szűkös helyi viszonyok és a tanulók kis száma miatt.

A hitközség alkalmazottjai voltak a sohétek, akik előimádkozók is voltak; közülük egyik-másik tehetséges cházán is volt. Régi cházánja volt a hitözségnek Goldstein Beris, aki Száncból telepedett le Nánáson és 1906-ban kivándorolt Erec Jiszráelbe. Wieder Áser is kiváló cházán volt. Fia, Jósua Wieder Debrecenbe és onnan New Yorkba került. Kántorlemezei világszerte becsültek. Jakobovits Herman a huszas évektől kezdve működött Hajdúnánáson. Jámbor lelkű előimádkozó volt, ausztriai deportálásából 1945-ben családjával együtt visszatért Nánásra. 1948-tól — Halpert Salamon rabbi Amerikába való kivándorlása után — Jakobovits Herman látta el 1956-ig a rabbihelyettes szerepét is. Ekkor a fellángoló antiszemitizmustól fűtött garázda elemek bántalmazták. Még az évben Izráelben telepedett le családjával.

A hitközség belső életét erősen befolyásolta az uralkodó ortodox vallási szellem. A hitközség társadalmában a modern foglalkozásúak: az orvosok, ügyvédek, gyógyszerészek stb. száma és súlya nem volt nagy. A város gazdasági életében a zsidók fontos szerepet töltöttek be. Az első gyárak is a nánási zsidók szervező erejét dicsérték. A szalmakalap ipar gépesítését is a zsidók kezdeményezték. A Szalmafonat Fehérítő és Festő Gyár Rt. jó példa erre. A kereskedelem 60 százaléka Nánáson a zsidók kezében volt: fűszer-

elcsavargott kisfiú a tanyáról. De ezzel a szomorú ügy még nem ért véget! Sréter Mór hitközségi elnök az egyik hajdúnánási napilap hasábjain 1911 szeptember 28-án *Haladás visszafelé* címen megjelent cikkében éles bírálatot gyakorolt a hajdúnánási keresztény társadalom felett. Vádolta a rendőrséget, mert felült két esetben is oktalan, ostoba rágalomnak és megvádolta a helybeli református tanító egyesületet azzal, hogy a tanítók nem fejtenek ki elég nevelői hatást a nép fiai körében, hogy kigyógyítsák belőlük a középkori babonák fekélyét. Sréter Mór vádbeszédére nagy hírlapi háború tört ki. A megvádolt református tanítók, a rendőrség, mind-mind hozzászóltak. Cikkek és válaszcikkek özöne után az ügy elcsendesedett. A kettős vérvád esete azonban éles fényt vet a nánási és közvetve a magyarországi zsidók helyzetére és lelki állapotára 1911-ben, a világháború előtti években.

Az 1914-ben kitört világháború Hajdúnánás zsidóságától is áldozatokat követelt. Mintegy százan hadba vonultak, huszonöten estek el a harcokban, vagy a háborúban szerzett betegségben otthon húnytak el. 1918-ban meghalt Halpert Ben Zion főrabbi, akit fia Halpert Salamon, Szatmár-Erdőd főrabbija követett a nánási rabbiszékben. A fiatal tudós rabbi első feladataként jesivát állított fel, mely kis létszámú bachurral a negyvenes évekig működött.

Nem sokkal a jesiva felállítása után a talmud-tóra tanítás is fejlődésnek indult. Katz H. Ernő iskolaszéki elnök buzgalmával 1922-ben központi talmud-tóra iskola épült négy tágas teremmel a templom udvarán. A magánkezdeményezéssel szervezett kis chéderek szállást kaptak az új épületben, higénikus feltételek és hitközségi felügyelet mellett.

A hitközség elnökei a XIX. században a földbirtokosok, nagybérlők társadalmi rétegéből kerültek ki, mint Debrecenben is. Utolsó képviselője a földbirtokosoknak Popper Péter gazdálkodó volt, aki a századforduló idején volt a nánási hitközség elnöke. Az őt követő elnökök a kereskedők, gyárosok osztályából kerültek ki: Grünbaum Marcell, Bunzel Gyula, Reichmann Izráel, Deutsch Herman, Baumann Sándor, Sréter Mór, Ohrenstein Herman, Glücklich Márton és Rosenberg H. Dezső.

A hitközség vezetőségében vezető szerepet játszottak, akár mint alelnökök, akár mint elöljárók: Deutsch Mór, Rosenberg Alfréd, Katz Mihály, Herbst Jakab, Stern Salamon, Grünbaum Béla, Katz H. Ernő, Horstein Salamon, Izsák Márton, Glück Jakab, Weisz Sámuel.

A hitközség költségvetése az első világháború idejében 25—30.000 pengő körül mozgott. A hitközség ügyvezetése 1932 óta Ohrenstein Lajos titkár kezében volt, aki emellett vallás-kultusz elöljárója is volt a hitközségnek.

Misnájot" név alatt. A kiválás izgalmat váltott ki a hitközségben. A viszály azonban az Ortodox Központi Iroda közbenjöttével elsimult. Az egyezmény értelmében a chászid közösség elismerte továbbra is az anyahitközséghez való tartozását és elvállalta az elmaradt templomi adományok megváltására évi 100 korona fizetését a hitközségi pénztárba. A hitközség egyik sohétját a chászidok igényeihez mérten választotta meg.

A chászidok kiválása Hajdúnánáson az anyahitközségből lényegében érthetetlen. Hajdúnánáson maga az anyahitközség is az erősen konzervatív szellemet képviselte és nem volt a chászid hatások ellenzője. A hitközség funkcionáriusai, valamint tekintélyes bál-hábájitok strámliban és kaftánban jártak, ami a debreceni ortodox hitközségben ritkább jelenség volt.

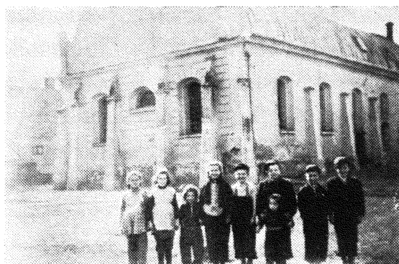
A strámlis, hagyományos zsidó öltözetű nánási zsidók gyakran szemet szúrtak a város keresztény társadalmának, vagy a városban megjelenő keresztény előkelőségeknek, akik nem egyszer durva antiszemita megjegyzésekkel fejezték ki ellenérzésüket a nánási zsidók iránt. Rákosi Viktor, a jeles magyar író és humorista, Hajdúnánás országgyűlési képviselője sem takarékoskodott zsidókat sértő kifejezésekben a nánási zsidókkal szemben.

A nánási egyszerű nép természetesen zsidóellenes előítéletekben volt nevelve. Az urak antiszemitizmusa csak fokozta szívükben a zsidóellenes érzést. A nánási egyszerű nép antiszemitizmusa 1911-ben vérvádat termelt ki. Ez év pészáchja előtti napokban egy kis csizmadia inasgyerek állítólag nem tért vissza otthonába Glück Izsák kereskedő boltjából. A környékbeli keresztény lakosok rögtön vérvádat koholtak és a zsidókat a csizmadia inas levágásával vádolták. Mikor a tömeg fenyegetően egyre nagyobb lett, megjelent a rendőrség — talán azért, hogy szétoszlassa az ostoba tömeget? — Nem! Azért jöttek, hogy megindítsák a nyomozást, hogyan tűnt el a gyerek a zsidó boltos házában. A nagy keresés közben megérkezett a színhelyre az elveszettnek hitt inasgyerek. A vérvád szétpukkant, mint a szappanbuborék. Alig múltak el a nyári hónapok, szeptemberben új vérvád ütötte fel a fejét. Ezúttal is Glück Izsák boltját vádolták egy gyermek eltűnésével. Egy kisfiú testvérhúgával elindult a Glück-boltba valamit vásárolni. A fiú belépett az üzletbe, a kislány kivül, az üzlet előtt várakozott testvérére. Teltek a percek, a fiú nem jött ki a boltból, a kislány belefáradva a várakozásba, sírva hazaszaladt. Az történt ugyanis, hogy a fiú elfeledkezve rá váró húgáról, a boltnak a kertre nyíló ajtaján ment ki, egyenesen a közel lévő tanyára. A kislány hazaérkezése után talpon volt az egész városrész. Vérvád! A zsidók eltették a keresztány fiút láb alól! A tömeg fenyegetően zajongott, a rendőrség most is megindította a nyomozást az elveszettnek hitt gyermek ügyében. Egész a késő esti órákig folyt a kutatás, még a zsidó boltos pincéjét is feldúlták a nagy keresésben. Végre este megérkezett az

betelepedő zsidókban és főgondja a rájuk kivetett adók behajtása volt. E zsidó adópolitika a zsidók jogtalanságát használta ki. 1837-ben Nánáson eltörölték a vásár-vámot (piac pénzt). Ezzel *„a Kerület lakosainak szabadságát minél erősebbé tenni és díszre emelni óhajtanánk"* — hirdették. A zsidók azonban továbbra is fizetni tartoztak a vásár-vámot. A szabadságharc leverése után beálló osztrák abszolutizmus rendszere és polgáribb rendje a nánási zsidóknak is nyugodtabb anyagi fejlődést biztosított. 1862-ben, a régi templom leégése után, új templomot építettek. Az 1868/69 évi zsidó kongresszus után a hitközség az ortodox irányhoz csatlakozott és a konzervatív szellemet egészen az utolsó időkig megőrizték a hitközség vezető tagjai. 1862-től 1898-ig Schreiber Fülöp Jiszráel Efrájim főrabbi vezette a hitközséget. Tudós ember volt. Vallástudományi munkát írt *Aszfé Arec* címen. Schreiber főrabbi működése idején létesültek a hitközség fontosabb intézményei, és a hitközségi szervezet is szilárdulás képét mutatta ekkor. 1877-ben nyílt meg az elemi iskola, 1884-ben Talmud Tóra Egyesület létesült a gyermekek talmud tanulása elősegítésére, 1887-ben Gmilusz Cheszed Egyesület is megkezdte működését a hitközség szegényeinek támogatására. 1892-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyta a hitközség alapszabályait. Eszerint a nánási hitközséget elnök, hét tagú elöljáróság, 11 tagból álló választott képviselőtestület kormányozta. A jóváhagyott szervezeti szabályzat a hitközségi tagok valási életét is kötelezően előírta: *„Aki háztartását nem vezeti rituálisan, vagy megsérti a rabbi személyét, az nem lehet sem elöljáró, sem képviselőtestületi tag."* Szavazati jog csak azt illeti meg, aki évi 3 Frt. adót fizet. Az életnívó emelkedésével az adómérték is nőtt. A hitközségi adón kívül gabellapénzek, vágóhidi díjak, templomi adományok alkották a hitközség bevételét.

1898-ban húnyt el Schreiber Fülöp főrabbi. Utódjául megválasztották vejét, Halpert Ben Ziont, aki 1918-ig vezete a nánási hitközséget. Rabbisága idején, a huszadik század első két évtizedében erőteljes fejlődésnek indult a nánási zsidó hitközség. Ekkor már 160 család, mintegy 700 személy élt Hajdúnánáson. Az elemi iskola az 1900/1901 évben 90 gyermekkel volt benépesítve.

1908-ban, Sréter Mór hitközségi elnöksége idején, elhatározta a képviselőtestület, hogy a hitközség ügyvitelét és a jegyzőkönyveket nem jiddis, hanem magyar nyelven fogják vezetni, miután a község tagjai túlnyomó többségükben már akkor magyar anyanyelvűek voltak. A nyelvcsere nem hozott semmi változást a hitközség szigorúan ortodox szellemében. Nem így fogták fel a magyarosítást a falvakból Nánásra költözött chaszid zsidók, akik egyenesen kihívást láttak a jiddis nyelv elhagyásában; határozatot hoztak a hitközségből való kiválásra és külön imaház felállítására „Chevrat

A nánási zsidó templom

בית הכנסת בהידונאנאש

A templom a lebontás állapotában

בית הכנסת בשלב החריסה

földműves elemeivel együtt a helyi piacnak szilárdságot biztosítottak, bár a megye fővárosa, Debrecen, erős versenytársa volt Nánás kereskedelmének.

A zsidók története Hajdúnánáson a XIX. század elején kezdődik. Számuk a XX. században már elérte az ezret. Hajdúnánáson előbb keletkezett zsidó hitközség, mint Debrecenben. Már 1815-ben a városi jegyzőkönyv megállapította, hogy Nánáson elszaporodtak a zsidók és úgy látták, hogy ezt Fried Dávid okozta, aki mint kincstári regale bérlő telepedett le a kis Hajdúnánáson és — a tanács szerint — az ő oltalma alatt „csúsztak" be a városba a többi zsidók *„oldalkocsmákat tartva fenn"*. Rögtön kivetették valamennyiökre a türelmi adót. Ugy vélték a városatyák, hogy azért jöttek Nánásra a zsidók, mert eddig nem adóztatták meg őket. Utasították a városi hadnagyot, hogy *„bármely zsidó Nánásra jön kereskedni, annak csak kevés időt engedjenek a városban tartózkodni"*. A zsidók megadóztatását 1818-tól rendszeresen végrehajtották.

1816-ban orgazdasággal vádolták a zsidókat Nánáson, a sok gazdaságban történt betörések miatt. A hatóságok vádjai szerint „életért" (búzáért) italt adnak és a parasztok sok úgynevezett *„oldalkocsmákba hordták a lopott terményt"*. E tanácsi jegyzőkönyv képet ad arról a nyomorúságról is, mely a parasztság életsorsa volt ez időben.

A zsidók mindezek ellenére békésen fejlődtek Nánáson. 1825-ben felépítették első templomukat. Ekkor már 20 család élt Nánáson. 1830-ban alapították a Chevra Kadisát. 1848-ban a családok száma elérte az 58-at. A templom a nem-zsidó Oláh Miklós telkén épült Fried Dávid költségén és örök haszonélvezeti joggal. Az imaszékek Fried Dávid tulajdonában voltak, ami jelentős jövedelmi forrás volt a kétségtelenül gazdag Fried Dávidnak. A nánási városi hatóság még sokáig csak adóalanyt látott a

Bialik *Talmudistájá*nak ragyogó hőséről, vagy a „napokat adó", „hetipénzt" biztosító szegény téglási vagy konyári zsidóról, de egy biztos: kettőjük tudatos-öntudatlan összeállása teremtette meg a történelem legszebb csodáját, népünk fennmaradását. Az egyik, aki tanult, mert „írva van" hogy *„Isten tana legyen a te ajkadon és elmélkedj azon nappal és éjjel"* és a másik, aki — talán még kevesebbet evett maga — támogatta azt, aki tanul, mert az is „írva van". Ezért voltak ők mind az „Irás népe": így éltek a Tóráért, a Tóra által, amíg éltek — és így haltak meg érte. Áldassék életük és emlékük.

És én hiszem, hogy az ő érdemeikért, minél kisebb község minél kisebb zsidójának nagy-nagy érdeméért kaptuk mi az ő jutalmukat: *„megemlékezik az apák szeretetéről és elhozza a megváltót fiaik fiainak"*, amint azt naponta háromszor Cion felé fordulva imádkozták-sürgették és annak is be kellett következni, hogy *„hazahozom az én népem foglyait és felépítik a lerombolt városokat és ők laknak bennük, szőlőskerteket ültetnek és ők isszák a borát, gyümölcsöst, és ők eszik a gyümölcsét. És beültetem őket az országukba és nem szakadnak el többé az ő országuktól, amelyet én adtam nekik, így szólt az Örökkévaló,"* — mert ez is „írva van".

Legyen ez a pár sor külön kádis a nyolc hitközség emlékére, akiknek emlékét őrző történetét is megírta Gonda Mose barátom a nagy hitközség, Debrecen megörökítésének szent szolgálata mellett. Ahol az igaz érdemeket feljegyzik, feljegyzik, hiszem, ezt is . . .

Berg József

HAJDUNÁNÁS

Történelmi város: az egykori Hajdúkerület hét városának egyike volt 1876-ig, Hajdú vármegye megalakulásáig. Közigazgatásilag rendezett tanácsú város és járási székhely járásbírósággal és egyéb hivatalokkal. A város 19 ezer lakosa többségében református vallású. A református gimnázium a város kultúráját szolgálta; csak a központi részeknek van városi külsőjük, a legtöbb utca falusi jellegű. A lakosság túlnyomó része földmívelésből, állattenyésztésből élt. Ipar a városban a XIX. század végéig fejlődött ki, főleg a zsidók kezdeményezésével. Fő iparág Hajdúnánáson a szalmakalap gyártás, mely háziiparból fejlődött ki modern, jövedelmező gyáriparrá a zsidók kezdeményezésével és vállalkozásával. A két világháború közti időben mintegy 30 szalmakalap üzem exportált évente millió szalmakalapot. A városban a bírók, gimnáziumi tanárok, szellemi foglalkozásúak, kereskedők és tisztviselők alkották a vásárló középosztályt és a város egyéb nem-

XV.

A VIDÉK HITKÖZSÉGEI

„ואהי להם למקדש מעט"

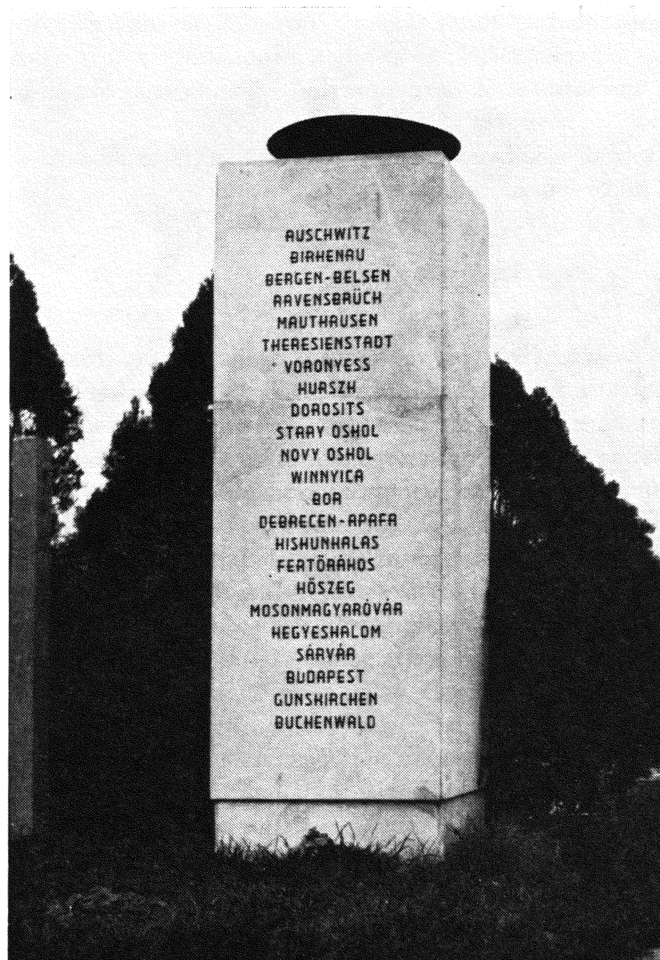
„És leszek nekik kis szentéllyé"

(Jech. 11)

Gyászbeszéd, vagy himnusz, a fájdalom, vagy a büszkeség kívánkozik szóba a „kis hitközségek" története elé attól, aki maga is egy ilyen „kis szentély" gyermeke, ki tudná ezt megmondani? Talán mindkettő benne kell, hogy legyen — mint a zsidó nép egész történetében az utolsó kétezer évben. Annak a száz nemzedéknek a története, amelynek a zsidó nép folytonossága volt a vállalt szerepe, vértanúk és hősök története; egy eszme vértanúi és hosszú hétköznapok szüntelen harcának hősei ők. Igy látom őket — és mindig látom őket, így tisztelem őket és így — hitem szerint: megérdemelten — hajlok meg előttük gondolatban és köszönöm nekik ezt a valóra vált csodát, messiási igéretek beteljesedését, Izráel Országát. Mert a nagyobb zsidó közösségek ragyogó zsidó élete legalább értelemmel felfogható és megmagyarázható: a lehetőségek megvoltak és „csak" a zsidó szív kellett hozzá, hogy megteremtsék intézményeiket és hivatott és elhivatott tanítóik útján gondoskodjanak a zsidó élet és gondolat folytatásáról, amíg eljön, mint ahogy el is jött, a megváltó hazatérés. De ki értheti meg, hogy ezek a csupaszegények, akiknek — vagy legalább is legtöbbjüknek — sohasem volt elég a kenyér a mára és a holnapjuk is merő bizonytalanság volt, akik száraz kenyéren, a gyűlölet légkörében járták a falut, vagy az országot, dolgoztak többet, mint amennyit bírtak: templomot, mikvét építettek, mielőtt maguknak házuk lett volna, tartottak és eltartottak rabbit, sochétot és mindenekelőtt tanítót, a szájuktól elvont fillérekből, hogy a tanulás, a tisztaság és a hit törvényei megőrzitessenek. Ahol egy kicsit megerősödtek, már jesivát is alapítottak — a nyolc „kis hitközség" közül ötben — és törődtek vele, hogy akik a tanulást választották, éljenek és tanulhassanak. Ki tudja, kiről kellene eposzt írni, a „napokat evő" bocherről,

az egész világon. Nagyobb csoportok jutottak belőlük Izráelbe, az Egyesült Államokba, Kanadába, Ausztráliába és Dél-Amerikába. Debrecenben néhány százan élnek Debrecen eredeti zsidóságából. Az a debreceni zsidóság, mely 1840-ben kezdte debreceni életét s ott száz év alatt Magyarország egyik legfejlettebb zsidó kultúrközösségévé vált, 1944-ben megszünt létezni. Nem tudjuk, meddig tudja őrizni a maradék kis hitközség a zsidó élet parazsát az elhamvadástól, az azonban biztos, hogy a debreceni és a volt debreceni zsidók második-harmadik nemzedéke keveset fog tudni az apák történetéből.

Azért írtuk e könyvet, hogy a szép debreceni zsidó közösség emléke örökkön-örökké fennmaradjon.

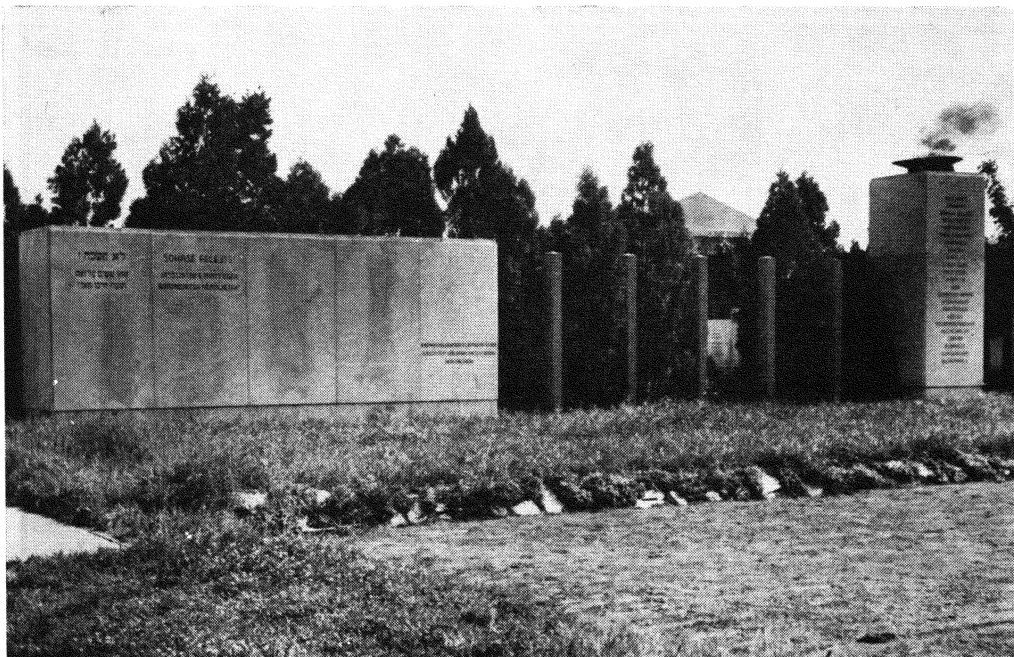
Az emlékmű részlete

חלק מן האנדרטה

alatti hitközségi épület így a kerület hivatali központja is, — bár ez a községek elnéptelenedése folytán lassan csak szimbólum lesz.

A hitközség a múlt hagyományaihoz híven jelentős vallás-kulturális életet él. Évről évre szép ünnepségeket tartanak Adar hó 7-én és tubisvátkor. Ünnepélyeket rendeznek chanukakor és purimkor. A vallásos fiatalok részére a hitközség talmud-tórát tart fenn. A Budapesten megjelenő *Uj Élet* 1964 július 15-i számában *„A debreceni zsidóság a jövőbe tekint"* címen cikk jelent meg. Ez azt jelenti, hogy a magyarországi zsidóság bízik a debreceni zsidó közösség helytállásában. A hitközség elnöki székében Csengeri Leó után dr. Schwartz Artur ügyvéd következett, majd dr. Fejes Dezső orvos. Az ő kivándorlása óta dr. Kulcsár Imre ügyvéd az elnök. Gábor Dezső igazgató a hitközség főtitkára. A debreceni zsidó hitközség komoly és lelkes támogatást nyújtott ez emlékkönyv adatgyűjtéséhez. Igy e könyv megjelenésének érdemében ők is osztoznak.

Az 1942-ben kezdődött és 1944-ben betetőzött pusztítás maradékaiból, mintegy 4000–4500 debreceni zsidóból, több mint 3000 lélek szétszéledt

Az emlékmű teljes képe

האנדרטה ממבט רחוק

1956-os események szétzilálták a hitközséget. Sokan kivándoroltak, viszont sokan jöttek be a környékbeli kisközségekből, ahol a zsidók életbiztonsága veszélyeztetve volt, mert az antiszemitizmus a legerősebben Hajdú-Bihar és Szabolcs megyékben ütötte fel fejét." Az új letelepedők feltöltötték ugyan a kivándorlók helyeit, de az új közösségben a régi debreceni zsidók száma ismét kevesebb lett. Mégis a hely szelleme az újakra is hatott és 1957 óta is fejlődött a hitközség. 1958-ban letették az építendő mártír-emlékmű alapkövét és 1959-ben az emlékművet fel is avatták. Ez évben tatarozták a Kápolnás utcai templomot is. 1961-ben a Pásti utcai ortodox templomot is renoválták. A zsidó temetőt is rendezték és ott elhelyezték a Debrecen-környéki elnéptelenedett hitközségek emléktábláit. A debreceni zsidó hitközség jelenlegi kis lélekszámával (800–1000) is Budapest után az ország második hitközsége és a hitközségek szervezetében is jelentős szerepet tölt be: a Tiszántúli Izr. Községkerület székhelye. A Bajcsy-Zsilinszky u. 21. sz.

A deportálásban és munkaszolgálatban elpusztult mártír ezrek emlékművének alapítása 1959-ben
Dr. Végházi István főrabbi imát mond

טכס חנוכת האנדרטה להנצחת זכרם של קורבנות השואה
הרב ד״ר אישטוון ויגהאזי אומר תפילה

nélkül, minden hitközség egységes szervezetbe került. Amit nem sikerült a zsidóknak egymás közt elérni, megtette a kormány egy tollvonással.

Gazdasági téren is óriási változás állt be: az üzemeket 1948-ban a kormány államosította. Ez a tény a gazdasági és társadalmi hatáson kívül erősen érintette a vallásos zsidóknak a szombati pihenő napra tartott jogigényét. Ezért Debrecenben szombattartó zsidó kooperativákat állítottak fel. Igen sikeres volt az 1950-ben alapított hús-kooperativa. Kettős célt akartak elérni vele: 1. A szombattartás biztosítását. 2. Megbizható, kóser hússzolgáltatást a zsidó közösségnek. Az akkor megszünt Paneth-féle hús- és szalámigyár épületét használták fel. Harminc debreceni zsidó lépett be a kooperativába: 12 libás, 8 mészáros-segéd és 10 mészáros. A befolyt gabellajövedelemből a hitközségnek is haszna volt. Gyártottak kóser konzerveket, felvágottakat, füstölt húsárukat és bár a gabella miatt drágábbak voltak, jó minőségük miatt keresztény vevőik is voltak.

Az 50-es évek elejétől ismét nehezebb idők jártak a magyar és a debreceni zsidóságra. Az orosz–jugoszláv politikai válság s a sztálini kormányzat utasítása folytán, Rákosi rendszere nehéz politikai diktatúrát fejtett ki. Rajk László pere jelezte a helyzet komorságát. Csakhamar a zsidó vezetők elleni perek is megindultak. Letartóztatásba került Stöckler Lajos, a pesti hitközség elnöke, majd börtönbe került Csengeri Leó is, a debreceni hitközség elnöke. Mikor 1953-ban a magyarországi újságok hírt adtak a moszkvai zsidó orvosok peréről, megint rémület ülte meg a lelkeket. Antiszemita légkör keletkezett. A megrendülést növelte az ú.n. kitelepítések ténye, melynek áldozatai között nagy számban voltak zsidók, a deportációból megmenekültek! Dr. Weisz Miksa főrabbi vállalkozott a szerencsétlen kitelepítettek szenvedéseinek enyhítésére. E könyv terjedelme nem engedi meg a mentőakció ismertetését, de megemlítjük, hogy e sorok írója látta és olvasta a megmentetteknek dr. Weisz Miksához írt hálákodó leveleit. 1953 márciusában, Sztálin halála után, újra megenyhült a politikai légkör. A kényszer-kitelepítettek valamennyien kiszabadultak, a börtönajtók is kinyíltak, Csengeri Leó is hazatért, a debreceni zsidók lassan újból megnyugodtak.

1956-ban újabb nagy események történtek. Kormányok váltogatták egymást. Kiújult a bricha, sőt egy ideig útlevéllel is el lehetett hagyni Magyarországot. Debrecenből is elindultak a zsidók, ki a tengeren túlra, ki Izráel államába. 1957-ben hagyta el Debrecent dr. Weisz Miksa főrabbi is. Utóda dr. Végházi István lett, aki 1963-ig működött Debrecenben. Dr. Végházi Dél-Amerikában később rövid munkában ismertette a debreceni zsidók történetét. E tanulmányban néhány sort szentel az 1956/57-es évek válságainak, amelyek a debreceni zsidók társadalmát érintették: *„Az*

A kórházra adakozók emléktáblái a mártírok neveivel

לוחות לזכרון לקורבנות של התורמים לבנית בית החולים

szeti és belgyógyászati osztályok működtek. Ambulancia is volt járó betegeknek. Az igazgató főorvos dr. Róth Miksa lett. Két évig működött a zsidó kórház, míg 1950-ben államosították.

1948-ban az országos politikai események erősen befolyásolták a hitközség életét. Az ismert politikai változás folytán az iskolákat, épületeikkel együtt, államosították. A zsidó állam megalakulására hivatkozva, a Cionista Szövetség működését is beszüntette a kormány, *„mint a feladatát már betöltött és feleslegessé vált intézményt"*. Ezzel megszüntek a Debrecenben működött gyermekotthonok és ifjúsági otthonok azok kivételével, amelyek a Joint közvetlen vezetésében voltak. Igy a két kis debreceni hitközség ismét elvesztette sok lelkesedéssel és jószándékkal felállított iskoláit. A gyermekotthonok nagy részét a brichák amúgy is kiürítették már, és a gyerekek egy része engedélyezett ifjúsági alijjával hagyta el az országot.

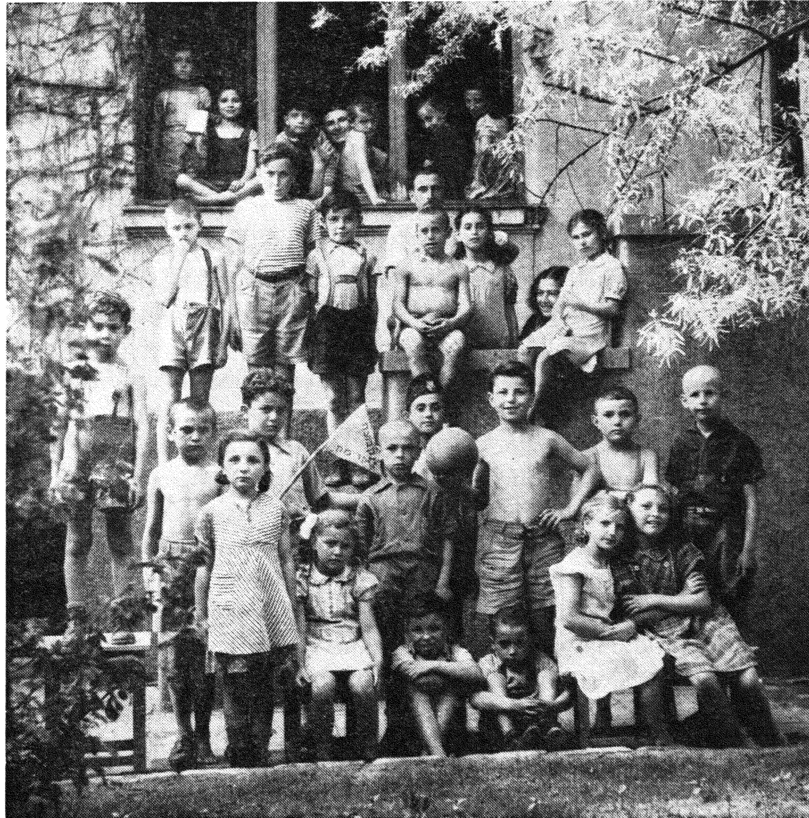
1950-ben, a kormányzat nyomására, az évszázad óta fennálló hitközségi szervezeteket fel kellett oszlatni és vallási árnyalatra való tekintet

kelet-európai zsidók. A testvéri érzés, mely a zsidókat nagy történeti családdá köti össze, erősen élt a debreceni zsidóságban. Kötelességüknek érezték, hogy nehéz vándorútjukban segítsék átutazó zsidó testvéreiket. A két zsidó hitközség bizottságot állított fel a menekülők támogatására. A bizottság tagjai voltak: Csengeri Leó, Csengeri Jenő, Fülep Kálmán, Goldstein Ármin, Hirsch Ernő és Weinberger Miksa. Amikor telefon-értesítés jött Nyíregyházáról, oda pedig Nyírbátorból, hogy nagyszámú menekült fog Nyíregyházára érkezni, a bizottság autókaravánokkal hozta el a menekülőket Debrecenbe. Itt ellátták őket élelemmel és felszereléssel és azután az egész társaságot vonaton küldték Pestre. A hatóságok többször figyelmeztették a hitközség vezetőit, hogy hagyják abba a „bricha" támogatását, azonban a „bricha" 1948-ig tovább folyt. Az Izráelben élő romániai olék közül sokan emlékeznek meg elismeréssel a debreceni zsidóktól kapott segítségről. 1948/49-ben kezdődött a debreceniek nagyobb méretű brichája is. Először a gyermekotthonok fiataljai indultak el Palesztina felé, 1949 első felében pedig a családok brichája is megindult Csehszlovákián keresztül. Ez időben többszáz zsidó hagyta el Debrecent.

A két debreceni hitközség belső életét is lázas tevékenység jellemezte. A kiürült polgári leányiskola épületében kórházat akartak létesíteni. Dr. Popper Alajos rég volt kis ápoldájának bezárása óta szinte soha nem került le a napirendről a kórház-alapítás gondolata. Mindegyik nemzedék hozzálátott a tervezéshez, de nemes szándékuk mindig kudarcot vallott anyagi alap híján. Végül a maradék hitközségek, létszámban és erőben megfogyva láttak hozzá a nagy terv megvalósításához. E kis hitközségeknek állott először rendelkezésére szilárd anyagi alap: a Joint áldozatkész segítsége. Mégis igazságtalanok lennénk, ha azt állítanánk, hogy csak a Joint-adta pénz tette lehetővé a kórház alapítását és üzembe helyezését. Bőven volt alkalmuk a debreceni zsidóknak is, hogy vállvetve adakozzanak a kórház céljaira. 1948 augusztus 24-én avatták fel a kórházat. Az avató ünnepségen megjelentek: a polgármester, az egyetem számos professzora, a főállamügyész és a honvédség, rendőrség, tűzoltóság képviselői. A Joint részéről M. Beckermann és M. Jacobsohn vettek részt, a pesti zsidóság részéről pedig Stöckler Lajos és Kahán Frankl Samu. A lelkes avatóbeszédet Csengeri Leó mondta. Elbeszélte a kórház alapításának történetét és hogy a kórház-bizottság lelkes elnöke, dr. Fejér Mór ügyvéd, betegsége miatt nem jelenhetett meg az avatáson, s hogy ő lesz a kórház első gyógyulást kereső betege. Dr. Weisz Miksa és Stern Miksa főrabbik is szónokoltak és Ménes János polgármester a város nevében üdvözölte az új intézményt. A kórházat *a deportálásban és munkaszolgálatban elhúnyt mártírok emlékére* alapították. Hat kórterem és hatvan ágy volt benne. Szülészeti, sebé-

megnyugtatni és a hitközségi életben egészséges szellemet teremteni. Tizenkétéves rabbiszolgálata alatt tudományos munkát is folytatott. A régi debreceni zsidó hiközség történetét kutatta. A magyar-zsidó felekezeti lapban, az *Uj Élet*ben érdekes tudományos cikkeket közölt Debrecen régebbi rabbijairól, a templomépítések történetéről s egyebekről. Kutatásait e sorok írója is forrásul használta.

Társadalmi és politikai szempontból igen mozgalmas volt a maradék zsidók élete 1945 és 1948 között. 1946-ban megindult Romániából, Moldovából és Beszarábiából a zsidók menekülése, „brichája", Nyíregyházán és Debrecenen keresztül. Hétről hétre érkeztek gyenge ruhájú, kiéhezett

Az ausztriai deportálásból visszatért gyermekek a Deák Ferenc utcai napközi otthonban

ילדים ששבו מגרוש לאוסטריה, במעון הילדים של תנועת הנוער הציוני ברחוב דיאק פרנץ

lakó családok a zsidó nevelés biztosítására küldték gyermekeiket a gyermekotthonba. Az Agudát Jiszráel gyermekotthonában lakók az orthodox elemiben tanultak. A Bné Akiba mozgalom gyermekotthona az előkelő Simonyi út villáiban volt és ott vallásos chaluci nevelést biztosított a bentlakóknak.

A legnagyobb gyermekotthon a Böszörményi út 19. sz. alatt, egy volt állami épületben működött. Ez intézetben, annak három évi fennállása alatt, 150–180 gyermek lakott a Hánoár Hácioni mozgalom vezetése alatt. A gyermekek a status-quo hitközségi általános iskolában tanultak. A növendékek 8–16 éves korosztályhoz tartoztak. Intenzív héber és angol nyelvtanítás is folyt benne. A növendékek intenzív kultúréletet éltek és munkaközösségekben színjátszást és kézügyességet is gyakoroltak. Kétnyelvű, angol–héber verses köteteket is adott ki a növendékek munkaközössége. Négy ilyen füzet jelent meg. Az 1948. évi nagyünnepek alkalmából kiadott kis körlevél tesz tanúságot a munkaközösség működéséről. *„Az elmúlt két esztendőben kb. negyvenen vettünk részt munkaközösségünk működésében. Az idősebbek közül sokan már a független Izráelben harcolnak népünk jövőjéért. Mi itt magunk munkára való neveléssel készülünk fel az életre.”*

Az intézet erős benépesítése mutatja, hogy milyen nagy népszerűségnek örvendett a debreceni és környékbeli zsidóság körében. A közönség szívén is viselte az intézet fejlesztését és mindig készséggel adományozott az otthon ügyeire. Az erre való gyűjtést ügyesen, kedves gyermekképekkel díszített nyomtatott lapokkal végezték. Az intézet igazgatója Löwi László volt. Vele működtek mint nevelők: Ehrenfeld Artur, Grünwald Béla, Schön Mordecháj, Sichermann Imre. (Ma mindnyájan Izráelben élnek.)

A Han-Hac mozgalomnak a Deák Ferenc utcán előbb napközi otthona, majd második gyermekotthona létesült. Az itt lakók a status-quo izr. elemi iskolában tanultak. A gyermekek munkaközössége nyomdászattal foglalkozott. Ők szedték és nyomták ki az 1947/48. iskolai év végén az elemi iskola utolsó évkönyvét.

A hitközségek megalakulása nyugodtabb légkört teremtett a debreceni zsidók számára. Ehhez a várospolitika kiformálódása is hozzájárult. A megszökött fasiszta tisztviselők helyébe új emberek jöttek, akik tudással, jóakarattal intézték a városlakók ügyesbajos dolgait. A munkás-sorból felemelkedett új polgármester, Ménes János, szíves magatartásával jó kapcsolatokat teremetett a zsidó hitközség vezetőivel és mindig szívesen állt a városházához forduló zsidók rendelkezésére.

A főrabbi, dr. Weisz Miksa, a szerény keretek nyomasztó hatása ellenére is igyekezett szombati és ünnepi drásáival megszépíteni az istentiszteleteket s szíves magatartásával sikerült a lelki sebektől vérző híveket

1947 nyarán a Háovéd Hácioni országos mozgalom Debrecenben tartotta évi konferenciáját. 1948 januárjában a helyi szervezet a zsidó állam felállításának örömére tartott ünnepséget. A budapesti központ ez alkalommal e sorok íróját küldte ünnepi szónokul.

Nem támadt életre a két zsidó betegsegélyző egyesület: a Cion és a Bikur Cholim. A betegek rendelkezésére állami betegsegélyzés állt és a vészkorszak sérültjeinek a Joint nyújtott komoly támogatást. A Joint a közösséget és az egyedeket is fokozódó mértékben segítette. Helyi vezetői: Isbéthy Mór, majd Gyulaházi Jenő és utána Hirsch Ernő. Az iskolák állandó támogatást kaptak a Jointtól. Steier Ernő igazgató szerint, az ortodox iskola a Joint támogatásával gazdagabb felszereléshez jutott, mint az 1944 előtti időkben. A Joint az első években uzsonnaellátást is biztosított a tanulóknak.

1945-től 1948-ig gyermekotthonok létesültek bentlakással és teljes ellátással a debreceni és vidéki zsidó gyermekek nevelésére. Ezek az intézmények a cionista chaluci ifjúsági mozgalmak vezetésével működtek. Ellátásukról, költségvetésükről a Joint gondoskodott. A debreceni gyermekek közül többnyire az árvák laktak a gyermekotthonokban. A vidéken

A Háovéd Hácioni chaluci mozgalom debreceni kongresszusa 1947-ben

הועידה הארצית של התנועה החלוצית : „העובד הציוני" בדברצן בש:ת 1947

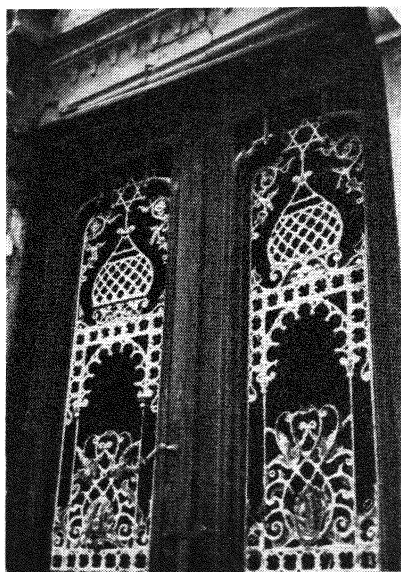
Az ortodox hitközség is új rabbit választott, miután Strasser Salamon főrabbi rövid tartózkodás után elhagyta az országot. Unokájának férjét, Stern Miksát választották meg helyette.

A felszabadulás utáni első őszi nagyünnepek áhítattal, de mély szomorúsággal folytak le. A maradék debreceniekben kisértett a tízezer lélekszámú gyönyörű közösség, a fényes, nagy istentiszteletek emléke. A jomkipuri jizkor testet rázó zokogásban egyesítette a pusztulás maradékait.

Az ünnepek után a status-quo hitközség elhatározta a Deák Ferenc utcai nagytemplom sérült kupolájának kijavítását. Azonban szerencsétlenség történt. A munkálatok közben tűz ütött ki, a templom égni kezdett és mire a tűzoltóság urrá lett a lángokon, koromfeketén meredtek az egykor gyönyörű templom falai az égnek. Hosszas és keserű viták után a hitközség elhatározta a romtemplom lebontását. Sokan bírálták e miatt a hitközség vezetőségét. Mások azt tartották, hogy inkább legyen lerombolva a templom, mint hogy idegen érdekek szolgálatára fogják. A templom meghalt, nem élte túl az imádkozó hívek ezreinek halálát.

A Cionista Szövetség debreceni fiókja is megalakult. Ezt nagyban elősegítették a Palesztinában az angol imperialista hatalom ellen folyó küzdelem lelkesítő tényei s a szenvedések útját megjárt debreceni zsidók fokozott érzékenysége a zsidó népi gondolat iránt. Az alakuló gyűlés 1945 októberében folyt le és ezt is szomorú seregszemle vezette be: dr. Brunner Lajos elnök, Herskovits Miklós alelnök és sok más elhullott debreceni cionista emlékének áldoztak a megmaradottak. Az újonnan megválasztott elnök dr. Bartha Gyula orvos lett, aki mint a szervezet alelnöke és az OMIKE elnöke, előbb is közismert volt. Hirtelen halála, fájdalom, megakadályozta működését. Mező Ármin alelnök lépett helyébe. Az új szervezet gyakorta rendezett előadásokat és arra Budapestről is hívott előadókat zsidó vallási és nemzeti tárgyakban.

A Hánoár Hácioni ifjúsági chaluci mozgalom mellett és vele azonos világnézetű felnőtt mozgalom, a Háovéd Hácioni is megkezdte a háború után működését Debrecenben, mint központi vidéki városban. Főtevékenységük átképző tanfolyamok szervezésében, munkás-otthonok felállításában merült ki. *Zsidó Munkás* címen időszaki lapot is adtak ki a Hánoár Hácionival közösségben, amelyben az angol impériummal viaskodó jisuv eseményeiről és helyi hírekről számoltak be. Az 1947 júniusi számban *A vidéki zsidóság útjá*ról cikket olvashatunk. Szomorú hang szól e cikkből: „*...A vallási és kulturális élet majdnem megszünt a vidéken. A nagy létszámú községek leapadtak, s a gyermekek is kénytelenek más felekezetek iskoláiba járni, s vallásos nevelésük sok helyen elmarad...*” A Háovéd Hácioni még igyekezett űrt betölteni.

A templomajtó

דלתו של בית הכנסת

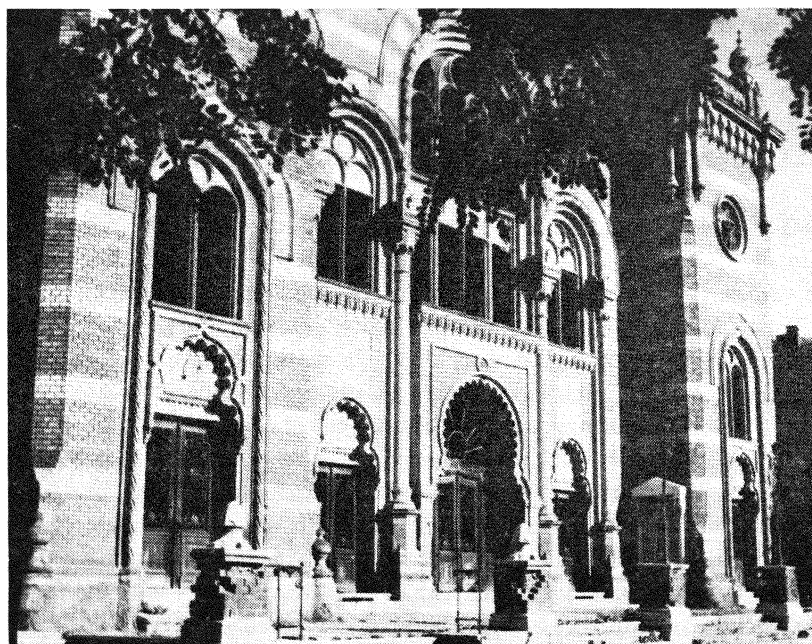
Az egykor fényes templom szomorú elhagyatottságban a lerombolás előtt

בית הכנסת המפואר פעם, בעזובה לפני הריסתו

A templom a gyönyörű kupola nélkül, koromtól lepve, lebontását várva

בית הכנסת לפני חריסתו בלי הכיפה הנהדרת כולה פיח לאחר השריפה

Utolsó pillantás a szép bejáratra, melyen át valamikor a boldog imádkozók ezrei jöttek a templomba

מבט אחרון על הכניסה היפה של בית הכנסת שבה התפללו אלפים בזמנים טובים

neti szállásai lettek. A nyár végén siralmas kép tárult a szemlélő elé. A bútorok, felszerelések ebek harmincadjára kerültek és nemcsak az ablaküvegek hiányoztak, hanem sok ajtót is kiszakítottak tokjából. Elsőnek az Ukrajnában féllábát vesztett Steier Ernő tanító látott hozzá az ortodox iskolaépület rendbehozatalához. Ormos Lajos tanfelügyelő támogatásával be is rendezték az épületet a városi iskolák kiselejtezett, sérült padjaival, amit helybeli asztalosok a lehetőség szerint helyreállítottak. Weiszné Fürth Piroska, Berkovits Szerén, Almási Miksáné és Steier Ernő, ez utóbbi mint igazgató, látták el a tanítói munkát és a megnyitott nyári tanfolyamon mindkét hitközség gyermekeit oktatták. Ősszel azonban szabályos iskolai évre kellett felkészülni. A gyermekek száma kevés volt és ezért Gábor Dezső azt ajánlotta, hogy a két hitközség közös zsidó iskolát tartson fenn, ortodox külsőségekkel. A terv az ortodox ellenállás miatt nem valósult meg. Az elvek beleütköztek a valóságba. Igy mégis két különálló iskolát szerveztek. Az ortodox iskolát, mint írtuk, Steier Ernő vezette, a status-quo iskolát pedig Gábor Dezső, aki a leánypolgári iskola igazgatója is volt. Miután 1945-ben a magyar közoktatásügyi kormány elhatározta nyolcosztályos elemi iskolarendszer felállítását, elhatározták a status-quo leány polgári és az elemi iskola egyesítését. Az egyesített iskola 1945 szeptemberében 203 tanulóval kezdte meg munkáját. Az új iskola neve: *Debreceni Izraelita Általános Koedukációs Polgári Iskola.* 1948-ig ebben az iskolában működtek: Gábor Dezső igazgató, Berkovits Szerén, Ehrenfeld Artur, Budai Ilonka, Gábor Magda, Gutfreundné Grünhut Márta, Hábermanné dr. Bleier Lenke, Horváth Anna, Isbéthy Mór, Kovács Endre, Löwi László, Róna László, Rosenberg Paula, Stern József, Sternné Pilitzer Irma.

A megszünt debreceni zsidó gimnázium tanárai hazatértük után nagyobb részt más városokba költöztek. Dr. Kardos László a Budapestre visszatérő kormánnyal a fővárosban telepedett le. A pesti zsidó gimnáziumban kaptak állást: Grosz Ernő és dr. Gonda László. A budapesti tankerületi főigazgatóságon helyezkedett el dr. Vág Sándor igazgató. Adler Miklós és dr. Berkovits József az egri főiskolán jutottak álláshoz. Ádám Emil Budapesten folytatta énektanári és karmesteri működését.

Az iskolaév megnyitásával a hitközség nehéz szakaszon jutott át és most a belső vallási élet kiépítéséhez látott hozzá. Az első fontos teendő a rabbiszék betöltése volt. Miután dr. Weisz Pál főrabbi Izráelben telepedett le, a hitközség dr. Weisz Miksát választotta meg főrabbinak. A fiatal rabbit több kapcsolat fűzte a debreceni zsidósághoz: tanulmányai egy részét a debreceni zsidó gimnáziumban végezte, a német megszállás és a deportáció idején pedig a debreceni zsidók körében időzött és bennük meleg, segítőkész lénye jó emléket hagyott.

Hasztalan készült. Negyvennégy áprilisában egy főigazgatói tollvonás megölte az intézetet, egy tébolyult, gonosz gesztus a rémségek tengerébe taszította a diákokat és tanárokat, s amikor egy esztendő múlva néhányan kiemelhettük fejünket a szennyes áradatból és körülnézhettünk a bátortalan napfényben, alig találtunk ismerős arcot.

A debreceni zsidó gimnázium meghalt és emléke a magyar zsidóság kultúrtörténetének egyik leghősibb, legnagyobb és legszomorúbb fejezetét idézi."

Az 1945/46-os iskolai év — mint mondtuk —, komoly feladatok elé állította a Zsidó Szövetséget. Derekas szervező munkák elvégzése után, a Zsidó Szövetség és a Volt Zsidó Munkaszolgálatosok Szövetsége úgy érezték, feladataikat betöltötték. Az iskola-ügyek vezetése, templomi és vallási élet szélesebb alapokon való szervezése már hitközségi feladat. Mindkét egyesület kimondta a feloszlatást. 1945 szeptemberében újra a két hitközségi szervezet kezdte meg működését: a status-quo és az ortodox hitközség.

A megejtett választások alapján a status-quo hitközség elnöke lett Csengeri Leó, alelnökök: Mező Ármin és Szabados Jenő. Elöljárósági tagok: Berkovits József, Csengeri Ernő, dr. Schwartz Artur lettek. Ez utóbbi vállalta el az iskolaszék elnökségét. Ő lett a Chevra Kadisa elnöke is.

Ugyanez időben megalakult az ortodox hitközség is. Elnök: Schwartz Jakab, alelnökök: Hirsch Ernő és Rosenbaum Aladár, gondnok lett ismét Goldstein Ármin. A rabbi-széket egyelőre nem töltötték be, míg Strasser Salamon főrabbi végleges határozatát nem bírták. A rabbi-dáján tisztséget Rosenberg Feivel látta el.

A két hitközség a vallási élet szervezése mellett az iskolák fejlesztését tartotta elsőrendű feladatának.

A Debrecenben új életet kezdő családok gyermekei a nyári szünet alatt szervezett iskolai kurzusokon pótolták be a tananyagot, amelyet a menekülés és deportáció éve alatt vesztettek. E tanfolyamokat az állami hatóságok szervezték és azokon keresztény menekült családok gyermekei is részt vettek. A református öreg kollégium épületében tartottak ilyen egyesített középiskolai kurzust s azon a középiskolai tanárok valláskülönbség nélkül, vegyes osztályokban tanítottak. Az elemi iskolai gyermekek a helyreállított ortodox izraelita elemi iskola épületében kapták meg a tanévpótló tanfolyamot.

Az iskolaépületek 1942-től katonai beszállásolásoktól rongálódtak, 1944-ben gettólakásul szolgáltak, majd a gettó elhurcolása után debreceni lakosok pusztították azokat. Később munkaszolgálatból szabadulók átme-

volt! Utleírások, történeti kalandregények, romantikus életrajzok, sőt ifjúsági iratok érdekelték. (A kor őt gázra ítélte, el is pusztult feleségestől.) És Sós Jenő! Szinte félek leírni a nevét, olyan dúsan és ellenállhatatlanul tódulnak fel bennem a hozzá kapcsolódó emlékek. Nem ismertem nála érzékenyebben korrekt, folttalanabbul tisztességes férfit. Már regényalaknak látom apró, kedves bogaraival, finoman rezzenékeny lelkiismeretével, tanári-emberi pedantériájával és fegyelmezett melankóliájával. (Auschwitzban végezte családostul.) És Vadász Bandi, a festő, a rézkarcoknak ez a japános ihletésű mestere, a mi rajztanárunk, aki maga volt az ifjonti báj és elegáncia, a fiús kecs és hódító kedvesség . . . (Negyvennégy nyarán öngyilkos lett.) És Weiszmann Zoltán, a vegyészünk, ez a furcsa humorú, dünnyögő beszédű, pápaszemes, zömök fiatalember, aki hat-hét nyelven tudott kitűnően és egyformán otthon volt a szellem és az anyag világában s most valahol egy ausztriai tömegsírban piheni ki rövid élete fáradalmait. És Haász Imre, ez a fűtött becsvágyú, külön utakat taposó magányos, ez a tehetséges és munkás folklórista, a babonák kérdésének egyik legjobb ismerője az országban, akit az ungvári testvérintézet hívott el tőlünk, hogy tanársorból igazgatói székbe emelje, s aki egy lengyelföldi gázkamrában vett utóljára lélegzetet . . . És dr. Sarkadi Sándor, az iskolaorvosunk, a szerencsés kezű, népszerű sebész, a fáradhatatlan kozőr és teletarsolyú anekdotázó, aki egy nappal a téglagyár előtt kiírtotta egész családját, s akit a képmutató humanitásnak sikerült visszahódítani a haláltól, hogy aztán deportált-sorban pusztulhasson el.

Mennyi remek élet, mennyi borzalmas halál! Mellettük szinte megenyhülve emlékszem Gonda Józsefre, erre a harmónikus, tiszta tanárlélekre és Schlésinger Sámuelre, az iskola tudós rabbijára, akinél testvéribb, póztalanabb és szerényebb lelket aligha ismertünk. Ők is életük derekán haltak el, de legalább békén, rokoni karok közt, s nem a gyűlölet vad kínzótáboraiban. Mennyire fájt annakidején korai elvesztésük, s mily jól esik ma tudnunk, hogy nem érték meg a csalódás, a végső csalódás véreshalálos esztendejét!

Ezekkel a felejthetetlen, kitűnő emberekkel szívtam egy levegőt a nehéz és egyre nehezebb években. A felületen sok volt köztünk a torzsalkodás, de a mélyben, a lelkünk rejtettebb rétegeiben nagyon-nagyon egyek voltunk. Lehettek köztünk cionisták és asszimilánsok, ritustartók és szabadgondolkodók, szocialisták és polgári érzelműek, fiatalok és öregek — végül és valójában a békesség és szabadság nagyszerű légkörében éltünk. A gimnázium vörös téglafalain megtört a külső világ dühödt ostroma, ezeken a falakon belül az iskola apraja-nagyja rendületlen hittel készült egy emberségesebb, élni-méltóbb életre.

termet. Egyetlen napig sem voltunk nyugton. Irodalmi esteket rendeztünk, angol tanfolyamokat organizáltunk, könyveket adtunk ki, metszet-mappákkal házaltunk, utaztunk, írtunk, agitáltunk, — de végül is mindent megszerveztünk, ami az iskolának kellett. Vérzett a szívünk, ha rájöttünk, hogy más intézetek ebben-abban előttünk járnak. A város tízezernyi zsidóságát — a fele odamarad 44-ben — valósággal egyetlen családdá tömörítettük a gimnázium köré. Míg be nem borult fölöttünk az ég, fiatalabb társaink és idősebb diákjaink olyan ünnepi mulatságokat, olyan purimi bálokat kavartak, hogy fél Tiszántúl zsidósága odasereglett. Forrongó, tarka műhely volt ez az iskola, lüktető, eleven kohó!

De meg is volt a becsülete. Költők, írók és tudósok látogatták tanári szobáját és osztálytermeit. Hogy a városba vetődő zsidó rabbik vagy a világszellem zsidó reprezentánsai eljöttek hozzánk, az természetes. De fölkerestek bennünket Gulyás Géza, Zoltay Lajos, Juhász Pál, Ecsedy István, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes és annyian mások az egyetemes magyar szellem jelesei közül. Volt nálunk olyan fizika-óra, amelyen Karinthy Frigyes magyarázta az ozmótikus nyomást és tartottunk olyan magyar irodalmi órát, ahol Ascher Oszkár mutatta be Vörösmarty soros költeményeit.

Hogy ez így volt, azt elsősorban Kardos Albertnek, a gimnázium megteremtőjének és első igazgatójának köszönhettük. Az ő országos neve és tekintélye világított fölöttünk még akkor is, amikor fiatalabb erőknek engedte át a kormánykereket. Erről az elragadó, nemes aggastyánról (akit csak névrokonság fűzött hozzám) külön és sokat szeretnék még írni, úgy tele vagyok gazdag és meleg emlékével. Hegedő sebeim mindig fölfakadnak, ha arra gondolok, hogy neki is idegenben kellett lehúnynia okos, felejthetetlen kedves szemeit.

S milyen érdekes, lelkes, tehetséges emberek voltak a kartársaim! Akik életben maradtak, azokról nem szólok, hiszen értékeiket sorra fölfedezi a magyar zsidóság s egyre fontosabb és magasabb posztokra állítja őket. De vajon lehet-e nem szólni Sebők tanár úrról, erről a mámoros pedagógusról, a gyermekeknek erről a szigorú, szerető rabjáról, erről az iskolájába utolsó porcikájáig beleszívódott polihisztor agglegényről, aki elsősorban matematikus volt, de akiről lassan kiderült, hogy komoly értője a zenének, ismerője a filozófiának és otthonos barátja nyelveknek, irodalomnak is? (A deportáló vagonban maga oltotta ki fenyegetett életét.) S vajon elfelejtheti-e bárki is, aki ismerte szegény Székely Vilit, a földrajzosunkat, ezt a korán elfáradt, szerény és jóságos embert, a derűs lemondásnak ezt az elbájoló mesterét, a szegényember apró, halk örömeinek ezt a hálás kis élvezőjét? Mindannyian nagy olvasók voltunk, de ő olvasott közöttünk legtöbbet. S milyen ártatlan, milyen megindítóan naiv olvasó

gon kérte a padokban ülő kis embereket, hogy amint a mese kis gyermekei életre keltették az emlékezéssel a nagyapót és nagyanyót, emlékezzenek ők is a deportálásban, a munkásszázadokban elpusztult apákra, anyákra, gyermekpajtásokra, hogy egy gondolatnyi időre életre keljenek.

A debreceni zsidóság legnagyobb iskolája, a gimnázium, nem kelt életre. E megrendítő veszteségnek dr. Kardos László adott legszebben kifejezést egy évvel utóbb, „az iskola 25 éves évfordulóját" választva emlékezésre. Teljességében ide iktatjuk szívhez szóló szavait

EMLÉKEZÉS EGY ZSIDÓ ISKOLÁRA *

„A debreceni zsidó gimnáziumról van szó, amely 1921-ben tárta ki kapuit és 1944-ben már be is zárta. Feltámadásában nem bízhatom. Ugy kell rá gondolnom, mint egy halottra, mint egyre a százezrek közül, akiket elsodort az iszonyú orkán. Az épület sértetlenül áll a Simonffy utca sikátorszerű szűkületében, de az a négyszáz növendék, az az izgő-mozgó, drága tömeg, az a nyugtalanul nyüzsgő virágoskert . . . Nem lehet erről beszélni.

Huszonhárom esztendőn keresztül voltam ennek az iskolának tanára. Mentül jobban távolodik iskolám az időben, annál több áhítattal, már-már csodálattal nézek vissza rá. Lassanként nagyszerű fészekké nemesedik emlékezetemben, tudásnak, szabadságnak, zsidó életnek. Tudom, a visszanéző számára kedves, puha köd béleli-öleli a dolgokat, a „megszépítő Messzeség" az idő kategóriájában és a halott zsidó iskolákon is elvégzi a magáét, nemcsak a térben és a szépasszonyokon. Biztosan szebbé és tökéletesebbé látom hajdani iskolámat, mint amilyen a valóságban volt. De ha elvonom a látomás eszményítő plus-szát, a megmaradó realitás még mindig fölemelően szép.

Pedig mily elégedetlen voltam vele egykor. S nemcsak én, tanártársaim mind! S talán ez az elégedetlenség volt ennek a fiatalon letaglózott, pompás intézménynek a legnagyobb, legnemesebb értéke, erénye. A tanári szoba örökösen heves vitáktól zsongott. Semmi sem volt elég jó nekünk. Keveseltük a fiúk tudását, csekélylettük a magunkét is, naponkint gyötörtük egymást, hogy laza a fegyelem, porosak az osztályok, vedlik a folyosófal, szemetes az udvar. Pénz nem volt semmire s mi megszállott becsvággyal teremtettünk mégis könyvtárakat, szertárakat, faliképeket, megépítettük — fantasztikus gyűjtő ötletek eredményeiből — a tornatermet, a razj-

---

* Uj Élet, Budapest, 1946 dec. 12.

Szabó István párttitkár a Zsidó Szövetséget birálta azzal, hogy *„államot csinál az államban"*. Támadták azért is a kis zsidó közösséget, hogy nem vesznek részt a társadalom többi csoportjaival együtt a romeltakarításban. A zsidók dühvel tiltakoztak: *„Menjenek azok romot takarítani, akik a rombolásért felelősek!"* Mégis, hogy véget vessenek a további vádaskodásnak és szócséplésnek, a Zsidó Szövetség is alakított egy romeltakarító brigádot.

1945 nyári hónapjaiban a Zsidó Szövetség kegyelettel exhumáltatta az apafai vérengzés áldozatait és őket a zsidó temetőben gyásszal és méltósággal örök nyugalomra helyezte. Folytatták a templomok, iskolák, hitközségi épületek helyreállítását. Szeptember közeledtével előtérbe lépett a nevelés és az iskoláztatás gondja. A máskor oly boldog készülődés a szülők és az iskolavezetők részéről most szívet, agyat nehezítő gondolat lett. Hová lett a sok zsidó gyerek? Hol vannak a zsidó gyerekek százai? Megindultak a tanácskozások az új iskolaév teendőiről, de únos-úntalan a bús számvetés nehezedett a tudatra. Az elemi iskola életben maradt tanítói fájdalmas szívvel nézték a beiratkozó gyerekek összezsugorodott számát. 1944-ben 300 iskolás gyermeket hurcoltak el és ime alig százan tértek vissza. Mély gyásszal látták az örökre elment tanítók és az igazgatók üres helyeit. Weinberger Mór igazgató és családja és a tanítónők: Barnáné Neumann Ilonka, Briefné Ilonka, Máténé Lusztig Szeréna, Klein Rózsi hiányoztak. Az ortodox elemi iskolában a nyári tanfolyam befejezésekor Almási Miksáné tanítónő szíve bánatát költeménybe sírta: *„Danzigerné Grünbaum Aranka, Hirschné Krausz Olga és Finkelstein Elemér tanítók és a 200 ártatlan iskolás gyermek deportálásban elszenvedett mártírhalála felett."* A polgári leányiskola több mint száz leánytanulóját siratta és tanárai közül Beck Józsát, Friedmann Bertát és Moskovitz Gizellát.

Az augusztus végén lefolyt tanácskozásokon kiformálódott az első terv: a Kápolnás utcai kistemplomban ünnepélyes tanévnyitó istentiszteletet rendeznek a pusztulásból megmaradt zsidó tanulóknak.

Szeptember 1-én ünnepre öltözve jelent meg a kisszámú tanuló ifjúság abban a templomban, ahol több mint húsz éven át a zsidó iskolák szombati istentiszteletei folytak és több mint 500 gyermek csengő hangja énekelte a héber templomi énekeket. Kardos Pál tanár állt a tóraszekrény elé és csendes hangon kezdte tanév-nyitó ünnepi beszédét. A megrendültség érzete fokozódott. A fájdalom megtestesülése volt a beszélő tanár, amint a kis gyermekcsoport előtt állt: apját, anyját, feleségét és egyetlen fiát, Ferikét vesztette el, és iskoláját, a zsidó gimnáziumot minden szépségével és örömével. Mondhatatlan fájdalom volt az arcán, amikor a gyermekeknek Maeterlinck *Kék madará*nak példázatát idézte és könnyektől fátyolos han-

lap, a kommunista párt sajtóorgánuma, 1945 június 3-án *„Időszerűtlen szó”* címen vezércikket közölt és abban a zsidókérdést nevezte időszerűtlennek. Megvádolta a cionista ifjúságot, hogy *„a zsidókérdés erőszakos előráncigálásával”* eltávolítja a zsidó fiatalokat a demokratikus társadalomtól. Vádolta őket a cikkíró, hogy a zsidóság érdekei ellen működnek, sőt *„a zsidóság árulóinak”* bélyegezte őket, mert a párt *„beolvasztási törekvéseit”* akadályozzák. A cikket meglepetéssel olvasták Debrecen maradék zsidói. Elképesztő volt, hogy ismét *beolvasztást* ajánljanak a zsidók számára, akiknek sikerült a haláltáborokból megszabadulni. A cikk és a hozzá hasonló beszédek azonban nem hűtötték le a zsidó nemzeti gondolat iránti lelkesedést. A zsidó kultúrelőadások továbbra is nagy hallgatóságot vonzottak. Kandel László, a zsidó gimnázium volt növendéke, *„Mi történt, míg távol voltatok”* címen tartott érdekes előadást a chalucok pesti mentőmunkájáról telt ház előtt. Ugyanilyen címmel a *Néplap* Hajdú Ferenc tollából támadó cikket közölt, amelyben a párt szemszögéből támadta *„a néha határozottan fasiszta ízű propagandát . . . mely egy jelentős réteget erőszakosan igyekszik elvonni a nemzet egységéből.”* Hajdú Ferenc, a cikkíró, aki maga is érezte, hogy elvetette a sulykot, így mérsékelte az előző mondat értelmét: *„Nem kételkedünk a cionizmus létjogosultságában. A cionistáknak módjukban és jogukban áll, hogy az országon kívül saját államot létesítsenek, de nem áll jogukban a magyar érzelmű, asszimiláns zsidók ostorozásával terrorisztikus úton növelni tömegeiket.”* Ez világos beszéd volt. A pártszervezés beleütközött a cionista érzelmű zsidók tartózkodó magatartásába. A *Néplap* tovább folytatta a harcot. 1945 június 29-én ugyancsak Hajdú Ferenc írt *„Mi történik azóta, amióta itthon vagytok?”* címen cikket. A cikkíró visszautasította az antiszemitizmus vádját, amellyel sok levélben illették (ő maga is zsidó volt) és ismét hangsúlyozta, hogy *„a cionisták munkásságának eredménye, hogy a zsidó ifjúság tömegei úgyszólván teljesen kivonják magukat az ifjúsági szervezetek, a MADISZ, SZIT, SZIM munkájából. Az ő hatásuk, hogy a felszabadulás óta eltelt hosszú hónapok ellenére sem találta meg a zsidó fiatalság a teljes együttműködési alapot a magyar fiatalság többi részével . . .”*

A debreceni maradék zsidóság fiai nem felejtették el, hogy 1942-től a magyar fiatalság tömegei nyilas jelvénnyel jártak és a zsidó utcákon durván inzultálták a zsidókat. A debreceni zsidó ifjúság a maga útján akart járni. Egymás után keletkeztek cionista ifjúsági otthonok. Ezekről a zsidó nevelés tárgyalásánál szólunk még.

Sokszor úgy tűnt, hogy egy-egy zsidókat támadó cikk csak azért jelent meg a lapokban, hogy a népbíróságok okozta feszült társadalmi hangulatot enyhítse. A volt deportáltak gyűlésén, április 23-án az Arany Bikában,

kat nem kérték, hogy irgalmasak legyenek az ártatlan zsidó áldozatokkal szemben, a gyilkosoknak kérték az irgalmat! Hiába jelentek meg a zsidók pusztulásáról az első rémítő statisztikák. Ez sem győzte meg a művelt keresztények nagy részét. Az egyesült nyári középiskolában dr. Benigny Alajos, a református gimnázium tanára ezt mondta: *„Nem igaz, hogy a zsidók tömegesen pusztultak el, hiszen minden zsidót Debrecen utcáin lehet látni és nyoma sincs rajtuk a szenvedésnek. Ma láttam Lux gyógyszerészt, kövérebb, mint a deportálás előtt volt..."* Mások is hallattak ilyen véleményeket.

A Kisgazdapártba tömörült reakciós elemek a párt sajtójában buzgón termelték a zsidók szenvedéseit lekicsinylő kijelentéseket. Dr. Sulyok Dezső egyenesen azt ajánlotta, *„fogjanak kezet a deportáltak a deportálókkal!"*. Mindent elkövettek, hogy a zsidók mártíriumát megtépázzák. *„A magyarság is szenvedett annyit, mint a zsidók."* Ennek a gondolatnak a forrása is meglelhető a Kisgazdapárt sajtótermékében, a *Demokrácia* 1945 május 21-i számában. Igy kezdődik a vezércikk: *„Az európai vihar, mely a mi országunkon is végigszáguldott, nem ismerte a kivételezést. A kegyetlen tornádó egyformán elpusztította a szegény és a gazdag vagyonát és amikor életet követelt, akkor sem tett faji, vagy vallási kivételezést."* Ilyen arcátlan, hazug állítások hálás közönségre találtak, különösen Debrecenben, ahová aránylag több zsidó tért vissza, mint Magyarország legtöbb városába.

1945 tavaszán megindult a pártok propagandája a hazatért zsidók felé is. Első helyen a kommunista párt, utána a szociáldemokrata párt igyekeztek a zsidókat beszervezni. Voltak, akik szivesen csatlakoztak a kommunista párthoz, attól várva az egyenlőség igazi biztosítását. Sokan voltak azonban olyanok, akik nem tudtak lelki nyugalomhoz jutni az átélt nagy szenvedések, s a súlyos tragédiák után és arra a felismerésre jutottak, hogy az 1944. évi népírtás után nem lehet együttélésről beszélni azzal a társadalommal, amely a népírtást helyeselte.

Az ifjúság egy csoportja már az üldözések korában a zsidó nemzeti gondolatban keresett vigaszt. A zsidó gimnázium tanulóinak jelentős része a cionista chaluci mozgalmakban találta meg helyét. 1944/1945 szörnyű telén e fiatalok a náci fenevad ellen küzdő csoportokban vették ki hősi részüket. A Debrecenbe visszatért zsidók lelkesen hallgatták e hősi küzdelemről szóló előadásokat. A hitközség helyreállított tanácstermét nagyszámú közönség látogatta, hogy a chalucok elbeszéléseit hallgassa. A politikai pártoknak nem tetszett az előadások sikere. Különösen kifogásolták a pártok, hogy a zsidó tanácsteremben az asszimiláció csődjéről beszéltek és idézték, hogy a magyar zsidók buzgó asszimilációs törekvéseinek Auschwitz volt a jutalma. Az előadásokat a helyi lapok tudósítói is hallgatták. A *Nép-*

jelentek meg Debrecen utcáin. Milyen vigasztaló látvány volt ez az árva, csak férfi társadalom után! 1945 májusától hazaindultak a haláltáborok menekültjei is, leányok és asszonyok, akik életben maradtak. Jöttek egész nyáron. Jöttek az ukrajnai századok maradékai is, a volt partizánok, majd a menekült táborok kórházainak gyógyultjai. Egész nyáron várták a már visszatértek az újonnan jövőket. Ha befutott egy vonat, izgatottan kérdezték: *„Láttad őt . . . találkoztál vele . . . hallottál róla? Istenem, hátha a következő vonattal jön . . .”* Igy ment ez hetekig, hónapokig, szívet, ideget tépő kétségek között.

És a város társadalma, mely egy évvel azelőtt örömmel *„szabadult meg a zsidóktól”* — hogyan fogadta a visszatérőket? Kezdetben a megdöbbenéstől megkövülten nézték a város utcáin megjelenő rossz ruhájú, égő szemű, haragos tekintetű zsidókat. Voltak, akik félve néztek rájuk. Akadtak keresztény szomszédok, akik könnyes szemmel köszöntötték a visszatérőt. Voltak, akik mindjárt bizonygatni kezdték, milyen jók voltak ők a zsidókhoz, mennyire ellene voltak a zsidóüldözéseknek. A szelid hangulat nem tartott sokáig. A visszatérők számának növekedése megváltoztatta a közhangulatot. Még a később visszatérők és a korábban érkezettek között is támadt feszültség, ha az utóbbiak birtokba vettek olyan javakat, amelyet gazdátlannak véltek. Ezt még el lehetett símítani. Nagyobb feszültséggel jártak a meginduló bűnvádi eljárások. Az elszaporodó feljelentések szörnyű képet rajzoltak a kerettisztek és keretlegénység gazságairól, amelyeket a távoli Ukrajnában követtek el. E perek által erősen volt érintve a keresztény középosztály. Ennek elkeseredését még fokozta az, hogy a rendőrségen sok zsidó volt. Dr. Kún István, dr. Klein László, Braun Sándor és mások a rendőrségen működtek. Az ügyészségen a zsidó dr. Deák Sándor és dr. Jávor Iván képviselték a vádat. Nehéz volt lenyelni, hogy a bíróság előtt álló fiaikat és férjeiket vádoló ügyészek s az őket elítélő bírák a pár hónappal azelőtt halálra szánt zsidók voltak. Az ortodox hitközség egyik vezetője, Weinberger Miksa, mint népbíró vett részt számos háborús bűnös felett ítélkező tárgyaláson. E népbírósági tárgyalások, amelyeken a szadista kegyetlenségek részleteit tárták fel, még jobban fokozták a keresztény középosztály izgalmát. A zsidók kegyetlen bosszúérzéséről kezdtek beszélni. Amikor 1945 májusában halálra ítélték és kivégezték Sziládi Gyula csendőrezredest, a „téglagyár” hírhedt parancsnokát, s vele együtt két csendőrtisztet, az apafai gyilkosokat, majd később Szabó Gyula rendőrtanácsost, a debreceni gettó parancsnokát, kiült az arcokra az ellenséges érzés. Már hangoztatták, hogy eljött az ideje *a megbékélésnek.* A református leánygimnázium egyik tanárnője szerint *„a zsidóknak most nagylelkűeknek kellene lenniök, le kellene mondaniok a bosszúról”.* A gyilkoso-

Februárban helyi Joint-szervezet alakult meg. Elnöke Isbéthy Mór lett, ügyvezetője Hirsch Ernő, kerületi titkár Rottmann Emil, titkár Schönfeld Zsuzsa, tisztviselő Bérces László.

A Jointon keresztül jelentős összegek kerültek a Szövetséghez. Ebből a támogatásból állította fel a Zsidó Szövetség a Bajcsy-Zsilinszky úton (volt József kir. herceg u.) a harminc ágyas aggok-házát. Kibővítették és jobban felszerelték a menzát. A menza vezetését Csengeri Jenő vállalta. A következő években a Joint-segítség még bővült és lehetővé tette iskolák, gyermek-otthonok, ifjúsági intézmények, majd zsidó kórház szervezését és fenntartását a negyvenes évek végéig.

A Zsidó Szövetség a visszatérők gondozását már a vasútállomáson kezdte. Itt irodát állítottak fel és meg is vendégelték az áprilistól kezdve egyre nagyobb számban érkezőket. A visszaérkezőknek csak kisebb része maradt Debrecenben. Legtöbben dolgaik rendezése, vagy éppen csak rövid tudakozódás után elhagyták a várost. Sokan Budapesten telepedtek le, mások külföldre utaztak, kivándoroltak. E folyamat évekig is eltartott. A közösség állandó létszáma lassan alakult ki.

Egyéni kezdeményezésből is létrejött egy hasznos közintézmény: kórház. Schwartz Náthán, akit családjával együtt a távoli Gyergyószentmiklósról telepítettek közigazgatási rendelettel Debrecenbe a háború alatt, s ott a debreceni zsidók sorsában osztozott, 1945-ben szintén felszabadult. Lendületes szervezésbe kezdett. Sebesült, beteg munkaszolgálatosok, majd katonák részére is kórházat létesített a Hatvan utcai volt zsidó bérház üres lakásaiban, s ehhez a Vöröskereszt védelmét is megszerezte. A kis kórház műtővel, gyógyszertárral is fel volt szerelve és egy évig tartó fennállása alatt sok jót tett.

Az újjáéledő vallási élet legszebb megnyilvánulása az 1945 pészachján tartott 300 személyes nagy közös szédereste volt, amelyre a Szövetséges Ellenőrző Bizottság zsidó tagjai is meghívót kaptak. Meleg hangulatban folyt le a széder s a szabadság gondolata is valóságosnak tűnt. A debreceni zsidók szervező képességét bizonyítja ez az első pészach, amelyre a Csengeri Jenő féle malomban készítették a kóser sel pészach pászkalisztet és olyan bőségben sütöttek macát, hogy a Tiszántúl számos községéből jöttek Debrecenbe, a Zsidó Szövetséghez, pászkát venni. 1945 nyárutóján a rendszeres templomi szolgálat átkerült a Kápolnás utcai kistemplomba és a Pásti utcai ortodox templomba, amelyeket addigra rendbehoztak. A használatba nem vett Deák Ferenc utcai nagytemplom padjaiból került új bútorzat a Kápolnás utcai templom összetört berendezése helyett.

Pészach után kezdtek megérkezni a Bécs-környéki deportált-táborok felszabadultjai. Április havában családok gyermekekkel, öreg szülőkkel is

lelkes közönséggel telt meg a hitközség tanácsterme. *Élünk* címen folyóiratot is adtak ki. A visszatérőket erősen foglalkoztató társadalmi és gazdasági kérdéseket vitte ez a lap a közösség elé.

A visszatérők munkába állása nem ütközött nagyobb nehézségekbe. A fasiszta szellemű köztisztviselői kar nagy része Nyugatra menekült. A Debrecenben szervezett kormányhivatalok is igényeltek munkaerőt. A nácizmus üldözöttei alkalmasak és megbizhatók voltak a megüresedett hivatali helyek betöltésére. A rendőrséget volt munkaszolgálatosok szervezték újjá. Mint írtuk már, a volt világháborús honvéd tiszt, Vizsolyi Zoltán állt a rendőrségi szervezet élén. Mellette a rendőrtiszti feladatokat fiatal zsidó intellektuelek, főleg ügyvédjelöltek töltötték be. Dr. Kardos Lászlót magas állásra hívta meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter. Dr. Földes Imre ügyvéd az „Elhagyott javak" állami szerv élére került.

Akik nem kivántak közszolgálatba lépni, azok a magángazdaságban helyezkedtek el. A lezárt és gazda nélkül maradt üzleteket a Szövetség hatósági engedéllyel kinyitotta és az árukészleteket a visszatérők gazdasági talpraállítására fordította. A kereskedelem talpraállítását az infláció erősödésével járó konjunktúra is elősegítette. Az iparosok meg éppen keresettek voltak a háborús károk javítására, a hiányok pótlására. Asztalosok, lakatosok, bádogosok, cipészek, mint munkára találtak.

Nehéz kérdés volt a közösségi pénzügyek rendezése. Állandó pénzbevételek, rendszeres adófizetés nem létezett még a Szövetségben. A tagok ugyan többször segítségére jöttek az intézőbizottságnak adományokkal, hozzájárulásokkal, de a feladatok ennél többet igényeltek. Napról napra érkeztek Debrecenbe lerongyolt, nincstelen munkaszolgálatosok, vagy deportáltak. Ezek fogadása és gondozása állandó jövedelmet igényelt.

Az első jelentős bevétel a Joint európai osztályának elnökétől, Schwartz Joetól jött a Szövetséghez. 1945 januárjában a felszabadult fővároson át érkezett Debrecenbe s ötezer dolláros csekket adott az elnökségnek. Néhány helyi bank adott kölcsönt a csekkre, amit akkor még nem lehetett beváltani. Ebből a pénzből állította fel a Szövetség a közösségi menzát. Pár hét múlva újból pénzhiány volt. Ekkor nagy vállalkozásba kezdtek. Elhatározták, hogy Bukarestbe utaznak a Joint egy ott megalakult bizottságához, mely feladatául tűzte ki az újjáéledő zsidó hitközségek megsegítését. A háromtagú bizottság (Isbéthy Mór, Hirsch Ernő és Bleich Béla) a nehéz közlekedési viszonyok ellenére, kocsikon, katonai autókon eljutott a román fővárosba. Ott több heti kilincselés után, dr. Marton Ernő, ráv Duschinsky Jenő és Freudiger Fülöp közbenjárásával, három millió lejt (akkor hatezer dollárt) kaptak. A küldöttség kalandos úton hazaért a pénzzel Debrecenbe.

alakult, mely a kommunista párt irányítása alatt, mint ú.n. antifasiszta tömegszervezet működött, többnyire a Zsidó Szövetséggel egyetértésben. A Zsidó Szövetség szervezeti, társadalmi és vallási feladatok megoldásán fáradozott, a munkaszolgálatosoké pedig a volt muszosok érdekvédelmét látta el, mint a fasiszta korlátozó törvények eltörlését, zsidó-törvények folytán elvesztett állások visszaszerzését és elrabolt javak felkutatását.

1945 februárjában mind a két egyesület választást tartott s a két szövetség elnökéül Gyulaházi Jenőt választották meg. Alelnök lett Csengeri Jenő. Intézőbizottságokat is alakítottak. Gyulaházi vezetése alatt nagyarányú szervező munka folyt, mely végül is lehetővé tette a hitközségi élet heyreállítását.

A legsürgősebb volt az üldözöttektől elrabolt javak visszaszerzése. Ez nem volt könnyű munka. A rendőrség támogatásával a zsidó szövetség két biztonsági századot állított fel s ezeket fel is fegyverezte. *„Ehhez az adta az impulzust* — írta Gyulaházi Jenő —, *hogy mikor néhány hazatért testvérünk teljes joggal követelte egyes keresztény családoktól az általuk jogtalanul bitorolt értékek visszatérítését, lakások kiürítését, üzletek visszaadását, ismét fellángolt az antiszemitizmus és némi gyanús mozgolódás is volt tapasztalható.”* E karhatalmi alakulatokba buzgón jelentkeztek a fegyverképes férfiak, *„nehogy még egyszer súlyos meglepetés érje Debrecenben a zsidóságot.”* E századok működésének köszönhető, hogy sok zsidó értéket sikerült jogos tulajdonosaiknak visszaadni, vagy ha ilyen nem volt, a zsidó közösség tulajdonába átvinni.

Másik jelentős feladatot az *igazoló bizottság* látott el. A visszatérő munkaszolgálatosok és deportáltak tanúvallomásai alapján leleplezték a kínzókat, a népellenes gonosztevőket. A bizottság munkája folytán nem egy bűnös nyerte el megérdemelt büntetését.

Lakásbizottság, jótékonysági bizottság is működött. A vallási élet helyreállításán pedig a *vallásügyi bizottság* fáradozott. Szép sikert is értek el Fried dáján visszatérése után. Megszervezték és állandósították az istentiszteleteket, kántorokat és sochétokat alkalmaztak, helyreállították a mikvét. Imaszerek, tálesz, tfilin, imakönyvek gyűjtésével és szétosztásával megszilárdították a zsidó vallási életet. A németek által felhalmozott, de el nem vitt bútorok, szőnyegek, könyvek, háztartási cikkek nyilvántartását és a visszatérők arányos részeltetését ezekben, az *újjáépítési bizottság* vállalta. Ez hálátlan munka volt. Mindig támadt némi gyanú, hogy egyesek mások rovására jutottak előnyökhöz. E nehéz munkában Weinberger Miksa, Csengeri Miklós, Szabados Jenő, Spitzer Hermann és Kohn Ernő vettek részt.

A *sajtóbizottság* gondoskodott kultúrelőadások szervezéséről és újra

másnappal erőre kaptak újból, folytatták a szervezést, a közéleti tevékenységet, gyűléseztek, választásokat rendeztek. Szükség is volt ezekre, gondűzőknek is jók voltak. Rövidesen az élre kerültek azok, aki a hitközségi életben korábban is tevékenyek voltak. Nevek, amelyekre emlékszünk: Mannheim Mór, Leitner Jenő, Csengeri Jenő és Miklós, Gyulaházi Jenő, Weisz Jenő, Lusztig Leó, Hirsch Ernő, Bleich Béla, ráv Fried Lajos, Katz Jenő, Kardos Pál, Gottesmann Dóra, Rottmann Emil.

Az első szervezkedés vezetője Mannheim Mór volt (nevét akkor változtatta Isbéthyre). Rövid idő után Leitner Jenőnek adta át helyét s ő ügyvezető elnök maradt. Az alelnöki tisztséget dr. Földes Imre töltötte be. Isbéthy javaslatára csak társadalmi szövetséget alakítottak addig, míg a visszatérők száma akkora lesz, hogy hitközségi szervezkedés is lehetővé válik. A tavaszi hónapokig a szövetség tisztikara Ideiglenes Intéző Bizottság néven működött.

Nemcsak a visszatérő zsidók szervezkedtek, hanem a magyar állam is Debrecenben kezdte meg ugyanakkor a nagy politikai és katonai vereség utáni újjászületését. Novembertől a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is Debrecenben működött. Az ideiglenes kormány hivatalosan 1944 dec. 22-én alakult meg az egyik helyreállított állami épületben. Az első ideiglenes nemzetgyűlést a református nagytemplomban hívták össze, mint annakidején 1849-ben a magyar forradalmi kormány tette az Kossuth Lajos vezetésével.

Az új nemzetgyűlésbe behívták a társadalom politikailag feddhetetlen tagjait. A zsidó közösségből az Ideiglenes Intézőbizottság elnöke, Leitner Jenő is meghívást kapott, mint népképviselő. E megtiszteltetés következtében, 1945 januárjában Leitner Jenő lemondott a zsidó szövetség elnökségéről. Vizsolyi Zoltán, aki november óta a rendőrség újjászervezésében működött, vállalta el a szövetség elnökségét. Vizsolyi a *Néplap*ban közölt nyilatkozatában hírül adta, hogy az átutazó munkaszolgálatosok támogatására a rendőrség fog orosz és magyar nyelvű igazolványokat kiállítani és azt a kérelmezők 24 órán belül megkapják. Ennek előtte a Zsidó Szövetség állított ki utazási igazolványokat.

Budapest felszabadulásával erősebb áramlatban érkeztek a visszatérő zsidók. Köztük már nők is voltak, akik Budapesten illegalitásban vészelték át a nehéz időket. A létszám növekedése szervezeti megszilárdulást is eredményezett. A Zsidó Szövetség hivatalosan is megalakult, az állami szervek jóváhagyásával. A Szövetség országos egyesületnek deklarálta magát, miután a tél folyamán Debrecen kormányszékhely is volt és sokan ügyeik rendezésére egyéb községekből is fordultak a Szövetséghez.

A Volt Zsidó Munkaszolgálatosok Antifasiszta Szövetsége is meg-

recenbe érkezni. Ezek ellátására felajánlotta a sértetlenül hagyott német Ortskommandó élelmiszerraktárát a Deák Ferenc utcán. Az alezredes átadta a raktár kulcsát és így az onnan kihordott élelmiszerek szolgálták az első időben az érkező munkaszolgálatosok ellátását. Ezek száma október végétől egyre nőtt. Szükséges volt, hogy naponta legalább egyszer meleg ételhez jussanak a dolgaik után néző családtalan férfiak s ezért Vizsolyiné, Erzsike, egy erre alkalmazott keresztény szakácsnő segítségével biztosított meleg ebédet az első hetekben az embereknek. Később, amikor e kis közös konyha megszünt, az új közösségi szervezet is menza felállításában látta első feladatát.

A német élelmiszerraktár használatának váratlan, megdöbbentő következménye is volt. A raktárban egy láda szappant találtak RIF felirattal. Csakhamar megtudták, hogy a betűk értelme: Reines Judenfett. Első megdöbbenésükben elhatározták a szappanok eltemetését. Ehhez a városi hatóságok minden segítséget megadtak, sőt a szappanok szertartásos eltemetésén a városi és a katonai hatóságok is képviseltették magukat. Ráv Fried Lajos dáján mondott gyász-imát e különös temetésen.

Az orosz haderő nyugatra nyomulásával egyre több zsidó munkásszázad, vagy rejtőző zsidó munkaszolgálatos szabadult fel. A debreceniek és a környékre valók is valamennyien Debrecen felé tartottak, miután ott indult meg leghamarabb a szétbomlott közigazgatás és rend helyreállítása.

A szabadulás örömérzete ellenére mélyen megrendülve nézték a munkaszolgálatosok a feldúlt zsidó központot, a deportáció által megüresedett lakásokat, a szétszórt papirokat, összetaposott fényképeket. Rémes látvány volt a templomokban felhalmozott bútorok, a szörnyű összevisszaságba dobált könyvek, ruhák képe.

A pusztulás pokoli képe minden zsidót szíven ütött. Azonban a düh és az életösztön csakhamar úrrá lett a lelkeken és hozzákezdtek az első szervezkedéshez. Ennek két iránya volt: 1. Családi otthon helyreállítása. 2. Uj közösségi szervezet létesítése. A lázas szervező munkára sötét árnyék nehezedett: mi van a családokkal, feleséggel, gyermekkel? Nagy odaadással állították helyre a visszatérők az otthonukat mindennel, ami kezükbe került, saját fellelt bútoraikkal, vagy gazdátlannak hitt más holmikkal. Voltak már olyanok, akik az éléskamrát is megtöltötték, akik már dicsekedtek azzal, hogy libazsírt is bekészítettek. Azonban a magányos esték csendjében keserves lelkiállapotban gyötrődtek: hazatér-e a család? Hónapokon át élt ez a sivár férfitársadalom asszonyok és gyerekek nélkül. Már tudták: egy vonat Auschwitzba, két vonat Ausztriába jutott Debrecenből. Mindenki remélt, hogy az övéi visszatérnek még és gyászoltak már a visszatérő asszonyokkal, akiknek csak férjük haláláról számolhatnak be. A virradó

XIV.

UJ ÉLET A ROMOK FELETT

1944—1960

1944 szeptemberében a háború gyors ütemben közeledett Debrecen vidéke felé. A város felett fokozódtak a légitámadások. Ez megbénította a víz- és gázszolgáltatást, házakat döntött össze. Megkezdődött a lakosság rémült menekülése. Az október 6-án kifejlődött orosz támadás egymásután foglalta el Hajdú megye falvait és városait. Október 9-én megszökött a városból a deportálást végrehajtó dr. Bessenyei Lajos főispán és Csóka Lajos polgármester vezetésével a náci szellemű városi kormányzat is, magukkal hurcolva a város értékeiből mindazt, ami elmozdítható volt. Október 14-én a Piac utcán a németek két partizánt akasztottak fel elrettentő például. A németek brutális és haszontalan robbantásokba is kezdtek. Gyárakat, malmot robbantottak fel az addig hozzájuk hűséges városban, melynek elhagyására már csak órák álltak rendelkezésükre. A város több ponton égett, de ez már nem segített a tehetetlen dühükben gazságot gazságra halmozó hitleri seregen. Október 18-án a benyomuló ukrán hadsereg erői, Malinovszky marsall serege, felszabadították a várost.

A város határában foglalkoztatott zsidó munkásszázadok és a rejtett helyeken megbújt néhány zsidó menekült feszülten figyelték a város ostromát, a szabadulás üdítő szelét érezték. Október 19-én először taposták újra emelt fővel Debrecen földjét a zsidók: a kivételezettségük folytán a városban meghúzódott Vizsolyi és dr. Takács családok, a bunkerben rejtőzött dr. Dickmann családja s a néhány elbújt munkaszolgálatos.

A felszabadulást követő napon Vizsolyi Zoltán, a Schell vállalat helybeli igazgatója, néhány volt munkaszolgálatos társaságában megjelent az orosz parancsnokságon. Ott szíves modorú törzstisztet találtak, akiről kiderült, hogy szintén zsidó. Neki jelentette be Vizsolyi, hogy a megmaradt néhány család új zsidó életet kezd a városban.

Az orosz alezredes pár nap múlva a városházára hivatta Vizsolyi Zoltánt, hogy közölje vele: rövidesen nagyszámú munkaszolgálatos fog Deb-

szolgálatosok elhatározták, hogy ők helyükből már nem mozdulnak! Ugy gondolták, hogy esetleges igazoltatásukkor az őrmesternek adott írásbeli parancsnak is hasznát vehetik, ha az ellenséges, nyilas járőr búvóhelyükön rájuk akadna. Erre azonban nem került sor. Csoportokra szakadva behúzódtak a tanyákba. Izgalmas napok következtek. Egyszer orosz járőr került a tanyákhoz. Német ágyúüteg is megjelent és éppen az egyik, a zsidók által megszállt tanyán állították fel ágyúikat, de a zsidókra már ügyet sem vetettek. A zsidók megértették azonnal a helyzetet: két front közé kerültek, jónak látták onnan gyorsan tovább állni és beljebb húzódni a tanyákba. Igy telt el egy-két nap feszült várakozásban. Október 31-én egyik dombtetőről meglátták végre, hogy a német haderő gyors ütemben nyugat felé vonul. Felszabadultak! A munkaszolgálatosok elindultak, kik Debrecenbe, kik községeikbe, ahonnan fél évvel azelőtt vitték el őket sötét reménytelenségben. Lehet-e új életet kezdeni? . . . Ez volt most ezrek kérdése!

1944 szeptember 20-a meghozta a felszabadulást Debrecenben a bunkerben kitartott dr. Dickmann Sándornak és családjának és a kevés kivételezettnek, Vizsonlyi Zoltánéknak és dr. Takács Józsefnek és feleségének.

A szabadulás perceit így beszéli el Vizsolyi Zoltán: Mint kivételezett világháborús tiszt, nagy feszültségben élte át a gettó elhurcolása után eltelt hónapokat Debrecenben, mint a helyi Schell-vállalat igazgatója. Októberben a front Debrecen alá ért. A nagy bombázások miatt a Szvetits-bérház pincéjébe húzódva várták a felszabadulást. Október 20-án a kis nyilas gyerek, aki a leguszítóbb antiszemita újságokat árulta, lelkendezve beszaladt Vizsolyi Zoltánhoz: *„Kinn állnak az oroszok és egy zsidóval akarnak beszélni!”* Ekkor derült ki, hogy a nyilasgyerek is ügyesen álcázott zsidógyerek volt. Debrecen felszabadult! Az elüldözöttek kezdtek visszatérni a városba.

menetelést, amennyire lehet lassítani fogják. A század titkos irányítását azok vették kezükbe, akik a környék nagybirtokain mint gazdatisztek dolgoztak, a környéket kitűnően ismerték és — foglalozásuknál fogva — fellépésüket magabiztosság jellemezte. A tanácskozásokban jelentős szerepük volt Manheim Mór és Kardos Pál tanároknak is. Csillag gazdatiszt javaslatára elhatározták, hogy Zeleméren, a Balthazár-birtokon — melyet sűrű lombú fák rejtettek szem elől — húzódnak meg. Itt hallották rádión október 15-én Horthy Miklós beszédét és abban a háború befejezésének bejelentését... Örömük nem tartott soká! Nyilas puccs Horthyt eltávolította és helyébe nyilas kormányzat lépett Szálasi vezetésével. A veszélyek fokozódtak. A századnak parancsra el kellett indulnia Balmazújváros irányába. A háború azonban itt is közelükbe ért és ez megindította a magyar katonai egységek bomlását. A szökevények száma nőttön nőtt. Már a 225 főből álló század létszáma is 200 főre csökkent. A század keresztény parancsnoka kihirdette, hogy ő mégis tovább indul északnyugat felé. Aki akar, tartson vele. A többség nem mozdult, néhányan, akik a parancsnokban bíztak, hozzá csatlakoztak. Ezek mind a Gestapo kezére jutottak. A visszamaradó század feletti parancsnokságot a zsidókkal maradó keresztény őrmesternek adta át a távozó hadnagy, azzal az írásbeli utasítással, hogy az újjárendezett zsidó századdal tartson a Tisza vonalához. Ez október 21-én történt. A munka-

Munkaszolgálatosok Debrecenből és környékéről, akiket a gettókból hívtak be 1944 nyarán

עובדי כפיה מדברצן ומהסביבה בגדוד עבודה אשר גויסו מהגטאות בקיץ 1944

akartak menetelni. Rávették a parancsnokló főhadnagyot, hogy a visszamaradóknak kórházba utaló orvosi bizonyítványt adjon. Még pecsétet is kerítettek az igazolványokra: a kiürített vasútállomás pénztárában felejtett MÁV-pecsétet. Ezután behúzódtak egy kastélyba, Másnapra kiderült, hogy Beregszászt már felszabadították az oroszok. A csoport dr. Kardos László vezetésével küldöttséget menesztett az orosz parancsnokhoz. Az őket fogadó orosz tiszt, aki maga is zsidó volt, meghatódott a menekültek láttán. Másnap hazaindultak Debrecenbe és pár nap múlva haza is értek. Századtársaik, akik ezt a kalandot nem merték vállalni, tovább mentek Nyugatra, nagy részük, fájdalom, a halálba is.

A 106/302. sz. kisegítő zsidó munkásszázad tagjait a gettóból hívták be szolgálatra. Nem voltak fiatalok ők sem, de a német katonai erők bomlása idején, a veszedelem nőttével ők is sikerrel vették kezükbe sorsuk irányítását. Október 8-án kapta meg a század a végzetes parancsot: „gyalogmenetben elérni a Tisza egyik átjáróját!" A munkaszolgálatosok titkos és izgalmas tanácskozásokban úgy döntöttek, hogy a rájuk parancsolt

Munkaszolgálatosok Debrecenből és környékéről, akiket a gettókból hívtak be 1944 nyarán

עובדי כפיה מדברצן ומהסביבה בגדוד עבודה אשר גויסו מהגטאות בקיץ 1944

helyre húzódni. Az orosz hadsereg győzelmes előrehaladása miatt október 9-én — mikor már ágyúlövések is hallatszottak Debrecenben — a VI. hadtest parancsnoksága elrendelte a repülőtér elhagyását és az összes alakulatok, beleértve a zsidó századokat is, nyugatra vonulását a tiszapolgári Tisza-hídon át. Ez a visszavonulás már szökésre csábította a munkaszolgálatosokat. Különböző csoportok kezdtek le-leszakadozni a visszavonuló seregből. Müller Miklós vezetésével ötvenen a debreceni egyetemhez húzódtak és ott ügyességgel és szerencsével átvészelték azt a veszedelmes időt, amíg okt. 20-án az orosz hadsereg felszabadította Debrecent.

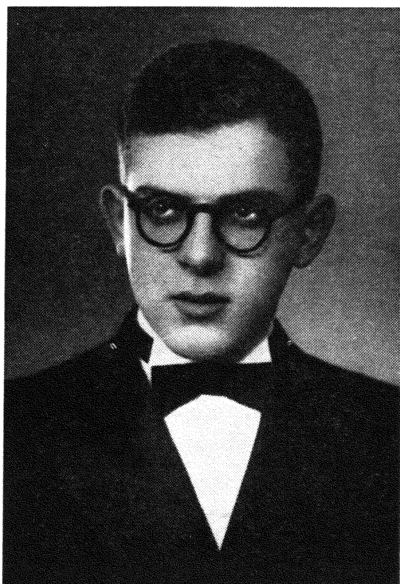
Egy másik csoport, amely 71 tagból állt és a 106/304 munkásszázadból szökött meg, a Széchenyi út végén lévő Állami Süketnéma Intézet pincéjében bújt el és ott remélte bevárni az oroszokat. A szomszéd házak valamelyik lakója megneszelte a dolgot és a közelben lévő Gestapo alakulatnak feljelentette. A németek a bejelentést átadták a csendőrségnek, azzal az utasítással, hogy pusztítsák el a zsidókat. A csendőrség körülfogta a Süketnémák Intézetét. A 71 munkaszolgálatost fegyveres kísérettel előbb a Kossuth utcai rendőrségi épületbe, majd másnap az apafai erdőben lévő lőtérre vitték. Itt parancsot adtak nekik, hogy vetkőzzenek le és kettesével összekötve őket, Binder Zoltán és Demeter Gusztáv csendőrtisztek a szerencsétleneket a sajátmaguk által ásott nagy gödörbe puskázták. 1945-ben feltárták az apafai áldozatok tömegsírját és az exhumált áldozatoknak méltó temetést rendeztek a debreceni zsidó temetőben a maradék debreceni zsidók, Gyulaházi Jenő szervezésében. A gyilkosokat 1945-ben kötél általi halálra ítélték és kivégezték.

A 106/6-os század egyik részének sikeres menekülése azt igazolja, hogy könnyebb volt a menekülés a várostól messzebb vidéken. A századot Debrecenből vonaton Vámospércsig vitték. Erről a vonatról harmincan megszöktek és a közeli erdőben bújtak el. Egy német járőr azonban rájuk bukkant és bevitte őket a községházára azzal a szándékkal, hogy a magyar csendőrségnek adja át őket. E veszedelmes helyzetben Csengeri Jenő és Miklós léptek akcióba. A velük együtt szökött keresztény katonát egy gyorsan előteremtett egyenruhába öltöztették újra és még puskát is adtak a kezébe, azzal az utasítással, hogy ha a csendőrök jönnek, be ne engedje őket a községházára, hanem erélyesen állítsa, hogy neki az embereket a közeli katonai parancsnokságnak kell átadnia. A csendőrök meg is jöttek, de beérték a fegyveres katona szavával és eltávoztak. A szökött munkaszolgálatosok ezután egy üres vonatszerelvénnyel eljutottak Nagykárolyig és ott csatlakoztak elhagyott századukhoz. Ezzel még keletebbre, Beregszászra értek. Itt az előbbi kalandban részt vett csoport újra elhatározta, hogy nem megy tovább a századdal, mert Nyugat felé semmiesetre sem

katonai épületekben. A változó események ott helyben érték őket. A zsidó munkásszázadokra leselkedő veszedelmek nagyok voltak, egyrészt a fasiszta magyar hatóságok részéről, amelyek Nyugat felé irányították őket, másrészt a lakosság felől, amely a zsidók iránti gyűlöletből nehezítette a bújkáló zsidó munkaszolgálatosok útját. Októbertől kezdve, a nyilas kormány határozata folytán, a munkásszázadokat Pestre vitték, ott az Albert laktanyában deportálásra szervezték őket és valamennyit Nyugat felé, vagy éppen Németországba hajtották.

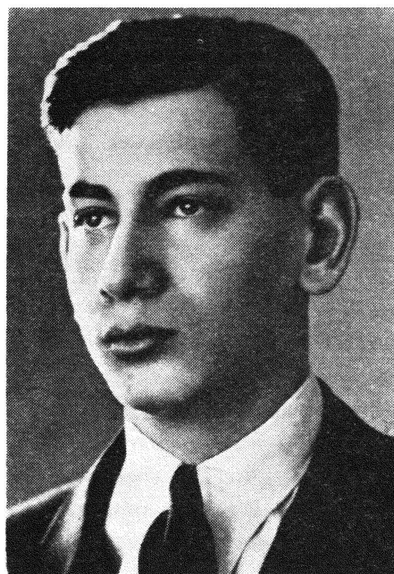
Jobb sorsa volt a 106/8-as ukrajnai századnak, amelyről már más helyütt megemlékeztünk. A század 1944 szeptemberében ért a keleti határvidékről Békéscsaba környékére. Feladatuk az volt, hogy lövészárkot ássanak a város körül az orosz előnyomulás meggátlására. Természetesen e lövészárkok nem akadályozták meg a tankokkal előnyomuló orosz egységeket és így a magyar fasiszta hadsereg gyors visszavonulásba kezdett, s magával hurcolta a munkásszázadot is. Az Ukrajna szenvedéseiből szabadult zsidók előtt a német nácik réme lebegett. Ha nem is tudták pontosan, mi vár rájuk Nyugaton, tudták biztosan, hogy a keleti vidékről való eltávolodás egyenlő a szabadulás lehetőségéről való lemondással. A munkaszolgálatosok elkezdték lassítani a menetelést. Tervükbe a környékbeli keretlegényt is beavatták. A terv sikerült is. A gyorsan visszavonuló katonai egységek az út szélére szorították a lassan bandukoló zsidó századot és jelezték, hogy várják meg a katonai egységek elvonulását. A várakozás több óráig is eltartott. Ez alatt a munkaszolgálatosok lassan behúzódtak az út mellett elterülő kukoricásba. Mire a kocsik zaja elcsendesedett és egyikük óvatosan kinézett az útra, üres volt az, még a keretlegénység, a tisztek is eltüntek. Ekkor elhatározták, hogy az éjjelt a kukoricásban töltik. Hajnalban megindultak lassan, folyvást Keletre és néhány órai gyaloglás után Csorvás faluba értek. Itt megtudták, hogy a faluban már orosz katonai egység szállásolta be magát, A munkaszolgálatosok megszabadultak. Különböző fordulatok után visszajutottak Debrecenbe, amely addigra már teljesen felszabadult, és ott, a régi zsidó közösség romjain megkezdték a zsidó hitközség és társadalmi élet újjáépítését. E századból Weisz Jenő, Lusztig Leó, Katz Jenő, Rosenfeld Sándor, Klein Tibor és mások lettek az újjáépülő közösség első munkásai. Ők voltak a vádlók is az ukrajnai gyilkos keretlegények ellen indított bűnperekben.

A gettóból besorozott munkásszázadok a debreceni repülőtér bővítésén és karbantartásán dolgoztak a 106/3 ás 106/4-es újjászervezett és más vidékről hozott munkásszázadokkal kiegészített egységekben. Német parancsnokság alatt, nehéz körülmények között dolgoztak. A légitámadások alatt nem engedték őket az óvóhelyekre lemenni, sem biztonságosabb

Markbreit Tibor
1924—1944

מרקבריט טיבור, נפל במחתרת החלוצית

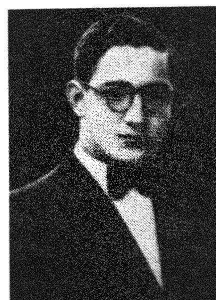
Mező István
1923—1944

אישטון מזו, נפל במחתרת החלוצית

A debreceni Hánoár Hácioni ifjúsága gyászemléke Markbreit Tibor és Mező István emlékére

לוח זכרון של תנועת הנוער הציוני לזכרם של טיבור מרקבריט ואישטון מזו

Kandel Miklós
1925—1944
a kistarcsai tábor áldozata

מקלוש קנדל, נפל במחתרת החלוצית
קורבן של מחנה קישטרצ'ה

jelentős szerephez jutottak. Teljes védelmi rendszer épült ki 1945 szeptemberében Pesten, a chalucok munkájával. Az „Üvegház", „Gyermekotthonok", a „Nemzetközi Vöröskereszt T. osztálya" belekerültek a magyar-zsidó történelem hősi könyvébe.

Az embermentő munkában kitűntek a debreceni ifjúságból: dr. Bilitzer Dezső és húgai, Mirjam és Bracha, Grünwald Béla (Dávid), Kandel László és Miklós, Markbreit Tibor, Kepes László, Mező István, Finkelstein Lajos, Izsák István és testvére és még mások. A hamis iratok gyártója és terjesztője dr. Bilitzer Dezső volt. Hihetetlen tehetséggel és leleményességgel készítette el a legszükségesebb mentő iratokat. E szolgálatában nem egyszer került életveszélybe. A Nemzetközi Vöröskereszt T. Osztálya fiktív hivatal volt, a zsidó ellenállás és mentés központja. Itt dolgoztak a debreceniek, amíg a nyilasok fel nem fedezték a helyet és az ottani működést lehetetlenné tették.

Grünwald Béla, amikor a Nemzetközi Vöröskereszt keretében már nem működhetett, hamis iratok segítségével és bámulatos vakmerőséggel, a magyar náci katonai alakulatba, a Hungárista Légióba építette be magát és csakhamar Nidosi Imrének, Szálasi alvezérének lett a segédtisztje. E merész és veszélyes szerepben egyrészt a nyilas állampénztárból támogatta a zsidó gyermekotthonokat, másrészt állandóan informálta a chaluci mozgalmat a „belső állami titkokról". Ennek komoly biztonsági értéke volt a chalucok számára. Kepes László, mint dr. Koltai László, „vöröskeresztes főorvos", számos bravuros mentést végzett, mindenkor pusztán vakmerő fellépésével. Különösen a dr. Salgó László pesti rabbi által vezetett VI. kerületi gyermekotthon menekültjei emlékeznek hálával Kepes-Koltai László „főorvosra", aki megmentette őket a Dunában való „fürdetéstől", azaz a folyó partjára való hurcolástól s ottani legyilkolásuktól.

Nem csak diáktársaikat mentették meg a Nyugatra való elhurcolástól, hanem három debreceni tanárukat is. Grünwald Béla hozta ki az erősen bombázott pesti gettóból e sorok sebesült íróját is, ugyanígy mentették ki tanítványok Grosz Ernő-Ezrát és Rottmann Emilt, s őket védett házakba vitték. A mentőmunka hősi halottai: Mező István, Kandel Miklós, Markbreit Tibor — mindnyájan a debreceni zsidó gimnázium jeles tanulói voltak. Áldott legyen hősi emlékük!

1944 augusztusától kezdve egyre több magyar katonai alakulat lépte át hazafelé a magyar határt és velük együtt olyan zsidó munkásszázadok is, amelyek két évet is eltöltöttek Ukrajnában a legnehezebb körülmények között, és most visszatértek „a hazába", mely közben halálba hurcolta családjaikat és feldúlta otthonaikat. Voltak olyan zsidó munkásszázadok is, amelyek kezdettől fogva az ország területén dolgoztak, a repülőtereken,

rájuk tört, a bezárt tábort tűz alá vette, majd a szálláshelyet lakóira gyújtotta. A háború után 23 férfi, 43 nő és 10 gyermek megégett hulláját találták meg azon a helyen.

A háború utolsó hónapjaiban nehéz volt a különböző munkásszázadokban fennmaradt debreceni zsidók élete is. Voltak ú.n. tényleges munkásszázadok, katonai korban lévő zsidó ifjakkal és ú.n. tartalékos századok, amelyekben főleg a gettókból behívott felnőttek voltak besorozva.

Előbb vizsgáljuk meg a fiatalok századjainak sorsát. Ezt nagy mértékben befolyásolta az ú.n. Schutzpass-akció, melyet Krausz Miklós, a Palesztina Hivatal vezetője indított meg. Magának az akciónak a története eléggé ismert és e helyen csak azt említjük meg, hogy nagyszámú debreceni zsidó fiatalember jutott szabaduláshoz, élethez a Schutzpass révén.

1944 nyarán, amikor a szövetséges hatalmak normandiai partraszállását siker koronázta és keleten Románia kiugrott a hitleri szövetségből, a háború nagy lépésekkel közeledett Magyarország határaihoz. Az események hatása alatt a magyar haderő megkezdte a keleti hadszíntérről való visszavonulást. E változások következtében meglazultak a munkaszolgálatos századok rabláncai. Egyre több század került vissza Magyarország területére. A századok elöljárói, a keresztény tisztek és a közkatonák is mérsékeltebb magatartást kezdtek tanúsítani az alájuk rendelt zsidókkal szemben, s ami a legfontosabb, a szövetségesek gyors győzelmi eredményei megakadályozták a nagy pesti zsidó közösség és a hozzámenekült vidéki zsidók deportálását. A munkaszolgálatosok sorsa és a pesti zsidóság megmaradása egymásba fonódtak: megkezdődött a munkaszolgálatosok szökése Budapestre.

1944 augusztusától a Schputzpass is nagy mértékben elősegítette a zsidó munkaszolgálatosok szökését. A pesti cionista ifjúsági mozgalmak a kezdetben csak kis kör javát szolgáló Schutzpasst kezdték hamisítással szaporítani, és az így készített védlevelekkel elkezdték mozgalmi társaikat, barátaikat a zsidó századokból kimenteni. Itt is kiderült, hogy a debreceni zsidó gimnázium volt tanulóinak összetartása életet, szabadulást jelentett.

A munkaszolgálatosok szökései szeptemberben értek csúcspontra. Ekkor szökött el a Kárpátokból a Somér Hácáir mozgalom egyik vezetője, Hunwald Szimcha és kiváló szervező tehetségével a cionista mentőmunka élére állt. A mentőszolgálat hősei lettek a Szlovákiából Magyarországra szökött ifjak: Pil Mose, Friedl Rafi, a kisvárdai Teichmann Efra.

A debreceni zsidó gimnázium neveltjei a Hánoár Hácioni ifjúsági mozgalomhoz tartoztak. E mozgalomhoz csatlakozott Leon Blatt, a varsói lázadás harcosa és menekültje, aki az illegális életben nyert szaktudását bő kézzel osztotta a Hánhác-fiúknak, akik közül éppen a debreceniek

potos anyákat még aznap elpusztították gázban. A fiatalabb korosztályokat életben hagyták, hosszabb szenvedésre ítélték őket. Sokakat közülük a felszabadulást megelőző napokban vittek halálba. Az életben maradottakat, többségükben nőket, Németország gyáraiba vitték kényszermunkára, s ott sok nélkülözés közt vészelték át 1944 utolsó és 1945 első hónapjait. Sokan közülük is testben és lélekben megrokkanva tértek vissza 1945 tavaszán a szabad életbe.

Az Ausztriába, Bécs környékére két vonattal érkezett debreceni zsidókat családjaikkal együtt, tehát öregekkel és kisgyermekekkel, különböző helyeken dolgoztatták és nagyobb részük szerencsésen átvészelte a téli és tavaszi hónapokat a német haderő leveréséig és visszavonulásáig. Ekkor azonban veszedelemmel terhes hetek szakadtak rájuk. 1945 április végén és május elején, a háború elvesztésével járó fokozódó zűrzavarban, a náci gyilkosoknak fő gondjuk az volt, hogy a Bécsben és környékén elszállásolt, vagy útjukba akadt zsidókat Nyugat felé, vagy északra, a csehországi Teresienstadtba hajtsák. Nem volt egyforma sorsuk a táboroknak. Voltak, akik bevárhatták a felszabadulást, mások eljutottak Teresienstadtba és ott szabadultak fel. Tragikus sorsa lett annak a 223 debreceni zsidónak, akiket Bécsből Nyugat felé hajtottak. Május 2-án megszállták az útjukba eső Persenbeugban és ott május 3-ának hajnalán visszavonuló SS banditák törtek rájuk és valamennyiüket géppisztollyal gyilkolták le. E tragikus sorsú csoport áldozatai között volt a debreceni hitközség két sohétja, feleségeikkel együtt: Bilitzer Jenő és Weisz Sámuel.

Hasonló tragikus sors érte azt a kisebb tábort, amely Gössling an der Ybbsben végezte mezőgazdasági kisegítő munkáját a község gazdáinál. Néhány debreceni és szolnoki család alkotta a tábor lakosságát, köztük a 84 éves dr. Kardos Albert feleségével, menyével és rendkívül tehetséges unokájával, Ferikével. Ez az öregúr, a debreceni pedagógusok dísze — akinek hazavitele érdekében számos, de hasztalan kísérletet tettek a debreceni szellemi élet keresztény képvislői — nap-nap után tanítgatta a táborban élő tíz kis gyermeket, híven félévszázados pedagógusi múltjához. 1945 elején azonban hirtelen elhúnyt élete párja. E gyász ledöntötte az addig erős, buzdítani és vigasztalni is tudó aggastyánt. Felesége halála őt is a sírba vitte. Idegen földben, száműzetésben domborodik a sírja annak, aki szerelmesen szerette Debrecent.

1945 tavaszán a kis tábor érezte a helyzet veszélyes voltát. A gösslingi gazdák, akik megszerették a nekik dolgozó családokat, fel is ajánlották, hogy hagyják el a tábort és bújjanak el az ő házaikban, amíg a vész elvonul. Még egy éjjelen szándékoztak a tábor lakói dolgaikat rendezni, még egy nappal elhalasztották szökésüket. Ez volt utolsó éjjelük. Az SS

azokat zárt vonatban Pestre indították, az ú.n. Kolumbus utcai táborba. Itt találkoztak a debreceniek az ország többi részéből ide hozott családokkal, hitközségek vezetőivel, rabbikkal, cionistákkal. Itt találkozott a Debrecenből felhozott Binéth család Pesten élő, a Palesztina Hivatalban dolgozó lányukkal, Rózsival, aki elbeszélte, hogy ő intézte felhozatalukat Debrecenből. E táborba került Strasser Salamon, a debreceni ortodox hitközség főrabbija és más, neológ, ortodox és chaszid rabbik is. E Kasztner-lista megmentettjei ezután, a Bergen-Belsenben eltöltött hónapok után, eljutottak Svájcba és onnan 1945 augusztusában, aki akart, Palesztinába.

Azután, hogy az utolsó debreceni zsidók is elhagyták a gettót, a temető csendje borult a gettó területére, az egykor élettől zsongó zsidó utcákra. A csend azonban nem tartott soká. Először megjelentek a „dögkeselyűk", a gettó holmijait dézsmáló szomszédok. Bár tilos volt, éjjelenként gazdag zsákmánnyal tértek vissza a „kincskeresők" otthonukba. Csakhamar megjelentek a hivatalos közegek is nagy teherautókkal, szállítókocsikkal és elkezdték felhalmozni a bútorokat a Deák Ferenc utcai nagytemplomban; a ruhákat, edényeket, könyveket pedig különféle, raktárként kijelölt házakba hordták össze. Az európai zsidóság pusztításának ismert, szomorú képei ezek. Teherkocsik és autók járták a város utcáit is, bútorokat szállítva ajándékul azoknak a „derék polgároknak", akik hatósági engedéllyel kiigényelték az elhagyott, szép bútorokat. Éjjelenként buzgó ásatások is folytak a zsidó házak udvaraiban, kertjeiben, hogy az ott elrejtett kincsekre találjanak. Soha annyi kincskereső nem volt Debrecenben, mint ezekben a tragikus napokban. Nemcsak szerény proletárok egészítették ki készleteiket az elrabolt zsidó holmikkal, hanem jómódú polgárok, még intellektuelek is megtalálták számításukat az elhagyott, vagy elrejtett zsidó javakban.

A száz esztendős szorgalommal felépített zsidó kultúr-közösség így vált néhány hét alatt semmivé. 1944 júniusában a száz éves debreceni zsidó közösség megszünt létezni. Ami ezután jött debreceni zsidóság néven, az csak halvány árnyéka annak, ami örökre eltűnt. Az igazak emléke áldott!

A két hitközség pusztulásának és lakói deportálásának leírásával nem ér véget a debreceni zsidóság történelme. Nyomon kell követnünk a debreceni zsidókat egyedeikben is Közép-Európa táboraiban, munkásszázadokban és Budapest utcáin folytatott hősi harcaikban. Szenvedéseik nem fejeződtek be, még éltek és remélték még a véres náci, hitleri uralom közeli bukását, egy távoli, jobb kor eljövetelét.

Beszéljünk előbb a deportáltakról. Az Auschwitzba július 3-én, támuz 10-én befutott vonatban szállított debreceni öregeket, gyermekeket és álla-

kat is, gazdagokat és szegényeket, számos chalucot és ismert hitközségi vezetőket. A névcserélés a lista-összeállítás és a lista-küldés természetéből folyt. A vidéki gettókkal nem létezett már telefon, távirat, vagy postai közlekedés. A pesti bizottság nem tárgyalhatott már a gettóban lévőkkel a lista ügyéről. Budapestről Debrecenbe a listát chalucok — nem kis veszély mellett — vitték el a megadott címre — az ortodox hitközségi elnökhöz — azzal a meghagyással, hogy a listán szereplő nevekhez, a fennmaradó helyekre a debreceniek írják be azokat, akiket ők javasolnak, természetesen a megszabott létszám határán belül. Mint Pesten, úgy Debrecenben is megindult a nyomás minden oldalról és ennek következtében, mire a helyi lista elkészült, túllépték az engedélyezett létszámot, több nevet írtak be és nem csak cionistákat. A német hatóságok azonban a létszám növelésébe nem egyeztek bele és a többletet törölték. Ennek következtében kiestek olyan nevek, amelyeket még Pestről küldtek le és a listára kerültek olyanok, akiknek nem volt kapcsolatuk a cionistákkal, sőt még a zsidósággal is alig. A német katonai hatóság gyűjtötte össze a megadott létszámnak megfelelően a listán szereplőket. Ez egyeseknél megnyugvást, másoknál nagy megdöbbenést váltott ki.

1944 június 21-én, a gettó kiürítésének riasztó hajnalán, miközben már kocsikra, szekerekre pakolták a gettó rémült lakóit, egy Seidl nevű német tiszt jelent meg a gettó központjában s egy, a kezében lévő listáról mintegy tíz nevet olvasott fel. Ezek között volt a főrabbi, dr. Weisz Pál is. A német közölte a felsoroltakkal, hogy családjaikkal együtt visszamaradnak túszok gyanánt, s a Tanácsházba indította őket. Mikor a főrabbi azt mondta, hogy szívesebben tartana a híveivel, a tiszt gúnyosan felelte: *„Ki kérdez egy zsidót arról, hogy mit akar?”* A felolvasott családokat, köztük a Binéth család tagjait is, a téglagyárból a városba vezényelték vissza. Már az a tény, hogy a szörnyű téglagyárból a város felé irányították őket, megkönnyebbülést okozott. Utjuk egy részét gyalog tették meg német őröktől kísérve, majd kocsira szálltak és a kiürített gettó területén, a József kir. herceg utca 36 sz. alatti ház előtt álltak meg. Ez a ház volt eddig a gettó-kórház s éppen az ortodox, de cionista Bineth családé volt. A belépőket megdöbbentette az elhagyott és feldúlt szobák képe. A szentgyörgypusztai táborban is megjelent egy német tiszt névsorral s onnan is kiszólítottak néhány családot. A kiszólított emberek csakhamar felismerték egymásban a cionista kör tagjait és egyeseket ez újabb rémülettel töltött el. Azon aggódtak, hogy a németek külön megtorlást akarnak alkalmazni velük szemben. Az összegyűjtött embereket innen is bevitték a József kir. herceg utca 36 sz. házba. Mikor így a három helyről: a gettóból, a téglagyárból és a Szentgyörgypusztáról is összegyűjtötték az összeírt családokat,

iránti aggodalom és szolidaritás együtt tartotta őket. Debrecen földrajzi fekvése sem kedvezett a szökésnek. Szteppe-szerű puszta vidék ez, fátlan, amely semmi védelmet nem nyújt a bújkálónak. Ésszerű lett volna Budapestre szökni s ott a rengeteg nagy város tömegébe elmerülni, de ehhez merészség kellett, amivel kevesen rendelkeztek. A vonatok súlyos szigorúsággal voltak ellenőrizve, szinte lehetetlen volt, hogy a debreceni állomáson a felismerés veszélye nélkül felszálljon a menekülő s a hosszú, 220 km-es úton le ne leplezzék.

Számbavehető mentőakció Budapesten fejlődött ki és a debreceni zsidókra is kiterjedt. A Kasztner-féle mentőakció és a Schutzpass-akció is Pesten működött.

A Kasztner-akció részletei ma már eléggé ismertek. Nagy vita központjába is került, miután ez az akció vetülete volt egy bukásra ítélt nagy politikai vállalkozásnak az egész magyar zsidóság megmentése érdekében. A kisebb méretű mentést, amely a nagy tervből megmaradt, mindig politikai szempontból vitatták, sohasem mint emberi dolgot; 1500 lelket mentett meg Eichmann karmaiból.

A bírálók között különböző csoportokat ismerhetünk fel: 1. A szovjet politikától befolyásolt baloldali körök. 2. Az izráeli jobboldali cionista-revizionista frakció. 3. A vészkorszak maradékai, akik túl sokat szenvedtek és vesztettek.

A Kasztner-akcióval szemben tanúsított ellenérzés legdrámaibban a jeruzsálemi Kasztner–Grünwald-perben jutott kifejezésre. A pert az érzések zűrzavara hozta létre és egész törvénykezése abszurdum volt.

A Kasztner-féle kis mentőakció 1945 június második felében indult meg, amikor a nagy mentőakció, az egész magyar zsidóság megmentése, már megbukott. E kisebb akció 1500 cionista és hitközségi vezető és családjaik megmentését célozta. Azok után, hogy dr. Kasztner a német hatóságokkal az egyezményt (mintegy félmillió dollár lefizetésével) megkötötte, hozzáláttak Budapesten, a Síp utcai hitközségi székházban, az egyezmény végrehajtásának előkészítéséhez. Össze kellett állítani, ki kellett választani a pesti és a még meglévő vidéki gettókból a megmentendő 1500 lelket. Ez időben már befejeződött a hegyvidéki és a dunántúli egyes hitközségek likvidálása és az Alföld és Erdély nagy és kisebb közösségei vártak keserű végzetükre, köztük a debreceni gettóban összezsúfolt zsidók.

A névsor összeállításában részt vettek a cionista szervezet elnöke, a cionista mozgalmak vezetői s a svájci követség egy tisztviselője. A Budapesten élő cionisták és a hitközség prominens tagjai igyekeztek befolyásukat és kívánságaikat a lista összeállításánál érvényesíteni. Ujra meg újra átírták a listát, amely végső formájában tartalmazott cionistákat és nem-cionistá-

Dr. Gonda József
a zsidó gimnázium tanára
1880—1927
ד"ר יוסף מאיר גונדה
מורה בגמנסיה היהודית

Dr. Gonda Józsefné
sz. Frankl Regina
1884—1944
אלמנת ד"ר יוסף גונדה,
שרה רבקה מבית פרנקל

„Tudom, én most a halálba megyek, de ti négyen életben fogtok maradni. Ezt meg fogja nekem tenni a drága jó Istenem." Életben maradtunk. Legyen anyánk szent emléke, a többi mártír zsidó anyákkal együtt, áldott!

★

Vajon működtek-e mentőakciók a debreceni gettó lakói érdekében — vetik fel gyakran a kérdést, akik távol voltak a tragikus eseményektől. Érdemes a kérdéssel e helyen alaposan foglalkozni.

Először: lehetetlen volt a zárt gettóból elszökni. A debreceni társadalom a zsidók iránti gyűlöletben nevelődött. Nem kétséges, hogy az esetleges menekülőt azonnal az üldöző hatóságok kezére adták volna. Ez meg is történt többször. Volt egy-két eset, hogy jólelkű keresztény családok üldözött zsidót rejtettek el, de ezek száma elenyésző volt.

A gettó társadalma sem volt alkalmas szökési tervek kezdeményezésére. Többségükben nők, öregek és gyermekek voltak ott, s az egymás

tartoztak. Munkájuk a fronton elfoglalt munkaerő pótlására szolgált s nagyobb részt romeltakarításból és a bombázások okozta károk javítására irányuló építő-munkából állt.

Június 29-én indult el a harmadik deportáló vonat Debrecenből egyenesen Auschwitzba. Július 3-ára értek oda, hogy ott a korábban odahurcolt európai zsidóság sorsában osztozzanak. A 40 ember befogadására alkalmas vagonokba 80 embert zsúfoltak be. Az életben maradottak közül többen írtak már drámai beszámolókat az út szörnyűségeiről. Az Auschwitzba érkező vonat utasai kábult aggyal, törődött tagokkal szálltak le a vagonokból s e perctől fogva a német SS katonák és elgyötört arcú zsidó kápók ösztönözték őket egyre türelmetlenebbül, egyre durvábban a menetelésre. A leterelt tömeg útja Mengele elébe vitt, aki keze legyintésével küldte azonnali halálba az idősebbeket, a kisgyermekes fiatal anyákat, az állapotos asszonyokat. A fiatalabbakat, az erősebbeket átmenetileg életre ítélte az átkozott Mengele. Ikreket, gnómokat is életben hagytak. Legtöbbjük a szörnyő idők lassú múlásával elpusztult, de mégis voltak, akik a szörnyű szenvedések útját végigjárták és életben maradtak. Akik azonban a rossz oldalra kerültek, még aznap, 1944 július 3-án (Támuz hó 10-én) gázba fojtva haltak meg.

Ezek között lelte halálát, mártírok halálát, az én drága anyám is 60 éves korában. Az ő emlékére fogadtam meg e könyv megírását.

Az olvasó engedelmével megemlékezem itt külön anyámról, a zsidó anyáról. Gimnáziumi tanár felesége volt, majd 43 éves korában özvegyen maradt négy árva gyermekkel. Édesanyám, dr. Gonda Józsefné sz. Fränkel Regina, művelt asszony volt. Litvák talmudtudósok, rabbik sarja volt, s nagyon szeretett tanulni. Gimnáziumi érettségi vizsgát tett akkor, amikor ez nőknél még ritkaságszámba ment. A pesti egyetemen is tanult. Műveltsége mellett nagyon vallásos is volt. Szombaton a kezére kötötte a zsebkendőt, hogy meg ne szegje a szombati vitel tilalmát. Nap mint nap elolvasott egy fejezetet a Zsoltárok könyvéből. Szombatjait és ünnepeit csodássá varázsolta az áhítat. Kedves és jó volt mindenkihez, szerette is mindenki. Szerette végtelenül négy gyermekét, velük és értük élt. Mikor az idők súlyosra fordultak, estéről estére imádkozott a csillagos ég alatt. *„Ha áldozat kell, Istenem, én legyek az áldozat, a gyermekeim éljenek.”* Bevonulásomtól, 1942 decemberétől 1944 júliusáig, a deportálásig, hétről hétre hétfőn és csütörtökön böjtölt értem, hogy az Isten hazasegítsen Ukrajnából. Mikor Auschwitzban elválasztották leányától, Mártától, megáldotta őt a papi áldással s utána azt mondta könnyező gyermekének:

ellenére, hogy az állatinál is rosszabb sorban volt, nem jutott arra a következtetésre, hogy ez a vég. Nem gondolt arra, hogy ebből a dantei pokolnál is rémítőbb pokolból az út egyenesen a megsemmisítő táborba vezet. Nem kevesen voltak, akik, mikor már az első vonatszállítmány is útrakész volt, hitték, hogy ők, az utolsónak maradottak, már helyben maradnak és bevárhatják a háború végét, a hazatérő munkaszolgálatosokkal való találkozást. Hogy a sötét végzetet, leselkedő halált legtöbben nem érezték, az látható abból, hogy e szörnyű helyen is sokan jó fordulatban reménykedtek. Mikor a német parancsnokok névsorokat állítottak össze az ú.n. Gruppenältestékkel, akkor gyermeki naivsággal hitték többen, hogy a listák jelzése — „T. Liste" — Tausch-Listet jelent és akik ilyen listára kerülnek, azokat majd német foglyokkal fogják kicserélni és Palesztinába viszik őket. Voltak olyanok is, akik kijelentették, hogy ők nem akarnak arra a listára kerülni, nem akarnak még Palesztinába menni, bevárják előbb a távollevő családtaggal való találkozást. Ezek a boldogtalan álmodozók nem tudták, hogy a „T. Liste" értelme a legdurvább valóság: Transport Liste.

1944 június 24-én elindították az első transzport-listán összeírt embereket, gyalog a hosszú Hajdúböszörményi úton. Nehezen vonszolták magukat az emberek, cókmókjaikat cipelve és a város lakóinak gúnyröhejétől, durva megjegyzéseitől kísérve. A szomorú menet késő délután megérkezett Szentgyörgypusztára, abba a zárt táborba, ahol az áprilisban összeszedett túszokat őrizték. A régi táborlakók elkészítették az újaknak a helyben álló istálló épületeket, dohánypajtákat. Nem sok időt töltöttek a jövevények ezekben a koromsötét hodályokban. Június 26-án, a gazdaság melletti vágányokra érkező vonatba mindnyájukat bevagonirozták és a vonat elindult foglyai előtt ismeretlen helyre. A víz és élelem nélkül vagonokba zsúfolt emberek utazása rendkívül hosszú volt. A vonat először Auschwitz felé indult, majd útközben visszafordult ismét Magyarországra és onnan a Bécs felé vezető úton Strasshofig jutott. Egyik vagonban véget vetett életének Sebők Emánuel gimnáziumi tanár. Ott, orvosi vizsgálat után, az öregeket és a gyengéket elválasztották a többiektől s mint utóbb kiderült, Auschwitzba, a halálba vitték őket. Ezek között volt Bernfeld Ernő, a debreceni ortodox hitközség elnöke és felesége. A Strasshofba érkezett deportáltakat szétosztották bécsi és Bécs környéki munkatáborokba. Egyenesen Strasshoffba irányították a téglagyárból a második vonatot. Utasainak ugyanaz lett a sorsuk, mint az előbbieké. A debreceni és az Alföld néhány más nagyobb városából deportált zsidók Ausztriában munkatáborokba jutottak, ahol közvetlen veszély nem fenyegette őket. Az itt elhelyezett családok együtt maradtak — nők, férfiak, gyermekek — és előbb városi, községi hatóságok alá, majd a Todt-szervezet keretébe

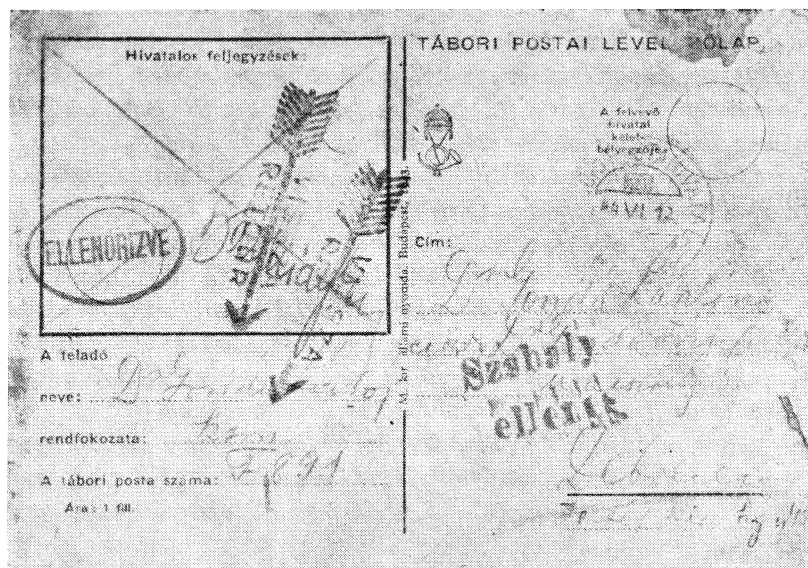
véletlenül késlekedtek a lerakodással, főleg az idősebbeket, a nehezen mozgó asszonyokat. Ezután kezdetét vette a poggyászvizsgálat és halálbüntetéssel való fenyegetéssel kötelezték a szerencsétleneket, hogy nyomban adják le a náluk lévő ékszert, pénzt, gyufát, gyertyát. A téglagyári színekben kevés volt a hely alvásra, sokan a szabad ég alatt, földre terített kabátjukon aludtak."

Keserves volt az élelmezés a téglagyárban. Csoportosan ettek, főztek is egyesek, ha volt velük száraz tészta, zsír, vagy rántás. Egy tányér levest, egy darab kenyeret ettek. Közös ellátást is igyekeztek szervezni. E célból fürdőkádat hoztak főzőüst helyett és abban főzték a levest. Az egyetlen vízcsap szinte állandóan a főzést szolgálta és ivásra, vagy éppen mosdásra alig jutott víz.

A téglagyárat csendőrök őrizték élesre töltött gépfegyverekkel. A csendőrök állandóan kutattak pénz és értéktárgyak után. Egyeseknek köztük dagadt a tarsolya a rablott értéktárgyaktól. A legszörnyűbb volt a kémelhárító csoport működése. Ezeknek a feladata volt kikutatni, hová rejtették el a gazdagok, a módosak vagyontárgyaikat. A sötét, gonosz arcú nyomozók egymásután szólították ki a téglagyárból a jómódú asszonyokat. A Péterffy utcai kaszárnyába vitték őket és ott embertelen kínzásokkal igyekeztek vallomásra bírni őket, hogy elárulják, hol van elrejtett pénzük. Aztán visszahozták félig agyonverten, véres ábrázattal, összetört és dagadt tagokkal a szerencsétlen áldozatokat. A halálos félelem sötét felhője borította be az egész szörnyű tábort, ahol a szerencsétlen zsidóknak napról napra és óráról órára újabb megalázásokat kellett elszenvedniök. A keresztény világ nyegle ifjoncai a kerítésen kívülről fényképezték a tábor megkínzott lakóit. Különösen egy, mintegy tizenhat éves német egyenruhás suhanc garázdálkodott a téglagyár területén. Ahol megjelent, mindenkinek vigyázz állásba kellett merevednie, bármivel is foglalkozott éppen és a férfiaknak még a kalapot is le kellett venni. Ha csak kevés időt is késlekedett valaki a durván követelt tisztelet-adásban, már csattogott a hátán az ostor. A náci faji felsőbbség érzéséből fakadt ez a durva pimaszság. Mikor Kardos Pál, dr. Kardos László tanár fia, meglátta, hogy milyen durván bántalmaz ez a fiatal legény egy idős asszonyt, nem tudott uralkodni dühén és felemelt kézzel nekirontott. A kancsukás sváb suhanc el is iszkolt.

Sokan jutottak arra a következtetésre, hogy e teljes kiszolgáltatottság után nincs értelme az életnek. Sokan nyelték le az előre elkészített mérget. A tábor brutális urai a tábor szélére fektették ki ezeket a haláltusában vonagló szerencsétlen embereket, akiknek orvosi segítséget nyújtani tilos volt.

Mégis, a téglagyári telepen sínylődő tömeg nagyobb része, annak

A gettó le volt zárva; a visszaküldött posta

הגטו נסגר, דברי דואר הוחזר לשולחו

Figyelmeztettek mindenkit, hogy csak kis kézicsomagot vegyen magához. Minden értékét át kell adni a hatóságoknak. Mikor a megrémült emberek kis batyuikkal kiálltak az udvarra, a rendőrség embere végigkutatta a kézicsomagokat és még a személyi iratokat, bizonyítványokat is elvette és nagy halomba dobta az udvarra. Az asszonyok újjáról a karikagyűrűt is lehuzták. Az embereket szekerekre pakolták és a város déli részén lévő Serly-téglagyárba vitték őket. A szomorú menetet lovasrendőrök őrizték. A téglagyárban már pár nappal ezelőtt behurcolták Hajdu megye zsidóinak nagy részét, a böszörményi, nánási, dorogi és balmazújvárosi gettókból. Endre László zsidóügyi miniszter így jelentette az eseményt a minisztertanácsban: *„Jelenleg folyamatban van a szegedi V-ik és a debreceni VI-ik hadtestek területén gettózott zsidóság táborban való tömörítése, illetve elszállítása."* Soha cinikusabb, embertelenebb jelentés nem hallatszott a magyar minisztertanácson, mint Endre Lászlónak ez a rövid beszámolója, melyben ezer- és ezer ártatlan férfinak, nőnek, gyermekeknek, fiatal szép leányoknak, csecsemőknek a halálba vitelét bejelentette.

Igy ír a téglagyárba érkezett Mayer Lajos debreceni lakos: *„A téglagyár területére való megérkezés pokoli volt. Csendőr-gyűrű vette körül a szekereket és éktelen szitkozódás közben ráncigálták le az embereket, ha*

készletek és tartalékok teljesen kiapadóban vannak, különösen a gettó harmadának kiürítésével és az ott lakók mindennemű készleteinek elkobzásával..." „*Kényszermunka szolgáltatásunk napról-napra gyarapszik. Az igénybevett nőkön kivül 13–14 éves gyermekeket, 70 éven felüli férfiakat vagyunk kénytelenek munkábaállitani, hogy a tőlünk követelt munkáslétszámnak megfelelhessünk.*" E sorok is mutatják, hogy a gettóból teljesen hiányzott a munkaképes férfiak rétege.

Közben a magyar kormány rendeletet bocsájtott ki, melyben a zsidók élelmezési fejadagjait lecsökkenti. Havi cukorfejadag 30 dkg., hús heti 10 dkg., rizset és vajat egyáltalán nem kaphatnak. A debreceni gettó tanácsirodájában hozzáláttak az új élelmiszerjegyek kiállításához. A munkát már be sem fejezték, miután a gettó kiürítését megelőző éjszakán fogtak csak hozzá.

A debreceni keresztény társadalomból kevesen jöttek a gettóba zártak segítségére. Ha kitudódott valakiről, hogy segíteni akart, nyomást gyakoroltak rá. „Gyászmagyaroknak" nevezték őket és internálással is fenyegették.

Egyre gyakoribb lett a politikai rendőrség bejárása a gettóba. Figyelmeztették a zsidókat az értékek, ékszerek beszolgáltatására. Fenyegetően el-el vittek néhány órás „beszélgetésre" egy-egy vagyonosnak tudott embert, hogy ijesztgetéssel kifosszák.

Június 7-én hírül vitték Budapestre, hogy a debreceni gettó teljesen körül van zárva, a helybeli rendőrség őrzi. Senki nem mehet ki. Tilos mindennemű érintkezés a külvilággal. Még a munkaszolgálatra behívottakat sem engedték bevonulni egységeikhez. Június 10-én a postaszolgálat is megszakadt a gettó és a világ között. Június 12-én az F. 891 sz. tábori postáról a gettóba küldött lap visszajött a munkaszolgálatoshoz „*Szabályellenes — Vissza*" pecséttel volt ellátva. Egy-két levél eljut még a külvilágba a gettólakos kézirásával a városban lakó valamelyik keresztény barát nevén. A mukásszázadok elteltek aggodalommal a debreceni gettóban volt családtagjaik sorsa miatt. Június 20-án a gettólakók több gyanus jelet láttak, amiből arra lehetett következtetni, hogy talán el akarják vinni a lakosokat a gettóból. Itt-ott a külvilágból is jöttek figyelmeztetések, sőt ajánlatok is szökés elősegítésére, de a gettó egészében, s a vezetőség sem tulajdonított komolyságot e jelenségeknek. Az egyéneknek nem volt lelkiereje a veszedelmekkel való szökést vállalni s a hatóságok úgy manővereztek — mint előbb láttuk az élelmiszerjegyek kiállításának elrendelésével is — hogy a gettóban az állandóság érzését keltsék.

Június 21-én hajnalban csendőrök, rendőrök verték fel álmaikból a gettó lakóit. Házról-házra jártak és utasítást adtak gyors készülődésre.

vart, a királyi tábla épületét, a többi középületeket. Angol-amerikai repülőgépek voltak. Az erősebb idegzetű gettólakók reménységet merítettek a szövetséges hatalmak gépeinek megjelenéséből. A náci hatóságok tudták ezt. Tudhatták, hogy a meggyötört debreceni zsidóság nem a németek győzelméért imádkozik. A sajtó és a közvélemény a zsidókat vádolta a harctéri vereségekért, a szövetségesek légitámadásaiért. Vádolták őket, hogy fényjelekkel irányítják az angol bombázókat. A légitámadástól súlyosan érintett debreceni lakosok fokozott gyűlöletet tanusítottak a gettóba zárt zsidókkal szemben,

A bombázás után a rendőrség azonnal összeszedte a gettóban fellelhető férfiakat, akik nagy részben fogyatékos erőben voltak. Szakaszokba szervezték őket és rendőri kisérettel romtakarításra vitték a pályaudvar területére. A munkára vezényelt gettólakók megrettenve látták a pusztulást, de legjobban megrémültek az ott rájuk váró német és magyar katonák magatartásától. Átkozódva vádolták őket, hogy e pusztulás az ő művük, a bombázást ők okozták. Az állomás területén egy személykocsi telitalálatot kapott, s mintegy 50 német katona lelte benne halálát. Ahányszor a zsidók csákánya holttestre akadt, a szidalmak egyre nőttek. A hullákat szekerekre rakták és azokat a zsidóknak kellett a temetőbe vinni. Utjuk közben rugdalták, leköpdösték őket. Összetörten és megrémülve tértek vissza a romtakarításból a gettó idős férfiai. Már tudták, hogy szabad prédái a náci-magyar zsidógyűlölet vad ösztöneinek. Még is a debreceni gettó lakossága megalkudott helyzetével, főleg azoknak a szörnyű híreknek a hallatára, amelyek az ország keleti megyéiben lakó zsidók elhurcolásáról jutottak el hozzájuk. Remélni akarták, hogy nem ez lesz a debreceniek sorsa, hogy mint régi magyar zsidó közösség, különb elbánásban fognak részesülni. Ezt olvashatjuk abból a június 4-én kelt levélből, melyet a debreceni gettóból írtak a Budapesti Zsidó Tanácshoz. (A levelet Lévai Jenő kivonatosan közölte Zsidó sors Magyaroszágon c. könyvében) „. . .*felhívjuk b. figyelmét, hogy érdekünkben sziveskedjék mindent megtenni a célból, hogy itthon dolgozhassunk és gondoskodhassunk a szűk keretek közé szorított életlehetőségünkről. Remélem és elvárom további hathatós támogatásukat nem csak anyagiakban, hanem olyan irányban is történjék megfelelő intervenció, hogy ittmaradhassunk és itt fejthessük ki a családunkkal és a közületekkel szembeni munkát . . .*"

Érezték tehát a debreceniek, hogy a gettó nyomorusága is sokkal jobb, mint hogy elhurcolják őket ismeretlen helyre. E remények főleg a magyar zsidóságba belenevelt naivitásból fakadtak.

A helyzet a gettóban még tovább romlott: „*az ellátás semmivel sem javult, viszont napról-napra nehezebb problémák előtt állunk, miután a*

roska és a Csengeri testvérek vezették. A gettó területén a frontharcosok köréből rendőrséget alakítottak s elvként megállapították, hogy ebben egykori altisztek működjenek. A gettó rendőrség parancsnoka Lusztbaum Béla volt százados lett, helyettese Csengeri Géza. E rendőrség feladata volt a belső rend fenntartása mellett azoknak az egyéneknek az előállítása, akiket az államrendőrség keresett. A zsidó rendőrség tagjainak joga volt a két gettó között közlekedni, amíg a kis gettó fennállt. Lakás-bejelentőhivatalt is kellett szerveznie a Tanácsnak, hiszen a gettó lakosoknak új címeik voltak. A gettó területén álló zsidó iskola-épületeket a németek kiürítették és így a tantermeket is lakásként használták a gettólakók. A tornatermet alakították át élelmiszer-raktárrá. A gettóba való beköltözés első napjaiban Debrecen zsidósága a berendezkedéssel volt elfoglalva. Gondolkodásukat megbénítva, gépiesen tevékenykedtek, mintha ez volna a legfontosabb feladatuk. Legtöbben el akarták hitetni magukkal, hogy ily körülmények között megvárhatják a háború végét. A hatóságok és a németek gondoskodtak róla, hogy félelmüket ne altathassák el. Mikor dr. Szabó Gyula rendőrkapitány közölte a kis gettó népével, hogy kiköltözésükre két órát kapnak, s aztán kezében az órával mérte a múló perceket, rémült kapkodás kezdődött s a kis gettóból átözönlő új lakók teljesen felborították az úgy-ahogy elrendezett lakóhelyet a nagy gettóban is.

A gettó társadalmát főleg az jellemezte, hogy túlnyomó többségük nő és gyermek volt. A fiatalabb s a középkorú férfiak túlnyomó többsége már munkaszolgálatban volt az országban, vagy attól messze. A fiatalabb évjáratok Ukrajna mezőin már tömegeikben el is pusztultak. Anyák, feleségek, özvegyek, gyermekek és árvák, s néhány idősebb férfi alkották a gettó népét, majd a deportáltak zömét. Erre a tényre még visszatérünk.

Debrecen zsidó lakói közül néhányan kivül maradtak a gettón. Ezek a rendkivüli vitézségi érmekkel rendelkeztek az első világháborúból, mint Vizsolyi Zoltán, a Schell vállalat helyi igazgatója, dr. Takács József ügyvéd és Mannheim Mór, a zsidó polgári iskola tanára. Az aranyérmes olimpiai bajnok, Kárpáti Károly is kivételezett volt. -Vizsolyi Zoltán, dr. Kovács Gábor rendőrfogalmazó engedélyével ki-be járt a gettóba, részt vett a gettókormányzat munkájában, különösen az élelmezés javításán fáradozott.

Voltak olyan bátorlelkűek, s talán jól informáltak is a lengyel menekültek által, akik az illegalítást választották, ezek közt volt dr. Dickmann Sándor és felesége, dr. Braun Irén orvosházaspár. Földalatti rejtekhelyükön sikerült bevárniuk a felszabadulást,

A debreceni gettó életében gyors romlás állt be június elején. Június 2-án hirtelen alacsonyan repülő, ezüstszínű repülők jelentek meg Debrecen felett és csakhamar irtózatos mennydörgéssel bombázni kezdték a pályaud-

sem fejlődött ki gettó-élet az idő szédületes rövidsége miatt. Eichmann és pribékjei gyorsan akarták a magyar zsidóságot likvidálni. A debreceni gettó csak öt hétig állott fenn, lakói elhurcolásáig.

A gettóba vonulással a zsidóság minden ingósága, vagyontárgya a lakosok prédája lett. Felszabadított ragadozó ösztöneikkel estek a keresztény szomszédok a zsidók javaira. A fasiszta kormányzat igyekezett a közönség örjöngő, rabló tevékenységének törvényesebb látszatot adni, és a magyar pénzügyminisztérium 157880 sz., *„Zsidó vagyonok letéti számla, Budapest”* elnevezésű postatakarék-csekkszámlát nyitott és felszólította a zsidó értékek birtokába jutott keresztényeket, hogy az ellenéréket e számlára befizessék. Ez megtörtént kiigényelt bútorok, vagy más tárgyak birtokbavételénél, de a mérhetetlen sok kisebb dísztárgy, ékszer, könyv, kép, fényképezőgép, ágy-asztalnemű, ruha, minden ellenérték nélkül, rablás útján került új gazdáikhoz, beleértve azokat a holmikat is, amelyeket a zsidók a gettóba költözésük előtt földbe ásva reméltek elrejteni. A zsidók elhurcolása után Debrecen lakosai ástak-vájtak az elhagyott zsidó otthonokban. Ha adott is át a lakásából a gettóba költöző zsidó jegyzéket hátrahagyott ingóságairól, a holmiknak a raktárba való szállítása közben azok nagy része eltűnt. Az összeszedett zsidó vagyontárgyak jelentős részét a magyar náci hatóságok Németországba szállították azzal a felírással: *„Magyarország ajándéka a német kibombázottaknak.”*

A gettóba való költözés gyakorlatilag is a szenvedések útja volt. Alig lehetett kocsit, targoncát kapni a személyes holmik elszállítására és a fuvarosok magas árakat követeltek a helyzetet kihasználva. De milyen megrendítő lelki élmény volt a zsidó családnak feldúltan otthagyni a szeretett otthont, a helyet, amelyben emberi életet éltek és amelyet hosszú éveken át élveztek, szépítettek, mint szorgalmuk, takarékosságuk gyümölcsét. Ki tudhatta, hogy visszatér-e, hogy fel tudja-e még építeni szétdúlt otthonát. Senki sem mert előre gondolni. Ha tudták is, hogy el vannak veszve, még magukban sem akarták azt tudatossá tenni.

A lakásokat a gettó területén felosztották, minden szobába egy, vagy több család szorongott és sokan főztek a közös konyhán. Kezdetben még lehető volt postát küldeni és kapni. A kórház a József herceg út 36. sz. alatti házban és a gyógyszertár is megkezdte működését. A kormányzatot a tanács gyakorolta. Az egészségügyet dr. Fejes Friedmann Dezső vezette más orvosokkal együtt. Helyettese volt az odaadással működő dr. Gyenes Dénes. A pénzügyeket s főleg a németek zsarolásának kielégítésére rendezett gyűjtéseket Vizsolyi Zoltán, Horovitz Ernő és Gábor Dezső bonyolították le. A tanács vállalta a Hajdúszentgyörgyön internált mintegy 300 személy gondozását. Az e célra alakult bizottságot Lénárt Pi-

utasításra, azzal magyarázta a gettó felállításának parancsoló szükségét, hogy *„a zsidók elkülönítésével megakadályozzák az esetleges további destrukciót, izgatást és ellenséges hírszerzést"*, miután az ország lassan hadműveleti területté válik.

A debreceni gettó területét 1944 május 9-én jelölték ki a város nyugati részén. A polgármester 21838 sz. rendelete szerint, május 15-ig kötelesek a zsidók oda beköltözni. A polgármester, dr. Kölcsey Sándor, tiltakozott a gettó felállítása ellen, s ezért őt a főispán állásáról való lemondásra kényszerítette. Ugyanily módon mondott le dr. Zöld József ügyész is. A gettó kijelölt területe két zárt, összefüggés nélküli telektömbből állott. A délebbre eső tömböt nagy gettónak hívták, a másikat, amely a Hatvan utcától északra terjedt, kis gettónak nevezte a köznyelv.

A nagy gettó határai a Hatvan utca páros oldala a 6. sz. háztól a Pásti utcáig. Kimaradtak a 22, 24, 26-os telkek. A határvonal folytatódott a Szepességi utcáig, az 52, 54, 56, 58, 60-as telkek kivételével. A Dél felőli bezáró határ a Széchenyi utca vonala volt. Ebbe a nagy gettóba estek a Simonffy és József kir. herceg utcák.

A kis gettó határai voltak a Hatvan utca északi, páratlan házsora, a 29-es házszámtól a Csap utca sarkáig. E kisebb tömbbe estek a Csokonai, Zsák, Zúgó és Csók utcák.

A hatósági rendelkezés értelmében, a gettókon kívül eső utcákra és a keresztény házakra néző ablakokat be kellett ragasztani fehér papírral, kivéve a szellőztetést szolgáló felsőbb ablakszemeket. A gettó határvonalán, a be nem épített helyeken, a városi hatóság 2.70 m magas deszka-kerítést állított fel és ezáltal a zsidók elkülönítését fizikailag is befejezte. Az utcák felé egy-két helyen kapubejáratot létesítettek — őrizet alatt. A gettó 9000 lélek elhelyezésére szolgált. A beköltözésre kényszerített zsidók fekvőhelyet és két hétre való élelmet vihettek be a gettóba. A gettóba bevihető pénzösszeg nem haladhatta meg a 3000 pengőt. A zsidókat kötelezték, hogy kórházat és szülőotthont állítsanak fel és szervezzék meg az orvosok és ápolók szolgálatát. Négy négyzetméter területet számítottak minden személyre a gettó kijelölésekor, de amikor rövid idő múlva felszámolták a kis gettót és lakóit hirtelen áttelepítették az amúgy is szűkre szabott „nagy gettóba", a helyzet és a zsúfoltság türhetetlenné vált. A magyarországi zsidó gettókat a németek a keleteurópai gettók mintájára működtették. Kezdetben a délelőtt néhány órájában szabad volt kimenni a gettóból vásárlásra, majd bezárták a gettót és csak a Gestapo által kiállított igazolvánnyal járhattak ki azok, akik hadi, vagy más fontos üzembe — pl. a németeknek dolgozó varrodába — voltak beosztva. A gettó körül a debreceni rendőrség őrködött. A debreceni és a többi magyarországi gettóban

melegét táborlakó társainál. A felszabadulás után dr. Weisz Miksa néhány éven át (1945–1957-ig) a debreceniek főrabbija lett.

Hálásan emlékeznek meg a tábor életben maradt tagjai a zsidó táborparancsnokról, dr. Neumann-Nádasi Györgyről, aki a tábor felosztásáig kifogástalan tapintatossággal látta el nehéz és háládatlan feladatát. (Dr. Nádas jelenleg haifai ügyvéd.) A táborban internáltak osztályrészéül súlyos izgalom és rémület jutott, amikor a magyar hatóságok hét lengyel-zsidó fiút elfogtak és őket a szentgyörgyi táborba vitték. Háromnak sikerült a munkahelyről megszöknie, hármat visszahoztak a táborba, egyet halálra sebeztek. A lengyel-zsidó fiúknak nem volt kétségük a németek szándékai felől és ezért próbáltak menekülni. A tábor lakói féltek, hogy az esetnek súlyos következményei lesznek, de a tábor zsidó vezetőségének sikerült ezeket elhárítania.

Mikor már lassan-lassan hozzászoktak a debreceni zsidók a szentgyörgypusztai internáláshoz, újabb események rázták fel a hitközségek tagjait és figyelmeztették, hogy nincs mit remélni. Április 16-án megjelent a rendelet a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről. Ennek megfelelően, Debrecenben ápr. 30-ig 2138 bejelentés történt. A bejelentés anyagának feldolgozására 15 keresztény tanárt rendeltek ki két heti időszakra. A zár alá vett zsidó tulajdonok száma 817 volt. Ékszereket, érmeket a banknál vagy kijelölt ékszerésznél kellett letétbe helyezni. Ápr. 21-én Debrecen és Hajdú-megye területén bezárták a zsidó üzleteket. A hatóság szigorúan figyelmeztette a tulajdonosokat *„nehogy kilopják onnan áruikat, vagy azok egy részét.”* A könyvégetés is megkezdődött Debrecenben. Ápr. 30-án Kolozsvári Borcsa Mihály, aki húsz évig öntötte a zsidógyűlölet mérgét a *Hajdúföld* és utóda, a *Debreceni Ujság* hasábjain, ezúttal, mint a náci Magyarország sajtófőnöke, dobálta tűzbe Debrecen központjában a zsidó tudósok és költők, a baloldali gondolkodók műveit,

A zsidókat szorongató, egyre-másra megjelent rendeleteken elmélkedve, a *Debreceni Ujság* megállapította: *„A Sztójay-kormány által napról napra életbe léptetett rendelkezések a zsidóság szellemi, pénzügyi és gazdasági kártékony tevékenységének felszámolására azt mutatják, hogy alaposan kidolgozott tervek szerint, most már a legnagyobb ütemben megoldást nyer az ország legégetőbb sorskérdése.”* A szövetséges haderők csapást csapásra mértek Németország és csatlósainak seregeire, az orosz hadsereg a Kárpátok előterébe jutott már, mikor ez a korlátolt felfogású, zsidófaló újságíró a zsidóság likvidálásában látta a magyarság legégetőbb sorskérdését.

1944 ápr. 28-án jelent meg a gettó felállítására és a zsidóknak a gettóba való költözésére irányuló rendelet. A *Debreceni Ujság,* nyilván felső

a menetelő SS katonák dobbanó léptei kevertek disszonáns hangokat, a keserű valóságra figyelmeztetvén. Sietve fejezik be az elgyötört debreceni zsidók a szédert és mikor álomra hajtják a fejüket, még nem tudják, hogy sokan közülük milyen vérfagyasztó ijedséggel fognak felvirradni. Durva ajtózörgetés verte fel pészách első napjának hajnalán a debreceni zsidó közösség prominenseit. Az ajtó előtt fegyveres német katona követelte a belépést. A lakásban céduláról olvasta fel a családfő nevét s a jelentkezőt öltözöködésre szólította fel és *„schnell, schnell, rasch, los"* kifejezésekkel nógatta ki a lakásból a halálra rémült férfit. Alig maradt ideje a családfőnek, hogy szeretteitől könnyes búcsút vegyen. A hajnali órákban összegyűjtött zsidókat a kereskedelmi iskola pincéjébe vitték. Az összegyűltek megrendülve látták maguk között a község koros tagjait, dr. Kardos Albertet, Gál Samut, dr. Schwartz Arturt és Schwartz Vilmost. Az ünnepi imára érkező hívek reggel értesültek a templomban a hitközség tagjainak a letartóztatásáról. Az éjjeli embervadászatot a németek még pár napig folytatták. A két hitközség társadalmában óriási feszültség lett úrrá. Senki sem tudta, kire kerül a sor másnap. A félelem és a rémület ülte meg állandóan a lelkeket. Pár nap múltán megtudta a Zsidó Tanács, hogy az elfogottakat a Józsa község alatti volt Hartstein-birtokon, Hajdúszentgyörgy pusztán, szöges drótkerítéssel körülvett pajtákban internálták. Mindjárt megindult az akció s ebben még keresztények is részt vettek, hogy dr. Kardos Albertet magas korára és tiszteletreméltó múltjára való tekintettel, a táborból kiszabadítsák. Ez meg is történt s pár nap múlva Kardos Albert, két másik öreg sorstársával, hazatért családjához. Csakhamar megtudták a debreceniek, hogy a németek az elhurcoltakat túszoknak tekintik. Ők voltak az elsők, akik a németek kezére kerültek. Helyzetük azonban nem volt rosszabb a gettóban szoronogó tömegek helyzeténél. Voltak közöttük olyanok is, akik később kiszabadultak és Budapesten vészelték át a még pár hónapos náci uralmat. A túsz-szedés a németek részéről inkább a közönség megfélemlítésének az eszköze volt. A szentgyörgyi pusztán lévő túsztábor egyre népesedett. Ide hozták a vidéki községekben összeszedett zsidó vezető egyéniségeket. Igy túszok kerültek ide Derecskéről, Berettyóújfaluról, Békésgyuláról, Orosházáról, Szarvasról, Szolnokról, Nagyszalontáról.

A debreceni zsidó községek vezetői engedélyt kaptak, hogy a szentgyörgypusztai tábor lakóit élelmezzék. Csengeri Miklós és fiatal unokaöccse, Csengeri Ferenc, vitték az élelmet és az üzeneteket a városban maradt családtagoktól. A táborban két konyhát állítottak fel, közülük az egyik ortodox kóser volt. A kétségbeesett foglyok vigasztalója a táborban dr. Weisz Miksa, a fiatal orosházi rabbi volt. Különösen a szépen rendezett péntek esti istentiszteletekkel varázsolta a szívekbe az ünnep és az otthon

pokban, kész sárga csillagokat lehetett látni a keresztény boltosok kirakataiban, akik még ebből is hasznot reméltek. A túlbuzgósággal készített áru a nyakukon maradt, a zsidók inkább a házilag készített jelt varrták fel április első napjaiban. A *Debreceni Ujság* április 2-i számában vezércikket írt a láthatatlan gettóról. A cikkíró a debreceni zsidók százéves múltját analizálta. Adtait részben Szűcs Istvánnak már idézett munkájából vette és keményen meg is rótta Szűcs Istvánt, mert az a liberális szellemnek megfelelően, elismerést is adott a zsidóknak. A cikkíró gunyorosan jegyezte meg: így néz ki a legmagyarabb város! Április 5-én kellett a sárga csillagot felölteni. A *Debreceni Ujság* boldogan számolt be az eseményről: *„Visszavonultak a zsidók ezekben a napokban házaikba, az utcára csak azok mentek, akiket feltétlenül halaszthatatlan ügyeik szólítottak oda. Debrecen város közönsége nagy érdeklődéssel tekint a szokatlan premier elébe. Tegnap még sokan találgatták, vajon hányan tűnnek fel ma sárga hatósági csillaggal.”*

Boczán Teréz „Vergődéseim” c. naplójában ezeket írta e napokról: *„Megyünk haza, az ismerősök elfordulnak, némely suhanc röhög — bírjuk.”* Más valaki a gettóból: *„A csillagot nem bánom, hát aki eddig is sárga karszalagot viselt, vagy csak szakállt és pájeszt? Nem számít!”* A szenvedések sötétjében felcsillan a zsidó humor is. A sárga csillagot egyesek *„Sztójay érdemrendnek”* nevezik.

A Gestapo elrendelte, hogy a Zsidó Tanács sajtóbizottságot állítson fel a célból, hogy minden egyes, a magyar sajtóban megjelenő, zsidókra vonatkozó cikket, vagy hírt németre fordítsanak. A fordító bizottság felelős vezetését Sebők Emánuelra, a gimnázium matematika tanárára hárították.

Április 2-a és 5-e között jelentek meg a járművek és a telefonok elkobzásáról szóló rendeletek. Több, mint 300 zsidó telefont kapcsoltak ki Debrecenben, aminek ebben a rémülettel terhes korban nagy hiányát látták az egymásban erőt és biztatást kereső zsidók.

Ápr. 4-én tartott közgyűlést az Ügyvédi Kamara. Ezen dr. Nagy Béla ismertette a kormány vonatkozó rendeletét, mely szerint zsidó nem tölthet be ügyvédi hivatást. A rendelet részletes ismertetése után, a megelégedés hangján mondta: *„Évtizedes munka eredményeként következett be a nem magyar fajú ügyvédeknek a Kamarából való kizárása, ami a magyar ügyvédi kar teljes megelégedésével találkozik.”* 97 zsidó ügyvédet, köztük az ügyvédi kar díszeit zárta ki a debreceni Ügyvédi Kamara és tiltotta el őket az ügyvédi működéstől.

Félelem és csüggedés közben készülődött a debreceni zsidóság a szabadság ünnepére, pészáchra. A könnyekbe fúló ünnepi énekek hangjába

Egyidejűleg megkezdődtek a németek zsarolási manőverei a hitközségi székház tanácstermében működő Zsidó Tanácsnál. Naponta és egyre növekvő számban követeltek ágyakat, szőnyegeket, dísztárgyakat. *„Csak napok kérdése"* olvassuk egy egykorú zsidó levélben *„és beáll a teljes letörés."* Megindult a lakások lefoglalása. Néhány óra alatt el kellett hagyni azokat a lakásokat, s velük az éveken át gyűjtött vagyont, holmit, családi emléket. Március 30-án, az ú.n. hitközségi bérházban, ahol szép és tágas lakások voltak, egyszerre öt lakást kellett elhagyni zsidó lakóinak. A debreceni zsidónak nem volt kétsége afelől, hogy teljesen ki van szolgáltatva a németek kénye-kedvére.

Március végén a szétugrasztott törvényes magyar kormány helyére a németek csatlós-kormányt ültettek a fasiszta Sztójay Döme elnöksége alatt. Március 29-én tartotta ez a német lelkű, fasiszta magyar kormány első ülését és ezen elkészítették a zsidókérdés megoldását célzó rendelet tervezetét. E rendeleteket a kormányzónak be sem mutatták, azzal az indokolással, hogy *„Horthy Miklós kormányzó úr őfőméltósága szabad kezet engedett a kormánynak és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni."* A közigazgatások is új kormányzatot kaptak. Debrecen főispánja a hírhedt antiszemita ref. gimnáziumi igazgató, dr. Bessenyei Lajos lett.

Március végén megkezdődött a zsidó iskolák likvidálása is és ezzel a zsidó iskolások tragédiája. A megszállás első napjaitól szünet nélkül csengtek a telefonok a két zsidó internátusban, a Kardos és az Irsai internátusokban, ahol vagy száz vidéki fiú volt elhelyezve. A szülők kétségbeesetten kérték haza gyermekeiket. A zsidó iskolák igazgatói a tanévet március végével befejezték, annyival is inkább, mert a német hatóságok az iskolaépületeket is lefoglalták. Március 31-én a gimnáziumi osztályozó konferencia kb. 400 tanuló felett határozott. Az iskola igazgatósága mindent megtett, hogy a VIII. osztály számára érettségi vizsgálatokat tarthasson és ezeket a tanügyi hatóságok engedélyével meg is rendezték. Az érettségi vizsgák elnöke dr. Szondi György volt. A leány polgári iskolában egy-két nappal tovább tartott a tanítás. A németek lefoglalták az internátusi épületeket is. Óriási izgalmak között történt a gyermekek hazaindítása csak azért, hogy aztán együtt viseljék a mártíromságot családjaikkal. Volt olyan is, akinek nem volt már hova hazatérnie, Kőrösmező nem felelt már a telefonon. Rosenfeld Kubi, a kitűnő kis diák, így került egy osztálytársa családjához s meg is menekült ezáltal, egyedül a családjából.

Március 31-én jelent meg a kormányrendelet a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában. Ebben minden zsidót arra köteleztek, hogy 10×10 cm-es sárga csillagot viseljen, amelyet varrással, el nem távolítható módon kellett a ruhára erősíteni. Debrecenben, a rendelet megjelenés utáni na-

XIII.

A VÉSZKORSZAK. A GETTÓ ÉS A DEPORTÁLÁS

1944

Kállay Miklós magyar kormányának tehetségtelen hintapolitikája megbukott. A németek megtudták Magyarországnak a háborúból való kiugrásra irányuló terveit és ezt megelőzendő, 1944 március 19-én Magyarországot, mint ellenséges területet, nagy katonai erővel megszállták. A magyar zsidóság reményei, hogy a háború végét megérheti, ismét semmibe vesztek. 1944 március végén megkezdődtek a magyar zsidóság elpusztítására való előkészületek.

Debrecen német megszállása március 20-án történt, amikor német repülőgépek szálltak le a város repülőterére, majd német katonákkal tömött autóoszlop haladt a város központjába. Az első katonai egységek műszaki alakulatok voltak. A Verbőczy utcán lévő Iparkamara épületében telefon-távíró központot rendeztek be és innen huzalokat fektettek le a város utcáin. Az SS alakulat csoportjai behatoltak a városi, megyei és állami hivatalokba és a hivatalok tisztviselőinek nagyrészét leváltották a németekhez hű emberekkel. A Gestapo emberei megjelentek a zsidó hitközségek hivatalaiban, azonnali hatállyal megszüntették a hitközség autonomiáját és parancsot adtak Zsidó Tanács felállítására.

A német hatóságok a Zsidó Tanács megszervezésekor Debrecenben is elmondták hazug refrénjeiket: *„Egyetlen zsidónak sem esik bántódása csak azért, mert zsidó. Senkit sem büntetünk meg, kivéve azokat, akik különösen kiemelkedő politikai szerepet játszottak."*

A debreceni zsidóknak azonban nem volt semmi okuk az önámításra. A fajvédő, antiszemita sajtó mosdatlan szájú, zsidógyűlölettől fűtött cikkeket publikált naponta. Március 25-én a *Debreceni Ujság „a zsidóság bomlasztó és kártékony aknamunkájáról"* cikkezett. A lap szerint a zsidóság a háború előidézője, a válságok és a népek kivándorlásának okozója. A zsidók nagy hatást gyakorolnak az ú.n. haladókra, mint a hazafias népfront és ezt a hatást a lap zs(idó) vitaminnak nevezi, amely kábulatba ejt.

Komoly fővel tárgyalt a bizottság minden kérést. Horovitz Andor titkár tartott terepszemlét a folyamodók otthonában és jelentése alapján hoztak határozatot a segély ügyében. Waldmann Albert és Schwartz Sándor voltak a bizottság buzgó tagjai s jó példával jártak elöl azzal, hogy komoly összegeket bocsájtottak a bizottság rendelkezésére, a rászorulók megsegítésére.

1941/42-ben az OMZSA, az országos zsidó segítő szervezet elnöki tanácsában az ortodox hitközség részéről Blasz Ede, Bernfeld Ernő és Waldmann Albert foglaltak helyet.

A helyzet egyre rosszabbodott. 1941-ben Magyarország is belépett a háborúba és ez maga után vonta a zsidók helyzetének olyan méretű romlását, melyet a zsidó leleményesség sem tudott enyhíteni. 1942 nyarán megindult a munkaszolgálatosok Ukrajnába hurcolása. A két hitközség tagjai együtt szenvedtek, együtt pusztultak. 1942 őszén és telén egyre jöttek a rémítő hírek és gyászba borították a hitközséget. Az ukrajnai áldozatok között volt Strasser Nátán, a főrabbi fia is.

A rossz gazdasági helyzet miatt, a nélkülözések enyhítésére kóser konyhát állítottak fel, hogy ott az átutazó munkaszolgálatosokat meleg étellel lássák el. A konyha fenntartására társadalmi bizottság létesült és ebben főleg Bernfeld Sámuelné, Weisz Emilné és Klein Árminné működtek.

A súlyos csapások nem törték meg a debreceni vallásos zsidóságot, az ortodox hitközség tagjait. A szervező kar nem lankadt el, a jótékonyság forrásai nem apadtak el. A hitközség utolsó elnöke lett Bernfeld Ernő, Bernfeld Sámuel volt elnök fia. Rövid idő alatt, melyben tisztsége tartott, nagy elnököt, kiváló embert tanult meg tisztelni benne a debreceni ortodox hitközség és az egész debreceni zsidóság. Tehetséggel, bátorsággal, zsidó lelkesedéssel vezette az ügyeket. Racionalizálta a hitközségi ügyvitelt. Sok hasznos és gyakorlati intézkedést vezetett be. Egyik legszebb műve: a talmud tórai tanítás ingyenessé tétele volt, mely kétszáz gyermek javát szolgálta.

Az egész debreceni ortodox zsidóság a negyvenes évek elejétől kezdve az egyre romló politikai és társadalmi helyzetben, fáradhatatlan és fokozott lelkes munkával teljesítette a legszebb vallási és emberi parancsot: a rászorulók segítését, az elesettek gyámolítását szinte az utolsó órákig, amikor a rémes végzet beteljesedett rajtuk 1944 nyarán, a testvér status-quo hitközség ezreivel együtt... *„Kik életükben egymást becsülték, holtukban sem váltak el egymástól..."*

Bernfeld Ernő, a korszak utolsó nagy elnöke

ארנו ברנפלד, ראש הקהילה המכובד, האחרון לפני השואה

Még 1932-ben alapítottak zsidó óvodát is, Schreiber Mórné és dr. Lengyel Zoltánné buzgó agitációjával. Ennek fenntartási költségeit nagyobb részben Braun Mór fedezte. Az óvoda Braun Mórné, született Bernfeld Szerén nevét viselte. Kálmán Magda óvónő vezette. Magyar és héber dalokat tanultak itt a kisgyermekek. Az elemi iskolában 1933-tól működött „tej-akció", amely a rászorult gyermekeknek a tízórai szünetben negyed liter tejet osztott. Bernfeld Ernőné, Ullmann Andorné, Mayer Lajosné, Rosenbaum Aladárné, Weinberger Farkasné és Grünfeld Zoltánné bugólkodtak ebben az ügyben.

Az 1939. évben meghozott második zsidótörvénnyel komoly romlás állt be a zsidó munkavállalók helyzetében, s a kereskedőkében is. A nagykereskedő cégek is, mint a Bernfeldéké és az Ullmanoké, kényszerültek a zsidó dolgozók számát csökkenteni. Ahogy lehetett, igyekeztek a tiltó rendelkezéseket kijátszani, de a nehézségek nagyok voltak. A zsidóellenes törvények aljasságát jellemzi a rendelkezés, amely a piroscsákós hordárok közül is kiűzte a zsidókat. Ring bácsi, a hordár, mindennap megjelent az ortodox templomban és a tóraszekrény előtt állva, katonásan tisztelegve kérte a jó Istentől a napi párnászát. Mindenki elszomorodott, amikor Ring bácsi elvesztette a jogát, hogy a nehéz munkát végző hordárok piros csákóját viselje.

Az 1939-es év háborús gyászt is hozott. Fränkel Nándor, Fränkel Chájim Efrájim fia, elesett a Kárpátokban folyó harcokban. Magyar katona volt abban a hadseregben, mely fegyverrel hódította meg Kárpátalját az összeomló Csehszlovákiától. A jogaiktól megfosztott zsidó szülők fiának hősi katona halála jellemezte a rendszer fonákságát, embertelen álnokságát.

1940-ben megindult a munkaszolgálat, először még az ország belsejében. A hitközség erélyes szociális munkához látott a gazdasági nehézségek enyhítésére. Vasárnaponként üléseztek a bizottság tagjai és pénzsegéllyel, kölcsönökkel segítették a kenyérkereső nélkül maradt családokat.

Krausz Mór, a hitközség elnöke 1938—1942

משה קראוס, ראש הקהילה
בסוף שנות שלושים

Braun Mór, a jótékonyságáról neves hitközségi vezető egyéniség

משה בראון ממנהגי הקהילה הנכבדים,
נדבן ידוע

1938 március 12-én zajlott le az új hitközségi választás, melyet nagy érdeklődés kisért. A választók 93%-a leszavazott. 61 tagból álló képviselőtestületet választottak. A hivatalos hitközségi lista győzött, a választás most sem hozott az ellenzéknek győzelmet. A választás után felkeresték Bernfeld Sámuelt, hogy az elnökség újbóli vállalására bírják, Bernfeld azonban kitartott elhatározása mellett.

Bernfeld Sámuel keresve-keresett nyugalma nem tartott sokáig. 1939 februárjában örökre lehúnyta szemeit. Mindkét hitközség tagjai és a város sok polgára adott végtisztességet neki. A sors megadta a kiváló férfinak, Bernfeld Jónás főrabbi fiának, hogy ne lássa szemeivel családja pusztulását, mely akkor már fenyegetően közeledett. Krausz Mór borkereskedőt választották meg az ortodoxok a következő három éves ciklusra hitközségi elnöknek. A belső, nyugodt kormányzat ellenére, a debreceni ortodox hitközség, a magyar zsidósággal egyetemben, a legsúlyosabb időkbe lépett.

A hitközség vezetősége elsősorban a gyerekek nevelésére fordított gondot. Megnőtt az elemi iskolai osztályok száma. Több tanítót is alkalmaztak.

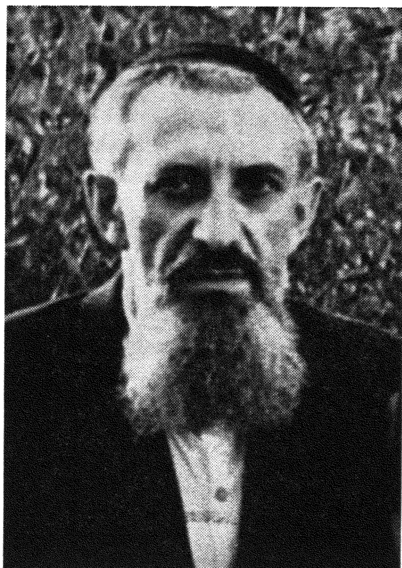
gások az egyetem körletéből a zsidó utcákra kerültek át s ott nem egyszer inzultálták a zsidókat. Érdemes feljegyezni, hogy egy alkalommal a Pásti utca zsidó mészárosai véres kötőkben, nagy taglószerszámmal álltak ki a fajvédő, rendbontó egyetemi hallgatók fogadására. Az izmos, komor arcú zsidó mészárosok láttán gyorsan hátat fordítottak és visszavonultak a nyegle suhancok.

A hitközségi életben is feszültséget okoztak a harmincas évek fokozódó nehézségei. Mint láttuk, a status-quo hitközségben őrségváltásra vitt ez a helyzet. Az ortodox hitközségben Ullmann Salamon vezetése alatt ellenzéki mozgalom kezdődött. Ez a csoport ugyan nem rendelkezett annyi erővel, hogy a hitközség vezetését átvegye a Bernfeld-rezsimtől, de nehézségeket tudott okozni. Jellemző erre az az eset, amikor 1936 februárjában a hitközségi elöljárósági választás titkosságát támadták meg. Moskovitz Lipót és társai beadványban követelték új választás megtartását. Hónapokig tartó vitát eredményezett ez az ortodox hitközségben. Végül az elöljáróság megállapodott az ellenzékkel, hogy választott bírósághoz fordulnak s annak döntését előre kötelezőnek ismerik el. 1936 június 28-án Schwartz Ede nyíregyházi lakos elnöksége alatt összeült a választott bíróság, amelyben Ullmann Salamon, Weinberger L. Farkas, dr. Faragó Béla és Sréter Mór ültek. A bizottság helyt adott a panasznak, bizonyítottnak látta a választás titkosságának megsértését és a választást megsemmisítette. Azonban az 1936 július végén megtartott új választás nem hozott semmi előnyt az ellenzéknek. Ujra megválasztották Bernfeld Sámuelt és elöljáróságát a hitközség vezetésére.

A béke helyreállítására szükség is volt. A növekvő antiszemitizmus összefogásra kötelezett. Az év november elején zsidógyűlölő nyilasok egy éjszaka betörték a Pásti utcai zsidó templom ablakait.

Az 1938-ik évben megszavazott I. zsidótörvény gazdasági korlátozó rendelkezései szükségessé tették a volt zsidó frontharcosok érdekvédelmi szervezkedését. Az ortodox hitközség körében is nagy számban voltak olyan vitézségi érmek tulajdonosai, amelyek kivételezést biztosítottak. A *Hadviseltek Bizottsága* néven aktív szerepet vittek a debreceni zsidóság körében.

A hitközség vezetésében 1938-ban történt változás. Bernfeld Sámuel hitközségi elnök február 8-án bejelentette az elöljáróságnak, hogy húsz évc viselt tisztségéről lemond. Arra hivatkozott, hogy miután húsz év alatt mindent megtett a hitközség fejlesztésére, szükségét érzi a magánéletbe való visszavonulásnak. Az elnök lemondása mély megdöbbenést keltett. Igyekeztek Bernfeld elnököt maradásra bírni, de miután ez nem sikerült, az egész választmány beadta lemondását és ez a képviselőtestület feloszlását hozta magával.

Binéth Ármin, a vallásos cionisták egyik vezetője

ארמין בינט ממנהיגי הציונים הדתיים

Waldmann Albert, a vallásos cionisták egyik veztője, hitközségi alelnök is volt

אלברט ולדמן ממנהגי הציונים הדתיים,
היהי גם סגן ראש הקהילה

lásos chaluci mozgalom szervezése. Ebben Katz Jenő járt az élen. A mozgalom a negyvenes évekig felerősödött.

Az 1929-ben kezdődő és a 30-as évek elején kulmináló gazdasági válság és a vele járó kereskedelmi nehézségek erősen hatottak az ortodox hitközségbeli kereskedők helyzetére is, de a kisebb hitközség mégis kevésbé szenvedte meg a válságot, mint a nagyobb status-quo hitközség. Először is az ortodox hitközség életét nem nehezítette szerencsétlen építkezési vállalkozás, mint a testvér hitközségét, másrészt a vallásos társadalom ismert szerényebb életformája, a hagyományos összetartás és a vallási parancsként teljesített jótékonyság nagy mértékben könnyítették a tagok helyzetét. Ennek ellenére is elszaporodtak ez időben a gyufát, gyertyát, tűt, cérnát, cipőfűzőt áruló szegény házaló zsidók.

A gazdasági válság következményeképpen megnőtt Magyarországon a szélsőséges fasiszta mozgalmak hatása. Debrecen, mint láttuk, a nyilaskeresztes tevékenység központja lett. 1932-ben a kiújult egyetemi zavar-

az ortodox gyermekek gimnáziumi tanulását. Strasser Salamon főrabbi nem egy szombati drásájában fejezte ki nemtetszését. Azonban a valóság erősebb volt, mint az elvont elv, a vallásos gyermekek beiratkozása egyre gyakoribb lett. Ennek következményeképpen aztán az ortodox hitközséghez tartozó családfők beléptek a status-quo hitközségbe is, hogy olcsóbb tandíjat fizessenek a zsidó gimnáziumban tanuló fiaikért. Ezzel azt is bebizonyították, hogy senkit sem ért sérelem a két hitközséghez való tartozásukkal. A polgári leányiskolában, mely szintén a status-quo hitközség intézménye volt, tanultak az ortodox leányok és ez iskolával szemben az ortodox közösség még elvi fenntartással sem viseltetett. Négyéves középfokú tanulás társadalmi parancs lett már a magyarországi vallásos körökben is. Sokan nem is jutottak ennél többre a világi tanulás terén.

A későbbi nehéz idők még inkább igazolták a művelt ortodox családoknak azt a lépését, hogy gyermekeiket zsidó gimnáziumba iratták. Gyermekeik az életharchoz szükséges kultúrát szerezték meg itt és békés, zsidó szellemű kört nyertek a diáktársadalomban. Ullmann Andor s más hitközségi vezető tagok is a zsidó gimnáziumba iratták fiaikat s Bernfeld Ernő fia, Endre, bár formailag magántanuló volt, nagyobb részt bejárt az iskolába és büszkén hordta fején a tízparancsolatos címerrel ékesített gimnáziumi diáksapkát.

Az ortodox hitközségben az intellektuelek száma a vallásos társadalom hagyományai következtében kezdetben nem volt nagy. Nem is volt súlyuk az elöljáróságban, mely általában jómódú kereskedők kezében volt. A világi műveltségű intelligenciát egyedül az iskolaszék elnöke, dr. Lengyel Zoltán képviselte. A huszas évek végén azonban az intellektuelek száma lassan nőtt. Ekkor kezdték meg működésüket Schiffman sochét unokái, az orvos dr. Teszler és nővére, az egyelten női ügyvéd Debrecenben. Dr. Krausz Fülöp, a szép szidur szerzője és kiadója is, ekkor telepedett le Debrecenben, majd dr. Faragó Béla ügyvéd, dr. Gács Jenő és dr. Bakonyi Albert orvosok. Ezekhez csatlakoztak a harmincas és negyvenes években a debreceni zsidó gimnáziumban érettségizett ortodox fiatalok, akik közül többen iratkoztak be a debreceni egyetemre.

A hivatalos hitközségi politika, mint a status-quo körben is, ha nem is ellenséges, de mindenestre tartózkodó volt a cionizmussal szemben. Kezdetben aránylag kevesebb híve volt a cionista mozgalomnak az ortodoxok körében. A családok, amelyek a cionista eszmének hódoltak: Binéth Ármin, Blasz Ede, Herskovits Miklós, Gottlieb Jenő, Krausz Ábrahám, Waldmann Albert, Blitzer Ignác. Az ifjúsági cionista mozgalom kezdetben egységes volt. Az Aviva és Barisszia mozgalmakban az ortodox fiatalság is szépen képviselve volt. A harmincas években megindult a Bné Akiba val-

utcai nagytemplom és az előtte lévő térség, valamint a templom udvarán lévő Béth Hámidrás volt. Működtek önálló imaházak is. Előbb csak a Csók utcán volt chaszid templom. Később a Hatvan utcán is. Egy csoport elhagyta a Csók utcai templomhoz tartozó chászid közösséget és 1931-ben a máramarosszigeti rabbihoz csatlakozott „*Éc chájim*" néven, az után a munka után, amely ilyen címmel jelent meg rabbijuk tollából. E chaszid frakció feje Eisenberg Hermann nagykereskedő volt, régi ismert vezetője a debreceni chaszidoknak.

Családi minjánok is voltak a város különböző részein. Az Ullmann minján a Miklós utcai fűzőkészítő Hoffer-család lakásán működött. Itt imádkoztak az Ullmann-családon kívül Katz Zsigmond és Pollák Zsigmond családjai és más, szomszédban lakó ortodoxok. Előadójuk rabbi Rosenberg Fülöp volt. Az Ispotály utcán lévő imaház alapítói Danziger Lajos és Dezső voltak. Állandó jellegű minján működött a Csapó utcán a Weinberger–Weintraub cipőgyárban. Mordecháj Löwinger is vezetett állandó minjánt a Hatvan utca elején működő Szász egyesületben. A Poél Cedek egyesület az ortodox kézműveseket, ipari és kereskedelmi dolgozókat szervezte be. Volt saját minjánjuk és a napi munka után talmud tanulást is folytattak. Szellemi vezetőjük Rosenberg Mendel dáján volt, imaházuk a József kir. herceg utca 19 sz. alatti rabbilakás udvarán működött. Az egyesület szociális munkája volt: gyermekek felruházása, szegények téli tüzelőjének biztosítása, olcsó kölcsönök nyújtása a Gmilát Chászidim pénztárból. A Poél Cedek vezetősége: Klein Lajos, Grünfeld Ferenc, Fettmann Márkus, Klein Ferenc, Klein Salamon, Stern Bernát, Spitzer Herman, Farkas Áron, Farkas Herman és Mondschein Vilmos, az egyesület titkára hosszú időn át Schäffer Dávid tanító volt.

A már előbb leírt Bikur Cholim Egyesületről újra hangsúlyozzuk, hogy tagjainak nagy részét az ortodox hitközségből toborozta. Orvosai dr. Gács Jenő és dr. Bakonyi Albert voltak.

A mindennapi társadalmi életben az ortodox hitközség tagjai többségükben a status-quo hitközség tagjaihoz hasonlóan éltek. Európai szabású öltözetben és szakáll nélkül forgolódtak a városban. Családi körben és az üzleti életben többnyire magyarul beszéltek. A magyar és a magyarnyelvű zsidó sajtót olvasták, magyar neveket viseltek.

A zsidó gimnázium megnyitása óriási hatást gyakorolt a vallásos zsidó társadalomra is. Sokan nem tudtak ellenállni a szombattartó és a zsidó hagyományok követésében is kitűnő zsidó középiskola varázsának. Egyre több vallásos, sőt pájeszos gyerek is iratkozott be a zsidó gimnáziumba és fejükön kapelivel, testvéri szeretetben ültek a status-quo hitközség gyermekeivel együtt. A hivatalos ortodox politika kezdetben nem látta szivesen

egyesületet alapított az ifjúság továbbművelésére. Több helyen rámutattunk már, hogy a debreceni vallásos ifjúságot — hasonlóan a status-quo hitközség fiataljaihoz — a kultúra lelkes szeretete hatotta át. A Tiferet Bachurim egyesület tág teret nyújtott a vallásos ifjúságnak a szellemi önképzésre. Az egyesület elnökei: Schwartz Ernő, Bernfeld Ernő, Strasser Simon, Hoffer Vilmos és Weinberger Miksa voltak. 1925-ben kezdte meg lendületes működését a Tiferet Bachurim. Ez év januárjában a talmud népszerűsítésére és történeti ismertetésére vállalkoztak *„hogy azok is fogalmat alkothassanak maguknak a talmudról, annak valláserkölcsi és szellemi értékeiről, akiknek ez eddig módjukban nem állott. Másrészt alkalmat akarunk nyújtani a már hivatásuknál fogva is szent tóránkkal foglalkozóknak, hogy talán kissé egyoldalú ismereteiket a talmud tudományos nézeteinek és szerkezetének megismerésével gyarapítsák.”* A Tiferet Bachurim egyesület e népszerű szabadegyetemét hétről hétre vasárnap este 6-kor tartotta az ortodox hitközség tanácstermében. 1925 január 25-én Krausz Ábrahám, a hitközség jegyzője, *a talmudról* tartott általános bevezető előadást. Februárban Czeisler Jenő *„A mezőgazdaság és ipar jelentőségéről a zsidó népnél”*, Bilitzer Jónás pedig *rabbi Akiba életéről* tartott előadást. Márciusban Bernfeld Ernő *a talmud szerkezetéről,* Strasser Simon pedig *a zsidó időszámításról* értekeztek. Az előadások jövedelmét a jesiva fenntartására fordították és e célra *„felajánlott adományokat is köszönettel fogadtak”* az előadások rendezői.

A népszerű előadások tárgyai tanuskodnak az ortodox ifjúság szociális érzékéről és fejlett kultúrájáról.

A Tiferet Bachurim egyesület működését a hitközség elöljárósága és tagjai lelkesen támogatták és így az egyesület a kulturális tevékenység mellett szociális feladatokat is hajtott végre az elesettek támogatásában. E működésük országos elismerést is kiváltott. A Tiferet Bachurim aktivistái közül megemlékezünk Öhlbaum Árminról, Öhlbaum Józsefről, Gottlieb Jenőről és Steinberger Ernőről.

A huszas évek végén az ortodox leányok is kulturális és társadalmi egyesületet alakítottak: Zsidó Ortodox Leányok Kulturális Egyesülete, röviden ZSOLKE néven. Szemináriumokat, előadásokat szerveztek, de kultúrtevékenységük mellett buzgó szociális munkás is végeztek a szegények gyámolításában. Elnökeik közül Weinberger Jolán, Strasser Hella és Katz Böske neveit tudjuk feljegyezni. A lelkes és kultúra szerető leányok hűségesen eljártak a status-quo hitközség szombat délutáni kultúrelőadásaira is.

Vallásos zsidók számára a templom, az imaház társadalmi keret is. Itt találkoztak a munkájukból hazatérő emberek és imádkozás előtt és utána is szivesen cserélték ki gondolataikat. E vallási élet központja a Pásti

szervezett a gyermekekből a szombati és ünnepi istentiszteletek szépítésére. Silber főkántor szívesen működött együtt szakmai síkon a status-quo hitközség kántoraival és Rottmann Ádám Emil karvezetővel. Mély zengésű, erős baritonja volt Schwartz Iczig Lébnek, aki előimádkozó és sochét volt. Ilyen állást töltött be Schiffmann Salom is. Későbbi sochétok: Gutmann, Scharf, Silber, Weisz.

A Pásti utcán, a templom és a Béth Hámidrás körül működtek a kóser mészárszékek, a vágóhíd, a tolltépő és a mikve. A hitközség hivatalai a József kir. herceg utcán, a Reál utca sarkán voltak. A hitközségi titkár a nagy aktivitású Krausz Ábrahám volt.

Krausz Ávrahám, az ortodox hitközség nagy aktivitású és bátor titkár-főjegyzője

אברהם קראוס, המזכיר הראשי, רב־הפעלים והאמיץ של הקהילה החרידית

Az ortodox hitközség kormányzata szilárd volt. A három éves ciklusokon megtartott választások megerősítették Bernfeld Sámuel elöljáróságát. 1926 őszén, az országgyűlési választások előtt, gróf Bethlen István miniszterelnök, mint az Egységes Párt debreceni képviselőjelöltje, udvariassági látogatást tett a főrabbiknál. A miniszterelnök érdeklődött ez alkalommal az ortodox hitközség fejlődése felől.

A Bethlen-kormány mérsékletet mutató politikája folytán a magyar zsidóság országgyűlési, felsőházi képviseletet nyert. Ennek következtében választások indultak mind a haladó, mind a vallásos zsidó táborban. A választást megelőző tárgyalások során több ortodox rabbi Strasser Salamon debreceni főrabbi jelölését ajánlotta. Erről a világi és a zsidó sajtó is beszámolt. Strasser főrabbi azonban a megtisztelő javaslatot nem fogadta el, hangsúlyozva, hogy a felsőházi tagság az ortodox zsidóság doyenjét, Reich Koppelt illeti meg. A megtisztelő ajánlat mutatja, hogy Strasser Salamon országos megbecsülést élvezett.

A főrabbi tekintélyének növekedését két tényező biztosította: 1. a debreceni ortodox hitközség a huszas években már az ország egyik legjobban vezetett hitközsége volt. 2. A jesiva sikere és virágzása abban az időben, mikor más helyeken egykori neves jesivák bezárták kapuikat.

A jesiva alapítása után a debreceni ortodox ifjúság *Tiferet Bachurim*

Az elemi iskola igazgatói Czeisler Jenő, Schäffer Dávid, Fried Adolf, Almási Miksa, majd Schönberger Samu voltak. Feltűnő, hogy míg a status quo hitközség iskolájában az igazgatók nemzedéknyi időt szolgáltak, az ortodox elemi iskolának 26 év alatt öt igazgatója volt. Az iskola legrégibb tanítói voltak: Gruberné Krausz Józsa, Herskovits Olga, Deákné Krausz Ilona, majd az iskola növekedtével Almási Miksáné, Czeisler Erzsébet, Schäffer Árpád, Hirschné Krausz Olga, Klein Ella, Weisz Ida, Vértes Ilona, Weiszné Fürth Piroska, Danzigerné Grünberger Aranka, Lőwi Erzsébet, Klein László, Haasz Miklós, Finkelstein Elemér, Berkovits Szeréna.

A hitközségi kormányzat leirása előtt tárgyaltam az iskolák történetét. Nem véletlenül. A vallásos zsidóságnál „a talmud-tóra keneged kol" elv valóság.

A hitközség vezetősége élén 1918-tól 1938-ig Bernfeld Sámuel elnöklete alatt három évenként megválasztott elöljáróság és szélesebb képviselőtestület működött 61 taggal. Az ügyosztályok: pénzügy, gazdasági ügyek, vallási és cdáká ügyek és iskolaszék. A vezetőség ismert tagjai voltak: Eisenberg Herman, Blasz Ede, Reichmann Vilmos, Schréter Mór és Waldmann Albert alelnökök, Schwartz Fülöp, Schreiber Jakab, Ullmann Salamon, Grosz Jenő, Stark Jenő, Öhlbaum Izidor, Weinberger L. Farkas, Rosenbaum Aladár, Herskovits Miklós, Beck Henrik és Weinberger Miksa elöljárók. Számosan buzgólkodtak a képviselő testületben és az intézmények élén. Az igazi zsidó jótékonyság képviselője volt Jungreisz Jákob. Tevékenyek voltak: Farkas Herman, Fränkel Chájim Efrájim. Hitközségi gondnokok voltak: Katz Áron, Neumann Gyula, Frischmann Lipót, Goldstein Ármin, Paneth Lajos; a Béth Hámidrás gondnokai pedig: Weisz Ignác és Weiszbrunn Antal.

A hitközség vezetősége nagy gondot fordított arra, hogy a Pásti utcai ortodox nagytemplomban az istentiszteletek méltósággal follyanak. E célt elsősorban kitűnő hangú, muzikális kántorok alkalmazásával érték el. A huszas évek elején az Odesszából menekült Rogovai Sámuel volt kiváló kántor. (Később az Egyesült Államokba vándorolt és ott nagy hírnévre tett szert.) 1924 augusztus 2-án az *Egyenlőség* hasábjain jelent meg a debreceni ortodox hitközség pályázati hirdetménye, mely szerint a hitközség *„kitűnő hangú főkántort"* keresett, akitől működését és vallásos életét igazoló bizonyítványt is kértek. Az új kántor a máramarosszigeti Landmann M. volt, aki szintén az USA-ba vándorolt. Ezután előbb Nagymihályról, majd Hajdúnánásról kerültek a debreceni főkántori állásba kétszer is Wieder nevű főkántorok. (Csak nevük azonos.) A harmincas évek elejétől zeneileg képzett, kitűnő és hagyományhű kántor lépett a hitközség szolgálatába Silber Méir Lév személyében, aki szépen működő kórust is

kiszélesedett. A tankötelezettség folytán iskolába járó gyerekek délután folytattak itt tanulmányokat az elemi iskola épületében, majd mellette, egy e célra szolgáló épületben is. A talmud tóra régi melámedja Rubinstein bácsi volt. Itt tanítottak még: Laibis Grosz, Weisz Jakab, Falkovits Josua, aki kósersági masgiach is volt, majd később többen is: Gelb József, Klein Baruch, Roth Áron, Fettmann Chájim Peszach és Weinberger Eizik. 1931-ben odaadó, lelkes vezetőt kapott a talmud-tóra a Hajdunánásról Debrecenbe költözött Katz H. Ernő személyében, aki a korszak végéig a talmud-tóra bizottság elnöke volt. A talmud-tóra tanulásban többszáz gyermek részesült, számuk kétszáznál sohasem volt kevesebb.

Az elemiiskolai oktatás az ortodox hitközség keretében 1901-ben kezdődött önálló ortodox elemiiskola alapításával. Száz gyermek tanult ekkor az iskolában. A húszas évek folyamán a tanulók száma többszázra nőtt fel. Ez az iskola is a magyar állami törvények alapján működött és tanulmányi felügyeletét az állami tanfelügyelőség gyakorolta. Az iskola címtábláját és pecsétjét a magyar állam címere díszítette. A hitközségi iskolaszékben az állami tanfelügyelőség képviselője és a városi tanügyi hatóság kiküldöttje is résztvett. Az iskolaszék elnöki tisztjét a 40-es évekig dr. Lengyel Zoltán ügyvéd viselte. Utána 44-ig Waldmann Albert, Bernfeld Ernő, Rosenbaum Aladár és Ullmann Andor váltották egymást e tisztségben.

Az ortodox elemi iskola épülete, a chédernek is hajléka

בית הספר העממי של הקהילה החרדית, גם משכנו של „החדר"

látható jele volt az a tény is, hogy a huszas évek elején az Ortodox Országos Iroda rabbitanácsa őt elnökének választotta. A főrabbinak e megtiszteltetése osztatlan örömet keltett a debreceni zsidók körében. Az a hagyományos jóviszony, mely Strasser főrabbi és Krausz főrabbi között állt fenn, nem szakadt meg dr. Schlesinger Sámuelnek 1922-ben történt megválasztásával. A két kiváló főrabbi harmonikus, kollégiális viszonyban állt. Ez a harmonia jellemezte a két hitközség által közösen vezetett Chevra Kadisát is. A békés együttélést bizonyította az is, hogy az ortodox hitközség tagjai szivesen meghallgatták dr. Schlésinger főrabbi drásáját a Deák Ferenc utcai templomban, másrészt a status-quo hitközség tagjai hétköznaponként a Béth Hámidrás istentiszteletein imádkoztak, vagy az ortodox nagytemplomban Silber főkántort hallgatták meg. A Kápolnás utcai status-quo hívek Strasser főrabbi jiddis drásáira is jártak.

Strasser főrabbit Ráv Wolf Rosenberg Dáján helyettesítette és ő szolgálta hosszú évtizedekig az ortodox hitközség vallási és vallástársadalmi életét, mint a kásrut felügyelője is.

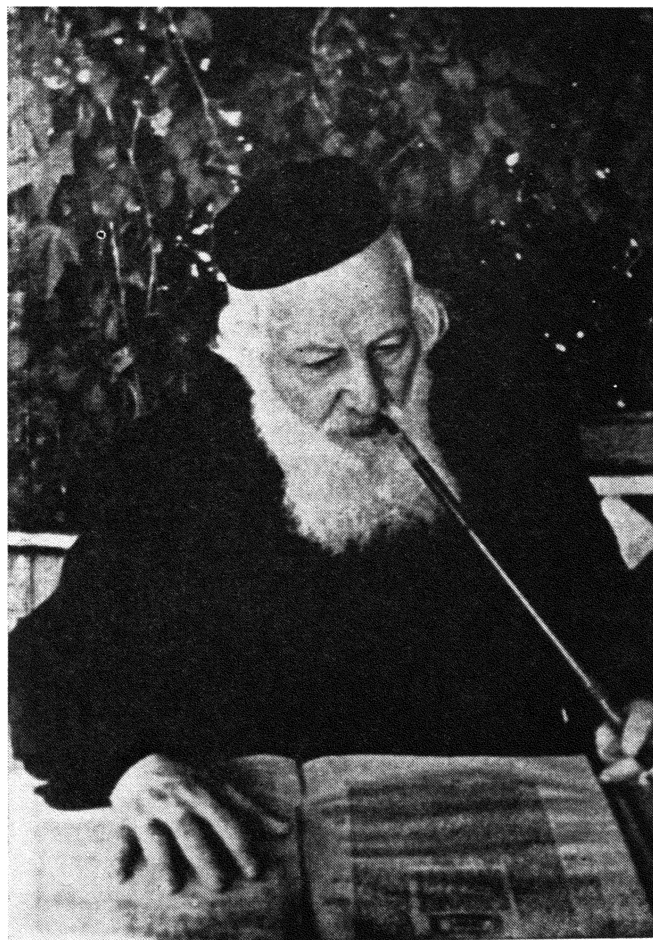
A hitközség elnöki székében 1918-tól Bernfeld Sámuel, néhai Bernfeld Jónás főrabbi fia ült. Az apai házban nyert nevelése és a debreceni városi társadalomban elfoglalt és megbecsült társadalmi állása egyaránt alkalmassá tették őt hitközsége kormányzására. Szeretett a középúton járni és ebből következett, hogy lojális volt a magyar állam eszméivel szemben és tartózkodást tanúsított a zsidó nemzeti szellem iránt.

Bernfeld Sámuel hitközségi kormányzata elhatározta 1921-ben, hogy Strasser Salamon főrabbi húsz évi debreceni rabbi-szolgálata elismeréseképpen jesivát alapítanak. Ezt lehetővé tette az, hogy az ortodox hitközség elöljárósága megvásárolta özv. dr. Popper Alajosné tágas, József kir. herceg utca 19 sz. alatti házát. A házvétel és az átrendezési munkák elvégzése után beköltözött a főrabbi és családja az új lakásba és nemsokára elkészült a ház udvarán a Béth Hámidrás. A jesiva az 1922-es őszi ünnepek után szép, nagy előadó teremmel nyílt meg.

A jesiva előadói lettek: Rosenberg Immánuel, az ifjú dáján és Frenkel Fülöp. Nem sokkal a jesiva megnyitása után menza is épült a jesivában tanuló vidéki ifjak részére a hitközségi tagok áldozatkészségéből. A menzát Öhlbaum József és Strasser Náthán vezették.

Az új debreceni jesiva rövidesen országos jó nevet szerzett magának. Messzi vidékről is ide küldték a vallásos családok gyermekeiket. A tanulók létszáma 260–280 körül volt, igen tiszteletreméltó szám.

Az alacsonyabbfokú vallási nevelés és oktatás továbbra is a hitközség felállítása óta működő talmud torában, népies nevén a „chéderben" folyt. Az ortodox társadalom dinamikus fejlődésével a talmud tóra tanítás is

Strasser Salamon ortodox főrabbi a két háború közötti időben

רב שלמה צבי שטרסר, רבה של הקהילה החרדית בין שתי מלחמות העולם

XII.

AZ ORTODOX HITKÖZSÉG FEJLŐDÉSE A PUSZTULÁS KORÁIG.

1918—1944

A két világháború közti időben a debreceni ortodox hitközség anyagiakban és szellemiekben kifejlődött. A környékbeli falvak és városkák vallásos községeiből, Hajdú-, Szabolcs- és Bihar-megyékből oly mértékben folytatódott a betelepedés, hogy a század elején néhányszáz lelket számláló hitközség elérte a kétezres lélekszámot a huszas évek végéig. Pedig a háborút befejező évek válságai s a fehérterror durvaságai és embertelensége itt is inkább nehezedett a vallásos zsidóságra, miután az külsőségeiben is hangsúlyozottan viselte a zsidó jelleget. Az Ébredő Magyarok Egyesülete, majd az egyetemi Turul Bajtársi Egyesület garázda ifjúsága előszeretettel zaklatta a vallásos zsidókat a zsidó utcákban. A galiciai zsidók ellen foganatosított eljárások különösen a valásos közösséget sújtották. Egymásután utasították ki a városból a háború idején betelepedett chaszid cádikokat, akik pedig nagymértékben hozzájárultak az ortodox hitközség fejlesztéséhez és annak állandó jelentős tőkebeáramlást biztosítottak. A neves és tisztelt komárnói rebét is kíméletlenül kiutasította az antiszemita rendőrség egész udvarával, pedig a Hatvan utcai rezidenciájukban sok-sok szegény emberen segítettek.

A Bethlen-kormány nevéhez fűződő konszolidáció a huszas évek elejétől fogva viszonylagos nyugalmat teremtett, de az állami és városi hivatalokban megforduló vallásos zsidók továbbra is érezték az antiszemitizmust. Csak egy példára hivatkozunk itt: a rendőrség fogadószobájában egy alacsonyrangú dolgozó a legdurvább és a legmegszégyenítőbb hangon parancsolta le a kalapban belépő vallásos zsidó fejéről a kalapot.

Az első világháború befejezése idején az ortodox hitközség tisztelt és becsült főrabija, Strasser Salamon, két évtizedes rabbi-szolgálatának befejezéséhez közeledett. Személyi varázsa és nagy tudása ez időben már a magyarországi vallásos zsidóság egyik szellemi vezetőjévé emelték. Ennek

ellátást kaptak. A béke ízét kezdték érezni a szájukban a zsidó munkásszázadok.

Kállai miniszterelnök követet is küldött Konstantinápolyba az angolokkal való kapcsolat felvételére. A küldetés megbukott, a németek megtudtak mindent. Elhatározták Magyarország megszállását.

Ez tükrözte a közvéleménynek a német szövetségesből való kiábrándulását is. A magyar külügy intézői keresték az angol kapcsolatokat. E célból még a cionista mozgalmat is igénybe vették. A korábban feloszlatott Cionista Szövetség 1943 őszén újra működési engedélyt kapott. Ennek nyomán elindult a hagyományos kultúrélet. Az előadások a debreceni hitközség székházában is újra látogatottak lettek. A dalárda is újjáéledt, de mert legtöbb énekese munkaszolgálatban volt, távol az országtól, a karnagy, Rottmann Emil, nőket szervezett be és vegyeskart szervezett idősebb férfiak belépésével is. *„Akik legfeljebb meghallgattak bennünket eddig, olyanok kapcsolódtak most be a dalkör aktív munkájába"* — olvassuk Rottmann Emil emlékezéseiben. Az új összetételű kórus szervezői Berkovits József hitközségi alelnök és Kardos Pálné voltak, az új éneklő tagok: Fáy Árpádné, dr. Takács Sándor, dr. Vág Sándor, Blitzer Árminné, Blitzer Éva, Glattstein Lászlóné, Takács Eszter, Schiff Piroska, Rottmann Lili, Budai Ilonka, Budai Erzsébet és Gottlieb Márta. Beethoven és Schubert dalokat énekeltek a héber énekek mellett.

Ebben a korszakban, amelyben Kállai Miklós miniszterelnök ki akarta ugratni Magyarországot a hitleri háborúból, a magyar zsidók újra reménykedni kezdtek. Debrecenben a félénk elhúzódásból, a bezárt ablakok mögötti életből ismét élénkebb társadalmi életbe kezdtek. Már a jövőről is mertek álmodni. A *Chevra Kadisa* száz éves alapításának évfordulóján, 1943 december 23-án, díszközgyűlést tartott. Ez az ünnepség a két hitközség egységét is bizonyította, minthogy a Chevra mindvégig közös intézmény volt. Az ünnepi beszédet dr. Schwartz Artur ügyvéd mondta. Beszéde elején felvetette a kérdést: *„Ideje van-e most az ünneplésnek, amikor elmondhatjuk a költővel:*

Levágva népünk ezrei,
Halomba, mint kereszt,
Hogy sírva tallóz, aki él...

Lehet-e ünnepelni, amikor egész Izráel meg van alázva, meggyalázva, megszégyenítve, porba sújtva hever" — hangoztatta a komor szavakat Schwartz Artur.

1944 első két havában a helyzet olyan volt, mintha a reménykedőknek lett volna igazuk. A Dnyeszter völgyében állomásozó magyar honvédség mellé beosztott debreceni zsidó munkásszázadoknak Német Dezső vezérkari százados buzdító beszédet mondott: a munkaszolgálatosok egyenlőek lesznek a honvédokkal jogaikban. A zsidó századok ellátása nyomban megjavult. Az új rendelkezések értelmében magasabb rendű honvéd-

Fiatal orvosok, akiket az 1942–43–44-es években hurcoltak el Debrecenből, akik életüket is veszélyeztetve, igaz orvosok maradtak a legszörszűbb helyzetben is! Én láttam dr. Blau Márton önfeláldozó orvosi tevékenységét a szolgálat szörnyű feltételei között — és sorsa az lett, mint a sokaké, a tömegsír. Hát dr. Ehrmann Géza, a debreceni zsidó gimnázium kiváló növendéke, akit a keleti harctérről a Nyugatra hurcoltak. Mindenütt győzött végtelen komolyságával, megnyerő szavaival még a legrosszabb indulatú tiszteket is megvette, hogy századát, melyet a kiütéses tifusz kezdett ki, megmentse a pusztító lágertől. A járvány őt is a sírba vitte. Elhullt dr. Pollacsek Ernő és az dr. Kornfeld Miklós, aki annakidején elnyerte a legkiválóbb jellemű diák jutalmát. Legmegrendítőbb áldozata a rettenetes korszaknak talán azok voltak, akiknek sikerült a Don melletti pokolból hazatérni, 1943-ban leszereltek és azután 1944-ben Mauthausenba, vagy Auschwitzba hurcolták őket. Alig-alig maradtak belőlük életben. Weiszmann Zoltán, a zsidó gimnázium természetrajz tanára, országokat járt meg munkaszolgálatban, míg a dunántúli Kőszegen érte utól a tifusz. Kelet- és Nyugateurópa tömegsírjaiban alusszák örök álmukat a Debrecenből munkára hurcolt férfiak. Azok közül, akik a huszas-harmincas években kapták diplomájukat, nagyon kevesen érték meg a felszabadulást. A világháború után Izráelben letelepedett, vagy az új világban új életet kezdett debreceni zsidók között szinte teljesen hiányzanak ezek a korosztályok.

A világesemények, ha lassan is, hatni kezdtek. A tengelyhatalmak visszavonulása minden frontszakaszon, gondolkodóba ejtették a magyar politikusokat és már az egyszerűbb embereket, a katonákat is.

Feltehető, hogy az a hamis vád, amelyet 1943 nyarán emeltek a debreceni Széna-téren kincstári szénát rakodó munkásszázad ellen: hogy a szénát gonoszságból felgyújtották, végzetes kimenetelű lett volna, ha nem éppen 1943-ban történik. A kémelhárító kegyetlenül gyötörte a vád alá helyezett századot és tizedeléssel fenyegette őket. A zsidók azonban nem törtek meg és nem vállalták a hazug vádat. Végül a kémelhárító főnök parancsot adott, hogy mindnyájan írják le, amit az esetről gondolnak. A század tagjai írásaikban megvádolták a Szénatér parancsnokát, hogy rendszeresen lopta és sikkasztotta a szénát és miután már nem tudta a hiányt leplezni, felgyújtotta. A zsidó fiúk bizonyítékokat is hoztak. Irásaik javát a városba is kicsempészték. Meg is lett az eredmény. A pert hirtelen lezárták, a századot a frontra vezényelték. Az ügynek e viszonylag mérsékelt rendezése azzal magyarázható, hogy éppen az időben sikerült a szövetségesek inváziója Sziciliában.

1943 nyarától 1944-ig Magyarország ügyetlen hintapolitikát folytatott.

Az értelmesebb magyarok előtt világossá lett, hogy Hitler hatalmának hanyatlása kezdetét vette. A keret-katonák azonban még nem fogták fel, hogy a németek sztálingrádi kudarca után nagy változások eshetnek a Hitlerrel szembenálló szövetségesek javára. Nem is tudtak gyorsan megszabadulni durva ösztöneiktől, amelyekkel szabadon éltek Ukrajnában, és továbbra is gyötörték a zsidó munkásszázadok maradékait. A 106/8-as század keretszázad lett 1943 májusában, miután több, a Don mellett elpusztult század maradékát, valamint az 1943 januárjában utánpótlásra küldött, de céljukhoz már el nem ért munkaszolgálatosokat is magába olvasztotta. Ez utóbbiakhoz tartozott e sorok írója is. Itt, a századok újjászervezésénél kerültek először szóba a Don melletti rémségek.

A visszavonulásban részt vevő zsidó munkaszolgálatosokat a nyugatukrajnai Korosztény városkában lévő közfürdőben fertőtlenítették. Itt rendszerré vált a meztelen munkaszolgálatosok durva ütlegelése. A szerencsétlen munkaszolgálatosok ember-értékének semmibe vevése a dorosicsi tifuszkórház felgyújtásában kulminált. Sok fiatal debreceni zsidó lelte itt halálát, köztük dr. Magyar Gábor.

A sváb származású Szentkatolnai Dezső őrnagy, a debreceni munkásszázadok zászlóalj-parancsnoka, fáradhatatlan volt a munkaszolgálatosok kínzásában. 1943 nyarán több zsidó századot a fehéroroszországi Mosyr városkába vittek, a Pripety-folyón átvezető vasúti híd építésére. Máderspoch utászszázados volt itt a munkaparancsnok. Azzal büntette a zsidó muszosokat, hogy a derékig érő folyóvízbe kergette be őket ruhástól. Még egy arra utazó német tiszt is felháborodott a látványon. Rajki József utászőrmester bottal verte a munkaszolgálatosokat, azzal a biztatással, hogy *„kinyírja őket, mint a többieket a Don mellett"*. Oszvári József, a német vaskoronarend birtokosa, várpalotai hentesmester, szintén a Don menti gyilkosságokkal dicsekedett. Máderspoch kapitány többet is tett. A Pripety mocsaras vidékén nap mint nap tíz muszost küldött a csapatok előtt „aknataposónak", hogy a partizánok által lerakott aknák ne tegyenek kárt a honvédségben. A szövetségesek sziciliai győzelme és Olaszországnak a háborúból való ideiglenes kilépése már fékezőleg hatott a keretkatonákra. A munkaszolgálatosok is kezdtek reménykedni a jobb jövőben, bár féltek arra gondolni, hogy ki is fogja azt megérni. Tudtak az utászok, a tábori csendőrök, a keretlegények gazságairól, tudtak a 106/1 és 106/2 századok tragédiájáról, félő volt, hogy a titkokat tudó zsidó munkaszolgálatosok soha sem fognak hazajutni.

A debreceni zsidók száma kb. 10.000 volt és ebből mintegy 10%, 1000–1200 férfi teljesített munkaszolgálatot. Mennyi érték, mennyi ígéret volt azokban, akik e nehéz, keserves szolgálatban életüket vesztették.

A Debreceni Zsidó Diákinternátus növendékei és tanárai 1941-ben

הפנימיה של תלמידי התיכון היהודית. התלמידים והמורים בשנת 1941

maturg dr. Gonda László volt. 1943 purimján nem volt már semmiféle rendezvény. Szomorú purim volt az.

A gimnázium tanulóinak száma az 1942/43-as tanévben 45-tel nagyobb volt, mint az előző évben. Ennek oka egyrészt az országhoz csatolt területekről jött diákokban keresendő, másrészt a zsidó vallású tanulók az állami, vagy más felekezeti iskolákból fokozatosan kiszorultak és így átmenetileg, a súlyos antiszemitizmusból kifolyólag, még rövid ideig emelkedett a tanulók létszáma. A két zsidó internátus tele volt diákokkal, számosan családoknál találtak szállást és ellátást.

1942 novemberében érkezett a 106/8-as munkásszázad Novioszkolba. A tábori csendőrök közrefogták őket motozás végett, hogy *„politikailag káros holmi ne maradjon náluk"*. Céljuk durva rablás volt. Ékszert, zseblámpát, zsebkést, mindent elvettek tőlük. A motozásban és az ezzel járó rablásban részt vett a munkásszázadhoz beosztott zászlós, Sós Márton polgári iskolai tanár és Lunka Péter közkatona. Ez a brutális katona a 35–40 fokos dermesztő hidegben kiparancsolta a zsidó munkaszolgálatosokat a félméteres hóba csuklóztatásra — kemény fegyelmi és tornagyakorlatokra a földön. Mikor a hidegben megdermedt ifjakat a szállásul szolgáló iskolaépületbe visszavezényelte, ott meztelenre vetkőztette őket és bottal kegyetlenül ütlegelte. Ezután újra kikergették őket a hóba. Ott kezeiket fel kellett tartaniok és utolsó értéküket, jegygyűrűiket vették el azoktól, akiknél még volt. Húsz jegygyűrűt szedett le Lunka és ebből tizet a tanárból lett zászlósnak adott. Dávid Zoltán debreceni fiatalember ott helyben halt meg az ütlegelések közben. A zsidó munkásszázadok maradékait azután visszafelé hajtotta a pánikszerűen visszavonuló magyar hadsereg. Ebben a keserves visszavonulásban mintegy negyvenen pusztultak el a 106/8-as századból, főleg azok a szerencsétlenek, akiknek kirablásuk folytán alig maradt lábbelijük a kemény hidegben való gyaloglásra. A 106/8-as század, amely csak novemberben érkezett ki a Don-mellékre, részben visszatért a Dnyepper-völgyébe és szerencsés körülmények folytán voltak, akik megélték a felszabadulást és így tanúi voltak azoknak a gazságoknak, amelyeket a zsidó muszosokkal szemben 1942 őszétől 1943 elejéig elkövettek. A Don melletti magyar seregeknek Novi Oszkol és Sztáry Oszkol közötti teljes veresége a zsidó munkaszolgálatos századok felmorzsolódását és pusztulását is eredményezte. A debreceni hadtesthez tartozó zsidó munkásszázadok, ha nem az éhségtől haltak meg, vagy nem a fegyverek tüzétől estek el, tömegesen pusztultak el az orosz fogolytáborokban, ahol a hatóságok nem tudták az óriási fogolyseregeket ellátni. 1943 januárjában szenvedte a német hadsereg első komoly veszteségét Sztálingrádnál. Ez hozta magával a fasiszta magyar hadsereg teljes vereségét a Don-völgyében.

molásában. 11.800 pengős költségvetéssel dolgozott ez a szociális intézmény, négyszerte többel, mint a harmincas években a nagyobb iskolai létszám mellett. Az inflációs áremelkedést mutatja az is, hogy a két zsidó internátus 70–90%-os drágasági pótlékot szedett már a tanulók tartásdíjára. 1943-ban sikerült a hitközségnek az adósságtól roskadozó Hatvan utcai bérházat eladnia egymillió hatszázezer pengőért. Ezzel az összeggel a hitközség kifizette minden tartozását, még a hitközségi dolgozóknak is vissza tudta fizetni az évek folyamán — a hitközség gazdasági válsága idején — a fizetésekből visszatartott összegeket.

A gimnáziumban folyó nevelőmunkát 1942-től megnehezítette a tanárhiány. Dr. Berkovits József, dr. Gonda László és Kovács Endre tanárok bevonultak munkaszolgálatra s Ukrajnába vitték őket. Az elemi iskolából s a templom főkántori tisztjéből Ehrenfeld Arturt vitték el. A tanári kar délelőtt-délutáni elfoglaltsága, a tanév korai befejezése és a vasúti korlátozások az iskolai kirándulásokat a legszűkebb keretek közé szorították. A nehéz idők áldozata lett a zenekar is, amely utoljára 1942 tavaszán működött. 1942 purimján még színpadi előadással, Racine: Eszter című drámájával ünnepelt a gimnázium. Bencze László, a gimnázium tanára fordította a darabot, zenekíséretet hozzá Rottmann Emil szerzett. A dra-

Racine Eszterének színjátszó csoportja a zsidó gimnáziumban 1942 purimján

חברי החוג הדרמטי של הגמנסיה בהצגת אסתן של רסין בשנת 1942

náziumban, mint nagy elődje is, otthon érezte magát, a tanári karral együtt részt vett irodalmi munkák alkotásában a Jávne könyvkiadó részére, másrészt Grosz Ernő és Ehrenfeld Artur társaságában héber nyelvkönyvet szerkesztett a tanuló ifjúság számára „Széfer Chájim" címen. Erősen intellektuális volt, s zárkózottsága folytán nem került olyan érzelmi kapcsolatba egyszerű emberekkel, mint elődjei. Tudásáért és nagy szónoki képességéért elismerést és tiszteletet élvezett.

Az ortodox kultúrájú Fried Lajos dáján szombati tóra-magyarázataival a kistemplom híveihez állt közel.

A hitközség vezetőségébe fokozatosan újabb emberek kerültek be, bár az elnöki székben 1933 óta Ungár Jenő ült. A régi hitközségi emberek közül Grosz Nagy Ferenc, Csengeri Ignác és dr. Brunner Lajos működtek még. Ujabban csatlakoztak dr. Fülöp Gyula és dr. Jakab Endre orvosok, dr. Rosenthal Andor mérnök, Hartstein István földbirtokos és Lindenfeld Lajos nagykereskedő. A fiatalabb nemzedék teljesen eltűnt a hitközségi életből. Munkásszázadokban, távoli orosz mezőkön időztek. A dalárda és a betegsegélyző egyesületek működtek. A hadviseltek bizottsága jogi segítséget nyújtott a munkaszolgálatosok hátramaradt családtagjainak. Kultúrelőadásaikat is a jótékonyság szolgálatába állították. Dr. Leveles Imre elnökön kívül Keppich Béla, Vizsolyi Zoltán, Lusztbaum Béla, Herskovits József és Silberstein József tevékenykedtek a hadviseltek bizottságaiban. Évről évre rendeztek a zsidó hadviseltek hősök ünnepét, felvonulásokat katonai formaságokkal, ezzel mintegy ellensúlyozva maguk előtt a munkaszolgálatos törvény lealacsonyító törekvéseit.

Az állami és közösségi segélyek megvonása után, az iskolaépületeknek katonai célokra való gyakori lefoglalása ellenére, tanároknak munkaszolgálatra való behívása mellett, s végül a tanulók létszámának végzetes csökkenése közepette működtek a hitközség iskolái. A pénzhiány fedezésére a hitközségi tagok áldozatkészségéhez fordultak. A zsidótörvények világos szándéka az volt, hogy a magyar zsidóságot elszegényítse. Ezt a szándékot azonban ellensúlyozta a 41-től mindinkább fejlődő háborús gazdálkodás, a háborús idők feketepiaca s a kialakult strohman-rendszer is, amelyben keresztény neve alatt és vele való szövetségben, tovább folyt a zsidó tevékenység. A zsidó iskolák és intézmények anyagi ellátása mondhatni zavartalanul folyt. Ezzel szemben rendkívül megnehezítette a tanítói munkát az iskolaépületek lefoglalása. A hiányzó termeket a kistemplom előcsarnokával, a hitközségi tanácsteremmel, néha még a népkonyha pincehelyiségével is pótolták. 1943-ban az állami reáliskola megszánta a zsidó gimnáziumot és négy termet kölcsönzött neki délutáni tanítás céljára. A háborús gazdálkodás okozta infláció visszatükröződik az ifjúsági segítőegyesület elszá-

Grosz Nagy Ferenc gyógyszerész, hitközségi alelnök, a Chevra Kadisa és a Bikur Cholim elnöke volt

פרנץ גרוס נגי רוקח היה סגן ראש הקהילה, ראש החברה הקדישה ולאגודת ביקור חולים

Dr. Brunner Lajos, az iskolaszék, a cionisták és a Dalkör elnöke

ד״ר ליוש ברונר יו״ר של ועד החינוך, של ההסתדרות הציונית ושל המקלה

Csengeri Ignác gazdálkodó, hatvankét éven át, 1944-ig, a hitközség vezetőségében szolgálta a közösséget hűséggel

איגנץ צ׳נגרי, בעל אחוזות, 62 שנה היה מקומו בהנהגת הקהילה, ושרת את הציבור בנאמנות עד 1944

Csengeri Ignác sírja Haifán, ahová az ausztriai deportációból hozta el gyermekei kegyelete

קברו של איגנץ צ׳נגרי בחיפה שבו הוטמן ארונו שהובא מהגליתו סן מרטין שבאוסטריה

Weisz Sámuel előimádkozó sohét, mártírhalált halt 1945-ben

ר׳ שמואל וויס, שוחט בעל קורא,
מת מות קדושים בשנת 1945

Billitzer Jenő, a status-quo hitközség előimádkozó sohétja, mártírhalált halt 1945-ben

רב י. ביליצר, שוחט ובעל קורא של הקהילה,
מת מות קדושים בשנת 1945

SZÉFER CHÁJJÍM

HÉBER OLVASÓ- ÉS GYAKORLÓKÖNYV VALLÁSOKTATÁS CÉLJÁRA

Közép- és középfokú iskolák számára

II. KÖTET

Szerkesztették:

Dr. WEISZ PÁL (főrabbi) **GROSZ ERNŐ** (gimnáziumi tanár)

EHRENFELD ARTÚR (tanító)

Második, javított kiadás

GYAKORLÓ RÉSZ

D E B R E C E N, 1943—5703

סֵפֶר חַיִּים

מִקְרָאָה לְלִמּוּד הַדָּת וְהַשָּׂפָה

לְבָתֵּי סֵפֶר תִּיכוֹנִיִּים וְלַכִּתּוֹת הָעֶלְיוֹנוֹת בְּבָתֵּי הַסֵּפֶר הָעֲמָמִיִּים

חֵלֶק ב.

מֵאֵת

הָרַב ד״ר מֵאִיר וַיס

עֶזְרָא גרוֹס אַבְרָהָם עֶהְרֶנְפֶלְד

מהדורה שניה מתקנת

הוֹצָאַת
הַחֶבְרָה שֶׁל חוֹבְבֵי הַגִּמְנַסְיָה הַיְּהוּדִית בְּדֶבְּרֶצֶן
דֶבְּרֶצֶן תש״ג.

a községi közigazgatások, s megvonták azokat a segélyeket, melyeket évtizedek óta folyósítottak a zsidó intézményeknek. A debreceni hitközség iskoláinak, tanárainak az állam nem folyósított többé fizetés-kiegészítést, megszünt az építési segély, megszüntek még a szegény tanulók számára nyújtott városi szociális segélyek is.

Közben megérkeztek az első megrendítő hírek az Ukrajnába vezényelt 106/1 és 106/2 zsidó munkásszázadok sorsáról. 1942 augusztus és szeptember havában már bizonyossággal tudták a hozzátartozók, hogy fiaikat a Don-folyó völgyében harcoló honvédseregek szolgálatára rendelték. Nem volt kétség a felől, hogy helyzetük ott súlyos: embertelen keretlegények kezeiben, tűzvonalban, hiányos ruházatban, felszerelés nélkül. A nyár végén jött az első gyászhír: Grosz Miklós repülőbombázás áldozata lett. Azután jöttek az értesítések a debreceni családokhoz: fiúk végelgyengülésben meghalt. Megdöbbentő kifejezés volt ez, hiszen öregek halnak el végelgyengülésben. Sokáig rejtély fedte e szerencsétlenek sorsát.

Közben tovább szervezték és indították a munkásszázadokat. Egyes századokat a Hajdú-megyei Püspökladányból indítottak útnak, az ottani ú.n. kiegészítő parancsnokságtól, más századokat pedig a távolabbi, Gyomán lévő parancsnokságban szerveztek menetszázadokba. Ugyanígy szervezték és küldték a tényleges korú 6/1, 6/2 stb. századokat, többségükben húsz éveseket, akik azután osztoztak az idősebbek tragikus sorsában. Hogy mi történt a zsidó munkaszolgálatosokkal, azt Debrecenben csak a háború után tudták meg teljes megrendítő durvaságában és kegyetlenségében.

A rendkívüli helyzet ellenére, Debrecen zsidósága törekedett a maga társadalmi és vallási életét szokott kereteiben folytatni. Az istentiszteletek a két templomban napról napra, szombatról szombatra folytak. A két egyenlőjogú chazán — Friedländer és Ehrenfeld — továbbra is ellátták feladataikat, a kórus is működött mellettük. A segéd-előimádkozói feladatot a mincha, sachrit és szlichot imáknál Bilitzer Jenő és Weisz Sámuel metszők látták el. Mindketten a huszas évek óta álltak a debreceni statusquo hitközség szolgálatában. Az idős Bilitzer Jenő kedves, jóhumorú természetével és zamatos népi zsidó dallamaival szerzett híveket magának. Weisz Sámuel csendes, udvarias modorával, mélyen áhítatos imáival közmegbecsülésnek örvendett. A harmincas évektől új, harmadik metsző és előimádkozó is lépett a hitközség szolgálatába: Ádler.

A lelkek gondozását dr. Weisz Pál főrabbi és Fried Lajos dáján látták el. Dr. Weisz Pál főrabbi a szószéken zsidó öntudattól, a zsidó nép szeretetétől fűtött, harcias hangú drásákkal erősítette a lelkeket. A zsidó gim-

pokollá tették az alájuk rendelt munkaszolgálatosok életét, még sokkal inkább, mint azt a kegyetlen törvény kívánta. Másfelől, jóindulatú, emberséges századparancsnokok elviselhetővé tehették a kegyetlen szolgálatot; ilyenek azonban kevesen voltak.

A debreceni VI. hadtest munkásszázadai felé rendelt tisztek és katonák többségükben brutális antiszemiták voltak, mint parancsnokuk, Beregffy Károly tábornok. Ez a korlátolt zsidógyűlölő, aki német származása folytán is lelkes híve volt a náci ideológiának (eredeti neve Berger), végül is, mint Szálasi kormányának hadügyminisztere, akasztófán fejezte be életét 1945-ben.

Az 1941-ben kezdődött háborúban hadtestparancsnoki tevékenysége főleg abban merült ki, hogy rendeleteket bocsátott ki a kerületéhez tartozó munkásszázadok életének megkeserítésére, és hogy e célból javaslatokat küldjön a hadügyminisztériumnak. A kíméletlenül végrehajtott sorozásoknál utasítására nem vették figyelembe a behívott zsidó betegségét, testi gyengeségét. A cél az volt, hogy minél több zsidót eltávolítsanak a társadalomból, az országból. 1942 áprilisában pl. azt ajánlotta a honvédelmi minisztériumnak, hogy vegyék el a zsidó munkaszolgálatosoktól a kiselejtezett, koronás gombjaitól megfosztott egyenruhákat, mert megeshetik, hogy a zsidó munkaszolgálatosokat honvédeknek nézik. *„Legcélszerűbb lenne külön darócruhát rendszeresíteni”* a zsidó munkaszolgálatosoknak. Darócruhát fegyencek viseltek. 1942 augusztus 22-én Beregffy, a VI. hadtestparancsnokság nevében zsidó munkásszázadokat igényelt repülőtér építésére a minisztériumtól, a következő indokolással: *„A zsidók elvonása a polgári életből feltétlenül kívánatos. E célból minden kínálkozó alkalmat — jelen esetben a VI. hadtestnél tervbe vett tábor-építkezést is — ki kellene használni. Igy legalább honvédelmi vonalon volna elérhető, hogy a zsidók polgári életben való érvényesülését, igénybevételük tartama alatt, csökkentsük, s ugyanakkor a magyarság megélhetési s elhelyezkedési lehetőségeit fokozzuk . . . míg a polgári életben hagyott zsidók szabadon űzhetik eddigi polgári foglalkozásukat . . . a magyarság rovására.”*

Beregffy a munkaszolgálattal nemcsak a zsidók erejét akarta kihasználni és emberetelen bánásmóddal életüket nyomorítani, hanem a zsidó társadalom elszegényedését is siettetni akarta. Erről különben a magyar kormány is gondoskodott. A világhelyzet is ösztönözte erre 1942 nyarán. A tengelyhatalmak előretörtek minden fronton. A németek a Kaukázusig hatoltak, Rommel serege Alexandria kapujában állt, a japán hadsereg India felé haladt. Ezért a magyar kormány az 1942 8. t.c. alapján megvont minden pénzügyi támogatást a zsidó közösségtől, a hitközségektől, a nevelő intézményektől. Nyomon követték a kormányt a városi, a megyei,

megtörténhetik, nem merült fel a hallgatók tudatában. Weinstock Ferencet 1942-ben újra behívták munkaszolgálatra s abból vissza már soha nem tért.

1941/42-ben megindult a zsidó fiatalság beszervezése az Ukrajnában harcoló magyar seregekhez. „Mozgó vesztőhely"-nek nevezte ezt a háborús munkaszolgálatot a háború egyik krónikása. Ez a szolgálat volt a pusztulás útja a debreceni és általában a magyar zsidóságnak. Különösen súlyossá tette a munkaszolgálatra kötelezettek helyzetét az a tény, hogy a debreceni katonai körzetnek, a VI. hadtestnek a parancsnoka, Beregffy Károly altábornagy, esküdt ellensége volt a zsidóknak. Minden gondja az volt, hogy életüket nehezítse. A háborús veszteségek, halottak és sebesültek, akiknek a száma már a háború kezdetén nagy volt, csak fokozták a zsidóellenes hangulatot. Az antiszemita légkör egyre erősödött, a keresztény közvélemény gyűlölettől fűtött követeléseket hallatott: küldjétek a zsidókat is a frontra!

A kormány hallgatott a közvéleményre s elrendelte a 20–42 éves korosztályú zsidóknak munkaszolgálatra való általános besorolását. Számuk a visszacsatolt területekkel együtt 70–80 ezret tett ki. Debrecenben kb. 1000 fő tartozott e korosztályokba.

1942 nyarán indult meg a zsidók behívása s a századoknak Ukrajnába való kivitele. A debreceni munkaszolgálatos századok száma elérte a tízet, a környékbeliekkel együtt a húszat is. Június hónapban indult el Ukrajnába a 106/1 és a 106/2 sz. munkásszázad. Novemberben még több század ment utánuk. E századok tagjaival a katonai hatóságok nem közölték a szállítás irányát és célját, sem tartamát, s ennek az lett a következménye, hogy a korán beköszöntött kegyetlen orosz tél nyári ruhában találta a szerencsétleneket Kelet-Ukrajna mezőin.

Egy-egy munkásszázadban 200–220 zsidó volt. Ezek két keresztény tiszt és mintegy húsz fegyveres katonának voltak alárendelve s nekik legtöbb esetben életre és halálra ki is voltak szolgáltatva. A fiatalok a tényleges korosztályokból hatos alapszámú századokban voltak szervezve: 6/1, 6/2, 6/3 stb., míg a tartalékos katonák megfelelő korosztályai a debreceni hadtestben 106/1, 106/2, 106/3 stb. voltak. Saját polgári ruhában, sárga karszalaggal karjukon és gomboktól megfosztott, viseltes honvédsapkában szolgáltak.

A magyar kormányzat antiszemitizmusa, amely a zsidókat munkaszolgálatra kényszerítette, eleve megszabta ennek az intézménynek törvényesen zsidóellenes szellemét, de ezen felül százszorosan függött a munkaszolgálatos sorsa a feléjük rendelt keresztény tisztektől és katonáktól, a „kerettől". Ha ezek kegyetlen, brutális alakok voltak, — mint többségük —

ságában a két hitközségi elnök: Bernfeld Ernő és Ungár Jenő képviselték a debreceni zsidóságot.

A debreceni tankerületi főigazgatóság 5000/1941-42 számú rendeletével megszüntette a zsidó iskolákban a vasárnap, vagy keresztény ünnepen való tanítást. Ez a zsidóellenes intézkedés nagyobb zökkenőt okozott az iskolák életében, mert így heti öt nap alatt, tehát napi magasabb óraszámban kellett tanítani. Némi segítséget jelentett azonban a főigazgatónak az az engedélye, hogy a fiútanulók 15%-a erejéig leánytanulókat is felvehetnek nyilvános joggal a gimnáziumba.

Az 1941-ben kezdődött háborús év az ú.n. „galiciai kitelepítés" nevű első tömeggyilkosságot hozta magával. Ez év júliusában a magyar hírlapok beszámoltak arról, hogy dr. Ajtay Gábor, Máramaros vármegye alispánja rendeletett adott ki és abban felszólította a megyéjében élő zsidókat, akiknek állampolgársága rendezetlen volt, és akik a környező Galiciából vagy Bukovinából vándoroltak be Magyarországra, hogy térjenek vissza e területekre, melyek akkor a magyar honvédség megszállása alatt voltak. E felszólítás után a többi vármegyék is hasonló rendeleteket tettek közzé. A zsidók nem reagáltak. Egyikük sem volt hajlandó kézbe venni a vándorbotot és a bizonytalan cél felé elindulni. Erre városról városra, a rendőrségek szedték össze a zsidókat, akikhez a hatóságok a felszólítást irányították, és a budapesti toloncházon keresztül őket erőszakkal kivittek Galiciába, Ukrajnába. Több, mint 35 ezer szerencsétlen magyar-zsidó került otthonából a rideg, keleti táborokba, ahol többségüket legyilkolták. A leghíresebb tömeggyilkosság Kamenecz Podolszkban volt. SS katonák és magyar honvédek mintegy 30 ezer zsidót, köztük mintegy 13 ezer magyar-zsidót mészároltak le sortűzzel. Az elhurcolt debreceniek egy részét Stry város gettójába vitték, köztük Finkelstein Manónét két fiával.

Az első megrázó híreket a Kamenetz Podolszk-i és a galiciai vérengzésekről azok a zsidó ifjak hozták, akiket 1941-ben a magyar hadsereggel, mint munkaszolgálatosokat besoroztak és autószerelőkként, vagy autóvezetőkként foglalkoztattak. Ezek viszonylagos biztonságban voltak — tanúságuk szerint Auer Kálmán debreceni katolikus gimnáziumi tornatanár, tartalékos százados, emberséges jóvoltából. A zsidó munkaszolgálatos autóvezetők egy része még 1941-ben leszerelt, de voltak olyanok is köztük, akiket ott, a keleti fronton áttettek munkaszolgálatos századba. Ezeknek pokoli életéről alább lesz szó.

Egyik ilyen zsidó autóvezető, Weinstock Ferenc mérnök, Kievig jutott el a magyar honvédséggel. 1941 őszén tért vissza Debrecenbe. Tőle hallotta, többek között a történetíró is, a kievi zsidók lemészárlásáról szóló megrázó elbeszélést — de az a gondolat, hogy ez a debreceni zsidókkal is

egyetem bölcsészeti karára felvételt nyert, a két tanári szak egyikének a héber nyelvet és irodalmat választotta. A héber nyelvnek nem volt a debreceni egyetem kölcsészeti karán katedrája, azonban az egyetemi hatóságok megértést tanusítottak Mező István kérése iránt és felkérték Kállai Kálmán református theológiai professzort a zsidó egyetemi hallgató héber tanulmányainak vezetésére.

A sors még megadta a magyar zsidóságnak, hogy nehéz helyzete ellenére is segíthetett azokon, akik nálánál is szorongatottabb helyzetben voltak: a lengyel zsidókon. 1941 elején a miniszterelnök — az a gróf Teleki Pál, aki többször kezdeményezője volt a zsidóellenes rendelkezéseknek, de néha mégis elfogta az üldözöttek iránti irgalom érzése — engedélyt adott a belügyminisztérium szociális osztályvezetőjének, Antal Józsefnek, hogy a fasiszták elől Magyarországra menekült lengyel, szlovák és jugoszláv zsidóknak minden támogatást megadjon. Ezúton valóban menekültek meg zsidók, s az átutazókat is segítették legális iratokkal. Ez az akció még 1942-ben is folyt, Teleki gróf halála után is.

Ez akció során, 1942 elején, a két debreceni hitközség értesítést kapott a Központi Irodától, hogy Budapestre érkezett mintegy 5000 menekült, főleg lengyel-zsidók és ezeket a KEOK keresztény papírokkal látta el, hogy a náciktól megmentse őket. Felszólították a debreceni zsidó hitközségeket, hogy a menekültek ellátásából és gondozásából vegyék ki részüket.

A debreceni zsidóság bizottságot alakított a menekültek gondozására. Dr. Weisz Pál főrabbi látta el nagy odaadással az elnöki tisztet. Segítségére voltak: Fogel Miksáné, Fogel Marcellné, Hoffer Vilmos, Hirsch Ernő és mások. A menekültek két évig biztonságban éltek Debrecenben. Albérletben laktak különféle lakásokban, havonta egyszer jelentkezniök kellett a rendőrségen. A menekültek próbálták a közelgő veszedelem gondolatát a debreceni zsidók lelkében is felkelteni.

1941 augusztusában életbe lépett a harmadik zsidótörvény. E törvény követte az 1935-ben hozott nürnbergi törvényeket és büntetés terhe alatt tiltott akár házassági, akár házasságon kívüli kapcsolatot keresztény és zsidó fajú egyének között. Megkezdődtek a fajgyalázási perek. Keresztény cselédlányt sem tarthattak zsidók. Magyarország a németek leghűségesebb kiszolgálója lett és a fasiszta magyar kormány 1941 júniusától háborúban is állt Szovjet-Oroszországgal, Németország mellett.

A magyar zsidóság ráébredt, hogy fokozottabb segítségre kell szervezkednie. Budapesten megalakult az OMZSA, mely országos egyesületté vált. Az OMZSA debreceni helyi tanácsa Berkovits József, Blass Ede, Bernfeld Ernő, Ungár Jenő, Waldmann Albert és dr. Lebovits Sándor tagokból állt. A magyar izraeliták pártfogó irodájának végrehajtó bizott-

dekorált, tiszti egyenruhás zsidókat. Hatáskörük nem volt. Az egész nánási tábornak keresztény parancsnoka volt, egy Czekeházi nevű őrnagy, katolikus vallási fanatizmusban élő, zavaroslelkű ember, aki díszlépések gyakorlásával foglalkoztatta a világháborút megjárt katonákat. Dr. Weisz Pál főrabbi felkereste a nánási munkaszoláglatos tábort és ott, a keresztény parancsnok ellenőrzése melett, drását mondott a férfiaknak, akik hitközsége zömét alkották. E tábort csakhamar feloszlatták, a tiszteket leszerelték, majd a katonaköteles koron túli évjáratokat is. A fiatalabbakból századokat szerveztek és az ország különböző vidékeire munkára vezényelték. A debreceniek egyrésze Kárpátaljára, Iloncára került.

Ez időben elkészítette a hadügyi kormányzat a munkaszolgálatos törvényt. *„Miután zsidó fegyveres katonai szolgálatra nem érdemes"* — a törvény a zsidókat csak munkára kötelezi. A felállítandó munkás-századok parancsnokai, altisztjei, tisztesei, fegyveres szolgálatot teljesítő keresztény katonák. Ettől kezdve a debreceni zsidóság legfőbb gondja volt, hogy a rideg körülmények között szolgáló fiúk sorsát bármily, akár illegális eszközökkel is, javítsa.

A zsidó gimnázium héber köre fél éves késéssel kezdhette csak meg működését, mert a vezető tanárok négy hónapig munkaszolgálaton voltak, de azért a körben Kandel Miklós Goethét, Stauber Ernő Petőfit fordította héber nyelvre, Neuwirth Miklós pedig önálló héber nyelvű novellával szerepelt. Dr. Kardos László, a harmincas évektől kezdve, országos hírnevet szerzett magának, mint műfordító. E téren Magyarországon a legjobbak közé számított. Nagy elismerésben részesült Hugo Victor Hernánijának fordítása s a Nyugatban megjelent számos versfordítása. A Jávne kiadásában megjelent héber költők antológiája is az ő munkája. Hatása alatt valóságos műfordítói gárda nevelődött a diákok közül: Békési Pál, Ullmann Ervin, Balázs Miksa — mindnyájukat elsodorta 1944 pokoli áradata. Stauber Ernő él közülük Jeruzsálemben.

Az *Esti Kurir* szép szavakkal dicsérte *„az Ady–Rákosi vita"* c. kötetet, amelyet Kardos László tanítványai jelentettek meg 1940-ben. A hírlap csak azt nem említette, hogy a dicséretes munkát végző gimnázisták éppen zsidók.

A héber kultúra más téren is haladást tett. Letelepedett Debrecenben a brusztúrai születésű Steinmetz Méir Cvi, akinek költői neve: Ben Slomo lett ismert. A Kardos László féle héber költők antológiájában ezt olvassuk héber verseiről: *„Kötete Gesárim. Gazdag zeneiségű, meghitt hangú versek mellett az egyetemes zsidó sors komorabb hangjait is hatásosan zendíti fel."*

Mező István, a gimnázium végzett növendéke 1941-ben, miután az

visszamenőleg magyar honosságukat. A debreceni zsidóság irat-kutatással, őskereséssel foglalkozott. S ha veszélyes is volt, a kifejlődött feketepiac lehetőségeit használta ki, mert élni kellett.

Az élet mindennapi gondját-baját elhomályosította a világot megrendítő esemény: augusztus 30-án kitört a második világháború. Magyarország még semleges maradt, de az év őszétől tilos volt már a nyugati rádiók híreinek hallgatása.

A zsidótörvények következtében országos szervezkedés indult a zsidó hadviseltek között. A zsidótörvények ugyanis bizonyos mértékben előnyöket adtak az első világháború veteránjainak. A debreceni zsidó frontharcosok érdekvédelmi szervének dr. Leveles Imre lett az elnöke. Működésük a zsidó politika irányításán kívül esett és inkább társadalmi jellegű volt. 1940-ben még zászlót is avattak, ünnepi koncertet is tartottak.

A Bikur Cholim is ünnepelt 1940-ben. 50 éves jubileumot ült, mert bár csak 1902-ben létesült, de magát találóan a Cion Betegsegélyző Egyesület folytatásának is tekintette. A Bikur Cholim vezetősége főleg az ortodox hitközség tagjaiból állt, miután e betegsegélyző egyesület szolgálatait főleg az ortodoxok vették igénybe. 1940-ben tartott seregszemléjükön díszelnök Grosz Nagy Ferenc, elnök Mező Ármin, alelnök Lebovits Sándor volt. A tisztikar többi tagjai: Mayer Lajos pénztáros, Spitzer Herman ellenőr, Schäffer Dávid jegyző. Az egylet orvosai dr. Gács Jenő és dr. Bakonyi Albert voltak. A választmányi tagok: Grosz Simon, Keszler Bernát, Bernfeld Ernő, Bilitzer Jónás, Weisz Mór, Liebermann Géza, Dénes Miklós, Weiszbrunn Antal, Weiszenberg Sándor és Lusztig Márton.

A világháború második évében, 1940 augusztus 30-án, Magyarország újabb örökséghez jutott. Hitler és kormányzata a második bécsi döntéssel kettéosztotta Erdélyt, a magyarság reviziós jogát elismerve, s ezáltal Kelet-Magyarország, Észak-Erdély, visszatért Magyarországhoz. A zsidóság újra örvendezhetett az örvendezőkkel és újra felvehette kapcsolatait a bihari-érmelléki zsidó közösségekkel. A Szatmár-vidékkel együtt visszatértek más zsidó községek is. A németek kegyéből átadott területek átvételére magyar katonaság indult s velük együtt még zsidó közlegények és tisztek is. Azonban a zsidó katonákat rövid idő múltán részben leszerelték, másrészüket a belső országrészek egyes községeiben gyűjtötték össze. Már 1940 szeptemberében, Észak-Erdély okkupálása idején, katonai behívó alapján egyre több debreceni zsidó érkezett a hajdúnánási református iskola udvarára. Ide érkeztek egyenruháikban a zsidó tisztek is, akiket a honvéd alakulatokból irányítottak oda. Megkezdődtek Hajdúnánáson a „munaszolgálat" napjai. Zavar és bizonytalanuság ülte meg a munkszolgáltra behívott meglett férfikat és köztük különösen a semmitevésben várakozó, többszörösen

tait és tanulmányait. A kiadás nagy és lelkes visszhangra talált magyar irodalmi körökben. A haladás és a humanizmus melletti tüntetések fogták fel, helyesen, a kiadást a könyvecske bírálói. E durva korszakból kirívó, szép cselekedet volt.

A gyakorlati oktatás terjedt. A délutáni műhely-gyakorlatokon a kézügyesség fejlesztése mellett a fizikai munka megismerése és megbecsülése volt a nevelői cél. A zsidó társadalomban kiváló iparos szakemberek önkéntes munkával vállalták a műhely-tanfolyamok vezetését: Nádler Adolf könyvkötészetet, Lusztig Ernő és Rochlitz László asztalosságot, Pollák László tanár, villanyszerelő, elektrotechnikát, Braun Nándor is villanyszerelést, Klein Artur mérnök és Fischer László rádiótechnikát tanítottak. A könyvkötő műhely céljaira Weissenberg Sándor vaskereskedő vasprést adományozott, Takács Lajos nagyító gépet, Ungár József látszerész műtermi géppel és fotóanyaggal látta el a fotó-kört. E kört Adler Miklós rajztanár vezette.

Mégis, a tanév végén szomorú számvetést tett a három zsidó iskola. A tanulók száma évről évre fogyott, különösen és nagymértékben a gimnázisták száma. Nem lehet csak demográfiai okokkal magyarázni a létszám-csökkenést, hanem kétségkívül a zsidótörvény tette fölöslegessé, értéktelenné a szellemi munkát.

1939 tavaszán a német náci agresszió ismét megrázkódtatta a világot. Hitler zsoldosai megszállták Csehszlovákia még megvolt területét, Prágával együtt. A fasizmusba lendült magyar kormányzat az agresszióból is kivette örökségét és meghódította az északkeleti Kárpát vidékét, az ú.n. Kárpátalját. E hódítás nem díszes bevonulás volt, hanem véres harcok eredménye. E harcban a fasiszta rendszer kétszínű felfogása következtében, a fegyveres erők közé zsidó ifjak is tartoztak, így a zsidótörvénnyel sújtott, jogfosztott zsidónak is joga volt elesni a hazáért. A debreceni zsidók Fränkel Nándort siratták.

S röviddel ezután a magyar kormány hozzálátott, hogy újabb törvényt készítsen elő a zsidók sanyargatására. Meg kellett hálálniok Hitlernek az újabb terület-gyarapodást. 1939 július 25-én jelent meg gróf Teleki Pál miniszterelnök aláírásával, a második zsidótörvény, mely még kegyetlenebbül vette el a zsidók kenyerét, megélhetési forrását. A törvény eltörölte a 20%-os foglalkoztatási határt és helyette 6%-ot állapított meg. Debrecenben is összezsugorodott a kenyérkeresők száma, újabb munkanélküliek csatlakoztak a már meglévőkhez, akár újságírók, akár kereskedő segédek. A II. zsidótörvénnyel megindult a magyar zsidóság kiebrudalása a kultúra, a gazdaság kereteiből a német gleichschaltolás mintájára. A zsidók elvesztették választó jogukat, hacsak nem bizonyították három nemzedékre

Érettségi kép

1941/42 תמונת תלמידי הגמנסיה הבוגרים

oktató irányzat bontakozott ki a debreceni zsidó iskolákban: 1. Hebraizáló zsidó nemzeti, 2. Humanista magyar szellemi, 3. Gyakorlati oktató irányok.

A héber nyelvet gondozó s a zsidó népi gondolatot erősítő zsidó nevelés forrása elsősorban a vallástan és a hivatalos héber nyelvi órák tanárai voltak, de az új időknek megfelelően, intenzívebb ily irányú oktatás az önképzőkör keretében működő biblia-körre hárult. Ehrenfeld Artur tanító-főkántor, Rosenfeld Miksa és Grosz Ernő tanárok voltak e kör csoportjainak vezetői.

Dr. Kardos László és Kardos Pál tanárok voltak a magyar humanista nevelés irányítói. A VIII. osztály tanulói, Kardos László vezetése alatt, több évi buzgó munka eredményeként kiadták Tóth Árpádnak, a kiváló debreceni költőnek szétszórt, kötetbe eddig még nem foglalt bírála-

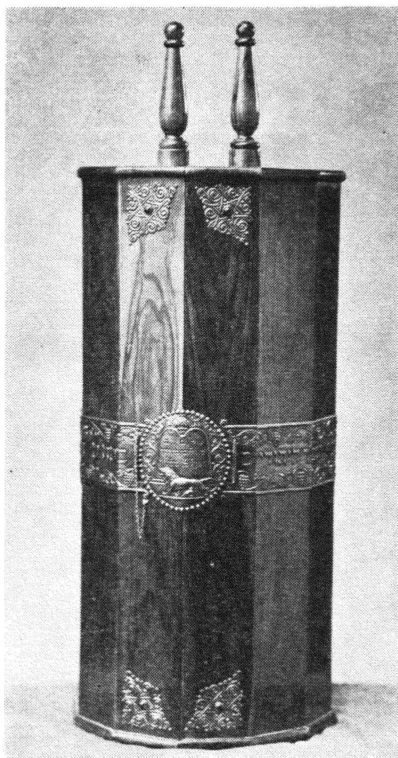

Körmenet az Erec Jiszráelből hozott tóratokban lévő tórával a gimnázium ifjúsági istentiszteletén

הקפה עם התורה בתוך תיבת העץ אשר הובא מארץ ישראל, בזמן תפילה של תלמידי הגמנסיה

gekre. A két debrecni zsidó hitközségtől 40.000 pengőt kértek a hatóságok azzal az indokolással, hogy *„ez az összeg kb. 30%-a a debreceni zsidóság évi adójának."* Az adót kérő hatóságok levelükhöz csatolták Losonczi István főispán körlevelét is, amelyben *„a magasztos és hazafias cél támogatására kérte a hazafiasan érző debreceni polgárságot."*

Ez a tény magában is mutatja az antiszemita rendszer szemérmetlenségét. A zsidótörvénnyel hazafiatlannak bélyegzett magyar zsidóság hazafiasan érző debreceni polgár lett, amikor a kormány pénzt akart belőle kisajtolni. Az utca hangja helyesen nevezte a kampányt „zsidó a magyarért" mozgalomnak, annyira világos volt a tendencia.

Erec Jiszráelből dr. Schlésinger főrabbi által hozott tóra borítótok

בית התורה מעץ, עבודת־יד מארץ ישראל
אשר הובא ע"י הרב ד"ר שליזינגר

Az értékváltozások a debreceni zsidóságban nagy kétségeket támasztottak a nevelés irányával szemben. *„Tanuljon-e a zsidó ifjú?"* — ezt a keserű kérdést olvashatjuk 1938/39-ben dr. Vág Sándor gimnáziumi igazgató tanulmányában: *„Ezekben a nehéz napokban, amikor a magyar zsidóságnak már nem csak jövőjét, de jelenét is nehéz fekete fellegek ülik meg, sokszor felvetődik a kérdés, érdemes-e, szabad-e, kell-e a zsidó ifjúnak tanulnia, művelődnie? Érdemes-e hosszú évek fáradságos munkájával elvégezni iskoláját, amikor alig-alig van remény arra, hogy iskolai végzettségéhez illő foglalkozáshoz jut. Ahhoz, hogy egyszerű kétkézi munkás legyen, nem felesleges-e magasabb műveltséget szereznie, érettségi vizsgálatot tennie?"* Mint az előző tanévben már Grosinger tanuló feltett kérdésére, a felelet most is az volt: *„tanulni kell, mert egyedül a tudás az a kincs, amelyet az élet minden változásai közt is megőrizhetünk. Vagyonunk, rangunk semmibe veszhet, de amit tudunk, az örökre a miénk..."*

Tanulni kell! A vészes időkben mindig ez volt a zsidó nép életparancsa. A gyakorlat síkján a zsidótörvény esztendejében három nevelő,

székek és baromfiárusok a Pásti utcán. E rendelet bumeráng-rendelet volt: leesett a fogyasztás csökkenésével a marha és a baromfi ára. A sajtó ez időben hírül adta, hogy Székesfehérvár városi tanácsa bizottságot küldött Londonba, hogy ott tanulmányozzák a modern vágás módjait, hogy ezáltal kompromisszumot találjanak a húsértékesítés ügye és a saktolási tilalom között.

A saktolási tilalom nehéz helyzetet teremtett a két debreceni zsidó hitközségben és annak főleg szegényebb társadalmi rétegeiben, akik inkább, mint a módosabb zsidók, feltétlen ragaszkodtak a kóser húshoz. Megnehezítette e vágási tilalom a diákok ellátását is az internátusokban.

És mégis: 1938 szeptember végén újra magyarnak érezte magát a debreceni zsidóság. A müncheni határozatok következtében felosztott Cseh-Szlovákiából, Magyarország északi határa mentén magyar nyelvterületeket nyert. E területeknek az országhoz való csatolása nemzeti lelkesedést váltott ki, amely a zsidótörvények és rendeletek által megalázott és megbántott magyar zsidóságot is magával ragadta. Az évszázados nemzeti hazafias nevelés hatása még megmardt lelkükben, másrészt külön örömet jelentett, hogy lehullott a sorompó a magyarországi zsidó hitközségek és az addig Csehszlovákiában élt magyar-zsidó közösségek között. Testvérek és rokonok újra egy kormányzat alá kerültek, sőt két zsidó gimnáziumnak: az ungvári és a munkácsi zsidó gimnáziumoknak is testvéri kezet lehetett nyújtani. A felvidék visszacsatolására rögtönzött ünnepélyen az ünnepi beszédet Kardos Pál tanár mondotta. Az őt jellemző nagy erkölcsi bátorsággal, a mámoros lelkesedéssel szemben, emlékeztetett az esemény árnyoldalára, tragikus voltára: „. . . . *miért kellett nekünk ezt az ajándékot a sátán kezéből kapnunk?*" — kérdezte, világosan célozva Hitlerre.

Minden hazafias öröm ellenére, a zsidóellenes irányzat fokozatosan erősödött és folytatódott a debreceni zsidóság magába zárkózódása. A zsidó élet szépsége írként is hatott. 1936 október 22-én új tórát avattak a Deák Ferenc utcai templomban, melynek írását a megboldogult dr. Schlésinger Sámuel főrabbi kezdeményezte. A tóra-írás költségeit a zsidó iskolák ifjúságának heti belső gyűjtései teremtették elő. A megboldogult főrabbi hozott Erec Jiszráélből drága művű fatokot az új tóra számára. A tóra-írás befejezésében ünnepélyes körülmények között részt vettek a hitközség vezetői, az iskola barátai, az iskola-igazgatók, a tantestületek képviselői és kiválóbb tanulói.

Az év novemberében a magyar kormány, a felvidék megszállásának anyagi fedezésére s a lassan fejlődő infláció megfékezésére, „önkéntes" adókampány indított „magyar a magyarért" névvel. A hatóságok nyomást gyakoroltak az intézményekre s főleg a zsidó egyesületekre és a hitközsé-

Csengeri Leó gazdálkodó, hitközségi vezető férfi, a háború után a hitközség elnöke

ליאו צ׳נגרי, בעל־אחוזה, עסקן של הקהילה,
נשיא הקהילה לאחר המלחמה

Liebermann Géza nyomdász, hitközségi vezető egyéniség, gabai

גיזה ליברמן, בעל בית־דפוס,
עסקן הקהילה, גבאי

készítésére 1938 májusától a gimnázium épületében angol, francia és héber nyelvtanfolyamok indultak, amelyeken a következők tanítottak: Elek Irma, Reichard Sándorné, dr. Hahn Aladárné, Turai Miklós. A tanári karból: dr. Vág Sándor igazgató, dr. Berkovits József, Grosz Ernő, dr. Haász Imre, dr. Kardos László, dr. Weisz Dezső és Weiszmann Zoltán vettek részt a tanfolyamok vezetésében.

Az 1937/38-as iskolai év végén mind a három zsidó iskola, melyet a status-quo izr. hitközség tartott fenn, azt jelentette, hogy az iskolákba járó tanulók száma erősen csökkent. Ez különösen feltűnő volt a zsidó gimnáziumnál, melyben a tanulók 40%-a vidékről származott. Év végén 26-tal kevesebb tanuló iratkozott be a gimnáziumba. „*Ez apadás* — írta az igazgató — *a zsidóság természetes szaporodásának zuhanásszerű csökkenésében leli magyarázatát.*"

1938 júniusában a magyar kormány nem állt meg a zsidótörvényben kihirdetett pontoknál. Ujabb, zsidókat nyomorító rendelet látott e hónapban napvilágot, a „saktolási" tilalom. Az embereket gyötrő gonosz társadalom szenteskedő állatvédő lett. Bezárhatták üzleteiket a zsidó mészár-

A zsidó szellem és vallási élet serkentésében és a kultúrélet irányításában méltó követője volt az új főrabbi, dr. Weisz Pál, kiváló elődjének. Oroszlánrészt vállalt az évek óta folyó, a gimnázium által szervezett irodalmi délutánokon és a tanári kar iskolai és iskolán kívüli kulturális működése iránt tanúsított szerető és serkentő érdeklődésével szinte termékeny részese lett valamennyiük munkájának.

Az első zsidótörvény megrázkódtatása változásokat hozott a hitközségi elöljáróságban is. Grosz Nagy Ferenc, aki egyrészt jótékony zsidó szivével tűnt ki, másrészt rendületlenül hódolt a magyar patriotizmusnak és a magyar nemzeti szellemnek, lemondott az alelnökségről. Pár évvel azelőtt történt, hogy két zsidó egyetemista kereste fel az alelnököt Kossuth utcai gyógyszertárában, a MIEFHOE bál tiszteletjegyével. A kedves gyógyszerész bácsi, a fiatalok várakozásához híven, átadta adományát s ezt mondta: *„Önöknek, magyar-zsidó egyetemi hallgatóknak, szívesen ajándékozok, de azoknak a kis zsidó fiúknak, akik kilométerpénzt gyűjtenek, hogy Palesztinába menjenek, nem adok semmit."* A zsidótörvény árnyékában anakronizmus volt az alelnök éles magyar hazafisága. Utódja az alelnöki székben Berkovits József földbirtokos lett, aki pozitív világnézetű zsidó volt és támogatta a Palesztinában folyó építőmunkát is.

A változásokra való törekvés a hitközségi életben fokozódott. Mint korábban írtuk, a hitközség elöljárósága és képviselő testülete főleg a jobbmódú családfőkből állt és hasonlóan az országban lévő többi zsidó hitközségekhez, a kispénzű hitközségi tagoknak szinte egyáltalán nem volt képviseletük. 1938-tól kezdve társadalmi erjedés indult meg a debreceni status-quo hitközségben: a zsidótörvénytől súlyosabban érintett kisemberek kezdtek mozgalomba, hogy számuknak megfelelő képviseletet nyerjenek a hitközségi kormányzatban. A mozgalom élén Csengeri Leo gazdálkodó állt, aki az egyik legrégibb debreceni zsidó család sarja volt. Kereskedők, iparosok, magántisztviselők szervezkedtek főleg, mozgalmukat „Mezitlábas Mozgalomnak" nevezték, nyilván a mezitlábas, szegény magyar parasztsággal való párhuzamra célozva.

Az 1939 tavaszán tartott tisztújító közgyűlésen sikerrel is jártak, bevették az eddig gazdag ügyvédek, vezérigazgatók, stb. által uralt hitközségi kormányzati várat és kivívták a kisemberek képviseletét is. A mozgalom aktivistái voltak: Friedmann Frigyes, Schön Artur, Kolmann Ferenc, Trattner Dezső, Liebermann Géza és még számosan. Csengeri Leó váltotta le dr. Kún Miklós ügyvédet és pénzügyi elöljáról székben.

Az első zsidótörvény hatása abban is megnyilvánult, hogy a két hitközség tagjai közül többen foglalkoztak a kivándorlás gondolatával, bár ennek lehetőségei nem voltak biztatóak. Az esetleges kivándorlások elő-

perifériáján éltek, a tudatos asszimilánsok és asszimiláltak rétegét. Pánikszerű kikeresztelkedés indult meg. Az elsők között jelentkezett a rabbinátuson kikeresztelkedésre a nőegyleti elnöknő monoklis, gentryskedő kormányfőtanácsos fia. Követték őt mások is. Dr. Weisz Pál főrabbi elhatározta, hogy értesíti a hagyományhű zsidó tömegeket a kikeresztelkedési folyamatról, s a Kápolnás utcai kistemplom hirdetőtábláján kipellengérezte a kikeresztelkedők neveit. Később a hitközségi elnök, Ungár Jenő kérésére, a táblán való kihirdetés megszünt. Az öntudatos zsidó tömegekben a kikeresztelkedettekről, mint a süllyedő hajóról menekülő patkányokról beszéltek.

A zsidó öntudatot erősítette a hivatalos antiszemita politika s a zsidógyűlölet társadalmi tünetei. A zsidó közösségben óriási volt a felháborodás Ravasz László református püspök durva támadása miatt. A püspök a Debrecen–Nyíregyháza vonalon zsidókkal utazott és utána így beszélt róluk: *„A nyíregyházi vonat harmadosztályú kocsijában hernyósapkás, kaftános zsidók ülnek, akiknek szájukon habzik a jiddis — ez hát Árpád népe?"* Sokan, akik azelőtt távolabb álltak a zsidó közösségi élettől, az események hatására ismét közeledtek hozzá. Halász Nándor ékszerész faliórát adományozott a zsidó gimnáziumnak, fia, Halász György a zsidó sportéletet kezdte támogatni. Az asszimilált családból való kitűnő ifjú, dr. Magyar Gábor bekapcsolódott a zsidó kultúrmunkába. Az ünnepeken a nagytemplom zsúfolásig megtelt. Az ünnepélyesség emelésére a gimnáziumi ifjúság is teljes számmal részt vett az istentiszteleten. Az ifjúság teljesen átérezte a helyzet súlyosságát, zsidó öntudatuk erősödött, szeretettel fordultak a hagyományok felé és a zsidó nemzeti gondolat lángjai égtek lelkeikben. A héber nyelv tanulása lendületesen fejlődött. Ez évtől kezdve minden reggel sachrit istentiszteletet rendezett az iskola, melyet a hagyományhű s a héber nyelvben jártas tanulók vezettek. Tanáraik buzdítására még azokon a szombat délutáni mincha imákon is nagy számmal vettek részt önkéntesen, amely istentiszteleteket a nem-zsidó iskolák tanulóinak rendezett a hitközség.

Az ifjúság egészséges öntudatának és magabiztosságának bizonysága a május 29-én tartott „hősök napján" elért sikerük. A városi stadionban a többi középiskolák között, a zsidó gimnázium ifjúsága is részt vett az ünnepélyen. A bevonuló ifjúság katonás rendjét a közönség általában lelkesen fogadta s ez a lelkesedés viharossá vált, amikor a zsidó gimnázisták lépdeltek a tribün előtt. Az öntudattól egyenes gerinccel menetelő zsidó gimnázisták olyan sikert értek el, hogy a felvonulás parancsnoka hangszóróval utasítást adott: *„A zsidó gimnázium ifjúsága visszatér a kapuhoz és megismétli a szép felvonulását."*

utasítása 1938 júniusában jelent meg. Ez megállapította, hogy a magyar zsidóság — minden túlzó hazafisága ellenére — nem vált magyarrá és részletesen megszabta a zsidóknak a gazdasági életből való visszaszorításának módját.

A törvény szerint a magyar zsidóság 6%-os országos számaránya mellett a gazdasági életben 20% arányában vehet részt. Ebben a magyarok közül sokan a törvény mérsékletét látták, hiszen a 20% messze meghaladta a zsidók arányszámát. A valóságban ez a 20% tragikus arány volt, mert sok gazdasági ágban a zsidók részvétele addig 60—70% volt, viszont az olyan ágakban, melyek zsidók egyáltalán nem tevékenykedtek, a törvény a zsidó nélküli állapotot törvényesítette. Tragikus volt a részvételi arány abban is, hogy elzárta a lehetőséget az állástkereső fiatal zsidók előtt. A törvény az ügyvédek, orvosok működése feltételéül az illetékes kamarákhoz való tartozást állapította meg. A kamarákban viszont felvételre csak 5%-ot engedélyeztek s azt is csak úgy, ha az illető kamarákban működő zsidók százalékaránya nem haladta meg a huszat. Miután éppen a szellemi foglalkozásuak közt a zsidók százalékaránya magas volt, a fiatal zsidó orvosok, ügyvédek, mérnökök engedély nélkül maradtak, hivatásukat nem üzhették.

A debreceni egyetemen tanuló zsidó hallgatók száma 1933-tól erősen csökkent, mint írtuk, a numerus clausus újbóli drasztikus végrehajtása folytán. A zsidó egyetemi ifjúság élénk társadalmi egyesülete, a MIEFHOE, összezsugorodott, árnyéka lett önmagának. A tanulmányaikat befejezett zsidó diplomások munka nélkül maradtak: az orvos nem gyógyíthatott, az ügyvéd csak szerény segédmunkát végezhetett ügyvédi irodákban.

A törvény ugyan engedményt biztosított az első világháború frontharcosainak, vitézségi érmekkel kitüntetett volt katonáinak, azonban amikor kiderült, hogy milyen sokan vettek részt a háborúban és milyen sok kitüntetésekkel dekorált zsidó kér jogkedvezményt, a kormány visszakozót rendelt el az engedmények adásában. S ha a frontharcosok jogait el is ismerték, teljesen reménytelen lett a fiatalok helyzete, akik az első világháború idején még gyerekek voltak, vagy csak később születtek.

A törvény kevésbbé sújtotta az önálló keresetüeket, annál jobban az alkalmazottakat, a munkavállalók kispénzű társadalmi rétegét. Az első zsidótörvény hatása alatt a zsidó magántisztviselők körében a munkanélküliség nőttön-nőtt. A debreceni zsidóság körében egyre többször hallatszott az új jelszó: „átrétegeződni". A gimnázium is nevelő programmjába iktatta ezt a nagyobb diákok nevelésében, akik gyakran hallatták a „mi lesz velünk" kérdést.

A brutálissá vált zsidó-politika a debreceni zsidó közösségben legelőször azokat döbbentette meg, akik a zsidó — népi és vallási — élet

XI.

A ZSIDÓTÖRVÉNYEK LEJTŐJÉN

1938—1944

Az 1938-as év a kiszolgáltatottság és a védtelenség nyomoruságos helyzetét hozta a jogaiban halódó magyar zsidóságra. Gát nélkül tört be az országba a náci propaganda szennyes áradata. A helyi nácik, a nyilaskeresztesek, a népi rétegekben fokozták hazug, demagóg uszításaikat a zsidók ellen.

A magyar zsidók és a debreceni zsidók vezetői közül is sokan még mindig reménykedtek a magyar kormányzat jóindulatában. E reménykedést csak fokozták Darányi Kálmán kormányának erélyes intézkedései a nyilaskeresztes mozgalmak megfékezésére. Annál nagyobb volt a megdöbbenés és a csalódás, amikor a mérsékeltnek hitt Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. március 5-i hirhedt győri beszédében bejelentette a zsidókérdés törvényes rendezését. Milyen törvényes rendezésről beszélt a miniszterelnök — kérdezték a magyar zsidók. Hát az 1867-i emancipáció és az 1895-i recepciós törvény, a száz éves küzdelemmel kivívott törvényes rendezések nem tettek pontot a zsidókérdésre Magyaroszágon? Nem sok idejük volt a debreceni zsidóknak a törvényes rendelkezések felől gondolkozni. Március 11-én Hitler elfoglalta Ausztriát. Döbbenetes élmény, felejthetetlen szombat reggel volt ez mindazoknak, akiknek volt mitől félni. A náci birodalom ezzel határos lett Magyarországgal. A jobboldali magyarság újjongva igazolta Darányi győri beszédét.

A végzetes események drámai gyorsasággal peregtek. A miniszterelnök már április 8-án beterjesztette a magyar parlamentbe *„a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosítása”* című törvényjavaslatát. A címből hiányzott a zsidó szó, a törvényjavaslat szövege azonban felsorolta azokat az eljárásokat, amelyekkel a magyar zsidóságot ismét a jog-nélküliség állapotába kényszerítették. Ez kezdetben mérsékeltebben, lépésről-lépésre haladt s később egyre embertelenebbül, egyre brutálisabban. A törvényt a magyar parlament megszavazta és annak végrehajtási

1938 március 29-én, amikor a képviselőházban már megindult a zsidókérdés tárgyalása és Csilléri András, a hirhedt országos antiszemita vezér, debreceni orvosprofesszor, beterjesztette az országgyűlésnek öt pontból álló javaslatát a zsidók jogainak csorbítására, ezen a napon a Debreceni Izraelita Hitközség tanácstermében megalakult a Debreceni Zsidó Gimnázium Barátainak Szövetsége.

Talán véletlen, hogy e két esemény ugyanazon a napon történt, de nem véletlen, hogy a fenyegető romlás idején összefogott a zsidó társadalom a zsidó gimnázium támogatására. Megértették, hogy a növekvő faji antiszemitizmus a zsidóság gazdasági lehetőségeit kivánja elsősorban elsorvasztani.

Ebben a szervezkedésben résztvett a hitközség vezető rétegének legtöbb posszibilis egyénisége, még azok is, akik gyermekeiket a katolikus gimnáziumba járatták. A kezdő lépéseket már az 1936–37-es iskolai évben megtették az iskola lelkes barátai. Mint az Értesítő írta *„ezek az áldozatkész és előrelátó férfiak jól tudják, hogy iskolánk további fennállását és virágzását csak az biztosíthatja, ha megbizható, lelkes, a zsidó kultúráért áldozatokra is kész tábor áll mögötte"*. A főrabbi is szeretettel karolta fel már szolgálata első évében a gimnázium ügyét és jelentős támogatást biztosított a baráti egyesület szervezésére. Az 1938-as márciusi események csak siettették a szervezést. Az alakuló közgyűlésen dr. Weisz Pál főrabbi megnyitó beszéde után dr. Aczél Jenő olvasta fel az alapszabály-tervezetet. Azután tisztikart választottak. Elnök lett Debreceni Jenő mérnök, a világítási vállalat ny. igazgatója, társelnökök Gál Samu, Weisz Dávid, Szöllős Ármin, Fürst Mátyás, Füzes Sándor és Hartstein István. Ügyész dr. Aczél Jenő, titkár dr. Kardos László és pénztáros Bencze László. 50 választmányi és bizottsági tagot is választottak, és diszelnököket a hitközségi notabilitásokból. A szövetség megalakulásának hírére 200-an jelentkeztek az iskola barátai közül.

Az élet, a mindennapi, gondokkal tele tovább folyt, helyet adva még

Az élet a mindennapi gondokkal tele tovább folyt, helyet adva még és többen nem akartak felelni.

telkedett zsidó volt és az Ady társaság válságakor helyeselte a jobboldalra való átállást. „Faji kérdés ez" — mondta magántársaságban. Ily szégyenletesen és kómikusan akarta leplezni zsidó származását, de a zsidók sorsát így sem kerülte el.

A vigasz fénysugara volt és általános örömet váltott ki a debreceni, sőt a magyar zsidóság körében, hogy éppen ekkor 1938 január végén kapott *Baumgarten-díjat* irodalmi és szellemi munkássága elismeréséül *dr. Kardos László.*

Március 19-én a zsidó gimnázium még megtartotta a purim-bált, amelyre már hetekkel azelőtt készülődött. A zenekar még fellépett Bencze László tanár vezetése alatt, az énekkarral együtt purimi dalegyveleget is adtak elő. A négy év alatt komoly énekessé fejlődött Vizsolyi György VIII-os tanuló is fellépett. Még szmokingot, estélyiruhát is viseltek, francia négyessel nyitották meg a bált. A késő esti órákban, a tánc közben, fajvédő egyetemisták a terembe lopózva bűzbombákat dobáltak szét. A szégyenletes cselekedet figyelmeztető jel volt. Ez volt az utolsó purim-bál a debreceni zsidóság életében!

1938 márciusában a zsidóság rádöbbent már helyzetének szédületes romlására. Bécsben már Hitler kormányzója ült és Magyarországon a németek után elsőnek látott hozzá a kormány Darányi Kálmán győri beszéde alapján „a zsidókérdés törvényes rendezésének" megvalósításához.

A zsidó gimnázium VII. osztálya az 1936/37 iskolai évben

הכיתה השביעית של הגמנסיה היהודית בשנת הלימודים 1936/37

zsákmányoló, idegen fajról, a dőzsölő zsidókról. A Goga-kormány ugyan 44 nap mulva megbukott Romániában, de a debreceni társadalomra való hatása tovább tartott, különösen a szellemi körökben. Gyökeret vert a faji ideológia a reakciós ősmagyar romantikában, melyet az egyetemi hallgatók Turul Szövetsége is ápolt. A népies faji fogalom sok debreceni fiatal keresztény írónak, tanárnak gondolkodását fertőzte meg. A lázas fejű dr. Gulyás Pál és társa, a fiatal dr. Tóth Béla, puccsal eltávolították a haladó szellemű Ady társaság éléről a demokratikus dr. Juhász Gézát és helyébe a faji mámortól részeg Gulyás Pált választották meg. Ez az Ady társaság életében éles jobbrafordulást jelentett. Dr. Kardos László, az egyesület egyik alapítója és főtitkára, *„nem volt hajlandó az új irányt fedezni"* s kemény elvi nyilatkozatot hallatva, 1938. január 15-én lemondott a főtitkárságról és kilépett a társaságból. Néhány nap mulva követték őt a kilépésben Kardos Pál, aki szintén az Ady társaság egyik életrehívója,a haladó szellemű keresztények: Béber László és Turi Levente újságírók, Gáborjáni Szabó Kálmán festőművész és Horváth Árpád színigazgató.

Pár hónap múlva a Zenekedvelők Köre eltávolította az egyesület éléről a zsidó Fáy Árpádot és Baranyi Jánost, mint idegeneket. Baranyi kikeresz-

A zsidó gimnázium II. osztálya az 1936/37 iskolai évben

הכיתה השניה של הגמנסיה היהודית בשנת הלימודים 1936/37

nizmussal rokonszenvezik. A nyomozó meg is mondta, hogy a somér hácáir mozgalomra gyanakszik. Az ifjúsági mozgalmak csak formailag függtek a cionista helyi szervezettől és valójában önálló keretben működtek. A gimnázium tanulói nagyobb számmal a Hánoár Hácioni-ban, kisebb csoportban pedig a Hásomér Hácáirhoz tartoztak. A vallásos ifjak a Bné Akibában, a Mizrachinak az ifjúsági mozgalmában találták meg helyüket. Az ifjúsági mozgalmak énekeket és héber nyelvet tanítottak, szemináriumokat szerveztek. A mozgalmi ifjúság gyakran összeütközött az iskolák fegyelmi rendjével. Minthogy az állami rendtartás értelmében, mely természetesen a zsidó iskolákat is kötelezte, este 9 óra után tanulók házon kivül nem tartózkodhattak, az ülésekről este tizenegy-tizenkét órakor hazatérő ifjak gyakran kaptak fegyelmi büntetést az iskolában, annak ellenére is, hogy az iskolában a fiatal tanárok, Grosz Ezra, s a főrabbi igyekeztek, hogy ne okozzanak nehézséget a fiatalságnak mozgalmi életükben. Hasonló problémák támadtak az internátusokban is, azonban itt ezek könnyebben megoldódtak.

Az 1936–37 egyetemi iskolaév szünni nem akaró zavargásokban telt el. 1937 márciusában dr. Brunner Lajos levelet írt e zavargások ügyében az Egyenlőségnek. Ebből idézzük a következő sorokat: *„Minap a klinikára igyekeztem villamoson. Az egyetem központi épülete előtt boldog izgalomtól kipirulva, egy csomó egyetemi hallgató várakozott, fiúk, lányok vegyesen. Milyen boldogok, gondoltam, ki tudja milyen nehéz szigorlatot zártak le. A hangzavarból egy csinos lány csengő hangja tört elő: Jól kapott az a zsidó ! . . ."*

A nyár folyamán már a faji ideológia is szóhoz jutott Debrecenben. 1937 júniusában dr. Galánffy János kir. közjegyző, felsőházi tag, a költségvetési vitában kifejtette, hogy Magyarországon a zsidók hatszor annyit keresnek, mint számarányuk erre őket illetné. Hangsúlyozta, hogy a zsidóság faj és ezért *„zsidónak keresztényekkel való házasságon kivüli keveredését szigorúan el kell tiltani."*

E durva támadásra dr. Angyal Zoltán hajdúböszörményi zsidó ügyvéd válaszolt július 8-án az Egyenlőségben. Rámutatott, hogy a zsidók fajiságát hangsúlyozó debreceni közjegyző zsidó anyának gyermeke. Anyját megkeresztelkedése előtt Kandel Emmának hívták. Ebből a szégyenletes esetből megtanulhatták a debreceni zsidók, hogy a nácizmus őrült tana mint méreg hatott már a debreceni keresztény társadalomban. A faji ideológia mint járvány terjedt s végzetesen hatott az intellektuális körökre.

1937 novemberében további antiszemita hullám öntötte el Debrecent. Ezúttal Románia felől fújt a rossz szél. Goga Octavian állított fel ott faji alapon álló fasiszta kormányzatot, sok szenvedést hozva az erdélyi zsidóságra. A magyar jobboldali sajtó mindjárt reagált és sűrű cikkeket írt a ki-

Dr. Fazekas Sándor, a Cionista Szövetség alelnöke, a KKL megbízottja

ד"ר אלכסנדר פאזקש, סגן יושב ראש של ההסתדרות הציונית, ממונה על הקרן הקיימת לישראל

Dr. Barta Gyula orvos, a Cionista Szövetség alelnöke, 1945-től elnöke, az OMIKE elnöke

ד"ר יוליוס ברטה, רופא, סגן יושב ראש של ההסתדרות הציונית, לאחר 1945 יושב ראש שלה, יושב ראש של החברה OMIKE

ményeit, az iskolákat, a Chevra Kadisát. Látogatást tett az ortodox főrabbinál. Különösen meleg érdeklődéssel fordult, mint nagy elődje is, a gimnázium felé és Grosz Ezra tanárral együtt nagy energiát fordított a héber nyelvtanítás fejlesztésére.

A cionista mozgalom is tevékeny volt az 1937. évben. Az elnök dr. Brunner Lajos volt, helyettese Mező Ármin, alelnökök pedig dr. Barta Gyula és dr. Fazekas Sándor, a KKL vezetője és Herskovits Miklós voltak. A titkári feladatot ez évben dr. Gonda László vállalta. Kettős nyomás nehezedett rá, hogy e tisztségéről lemondjon. A pénzügyi elöljáró barátilag figyelmeztette, hogy mint a hitközség keretében működő tanár, ne vállalja el az exponált tisztséget, mert ez hátráltathatja rendes tanárrá való kinevezését. Nem sokkal azután Misky Árpád politikai detektiv idézte be a cionista szervezet új titkárát, figyelmeztetve, hogy súlyos következménnyel járhat, ha valamelyik cionista ifjúsági mozgalomról kiderülne, hogy a kommu-

Adler Miklós, a gimnázium neveltje, 1934-től rajztanára

מיקלוש צבי אדלר, חניך הגמנסיה מאז 1934 מורה לציור ולאמנות שלה

Mező Ármin, a Cionista Szövetség ügyvezető elnöke, a Bikur Cholim Egyesület elnöke

ארמין מזו, יושב ראש בפועל של ההסתדרות הציונית המקומית ויושב ראש אל אגודת בקור חולים

minden percében emlékezzék Schlésinger Sámuelre és igyekezzék azt a mérhetetlen űrt betölteni, melyet a nagy tudós főrabbi hagyott maga után. Igyekezzék az új debreceni főrabbi megtalálni az utat ahhoz a zsidó ifjúsághoz, mely Schlésinger Sámuel teremtő akaratából visszatalált a zsidó útra, ahhoz az ifjúsághoz, mely a civisek városában, az ősmagyar központban, a kálvinista Rómában, visszatalált az újjáéledt héber nyelvhez és az újjáéledt elpusztíthatatlan zsidó szellemhez."

Az ősválasztás megtörtént és a debreceni zsidók nagy többsége dr. Weisz Pálra adta szavazatát. A választás eredményét hivatalos küldöttség vitte el Hódmezővásárhelyre. A főrabbi beiktatását november 4-re tűzték ki. A hitközség küldöttsége Püspökladányig az új főrabbi elé utazott. A debreceni váróterem zsufolásig megtelt a debreceni hívekkel, akik viharos éljenzéssel fogadták a főrabbit. A hitközségi elnök üdvözlő szavai után a fiatal főrabbi mondott szép beszédet, melyet Mózes I. könyvének szidra-neveiből fűzött egybe. A nagy templomi ünnepség 3 órakor kezdődött. A keresztény hatóságok ezuttal is képviseltették magukat. Az avatási szertartást dr. Bernstein Béla két kisérőjével: dr. Jólesz Károly és dr. Wachs Aladár rabikkal végezte.

A hitközség november 21-én tartott diszközgyűlést az új főrabbi tiszteletére. Az új főrabbi hivatala átvétele után meglátogatta a hitközség intéz-

zetközi nevű művész, Berkovits Tibor hegedült diáktársaival Berger Gézával és Csengeri Klárával. A chanuka-ünnepélyen 1937-ben héber nyelvű színdarabot mutattak be a debreceni zsidó diákok és megvolt a várvavárt, mindenévi mulatsága is a debreceni zsidó társadalomnak, a purimi bál. Két új tanára volt az iskolának 1937-ben: a világbajnok Kárpáti Károly tornatanár, akit a debreceni sportkörök is nagy tisztelettel fogadtak, és dr. Weisz Dezső az iskola volt növendékei közül, aki német-magyar-franciaszakos tanár volt. Nagy tehetségű és szeretetreméltó egyéniségű, lelkes fiatal volt.

Az 1937–38 év első felében Adler Miklós rajztanár állt annak a mozgalomnak az élére, amely „Rajztermet a zsidó gimnáziumnak" jelszóval gyűjtést indított rajzterem építésre. Művészi becsű fametszet sorozatot készített a *bibliai József* életéről. A metszeteket pompás bibliofil kiadásu mappákba fűzte és ezeket ingyen átengedte a mozgalomnak. *„Aki egy ilyen mappát 10 pengőért megvásárolt, az ezzel az összeggel a rajzterem építési költségéhez járul hozzá".* Igy épült már fel a tornaterem, a fizikai előadóterem is, a tanárok és a zsidó társadalom állandó anyagi áldozatával.

A zsidó gimnázium mellett két internátus működött már. A Nemzetőr utcai Kardos internátus tizenegyedik évét kezdte 1937 szeptemberében. A vezető tanári tisztséget dr. Gonda László zsidó gimnáziumi tanár vállalta el, nevelő tanár pedig Gondáné, H. Kató volt. Ebben az évben nyílt meg az új Irsai internátus konzervativabb vallási programmal. Vezető tanár dr. Haasz Imre lett, a nevelő tanári állást dr. Weisz Dezső töltötte be.

Az őszi ünnepekre még nem volt a hitközségnek választott főrabbija. A hitközség az ünnepi szolgálat ellátására dr. Eisenberg Akiba rabbijelöltet hivta meg. Két főkántor is lépett a hitközség szolgálatába: Ehrenfeld Artur, volt veszprémi tanító és főkántor, és Friedländer Jichák, a debreceni Friedländer Mór talmud-tóra tanító fia. A két főkántor felváltva működött a két templomban. Az énekkar, amely a kántorválság idején szervezetileg és fegyelmileg hanyatlott, most Rottmann Emil vezénylésével ismét megerősödött.

A főrabbi választás, mint mindig, ezúttal is viharos volt.

A nagy küzdelem dr. Silberstein Adolf siklósi és dr. Weisz Pál hódmezővásárhelyi főrabbik körül folyt. A próbaszónoklaton a nagyképességű dr. Weisz Pál meghódította a hitközségi tagok többségét, azonban a hitközség képviselő testülete hivatalosan Silbersteint ajánlotta megválasztásra. Ennek következtében rögtön megalakult az ellenzéki párt, amely dr. Weisz Pál megválasztásáért harcolt. 1937 október elején az Egyetértés *„A debreceni rabbiválasztás"* címen foglalkozott a választás esélyeivel: *„Semmi egyéb nem érdekel bennünket, csak az, hogy az utód, akit a debreceni ősválasztók bizalma erre a felelősségteljes pozicióra felemel, éjjelének és nappalának*

A nemesszívű főrabbit a gondviselés megmentette halálával attól, hogy szemeivel lássa őrizetére bízott nyájának, a debreceni zsidóságnak, a gyalázatos pusztulás mélységeibe való zuhanását. Az 1937-es évben Közép-Európa zsidóságának helyzete rohamosan romlott. A Hajdúföld uszító cikkeitől nem lehetett eltekinteni. Nehéz lelki megrendülést jelentett mindig a zsidóellenes téma, amit Kolozsvári Borcsa Mihály, a lap sötétlelkű szerkesztője választott nap, mint nap. Megtámadta a Nagyerdőbe kiránduló cionista ifjúságot, mint *„titkos zsidó fegyveres alakulatot"*. Épp úgy vádolta a zsidókat feketézéssel, árdrágítással, a keresztények kihasználásával, ahogy 1920/21-ben tette. Állandóan pellengérre állította cikkeiben a zsidók jómódját. A gépiesen szajkózott antiszemita szólamokhoz is hozzá kellett szokniok a zsidóknak. Az Aranybika kávéházban egyre összébbhúzódtak és ott különálló kisebb helyiségekben gyűltek össze. Kártyázás és sakkozás közben törték a fejüket, hogy lehet kiutat találni a kátyúból. Az autentikus és koholt híreknek is központja volt az Aranybika kávéház. Ennek a szállodának egyik helyiségében élte klubéletét a „Debreceni Kereskedők és Utazók Egyesülete". Míg az Arany János utcai Kereskedelmi Csarnok a jobbmódú kereskedőknek és az intellektueleknek, bankigazgatóknak és főtisztviselőknek volt klubhelyisége az úri kaszinóból való kiűzés óta, addig a „Bikában" lévő Kereskedők és Utazók Klubja a közép- és kispolgároknak volt gyülekező és tanácskozó helye. Éppen társadalmi összetételük folytán a zsidó közösségi érzés erősebb volt itt. Bizonyítja ezt a Kereskedők és Utazók Egyesületének „Szeretet" asztaltársasága. Az egyesület elnöke Króh Vilmos volt. Az asztaltársaságban aktívak voltak: Gottlieb Frigyes, Weisz-Veres Miklós pénztáros, Gottlieb Jenő, Szabados Jenő alelnökök, Krajnik Ármin, Mező Ármin, Schwartz Lajos, Klein Mór, Neumann Gyula és mások. Az asztaltársaság az 1936/37-es iskolai évben 32 zsidó gimnazista diákot látott el ruhával és cipővel. Ez a gondoskodás nagyjelenőségű volt a gimnázium szegénysorsú tanulói javára, annál is inkább, mert *„a szegény tanulók alapja dr. Kardos Albert igazgató nyugdíjba vonulása után összezsugorodott és így szerencsésen lépett helyébe a segélyezésben az „Asztaltársaság" jótékony tevékenysége."* Egyébként a „Szeretet asztaltársaság" a többi iskolák szerény anyagi helyzetű tanulóit is segítette. Az 1936/37-es iskolai évben több mint száz zsidó gyermeket ruháztak fel. Segítségük nem merült ki a felruházásban, segítették a gyermekeket a tandíjak kifizetésében, tanszerek, könyvek beszerzésében is.

Az iskola falain belül az alkotás és a béke szelleme honolt e nehéz időkben is. A szülők és tanárok buzgóságának eredményeként új természettudományi előadó termet kapott a gimnázium, lépcsőzetesen emelkedő ülésekkel, gázvezetékkel, villanykapcsoló táblával, A tanévnyitón a ma nem-

Isten trónja előtt
Ha meghajlik térded,
Könyörögjél értünk
Főpap! Isten véled!

Kedves tanítványomnak, aki Bergen-Belsenben hunyta le örökre drága, okos szemeit, legyen itt örök emlékül ez a gyermekkorában írt megható verse.

Dr. Schlesinger Sámuel, a tisztelt főrabbi sírköve

המצבה של הרב הנערץ, ד״ר שמואל שליזנגר

lottól: dr. Grossmann Zsigmond budapesti, dr. Pfeifer Izsák monori, Roth Sámuel sátoraljaújhelyi, dr. Jakab Jenő gyöngyösi, dr. Rácz Zoltán egri főrabbik. Az iskolák nevében dr. Vág Sándor, az ipolysági zsidóság nevében dr. Grossmann Frigyes ügyvéd, a volt tanítványok nevében dr. Kádár Tibor fiatal orvos beszélt. A szónoklatok sorát Fábián Ferenc hitközségi főjegyző zárta be.

A gimnázium évkönyvében olvassuk dr. Vág Sándor nekrologját. *„A főrabbi gyermekies örömmel vállalta a tanulók minden ügyes bajos dolgát. Örömeikből és dicsőségeikből is kivette a részét. Egyes diákok még feladataikkal is hozzáfordultak és ő boldog volt, ha meg tudta oldani nehéz matematikai példáikat, vagy latin fordításaikat. És mindig meg tudta fejteni. Szinte csodálatos, hogy minden tudományban otthon volt ... A szegény diákoknak állandó és bőkezű jótevője volt. Leültette őket asztala mellé, tudtuk nélkül kifizette beiratási- és tandijaikat.*

Az „Egyenlőség" így siratta dr. Schlesinger Sámuelt: *„A magyar rabbikar egyik valódi nagysága szállott vele sírba. Mély tudása, emberszeretete, prófétai szelidsége és jósága a nagy papok közé avatták dr. Schlesinger Sámuelt, akire nem csak Debrecen volt büszke, hanem az egész magyar zsidóság."*

Megható búcsúverset írt a gyermeklélek bájával a zsidó gimnázium III. osztályos kitűnő tanulója, Kandel Miklós:

Te voltál főpapunk,
A zsidók virága,
Gimnáziumunknak
A vallástanára.

Az Isten Tenéked
Nem adott gyermeket,
Mindenik gyermekben
Gyermekedet lelted.

Ha valaki fázott
Ruhádat odaadtad
Ha pedig éhezett,
Akkor jóllakattad.

Igy tartottad Te meg
Az Ur rendeletét:
Oszd meg a szegénnyel
Azt, ami a tiéd.

Hajnalban felkeltél,
Tanultad a Tórát
Este is sokáig,
Nem nézted az órát.

Itthagytál most minket,
Itthagytál most árván.
Nemsokára indulsz
Szebb világot várván.

El is érsz Te oda
A szép menyországba.
Nincsen ottan bánat —
Boldogság országa.

Rossz volt zsidónak lenni Debrecenben. Pár nappal az ablak beverés után dr. Rex Sándor özvegye azzal a kéréssel fordult a Chevra Kadisához, hogy járuljon hozzá a zsidó temetőben nyugvó férjének exhumálásához és a köztemetőben való eltemetéséhez, miután ő és gyermeke keresztények." A Chevra Kadisa elutasította a kérelmet. Dr. Rex Sándort a zsidó háláchá előirásainak megfelelően talitban temették el. Élete utolsó évéig tüntetően vállalta zsidóságát és mint gyártulajdonos bőven támogatta a hitközséget. Örömmel vállalta a gimnáziumi felügyelő bizottsági tagságát és szeretettel támogatta a zsidó gimnáziumot. Az elsőfokú közigazgatási hatóság a Chevra álláspontját tette magáévá és elutasította a kérvényező özvegyet. Ez a polgármesterhez fellebbezett, aki engedélyezte az exhumálást. A belügyminisztérium nem adott helyet a Chevra Kadisa fellebbezésének a polgármesteri határozat ellen. Rex Sándort a zsidó temetőből átvitték a keresztény sírhelyre.

A debreceni zsidó közösségben más ilyen szimptomákra is akadunk. Az asszimilációba menekülők, a kikeresztelkedők száma nőtt. Egy másik furcsa tendencia is látható volt. Egyes tehetős zsidók, a növekvő antiszemitizmus e korában 30.000 pengőért vásároltak „kormányfőtanácsosi" címet, amellyel az arisztokratikus méltóságos megszólítás is járt. A két hitközség tagjainak nagy része, egészséges lelkű és közösségi érzéssel megáldott zsidók nagy összegeket áldoztak a hitközség szegényeinek támogatására és bennük nagy méltatlankodást váltott ki, mind a címkórság, mind a kikeresztelkedés.

Az 1937-ik év eleje gyászba borította a debreceni zsidóságot. Január 9-én, szombat napján örökre lehunyta szemét a status quo hitközség rajongásig szeretett főrabbija, dr. Schlésinger Sámuel. Hirtelen halála mélyen megrendítette a két debreceni, de még a vidéki hitközségek tagjait is, akik mind nagy tisztelői voltak. Két nappal később temették. Gyalulatlan deszkakoporsóját lakásáról a Kápolnási utcai templom bimáján helyezték el. A főrabbi szülőföldjéről, Ipolyságról érkezett Meisels Sándor kántor énekelte az „El málé ráchámimot". (Meisels Sándor jelenleg Jeruzsálemben a Jesurun templom főkántora.) Heszpedet Fried Lajos Leib dáján mondott. A koporsót azután többezer főből álló gyászmenet kisérte el a nagytemplomig. A főutcán nemcsak a zsidó üzletek huzták le a redőnyöket, hanem számos keresztény kereskedő is tiszteletet adott a halottnak. A zsidó gimnázium tanulói fegyelmezett rendben vonultak a gyászkocsi után. A Deák Ferenc utcai templomban a már budapesti főkántor, Tennenbaum Dávid énekelt és gyászbeszédet dr. Bernstein Béla nyíregyházi statusquo főrabbi tartott. Ungár Jenő elnök búcsúzott a hiktözség nevében. A templomban jelen voltak az egyházak és a hatóságok képviselői is. A temetőben a magyarországi kongresszusi és statusquo hitközségek rabbijai búcsúztak a nagy ha-

lemű, politikai irányzatok erjedésének. A különböző fasiszta frakciók végül egyesültek és ezzel erejük növekedett. Első nagy sikerük Debrecenben volt, mikor az 1935 évi választáson ifj. Balogh István nyilaskeresztes programmal elnyerte Debrecen három mandátumának egyikét.

A fasiszta sajtó is „gondjaiba vette" a debreceni zsidókat. A *Magyarság* c. budapesti antiszemita lap 1936 június végén elkeseredetten állapította meg, hogy *„ahol egykor kimért lépésű, szablyát viselő derék kalmárok jártak Debrecenben: Deutsch, Grünwald, Schwartz, Mandel, Brüll, Grünbaum, Schön, Ecker, Klein, Sapira és Stein kereskednek."* A budapesti *Magyarság* stilusában folytatta nap-nap után a zsidók elleni uszítást a debreceni fajvédő napilap, a *Hajdúföld*.

A sors ironiája talán, hogy ebben az évben, 1936 augusztusában a rádió és sajtó hirül adták, hogy a berlini olimpiai játékokon a fasizmusba hanyatló Magyarországnak az első olimpiai győzelmét a zsidó Kárpáti Károly vivta ki. Az augusztus 6-i *„Egyenlőség"* óriási címben hozta a hírt és hozzáfűzte, hogy *„a debreceni zsidó gimnázium tanári állása várja már Kárpáti Károlyt."*

A rémségek korszakának kezdetén hunyta le örökre szemét a tiszántúli egyházkerület legnagyobb püspöke, dr. Balthazár Dezső. Az „Egyetértés" a püspök halálának vétele után így írt: „. . . *Tisztelték és becsülték kultúráját, mindent átfogó műveltségét, túl a magyar határokon, az egész világon . . . A jeruzsálemi egyetem meg is hivta néhány előadás tartására és ő így nyilatkozott a meghívásban rejlő kitüntetésről: „Egyetlen vágyam eleget tenni e meghívásnak és mint a jeruzsálemi egyetem vendége, néhány hónapot a Szentföldön eltölteni."* Nem érte már meg a nagy püspök ezt az alkalmat.

Dr. Schlésinger főrabbi búcsúbeszédéből idézzük a szép gondolatot: *„És te Izráel, akit hol elsőnek vádolnak, hol utolsónak nyomorítanak, nem érezted-e vállaidon szüntelen azt a bátor, reménytnyujtó, védelmező és vigasztaló baráti kezet, mely tollal, tettel igazadért mindenkor síkra szállott?"*

Alig hunyta le a szemét a zsidókat védő nagy püspök, Debrecenben fokozódó erővel törtek előre a gonosz emberi ösztönök, a zsidógyűlölet vad indulatai. A nyilaskeresztesek 1936 november 10-én betörték a Kápolnási utcai és a Pásti utcai templomok összes ablakait. Mint a zsidó sajtó irta: *„Nem véletlen, hogy Debrecen zsidó templomainak ablakait megtámadják a görbült kereszt pogányai, mert Debrecen évek óta nyilaskeresztes agitációk központjává vált. A civis város, a nyakas büszke város, a liberálizmus Debrecenje, néhai Baltazár Dezső lelkének világító és világosító értelmével megtelt város mostanában a nyilaskeresztes agitáció legfőbb vadászterülete."*

László és György, valamint Herskovits János voltak. Jeles vízisportolók voltak még: Emerich László és Károly, Lantos György és Tibor, Gabányi László, Lengyel László, Magyar Gábor és Károly, Weisz Antal és Sándor.

A debreceni zsidó reálgimnáziumban a „Sámson" sportkör működött, kezdetben dr. Kardos László, majd 1937-től az új tornatanár, Kárpáti Károly olimpiai bajnok, vezetése alatt. A birkózó sportban résztvevő diákok közül kitűnt Grünwald Béla. Fábián László is Debrecenben kezdte sportpályáját. Mindketten tornatanárok ma Izráelben.

Az iskolák statisztikájában a harmincas években már kifejezésre jut a debreceni zsidóság demográfiai hátránya is. As iskolába járó gyermekek száma egyre csökken. A század elején az elemi iskola 600 gyerekkel volt benépesítve, a harmincas években ez a szám 400-ra apadt, (44-ben már csak 300 volt.) A zsidó gimnázium tanulói nem csökkentek ilyen mértékben, de ennek oka az, hogy a debreceni gyerekek számának fogyását ellensúlyozta a vidéki tanulók beiratkozása a vidék egyetlen középiskolájába. Az Értesítőben olvashatjuk — hogy *„az iskola az ország népesebb iskolái közé tartozik. Jó hire el van terjedve az egész országban. A tanulók 40%-a vidéki, ezek között szép számmal vannak a távoli dunántúli vármegyékből, de legtöbben a környékbeli városokból és falvakból.* Az iskola *„vonzerőt gyakorol a környékbeli talmud iskoláknak világi tudományok iránt érdeklődő kiválóbb növendékeire."* Valóban, a kipában ülő tanulók száma a gimnáziumban jelentős volt. A fentiekből kicsengő elégedettség mégis csak illuzió volt. Minden, a vidékről jött erősítés ellenére, a zsidó gimnázium tanulóinak a száma is csökkent az évek során. 1934–35-ben az összlétszám 431, 1935–36-ban már csak 397. A következő évben volt kis emelkedés 402-ig, de utána ismét csak apadás.

1936 májusán a világháborús hősök emlékének áldozott a debreceni zsidóság. A nagytemplomban tartott ünnepi beszédében dr. Leveles Imre ügyvéd, c. százados, hangsúlyozta a magyar zsidóság jogait, melyet a hősi halottak kihullott vére szerzett meg. Kevés reménye volt a debreceni zsidóknak jogaik elismerésére. A kifejlődő kaszás-keresztes demagog, fasiszta, népi politikai mozgalom nagy erősítést adott a Turul Szervezetnek. Ez a főleg nincstelen, szegény parasztságot uszító fasiszta mozgalom éppen Debrecenben ütötte fel hadiszállását. Még barna házuk is volt, mint Hitler cinkosainak Münchenben. Vezérük a véresszájú Böszörményi Zoltán, 4–500 rohamosztagos legénnyel vétette magát körül, ha megjelent Debrecenben és már 1933-ban nagygyűlést tartott Debrecenben 1500 kaszás-keresztes rohamosztagos részvételével. Közben a Dunántúlon gróf Festetics Sándor szervezte az ő nyilaskereszteseit. A kalandor Gömbös Gyula miniszterelnök kormányzata melegágya lett Magyarországon a szélső jobboldali náci szel-

Ady Lajos volt az első főigazgatója, s ő a saját hivatalkodása alatt keletkezett iskolát úgy tekintette, mint a maga ültetését, féltő gonddal óva a csemetét az idő viharától, szerető örömmel nézve a kiterebélyesedett fát. A másik az, hogy Ady Lajos rendíthetetlen volt abban a nemes felfogásban, hogy a haza polgárai közt sem felekezet sem származás szerint nem kell különbséget tenni . . . . ."

Az igazgató e búcsúszavai után üdvözölte az új főigazgatót, dr. Bessenyei Lajost, akiről nem irhatta meg, hogy megátalkodott zsidógyűlölő. Bessenyei Lajos az Ébredő Magyarok vezére volt Debrecenben 1920–21-ben. Reakciós zsidógyűlölő nézeteit soha nem rejtette véka alá. Főigazgatóul való kinevezése félreérthetetlenül mutatta a magyar kormányrendszer éles jobbrafordulását, az antiszemita társadalmi irányzat felülkerekedését. Megdöbbenve vette tudomásul a debreceni zsidóság, a tanári kar és a szülők társadalma a fajvédő Bessenyei élrejutását. Már az első érettségi vizsgálaton, melyet dr. Bessenyei vezetett, megnőtt a bukottak száma.

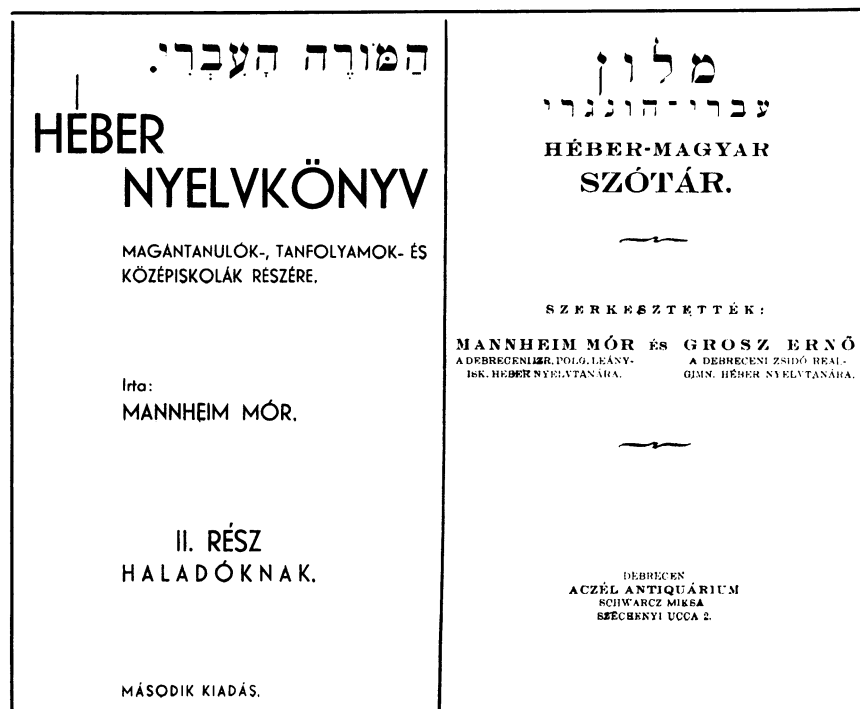
A zsidók helyzetének romlását kétségtelenül a világesemények befolyásolták. 1935-ben hirdette meg a náci német kormány Nürnbergben a faji törvényeket a zsidók elnyomására. Ebben az évben indultak meg a fasiszta Olaszország seregei Abesszinia leigázására, s ekkor nyilvánult meg a nyugati demokráciák szégyenletes tehetetlensége az erőszak uralmával szemben. E tények megerősítették Magyarországon a szélsőséges elemek, a régi fajvédők sorait és amint látni fogjuk, új lendületet adtak nekik.

A zsidóság Debrecenben — mint másutt — még nem tudta felmérni a közeledő veszedelem teljes súlyát. A zsidó hitközségi és a társadalmi élet tovább folyt a maga medrében. Zsidók aktiv részt vettek a sportegyesületek működésében és különösen a vízisportban tüntek ki. A magyar vízisport olimpiai győzelmei keltették fel az érdeklődést e sportág iránt, amely különösen a nagyerdői fürdőtelep felépítése után fejlődött ki Debrecenben. A vízisport vezetői zsidók voltak. A *Debreceni Uszó Egyesület* (DUE) főtitkára, Aczél Imre, minden energiájával belefeküdt s a huszas évektől a harmincas évek közepéig, győzelemről győzelemre vitte a DUE csapatát. Feldheim Endre, Pollacsek György, Sajó György, Benedek Gyula és Aczél Imre voltak a kitűnő vízisportolók; a nők közül Szőllősi Ilonka, Medgyesi Éva, Feldheim Ditta, Sajó Éva és Vera tüntek ki. 1935 szeptemberében Aczél Imre engedélyt kért dr. Vág gimnáziumi igazgatótól, hogy diákjait a vízisportra megszervezhesse. Propagandájának nagy sikere volt. Néhány hónapos gyakorlat után a gimnáziumban vízipoló csapat alakult, amely már a 35/36-os tanévben megnyerte a tankerület bajnokságát. A csapat tagjai: Kelen István, Sonnenfeld György, Kelemen József, Kelemen István, Medgyesi András, Kaufman Károly, Wallerstein István és Pál, Leitner

két debreceni tanár: Mannheim Mór, az izraelita leánypolgári és Grosz Ernő, a zsidó gimnázium vallás és héber tanárai. A szótár kettős célt tűzött maga elé: *„egyrészt a fejlődő héber nyelv szókincsét adni, másrészt a történeti héber nyelvet (a biblia és a misna nyelvjárásainak szavait) is a hagyományos irodalmat tanulók részére."* A szerzők a szótárhoz kis nyelvtani összefoglalást is csatoltak.

1935 augusztus havában hét évi sikeres működés után megvált a debreceni zsidó gimnáziumtól dr. Fenyő Béla természetrajz-földrajz tanár. A búcsúzó tanár kiváló működéséről a gimnáziumi évkönyv feljegyzi, hogy sikeres tanításon kivül saját készítésű preparátumokkal gazdagította a szertár anyagát, és mint volt katonatiszt, még tornát is tanított az alsó osztályokban. Legnagyobb érdeméül azt jelölte meg az igazgató, hogy megszervezte és naggyá fejlesztette a zenekart. Az eltávozott dr. Fenyő helyébe a fiatal Weiszmann Zoltán kémia-természetrajz és földrajzszakos tanárt választották meg.

1935 nyarán megvált a debreceni tankerülettől Ady Lajos főigazgató, akit meleg kapcsolat füzött a debreceni zsidó gimnáziumhoz. *„Ezt a szoros kapcsolatot, melyet igazán csak atya és fiú viszonyához hasonlíthatunk, két körülmény teszi természetessé. Az egyik az, hogy a zsidó gimnáziumnak*

הַמּוֹרֶה הָעִבְרִי.

HÉBER NYELVKÖNYV

MAGÁNTANULÓK-, TANFOLYAMOK- ÉS KÖZÉPISKOLÁK RÉSZÉRE.

Irta:
MANNHEIM MÓR.

II. RÉSZ
HALADÓKNAK.

MÁSODIK KIADÁS.

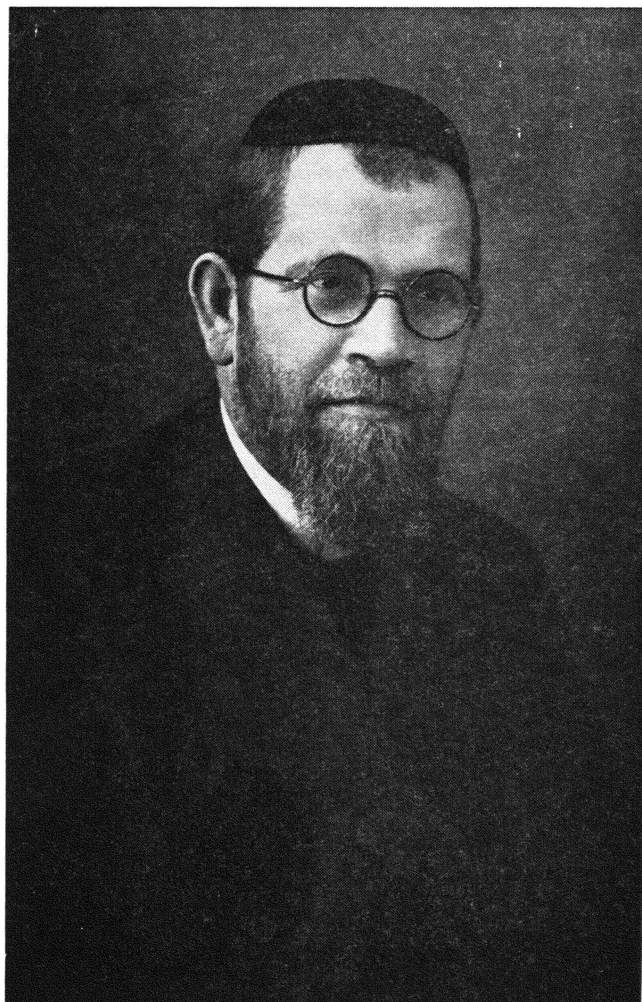
מלון
עברי־הונגרי

HÉBER-MAGYAR
SZÓTÁR.

SZERKESZTETTÉK:

MANNHEIM MÓR és GROSZ ERNŐ
A DEBRECENI IZR. POLG. LEÁNYISK. HÉBER NYELVTANÁRA. — A DEBRECENI ZSIDÓ REALGIMN. HÉBER NYELVTANÁRA.

DEBRECEN
ACZÉL ANTIQUÁRIUM
SCHWARCZ MIKSA
SZÉCHENYI UCCA 2.

Dr. Schlesinger Sámuel főrabbi

ד"ר שמואל שלזינגר הרב הראשי

Dr. Schlesinger Sámuelné sz. Herzog Blanka, a főrabbi felesége
אשת ד״ר שמואל שליזנגר הרב הראשי, הגברת בלנקה מבית הרצוג

Rambam emléke kifejezésre jutott a gimnázium ifjúságának ünnepén is. Az önképzőkör előtt Grosz Ernő tanár méltatta a kiváló tudós nagyságát. Farkas Sándor Majmonides tanításaiból saját fordítását olvasta fel, Knöpfelmacher József pedig héberül szavalta Majmonides híres hitvallását.

Horátius születésének 2000-ik évfordulóját is ünnepelték ez évben. A gimnázium évkönyvében a bevezető tanulmányt dr. Kardos László Horatius emlékének szentelte. Ugy látta, hogy Horatius nem népszerű e kétezres évfordulón, *amikor megalázott nemzetek és nyomorban fulladozó tömegek feszítik izmaikat kétségbeesett, emberfeletti küzdelemre a „plusz ultra" lázas igéjével ajkukon, e fenyegető villamos napokban az antik józanság, a mértékletes bölcseség és a fontoló nyugalom klasszikus dala kevés szívben verhet visszhangot*... Az irodalom és a művészetek ápolói őrzik az ókori költészet emberiességének *„hunyorgó tüzét". Egy jobb korszaknak kell eljönnie, hogy a gonddal őrzött tüzecske ismét magasra lobbanhasson és szelid fényével derűsen beragyoghassa e szomorú világot*...

Ha nem is akarták, ha nem is érezték mindig a debreceni zsidók a világ szomorúságát, az élet valóban nagyon szomorú volt. A szegénység általános volt. A gyufával, kóser szappannal, szövetmaradékokkal házalók száma elszaporodott a zsidó utcákban. Szaporodtak a zsidókat sértő incidensek, a durva zsidózások. A villamoson utazva a Stürmernek a zsidók gyalázatát ábrázoló képeit mutogatták tüntetőleg. Az antiszemita egyetemi hallgatók egyre jobban zaklatták a zsidókat. Az 1934–35 évi érettségi vizsgák előtt álló nyolcadikosok előadást rendeztek *„a vizsgákkal kapcsolatos* költségek fedezésére." Még a harmadikos kis diákok is nyilvános előadást tartottak ez év májusában *„szegény társaik megsegítésére"*. Az általános szegénység még jobban kifejlesztette a zsidó jótékonyságot, a társadalmi felelősség tudatot. Az a réteg, amely csak kevéssé sinylette meg a gazdasági válságot, a szilárdan megalapozott kereskedők, birtokosok és szellemi foglalkozásuak, de a középosztály más tagjai is, búzgón teljesítették kötelességüket a társadalom elesetteivel szemben. Mindenki nagylelkűen váltotta meg a *„tiszteletjegyeket"*, amelyeket lelkes fiatalok hordtak szét évről-évre a Nőegylet, a Miefhoe és a gimnázium báljaira.

A jótékonyságon kivül e mulatságok némi fényt is vittek a zsidó közösség életébe. Az emberi lélek nem tud és nem akar a bánat és a szomorúság állandósulásába beletörődni. Ahogy a latin költő is mondja: „a lélek iszonyodik a gyásztól." Az idők változásának megfelelően a mulatságok fokozatosan zsidó jellegűek lettek, különösen a zsidó gimnázium purim bálja, melyen a héber szó is egyre többször hangzott.

A magyarországi héber kultusz nagy eseménye volt az első héber-magyar szótár, amely Debrecenben jelent meg 1935 elején. Szerkesztője

Sámuel, galamb-lelkét, vele kezdték az akciót és sikerült is a lemondásra való aláirását megnyerni. A főrabbi nyomában a többi alkalmazott is aláírta, hogy a nyugdij-alapra vonatkozó igényükről lemondanak. Csak Tennenbaum Dávid főkántor vonakodott az antiszociális rendelkezésbe belenyugodni és megtagadta az aláirást. Ezzel helyzete a hitközségi elöljáróságnál kényelmetlenné vált. Ennek következményeit levonva a főkántor beadta pályázatát a Pesti Izr. Hitközséghez és az nyomban meg is választotta a Páva utcai templom főkántorának. Tennenbaum Dávid ezzel elhagyta Debrecent. E távozás fájdalmas volt, mert vallásos felfogásának a debreceni szolgálat jobban megfelelt. 13 évig működött Debrecenben a Deák Ferenc utcai nagy templomban és ez idő alatt kántori működését s emberi egyéniségét is nagyra becsülték. Különös rokonszenvvel kisérték a debreceniek a templomi kórus gyerek-tagjai iránt tanúsított, már említett, atyai gondviselését.

Tennenbaum Dávid távozása két évig tartó kántor válságot teremtett Debrecenben. Hiányát a debreceni zsidók erősen érezték.

1935 szeptemberében ugyan sikerült a hitközségnek megválasztani Meisels Sándort a Kápolnás utcai templom főkántorává, de 1936 decemberében a magyar hatóságok kiutasították az országból, mint csehszlovák állampolgárt.

A debreceni status quo hitközségnek nagy eseménye volt 1935 április havában a főrabbi, dr. Schlésinger Sámuel és párjának Erec Jiszráeli zarándok útja Rambam születésének 800 éves évfordulója alkalmából. Tibériáson lebilincselő, szép beszédet tartott a főrabbi a Rambam sírja előtti térségen, a vele utazott magyar zsidó zarándokok előtt. Dr. Patai József, az utazás szervezője, így írt a debreceniek szeretett főrabbijáról ez útról: *„A régi cádikokról szóló mesekönyvekben olvasható az a szent készülődés Erec Jiszráelbe, amely áthatotta életüket. És amint a hajón járt-kelt, olvasott, imádkozott és amint péntek délután készült a szombat fogadására, s mellette a boldogság és a hit tisztaságában sugárzó hitvese, aki megelevenedett bibliai képként hatott az egész út alatt a biblia földjén; amint a régi tradiciókban tündöklő Jerusolájim szépségében gyönyörködött és amint az új utakat kereső ifjúsághoz atyai szeretettel közeledett — mindig szívhez szóló volt, akkor is, ha benső felbuzdulása nem szavakban jutott kifejezésre. Boldogsága csúcsán járt, amikor az Émek szántó-vető fiatalságával való találkozás után ott állhatott Tibériásban Majmonides sírján s mialatt a hagyomány és az új élet kapcsolatait fejtegette gyönyörű beszédében, tekintete ott pihent Genezáret partján, ahol a Talmud hajdani mesterei tanítottak az oszlopok között és a szabad ég csodálatos baldachinja alatt.*

nyes Jenő vette át, Uj emberek kerültek az elöljáróságba, az iskolaszékbe, és a gimnázium felügyelő bizottságába is.

A hitközség új elöljárósága Ungár Jenő elnökletével legfőbb feladatát abban látta, hogy a hitközség anyagi helyzetét rendezze és megszabadítsa tagjait a bérház okozta válság nehézségeitől. Ungár Jenő, aki mint bank-vezérigazgató, kitűnő összeköttetésekkel rendelkezett bankkörökben, tárgyalásokba kezdett, hogy a debreceni status-quo hitközséget a dollárkölcsöntől megszabadítsa. Fáradozása sikerrel járt: a hitközség dollártartozását pengő-tartozásra változtatták át. A konvertálást a kölcsönt kibocsájtó Pesti Hazai Takarékpénztár intézte. Ezen kívül az új előljáróság messzemenő racionalizálást és takarékosságot vezetett be minden vonalon. 1935 május elején a pénzügyi előljáró, Markovits Ignác bankigazgató, nagy költségvetési beszédében már a pénzügyi szanálás eredményeiről számolt be. Alapos felkészültséggel, mindenre kiterjedő részletességgel ismertette a hitközség intézményeinek, a gimnáziumnak, a polgári leányiskolának és az elemi iskolának költség-előirányzatát. A pénzügyi előljáró hangsúlyozta, hogy *„az előirányzat mindenben alkalmazkodott a gazdasági viszonyokhoz és a legmesszebbmenő takarékossági elvek szem előtt tartásával készült, hogy minél kevésbbé kelljen igénybe venni a hitközség tagjait az adófizetést illetőleg . . .* Az előljáró végül megelégedettséggel bejelentette, hogy az adósságok csökkenőben vannak és ez lehetővé tette a hitközségi adóknak 40%-os csökkentését.

Ungár Jenő, a hitközség elnöke 1933-tól 1944-ig

ינו אונגר ראש הקהילה מ-1933 עד 1944

A nagy szanálási politikának a hitközségen árnyoldalai és áldozatai is voltak. Az új pénzügyi vezetés mindent elkövetett az adosságoktól való szabadulásért és e célra felhasznált minden rendelkezésre álló pénzt, olyan pénzeket is, melyek más célt szolgáltak. Ilyen tőke volt a hitközségi dolgozók nyugdij alapja. Az előljáróság, hogy e tőke felhasználásával kapcsolatos esetleges kellemetlenségektől szabaduljon, rábeszélte a hitközségi dolgozókat, hogy mondjanak le önszántukból a nyugdij alapról. Igérték, hogy a válság után újabb rendezés lesz majd. Ismervén a főrabbi, dr. Schlésinger

Mayerbeer és Offenbach muzsikáját játszotta, majd Rottmann Emil átdolgozásában héber dalokat énekelt az énekkar. Békési Pál V. osztályú tanuló vallásos verseket szavalt, a VII-es Schőn János pedig Bialik: *A Puszta utolsó halottai* c. versét, Kardos László fordításában.

1935 szeptemberében iskolareform lépett életbe országosan és a debreceni zsidó középiskolában is. (1934. 11. tc.) Ebben a reformban, amely megszüntette a racionális koncepciójú reálgimnáziumot és visszaállította a gimnáziumot fokozott latin tanítással, az egyházi hatás erősödése az állami életre jutott még kifejezésre. Ez időben a kormány még védekezett a náciszellem behatolása ellen, a magyar katolikus körök is gyakoroltak fékező hatást egyrészt a németországi katolikus egyházak elleni támadások hatása alatt, másrészt mert a magyarországi nácimozgalom, a nyilasmozgalom, kezdetben a szegény tiszántúli parasztság körében ütötte fel fejét és erősen antifeudális éle is volt.

A nácizmus ellen még néhány évig megalkuvás nélkül elvileg küzdött a liberális szellemű debreceni napilap, a *Debreceni Független Ujság* is, melynek tehetséges főszerkesztője a zsidó Farkas Lajos volt. A hírlap cikkei, vezércikkei élesen támadták a náci ideológiát, az agresszív, kegyetlen náci Németországot.

E náci-ellenes küzdelem bátor harcosa volt a bécsi Iréne Harand, aki „*Die Wahrheit*" címen az általa szerkesztett magas nivójú hetilapban támadta kíméletlenül a nácizmust. E lapot pénzbeli ellenszolgáltatás nélkül terjesztette Középeurópa országaiban.

1935-től Debrecenbe is eljutottak dr. Vág Sándor gimn. igazgató címére hétről hétre a Wahrheit hírlapcsomagok. Az igazgató a tanári kar segítségével titokban és rendszeresen szétküldte a nácizmust harcosan támadó lappéldányokat a keresztény társadalom jobb érzésű tagjainak. Ez akció 1938-ig, Ausztriának náci-német megszállásáig folyt.

Az iskolákat, intézményeket fenntartó hitközség nyomasztó gazdasági helyzete a bérház építésre felvett dollárkölcsön miatt fokozódó elégedetlenséget váltott ki a hitközségi tagok körében. A hitközségi elöljáróság kétségbeesetten kapkodott s ha némi könnyítést hozott is neki a tisztviselők javadalmazásának leszállítása, ennek ellenére sem tudott eleget tenni fizetési kötelezettségeinek. Az elégedetlenség nőttön-nőtt. 1933 november 26-ra tisztújító közgyűlésre hivták a status quo hitközség tagjait, miután dr. Fejér Ferenc levonta a következtetést a hitközségi válságból és lemondott több mint tíz éve viselt elnöki tisztségéről. Ezt követte az elöljáróság lemondása is. A megejtett tisztújító közgyűlésen elnöknek választották Ungár Jenő bankigazgatót, alelnöknek Grosz Nagy Ferenc gyógyszerészt, pénzügyi elöljárónak Markovits Ignác bankigazgatót. Az iskolaszék vezetését dr. Fé-

hallgatókra. A német származású német irodalom professzor a katedráról is durván uszított a zsidók ellen s lelkesen dicsőítette a náci Németország eredményeit. Nyomában jártak a magyar professzorok is. A bölcsészeti karon a zsidó hallgatók csak a hátsó padsorokban ülhettek. Rendbontó egyetemi hallgatók gyakran betörtek a zsidó negyedbe.

A debreceni zsidók riadtan figyelték az egyre romló állapotot, de az élet mindennapi gondjai nem engedték, hogy különösebben foglalkozzanak vele. A hitközség társadalmában egyre nőtt az elesettek száma. A több, mint ezer iskolásgyermek tanulásának biztosítása óriási gonddal terhelte meg a felelősséget viselő debreceni zsidókat. Debrecen város 150 pengős diák-segélyeket küldött 1933 karácsonyán a zsidó iskoláknak is, s hasonló összeget adott dr. Balthazár Dezső püspök is az iskolák segélyezésére.

Az Ifjúsági Segítő Egyesület jelentéséből kiderül, hogy a diákok e szociális intézménye, mely tanári felügyelettel kooperatív formában működött, egyre nehezebb feladatok előtt állt a segélyre szoruló diákok növekvő száma miatt. A tankönyv-kölcsönzésen kivül, az 1933–34-es iskolaévben 104 tanuló részesült tandíj segítségben, 18-an ruha és cipő segélyben. Az ifjúsági egyesület több esetben gyógyszert és szemüveget is szolgáltatott a rászorultaknak. Ingyen orvosi kezelést nyújtottak a szegény diákoknak: Dr. Brunner Lajos szemorvos, dr. Göndör Andor fogorvos és dr. Sarkadi Sándor belgyógyász. Grosz Nagy Ferenc gyógyszerész ingyen gyógyszerrel látta el őket. A Segítő Egyesület állandó pénzhiányban szenvedett. A szülői társadalom elszegényedése folytán a tanulók fele nem fizette már a tagdijat, melyet kezdetben mindenki vállalt. Az iskola jelentése szerint: *„a még mindég súlyosbodó gazdasági viszonyok következtében segélyforrásaink eddig sohasem tapasztalt mértékben apadtak le. Bár a tagdijat évi 2 pengőre szállitottuk le, az egyesületbe csak 230-an iratkoztak be 430 tanuló közül . . .*

A reálgimnáziumi ifjúsági menzáról ezt olvassuk: *„Menzánk fokozottabban érezte a gazdasági viszonyok rosszabbodását, mégis sikerült a vidékről származó szegény tanulóink ellátását biztosítani, részben vándorkoszt alapján, részben jóttevőink adományából az Omike főiskolás menzáján. Az egész évben 839 pengő állt a menza rendelkezésére. amiből 10 tanuló részbeni ellátását biztosította a menza.* A szegénység kiáltó számai ezek.

1934-ben új tanárokkal is bővült a gimnázium tanári kara: Adler Miklós rajztanár és dr. Gonda László történet-latin és francia-szakos tanár, mindketten az iskola első végzettjei közül, megkezdték nevelői működésüket.

1934 szeptemberében végre megtörtént az új tornaterem felavatása is. „Ragyogóan tiszta, teljesen portalanított, csupa fény és levegő teremben" tornászahattak a gimnázisták. Az új teremben, szokottnál több fénnyel ünnepeltük chanuka ünnepét, olvassuk az igazgatói jelentésben. A zenekar

a szomszédos országokból. 20 leány magántanuló volt. A keresztény tanulók száma még 22 volt.

Az általános elszegényedés elsősorban a nagyobb igényű kirándulásterveket bénította meg. Mint az Értesítőben olvassuk, *„még hazai kirándulást sem rendezhettek.”*

Az iskolának és barátainak nagy örömére volt az ifjúsági zenekar ünnepsége: a zenekar első lusztrumának (5 év) ünnepe. Az ifjúság lelkesen csatlakozott a muzsikáló társasághoz. *„Mikor elértük a 36 működő tag számát, a tanulók további felvételét helyszűke miatt egyelőre fel kellett függeszteni”* — olvassuk a zenekari jelentésben. Az ünnepi díszhangversenyen dr. Fenyő Béla tanár, a karnagy, az alábbiakban számolt be a zenekar működéséről: *„A tanulók a zenekarban főleg vonós szerszámokkal és egy fúvós harmoniummal fejtették ki képességüket és ismerkedtek meg a nagy klasszikusok remekeivel. Szóhoz jutott a zenekarban a könnyebb fajsúlyú zene is. Megalakult a haladottakból a kamara zenekar és ennek gyakorlati alkalmat adtak quartettek és quintettek vezénylés nélküli begyakorlására. A tehetséges zenész-tanulók szóló számokban is gyakorolták képességüket. Az elmúlt tanévben (1932/33) előadtak 8 nagy és 5 kamara zenekari számot.”* E szép jelentésből kisír a szegénység, a szükség is: *„A jobbmódú tanulók adományait partiturák beszerzésére, felszerelés pótlására fordítottuk. Átírást, kottamásolást házilag végeztek a tanulók. Természetesen kívánatos volna fúvós hangszerek bevezetése is, de erre azok drágasága miatt, a mai viszonyok mellett még gondolni sem lehet.”*

1933 szeptembere újabb keserű megpróbáltatást hozott az egyetemre iratkozó zsidó diákokra. Nehéz verseny indult meg arra a négy helyre, amelyet az orvosi karra felvehető zsidók számára állapítottak meg. A zsidó családok minden elképzelhető protekciót igénybe vettek, hogy gyermekük bejusson az egyetemre. Ez volt a próbatétel is arra, vajon a zsidó reálgimnázium érettségi bizonyítványa kisebb értékű-e, mint a katholikus gimnáziumé. A próba a zsidó reálgimnázium javára dőlt el. A felvett négy zsidó hallgató közül ketten a debreceni zsidó reálgimnázium végzettjei voltak, egy leány a református leánygimnáziumból mint hadiárva nyert felvételt, a negyedik helyet egy más, vidéki középiskola végzettje nyerte el. A katolikus reálgimnázium érettségi bizonyítványa nem jelentett előnyt.

A 33/34-es iskolaévtől kezdve, a szigorított felvételi rendelkezések folytán, egyre csökkent az egyetemen a zsidó hallgatók száma. Mégis nőttön-nőtt Debrecenben is az egyetemi hallgatók antiszemita reakciója. Szinte évről évre törtek ki botrányos zavargások. A német nácipárt viharos emelkedése óriási módon hatott a magyar középosztályra és az egyetemi

felkereste dr. Fejér Ferencet ügyvédi irodájában. E sorok írója, mint a zsidó egyetemi hallgatók képviselője, jelen volt ennél a látogatásnál. A hitközségi elnök erélyesen követelte a rektortól, hogy *„oszlassák fel az egyetemi hatóságok a Turul szervezetet".* A rektor az indulatos elnököt békíteni igyekezett, mondván, hogy *„lehetetlen a Turul diákszervezetet feloszlatni, mert annak erős nemzeti szelleme a biztosíték arra, hogy az egyetemi hallgatók nem fogják a kommunizmus felé vezető utat keresni."* Igérte, hogy az egyetemi hallgatók visszatérnek padjaikba.

Dr. Rugonfalvi Kiss István rektor, egyetemi tanár a legnaivabb és a legfurcsább antiszemita volt. Előadásaiban és szónoklataiban szélsőségesen nemzetinek és antiszemitának hatott, másrészt jó szívvel támogatta tanulásukban — még pénzzel is — zsidó hallgatóit és szives viszonyt tartott fenn a zsidó közösség számos tagjával.

Az 1933. év elején tartották meg a zsidó egyetemi hallgatók hagyományos jótékonysági báljukat. Meg voltak győződve, hogy a hatóságok ez évben nem fogják jelenlétükkel megtisztelni a zsidók társadalmi estjét. A legnagyobb meglepetésre, ismét megjelentek kivont karddal a városi hajdúk és megjelentek a bálon: Hadházi Zsigmond főispán, dr. Vásári István polgármester és dr. Rugonfalvi Kiss István egyetemi rektor.

1932 decemberében elhagyták a zsidó egyetemi hallgatók eddigi szervezetüket az Omike keretében és mint fiókegyesület, beléptek a Budapesten megalakult és törvényesen engedélyezett önálló diákszervezetbe, a Magyarországi Izraelita Főiskolai Hallgatók Egyesületébe (MIEFHOE). Az Omike továbbra is vállalta a zsidó főiskolai hallgatók menzájának fenntartását és alkalmakként tandíj-segítséget is nyújtott a rászorulóknak. A menza ez évben a tágasabb Piac utca 64 sz. alatti helyiségbe költözött át és ott folytatta működését. Gál Samu volt az Omike elnöke, alelnöke pedig dr. Bartha Gyula orvos. Ez új helyiségben intenzív kultúrélet fejlődött ki. Különösen az orvostanhallgatók voltak buzgók szemináriumok tartásában, amiket Stern Imre nagy tudással és lelkesedéssel vezetett. A menza konyháját Ehrenfreund Józsefné vezette hozzáértéssel. Az 1932/33-as tanévben a debreceni egyetemre felvett orvostan- és joghallgatók száma még viszonylagosan nagy volt és az 1928. évi könnyítést tükrözte. A drasztikus romlás a következő tanévben állt be.

A hitközség nehéz anyagi helyzete erősen érintette a reálgimnáziumot. Államsegélyt nem élvezett, a fizetéseket a tandíjakból kellett fedezni. A kormány a tisztviselők fizetését leszállította és azt 1933-ban a hitközség is végrehajtotta dolgozóival szemben.

Az iskolába beírt tanulók száma ez évben 431 volt, közülük 27-en

Dr. Fejér Ferenc, a hitközség elnöke 1933 novemberéig

ד״ר פרנץ פייר ראש הקהילה עד 1933

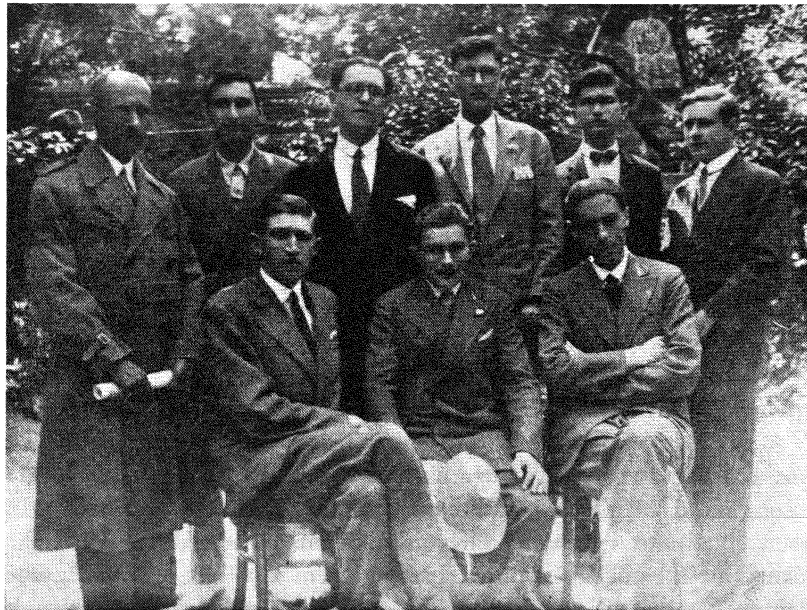
és antiszemita ifjúságban, a Turul szervezet tagjaiban csak fokozta a gyűlöletet a zsidók iránt. Az egész hősi párbaj korszaknak egy rosszul sikerült lovagias ügy vetett véget. Klein György zsidó egyetemi hallgató 1932-ben arcul ütött egy őt durván sértegető, református teológust. Az ügy lovagias útra terelődött, azonban az antiszemita teológus a tárgyalásokat megszakította és panasszal fordult az egyetemi hatósághoz. Az egyetem fegyelmi hatósága egyoldalúan Klein Györgyöt kezelte csak vádlottként. Nem vette tekintetbe a zsidózó teológus provokációját és Klein Györgyöt az egyetemi hallgatók sorából kizárta. Az ítélet nagy megrendülést okozott a debreceni zsidóságban. A Makabea ettől kezdve szűkebbre szabta tevékenységét.

1933-tól újra súlyosbodott a numerus clausus. Az 1929/30-as évben felvett 23 százalékról ismét 4 százalékra olvadt le a zsidó hallgatók száma. Az országos gazdasági helyzet is romlott, a munkanélküliség és a fokozódó szegénység feszültebbé tették a hangulatot. Nap-nap után jelentek meg zsidók ellen uszító cikkek a *Hajdúföld* c. szélsőséges antiszemita lapban. A keresztény egyetemi hallgatók is a zsidók ellen uszító plakátokat ragasztottak a falakra. Egy ilyen plakáton nagy betűkkel állt: *„Míg Kohnnénak hízott liba, Szabónénak tüdővész.”*

A helyzet eldurvulására kétségtelenül a németországi események, a nácipártnak a németországi választásokon elért sikere adták az ösztönzést.

A csendes évek után, 1932 novemberében kiújultak az egyetemi zavargások. A tüntető egyetemi hallgatók hangos kiáltásokkal haladtak végig a városon, majd behatoltak a Simonffy utcai bérház II. emeletén ideiglenesen elhelyezett egyetemi könyvtárba és onnan a zsidó egyetemi hallgatókat kiűzték, miközben durvaságaikkal nem kímélték a zsidó egyetemi hallgatónőket sem. A zavargások óriási felháborodást váltottak ki a hitközségi vezetőségben. Dr. Fejér Ferenc telefonon tiltakozott az egyetemi rektornál. Ekkor váratlan dolog történt. A rektor, Rugonfalvi Kiss István,

szervezésével. Ilyen keretben 1931-ben vendégül látta a Makabea az akkor Debrecenben tartózkodó Avigdor Haméirit, aki a biblia költészetéről tartott előadást. Mellékzöngéje is volt az előadásnak. Rendőr lépett be a terembe s kérte az előadástartási engedélyt. Nem fogadta el az érvelést, hogy beléptidíj nélküli, belső rendezvényről van szó. Az előadás rendezője, e sorok irója, idézést kapott a rendőrségtől és az engedélykérés állitólagos elmulasztásáért 5 pengő pénzbüntetésre itélték. 2. Másik tevékenysége a Makabeának főleg az volt, hogy tagjai rendszeresen kardpárbajra hivták a sértegető antiszemita egyetemi hallgatókat. A Makabea vezetője: Cserépfalvi Miklós — rabbicsalád sarja — volt veszedelmesen ügyes vívó. Minden zsidózó egyetemi hallgatót provokált és kardjával gyors mozdulattal végighasította a sértegető arcát, maradandó jeléül a zsidó visszavágásnak. A zsidó becsület merész védője volt a párbajozó Csengeri György is. A városban nagy meglepődést, sőt megdöbbenést váltott ki, mikor Cserépfalvi Miklós párbajban végigvágta ifj. Rugonfalvi Kiss István orvostanhallgató arcát, akinek hasonlónevű apja egyetemi professzor volt. A zsidó egyetemi hallgatók sikerei a zsidó közösségben jó érzést váltottak ki, de a keresztény társadalom körében, főleg az egyetemi keresztény nacionalista

A Makkabea, a cionista egyetemi hallgatók utolsó tisztikara

ההנהלה האחרונה של אגוד הסטודנטים הציוניים „מקבאה"

ban és a héber nyelvben legkiválóbbak szemináriumszerüen foglalkoztak a Zsoltárok Könyvével, egyes prófétai részletekkel és egyéb héber alkotások olvasásával. E kört Grosz Ernő tanár vezette nagy sikerrel. A kör tagjai annyira előrehaladtak a héber nyelvben, hogy rövid időn belül a „Hageser" című héber nyelvtanító folyóiratot olvasták.

A zsidó reálgimnázium komoly kultúr-tényezője lett a zsidó társadalomnak. Az iskolában messze városokból is küldtek gyermekeket a zsidó szülők, akik éppen zsidó nevelést akartak adni gyermekeiknek. Ezt lehetővé tették a szülők részére a zsidó diák-internátus

A zsidó reálgimnázium sikeres fejlődése még sem elégítette ki a debreceni zsidóság előkelőit. Ezek nem tekintették magukénak a zsidó gimnáziumot. E vékony társadalmi rétegből való orvosok, ügyvédek és földbirtokosok egy része inkább a piarista gimnáziumba járatta gyermekeit. Bár a zsidó reálgimnázium tanítványainak a száma évről-évre nőtt, párhuzamosan növekedett a keresztény középiskolában tanuló zsidó diákok száma is. Ezek a szülők eljárásukat különféle ürügyekkel magyarázták. Különös megrendülést okozott az iskola elöljáróságánál annak a földbirtokos szülőnek az eljárása, aki fiát a zsidó reálgimnázium VII. osztályának elvégzése után iratta át a katolikus gimnáziumba. Tettét azzal indokolta, hogy az egyetemre való felvétel nehézségeit könnyebben le tudja majd győzni a katolikus gimnázium jelvényeivel ékesített érettségi bizonyítvánnyal, mint a zsidó iskola bizonyitványával. Az elkövetkezendő események egyáltalán nem igazolták ezt a feltevést. Más szülők azzal érveltek, hogy a keresztény iskolában, a keresztény diákokkal kifejlődő osztálytársi kapcsolat barátsággá válhat és a keresztény iskolatárs segíteni fogja gyermeküket, ha erre szükség lesz. Ez a keresztény osztálytársra épített jövő teljesen illuzórikus volt. Az elkövetkezendő vészidőkben a zsidó ifjak egymásközti barátsága nagyobb biztosíték volt, mint az áruló keresztény középosztály ifjaival való álbarátság.

Az 1929/30-as tanév elején, mint említettük, megnőtt a debreceni egyetemen tanuló zsidók száma a külföldről hazajött hallgatókkal, akiknek itt diplomájukat nosztrifikáltatni, vagy tanulmányukat befejezniök kellett. A Bécsből jött egyetemi hallgatók magukkal hozták Debrecenbe a diáktársadalmi hagyományokat, a bursenschafti elveket, amilyeneket egykor a bécsi Kadima is vallott, és Debrecenben megalakították Makabea név alatt egyesületüket. A Piac utca 19 szám alatti menza helyiség lett a Makabea müködési helye. Tagjai külsőségekben is követték a bécsi hagyományokat: ünnepségek, bálak idején fehér ingükre feltüzték a kék-fehér-arany szalagot, mint a zsidó diákság jelvényét. Tevékenységük két irányu volt: 1. A menza helyiségében kultúrmunkát folytattak előadások, szemináriumok

büntetéssel halálba küldi őt és ezért állami állásáról lemondott s mint hivatalnok a magángazdaságban helyezkedett el. Hivatásától való számüzetése 1925-ben szünt meg, mikor a debreceni zsidó reálgimnázium felügyelő bizottsága meghivta tanárának. Itt mint a gimnázium többi, hasonlóan üldözött tanára, örömmel látta el újra nevelő munkáját. Nagy hódolója volt a francia kultúrának s különösen a francia zsidó irodalomnak. Szivesen tartott előadásokat André Spire és Edmond Fleg francia zsidó költőkről. Az ifjúságot szerette s fiatalos kedvvel és lélekkel vett részt diákjai kirándulásain, mulatságain, ünnepségein. Igazgatása alatt 1929-től egészen 1938-ig az első zsidótörvény évéig, az iskola állandó fejlődés képét mutatta.

Nagy megtiszteltetés érte 1930-ban az iskolát egyik kiváló tanulója kitüntetésével. Dr. Lobmeyer Géza egyetemi tanár, az Apponyi poliklinika igazgató főorvosa tíz koronás aranyat és öt kötet jellemképző könyvből álló dijat tűzött ki annak a tanulónak jutalmazására, „aki a legnemesebben gondolkodik és akiből a hazánk becsületes és hasznos polgára lesz". A tankerületi főigazgatóság javaslatára a debreceni tankerületből Kornfeld Miklós, a zsidó gimnázium VI. osztályos növendéke nyerte el a megtisztelő díjat. Örömet és megelégedést okozott a reálgimnázium vezetőségének dr. Láng Nándor egyetemi tanár nagylelkű gesztusa, amellyel az iskola latin könyvtárának gazdagítását szorgalmazta. Miután 1930-ban és 31-ben, mint kormánymegbizott elnökölt az érettségi vizsgákon és megállapította, hogy az iskola birtokában kevés a latin auctorok könyve az érettségi vizsga zavartalan lefolytatásához, a professzor őméltósága személyesen rendezett gyüjtést a városban és 170 pengő értékű 46 újabb kötettel gazdagította az eddig csak 30 kötetből álló könyvkészletet.

A debreceni zsidó reálgimnázium növendékeit is részesítette nyaraltatási akciójában Budapest székesfőváros. Hat heti fürdőzésre küldte Várnába, Bulgáriába ez akció során Deutsch István és Reichardt János hetedikes tanulókat, 1930 nyarán. A következő nyári vakációban Kuthi Zsigmond és Hajós Pál tanulókat Németországba, Lázár Andrást Bulgáriába, Deutsch Alfrédot Franciaországban nyaraltatta a főváros. 1931 májusában Miskolcra látogattak a gimnázium növendékei, hogy ott Szemere Bertalan sírjánál „hálával adózzanak a magyar államférfi emlékének, aki 1849-i szegedi országgyűlésén először nyujtott be törvényjavaslatot a zsidók emancipációja érdekében."

A reálgimnázium önképző körében fejlesztették a diákok szellemi képességeiket, vitázó ügyességüket a legkülönbözőbb tárgyú előadásokkal és saját alkotásaik bemutatásával. Az önképzőkör keretén belül müködött az u.n. biblia kör, melyben az iskola felsőbb oszályú tanulói közül a vallástan-

reálgimnázium keretében a középiskolai tanulók menzája a szegénysorsú vidéki tanulók ebéd-ellátására. A tanulók egy része, főleg a felsőosztályosok, a főiskolai hallgatók menzáján étkeztek a középiskolás menza számlájára. A tanulók más része u.n. napi, vagy vándorkosztot vett igénybe az iskola által kijelölt családoknál. Az 1929/30-as évben a középiskolai menza költségei 1311 pengőt tettek ki, a következő 1930/31-es tanévben a helyzet súlyosbbodásával e tétel 2924 pengőre emelkedett. Tíz tanuló teljes és négy tanuló részleges ellátást nyert ez évben.

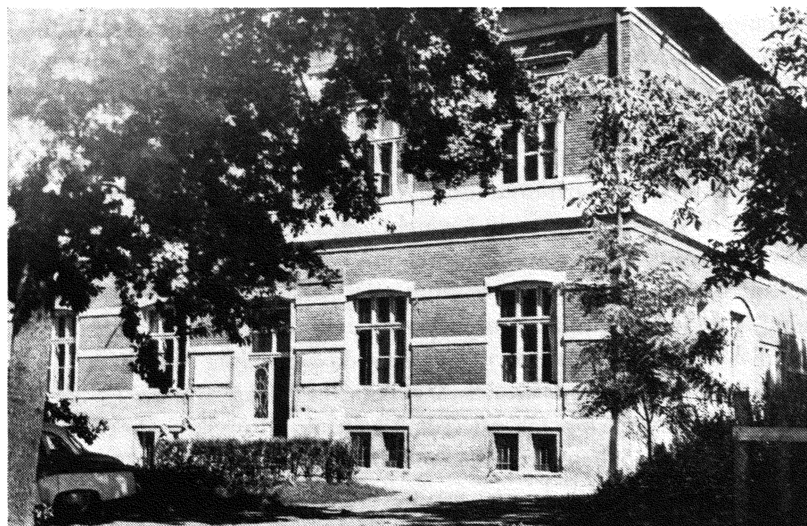
A gazdasági válság ellenére a debreceni zsidóság fiatal középiskolája a város részéről is nyert támogatást. A hitközség már a huszas évek végén többször fordult Debrecen város tanácsához azzal a kéréssel, hogy támogassa reálgimnáziumát tornaterem építésében 15.000 pengő adománnyal. A városi tanács 1930 májusán tartott közgyűlésén „majdnem egyhangu határozattal 11.600 pengőt szavazott meg a kért célra". A határozatot a belügyminiszter az 1930/31-es iskolai évben jóváhagyta. Az iskola igazgatósága és tanári kara a szülők társadalmával vállvetve gyüjtésbe kezdtek, hogy a több tízezer pengőbe kerülő tornaterem építését megvalósítsák. A városi segély és a társadalmi gyüjtés összege együttvéve sem tették lehetővé az építés megkezdését. A hitközség részvétele is szükséges volt. Ady Lajos tankerületi királyi főigazgató is a tanári kar segítségére jött és 1931 márciusában tett iskolalátogatása alkalmából „elismeréssel állapította meg, hogy a súlyos gazdasági viszonyok miatt rendkivüli nehéz helyzetbe jutott iskolafenntartó hitközség nagy áldozatkészséggel igyekszik eleget tenni az iskola anyagi követelményeinek, de szükségesnek nyilvánította a tornacsarnok felépítését is". A tanterem építésének ügye a fennálló anyagi nehézségek miatt még sokáig elhúzódott és az építkezésre csak 1934-ben került sor, új hitközségi vezetőség alatt.

A zsidó reálgimnázium tanulói, tanárai és igazgatója lelkes és hősi küzdelmet folytattak, hogy minden nehézség ellenére, tanulmányi eredményekben és kulturális és nevelő munkában együtt haladjanak a város régi, nagymultú középiskoláival. Fáradhatatlan energiával folytatta dr. Vág Sándor a zsidó reálgimnázium fejlesztését annak ellenére, hogy az igazgatói állásba lépése egybeesett a nagy gazdasági válság kitörésével.

Dr. Vág Sándor tanári sorsa is egyik lapja a magyarországi zsidó tanárok tragikus könyvének a fehér terror idején. Az első világháború és a forradalmak előtti időkben Szegeden működött az egyik állami középiskolában. 1920-ban a hirhedt Lippai György főigazgató őt állásából felfüggesztette és szabadkőművesség vádjával fegyelmi vizsgálat elé állította. Dr. Vágot büntetésül áthelyezték Kecskemétre, Héjjas Iván gyilkos különítményének szálláshelyére. Dr. Vág Sándor megértette, hogy a főigazgató e

bor Dezső tanár, helyettes igazgató volt. Előadása címe: „A leányok pályaválasztása". Az előadás rámutatott arra, hogy az ország „súlyos válságban sinylődik ... a munkanélküliség rohamosan nő". A gazdasági válság elsősorban a női dolgozókat tette feleslegessé, nehogy a férfi dolgozók versenyét nehezítsék. Gábor Dezső tanár csak az egészen tehetségeseknek ajánlotta a továbbtanulást, s azoknak, akiknél a szülők anyagi helyzete ezt megengedi. Utalt az állástalan diplomások nehéz helyzetére is. Tanítóképzőbe is csak kevesen folytathatják tanulmányaikat, miután a tanítónőképzőt végzettek közül csak 5 százalék tud elhelyezkedni. Ezért a legtöbb 14 éves leánynak, a polgári leányiskola végzettjeinek, ipari szakma tanulását ajánlotta megoldásul. Az 1929/30-as iskola évben az iskolában 166 leány tanult. Rendkivüli tárgyként 25-en francia nyelvet, 20-an gyorsirást és 30-an gépirást is tanultak. A növendékek közül az egészen nincstelenek ingyen kaptak tejet naponta és óraközi nagyszünetben, mások csekély dijazás mellett. Ingyenes kezelést nyujtott a szegénysorsú gyermekeknek dr. Hajnal Dezső fogorvos. Dr. Geszti József, az Auguszta tüdőszanatórium igazgatója, tüdőszűrő vizsgálatot tartott az iskola növendékei között. A mindennapi szociális munka körébe estek a tankönyv kölcsönzés és egyéb juttatások. Mindezek e válságos időben nagyobb hangsúlyt nyertek.

Az 1929/30-i iskolai évben, a helyzetnek megfelelően, megalakult a

A polgári leányiskola

בניננו של בית הספר האזרחי לבנות

E válságos idő kezdetétől fogva a debreceni statusquo hitközség a dollárkölcsönből való bérház építéssel volt elfoglalva. Mire az épület elkészült, a belévetett remények szétfoszlottak. A hitközség éppen a dollárkölcsön terheit nyögve, még sokkal súlyosabb gazdasági helyzetbe került, mint az az országos helyzetből következett volna.

1931-ben vette át a hitközség az elegáns bérházat. Ez évben még súlyosbodott a világválság. Ez év májusában csődbe jutott az osztrák Credit Anstalt, s ez a szomszéd országok pénzügyi helyzetét súlyosan érintette. A magyar kormány 1931 július 13-án országos bankzárlatot rendelt el. 1931 július 23-tól kezdve a Nemzeti Bank felügyelete alá került az ország egész deviza forgalma. A megrendült pengő értékét a 3.70-es dollár árfolyamról 5.00 pengős árra való emeléssel igyekeztek megszilárdítani. Ennek következtében megdrágultak a dollár-kölcsönök.

A hitközségnek drágább dollárral kellett adósságát törlesztenie, de amellett be kellett érnie kisebb bérrel is, miután a lakásbérlők közül számosan nem tudták már a magas bért fizetni. A kölcsönt nyújtó bank a hitközséggel szemben minden törvényes eszközt igénybe vett. Jöttek a fizetési meghagyások, foglalási parancsok, árverési rendelkezések. A hitközség fizetésképtelen lett s nehezen tudta dolgozóit, tisztviselőit fizetni. A rabbi, a kántor, a metsző stb. a hitközségi iroda tisztviselői 20–30 pengős részletekben kapták fizetésüket. Valamivel könnyebb volt a helyzetük az elemi és polgári leányiskolák tanítóinak, akik tanári fizetéskiegészítő államsegélyt kaptak és így fizetésük 70–80 százaléka az államtól szabályos időnként megjött. A zsidó gimnázium tanári kara fizetéskiegészítő államsegélyt nem élvezett ugyan, de a gimnáziumi tanulók által fizetett tandijak a tanári fizetések nagyobb részét fedezték. Dr. Vág Sándor gimnáziumi igazgató saját bankbetétjét kötötte le biztositékul, hogy tanárai elsején legalább 100 pengőt kapjanak személyenként fizetési előlegül a banktól. A dologi és fejlesztési kiadások tekintetében a hitközség nem tudott kötelezettségeinek eleget tenni. Az iskolák igazgatói vették kezükbe iskoláik anyagi gondozását és fejlesztését és az anyagi létért való küzdelemben sok elszántságról és ügyességről tettek bizonyságot.

Az elemi iskolás gyermekek szociális gondozását továbbra is a Nőegylet vállalta, és folytatta egyre nagyobb erőfeszítéssel a fokozódó gazdasági válság folytán. Sok volt a támogatásra szoruló a polgári leányiskola tanulói között is. A legszegényebb szülő is igyekezett leánygyermekének a minimális műveltséget biztosítani. Az igazi probléma a polgári befejezése után állt elő. A tehetségesebb lányok tanítóképzőbe, vagy a középiskola felsőbb osztályaiban keresték az utat tanulmányaik folytatására. 1930 július 10-én szülői értekezletet tartott a polgári leányiskola. Az értekezlet előadója Gá-

X.

A NAGY GAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A FENYEGETŐ NÁCIZMUS ÁRNYÉKÁBAN

1929—1938

A Bethlen-kormányzat pénzügyi konszolidálása Magyarországon csak látszólagos volt. A magyar gazdasági és társadalmi rend sokkal nagyobb reformokat igényelt, mint Bethlen gróf pénzügyi javítgatásai. Magyarország lakossága nagy részének, a nincstelen, szegény parasztság millióinak felemelése az idők parancsa volt. Megrendítően írt erről Illyés Gyula a „Puszták népé"-ben. Az arisztokrata földbirtokos gróf Bethlen István e kérdést, mely a magyarság létkérdése volt, nem értette meg, sőt a harmincas évek végén, a nagy háború küszöbén vezércikket írt és abban hangsúlyozta, hogy a földbirtokos osztály egyedül jogos Magyarország vezetésére és természetesen a parasztok feletti további uralmára.

Az 1929-ben kezdődő és Magyarországot is sújtó nagy világválság előtt is válságban volt már Magyarország. Amikor 1930-ban a világválság minden veszedelmével rázudult Közép-Európára is, a magyar kormány tervek és tanács nélkül állt. A pénzszükség enyhitése végett a Bethlen-kormány még a Rothschild-házhoz is fordult néhány milliós rövid lejáratu dollárkölcsönért. A kapkodó kormánypolitika fizetés leszállítással, tisztviselő elbocsájtással is próbálkozott, de ezzel még jobban elmélyítette a pénzhiányt. A munkanélküliség nőttön-nőtt, a kereskedelmi forgalom vészesen lelassult, sok helyen megbénult. Gyári, üzleti vállalatok fizetési nehézségekkel küzdöttek, jobb esetben kényszeregyezséggel szabadultak szorult helyzetükből, rosszabb esetben csődbe jutottak. A kereskedelem, a piac válsága ugyanis válságba vitte a termelő gyárakat is. A vállalatok munkásokat bocsájtottak el, a munkanélküliség általános lett. Különösen súlyos volt a szellemi munkanélküliek helyzete. A kormány, hogy az éhezéstől mentse meg az egyetemet végzett ifjakat, 80 pengős havi szégyenletes fizetéssel kisegítő munkákat biztosított nekik. Igy nem csoda, hogy az utca „200 pengős havi fizetés" álmáról énekelt. E hirhedt korszak emlékét őrzi az ÁDOB név: Állástalan Diplomások Országos Bizottsága.

fel báljához a főispánt, a polgrámestert, a főiskolások pedig az egyetem rektorát, ezek megjelentek és szmokingban, frakkban bizonyos ideig leültek a diszhelyekre. Az a körülmény, hogy a városi és megyei előkelőségek megjelenésével a városi hajduk pompás kék huszár egyenruhában, kezükben kivont karddal diszőrséget álltak a bálterembe vezető széles lépcső két oldalán, nagy megelégedettséget váltott ki az estélyi ruhákban érkező zsidó bálozóknál. Az idősebbek e festői képet látván, a Ferenc József-i kort idézték, amely pedig minden látszat ellenére, örökre letünt.

Amennyire eltávolodott a helybeli gazdag zsidóság a hitközség zömét alkotó kisemberektől, annyira fejlődött és elmélyült a két hitközség közti jóviszony az első világháború utáni időkben. Az évek során az ortodox hitközség tagjainak többsége is modern megjelenésüvé vált: nem viseltek szakállt, sokan még bajuszt sem, öltözékükben teljesen európaiak voltak. A statusquo hitközség által rendezett kultúrelőadásokon nagy számban jelent meg az ortodox ifjúság is. A zsidó gimnázium is közelebb hozta a két hitközség tagjait egymáshoz. Mint említettük, voltak olyanok, akik mind a két hitközségnek tagjai voltak, és e kettős lojalitás senkit sem zavart.

Vizsgáljuk még meg a status quo hitközség költségvetésének adatait 1928/29-ből. A bevételek 318.000 pengőt tettek ki. A kiadások személyi és jótékonysági tételekre 240.000 pengőre nőttek fel, 78.000 pengő pedig dologi kiadásokra és banktörlesztésekre volt szánva. Ezek szerint a hitközség helyzetét a huszas évek végén még kiegyensúlyozottnak tekinthetjük. A harmincas évek elején azonban a status quo hitközség soha át nem élt gazdasági válságba sülyedt. Ennek ismertetése a következő fejezetre tartozik.

Az 1920/21 évi fehérterror korától megszakadt a kapcsolat a keresztény magyar és a zsidó társadalom között. Keresztények és zsidók nem látogatták már egymást. Itt-ott talán fennmaradt egy régi barátság szerény folytatása, de ezt sem lehet általánosnak tekinteni.

Milyen tevékenyek voltak a debreceni zsidó élet eminensei a kiegyezés korában és még utána is, az uri kaszinóban! 1920 óta zsidó nem tette be lábát oda többé. Dr. Kardos Albert még sétálgatott régi iskolatársaival: dr. Karai Sándor ref. kollégiumi igazgatóval és Dóczi Imrével, a ref. tankerület főfelügyelőjével. A debreceni vonós kvartett melyben dr. Szeremlei Béla és Jakuts István református főgimnáziumi tanárok együtt zenéltek dr. Szenes Zsigmond orvossal és dr. Sebestyén Lipót ügyvéddel, még sokáig kitartott. Nem sok ilyen kapcsolat maradt.

Eszmecserére és kártyázásra a Debreceni Kereskedelmi Csarnokba jártak fel a debreceni zsidók 1921 után. Még az ortodox hitközség modern tagjai is itt találták meg klubhelyiségüket. Találkozóhelyek voltak a kávéházak is. A kávéházi élet a debreceni zsidók körében mindig fejlett volt. Erről még a mult század hetvenes éveiből is van tanuság. A huszas évek elején több kávéház állt a zsidók rendelkezésére: a Royal kávéház, a Deák Ferenc utcai nagytemplom közelében, a Hungária kávéház a Piac utcán. Ez utóbbi a 21/22-es tőzsdeláz idején, maga is valóságos kis tőzsde volt. Idővel e két kávéház megszünt. A zsidók beszoktak az Aranybika szálló nagy kávéházába. Nem vált zsidó kávéházzá az „Angol királynő" a szinházzal szemben, mert messzebb esett a zsidó utcáktól és főleg, mert hangsúlyozottabban keresztény jellegű volt.

Az Aranybika kávéházban a nagy teremben együtt ültek a zsidók és a keresztények, de külön asztalok mellett. E kávéház hírszerző forrása is volt a debreceni zsidóknak. Később elegáns bárok is nyiltak a kávéházak mellett, amelyeket a zsidó közönség is frekventált, de az asztalok elkülönítése itt is folytatódott.

Társadalmi érvényesülési lehetőséget adott a sportélet a huszas években. A debreceni zsidók sportszeretete és tehetsége már 1919-ben megnyilvánult, amikor, bár rövid időre, önálló zsidó sportot teremtettek. A huszas években a városi sportegyesületeket és futballcsapatokat támogatták a zsidók. Kroh Vilmos elnöke volt a Dekase sportegyletnek. A zsidó ifjak tevékenyen is részt vettek az atlétikában. Voltak birkózók, súlyemelők, később uszók is s voltak kitünő futball-játékosok is.

A zsidó társadalmi egyesületek évről-évre megrendezett báljai nemcsak a szórakozást célozták, hanem a társadalmi jótékonyság buzdítását. Az u.n. tiszteletjegyek szétosztása a pénzgyüjtés hatásos eszköze volt. Ezen felül politikai jelentősége is volt egy-egy bálnak. Ha a Nőegylet fővédnökül kérte

bozt szorongattak a lulávval, purimkor kendővel letakart tányérokkal szaladgáltak a kisfiúk, vagy purimi maskarákkal. A Kápolnási utcai status quo kistemplom, a Pásti utcai ortodox nagytemplom és a Csók utcai chaszid imaház közötti területen szines, kedves zsidó világ volt.

A zsidó házalók bejárták a város messze utcáit is, néha sok gúnyt szenvedve. Magunk előtt látjuk az öreg szakállas, pajeszos zsidó házalót, aki reszkető kezeivel mérte a háziasszonyoknak a mosáshoz használatos kékítőt. Nagy kézikosárban cipelte áruját. Milyen fájdalmasan kinálgatta éneklő hangján folyékony áruját: „Kéikiteőt!... A debreceni zsidó kereskedő világhoz tartoztak ezek a házalók is.

Jártuk az utcákat, neveket olvastunk cégtáblákról — mindezt messze Debrecentől a képzelet szemeivel. Tettük, hogy rájuk gondolva, életre keltsük őket egy olvasmány időre legalább.

A kép alján: Háztömb a Hatvan, a Piac és a József kir. herceg utcák között, a zsidó negyed keleti és északi része

בתמונה למטה : החלק הצפון־מזרחי של הרובע היהודי

nában. A Piac utcán volt még néhány zsidó nyomda, köztük a legnagyobb és a legmodernebb Liebermann Géza és József nyomdája. Itt nyomták a zsidó gimnázium évkönyveit és héber tankönyveket is, melyekről még szó lesz. Deutsch Mór Piac utcai nyomdájában nyomták az izr. polgári leányiskola évkönyveit és három szakmai hetilapot is. Herskovits és Deutsch nyomdájában készült az első héber-magyar szótár, Mannheim Mór és Grósz Ernő munkája. Kereskedelmi nyomda volt a Spitzer Hermané.

Ha hozzászámítjuk a statisztikában említett 263 iparos családfőhöz az ortodox iparosokat is, megállapíthatjuk, hogy Debrecenben több mint 300 zsidó iparos élt és működött. Legtöbben szabók és cipészek voltak, kisebb volt természetszerűleg az asztalosok, bádogosok, lakatosok száma. Ezek közül néhányan jó nevet szereztek maguknak. A huszas években sokat foglalkoztatott lakatosmesterek voltak Fekete Lajos és Gyémánt Imre. Nagy épületeken is dolgoztak. Jónevű bádogosok voltak: Auspitz Simon a Rákóczi úton, Hartmann Lőrinc a Király utcában, Weinberg Ignác a Halközben, a zsidó központban. Villanyszerelési vállalata volt Pollák Ignác és fiainak, vízvezetékszerelő vállalataik Gyenes Antalnak és Kollmann Ferencnek. Ismert műbútor asztalosok: Lusztig Ernő, valamint Weisz Ferenc és fiai. Neuländer Andor kocsijavító kovácsműhelye autókarosszéria üzemmé fejlődött ki.

A Piac utcáról nyugati irányban a Hatvan, József kir. herceg, Simonffy utcákon át — melyek maguk is már zsidó utcáknak számítottak — lehetett eljutni a zsidó negyedbe. Pillantsunk be a jellegzetes kis utcákba, amelyek az előbbi nagyobb utakat kötötték össze. A Pásti utca régi gettóutcára emlékeztet. E kis utcában állt az ortodox nagytemplom, a két hitközség mikvéje és közfürdője, a vágóhidak és Kohn bácsi baromfitépője. A Hatvan utcától az ortodox templomig érő nagy bérházban mészárszékek és kóser baromfihús üzletek álltak, egyik a másik mellett. Szemben velük rozoga házak kicsi üzletekkel. Egyikben Struhl Bernát kis fűszerboltjában tűzkövet és „olcsó" szacharint árultak. Mellette Ösztreicher Simon taliszt, tfilint és szent könyveket kínált nagy szakértelemmel. A másik kis utcának Halköz volt a neve. A Simonfy utcát kötötte össze a Széchenyi utcával. Mennyi zsidó üzlet volt ebben a kis utcában! Itt volt Schwartz Samu szabósága, Grünfeld Menyhért üvegcsiszoldája, Weinberger Ignác bádogos üzeme, Spitzer Herman nyomdája. Mellette a Simonfy utcán volt a Goldstein-féle halas üzlet. Odébb a Kápolnási utcán, az iskola mellett, Trattner Dezső szabósága volt.

Az Arany János utcától a Hatvan utcáig zsongott a zsidó élet. Itt láttuk a talesztartóval templomba igyekvő embereket, a sóletos fazékkal a Simonffy utcai Oser pékmühelyhez sietőket. Szukotkor itt ezüst etrog do-

a református nagytemplom előtti térségen és a Wiener Testvéreké a Kossuth utcán.

A zsidó a könyv népe. Jelentős és szép könyv- és papírkereskedések is voltak zsidó kézen Debrecenben. A legfényesebb volt köztük Hegedűs és Sándor cége, saját palotaszerű házukban. E cég tulajdona volt a debreceni *Független Ujság* és annak nagy nyomdája. Óriási hajlított üveg kirakatait sokan megbámulták. Az üzlet a tulajdonosok elhúnytával megszűnt. A legtudományosabb kivánalmaknak is megfelelt Csillag Artur könyvkereskedése, egyben nagy külföldi könyvkereskedő cégek ügynöksége. Gazdag raktárú, jó üzlet volt Grünmann Sándor antikváriuma. Braun Sándor „Bocskai" könyvüzlete főleg az állami reáliskola növendékeit látta el a Hatvan utcán. A Széchenyi utcán volt Schwartz Miksa boltja, a Piac utcán Mihály Sámuel írószer- és papírüzlete.

Már a középkorban arany- és ezüstművesek voltak a zsidók. Természetes, hogy Debrecenben a legszebb és legfejlettebb ékszerüzletek is zsidóké voltak. Mind a központi Piac utcán ragyogtak: az elegáns Halász Nándor-féle ékszerüzlettel egy sorban volt a régi Lefkovits és Engel cég (Lefkovits adományozta aranypénz-gyűjteményét a városnak). A Gambrinusz paszszázs közelében volt Sándor Ármin ékszerüzlete. A Piac utca túloldalán voltak a kisebb ékszerboltok: Vági Istváné, aki jelentős aranyműves is volt, Moskovitz Tucskóé, nem messze tőle Pollák Móré és a Széchenyi utca sarkához közel az ortodox Braun Mór ékszer- és óraüzlete. Óraalkatrésszel kereskedett Silber Salamon.

A Dégenfeld tér mintegy a Teleki tere volt Debrecen városának. Népies piac volt. Baraküzletek álltak benne hosszú sorokban, vagy megrakott áruasztalok a szabad ég alatt. Friss lacipecsenyét, komlós kenyeret és mindenféle parti-árukat lehetett vásárolni ott. A teret körülvevő házakban zsidó kereskedők boltjai voltak. Igy Klein Lipót textil- és konfekció üzlete, vele szemben Kroh Vilmos nagyobbszabású textilüzlete. Kroh Vilmos a kiskereskedők egyesületének az elnöke is volt. A Dégenfeld tér szélén a Piac utca felé tekintett Fischer Vilmos boltja, ahol az egyszerűbb cseréppipától az ékes tajtékpipákig dús választék volt.

A Bádogos utcán voltak a zsidó ócskások. Az ócska holmikkal kereskedők között mindenki ismerte Rosenberg Béni bácsit. Főleg pénzben megszorult egyetemi hallgatók voltak az ügyfelei. Sok tréfás történetet meséltek erről a dünnyögő beszédű, öreg zsidóról, aki éles nyelvét nem sajnálta az antiszemita gazdászoktól sem.

A nyomdaipar fellendítésében élen jártak a zsidók Magyarországon, így Debrecenben is. Modern, nagy nyomdája volt a debreceni *Független Ujság*nak, mint fentebb írtuk — a zsidó Hegedűs és Sándor cég tulajdo-

a zsidóktól lakott városi központban. Ilyen volt Boros Irén tésztagyára a régi posta udvarán a Piac utcán, és Gottlieb Jenő inggyára a Hatvan utcán. Ezekben főleg nem-zsidó munkások dolgoztak, miután bér dolgában kisebb igényűek voltak.

A gyárak a huszas években már részvénytársaságok kezén voltak, de zsidó igazgatóik jelezték a gyár-alapítók származását. A vasút közelében voltak: a hajlított bútorgyár, a székgyár, az ekegyár, a malmok, az olajsajtoló üzem. A város másik végén állt a modern gyógyszergyár, dr. Rex Sándor és fivére alkotása. Sok zsidó magántisztviselőnek adott kenyeret.

A mezőgazdasági termékekkel való kereskedelem a XIX. századtól kezdve egész Közép- és Kelet-Európában a zsidók kezében volt, így Debrecenben is. A terményértékesítő vállalatok raktárai a vasút mentén voltak. A Schäffer testvérek, Geiger Emil, Halmágyi József, Hoffer Béla voltak a terményesek. A Magkereskedelmi Rt. igazgatója a hitközségben is tevékeny Keppich Béla volt — a frontharcosoknál is vezető szerepet vitt. Az ortodox Friedländer testvérek egyike kereskedett tollal. Ez is kifejezetten zsidó foglalkozás volt. A borkereskedelem már Széchnyi tanúsága szerint is zsidó kereskedelem volt. A kósersági kívánalmak miatt, főleg az ortodox hitközség tagjai voltak a borkereskedők. Friedländer Móric és Krausz Mór (a későbbi ortodox hitközségi elnök) borkereskedők voltak, ugyanígy Waldmann Albert és fiai is. Gelberger Dávid a József kir. herceg utcán, Vámospércsen termelt saját borait árulta. Sokan foglalkoztak borügynökséggel is.

Épület- és iparifa kereskedők voltak: Mező Ármin, Fahidi Antal, Stark Sándor. Két zsidó gyár termelt keféket, a Stern és a Falk kefegyárak. A budapesti Skrek kóser szalámigyárral vetélkedett a debreceni Paneth ortodox kóser szalámigyára. Piac utcai kis bodegájuk mindig tele volt vevőkkel, keresztények is vásároltak náluk. Zsidó kezekben volt a fűszerüzletek legnagyobb része. A legrégebbiek voltak az Eisenberg Testvérek és Csillag József üzletei a Hatvan utcán, Adorján és Mandel angró fűszerüzlete a Piac utca és a Király utca sarkán, Grünberger és Glück a Csapó utcán, Ullmann Salamoné a Piac utcán. A Lindenfeld és Schwartz cég a Dégenfeld téren nemcsak a debrecenieket, hanem a vidék boltosait is ellátta áruval. És mennyi szatócsüzlet volt a zsidó település területén kívül is! A Brunner vők: Goldmann Herman és Moskovitz Márk üzletei a városszéleken voltak. A zsidó iskolák tanulói az óraközi szünetekben elárasztották Kupfer bácsi üzletét a József kir. herceg utca és a Pásti utca sarkán. A messzi Maróthy György utcáról Mayer Lajos Hatvan utcai fűszerüzletét kereste fel e sorok írójának édesanyja. Két jól vezetett, áruban gazdag zsák-, ponyva- és kötélüzlet volt a város központjában: Vass Lászlóé

A tanultságot követelő szakmákban is képviselve voltak Debrecenben a zsidók. A Kossuth utcán, a színházhoz közel volt Grosz Nagy Ferenc paitkája. A Piac utcán Lux Arnold és Bánó Andor jól vezetett gyógyszertárai működtek. Debrecen minden lakosa előtt népszerűek voltak a zsidó optikusok: Löbl Gyula, Fischer J. és Ungár József. A Piac utca elején a Molnár-testvérek és a Hammer és Roboz műszaki üzletekben lehetett bicikli-motort, írógépet javíttatni. Katz és Neumann voltak a nagy rádiós cégek. A legnagyobb gépkereskedő a zsidó Horváth-cég volt a Hunyadi utcán.

A legtöbb zsidó üzlet Debrecenben textilfélét árult. A Piac utca elején volt a Tiszántúl legnagyobb angróüzlete: Bernfeld Sámuel, az ort. hitközség elnökének üzlete. Az üzletet sógora, Braun Mór vezette. Szombattartó dolgozók serege kereste meg ott a kenyerét. Mellette volt Deutsch Albert szép, nagy fűszer- és csemegeüzlete. Szemben, a Hatvan utca 1. sz. alatti házban a Herzl-kinézésű Binéth Ármin textil- és rövidáruüzlete volt és Blass Ede bőrüzlete. Mindketten a művelt ortodoxia megbecsült tagjai voltak. A textilkereskedelem a legelterjedtebb kereseti forrása volt a debreceni zsidóknak. A Csapó utcán és a Hatvan utcán voltak az ortodox zsidó kereskedők textilüzletei. A Piac utcán a status-quo hitközség tagjai uralkodtak. Egymás mellett álltak a szövet-, divat- és konfekció-üzletek. Az Arany Bika épületében volt Frank Imre divatüzlete; Frank Ede és tesvtérei is megbecsült kereskedők voltak. Frank unoka volt az elegáns „Lord" üzlet tulajdonosa is. Grünfeld Sámuel és fiai konfekció és úriszabósága az egész vidéket szolgálta, Bartos Gézáé a debrecenieket. Piac utcai textilesek voltak Feldheim Dezső és Imre is. Lebovits Sándor konfekció üzlete a Csapó utcán a parasztokat és a munkásokat látta el. Szép, régi üzlete volt Schön Sándornak kesztyű- és divatcikkekben. A huszas évek végén telepedett le Miskolcról az Ecker, Klein, Sugár fényes női-anyagáru üzlete a Szt. Anna utca és a Piac utca sarkán. A legtöbb bőrüzlet Debrecenben zsidó tulajdonban volt. A heti piachoz vezető forgalmas Csapó utcán egymást követték a zsidók bőrüzletei: Kohn Mártoné, Herskovits Józsefé, Finkelstein Manóé, Keiner Árminé. Weinberger Farkas és Weintraub Márton cipőgyára a Csapó utcában volt. Vallásos ortodoxok voltak és a gyárépületben állandó imaház is volt. Az ortodox Süsskind és Friedmann bőrüzlet a Piac utcán az Arany Bika árnyékában volt. A Hunyadi utcán volt Gutfreund Antal üzlete. Zsidóké voltak a legszebb cipőüzletek. A Gambrinusz passzázsban volt Mandel Lipót elegáns cipőüzlete, amely árubőség és vezetés tekintetében is fővárosi nívón állt. Szemben velük, a Szvetics bérházban volt a Neumann Testvérek nagy cipőüzlete, mellette Schwartz Simoné s odébb Schwartz Lajosé. Kis gyárak is voltak

gimnáziumba, amelyet éppen zsidó jellege miatt nem tartottak megfelelőnek.

A statisztika szerint a status-quo hitközség tagjai közül 497 kiskereskedő és 25 nagykedeskedő volt, 244 kisiparos és 19 nagyiparos, 236 magántisztviselő, 222 szabad pályán lévő (ügyvéd, vállalkozó stb.), 220 munkás és 200 egyéb foglalkozású. E családfők túlnyomó többségükben mind a magyar, mind a zsidó kultúrában jártasak voltak, beszédükben teljesen magyarok voltak, családi életükben és társadalmi keretükben a hagyományos zsidó életformát követték. Többségükben szombattartók is voltak és kóser háztartást vezettek.

Nem történelmi források alapján, hanem a képzelet szárnyain járjuk be Debrecen zsidólakta utcáit. Nézzünk be egy-egy üzletbe és gondolatban időzzünk az egykor virágzó zsidó kereskedelmi életben. Szépen kivilágított, szépen rendezett kirakatok hívták, főleg a város központi fekvésű utcáin a vevőket, többségükben a nem-zsidó lakosokat a vásárlásra. (Ha később azt a vádat emelték Debrecen zsidó kereskedői ellen, hogy nevük sokaknak idegen hangzású volt, meg kell jegyezni, hogy a keresztény jómódú kereskedőknek sem volt magyar nevük: Kontcsek, Benyács, Sesztina voltak a nagy „magyar” kereskedő cégek.)

Piac utca, a város főutcája

רחוב פיאץ הרחוב הראשי של העיר

A huszas évek végén 2200 tagja volt a staus-quo hitközségnek, azaz 2200 család tartozott hozzá. A hitközség adófizetői közül 75-en voltak mezőgazdák, földbirtokosok. (Már hivatkoztunk dr. Kovács Alajos, magyar statisztikus 1920-ban közzé tett munkájára, mely szerint a Debrecen környéki földbirtokok 43 százaléka 7 zsidó nagybirtokos kezén volt.) Két földbirtokos család állt a zsidó földbirtokosok élén: a Lichtschein- és a Hartstein-családok.

Az 1920-ban megszavazott földreform törvény, amely másfél millió katasztrális holdat sajátított ki földosztásra egész Magyarországon, kevéssé érintette a debreceni zsidó földbirtokosokat. Jól vezetett gazdaságaikkal továbbra is csak erősödtek. A debreceni zsidó földbirtokos családok között voltak a közösség legrégibb családjai. Természetszerűleg ők asszimilálódtak életformájukban, szokásaikban leginkább a magyar társadalomhoz. Másrészt azonban, kevés kivétellel, a zsidó társadalmi életben is megőrizték helyüket, többször vezetőszerepüket is. A huszas években gróf Bethlen István miniszterelnök a földbirtokos osztályt tartotta a nemzet vezető osztályának. Ez a politikai felfogás, ha közvetve is, a zsidó földbirtokosok helyzetét is javította s ez személyük megbecsülésében is kifejezésre jutott. A magyar dzsentri életét élték. Hatásuk a hitközség intellektueljeire is olyan volt, hogy legtöbbjük éppen a dzsentriskedés sznob külsőségeit sajátította el. Ez magyarázza, hogy a zsidó ügyvédek földbirtokokat béreltek, hogy földbirtokosok fényében sütkérezhessenek ők is.

Az ortodox hitközség tagjai között 12–15 földbirtokos család volt, főleg közép- és kisbirtokosok.

A hitközségen belül a szellemi középosztályt mintegy 165 család, köztük 72 ügyvéd, 50 orvos, 18 mérnök, mintegy 25 bank- és társasági igazgató alkották. Az első világháború után e társadalmi réteg kezébe került a hitközség vezetése. Az 1921–1944-ig terjedő időben hitközségi elnökök dr. Fejér Ferenc ügyvéd, majd Ungár Jenő bankigazgató voltak. Ugyanezt mutatják az elöljárósági tisztségek is. Pénzügyi elöljárók voltak: Halmágyi József nagykereskedő, dr. Geiger Miklós ügyvéd, Markovits Ignác bankigazgató, dr. Kun Miklós ügyvéd, Csengeri Leó földbirtokos. Az iskolaszék vezetése dr. Brunner Lajos orvos és dr. Fényes Jenő ügyvéd között oszlott meg. Az elöljáróságban és a Nőegylet vezetésében is hasonló volt a helyzet. A jómódú osztály exkluzív életet élt a hitközségi társadalmon belül. Egymás között házasodtak, egymással szórakoztak, kávéházakban, bálokon külön asztaloknál ültek. A zsidóság helyzetének rosszrafordulásával ez osztályból támadtak a hitehagyók. Innen származtak a zsidó gimnázium felállításának elvi ellenzői is és e családok túlnyomó többségükben gyermekeiket inkább a helyi katolikus és református gimnáziumokba íratták be, mintsem a zsidó

véleményben. Sokan veszedelmesnek tartották a hitközség súlyos dollárkötelezettségét és egyáltalán helytelenítették a gondolatot, hogy a hitközség gazdasági vállalkozásba kezdjen. Voltak olyanok is, nem is kevesen, akik azt állították, hogy az egész építkezés csak azt a célt szolgálta, hogy az új alelnök, Schwartz Vilmos fiának — Sajó Istvánnak — nagy tervezési lehetőséget adjon és abból jó jövedelmet: 60.000 pengőt. Azt is sugdosták az emberek, hogy Sajó István titokban megkeresztelkedett. Midőn a suttogás egyre erősödött és botrány légköre ülte meg a debreceni zsidó közösséget, Sajó István tüntetően felhivatta magát a nagytemplomban a tóra elé és jelentős összeget ajánlott fel nederként. Ennek ellenére a suttogó vádaskodás nem akart megszünni.

Az 1929-es évben megint lezárult egy korszak a debreceni zsidóság életében, mint az egész magyar zsidóságéban is. Szétfoszlott a reménység, hogy gróf Bethlen István kormányrendszere a magyar zsidók helyzetét továbbra is javítani fogja. E reménység az általános európai békülési szellemből táplálkozott, amely a huszas évek második felében, a nagyhatalmak egymáshoz való közeledésével, áthatotta Európát. Azonban a szebb és jobb világba vetett illuziók 1929-ben meghiusultak. Az egyre romló európai mezőgazdasági helyzet és a még súlyosabb, Amerikában kirobbant világválság, megrendítették a jövőbe vetett hitet és újra beborították az eget a zsidóság fölött.

Európában, főleg Közép-Európában, a kézzel termelő mezőgazdaságok válságba jutottak a géppel és technikai fejlettséggel termelő tengerentúli mezőgazdaság versenyétől. Magyarországon is évről évre lemorzsolódtak a mezőgazdasági termelvények, főleg a búza ára. Ez elszegényítette a parasztok tömegeit és a kisbirtokosokat. Az általános elszegényedés a vásárlóerő gyengülését és a piacok szűkülését eredményezte. Ennek következtében megrendült az ipar és a kereskedelem. A magyar kormány ugyan bolettával (szubszidiummal) próbálta a birtokosok helyzetét javítani — az adófizetők számlájára —, de ezzel a gazdasági helyzet nem javult.

Az 1929 novemberében kitört amerikai válság világválsággá fejlődött. A horribilis amerikai tőzsdei pénzveszteségek pénzszükét teremtettek Európában is és különösen a bolettás Magyarországon. E válságnak a debreceni zsidóságra való hatását a következő fejezetben fogjuk tárgyalni. A befejeződött korszak társadalmi áttekintését iktatjuk még ide a huszas évek történetének végéül.

Vizsgáljuk meg a status-quo hitközség 1928/29. évi statisztikai adatait. Az ortodox hitközség adatait ez időből nem ismerjük, de az idézendő számadatokból következtethetünk az ortodox hitközség helyzetére is, mert az egész zsidó közösségből a status-quo hitközség tagjai 80 százalékot tettek ki.

György VII. osztályos tanuló vette át a zászlót, melynek másik oldalán *„És az Ur nevében emelünk zászlót"* mondatot lehetett olvasni héberül.

A zászlórúdba az első szeget Balthazár püspök verte be.

A debreceni zsidóság napokig a szép ünnep hatása alatt állott és megelégedéssel beszéltek az ünnepség kulturális és társadalmi jelentőségéről.

Június második felében zajlott le szép sikerrel az érettségi vizsgálat Ady Lajos (Ady Endre testvére) tankerületi főigazgató elnöklete alatt. Az érettségi eredmény kihirdetése alkalmából dr. Fejér Ferenc hitközségi elnök üdvözölte az iskola első érettjeit. A Frohner-szálló éttermében cigány-muzsika mellett tartották meg az érettségi bankettet. A leérettségizett 47 tanuló túlnyomó többsége egyetemi tanulmányokba kezdhetett az 1928. évi 14. t.c. értelmében, mely jelentősen mérsékelte a numerus clausus törvényt.

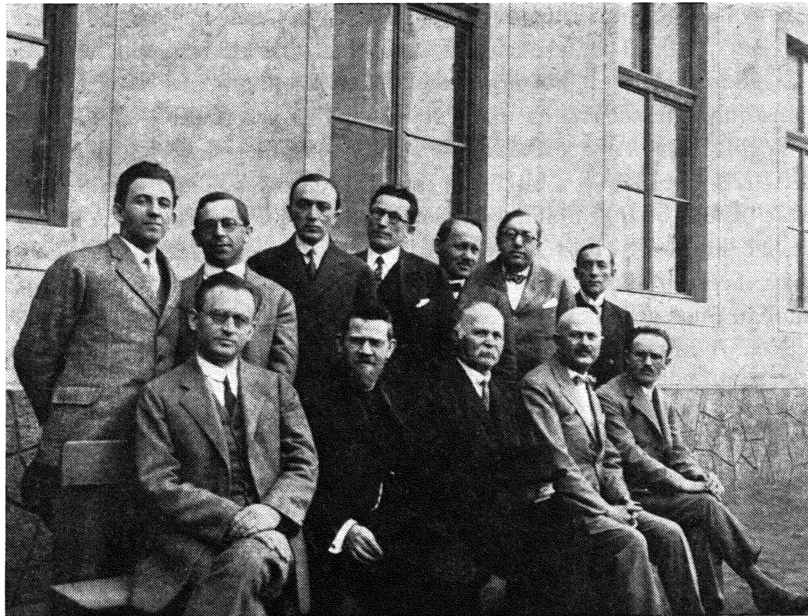
1929-ben dr. Kardos Albert, aki gazdag pedagógiai múlt után vette át 1921-ben a zsidó gimnázium szervezését és igazgatását, és 1929-ben az első érettségivel sikerrel vitte tető alá, ez az igazgató, aki szive minden melegével szerette a debreceni zsidó gimnáziumot, mint nagyapa az unokáit, mint Jákob ősapánk Binjáminját, lemondott tisztségéről. A felügyelőbizottság elfogadta az igazgató nyugdíj-kérelmét és megbízta dr. Vág Sándort, a reálgimnázium francia-magyar szakos tanárát, az igazgatás ellátásával. Az 1929/30-as iskolaévben, mint megbízott igazgató működött dr. Vág Sándor, az ezt követő esztendőkben azonban már mint tényleges igazgató folytatta sikerrel az iskola fejlesztését és vezetését — 1944-ig.

Végül 1929-ben a hitközség hozzálátott építkezési tervei végrehajtásához. 1928-ban sikerült a hitközség elöljáróságának a Pesti Hazai Takarékpénztár útján 105.000 dollár kölcsönt kapnia 25 éves amortizációra olyan feltétellel, hogy a törlesztési összegek és kamatok is dollárban fizetendők. A világpiacon uralkodó politikai enyhülés az 1925. évi lacornói egyezmény nyomában és az amerikai tőke áramlása Európába, tette lehetővé a kölcsön felvételét. A hitközség azért ment bele a nehéz dollárkölcsönbe, mert remélte, hogy az uralkodó lakásinséget jól ki tudja majd használni magas lakbérű, luxus bérház építésével és hogy a hitközségnek kitűnő bevételi forrása lesz a házbérekből. Miután az építkezés költségeit így biztosították, hozzáláttak a Hatvan utca 6. szám alatt az építkezéshez. Sajó István műépítész terve alapján a Tóth és Sebestyény vállalkozó cég építette fel — az öreg egyemeletes ház lebontása után — a palotaszerű, négyemeletes, modern nagy bérházat, lifttel, központi fűtéssel, folyó melegvízzel. Hamarosan akadtak is bérlők, akik a magas béreket is hajlandók voltak megfizetni a szép lakásokért.

Már az építkezések idején bíráló hangok hallatszottak a zsidó köz-

községi elnök, Ady Lajos főigazgató, dr. Lukács József, a piarista gimnázium igazgatója és a hitközség vezetőségéből dr. Freund Jenő és dr. Szántó Sámuel.

Az ünepély programja a következő volt: A Himnusz eléneklése után az ifjúsági zenekar Haydn H-dur első tételét adta elő nagy sikerrel. Dr. Fejér Ferenc megnyitó beszédében optimista hangot ütött meg és hangsúlyozta, hogy a magyar zsidóság mindig szerette magyar hazáját. Ezután Bleuer József elszavalta osztálytársának, Engel Miklósnak zászlóavató ódáját. Gonda László beszédében kifejezte az iskola iránti szeretetét, méltatta a zászló jelentőségét és búcsút vett társai nevében az iskolától. A művészi kivitelű selyemzászlót, melynek egyik oldala a magyar nemzeti színekkel, a másik oldala kék-fehér színekkel volt kihímezve és a csúcsán körbe foglalt, rézből vert Mágen Dávid díszelgett, az iskola nevében dr. Kardos Albert igazgató vette át. Az igazgató beszédében a magyar zsidóság küzdelmét a kálvinizmus múltjával vetette egybe, azzal a reménységgel, hogy amint a kálvinizmus elérte, a zsidóság is el fogja érni a teljes egyenjogúságot és a szabadságot. Majd idézte a zászló jelmondatát: *„Ősi zsidó hittel, rendületlen magyar hűséggel.”* Az ifjúság nevében Klein

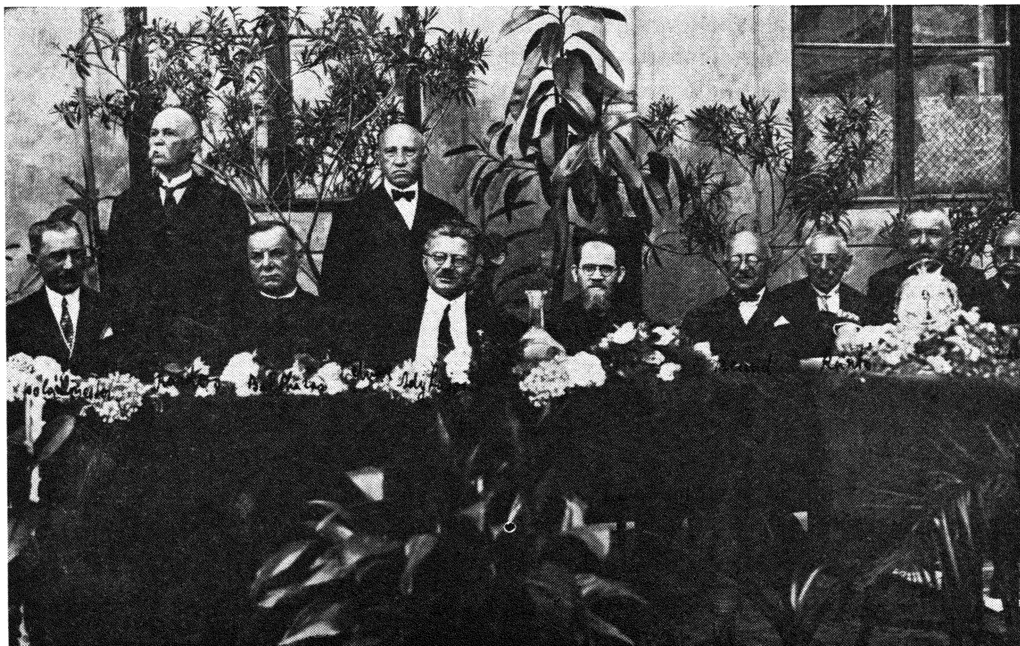
A tanári kar 1929-ben, dr. Kardos Albert nyugalomba vonulásakor

חבר המורים בזמן פרישתו של ד"ר אלברט קרדוש לגמלאות

Igy vált ez valóra a zsidó reálgimnázium életében is, mely szintén legyőzte a tehetetlenség, nemtörődömség, a rosszakarat akadályozó szikláit és most — nyolv év után — felért az első lépcsőre, ahonnan már büszkeséggel nézhet vissza."

Az ünnepség a Kápolnási utcai templomban kezdődött. Megjelent ott dr. Balthazár Dezső püspök is kiséretével együtt. A szertartás megkezdésével Tennenbaum főkántor énekelt zsoltárokat a gimnáziumi új énekkar részvételével. A búcsúzó diákok nevében Neumann Mór adta át a tórakoronát. Ezután dr. Schlésinger Sámuel főrabbi tartott emelkedett hangulatú ünnepi beszédet.

A templomi szertartás végeztével a tanulók kivonultak az iskolaudvarra és elhelyezkedtek a díszasztal két oldalán. Mögöttük tömegükben a fiatalabbak álltak, szemben velük ült a nagyközönség. A virágokkal díszített hosszú asztal mellett foglaltak helyet: dr. Kardos Albert igazgató, dr. Vásári István polgármester, dr. Balthazár Dezső ref. püspök és titkára, Futó András lelkész, dr. Schlésinger Sámuel főrabbi, dr. Fejér Ferenc hit-

A zászlóavatási ünnepség díszasztala, 1929 júniusában

שולחן הכבוד בטקס קדושין הדגל בחודש יוני בשנת 1929

teltsége. Ez évben ugyanis a minisztertanács foglalkozott a status-quo hitközségek azon kérelmével, hogy a kormány engedélyezze számukra is a törvényes szervezkedést. A minisztertanács *„méltányolta a status-quo hitközségeknek azt az évtizedes törekvését, hogy eddigi szervezetlenségüket megszüntetve, közös érdekük hathatósabb képviseltethetése végett, országos szervezetbe egyesüljenek."* A szervezet kivívásáért sokat fáradozott dr. Fejér Ferenc hitközségi elnök s neki az engedély elérésében nagy segítséget nyújtott dr. Balthazár Dezső püspök.

Ujabb kultúrintézmény is létesült 1928-ban, a zsidó gimnázium keretében ugyan, de az egész zsidó közösség számára fontos volt. Megalakult az iskolai zenekar, a debreceni zsidóság egyetlen zenekara. Az 1928 február 1-én a gimnázium szolgálatába lépett dr. Fenyő Béla szervezte meg a vonós zenekart hegedű-, brácsa- és csellójátékosokból. E zenekar a harmincas években komoly kamarazenekarrá fejlődött. Ebben az évben a március 15-i ünnepségen mutatkozott be *„az alakulóban lévő ifjúsági zenekar, melyet az ünnepi énekekre Rottmann Emil dalköri karmester tanított be."* Rottmann Emil a következő tanévben véglegesen a gimnáziumhoz csatlakozott és mint karvezető énektanár, áldásos tevékenységet folytatott.

Az 1928/29-es tanév végén volt az első érettségi vizsga a zsidó gimnáziumban. A nyolcadikosok — akik mint első és egyetlen osztály kezdték tanulmányaikat a zsidó gimnáziumban — tudatában voltak az esemény fontosságának s tanácskozni kezdtek, hogyan búcsúzzanak az iskolától és hogyan fejezzék ki hálájukat maradandó emlékben. Dr. Szántó Sámuel bankigazgató, a gimnázium barátja, 100 pengőt adományozott az iskolának intézeti zászló céljára. A nyolcadikosok elhatározták, hogy a maguk adományával kiegészítve, megvalósítják a zászló gondolatát és hogy az intézeti templom tórájának tórakoronát adományoznak. Bizottságot választottak, melynek elnöke Gonda László volt. A zászló és a tórakorona tervezését tehetséges osztálytársukra, Adler Miklósra, későbbi rajztanár és festőművészre bizták. A zászló-bizottság tervezte és szervezte meg a tanári karral egyetemben a zászlóavatási ünnepet. A zászlót Bíró Böske iparművésznő, a tórakoronát Vági István aranyműves-ékszerész készítette el. Dr. Fenyő Béla betanította az új zenekart, Rottmann Emil begyakoroltatta a fiatal énekkart.

Végül felvirradt 1929 június 9-ének napja, a búcsúzó nyolcadikosok nagy ünnepe. Erről a helyi lapok részletesen megemlékeztek. *„Ezelőtt nyolc évvel* — írta a *Debreceni Független Ujság* — *indult fejlődésnek szép ívelésű útjára az iskolák városának legifjabb iskolája, a debreceni zsidó reálgimnázium. Minden kezdet elé göröngyök, gátló sziklák magasodnak, de az életképes és a teremtő fejlődési folyamatot nem állíthatja meg semmi.*

ortodox hitközség tagja vállalta a templomi kórus vezetését. 1935-ben megvált a kórus vezetésétől és ezután Rottmann Emil látta el ezt a feladatot is.

Különleges színfoltot jelentett a debreceni zsidóság képén a cionista ifjúság kultúrmunkája. Minthogy a cionista szervezetnek 1927 előtt működési joga nem volt, a törvényes Keren Kájjemet Egyesület keretében folyt az „Aviva" és „Barisszia" ifjúsági mozgalmak hagyományos zsidó, nemzeti tartalmú kultúrélete. Főtevékenységük a K.K.L.-nek való gyűjtésből, valamint purimi, chanukai ünnepek és szemináriumok rendezésében merült ki. Ők adták el a sékelt is.

1927-ben, ahogy a belügyminiszter engedélyezte a Cinonista Szervezet működését, Debrecenben is megalakult a Magyar Cionista Szervezet (M.C.Sz.) helyi fiókja. Ez egyike volt a legnagyobbaknak az országban. Az 1927-ben megtartott alakuló közgyűlésen megjelentek: dr. Brunner Lajos, dr. Göndör Arnold, dr. Gellmann Károly, Grünhut Henrik, dr. Hajnal Dezső, Mező Ármin, Herskovits Miklós, Ehrenfreund József és mások. Elnöknek választották dr. Brunner Lajost, ügyvezető alelnöknek Mező Ármint. A M.C.Sz.-en belül kialakultak az ifjúsági cionista mozgalmak is, mint a Hánoár Hácioni és a Hásomér Hácáir. A vallásosok a Mizrachi keretében szervezkedtek. Vezetői voltak Herskovits Miklós és Gottlieb Jenő.

1928-ban megszünt a debreceni status-quo hitközség szervezeti elszige-

A debreceni Hásomér Hácáir mozgalom tagjai 1928/29-ben

קבוצת תלמידים בתנועת השומר הצעיר בשנת 1928/29

titkár (dalos), Schwartz Béla jegyző (dalos). A választmányban működtek: Liebermann Géza és Herskovits Miklós nyomdatulajdonosok, Székely Simon tanár, dr. Szenes Zsigmond orvos, Tennenbaum Dávid főkántor, dr. Sebestyén Lipót ügyvéd, Waldmann Géza mészárosmester, dr. Vág Sándor tanár, később a gimnázium igazgatója, Kandel Jenő, Glück Sándor és Barna Sándor magántisztviselők, dr. Haász Imre tanár.

Az újjászervezett Dalkör énekes tagjai: Bernáth Dezső, Bernáth Sándor, Ehrenfeld Imre, Ehrenfeld Miklós, Ehrenfeld Zoltán, Friedmann Béla, Friedmann Mihály, Löbl Béla, Löbl Dezső, Löbl Ferenc, Eckstein Jenő, Fried Dezső, Klein Jenő, Groszmann Sándor, Klein Sándor, Guttmann Jenő, Kreisler József, Schwartz Béla, Vadász László, Weisz Jenő, Wirtmann Jenő.

Tennenbaum Dávid főkántor a templom énekkarával a Deák utcai nagytemplomban
דוד טננבאום החזן הראשי עם המקהלה בבית הכנסת הגדול

Az énekkar megszilárdulásának szimboluma az 1926-ban tartott impozáns zászlóavatási ünnepség. A zászlót özv. Pollacsek Ferencné adományozta. Az ünnepség a Deák Ferenc utcai templomban és annak udvarán folyt le. A zászlót, melyet kis arany hárfa diszített, dr. Schlésinger főrabbi áldotta meg. Az ünnepséget este az Arany Bika dísztermében megrendezett fényes énekkoncert zárta le. Ettől kezdve a dalárda ismét részt vett országos dalosversenyeken, így 1928-ban sikert ért el a szegedi országos dalosversenyen is. A hitközségi tanácsteremben és a városi zenede termében tartott koncertjeivel népszerűsítette a zsidó énekeket és általános megbecsülést szerzett magának.

Pérhuzamosan fejlődött és állandó jellegűvé vált a templomi vegyeskórus is, amely különösen megszilárdult azután, hogy a templomi kórusban éneklő szegénysorsú gyermekek tandíjmentességet élveztek a gimnáziumban. Tennenbaum Dávid főkántor vállalta magára a kis kóristák további szociális gondozását, pénzeket gyűjtött számukra, felruházásukról gondoskodott, szinte apai szeretettel viselte gondjukat. 1926-tól Fisch Izsák, az

magántanár): „Palesztinai út a református ember szemével"; dr. Zoltai Lajos (múzeumigazgató): „A zsidók letelepedése Debrecenben" stb.

A zsidó kultúréletet jelentősen gazdagította az újjászervezett zsidó dalárda, Rottmann Emil vezetésével. Kezdetben nagyobb volt fiatalos lendülete, mint szaktudása; közepes hegedű tudásra és némi karvezető gyakorlatra támaszkodott, melyet még a cserkészmozgalomban sajátított el. De erős akarata és természetes vezénylő tehetsége segítségével, komoly karvezetővé lett. Rottmann visszaemlékezésében olvassuk: *„Attól a naptól kezdve sok éven át szívósan és rendszeresen tanultam, hiszen a Dalkör napról napra fejlődött és nekem lépést kellett vele tartanom."*

A Dalkör társadalmi egyesületként működött, tisztikarral, választmánnyal, pártfogókkal és demokratikus választási rendszerrel. Elnöke éveken át dr. Brunner Lajos volt, a tisztikar a társadalom minden rétegéből választódott ki: Mező Ármin alelnök, Székely Simon pénztáros, Löbl Béla

Az izraelita ifjak dalárdája a sikeres 1928. évi szegedi dalverseny szereplés alkalmából

המקהלה של הצעירים היהודים בפסטיבל הזימרה בעיר סגד לאחר ההופעה המוצלחת

döttséget dr. Balthazár Dezső mutatta be a miniszterelnöknek. Dr. Fejér Ferenc átadta a hitközség kérelmét, melyben egyrészt építési segélyt, másrészt 25–30%-os tanári fizetéskiegészítést kértek a gimnázium számára.

A két kérésre nemsokára megjött a válasz: 1. Az építési segélyt a kormány engedélyezte 1928 július 1-től, mint évenkénti 5000 pengő összegű annuitásos államsegélyt, későbben meghatározandó időpontig. 2. A tanári kar részére fizetéskiegészítő államsegélyt, fedezet hiányában, nem engedélyezhet.

A következő évben a közoktatásügyi miniszter költségvetésébe felvette ugyan a zsidó gimnáziumnak adandó államsegély tételét, de azt a pénzügyminisztérium törölte. Ez az eljárás az azt követő évben is megismétlődött, amiből arra lehetett következtetni, hogy a közoktatásügyi miniszternek nem volt szándékában a debreceni zsidó gimnázium tanárai részére államsegélyt biztosítani. Kényelmesebb volt a pénzügyminisztérium által elutasíttatni a zsidók kérését.

A hitközségi székház szép tanácsterme az évek során kultúrotthon feladatát is ellátta. Rendszerint a szombat délután késői óráiban folytak az előadások, melyet mindkét hitközség fiataljai látogattak. A téli hónapokban a gimnázium által rendezett irodalmi és művészeti tanfolyamok, mintegy szabadegyetemek, lelkes közönségre találtak. A gimnázium tanárai és vendég-előadók által fenntartott kultúrelőadások, nyelvtanfolyamok és egyéb tudományos tanfolyamok lelkes kultúrgárdát neveltek a két hitközség tagjaiból.

A gimnázium több tanára tevékeny részt vett a város kultúréletében és az országos nemzeti művelődési intézményekben. Dr. Kardos Albert jelentős szerepét a Csokonai-körben hangsúlyozzuk ki. Az ősz igazgató munkatársa volt az országos nyelvészeti folyóiratoknak is. Dr. Kardos László és Kardos Pál a forradalmibb szellemű Ady-társaságban töltöttek be vezető szerepet és az irodalmi folyóiratoknak, elsősorban a *Nyugat*nak küldött írásaik országos nevet szereztek nekik. A debreceni zsidóság kultúrrendezvényein hozzászoktatták hallgatóikat az egyetemes, emberi és zsidó szellem értékeléséhez és általában a kultúra szeretetére nevelték őket. Az egyetemes szellemmel párosult zsidó humanizmus nyilvánul meg az olyan címekben, mint a „Petőfi-kultusz és a zsidóság", vagy „A halotti beszéd és a jizkor ima", dr. Kardos Albert előadásaiból, illetve cikkeiből. Dr. Schlésinger Sámuel és Grósz Ernő előadásai mindig zsidótárgyúak voltak. Zsúfolt teremben hangzottak el a huszas években a következő előadások: dr. Komlós Aladár: „Francia zsidó költők"; dr. Szemere Samu: „A modern filozófia"; dr. Silberfeld Jakab (rabbi): „A zsidó filozófia kérdései"; Juhász Gyula (költő): „Shakespeare költészete"; dr. Ecsedi István (egyetemi

lehetővé tette a messze vidékről való, sőt a határon túl honos diákoknak is a debreceni zsidó gimnáziumban való tanulást.

Az iskolai rend megszilárdulásával és a tanulók számának növekedésével egyre sikeresebb iskolai kirándulásokban vettek részt a gimnázium tanulói tanáraik vezetésével. 1925 tavaszán Budapestet és környékét látogatták meg a tanulók; ez alkalomal a pesti zsidó gimnázium vendégszeretetét élvezték. 1926 júniusában Ausztriába vitte a vonat a kirándulókat. Bécs és az Alpokban tett kirándulások felejthetetlen élményekkel gazdagították a diákokat. 1928 júniusában a Magas Tátra vidékét látogatták meg a gimnazisták. A kirándulásban részt vett dr. Schlesinger Sámuel főrabbi is feleségével.

1928 szeptember 1-én először nyitott a debreceni zsidó gimnázium nyolcadik osztályt. Igy teljes középiskola lett. Ezzel egyidőben a közoktatásügyi miniszter megadta a gimnáziumnak az érettségi-vizsga tartásának jogát és ezzel elismerte állami rendszerű középiskolának. Ebben a tanévben a gimnázium fenntartása ügyében is előnyös változás állt be: az iskola állami építkezési segélyt kapott.

1928 márciusában dr. Fejér Ferenc vezetésével hitközségi küldöttség kereste fel a Debrecenben tartózkodó gróf Bethlen miniszterelnököt. A kül-

Tanárok és tanulók az 1928. évi tátrai kiránduláson

מורים ותלמידים בטיול בשנת 1928 בהרי הטטרה הגבהה

a pesti központ részéről dr. Hevesi Simon főrabbi, az Omike országos elnöke utazott le. A megejtett választásokon Létai Lajos bankigazgató lett az elnök, dr. Barta Gyula orvos pedig a főtitkár. Egy év múltán, Létai Lajos elhúnytával, Gál Samut, a helyi villamos vasút társaság igazgatóját választották meg az egyesület elnökének. Az egyesület a zsidó egyetemi hallgatók szociális támogatását tűzte ki céljául. Párhuzamosan az Omike megalakulásával, megalakult az Omike Ifjúsági Csoportja is. Ez lett első szervezett társadalmi keretük a debreceni zsidó egyetemi hallgatóknak. Az ifjúsági egyesület elnöke Hegedűs László joghallgató volt.

Az Omike debreceni megszervezése az idő parancsa volt. A zsidó egyetemi hallgatók száma megnőtt, különösen az 1928. évi 14. t.c. következtében. Számos fiatalember, aki külföldre kényszerült egyetemi tanulmányokra, kormányrendelet alapján éppen Debrecenben folytathatta nosztrifikáló (honosító) tanulmányait. Számos szegénysorsú diák volt, akiknek támogatásáról gondoskodni kellett. Hogy feladatának megfeleljen, az Omike felállította 1928-ban — a Piac utca 19. sz. házban bérelt földszinti lakásban — a zsidó egyetemi hallgatók menzáját. Ebben a diákok szerényebb igényű klubhelyiséget is nyertek.

A zsidó gimnázium és tanári kara is fokozatosan bővült. Még 1926-ban megválasztotta a felügyelő bizottság a francia-magyar szakos tanszékre dr. Vág Sándort, aki szintén a zsidógyűlölő szegedi tankerületi főigazgató áldozataként került a zsidó középiskolába. 1927 novemberében elhúnyt a tanári kar szeretett és sokrabecsült tagja, dr. Gonda József, 47 éves korában. *„Dr. Gonda Józsefben* — írta dr. Kardos László — *páratlan buzgó, kiválóan képzett tanárt és jóságoslelkű embert vesztettünk el."* A hitközség az elhúnyt tanár helyébe Székely Vilmos volt vágújhelyi zsidó reáliskolai tanárt választotta meg a történet és földrajz oktatására. 1927-ben lépett még a gimnáziumi tanárok sorába Grósz Ernő Ezra latin-, német- és héberszakos középiskolai tanár. Az 1928/29. tanév végén léptek az iskola tanárai közé Bencze László matematika-fizika szakos tanár és Ignácz Ernő állami iskolai tanár, ideiglenes természetrajz-földrajz szakos tanár helyébe dr. Fenyő Béla volt fővárosi tanár. Az új tanárok nemcsak a zsidó gimnázium rendjébe illeszkedtek be hamar, hanem a debreceni zsidók modern társadalmába is.

1927 szeptemberében zsidó diákinternátus nyílt meg a Nemzetőr utcán, Kardos Lipót magánkezdeményezésében és vállalkozásában. Az internátus igazgatója dr. Kardos László tanár volt. *„Ez internátushoz* — olvassuk az iskola évkönyvében — *jogi viszony nem fűzte gimnáziumunkat, de hozzá többrendbeli kötelékkel vagyunk kapcsolva."* Valóban, az internátus nagymértékben hozzájárult a gimnázium benépesítéséhez, miután

„Vannak-e még ilyen tudós teológusai a magyar zsidóságnak?" — kérdezte gróf Bethlen. Dr. Schlésinger ekkor röviden elbeszélte a rabbiszeminárium kapcsolatait a világ tudományos intézményeivel és ezzel fejezte be referátumát: *„Büszkén valljuk, hogy a magyar zsidó tudomány vezető helyet foglal el." „Miben látja főtisztelendősége ennek magyarázatát?" „Abban látom, kegyelmes uram, hogy a liberális éra alatt nyugodtan éltek hazánkban a zsidók és mindenütt, ahol zavartalanul éltek, az egész történelem folyamán, felvirágzott a zsidó tudomány is. Sajnos, az utóbbi időben ezen a téren dekadencia mutatkozik és ezután már Palesztina és Amerika lesznek hivatva a vezető szerepre."*

Ezután a neologok, status-quok és ortodoxok felől érdeklődött a miniszterelnök. Kérdezte, hogy milyen dogmabeli különbségek vannak köztük. Dr. Schlésinger feleletében megmagyarázta, hogy a zsidóságnak nincs vallási dogmája. Magoss György is beleszólt a társalgásba és a főrabbi a kérdés megvilágítására elmondta, hogy az ókorban is voltak különféle irányzatok, szaduceusok, farizeusok és esszeusok. *„Ugye, innen ered a kommunizmus is"* — vágott közbe a polgármester tréfásan. *„Igen* — válaszolta a főrabbi — *valóban ez volt az első kommun társaság és ebben született meg a kereszténység alapítója is! . . ."*

A miniszterelnök látogatása a két hitközség főrabbijánál, a debreceni zsidók szemében a politikai helyzet jelentős javulásának tűnt.

A megejtett országgyűlési választáson, Debrecen három mandátuma közül egy Bethlen Istvánnak jutott, a másik kettő az ellenzéknek. A szoc. dem. párt győzelmét dr. Győrki Imre zsidó ügyvéd szerezte meg.

1927-ben elhúnyt Ritter Ignác alelnök. A debreceni zsidó közösség szívből meggyászolta ezt a nemeslelkű és választékos modorú, kitűnő embert. Ifj. Schwartz Vilmos lett az új alelnök. Javaslatára a hitközség anyagi helyzetének megjavítására törekedve, azzal a tervvel kezdtek foglalkozni, hogy a Hatvan utca 6. sz. alatti ki nem használt telken bért hozó nagy házat építsenek.

Elhúnyt az agg dáján, Blum Mór is. Állandó templomi helye a konzervatív rendű Kápolnási utcai templomban volt. Ortodox képesítésű rabbi volt, galamblelkű ember, akinek hosszú szolgálata alatt szeretetben és megbecsülésben volt része. Utódául is ortodox rabbit, a hajdúhadházi Fried Lajost választották meg dájánnak. A fiatal dáján nagy lelkesedéssel látta el a kis templom vezetését. Tóramagyarázatait, beszédeit jiddis-német nyelven tartotta, melyet már nem mindenki értett. Igy később kénytelen volt a magyar nyelvű előadásra áttérni.

1927 őszén megalakult Debrecenben az „Omike" (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) helyi fiókja. Az alakuló közgyűlésre

D. József, a hitközség 35 éve volt érdemes főjegyzője, júliusban elhúnyt. Az új főjegyző megválasztásáig Guttmann Mózes jegyző vezette a hitközség adminisztrációját, majd 1927-ben a hitközség elöljárósága Fábián Ferencet, a budai zsidó hitközség volt titkárát választotta meg főjegyzőnek.

1926 szeptemberében a debreceni hitközség díszes emlékünnepélyt rendezett a debreceni zsidóság három elhúnyt nagyságának emlékére. Benjámin Hermann portréfestő megfestette, a hitközség felkérésére, néhai dr. Bakonyi Samu országgyűlési képviselő, dr. Balkányi Miklós és Rosinger Lajos volt hitközségi elnökök arcképeit. A képek leleplezési szertartása után dr. Freund Ferenc, dr. Fejér Ferenc és dr. Szántó Sámuel méltatták az elhúnytakat, akik a debreceni zsidóság becsületét növelték. Mint a fenti szertartás is bizonyította, a zsidó hitközségen belül elismerték az érdemeket. Nem mindig ismerték el a keresztény hatóságok a zsidók érdemeit a város és a keresztény társadalom hűséges szolgálatában. Például hozzuk Lefkovits Artur ékszerész esetét. Mint írtuk már, ez a Lefkovits alapozta meg bőkezű adományával Debrecen város múzeumát. Meg is szervezte a fiatal múzeumot és a várostól tb. múzeum-igazgatói címet is kapott. Mikor azonban Déri Frigyes nagyértékű muzeális anyagot és hatalmas pénzösszeget is adott a városnak díszes múzeum-épület emelésére, 1928-ban felépült Debrecen szép „Déri Múzeuma". A múzeum avatási ünnepségén dr. Csűrös Ferenc, a város kultúrtanácsosa beszélte el a múzeum történetét és feltűnően mellőzte az első alapító, a tb. múzeum-igazgató zsidó nevét. Ez volt a jutalma Lefkovits Arturnak, amiért a hazafiasságot zsidósága fölé helyezte.

1926 október 12-én dr. Baltazár Dezső nyilatkozott az *Egyetértés* c. zsidó hetilap hasábjain a zsidókérdésről. E nyilatkozat nagy érdeklődést keltett a debreceni zsidók körében is. *„Zsidókérdés, fájdalom, van* — mondta a püspök. — *Nem mintha nemzettársadalmi szempontból szükség lenne rá, hanem azért, mert erőszakkal előhozzák a zsidókérdést azok, akiknek érdekükben áll . . . A zsidókérdés magasabb értelemben csak egy problémát vethet fel. Ez az, hogy a történelmi Zsidó-Ország reaktiválásával lehetővé kell tenni az ősi, nemzeti társadalomba való visszatérést azok számára ,akik a befogadó államokban vagy azért nem tudnak asszimilálódni, mert nem akarnak, vagy azért, mert nem engedik őket. Ez a kérdés megoldódik a palesztinai települések nemzetközi elintézésével . . ."*

1926 decemberében, az országyűlési választások előtt, gróf Bethlen István miniszterelnök Debrecenbe is ellátogatott választási propagandaútján és ott mind a két főrabbinál udvariassági látogatást tett. A Schlésinger főrabbinál tett látogatásának leírása a sajtóban is megjelent. A miniszterelnök érdeklődött dr. Bacher Vilmos arcképe felől, mely dr. Schlésinger szobájának falán függött. *„Nagy zsidó tudós volt"* — felelte a főrabbi.

a kedves ötletekben az istentisztelet szépítésére. Egy alkalommal lakására rendelte a gimnázium összes tanulóit, akik kohanita családból valók voltak. Megtanította őket a papi áldás ünnepenként más és más. kellemes dallamaira. A Deák Ferenc utcai nagytemplom közönsége örömteli meglepetéssel látta, hogy amikor a következő ünnepen a papi áldásra került a sor, egy-két idősebb ember helyett 30–40 taliszba burkolt diák állt a frigyszekrény elé és elragadó szépséggel, mintegy kórusban énekelték a papi áldás szavait. Kellemes meglepetésben részesítette a főrabbi a nagytemplom imádkozóit már az első jom-kipuri neila alkalmával, amikor a *Mechalkel Chájim* imát a Hatikva dallamára énekelte, melyet ezután a nekibátorodó gyülekezet hangos lelkesedéssel vele együtt énekelt.

A főrabbi és felesége is gyönyörű héber betűket rajzoltak számos táblán és imafeliraton s jó példájukkal e munkára buzdították a gimnázium ügyes diákjait. A díszes feliratokat a templomok és iskolák falain helyezték el.

1925 júniusában tisztújító közgyűlést tartott a hitközség. Dr. Geiger Miklós megnyitó szavai után megejtették a választást. Elnök dr. Fejér Ferenc lett, alelnök Ritter Ignác, iskolaszéki elnök dr. Brunner Lajos, helyettese dr. Szöllős Dezső, pénzügyi elöljáró Halmágyi József, helyettese dr. Geiger Miklós, szertartási és jótékonysági elöljáró Rosenberg Adolf, gondonokok Mandel Zsigmond, Goldmann Ignác, Csillag József és Feldmann Jenő lettek.

A hitközség jelentése szerint a közoktatásügyi miniszter 1925 szept. 1-re engedélyezte a gimnázium V. osztályának, azaz a felső tagozat I. osztályának megnyitását. A zsidó sajtó örömmel számolt be az iskola fejlődéséről, de most nem azt hangsúlyozta, mint a múltban, hogy keresztény gyerekek is tanulnak a zsidó gimnáziumban, hanem azt, hogy *„a tanulók jelentékeny hányada ortodox szülők gyermeke és így ez az iskola hivatva van a belső felekezeti ellentéteket a legtermészetesebben elsimítani."* Ez a remény kezdetben nem volt jogosult. Az ortodox hitközség akkor még kétségekkel fogadta az ortodox gyerekek zsidó gimnáziumba való beiratását. A tudós Strasser Salamon ortodox főrabbi szombati drásában is kifejezte nemtetszését e jelenséggel szemben. Az ellenérzés azonban lassan eltűnt. Az ortodox gyerekek, kis sapkával a fejükön, békében tanultak a gimnáziumban és vallásos felfogásuk semmiben sem sérült. Hogy az ortodox főrabbi állásfoglalása inkább elvi jellegű volt, azt bizonyítja az az eset, hogy a gimnázium egyik purimi vígjátékában a zsidó gimnáziumot kifogásoló főrabbit játszó kisdiák éppen Strasszer főrabbi kerek kalapját és pipáját kérte el és kapta is kölcsön a színjátszáshoz.

A hitközség ügyvitelében személyi változás történt 1926-ban. Burger

ségükben, vagyoni helyzetükre való tekintet nélkül, tagjai voltak és évi tagdíjat fizettek. Az egyesület tevékenységét vezető tanár felügyelete mellett a tanulókból és általuk választottt tisztikar biztosította, és a szegénysorsú iskolatársak gondjainak ismerete és anyagi segítésük kifejlesztette a tanulók lelkében a szociális felelősség érzését, s egyben az autonomia gyakorlatát is. A debreceni zsidó gimnáziumban a Segítő Egyesület szervezője és felügyelője 1922–27-ig dr. Gonda József tanár volt. Halála után Sós Jenő tanár vette át a feladatot. A huszas évek végéig az egyesület működése jelentős eredménnyel járt. Az 1927–28-as iskolai évben a bevételek 2943 pengőt, a kiadások 1871 pengőt tettek ki. Világos képet nyújt az Ifjúsági Segítő Egyesület működéséről az évi jelentés néhány sora: *„A tagok közül 190 részesült könyv-kölcsön segélyben, 12 pedig ruhasegélyben; az előbbi segítség értéke 2700 pengő, az utóbbié 200 pengő. Egy tanulóért lakbért fizetett az egyesület az egész éven át, összesen 108 pengőt."* A tanulók száma ez évben 376 volt. (Megjegyezzük itt, hogy ez időben egy dollár értéke 3.70 pengő volt. A pengő vásárlóértéke azonban Magyarországon magasabb volt. Egy kg. hús ára 0.80–1.00 pengő között mozgott, egy kg. vaj ára 1.60–2.00 pengő között volt.)

A polgári iskolának a gimnáziuméhoz hasonló segítő egyesülete volt. Az elemi iskolában tanuló szegénysorsú gyermekek gondját a Nőegylet vállalta magára, a népkonyha fenntartásával, időnkénti ruha-akciókkal és egyéb segélyekkel. A hitközség is segítségére jött az elemi iskola szegénysorsú tanulóinak.

A hitközség életére a legnagyobb hatást az új főrabbi, dr. Schlésinger Sámuel gyakorolta. A hívek úgy jártak hozzá, mint a cádikhoz, hogy ügyes-bajos dolgaikat elbeszéljék a főrabbinak, aki nemcsak meghallgatta őket, hanem váltóikat is garantálta, pénzkölcsönnel segített. Különösen megható volt az a bizalom, amelyet Perl Áron, az ortodox hitközség tagja élvezett a főrabbi részéről. Azt mondták a debreceniek, hogy a könyvkötő mester Perl bácsi egész műhelyét Schlésinger főtisztelendő úr anyagi támogatásával állította fel. Különösen meleg szeretettel fordult dr. Schlésinger Sámuel a gimnázium tanulói felé. A Schlésinger-házaspárnak nem voltak gyermekei és a kis gimnázistákban találták meg szeretetük tárgyát. A főrabbi mindig tanította a gimnázium egyik osztályában a vallástant és a hébert és egyben irányította a hittanárok munkáját és az iskolai zsidó nevelést. Az 1925. évi jelentésben ezt olvashatjuk gimnáziumi munkájáról: *„Mind a négy osztályban komolyan foglalkoztak a tanulók a héber nyelvvel, melyekben nagy többségük igen szép eredményt ért el."* Az első időben a főrabbi maga tanította a gyerekeket a tóra és a haftara olvasás dallamára, később a jól olvasó nagydiákok folytatták ezt a munkát. Kifogyhatatlan volt a főrabbi

A szervezés idején Weinberger Mór elemi iskolai igazgató tanította be a gimnázium tanulóit a templomi közénekekre. Az intézmény megalakulásától fogva dr. Schlésinger Sámuel felügyelete alatt volt. A költői lelkű és muzikális főrabbi sokat fejlesztette és szépítette útmutatásaival és egyéni támogatásával az istentisztelet rendjét. A szervezést hétről hétre dr. Gonda József látta el odaadó örömmel, 1927-ben bekövetkezett haláláig. Utána Grósz Ezra és Rosenfeld Miksa tanárok vették gondozás alá az istentiszteletet. Az istentisztelet minden funkcióját — az előimádkozástól a sámási feladatig — tanulók látták el. A tóraolvasást az e célra szervezett kurzusokon külön tanulták. Az istentiszteletek a diákok sikeres szereplésével és a többszáz gyermek közös énekével, kedvesek voltak a debreceni zsidó társadalomnak. Sokan választották állandó imahelyül a diák-istentiszteletet. A leány polgáriiskola tanárai és tanulói is részt vettek a gimnázium istentiszteletein. A vendégek, tanárok és tanulók templomi adományai az iskola fenntartási gondjait enyhítették.

Az istentisztelet iránti szeretet kifejezésre jutott más formában is. 1927-ben Braun Sándor mátészalkai fogtechnikus adományozta *„az első felszerelési tárgyat az ifjúsági istentisztelet részére, díszes tóraolvasó asztalterítőt.”*

A gimnáziumba beiratkozott szegénysorsú tanulók komoly szociális támogatásban részesültek. A magyar iskolarendszerben általában is volt támogatásuk a tanulóknak: tankönyv-kölcsönzés, írószer- és felszerelés-ajándékozás és egyebek. A zsidó iskolákban ez az emberszerető munka a hagyományos zsidó áldozatkészség folytán különös hangsúlyt nyert.

Két intézmény szolgálta a szegénysorsú tanulókat a debreceni zsidó gimnáziumban: 1. A szegény tanulók alapja. 2. Az ifjúsági segítő egyesület.

A „Szegény Tanulók Alapja”, mint állandó iskolai jótékonysági intézmény, dr. Kardos Albert egyéni vállalkozásából létesült és működött. Az igazgató felhasználta társadalmi népszerűségét és széleskörű kapcsolatait és állandó gyűjtést rendezett a szerény jövedelmű családokból származó gyermekek állandó vagy alkalmi segélyezésére. A huszas évek végén ezt olvashatjuk az igazgatói jelentésben az Alap működéséről: *„A Szegény Tanulók Alapjából beírási és tandíj fizetésre, esetleg iskolai eszköz és könyvvásárlásra 36 tanuló kapott összesen 893 pengőt. Az Alap ezenfelül még több alkalommal megfizette szegény tanulók előadásokra való beléptidíjait és kedvezményt nyújtott diáksapka vásárlásakor.”*

Az „Ifjúsági Segítő Egyesület” országos, a magyar iskolai nevelési rend bevezetett intézménye volt. Ez a segítő egyesület az ifjúsággal a kölcsönös segítés elvét szerettette meg, miután a tanulók túlnyomó több-

hitközségi elnök így is megütközött az előadáson és levélben tiltakozott a gimnázium igazgatójánál az elhangzott kultúrelőadás ellen. Dr. Kardos Albert, aki szintén nem volt cionista, válaszlevelében hangsúlyozta, hogy a tanároknak mind az iskolában, mind az előadói asztalnál szólásszabadságuk van a törvények megszabta kereteken belül. E levélváltás is példázza a zsidó gimnázium szellemi függetlenségét a hitközségi hatóságoktól.

Nyugodt évek következtek a gimnáziumra. Európában is ez az időszak volt a legcsendesebb a világháború óta: a francia–német közeledés ideje. 1925–29-ben megjavultak a nemzetközi kapcsolatok. A zsidó gimnázium 1926-ban Ausztriába, Bécsbe vitte kirándulni diákjait, 1928-ban pedig Csehszlovákiába, a Tátrába.

A debreceni zsidó gimnázium, mint a status quo hitközség iskolája és a magyarországi társadalompolitikai helyzetnek is megfelelően, mérsékelt vallási felfogást tükrözött életrendjében, mely az anyahitközséget is jellemezte, és magyar gimnázium létére, az uralkodó magyar nemzeti felfogást is magáévá tette. E kettősséget így fejezte ki a gimnázium 1941. évi jubileumi évkönyve: *„A debreceni zsidóság kelet és nyugat határán áll. Annyira nyugati és annyira magyar volt már húsz évvel ezelőtt is, hogy feltétlenül gimnáziumi nevelést akart gyermekeinek adni, de volt és van még benne annyi a keleti zsidóságnak az ősi hagyományokhoz való ragaszkodásából, hogy ezt a gimnáziumot feltétlenül zsidónak akarta."*

A zsidó vallási nevelést biztosították: 1. Az iskolában uralkodó zsidó életrend. 2. Zsidó tárgyak tanítása a heti órák keretében. 3. Istentiszteletek tartása, vallási ünnepek megülése. A gimnáziumban a gyerekek sapkában ettek és a tanteremben a tanulónak joga volt kipában ülni, ha vallási felfogása ezt igényelte. Szombat és ünnepnapokon nem volt tanítás. Szombat délelőtt a diákok istentiszteleten vettek részt. A zsidó tárgyak tanítása heti négy órában folyt, míg a nem-zsidó iskolákban csak két vallásórát tartottak. Hivatalosan heti három órában tanítottak vallástant, és egy órában héber nyelvet, mint rendkívüli tárgyat. A héber nyelv tanítása azonban szorosan kapcsolódott a zsidó vallás tanításához és annak fontos része lett. Különös hangsúlyt kapott a zsidó tárgyak tanítása a harmincas években.

1925-ben jelent meg a főrabbi, dr. Schlesinger Sámuel által írt vallástani tankönyv: A zsidók vallás- és erkölcstana, mely gazdag és szép tartalmával hamar kedves könyve lett a tanulóknak. Néhány évig használatban voltak a Lengyelországban nyomtatott héber nyelvű tankönyvek is: Kurinsky: Hadibur Haivri és Rabinovic: Toldot Jiszrael c. tankönyvei.

Az istentisztelet a gimnázium legnépszerűbb intézménye volt. Rendjét, énekeit a gimnázium az elemi iskola évtizedes hagyományaiból vette.

gimnazista gyermekei is részt vettek a talmud-tóra órákban, akik ezzel gyermekeiknek hagyományos tanulmányokat is akartak biztosítani.

Kezdetben Smilovics József és Lippe József nyugalmazott tanítók vezették a talmud-tórát. Mikor agg koruk akadályozta munkájuk sikerét, a hitközség állandó foglalkoztatású talmud-tanítókat alkalmazott Billiczer Jónás és Friedländer Mór személyében. Kezdetben nekik is nehézségeik voltak, amikor jiddis nyelven akarták a t'náchot és a talmudot tanítani a gyermekeknek, akik csak magyarul beszéltek. Magyar nyelvű tanításra térve, munkájuk könnyebb és sikeresebb lett. 50–60 tanulója volt általában a talmud-tórának.

A debreceni zsidó gimnázium fejlődése szépen haladt, főleg szellemi és nevelési téren, miután tanárai nemcsak egyetemi képzettségű tanerők voltak, hanem egyénileg is a kultúra jeles munkásaiként működtek. Az iskola felszerelése még sokáig igen szerény volt és sok szervezést és befektetést igényelt. Az első szerény felszerelést a megszünt Abelesz-féle magán polgári iskola szertár-anyaga képezte. (Mikroszkópok, kitömött állatok, térképek.)

A gimnázium tanári karának általános megbecsülést szerzett egyetemi végzettségükből folyó műveltségük, de a középiskolák rendje is függetlenebb és önállóbb helyzetet biztosított számukra a fenntartó hitközséggel szemben, másat, mint amilyen a polgári vagy az elemi iskolának volt. Ezt tükrözi az első vita éppen a tanítás szabadsága, az iskola önállósága felett. 1925 végén, a felügyelő-bizottság tagjai megjelentek az új épületben a tanévzáró összefoglaló vizsgákon, melyek nyilvánosak és formálisak voltak (a tanulók érdemjegyeit már nem befolyásolták). Egyik történeti összefoglalón, dr. Brunner Lajos, az iskolaszék elnöke azt kívánta a tanártól, hogy *„állítsa elő a legjobb tanulót felelésre."* Erre dr. Gonda József, a tapasztalt tanár, udvariasan elutasította a kérést. *„A rendtartás előírja, hogy az évi anyagot lehetőleg minden tanuló részvételével foglaljam össze"* — monddotta a meglepett hitközségi vezetőférfiunak. Dr. Brunner elpanaszolta az esetet az igazgatónak, ez azonban a tanárt igazolta, hangsúlyozván, hogy a felügyelőbizottságnak nincs joga beleszólni a tanítás menetébe.

Egy másik eset 1927-ben történt. Dr. Kardos László tartott előadást *„Cionisták és asszimilánsok"* címen. *„Az egyetemes zsidóságnak ezt az egyik legvitatottabb kérdését fejtegette"* — olvassuk az évkönyvben. Előadásában a cionistákat ideálistáknak, önérzeteseknek és gyakorta agresszíveknek jellemezte, míg az asszimilánsokat túlzottan alkalmazkodóknak, kompromisszumot keresőknek és kultúrát kedvelőknek írta le. Az előadás hangja objektív volt. Dr. Kardos László nem tartozott a cionista táborhoz, inkább az asszimiláció útját követte. A mindig hazafias dr. Fejér Ferenc

Grünhut Henriknek, aki negyven évig tanította Debrecenben a zsidó diákokat a hitoktatási tanterv keretein felül is a zsidó kultúra és a zsidó nép szeretetére. Mint államilag elismert hitoktató, az 1895. évi recepciós törvény értelmében állami fizetést élvezett, ami a hitközségen belül több függetlenséget biztosított számára.

Grünhut Henrik, a középiskolák zsidó vallás tanára

חיים גרינהוט מורה של הדת היהודית בבתי הספר התיכוניים הלא־יהודיים

Tanítói munkáját magas színvonalú kultúrigény jellemezte, amely igen jó hatást ért el a tudnivágyó gimnáziumi diákok körében. Igen tevékeny volt a kultúrdélutánok rendezésében, különösen a gimnázium alapítása előtti években. Működését Debrecenen kívül is sokra becsülték.

Az elemi és a polgári iskola feletti felügyeletet a hitközség az iskolaszék útján gyakorolta. Ez a hitközségi adminisztráció egyik ügyosztálya volt. Tagjait időnként választották újra a hitközségi vezetőséggel. Szervezetét magyar országos törvény állapította meg. A városi hatóság is képviselve volt az iskolaszékben. A huszas évektől hosszú időn át dr. Brunner Lajos volt az iskolaszék elnöke. Hivatalból tagjai voltak: a főrabbi, dr. Schlesinger Sámutl és a pénzügyi elöljáró, dr. Geiger Miklós. Alelnök volt dr. Bárdos Jakab, választott tagok: dr. Aczél Jenő, dr. Freund Jenő, Faltin Adolf, Farkas Andor, dr. Gutfreund Sámuel, Grosz Nagy Ferenc, dr. Hegedűs Jenő, dr. Kardos Albert, Lédig Dezső, Lusztig Dezső, Mező Ármin, dr. Nyíri Ernő, Sándor Imre, dr. Szántó Sámuel és Tihanyi József.

A közoktatásügyi törvény elég nagy hatáskört adott az iskolaszéknek az iskolák felett. Ennek hátrányát a fejletlen községek iskoláiban működő tanítók sokszor erősen meg is szenvedték. A debreceni status quo hitközség iskolaszékében helyet foglalt intellektuelek nagy száma mérsékelte e sokszor kedvezőtlen hatást. A gimnázium felett működő felügyelő bizottságnak, mely hitközségi intézmény volt, a törvény egyenesen tiltotta az iskola nevelő-, tanítói munkájába való beavatkozást. E különbségre még rátérünk.

A hitközség keretében régi idők óta működött a talmud-tóra tanfolyam, mely a délutáni órákban foglalkoztatta a délelőtt iskolába járó, vagy ipari szakmát tanuló gyermekeket. A huszas évek elején olyan szülők

berger Mór foglalta el az igazgatói széket, akinek 25 év múlva, éppen 1944-ben, már nem adatott meg, hogy jubileumát ünnepelje.

A huszadik század első évtizedében népes volt az elemi iskola. 1910-ben 624 tanulója volt. A huszas évekig évről évre elérte a 600-as létszámot. Ezután a szám erősen csökkent. E csökkenésnek okát az általános zsidó demográfia törvényei magyarázzák. 1944-ben az iskola 300 tanulóját hurcolták el a nácik és magyar cinkosaik.

Az iskola fényes jubileumi ünnepeket rendezett a huszas évek elején, érdemes tanítóinak: Lippe Józsefnek, Löwinger Mórnénak és Kuti Zsigmondnénak. Ez években ismertek voltak tanítói működésükben: Stern József, Irsai Mór, Máté Sándorné, Brief Ilona, Weinbergerné Sámuel Ilonka, Neumann Margit és Kertész Sándor.

A debreceni zsidó elemi iskolának igen jó neve volt az ország zsidó tanítói körében, miután a tanítói szaktudás és a munka színvonala nagy megbecsülést szerzett az iskolának, mind a hatóság, mind a társiskolák előtt. A tanítók állandóan képezték magukat. A vidék zsidó iskoláinak tanítói a nyári nagy szünetekben a debreceni zsidó elemi iskolába gyűltek össze tanfolyamokra, szemináriumokra. Nagy erősítést kapott az iskola és a héber nyelvtanítás, Ehrenfeld Artur szolgálatba lépésével. E tanfolyamok előadóiul minden alkalommal felkérték a gimnázium tanárait is: dr. Haasz Imrét, Grosz Ernőt és másokat.

A zsidó tanulók, akik nem zsidó iskolákba jártak, heti két órát tanultak vallást a hitközség által megbizott hitoktatókkal. Az alsófokú iskolákban és a szakiskolákban tanuló ifjakat nyugalmazott elemi iskolai tanítók, előbb Smilovits Mihály, később Lippe József oktatták. Az állami, vagy felekezeti középiskolákban tanuló zsidó diákok hitoktatója a már említett Grünhut Henrik volt.

Grünhut Henrik, mint harmadéves bölcsészettan hallgató, 1904-ben vállalta el a debreceni izr. hitközség felkérésére a középiskolások vallásoktatását. Vallásos zsidó családban született. Középiskolai tanulmányait Debrecenben fejezte be és utána a pesti egyetemen matematikát és fizikát tanult. Buzgón résztvett a cionista egyetemi hallgatók egyesülete, a Makkaba működésében. Emellett komoly tanulmányokat végzett a zsidó történeti és irodalmi tudományokban. Zenét is tanult és művészi fuvolajátékával sokban emelte a zsidó egyetemi hallgatók társas összejöveteleinek hangulatát. A zsidó reneszánsz, a kultúr-cionizmus irányát követte. Ez volt az az út, melyet akkor, az erősen nemzeti magyar társadalomban, nagyobb ellenállás nélkül lehetett járni. Példa erre dr. Patai József működése és szép folyóirata, a *Mult és Jövő*.

Az ideiglenesen elvállalt hitoktatói munkakör végleges hivatása lett

Egyébként a zsidó gimnázium iránti érdeklődés országos volt. Ezt igazolja az *Egyenlőség* közlése, mely szerint a lap szerkesztősége gyűjtést vállalt magára a debreceni zsidó gimnázium javára, *„mivel mi elsőrendű fontos követelménynek tartjuk, hogy Debrecenben, az északkeleti magyar zsidóság központjában is álljon egy zsidó felekezeti gimnázium!"*

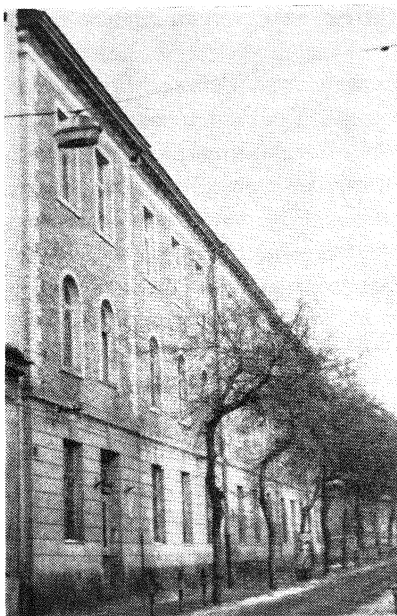
Popperné sz. Bloch Hermina, a polgári leányiskola igazgatója

הרמינה פופר מבית בלוך
מנהלת של בה"ס האזרחי לבנות

A debreceni hitközség többi iskolái is sikerrel működtek. A polgári leányiskola fejlettségében a gimnázium után következett. A 10–14 éves leánykák általános és zsidó ismereteket szereztek benne s jó nevelést kaptak. A két hitközség leánygyermekei egyaránt itt tanultak. Az iskola tanárai 1906 óta fizetéskiegészítő államsegélyt is élveztek, ami nagy mértékben megkönnyítette a hitközségnek ez iskola fenntartását. 1908 óta, évtizedeken át, Popperné Bloch Hermina igazgatónő vezette a leányiskolát bölcsességgel és szívjósággal. Az iskola tanárai, akik képesítésüket az országos polgári iskolai tanárképzőben szerezték, komoly sikerrel végezték tanítónevelő munkájukat. A 20-as években fő erői voltak az iskolának: Gábor Dezső igazgató-helyettes és a tanárok: Beck Józsa, Friedmann Berta, Lászlóné Fülöp Vilma, Mannheim Mór, Moskovitz Gizella, Rosenberg Paula, Sebestyénné Aranka. Ezenkívül kisebb óraszámban, rövidebb-hosszabb ideig, mások is működtek.

Mannheim Mór tanította az iskolában a vallástant és a héber nyelvet. E célra számos tankönyvet szerkesztett és adott ki, úgyszintén a tanulást megkönnyítő szótárakat és héber igeragozási füzeteket.

1925 január havától, a közös épületben teljes egyetértésben működött az elemi iskola és az 1921-ben alapított gimnázium. A harmonikus együttlétet az is biztosította, hogy a gimnázium tanulóinak többsége ott helyben, az elemi iskolában kezdte meg tanulmányait. Az iskola élén Kuthi Zsigmond országosan ismert pedagógus állt 1897-től 1916-ig. Ebben az évben Róth József követte az elemi iskola igazgatásában, 1919-ig. Utána Wein-

A zsidó gimnázium az épület második emeletén

הגמנסיה יהודית בקומה העליונה

foglalkoztatta a gond, hogy végleges hajlékot biztosítson az iskolának. Mindenki egyetértett abban, hogy az évről évre szaporodó osztályokat nem lehet ideiglenes megoldásokkal elhelyezni. Ezért 1924-ben a hitközség megvásárolta a Hatvan utca 6. szám alatti nagy telket a rajta lévő régi egyemeletes házzal, 50 millió koronáért a Krämmer-testvérektől, azzal a céllal, hogy a régi épületet lebontsák és helyébe emeljék fel a gimnázium épületét. (Külön érdekessége ennek a teleknek, hogy 1872 és 1866 között e telken volt az azután megszünt neológ hitközség imaháza.)

Nem sokkal a telek megvásárlása után, a hitközség elöljárósága mégis másképp döntött, mert olcsóbb megoldásnak látták, hogy az elemi iskolára még egy emeletet húzzanak s az épülethez oldalszárnyat is építsenek. Elhatározták, hogy a Krämmer-féle telek sorsáról később döntenek.

Az építkezés 1924 nyarán meg is indult a Tóth és Sebestyén cég (a debreceni egyetem építői) vállalkozásában. A hitközség részéről az alelnök, Ritter Ignác műépítész ellenőrizte az építkezést. Amint az egykorú felekezeti lapban olvassuk: *„Az építkezés teljes erővel és fennakadás nélkül folyt, a jók örömére, a gonoszok bosszúságára és a kishitűek végtelen csodálkozására.”*

A második emelet építését a tető lebontása nélkül végzik. *„Az ilyen emelet-ráhúzás* — olvassuk — *első példa Debrecen városában és van is elég nézője az építkezésnek.”*

Az építkezés költségeinek előteremtésére minden adófizető hitközségi tag évi adójának tízszeresét vállalta el. De adományok érkeztek az iskola fejlesztésére az ország minden részéből, még a fővárosból is. Ismét fényes bálról is olvashatunk, melyet 1925 februárjában rendeztek a gimnázium barátai, *„mely erkölcsi és anyagi tekintetben egyaránt fényes sikert eredményezett és jelentékenyen elősegítette az új gimnázium tető alá hozásának ügyét.”* A közlés érdekessége az, hogy a bál már „a tető alá hozatal” után volt.

egyetemi ifjúság nagy gála kultúrestjén, melyet az egyetemi menza és a gimnázium javára rendeztek.

„Az Aranybika nagyterme zsúfolásig megtelt a debreceni zsidóság színe-javával — olvassuk a sajtóbeszámolót. — *Nemcsak a két hitközség világi és vallási vezetősége, hanem a református egyháznak, s a városnak a vezetői is megjelentek a kultúresten."* A műsorról ezt olvassuk: *„Radó Sándor kitűnő prológja után lelkes tapssal fogadták dr. Szabolcsi Lajos előadását. Sikerrel működtek közre: Ohrenstein Artur, Halász László és Bán Erzsébet hangverseny-énekesnő. Sikeres számaik voltak még Pogány Ernő színművésznek és Zsámbéki Miklós zeneakadémiai tanárnak. Zahler Magda táncművésznő is nagy tetszést aratott, úgyszintén Komáromi Béla vezetésével az orosz balettjáték. Az estély után a vendégek felkeresték az ízléses buffet-sátrakat, melyekben dr. Kardos Albertné, Stahl Ernőné, Török Andorné, Kardos Rózsika, Breuer Böske, Lefkovits Irén, Rubinstein Erzsi, Kardos Lili és Krausz Ilonka tevékenykedtek buzgósággal."*

A nagy est 13 millió korona (1360 pengő) tiszta jövedelmet eredményezett. Az est azt is mutatta, hogy a debreceni zsidók újra megtanultak örülni a fényes társadalmi életnek.

1924-ben tovább folyt a zsidó egyetemi hallgatók szervezkedése. Weisz Endre vette kezébe az ügyek vezetését. Hogy a szükséges pénzt előteremtsék, gyakrabban rendeztek teastéket, táncdélutánokat, kultúrelőadásokat. A két hitközség is segítségére volt a szükséget szenvedő egyetemi hallgatóknak. Az első szervezett menza a Frohner-szálló éttermében működött.

1924 augusztus 23-án a menza vezetősége felhívást tett közzé az *Egyenlőség*ben: *„A debreceni Menza felkéri mindazokat, akik a következő félévben valamelyik debreceni főiskolára iratkoznak be és a rituális menzát igénybe akarják venni, hogy eziránti kérvényeiket a debreceni Izr. Hitközség Menzabizottságához címezve juttassák el Róth Miksa szigorló orvos, Vörösmarty u. 1. címre."* A felhívás szegénységi bizonyítványt kér a kedvezményért folyamodóktól és a menza nehéz helyzetére hivatkozva, azt a figyelmeztetést is közölte, hogy *„a kedvezmények elbírálásánál az jön számításba, ki mennyit gyűjtött a menza számára."*

1924 szeptember 7-én tartotta meg a debreceni zsidó reálgimnázium már negyedik tanévnyitó ünnepélyét jó reményekkel eltelve: *„A debreceni zsidó gimnázium kétségtelenül azon az úton van, hogy a vidéknek egyik leglátogatottabb és legjobb hírű iskolájává fejlődjék."* Az első osztályba olyan sok növendék jelentkezett, hogy két párhuzamos első osztályt állítottak fel. Két új helyiségről kellett egyszerre gondoskodni: a párhuzamos első és az új negyedik osztály számára.

A gimnázium növekedése és gyarapodása folytán a hitközséget erősen

Második tanévét zárta 1923 júniusában a zsidó gimnázium. A beiratkozott 115 tanuló közül 111 végezte el az iskolaévet megnyugtató eredménnyel az I. és II. osztályokban. Az iskola tanári kara két rendes és két óraadó tanár volt. Megvált a gimnáziumtól Krausz Lipót rabbi, aki 1923-ig működött mint vallástanár. A felügyelő bizottság elnöke kijelentette a tanév befejeztével: *„Semmi áldozattól nem riadunk vissza, mely az intézet zavartalan fejlődését biztosítja."*

„A hivatalos hitközségen kívül, a tagok is a legnagyobb szeretetet és áldozatkészséget tanusították az új gimnázium iránt. Ennek bizonyságai a már húszra szaporodott ösztöndíj és jutalomdíj alapítványok, valamint a naponként érkező önkéntes adományok, melynek forrásai főleg a szent ünnepek alkalmával buzognak nagy bőségben" — olvassuk az igazgató jelentésében. Az igazgató örömét fejezte ki afelett is, hogy *„a gimnáziumnak juttatott alapítványok közt voltak keresztény eredetűek is."*

1923 szeptemberében már három osztállyal nyílt meg a zsidó gimnázium. A tanulók száma elérte a 170-et. Négy keresztény tanuló is járt a debreceni zsidó gimnáziumba. A tanári kar is kibővült három taggal. Ezek: Kardos Pál, az igazgató fia, jeles irodalmár, Sebők Emánuel, volt győri matematika tanár és Rosenfeld Miksa vallástanár, akit Krausz Lipót helyett választottak meg.

Pályázatot hirdetett a hitközség jóhangú „sohét ubodék, báál-töfilo, báál-koré és mohél" állásra. A jelölteknek három ismert rabbitól kellett köbolot felmutatni. A pályázók közül a hitközség elöljárósága Billitzer Jenőt, majd egy évvel később Weisz Sámuelt is megválasztotta és ezzel betöltötték a két sohét állást, melyek Szegál Ábrahám és Róth Dávid elhúnytával megüresedtek. A hitközség legrégibb sohétja Goldklang Mór volt.

A megnyugtató társadalmi jelenségek ellenére is előtör itt-ott a felszín alatt forrongó antiszemitizmus. Erre utal a következő furcsa eset. 1923 július 19-én a debreceni rendőrbíró 32.000 korona pénzbüntetésre ítélte Reichmann Vilmos debreceni szesznagykereskedőt 10 dollár vásárlásáért. Az ítélethirdetés délelőttre volt kitűzve, de a reggel megjelenő antiszemita lap, a *Hajdúföld* már teljességében közölte az ítéletet. Reichmann a 11 órára kitűzött ítélethirdetésről elkésett. Mikor a rendőrbíró ezért szemrehányást tett neki, Reichmann gúnyosan visszavágott: *„Fogalmazó úr! Én nem késtem el. Most jövök a Hajdúföldtől. Ott már reggel kihirdették az ítéletet előttem."*

1923 végén indult meg a debreceni egyetemen és a gazdasági akadémián tanuló zsidó hallgatók első szervezkedése és ezzel a szegényebb sorsú zsidó egyetemi hallgatók szociális gondozása is. December végén az Aranybika dísztermében, több mint 2000 főnyi közönség jelent meg a zsidó

szerepét is betöltse. Adler Sándor megértette, hogy a templomi énekkar működése más, mint egy férfi dalárda, amelyből hiányoznak a szoprán és alt hangok. Ezért a régi énekesek mellé 10–12 gyermeket is beszervezett, akik közül néhányan iskolai énekkarokban szereztek már némi kórusgyakorlatot.

A hirtelenül megszervezett templomi kórus sikerrel mutatkozott be 1922 őszén, a nagyünnepek imarendjében és ez lassan a Zsidó Dalárda feléledésére is vezetett. Ujra megjelentek a debreceni zsidó közösségben az énekesek kék-fehér szalagos sapkái. Ekkor csatlakozott az énekkarhoz Rotmann Emil és három testvérpár: az Ehrenfeld-, a Löbl- és a Bernát-testvérek. A 20-as évek közepéig ismét egyenesbe jutott a zsidó énekkar és visszaszerezte megbecsült helyét a zsidó társadalomban.

A rabbi-iktatást követő hetekben ünnepelte a hitközség a Deák Ferenc utcai nagytemplom építésének 25. évfordulóját. Melegen üdvözölték a templomépítő bizottság még élő három tagját: dr. Burger D. Józsefet, Fenyő Sándort és ifj. Schwartz Vilmost. Dr. Fejér Ferenc és Ritter Ignác buzgóságából a templom renoválását is elhatározta a hitközség, hogy a jubileumi ünneplésre *„régi fényében álljon a szép templom."* A renoválás során a gázvilágítást is kicserélték villanyra. Az új évre így nem csak új főrabbit és új főkántort kaptak, de megújított és ragyogó fényárban úszó, megszépült templomban imádkoztak az ájtatos hívők százai.

A társadalmi élet is arra vallott, hogy az előző évek megpróbáltatásai után megint helyreállt a nyugalom. December elején az Izr. Nőegylet az Aranybika nagyszálló termeiben jótékonycélú tea-estet rendezett, melyet kitűnő hangulatban és záróráig tartó tánccal töltöttek. A sikerült est tekintélyes jövedelmét a nőegyleti népkonyha javára fordították.

A következő évek különös válságok nélkül folytak. A zsidó gimnázium lassan az egész közösség kulturális központja lett. Az iskola igazgatósága nem látta feladatát csupán a gyermekek nevelésében, hanem széleskörű kultúrmunkába kezdett a felnőtt közöség részére is.

1923 február 27-én nagysikerű kultúrestet tartott a gimnázium. Ezen a hitközségi elnöki megnyitó után Földes Erzsi Petőfi-dalokat énekelt, Brükk Emil zenetanár kiséretével. Az est központi előadását dr. Kardos Albert tartotta „Petőfi-kultusz és a zsidóság" címen. Hamvai Anna Petőfi-verseket szavalt és az Izr. Ifjak Dalköre énekelt.

A debreceni szakiskolákba járó zsidó tanulók részére valláserkölcsi előadásokat is rendeztek. Az első exhortációs előadást Lippe József hitoktató rendezte a hitközség dísztermében. Dr. Schlesinger Sámuel eszmegazdag megnyitója után Lippe József tartott vallástanítást. Turai Andor és Sinetak Emil zsidó vallási költeményeket szavaltak. A dalkör is közreműködött.

Tennenbaum Dávid, a status-quo izr. hitközség főkántora 1922-től 1937-ig

דוד טננבאום חזן ראשי של הקהילה

Fischer Henrik, a status-quo izr. hitközség főkántora 1922-ig

הנריך פישר חזן ראשי של הקהילה

szer-nyugdíjba küldte dr. Gonda Józsefet makói állásából. A debreceni zsidó gimnáziumban, mint aki otthonába tért haza, örömben és megbecsülésben tanította dr. Gonda József a történelmet és földrajzot. Legyenek e sorok örök emlékül a zsidóságért sokat szenvedett tanárnak, aki e könyv írójának apja volt.

1922 őszén új kántor mutatkozott be a status quo hitközségben, miután Fischer Henrik elhagyta Debrecent. A pályázati felhívásban „mösorerim" vezetésében gyakorlott cházánut tudót kerestek. E követelményeknek szépen megfelelt Tennenbaum Dávid, aki előbb Abonyban és Kecskeméten működött. Szépen csengő, széles oktávú tenor-baritonja nagyon is illett a nagyméretű, magaskupolájú Deák Ferenc utcai nagytemplomhoz.

Hátra volt még a templomi kórus felélesztésének kérdése. Ezzel párhuzamosan a zsidó dalárda aktivizálására is megindult a tevékenység. Ezekkel a szervezési munkákkal kapcsolatban a hitközség elöljárósága Adler Sándort, a dalárda régi énekesét kérte fel, hogy a küszöbön álló őszi nagyünnepekre szervezze újjá a dalkört, amely a templomi énekkar

középiskolának már 11 ösztöndíja vagy jutalom-alapítványa van. Az igazgató háláját fejezte ki Sándor Pál országgyűlési képviselőnek, akinek oroszlánrésze volt a debreceni zsidó gimnázium engedélyezésében és aki egy Debrecenben megtartott előadása jövedelmét az iskolának adományozta. Az iskola egyetlen első osztályában 52 tanuló volt.

Július havában az állam nyugdíjazta az általa kényszer-szabadságolt dr. Kardos Albertet az állami reáliskolai igazgatóságból. Igy a debreceni zsidó gimnázium felügyelőbizottsága véglegesítette őt a gimnázium igazgatói állásában. Az augusztus végén megtartott beiratkozásokon 109 tanuló iratkozott be a gimnázium I. és II. osztályába. A hitközség új helyiségeket rendezett be az iskolának: a régi pászkasütő épületét alakították át e célra. A szeptemberi tanév-nyitón dr. Kardos Albert hangsúlyozta az iskola létjogosultságát és rámutatott a sajátos tanítói hivatásra, *„mely a zsidóságban rejlik és amely mintegy bibliai öröksége a zsidóságnak . . ."* Az intézet tanári kara is bővült dr. Gonda József, volt makói állami főgimnáziumi és Kardos László fiatal debreceni tanárokkal.

Dr. Gonda József debreceni megválasztását szomorú história előzte meg, mely sok zsidó tanár, tanító élményeit tükrözi ez időben.

Dr. Gonda József másodmagával működött zsidó létére a makói állami gimnáziumban. Ott történelmet és földrajzot tanított. Modern, de vallásos zsidó volt. 1918-ban teljes szívvel csatlakozott a cionizmushoz. Előadásokat tartott s maga köré gyűjtötte a cionista ifjúságot. 1920-ban, a fehér terror kezdetén, Makón a fajvédők zaklatni kezdték. Le is tartóztatták rövid időre. Lakása ablakát kövekkel beverték s cédulákat dobáltak be *„Zsidó ne tanítson magyar történetet!"* felírással. Dr. Lippai György szegedi kir. tankerületi főigazgató fegyelmi eljárást indított dr. Gonda József ellen államellenes tevékenység vádjával. E nehéz helyzetben adta be dr. Gonda József pályázatát a debreceni zsidó gimnáziumi állásra. Madzsar Gusztáv pestvidéki kir. főigazgató melegen ajánlotta zsidó barátját, dr. Gondát, ez állásra, miután egykor ő volt igazgatója, éppen a makói gimnáziumban. Madzsar Gusztáv volt az is, aki kijárta Pekár Gyula államtitkárnál, hogy Gondát ne csapják el állásából, ahogy azt Lippai ajánlotta, s csak dorgálást kapjon. 1922 februárjában küldte le Haller István határozatát a makói állami főgimnáziumhoz: dr. Gonda József tanár miniszteri dorgálást kap s hivatali előléptetéstől három évre eltiltják azért, mert *„cionista propagandával hathatósan támogatta a proletárdiktatúrát"*. E szó szerint idézett ostobaságot egy magyar miniszter az aláírásával erősítette meg. Az üldözött zsidó tanár ekkor már a debreceni zsidó gimnázium megválasztott tanára volt és így nem rontotta helyzetét, hogy az antiszemita tanügyi hatóság a „dorgálás" kézbesítése után röviddel kény-

jába, és annak elvégzése után, 1907-ben folytatta akadémiai tanulmányait a szemináriumban. *„A magyarországi zsidó tudomány legragyogóbb és egyszersmind legmodernebb szellemei működtek ekkor a szemináriumban és Schlesinger Sámuel lelkénél aligha volt alkalmasabb talaj, hogy befogadja, kicsiráztassa és kalászba szöktesse azokat a magokat, melyeket Bloch Mózes, Bacher Vilmos és Blau Lajos pazar kézzel hintettek széjjel. De mind között talán a legnagyobb hatással lehetett Schlesinger Sámuelre a világhírű Goldziher Ignác, akinek tanításait később a maga hittankönyvébe is belefoglalta"* — olvassuk a Schlésinger S. emlékkönyvben.

Szorgalma és tudományszomja nagy volt. A szeminárium felsőbb osztályaival párhuzamosan egyetemi tanulmányokat folytatván, külön latin és görög studiumokkal is foglalkozott és tanári alapvizsgát is tett e klasszikus nyelvekből. A zsidó tudományokban az agada vonzotta.

„Szelid komolyságával, önmaga iránti szigorával, csendes szerénységével szinte egyedülálló volt a szemináriumi növendékek közt, akik már akkor is szentnek, maguk felett állónak érezték."

1911-ben avatták a pesti Tudományegyetem doktorává és 1913-ban kapta meg képesítését a rabbiszemináriumban. Még az évben Monor község rabbija lett. Ez neolog hitközség volt (a kongresszusi szervezethez tartozott), de dr. Schlesinger azzal a feltétellel fogadta el az állást, hogy a községet konzervatívabb szellemben vezetheti. 1914-ben már hadbavonult, a világháború elején. Tábori lelkészi működése során szíve melegét bőséggel pazarolta a katonák vigasztalására, közkatonára, tisztre egyaránt. A háborúból visszatérve, 1922-ig vezette a monori hitközséget. Egy könyv, mely birtokomba került, belső lapján ezt a felírást viseli: *„A monori zsidó ifjúság dr. Schlesinger Sámuel könyvtára".* Az emlékezés szép formája ez.

Az 1922. év őszi ünnepein mondott lírai melegségű beszédei óriási lelkesedést váltottak ki a hívek körében. Hatását élénken bizonyítja, hogy egyre többször hallgatták az ortodox hitközség fiataljai, felnőttei is.

Kezdetben nehézségeket okozott a rabbi-lakás kérdése, amit a hitközség vezetősége még nem tudott megoldani. A főrabbi-pár a József kir. herceg utca 26. sz. alatti hitközségi székház ideiglenesen átalakított irodahelyiségeiben lakott, mert a nagytemplom melletti rabbilakásban még Krausz főrabbi özvegye és családja volt. Később a hitközség lakóházat vett rabbihajlék céljaira.

1922 júniusában a debreceni zsidó gimnázium megtartotta első tanévzáró ünnepségét. Az igazgatói beszámolóban dr. Kardos Albert örömmel állapította meg, hogy a zsidó gimnázium országszerte óriási érdeklődést keltett. Még az *„elszakított területekről"* is érdeklődés nyilvánult meg az iskola iránt. A társadalmi szeretet kifejezése az is, hogy az egy éve fennálló

quo hitközség főrabbijának. A választást ugyan nagy harc előzte meg, de a főrabbi beiktatása végül is meghozta a hitközség békéjét. Szeptemberben folyt le a beiktatási ünnepség. *„A főrabbit a hitközség küldöttsége a pályaudvaron fogadta és nagy lelkesedéssel kisérték a feldíszített Deák Ferenc utcai nagytemplomba. A terem zsúfolásig megtelt. Az első padsorokban ültek a város előkelőbb vendégei, az egyházfők és az egyetem képviselői, valamint az izr. hitközségek küldöttei" — olvassuk az egykorú híradást.*

A beiktatást dr. Bernstein Béla nyíregyházi főrabbi végezte. A hitközség nevében dr. Fejér Ferenc elnök mondott köszöntő beszédet. Idézte az elhúnyt Krausz főrabbi emlékét, „majd az új főrabbi felé fordult és kérte, őrizze a hitközség konzervatív szellemét, és figyelmeztette arra is, hogy a zsidó érzés párosuljon a magyar hazafisággal a hitközség kebelében." Dr. Schlesinger Sámuel *„elragadóan szép beköszöntő beszédével lefegyverzett minden ellenérzést"* — olvassuk életrajzában.

Dr. Schlesinger Sámuel főrabbi, mint tábori lelkész az első világháborúban

הרב ד"ר שמואל שליזנגר כרב צבאי במלחמת העולם הראשונה

Említettük, hogy nagy választási harc előzte meg a főrabbi megválasztását. Az asszimiláns réteg félt tőle, mert tudták róla, hogy cionista érzelmű. A vallásosak féltek minden rabbitól, akinek doktori címe és rabbiszemináriumi végzettsége volt. Megválasztása után megváltozott a hangulat. A főrabbi lenyűgöző egyéniségével megnyerte az egész hitközség szívét. Különösen azok, akik legjobban féltek tőle, a konzervatívak lettek a legodaadóbb hívei.

Dr. Schlesinger Sámuel 1884 október 2-án született Ipolyságon. Apja, Schlesinger Lipót Júda, elemi iskolai igazgató volt. A zsidó tudományok mélyébe még apja vezette be. A polgári iskolai tanulmányok után a nagytapolcsányi nagynevű jesivába ment, majd Vácra került, ahol Pollák Fülöp tanítványa volt, akiben a status quo felfogású főrabbi ideálját ismerte meg. 1902-ben, 18 éves korában iratkozott be a rabbiszeminárium középiskolá-

IX.

A HUSZAS ÉVEK HIU REMÉNYKEDÉSEI

1922—1929

A huszas és harmincas években a magyar zsidóság történelmére végzetes hatást gyakorolt Horthy Miklós kormányzó kétszínű kormányrendszere: a király nélküli királyság, a demokráciát nélkülöző parlamenti kormányzat. Horthy személyileg Ferenc József volt szárnysegéde, a gyilkos fehér terror irányítója, a zsidó nagytőkéseknek megbocsátó, de a zsidóktól elvett földbirtokon nagybirtokost játszó tehetségtelen államfő, az önző és romlott magyar dzsentriosztály tipikus képviselője. Miután a zsidóvér ontásába 1920–21-ben belefáradt, egyetértett gróf Bethlen István mérsékeltebb kormányzatával. E tartós rendszerhez a zsidók jóban-rosszban hozzászoktak.

A debreceni zsidók 1922-től kezdve úgy érezték, hogy a bajok elmúltak, újra remélhetnek. A Népszövetség segítségével megszilárdított pénzérték: a pengő, és a megszilárduló jogrend e reménységüket fokozták. 1925-ben Európában is a megbékélés szelei fújtak, a „locarnoi rend" nyomában. A magyar zsidókat súlyosan érintő numerus clausus végrehajtásában évről évre némi mérséklés látszott: több zsidó ifjú iratkozhatott be az egyetemekre.

A két debreceni hitközség ismét biztatóbb képet nyújtott. Az 1922-ben megválasztott dr. Schlesinger Sámuel főrabbi és az ortodox Strasser Salamon főrabbi folytatták a harmonikus jószomszédi viszonyt. Mint írtuk, megalakult a debreceni zsidó gimnázium, második gimnáziuma a magyar zsidóságnak, a pesti mellett. Az ortodox hitközség fejlődésének nagy eredménye a jesiva felállítása volt.

A status quo hitközség — melyről a fejezet szólni fog — legelőbb a megürült főrabbi széket töltötte be. Április havában határozta el a hitközség a beérkezett pályázatok alapján, hogy vendégszónoklat tartására dr. Hoffer Ármin veszprémi, dr. Neumann József dévai, dr. Schlesinger Sámuel monori és dr. Smelczer Izsák budapesti rabbikat fogja felkérni. Augusztus havában dr. Schlésinger Sámuelt hívták meg a debreceni status

dók jogait csorbító törvények sokszor nem említik a zsidó szót, de végrehajtásuk élesen a zsidók ellen irányul. Igy pl. a földreform, amely elsősorban a zsidó földbirtokosokat rövidítette meg. Minthogy a debreceni zsidók erősen képviselve voltak a földbirtoklásban, megsínylették a törvényt. A zsidó dohányárudák és kocsmák kisajátítása a fehér terror idején ténnyé vált a Bethlen-kormány konszolidációjában. Ha sokat enyhített is a kormányzat a zsidók helyzetén, mint közvetve a pénz értékálladóságával, Bethlen István kormányzata is alapjában zsidóellenes volt.

A debreceni zsidó hősi halottak az első világháborúban

בני קהילות היהודיות בדברצן הגבורים היהודים שנפלו במלחמת העולם הראשונה

A fajvédő gyilkosok befejezték működésüket, minek előtte Horthy kormányzótól „a hazafias felbuzdulásból" végrehajtott bűntettek elkövetői valamennyien amnesztiát kaptak.

1921 április havában alakult meg gróf Bethlen István kormánya. Ezzel megkezdődött a nevéhez fűződő konszolidációs rendszer. Az Ébredő Magyarok Egyesülete abbahagyta működését, a törvénytelen alakulatokat feloszlatták. Befejeződött a törvénytelen zaklatások kora, megkezdődött azonban a zsidók törvény előtti egyenlőségének törvényes kijátszása. A zsi-

pályázatot is írtak ki a főrabbi halálával megüresedett állásra, amit az 1922. évi őszi ünnepekre be kell tölteni.

Szeptember 1-én megnyílt a zsidó gimnázium. Dr. Kardos Albert, az állami főreáliskola kényszer-szabadságra küldött igazgatója elfogadta a hitközség elöljáróságának meghívását az új gimnázium igazgatására.

Az öreg új igazgatóban, dr. Kardos Albertben *„a debreceni zsidóság régtől fogva a maga szellemi állásfoglalásának megtestesítőjét látta* — olvassuk az iskola 1940/41. évi évkönyvében. — *A magyar művelődésnek olyan elsőrangú munkását, aki a maga zsidó hűségét nemcsak azzal bizonyította, hogy vallását nem változtatta meg, hanem a zsidó közéletben, a zsidó nevelés ügyében végzett állandó munkájával is. Igazgatója volt átmenetileg, állami tanár létére, a hitközség elemi iskolájának, megszervezte és igazgatta a polgári leányiskolát, és így mi sem természetesebb, minthogy legnagyobb iskolájának, a gimnáziumnak megszervezésére és igazgatására ismét csak őt kérte fel a debreceni status quo ante anyahitközség.*"

A hitközség elöljárósága tanárnak alkalmazta az első tanévben Fenyvesi Andor matematika-fizika tanárt és a következő, 1922/23-as tanévre meghívta dr. Gonda József történelem-földrajz szakos tanárt a gimnáziumi órák ellátására. A vallástan órák tanítását Krausz Lipót rabbi vállalta el. A gimnázium I. osztálya ideiglenesen az elemi iskola épületében kezdte meg működését.

1921 november 27-én a debreceni 39. gyalogezred, a háziezred, világháborús hőseinek emlékünnepélyt rendezett. Ez végre alkalmat adott a debreceni zsidóságnak, hogy feleletet adjon sok megalázásra, sok vádaskodásra. A katolikus és református templomokban lezajlott emlékünnepek multával a frontharcosok átvonultak a Deák Ferenc utcai zsidó templomba. A vendégeket dr. Fejér Ferenc hitközségi elnök fogadta: a polgármestert, a kollégiumi igazgatót és Wolf tábornokkal az élen bevonuló ezred-tisztikart. A 49. és 144. zsoltárok eléneklése után, a vendégül meghívott nagytekintélyű budai főrabbi, dr. Kiss Arnold tartott ünnepi beszédet. Beszédének címe „És Isten látja" volt. Kiss Arnold keményen vádolt: *„A zsidó nem szereti hazáját? Meggazdagodtunk a háborúban? Ezer özvegyasszony sír a segélyző irodákban! Az erkélyen ott* — olvassuk a helyi lapban — *anyák, hitvesek ülnek, gyászoló asszonyok, az elesett zsidó hősök hozzátartozói, és a gyönge asszonyoknak fel-feltörik a zokogásuk*" vádlóan az antiszemiták felé.

A helyi lap teljes egészében hozta Kiss Arnold főrabbi beszédét. A hősök emlékünnepe a zsidó templomban a debreceni zsidóknak a megaláztatások elleni tiltakozása lett.

Az 1921. évvel lezártnak tekinthető a magyarországi fehér terror kora.

különvéleményükben azzal érveltek, hogy a zsidó gimnázium *„elkülönülésre fog vezetni és a zsidó ifjaknak a magyarságba való asszimilációját gátolni fogja"*. A miniszter az elavult szellemű fellebbezést nem fogadta el.

Nemcsak zsidó ellenzői voltak a debreceni zsidó gimnáziumnak. Erről az *Egyenlőség*ben olvashatunk. A zsidó hetilap megelégedéssel vette tudomásul a gimnázium megnyitását, melynek *„csodálatos módon, élénk ellenzéke akadt bizonyos* (keresztény) *társadalmi egyesületekben, amelyek egyenesen a kormányhoz fordultak az átiratok egész tömegével a zsidó iskolaügy fejlesztése ellen."*

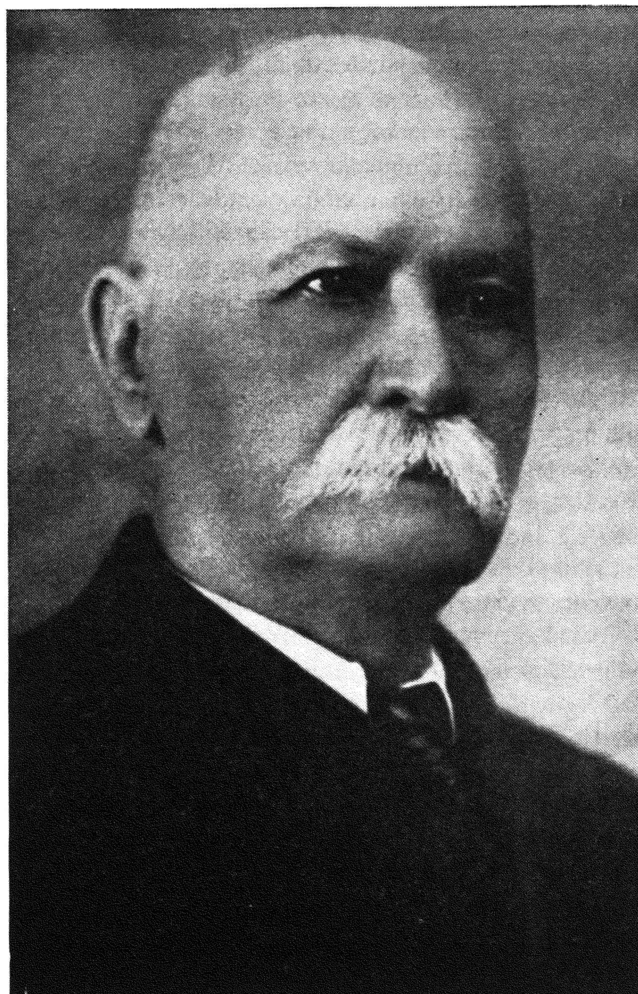
Nem kétséges, hogy az aggodalmaskodó keresztény köröket a zsidó gimnázium ellenes kampányukban a zsidógyűlölet vezette. Ők bezárták a keresztény iskolák kapuit a zsidó gyermekek előtt Debrecenben és számukra zsidó gimnáziumot sem szántak. A zsidógyűlölet e „hősei" egyáltalán semmi nevelést nem akartak a zsidó gyerekeknek biztosítani.

Vass József miniszter azzal csendesítette le az antiszemita hangoskodókat, hogy *„az új zsidó középiskolák állami felügyelet alatt fognak működni"*. A debreceni zsidó gimnázium meg is nyílt szabályszerűen 1921 szeptemberében.

1921 július elején zsidó kórház alapítása céljából is indult mozgalom a debreceni zsidóság körében. A kórházalapítási terv ismét a Chevra Kadisa vezetőségétől indult ki, azzal a megokolással, hogy csak a Chevra Kadisa alkalmas kórház alapítására és fenntartására, miután a Chevrában mindkét hitközség, a status quo és az ortodox, nagy megértésben működnek együtt.

Az első értekezletet dr. Gutfreund Sámuel, a Chevra Kadisa elnöke hívta egybe. Megnyitó beszédében örömmel jelentette be, hogy a Hartstein család, Hartstein Péter örökösei, 200.000 koronát ajánlottak fel a kórház céljaira. A status quo hitközség 50.000 korona évi segélyt igért a vállalkozásnak. Az ortodox hitközség is odanyilatkozott, hogy hozzá fog járulni a kórház fenntartásához. A vitában véleményt nyilvánítottak dr. Freund Jenő, Blass Ede és ifj. Schwartz Vilmos és lelkesen támogatták a kórház gondolatát. Megválasztottak egy 31 tagból álló végrehajtó bizottságot a további lépések megtételére. A mű azonban elakadt, elsősorban a pénzromlás miatt, mert az minden pénzügyi tervezést megakadályozott.

A júliusi hitközségi közgyűlésen dr. Fejér Ferenc elnök megelégedéssel jelentette be, hogy Miskolci Lajos főispán beiktatási ünnepségére a hitközség vezetőségét is meghívták. A fehér terror után minden, a keresztény hatóságoktól jövő megtiszteltetést örömmel és megnyugvással fogadtak a debreceni zsidók. A hitközség elnöksége a meghívásnak eleget tett. Beiktatása után a főispán meg is látogatta a hitközségi elnököt. Ezen a gyűlésen

Dr. Kardos Albert, a zsidó gimnázium első igazgatója

ד"ר אלברט קרדוש המנהל הראשון של הגמנסיה

ügyi minisztert, Haller Istvánt, a tárgyalások zsidógyűlölő szelleme irányította. A miniszter „felvételi vizsgához" kötötte a középiskolába való felvételt, s 1920 őszén sorra buktatták el ezeken a felvételi vizsgákon a zsidó gyerekeket országszerte, így Debrecenben is. Ennek ellenére is sok zsidó gyerek iratkozott be a gimnáziumba. Ahogy látták, hogy a gonosz terv nem sikerült — a felvételi vizsgák nem korlátozták eléggé a középiskolákban tanulni akaró zsidó gyerekek számát —, az 1921. év végén hirtelen „helyszűke" keletkezett a debreceni középiskolákban, a református és a katolikus főgimnáziumokban. A nyári vakációban megtartott beiratásokon az iskolák igazgatói közölték a zsidó szülőkkel, hogy „hely hiányában" nem tudják felvenni beiratásra jelentkező gyermekeiket, költségvetési fedezet híján meg kellett szüntetniök a párhuzamos osztályokat. 130 zsidó gyerek maradt középiskolai nevelés nélkül. Kétségbeesés ülte meg a zsidó szülők szivét. Ekkor dr. Gutfreund Sámuel ügyvéd, a Chevra Kadisa elnöke, mozgalmat indított, hogy a hitközség alapítson nyomban zsidó gimnáziumot. A mozgalom az egész hitközség körében nagy visszhangra talált. A hitközség elöljárósága is magáévá tette az ügyet.

A zsidó gimnázium alapításának gondolata már az 1920-as évben megszületett, amikor a felvételi vizsgák félelme ülte meg a szülőket. A fajvédő Haller István nem adta meg akkor az engedélyt zsidó gimnázium alapítására.

A debreceni zsidók a következő évben Sándor Pálhoz, a zsidó országgyűlési képviselőhöz fordultak, hogy segítse kijárni az iskola megnyitásának engedélyét az 1921/22-es tanév kezdetére. 1921 június 30-án közölte Vass József miniszter Sándor Pállal, hogy a kormány a debreceni zsidó gimnázium felállítását engedélyezi az évben, az első osztály megnyitásával, és esetleg az ötödik osztályéval is. Dr. Fejér Ferenc hitközségi elnök értesítette a minisztert, hogy a hitközség beéri az első osztály megnyitásával.

Alig adta meg a miniszter a gimnázium megnyitására az engedélyt, már ki is tört az ú.n. „zsidógimnáziumi háború". Az asszimiláns zsidó körök megijedtek a zsidó gimnázium gondolatától és begyepesedett XIX. századi mentalitásukkal a zsidó gimnáziumban veszedelmet és a gettóhoz való visszatérést látták. A gimnázium ellenzékének élén Lefkovits Artur ékszerész és dr. Freund Jenő ügyvéd álltak. Ez a Lefkovits, aki nagy értékekkel alapozta meg a Városi Múzeumot és nehéz pénzeket adományozott a református kollégiumnak és az egyetemnek, egészségtelen lelki beállítottsága folytán harcolt a zsidó gimnázium ellen. Dr. Freund is, aki ezidőben viaskodott becsülete tisztaságáért a járásbíróságon, zsidó önérzet híján, nem látta helyesnek zsidó gimnázium alapítását. A miniszterhez küldött

1921 április 30-án az *Egyenlőség* teljes egészében leközölte dr. Fejér Ferencnek, a megválasztott hitközségi elnöknek hazafias, magyar nemzeti lelkesedéstől fűtött beszédét, melyet a hitközségi választás alkalmából tartott — annak bizonyítására, hogy *„a debreceni hitközségi választásokon nem győztek a cionisták"*.

1921 április havában tartott a Nőegylet közgyűlést özv. Léderer Miksáné elnöklete alatt. Az elnöknő megnyitó beszédében rámutatott arra is, hogy *„a közbejött szomorú események miatt, a Nőegylet két évig nem tarthatott közgyűlést"*. Burger József felolvasta a pénztár-jelentést. Azután megválasztották dr. Balkányi Miklósnét díszelnöknek, *„miután 30 évvel ezelőtt lett a Nőegylet elnöknője és az ő idejében virágzott fel az egyesület."* Tisztikart is választottak. Elnök: Léderer Miksáné; alelnökök: Fürst Ödönné és özv. Stern Józsefné; pénztáros: Bernfeld Sámuelné; ellenőr: dr. Popper Alajosné; titkár: Hajós Géza. A közgyűlés megválasztotta a 60 tagú választmányt.

Ez év nyarán fejeződtek be a fegyelmi eljárások dr. Kardos Albert és Debreceni Jenő ellen. Felmentették őket a koholt vádak alól, azonban az antiszmita nevelésügyi politika nem tűrhette, hogy dr. Kardos Albert — az egyetlen zsidó állami középiskolai igazgató Magyarországon — továbbra is tisztségében maradjon. A fegyelmi vizsgálat ugyan megállapította ártatlanságát, de a közoktatásügyi minisztérium mégis egy évi szabadságra küldte. Grünhut Henrik vallástanár fegyelmi eljárása is megnyugtatóan lezárult.

Nagy port vert fel 1921 június havában a dr. Freund Jenő ügyvéd, hitközségi alelnök ellen indított politikai hajsza. A keresztény Szentkirályi Tivadar megvádolta dr. Freund Jenőt, hogy városi törvényhatósági tagságát Debrecenbe menekült galiciai zsidók érdekében használja fel. E vádaskodásért dr. Freund Jenő bíróság elé vitte Szentkirályi Tivadart becsületsértés vádjával. A járásbíróságra megidézett tanuk azt vallották, hogy dr. Freund nem képviselte több galiciai ügyét, mint más keresztény ügyvédek. A perben többször szóbakerült Saffrin Jakab galiciai csodarabbi neve is.

Az ítéletet 1921 december 24-én hirdette ki a járásbíróság. Helyt adott dr. Freund panaszának és Szentkirályit pénzbüntetésre ítélte, de a büntetés végrehajtását 3 próbaévre felfüggesztette.

A 20-as és 21-es évek legsúlyosabb ügye a zsidó középiskolai oktatás volt. Mint láttuk, az országgyűlés 1920 szeptember 2-án törvénybe iktatta a gyalázatos „numerus clausus"-t. Bár a középiskolákra nézve a törvény nem állapított meg semmiféle korlátozást — azt csak fajvédő képviselők követelték a törvény tárgyalásakor —, a reakciós, antiszemita közoktatás-

a hitközségi kormányzatba. A 34 képviselő névsora: dr. Freud Jenő, dr. Brunner Lajos, Ritter Ignác (új), Emerich Zsigmond, Hirschfeld Ármin, dr. Farkas Ignác, dr. Konrád Lajos (új), Feldmann Jenő (új), Grosz Nagy Ferenc, Mandel Zsigmond, ifj. Csengeri Ignác, Rosenberg Adolf, Rosenberg Simon (új), Lusztig Dezső, Keiner Ármin (új), dr. Guttreund Sámuel, Neumann Miksa (új), Halmágyi József (új), dr. Keller József (új), Kreisler Jenő (új), dr. Hajnal Dezső (új), ifj. Grossmann Ignác, Gaal Samu (új), Kroh Vilmos (új), dr. Bárdos Jakab (új), ifj. Schwartz Vilmos, Székely Simon (új), dr. Kardos Albert, Kanzler József (új), dr. Honig Emil (új), dr. Aczél Jenő (új), dr. Jakobovits József (új), Löwinger Mór, Mandel Jenő (új).

34 képviselőtestületi tagból 19 új tag! A háborús idők változásait mutatja a választás, s a nemzedékek is váltakoztak.

Krausz Vilmos főrabbi és felesége sírköve a debreceni temetőben

מצבות של הרב זאב בנימין קראוס ואשתו בבית העלמין היהודי בדברצן

jén fejlődésnek indult az angol hadsereg fokozódó rendelései folytán. Jelentős üzem lett belőle. Az állam megalakulása után ez a kisebb üzem — azzal a dinamikus lendülettel, mely az egész ország építését jellemzi — a Friedmann S. és fiai modern kályha és elektromos hűtőszekrény nagy gyárává nőtt. A cég védjegye a három, egymás kezét fogó stilizált emberi alak, a debreceni Friedmann Sámuelnek és két fiának: Lajosnak és Ferencnek szorgalmát és vállalkozási sikerét szimbolizálja.

Az Aszódi-család Tel-Avivban maradt. Az özvegy penziót nyitott, amely magyar-zsidó társadalmi központ is lett. Leszármazottai bekapcsolódtak a nagy város kereskedelmébe. E két család: az Aszódiak és a Friedmannok, a ma Izráelben élő debreceniek legrégibb települői.

A debreceni zsidóságra más bánatot is hozott az 1921-es év. Az év elején, február 4-én húnyt el a debreceni zsidók lelkipásztora, Krausz Vilmos főrabbi. 68 éves korában húnyta le szemeit, amelyeknek még látniok kellett a nyájára zúduló bajokat: a háborút, a forradalmakat, a fehér terrort. A megpróbáltatások idején is a zsidóság tanaiban, a vallásban s nagy családjának szeretetében talált vigaszt és enyhülést. Emberszeretete halála órájáig kifogyhatatlan volt.

Hétfői napon volt a temetése. A debreceni zsidóság tömege kisérte utolsó útjára. A Deák Ferenc utcai templomban állították fel koporsóját. A temetési szertartáson megjelent Balthazár püspök is. A várost dr. Magoss György főügyész képviselte. Fischer Henrik főkántor énekelte a gyászéneket, a beszédet dr. Bernstein Béla nyíregyházi főrabbi tartotta. Szavaiban méltatta az elhúnytat, mint nagy tudóst, kiváló rabbit és nagy családja szerető apját. Dr. Bernstein célzott beszédében a gyűlölet hullámaira is, melyek a várost már-már elöntik. A sírnál a rabbi fia, Krausz Lipót mondott búcsúbeszédet és dr. Lemberger nyírbátori főrabbi és Friedmann nyíregyházi rabbi is elbúcsúztak a halottól. A koporsón elhelyezték kedves könyveit és jegyzeteit. Végül Stern Izidor kántor az „El málé ráchámim"-ot énekelte.

A hitközség elöljárósága Krausz Lipótot bizta meg, hogy mint helyettes működjék az új rabbi megválasztásáig. Krausz Lipót e feladatát 1923-ig látta el, tehát egy évig még a megválasztott dr. Schlésinger Sámuel mellett is. Krausz Vilmos családját is súlyosan érintette az 1944. évi pusztítás, de az életben maradt unokák nagy tábora Izráelben talált otthont, a nagyapa útmutatása szerint.

★

1921 márciusában tartotta meg a debreceni status quo hitközség a régóta esedékes választásokat. Ezúttal is előbb a képviselőtestületet választották meg. A névsor azt mutatja, hogy nagy számban kerültek új emberek

A város keresztény társadalmának vezető egyéniségei közül sokan, különösen a háború előtti nemzedék fiai, akik a liberális, emberies politika légkörében nevelkedtek, megdöbbenve figyelték az antiszemita uszítást és az új kurzus kegyetlen módszereit. Közöttük volt dr. Márk Endre, Debrecen öreg polgármestere is.

Keserűen beszélt dr. Márk a városban uralkodó gyűlölködés szelleméről: *„Amíg én ezen a helyen állok* — mondotta —, *addig itt ilyen túlzó és a felekezeti békét megbontó tendencia nem érvényesülhet és lesz elég erőm, hogy lerántsam a leplet azokról, akik jelszavak örve alatt megbontják a társadalom békéjét. Én nem vagyok sem a katolikusok, sem a reformátusok, sem a zsidók polgármestere. Én a debreceni polgárok polgármestere vagyok, legyenek azok katolikusok, reformátusok, vagy zsidók."*

Nem sokkal ezután, 1921 elején, dr. Márk Endre korára való tekintette lemondott a polgármesteri székről, de haladó, liberális szellemét örökségbe hagyta utódának, dr. Magoss Györgynek, aki addig a városi főügyész tisztjét töltötte be.

A debreceni zsidók lassan-lassan beletörődtek a változhatatlanba. Elfelejtették már a liberalizmus ízét, hozzászoktak a ridegebb politikai élethez és rendhez. Voltak, akik levonták a következtetést a változások láttán, elhagyták Debrecent és az antiszemita Magyarországot, s kivándoroltak az Egyesült Államokba, vagy kevesebben Palesztinába, mint a Friedmann és az Aszódi családok.

Aszódi Márton és családja már 1920-ban alijjázott és Erec Jiszráelbe érve, Jaffán telepedtek le. Friedmann Sámuel elhatározta, hogy bevárja Aszódiék értesítését elhelyezkedésükről. A következő, 1921. évben szándékoztak alijjázni. Azonban 1921 május hó elején a Kápolnás utcai templomban a hívők kezeiben a *Zsidó Szemle* példányai voltak, amelyek azt a tragikus hírt közölték, hogy Jaffán május elsején nagy arab zavargás tört ki, s abban több, mint harmincadmagával, az új olé Aszódi Mordecháj is elesett, Joszéf Brenner héber költő társaságában.

Leverő hatással volt a debreceni zsidókra Aszódi erec-jiszráeli tragédiájának a híre. Friedmann Sámuel bádogosmestert érintette elsősorban a rossz hír. Az antiszemita kurzus Debrecen városházán megtagadta Friedmanntól a városi közmunkákban való további részvételt. Az emiatti elkeseredés acélozta meg akaratát: kivándorolni! Aszódi tragédiájának híre ugyan késleltette az alijja-tervet, de nem vette azt le napirendről. Néhány évi várakozás után, a család 1924-ben Budapestre költözött és 1925-ben, a negyedik alijja szárnyain Erec Jiszráelbe érkeztek és Jeruzsálemben telepedtek le. A város nyugati részén fekvő Givát Saulban nyitott bádogos és javító műhelyt Friedmann Sámuel. A műhely a második világháború ide-

éppen menteni tudnám azokat a bűnöket, melyeket zsidók követtek el. Elítélem ezeket és büntetésüket kívánom. E bűnök súlyosságát sokkal jobban meg tudom mérni, mint pogromos embertársaim, mert én igazán tudom, hogy ezek a bűnök mennyire ellenkeznek a zsidó valláserkölcsi felfogás szellemével. Csakhogy én ezeket nem zsidó bűnöknek tekintem, hanem emberi bűnöknek és a bennük részes másvallásút éppen úgy elítélem és büntetem, mint a zsidót." Igy írt Debrecen kiváló, emberszerető püspöke.

Erkölcsi bátorság jellemezte dr. Balthazár Dezsőt. Bátran vallotta. hogy a világ folyó életrendje, a világháború, a népek véres harcai egymás ellen és az ártatlan zsidók üldözése, a kiválasztott nép gyötrése igazolják a zsidók makacs tagadását a Messiás eljöttével kapcsolatban.

A püspöknek nagy becsülete volt az Erec Jiszráel-i tudományos körök előtt is. Megérdemelné dr. Balthazár Dezső, hogy Izráelben fát ültessenek emlékére a volt debreceniek, „a világ jámborainak" ligetében.

A háború utáni antiszemita kitöréseket múló jelenségeknek tekintették a zsidók. Hitték, hogy a háborús feszültség múltával ezek is el fognak tűnni. A forradalmi hónapok alatt félelemben éltek és a ferencjózsefi időkre mint tovatűnő álomra emlékeztek. Az 1920-as esztendő eseményei brutálisan figyelmeztették a magyar zsidóságot és vele a debrecenit is, hogy a jogfosztás ideje megkezdődött. Országos rendelkezések alapján megvonták a zsidóktól Debrecenben is a mozik tulajdonjogát, s az italmérések és dohányárudák tulajdonától is megfosztották őket, a hadiözvegyek kivételével

Az antiszemita politika behatolt a városháza hivatalaiba is. A hatóságok nehézségeket gördítettek az engedélyt kérő zsidók elébe olyan ügyekben is, melyeknek elintézése addig szinte automatikus volt. Nagy felháborodást keltett 1920 novemberében Guttmann Arnold hadirokkant tiszt esete. Kérelmét iparengedély elnyerésére, elutasították. Az esetről az *Egyenlőség* is részletesen beszámolt.

E nehéz időben, 1920 novemberében húnyt el Debrecen zsidóságának egyik jellegzetes alakja, a 83 éves Turai Farkas. Életével a ferencjózsefi korszak gondtalan és az emancipációt természetesen megélő nemzedékét szimbolizálta. *„83 éves korában meghalt Turai Farkas Debrecenben —* írta az *Egyenlőség. — Igaz magyar zsidó távozott vele az élők sorából. Szabolcsban, Turán született s néhai Szabolcsi Miksának fivére volt. Egyik típusa annak a zsidóságnak, melyet a forró Nyírség termelt a XIX. században, ahol a szabolcsi nyakas magyarokkal összeolvadt a chaszidizmus és az ortodoxia. 60 évvel azelőtt került az öregúr Debrecenbe. Ott állandóan sarkantyút, darutollat és magyar ruhát hordott és a város és a hitközség életében is jelentős szerepet viselt. Elnöke volt a Bikur Cholim egyesületnek is."*

molesztálták. A „hős" verekedők elmenekültek. A másik: dr. Hajnal Dezső fogorvos, a cionista Makkabea egykori neveltje és kitűnő vívó, ellenprovokációval hűtötte le azokat az agresszív turulistákat, akik éppen a leggyengébb és a vívó-sportban járatlan zsidó egyetemistákat hívták ki párbajra.

A reformátusok kitűnő püspöke, dr. Balthazár Dezső azzal fenyegette meg a rendbontó egyetemi ifjakat, hogy ki fogja dobni az egyetemet a vendéglátó kollégium falai közül, ha nem hagyják abba a garázdálkodást.

A társadalombomlasztó faji politika és a zsidógyűlölet élesztője, mint fentebb írtuk, az Ébredő Magyarok Egyesülete volt, mely a zsidókra féltékeny középosztálybelieket tömörítette, s szószólójuk dr. Bessenyei Lajos ref. gimnáziumi tanár volt. 24 év múltával, az ő főispánsága alatt deportálták a debreceni zsidókat. A zsidóellenes uszításokat és gyalázkodásokat teljes energiával folytatták az ébredők a fajvédő szellemű *Hajdúföld* napilap hasábjain is. A kommunista vád mellett, a románokkal való kollaborálás vádját is akasztották a zsidók nyakába. *„Megindult* — írja az *Egyenlőség,* a zsidók országos hivatalos lapja — *az ártatlan emberek denunciálása, meghurcolása, gyalázása, rágalmazása Debrecenben."* Fegyelmit indítottak koholt vádakkal a közbecsülést élvező dr. Kardos Albert reáliskolai igazgató ellen és a városi villamostársaság zsidó igazgatója, Debreceni Jenő ellen is. Az antiszemiták ádáz dühe nem kímélte Balthazár püspököt sem. 1920 őszén ismeretlen tettesek betörtek a református nagytemplomba, éjnek idején emberi ürüléket mázoltak az „Urasztalra" és az ülésekre szanaszét cédulákat ragasztottak „Üsd a zsidót!" felírással. Még a toronyba is felmentek és a Rákóczi-harang mellé zsidó-gyalázó táblát helyeztek el.

1920 novemberében dr. Balthazár Dezső könyvbe öntötte nemes lelkének keserű panaszait. Ez *„A megpróbáltatások idejéből"* címen jelent meg.

„Rákóczinak híres harangja mellől nagy szégyentáblát függesztettek ki az ablakon üsd a zsidót felírással. Nem állapította meg a rendőrség, kik voltak a tettesek. Erre nem is számítottunk. Sejtjük azonban, hogy a kollégium egy sötét különítményének volt ez a műve. Nem merem állítani, hogy a tettesek nem reformátusok voltak. De ha reformátusok voltak: eladott lelkű, kibérelt lelkiismeretű, csak anyakönyv szerinti, hitehagyott reformátusok voltak! — olvashatjuk a püspök könyvében.

Ujra és hangsúlyozottan kiállt a zsidók mellett Balthazár Dezső e munkájában is. *„Ellenem először is a zsidókérdést játszották ki... Ezért nem lehettem én antiszemita, ezért nem leszek én hajlandó soha együttműködni azokkal, akik a keresztyén vallás szeretet-szellemével ellentétes erőszakoskodással akarják megoldani a zsidókérdést. Az elveim sokkal tisztábbak, erkölcsi felfogásom sokkal emelkedettebb, mintsem helyeselni, vagy*

összes rabbik, az elöljárók, sőt a liberális keresztények is, mint dr. Baltazár Dezső és Apponyi Albert, mind meg vannak vásárolva a Rothschildok által." Az ostoba nyomozó megdöbbent e vallomás felett és átment feletteséhez a másik szobába tanácskozásra. E pillanatot kihasználta a púposhátú Krausz Ábrahám, kinyitotta az ablakot, kiugrott és segítségért kiabálva szaladni kezdett. Elfogták ugyan, de Krausz főrabbi megtudta így, hogy hová tűnt el a fia. Mindjárt megindult kivülről az akció kiszabadítására, ami sikerült is.

Kegyetlenül megnehezítette a debreceni zsidók életét a kibontakozó antiszemita nevelés-politika is. Az 1920 február 16-án megnyílt parlament legtöbb ülését a zsidókérdésnek szentelte. Egyik ilyen ülésen, április 28-án, egy fajvédő képviselő a következő javaslatot tette a nemzetgyűlésnek: 1. A kommunizmus alatt kompromittált tanítók és tanárok tanításra nem alkalmazhatók; 2. A numerus clausus törvényileg rendeztessék; 3. A zsidó nemzetiségű tanerőkre ezenfelül a numerus clausus oly megszorítással valósítandó meg, hogy azok a nemzeti és keresztény szellem kialakítására közvetlenül alkalmas tárgyak tanítására ne alkalmaztassanak.

E javaslatból csak a második pont vált törvénnyé, a másik két pont nem lett törvényesítve, de a gyakorlatban megvalósult az antiszemita tanügyi hatóságok mindennapi politikájában, amit az „Ébredő Magyarok Egyesületébe" tömörült zsidógyűlölő keresztény intellektuelek befolyásoltak.

Durva antiszemita légkört teremtettek az 1920-ban megnyílt egyetem keresztény hallgatói. Ezek országos nacionalista szervezetben, a „Turul Bajtársi Egyesületben" fejtették ki fajvédő tevékenységüket. A debreceni antiszemita egyetemi ifjúság a 20-as évek elején „Fehér Ujság" címmel hetilapot indított. Ez a lap rendszeresen gyalázta a zsidóságot, denunciálta a kommunista gyanusakat, a szabadkőműveseket és még egyes keresztény felekezetű polgárokat is.

Amikor a magyar nemzetgyűlés 1920 szeptember 2-án törvénybe iktatta a numerus clausust, nem volt többé gátja az egyetemi antiszemitizmusnak. Megkezdődött a zsidó egyetemi hallgatók eltávolítása a debreceni egyetemről, a zsidó hallgatók verése. 1920, 1921, 1922 őszén és telén tomboltak a durva egyetemi verekedések, amelyek nem szorítkoztak csak az egyetemi körletre, mely akkor még ideiglenesen az öreg református kollégiumi épületben volt. A rendbontó, garázda keresztény egyetemi hallgatók gyakran csoportokba verődve hatoltak be a zsidó utcákba és inzultálták azok lakóit.

Két ellenállást jegyzünk fel e garázda fiatalokkal szemben. Az egyik: Waldmann Géza zsidó mészáros a nehéz kávéházi asztalt dobta dühében a „Turul-bajtársak" felé, mikor azok a kávéház terasza előtt a zsidókat

kákat, gerendákat vásárolt egy katonai teherautós. Fizetés helyett nyugtatványt adott a kereskedőnek azzal, hogy az áru ellenértékét a debreceni katonai parancsnokságon fogja megkapni. Mikor Berg Adolf elment a pénzért a debreceni parancsnokságra, ott csúnyán megverték és fizetés nélkül kikergették az épületből. Egy más Debrecen-környéki faluban egy vonatosztag két katonája megtámadott egy zsidó házaspárt, megverték őket és órájukat, aranyláncukat elrabolták. A vonatosztag tisztességes parancsnoka, Blaskovits alezredes, egy zsidó katona, Péteri Lipót révén tudomást szerzett a durva rablási esetről. A két katonát letartóztatta, a rablott holmit a jogos tulajdonosoknak visszaadta, a katonákat megbüntette. Ilyen eset azonban kevés volt.

A T-osztály és az ú.n. belbiztonsági alakulatok tisztjei válogatott kínzásoknak vetették alá a kezükbe került zsidókat Debrecenben. Hitler korát megelőzve, köröm alatti tüzes vassal, égő cigarettával, gúzsbakötéssel, „talicskázással" és egyéb agyafúrt ötletekkel gyötörték áldozataikat.

Fésűs rendőrkapitány és társai javaslatára internálótábort állítottak fel Debrecen határában, a halápi erdőben. E tábort „visszamaradó különítménynek" (V.K.) nevezték el és azt keresztény kommunistákkal és elfogott zsidókkal töltötték meg. A munka embertelen volt: favágás és földmunka hajszolt ütemben, kevés, vagy semmi élelem mellett. Mikor egy nap négy fiatal zsidó rab fáradtan leült egy farakás tövében, az őrködő katona kézigránátot dobott az ártatlan emberekre, úgy gyilkolta le őket. A vonatokon való garázdálkodás napirenden volt Debrecenben is. Koszorús Ferenc százados saját kezével dobta ki a robogó vonatból Schiffmann Salamont és társait. A cionistákat is üldözték. Grünhut Henrik hitoktató ellen eljárást indítottak cionista tevékenység miatt. A kék-fehér színekben játszó zsidó sportegyesületeket feloszlatták. Súlyosabb bántalom érte Krausz Ábrahámot, a főrabbi fiát. Ő a vallásos cionista irányzatnak, a Mizrachinak lett a híve, annyival is inkább, mert édesapja, a főrabbi is nyiltan támogatta ezt az irányzatot. 1920 őszén néhány mizrachista folyóiratot adott át terjesztés céljából egy zsidó újságárusnak. Egy katonai nyomozó, minden valószínűség szerint egy terrorcsoport tagja, meglátta a cionista folyóiratokat az újságárusnál, elkobozta azokat és az újságárust kihallgatásra vitte. Az ijedt árus bevallotta a katonai nyomozónak, hogy a lapokat Krausz Ábrahámtól kapta. Krausz Ábrahámot — családja tudta nélkül — azonnal letartóztatták és a királyi tábla pincéjébe zárták. Ott súlyos bántalmazások között vallatni kezdték, hogy olyan vallomást csikarjanak ki belőle, mely szerint a cionisták mind kommunisták és hazaárulók. Krausz Ábrahám látta, hogy veszedelmes helyzetbe került, és gyors észjárásával, egészséges életösztöntől hajtva, a következő képtelen mesét tálalta fel: *„Az*

Kiskúnfélegyházán lerángcigálták a vonatokon utazó zsidókat és kegyetlenül legyilkolták őket. *„A Duna–Tisza közén és a Dunántúlon* — olvassuk Asztalos–Pethő könyvében —, *ahol nem volt román megszállás, megkezdődött az ellenforradalmi megtorlás... Akármilyen mély emberi szenvedélyekből fakadt, sok helyen túllépte az indokoltság mértékét, és az önbíráskodást érvényesítették felelőtlen és rejtélyes egyéni megtorlások formájában, csaknem mindenütt."*

Egy év múlva bevonult a románok után a tiszántúli megyékbe is a nemzeti hadsereg, így Debrecenbe is. Helyreállt a régi városi és megyei kormányzat és megindult a lakosság, főleg a zsidók zaklatása az elmúlt hónapok alatti viselkedésüket vizsgálva. *„Igazoló és fegyelmi bizottságok kezdték meg működésüket, melyek hivatalosan a kommunisták és a román megszálló erőkkel való kollaborálók ellen irányultak"* — de főleg a zsidók üldözését gyakorolták.

Még súlyosabbra fordult a helyzet, amikor megjelentek Debrecenben az ú.n. „különítmények" tisztjei. Ezek a volt debreceni 3-as honvéd gyalogezred és a 39-es közös gyalogezred tisztjei voltak, akik a kommün ideje és a román megszállás éve alatt elrejtőztek, s a nemzeti hadsereg bevonulása után egységekbe szervezkedtek és hozzáláttak a bosszúálláshoz. E munkájukban hűséges segítőtársakat kaptak — mint más városokban is — a rendőrségben. Működésük törvénytelen volt, mégis középületekben rendezték be parancsnokságukat és kínzótermeiket: a Péterfia utcai laktanyában és az Itélőtábla pincéjében. Ezekre a helyekre hurcolták a meglepett és letartóztatott baloldaliakat s főleg a zsidókat, és szadista kegyetlenséggel gyötörték a szerencsétlen áldozatokat. Az 1920-ban Debrecen székhellyel megalakult T-osztály hirhedt vezetői voltak: Szabó József, a 3. gyalogezred segédtisztje és testvéröccse, Szabó Miklós, Koszorús Ferenc százados, Budai József főhadnagy és Gyarmati Miklós. Velük együtt működött Balogh István, aki később „nyilas" országgyűlési képviselő is lett. Más forrásból az is kiderül, hogy Kenyeres, Till és Freisberger századosok közönséges gyilkosok voltak. Dr. Fábián Béla és Sándor Pál zsidó országgyűlési képviselők interpelláltak a képviselőházban a fentiek működése miatt. A kormány igyekezett az ügyet eltussolni és „felelőtlen elemek" tevékenységéről beszélt.

A különböző atrocitásokról az *Egyenlőségben* nem találunk semmit, mert a cenzura minden ilyen híradást kigyomlált és csak közvetve lehetett ezekről tudomást szerezni. Néhány adatot feljegyeztünk: Zsupka különítményes százados zsidó lányokat szedett össze Debrecenben és fegyveres kisérettel vitte be őket a Péterffy utcai laktanyába, hogy a laktanya szennyét kitisztítsák. Berg Adolf Ábrahám konyári kereskedőnél faárut, desz-

szállás alatt élő debreceni zsidókra. Krausz Vilmos főrabbi és fiai elsősorban ápolták a cionista gondolatot. 1919 chanukáján az egykori pesti Makkabeus egyetemi hallgatók: Grünhut Henrik, dr. Hajnal Dezső, dr. Göndör Arnold, s mások is, mint Mező Ármin, Herskovits Miklós, az újra élő zsidó makkabeusi szellemet köszöntötték. Egymást váltották a zsidó kultúrelőadások. A Joint is letelepedett Debrecenben, segítette a háború áldozatait és a szivekben a zsidó szolidaritás érzését megerősítette.

A zsidó sportélet is kifejlődött. Ebben nagy része volt Krausz Jenőnek, a főrabbi fiának, aki nagyon szerette a labdarugást és a debreceni D.T.E. sportegyesület labdarugó csapatának balszélsője volt. Ez a vallásos rabbinövendék szombaton nem játszott, de Roth Miksával együtt nagy lelkesedéssel zsidó futballcsapatot szervezett Debrecenben „Makkabea" néven. Sportszínük kék-fehér volt. Kitűnő játékosa volt a csapatnak Kupfer Géza. Zsidó labdarugó csapatok másutt is létesültek, az ország keleti részein is, ahol a román hadsereg volt a megszálló erő. Máramarosban is működött kék-fehér színekben a „Sámson" csapat. Danzig Hillel (ő is Krausz Vilmos főrabbi unokája) közlése szerint, 1919 őszén barátságos labdarugó mérkőzés volt a debreceni „Makkabea" és a máramarosszigeti „Sámson" között Máramarosszigeten, amelyen a debreceniek 3:1-re kikaptak. A debreceniek — hagyományukhoz híven — sapkában játszottak. A visszavágó Debrecenben folyt le és azon a debreceniek 7:0 arányban legyőzték a „Sámson"-t. *„Ez csak úgy lehetett* — írja Danzig Hillel —, *hogy a szigeti mérkőzés és a debreceni revans között eltelt néhány hét alatt a Makkabea meglepően felerősödött."*

Szép együttműködés volt az akkor virágjában lévő Zsidó Ifjak Dalárdája és a Makkabea Sportegyesület között. Rottmann Andor, a Makkabea sportolója, neves birkozó és a dalárda énekese is volt. Az ő ügybuzgalmából rendezett 1920 elején a Vígszínház moziban közös sportbemutatót és koncertet a két zsidó ifjúsági egyesület. Nagy sikerük volt.

E szép zsidó újjáéledést csirájában fojtotta meg a román megszállást követő Horthy-féle politikai rendszer, amellyel a gyilkos zsidóüldöző fehérterror korszaka zúdult Magyarországra. 1920 nyarán Debrecenbe is bevonult az ú.n. „nemzeti hadsereg" és nyomában az antiszemitizmus. A nyáron a debreceni gazdasági akadémia fajvédő hallgatói megverték a Makkabea sportolóit, mert a mérkőzésen győzni merészeltek. Ezután a zsidó sport elsorvadt Debrecenben.

1919 nyárutóján a magyar nemzeti hadsereg szállta meg a románok által el nem vett területeket: a Dunántúlt és a Duna–Tisza közét. Horthy Miklós katonái mindenütt szörnyű garázdálkodásba kezdtek: Siófokon, Budapesten (Británia Szálló), Orgoványon, Lajosmizsén, Kecskeméten,

Az első világháború után az osztrák-magyar monarchia összeomlása a harcoló hadsereg felbomlását és a társadalmi rend lazulását eredményezte a Dunamedence népei körében és különösen Magyarországon, Az uralkodó lemondása és a köztársaság kikiáltása 1918 őszén, gróf Károlyi Mihály elnöksége alatt, csak élesztette az anarchikus társadalmi ösztönöket. Igy ír erről a jobboldali szemléletű Asztalos–Pethő-féle történetkönyv: *„Az országban teljes a felfordulás. Helyenként zsidóüldözések sértik a forradalom rendjét, de a kormány által jóváhagyott cionista gárdaszervezetek ezeknek röptiben véget vetnek, vagy megtorolják a kilengéseket. . .”* A történetkönyv itt utal a Beregi Ármin és társai által megszervezett zsidó önvédelmi alakulatokra, amelyek Budapesten kívül, az ország más városaiban is működtek s mint *„karhatalmi alakulatok”*, valamint tisztjeik is, mint *„karhatalmi tisztek”* voltak ismertek. Debrecenben is működött rövid ideig ilyen védelmi csoport.

A Károlyi Mihály-féle demokratikus rendszer azonban megbukott. 1919 március 21-én Budapesten kikiáltották a proletár-diktatúrát az orosz bolseviki forradalom neveltjei, többségükben zsidó forradalmárok.

A bolseviki uralom 1919-ben Debrecenben nem tartott tovább, mint egy hónapig, azonban a rendszerrel járó forradalmi nyugtalanságban Rubin Farkas zsidó gyárigazgató legyilkolása jelezte a debreceni zsidóknak, hogy minden politikai változásban elsősorban a zsidó az áldozat.

1919 április 17-én — az entente hatalmak felszólítására — a román hadsereg offenzivába kezdett a magyar proletár-diktatúra ellen és a harcok folyamán már április 23-án megszállta Debrecen városát és ezzel a városban a helyi kommunista kormányzat összeomlott. A régi városkormányzat ismét elfoglalta helyét. A háborús tevékenység azonban nem szűnt meg, mert a Tisza folyó mentén alakult ki az új védelmi és támadási vonal a harcoló seregek között. Ez erősen hatott a front mögötti tiszántúli vidékre és Debrecenre is. Ez a háború 1919 július 31-én befejeződött, Kún Béla kommunista kormánya lemondott. A proletár-diktatúra 1919 nyarán megszünt Magyarországon.

A mintegy évig tartó román megszállás Debrecenben csendes időket hozott a zsidók számára. Biztonságérzetük újra megerősödött. Kapcsolatok is létesültek köztük és a nemzetközi zsidóság között. Külföldi újságok, folyóiratok is eljutottak hozzájuk és így tudomást szereztek a zsidóságot érintő nagy világeseményekről: a Balfour-deklarációról, a zsidó nemzeti mozgalom erősödéséről. A Párizs-környéki béketárgyalásokon résztvevő cionista vezetők beszédei magyar fordításban is megjelentek és a debreceni zsidók kezeihez is eljutottak. A román kormányzat belső politikai okokból támogatta a cionista mozgalmat és ez nagy mértékben hatott a román meg-

mányzat heti két húsnapot engedélyezett csupán. A húson kívül a zsír és a cukor beszerzése is egyre nehezebbé vált. Elfogyott a liszt, a szegények kukorica-kenyéren éltek. A jómódú zsidó családok magasabb életszínvonala szemet szúrt s fokozta az ellenséges hangulatot. Mikor 1916 decemberében a magyar országgyűlés megszavazta a hadinyereség adót, Debrecen utcáin a zsidók túlzott hadinyereségeiről beszéltek. Előbb suttogva, majd hangosabban vádolta a zsidóellenes propaganda a hadiszállításokon meggazdagodott zsidókat, akik szerintük *„nem tisztességes eszközökkel”* növelték vagyonukat. A vádakat újabb vádakkal tetézték: *„A zsidók kivonják magukat a frontszolgálat alól”* — kezdték mondani. A debreceni zsidóellenes szellem a készülő országos viharból is táplálkozott. 1917-ben a király kinevezte Vázsonyi Vilmost, az első zsidót, miniszternek, *„akinek kinevezésével* — olvassuk a magyar történetben — *a visszafojtott antiszemitizmus kördülését lehetett hallani a hivatalos politika vékony rétege alatt.”*

1917-ben országszerte jelentek meg a zsidókra nem hízelgő véleménynyilvánítások, majd nyílt támadás is napvilágot látott (Ágoston Pétertől) és gyorsan elkapkodott nyomdatermékké vált. Még nagyobb érdeklődést váltott ki a zsidó származású Jászi Oszkár szimpóziumja (A huszadik század ankétja, 1917), *„Van-e Magyarországon zsidókérdés?”*. A körkérdésben résztvevők túlnyomó többsége szerint, Magyarországon 1917-ben igenis volt zsidókérdés! Ezt debrecen zsidói is kezdték érezni. Minden vádaskodással szemben az igazság az volt, hogy a magyar zsidóság — és benne a debreceni zsidók is — alaposan kivették részüket a háborús szenvedésekben. A kispénzű emberek, a hitközség többsége, keresetükkel nehezen boldogultak, családi ékszereiket eladva jegyeztek hadikölcsönöket, megtakarított pénzüket *„a haza oltárára”* helyezték és mindent elvesztettek a háború után, a pénz és a hadikölcsönök romlása folytán. A háború évei alatt egyre több zsidó családot borított gyászba a családtagok hősi halála a harctereken. A hadiözvegyek és hadiárvák száma egyre nőtt a háború évei múlásával. A háború után felvett statisztika szerint, a debreceni zsidóság hősi halottainak száma 157 volt. Ezekhez kell még számítani azt a több mint 100 áldozatot, akik a háború után már családjaik körében haltak meg a háborúban szerzett sérülésekben, betegségekben.

A háború után rendezett frontharcos felvonulásokon kiderült az is, hogy milyen szépen voltak dekorálva vitézségi érmekkel, kis-ezüsttől felfelé, a zsidó frontharcosok, akár egyszerű emberek, akár intellektuelek voltak — tanulságul a zsidók derekas részvételének a háborúban.

1918-ban meghalt Debrecenben Holländer Gyula bankigazgató. Halála egy haldokló korszak szimboluma lett. Nevével a III. fejezetben találkoztunk: a 48-as szabadságharc hőse volt.

VIII.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORU ÉS AZ AZT KÖVETŐ VÁLSÁGOK KORA

1914—1922

A háború kitörése 1914-ben egy eredményekben és alkotásokban gazdag korszakot zárt le a debreceni és az egész magyarországi zsidóság életében is. Szenvedések, szükség és gyász korszaka köszöntött be az emberek életében a gondtalanabb békeévek után. Már a háború kezdetén hadba vonult a férfi, a családfő, a testvér. A sorozások folytán egyre több évjárat vonult be, 1918-ban már az 1900-ban született ifjak is. Miután a debreceni zsidóságban a tanulás általánosabbá vált, a bevonultak jelentős része tiszti rangban harcolta végig a háborút. A férfiak hadbavonulása megnehezítette a családok létfenntartását. A legtöbb helyen a feleség állt be a férj távollétében az üzletbe, a műhelybe, hogy a család ellátását továbbra is biztosíthassa. Nagy számmal voltak olyan családok is, amelyek szükséget láttak a családfő távolléte miatt. Az egyre csökkenő és dráguló élelmezési ellátás súlyosan érintette a kispénzű zsidó családokat.

A háború első idején lelkesen csatlakoztak a zsidó családok nőtagjai is kórházi, vöröskereszti belső szolgálatra. Sokan áldoztak a *„vasat aranyért”* mozgalom céljaira. A két zsidó hitközség tagjai általában példamutatóan vettek részt minden ú.n. anyagbeszolgáltatási gyűjtésben.

A zsidó testvéri szeretet is kifejezésre jutott. 1914 őszén, az orosz betörés folytán, zsidó menekültek kerültek Debrecenbe, Galiciából és a határvidékről, Ung, Bereg, Máramaros megyékből. A két hitközség tagjai vállvetve segítették a menekülteket. A menekültekkel néhány cádik és chaszidjai is eljutottak Debrecenbe és ott elég jó viszonyok között vészelték át a háborút. Adományok, külföldi segélyek és elősegítették ezt. A zsidó menekülteknek, akár ideiglenes letelepedése is Debrecenben, először hozta felszínre a zsidóellenes közhangulatot, amely a liberális politika még uralkodó irányzata folytán egyelőre nem jutott erősebb kifejezésre. Az egyre súlyosbodó háborús gazdálkodás és a velejáró anyag- és élelemhiány azonban nem engedte a zsidóellenes hangulat elnémulását. 1916-ban a kor-

jártak és legtöbbjük nem viselte a hagyományos szakállt. A magyar-zsidó konyhaművészetben az ort. családok versenyeztek a nagy hitközség tagjaival. A vezető családokat is áthatotta a magyar patriotizmus érzete.

Az ortodoxok többsége a Hatvan utcán és annak északi mellékutcáin lakott. Üzleteik is főleg e környéken, meg a Csapó utcan összpontosultak, bár a fényesebb, nagyobb üzleteik a Piac utcán voltak találhatók. Az ort. kereskedők egy része a mezőgazdasági termények kereskedelmével foglalkozott: gabona-, bor-, toll-eladással. A tagok nagy része gazdaságilag jól meg volt alapozva. Bérlők, kis-, sőt nagybirtokosok is voltak közöttük. A keresztény dzsentri társadalom hatása rájuk csekélyebb volt. Vállalataik dolgozói és tisztviselői főleg az ort. hitközség tagjaiból kerültek ki, miután a szombat és ünnepek betartása náluk biztosítva volt.

Mint vallásos életet élő közösség, szépen megőrizték a zsidó folklort. A Hatvan utca környékén az imatarisznyával, szukkotkor az etroggal járkáló zsidók, pénteken a pékhez sóletes fazekat vivő asszonyok zsidó jelleget kölcsönöztek ez utcáknak. A vallásos zsidóság sok népi zsidó hagyományt őrzött. Adar hó 7-én tömegekben zarándokoltak ráv Eisig Taub cádik sírjához Nagykállóba. Családi körben szájról szájra járt a kedves rege Joszele Téglásról, a sámsoni erejű zsidófiúról, aki a kettéhasított horjú felével verte szét a garázdálkodó hajdútéglási parasztlegényeket. E családokban az anyák és a nagyanyák a Cene urene könyveket olvasgatták. Strámlit viselő férfit Debrecenben a XX. század elejéig nem lehetett látni. A chaszidizmus megerősödésével jelentek meg a strámlik és a kaputok.

A világháború egyforma súllyal nehezedett mind a két debreceni zsidó hitközségre. A hadbavonulás sok családot hozott nehéz helyzetbe. A bevonult ortodox katonáknak hátrányos helyzetük volt a status quo községi hadbavonultakkal szemben. Kevés tiszt volt közöttük, miután Magyarországon a tiszti rang érettségi bizonyítványhoz volt kötve és az ort. hitközség tagjai közül kevesebben tanultak középiskolában. A későbbi frontharcos ünnepek alkalmából sok szakállas zsidó mellén tündökölt vitézségi érem, mint Falkovits Josuán is, ha nem is szolgáltak tiszti rangban.

Azt ort. hitközség tagjainak száma a háború ideje alatt is növekedett, egyrészt a falvakból való beköltözés folytán, másrészt a keleti határmegyékből jövő letelepedők által.

A Galiciában folyó háború következtében több cádik udvarával együtt menekült Debrecenbe. A cádikok jelenléte fokozta a vallási élményt, másrészt gazdasági élénkülést is eredményezett. A háború utánig a debreceni ort. izr. hitközség Magyarország egyik legrendezettebb, legjobban vezetett hitközsége lett.

eltérni ősei hagyományaitól, hanem azok nyomdokán haladva, az igaz, vallásosság és erkölcs kútforrásához, a Tórához menekül." E felhívás célja volt, hogy az *„ifjak, akiket egész héten a kenyérkereset vesz igénybe..."* *„... hetenként legalább 3–4 órán át"* tanuljanak *„szentírást, Sulchán Aruchot, Talmudot és azok magyarázatait."* Az egyesületet az ortodox hitközség leendő vezetői, mint Bernfeld Sámuel, Blasz Ede, Braun Mór is támogatták. E jól működő vallás-kulturális egyesület lelkes tevékenységének véget vetett az első világháború.

A XX. század elején a debreceni ort. hitközség keretében is tért hódított a chaszidizmus. A bevándorló falusi zsidók és az északkeleti megyékből Debrecenbe költözött családok hozták magukkal a chaszid hagyományokat. A debreceni chaszidok letelepedésük után két egymással versengő csoportot alkottak. A kászonyi rebe hívei a Zúgó utcán rendeztek be maguknak imaházat. Velük szemben saját imaházat állítottak fel a szánczi chaszidok.

Strasser Salamon megjelenése után és személye hatására, egyesült a két chaszid csoport. Az első chaszid vezetők nevei: Eisenberg Hermann és testvére, Jákob, Löwinger Hersch, Altman A. Mór, Schwartz Nechemja.

Az ort. hitközség anyagi és Strasser főrabbi erkölcsi támogatásával, 1906-ban tágas templom épült a chaszidok részére a Csók utcán. Mintegy 150 családfő tartozott az ortodox hitközség adófizetői közül a Csók utcai chaszid közösséghez.

A debreceni chaszidok alkalmazkodtak a kialakult békés társadalmi légkörhöz, mely a két nagy hitközség kapcsolatait jellemezte. Nem okoztak nehézségeket az ort. hitközség vezetőségének, általában nem alkottak ellenzéket vele szemben, ami pedig elég gyakori volt a magyarországi ort. hitközségekben. A hitközség intézményeit igénybe vették és rituális intézményeit használták, nem törekedtek saját különálló intézmények felállítására. Strasser főrabbi méltányolta a schita és a mikve dolgában sajátos igényeiket. Számarányukhoz képest részt vettek a hitközségi képviselőtestületben. A nagyünnepek alkalmával, az ünnep másodnapján, a főrabbi a Csók utcai templomban is tartott drását.

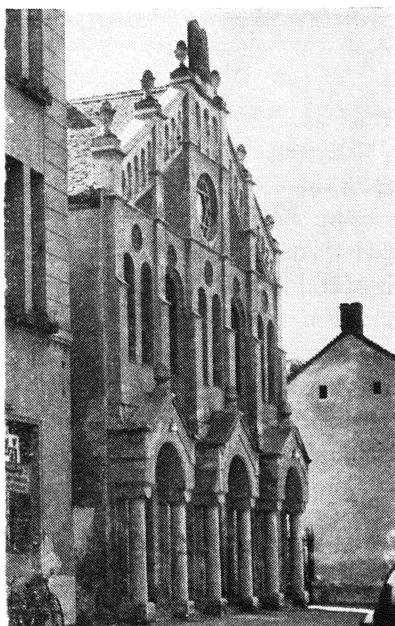
A szánczi csoport később, 1931-ben ismét kivált és a Hatvan utcán különálló imaházat állított fel, de az ort. hitközséggel való együttműködést tovább is fenntartotta.

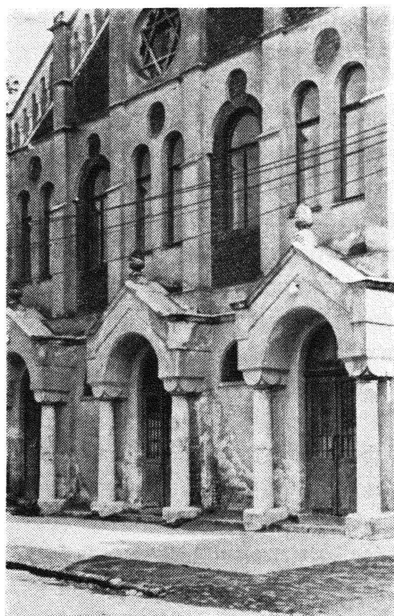
A XX. század elejétől kezdve az ort. hitközség szilárdságot és szervezettséget mutat. A hitközség vezetése itt is az elsők kezeiben volt, azaz a nyolcvanas években a hitközséget alapító családok kezében. A tagok többségét a falvakból bevándorló családok alkották. Életformában erősen hasonlítottak a status quo hitközség tagjainak életformájához, szokásaihoz. Magyar beszéd folyt még a családi körben is. Európai szabású öltözetben

alapították 1901-ben az ort. elemi iskolát. 15 éven át — 1886-tól 1901-ig — a status quo elemi iskolában tanultak a vallásos gyermekek is. Ez évben mintegy száz gyermek hagyta el a Simonffy utcai status quo iskolát. Az ort. elemi első igazgatója Klein Márton volt. Őt az igazgatásban Czeisler Jenő követte. Az iskolaszék első elnöke Péterfi Benő volt.

A tizes évek elején épült fel a Pásti utcai templom udvarán a Bét Midrás és annak épülete alatt az ortodoxok mikvéje. Egészen addig a status quo hitközség mikvéjét használták az ortodox hívek is. A Bét Midrás a növekvő hitközség kényelmét szolgálta, mert télen fűtve volt és a kora reggeli óráktól kezdve, a késő délelőtti órákig voltak benne minjánok. Sokan tartózkodtak itt talmud tanulásra. E Bét Midrás helyiségben rendeztek bár-micvai szüdéket, lakomákat is.

A társadalmi fejlődés a hitközségben lehetővé tette kulturális élet kifejlődését is. Nem sokkal a Bét Midrás helyiségének használatba vétele után megalakult és megkezdte működését a *Mekor Chájim* egyesület is — Krausz Ávrahám lelkes szervező munkájával. Az egyesület zászlaja alá hívta *„a debreceni kereskedő és iparos ifjúság azon részét, mely nem akar*

A Pásti utcai ortodox templom

בית הכנסת של האורתודוכסים ברחוב פשטי

Strasser Salamon, az ortodox hitközség főrabbija

שלמה צבי שטרסר רבה של הקהילה החרדית (האורתודוכסית)

Bernfeld Sámuel, az ortodox hitközség elnöke (1918—1938)

שמואל ברנפלד ראש הקהילה ההרידות (1918—1938)

ő leszármazottait csak előzetes bemutatkozás alapján, de próbaszónoklat tartásának mellőzésével választhatják meg rabbinak. Ennek megfelelően, ünnepélyességgel és szeretettel beiktatták ráv Strasser Salamon Cvit a debreceni ort. hitközség főrabbijának.

Strasser Salamon főrabbi a nyugati ortodoxiának, az ú.n. oberländis ortodoxiának egyik legkülönb szellemi alakja volt, és az ő érdeme — nem kevésbé, mint a status quo hitközség főrabbijáé — az a szivélyes kapcsolat és társadalmi béke, amely a két debreceni zsidó hitközség között honolt. Az egyetértés szimbolumaként továbbra is a közös Chevra Kadisa működött. A Strasser főrabbi megválasztásának évében — 1902-ben — második betegsegélyző egyesület is létesült „Bikur Cholim" néven, a korábban alapított Cion Egyesület mellett. A Bikur Cholim vezetésében és a tagok közösségében jelentős száma volt az ortodoxiának.

Az ortodox hitközség elnökei voltak az alapítástól kezdve 1918-ig: Tafler Ignác és Klein Ignác. 1918-tól kezdve húsz évig Bernfeld Sámuel töltötte be az elnöki széket. Ez időre esett az ortodox hitközség fejlődése és virágzása.

A köznevelés terén is nagy lépést tett az ortodox hitközség. Meg-

sított munka után az épület felemelkedett és tető alá jutott. A falak belül még nem voltak beburkolva, a külső fal díszítményei is még hiányoztak. Igy ideiglenesen berendezkedtek és az első ünnepi istentiszteleteket nagy áhítatban már megtartották a templomban. Az ünnep utáni hónapokban és az 1894. év első hónapjaiban a hitközség befejeztette a hátralévő építési és berendezési munkákat. A templom gyors felépülését az is lehetővé tette, hogy az építés munkájába egyre több hitközségi tag kapcsolódott bele. Ez a templom a szörnyű válságok ellenére is, ma is áll és gyülekező helye, imaháza kevés jámbor debreceni zsidónak.

A templom hosszú, egyhajós, nyeregtetős, nagy épület, külseje stukkóval díszítve. Kellemes hatást tesz a nézőre. Az épület homlokzata egy vonalba esik az utca házaival, és ezáltal az épület összhatása szerényebb. A templomavatás az ortodox hitközség fennállásának hetedik évében történt. A hitközség vezetői úgy érezték, hogy a szép új templom szent szolgálatára meg kell választani a gyülekezet első rabbiját. 1902-ben ünnepélyesen meghívták Strasser Salamont, a nagyszombati ortodox hitközség főrabbiját, a debreceni ortodox hitközség főrabbi tisztjének betöltésére.

Strasser Salamon főrabbiságával a debreceni ortodox hitközség látható növekedésnek indult. Míg a XIX. század végén alig néhány százra emelkedett a debreceni konzervatív zsidóság kis közössége, az első világháború utáni években a hitközség taglétszáma elérte a kétezret és intézményekben is gyarapodott.

Strasser Salamon Cvi 1863-ban született Tabon. Rabbi Breuernél tanult először, majd a pozsonyi jesivában folytatta és egészítette ki tanulmányait. A Schreiber-Szofér család sarja. Édesanyja Szofér Szárá, a ráv Ktáv Szoférnek (Szofér Ábrahám Smule Wolf) volt leánya. Strasser Salamon házasságáig Pozsonyban tanult, majd feleségül vette rokonának, Scheiber Akiva miavai szövőgyárosnak — egy másik Chatam Szofér unokának — a leányát. Strasser Salamon néhány évig apósa házában lakott és kereskedéssel foglalkozott. Gazdasági foglalkozását azonban csakhamar felváltotta a rabbi hivatással. 1887-ben elvállalta a Pozsony megyei Szobotiszt községben a rabbi állást, Grünwald Júda ortodox főrabbi felkérésére. Nyolc évi működés után vált meg e községtől és akkor a nagyszombati ortodox hitközség meghívásának engedve, elfoglalta az ottani főrabbiállást. Nagyszombaton kereste fel Strasser főrabbit a debreceni ortodox hitközség küldöttsége — Péterfi Benő és Friedmann Ábrahám vezetésével — és tisztelettel tudomására hozták, hogy hírnevét ismerve és tisztelve, a debreceni ort. hitközség közgyűlése egyhangúlag megválasztotta őt főrabbijául.

Ennek a próbaszónoklat tartása nélkül történt rabbiválasztásnak a magyarázata az, hogy Chátám Szofér meghagyta végrendeletében, hogy az

teremtéséhez nagymértékben járultak hozzá kiváló rabbijaik, akik bölcs magatartásukkal kölcsönös megbecsülést szereztek az egész debreceni zsidóság körében, tekintet nélkül hitközségi hovátartozásukra.

Tafler Ignác és Stark Ignác voltak az ortodox hitközség első vezetői. Kiválásuk mély megrendülést váltott ki Bernfeld Jónás főrabbiban. Jámbor és konzervatis vallási felfogása miatt nem érdemelte meg az ortodox elszakadás válságát. Nehéz lelki helyzetében a pozsonyi rabbinátustól kért tanácsot, vajon maradhat-e ilyen körülmények között a status quo hitközség főrabbija. A Ktáv Szofér megnyugtatta s maradásra szólította fel Bernfeld főrabbit, aki még négy évig csendben és békében vezette a debreceni status quo hitközséget, 1890-ben bekövetkezett haláláig. Özvegye a status quo község nyugdíját élvezte és templomi díszhelyét továbbra is megtartotta a Deák Ferenc utcai templomban. Még fia, Bernfeld Sámuel is — az ortodox hitközség későbbi jeles elnöke — a Deák Ferenc utcai nagy status quo templomban imádkozott édesanyja haláláig és csak azután vált ki a status quo hitközségből.

A kis ortodox hitközség a Hajdúságból és a Nyírségből beköltözött falusi zsidókból növekedett, mint a század közepén maga a status quo hitközség is. Első szellemi vezetője, mint dáján, a nyolcvanas években Süssmann Wolf rabbi volt. Ő később Pestre költözött és ott az ortodox Sasz Chevra rabbijaként működött. Távozása után a dájánok váltották egymást az ortodox hitközségben: Szofer Dávid, majd Rosenberg Farkas.

Az új hitközség is, nem sokkal alapítása után, megélte a szakadás válságát. Ujabb kis csoport vált ki belőle és egy Bernstein nevű talmudista vezetésével, harmadik hitközséget alapított. Miután a városban már volt status quo hitközség és ortodox hitközség is, a törvény értelmében csak neolog hitközséget alapíthattak. Ezzel a joggal élt ez az ortodox szellemű, különös kis közösség, amely a szervezkedésen túl nem is jutott. Felbomlott és tagjai visszatértek az ortodox, vagy a status quo hitközségekbe.

Az imádkozások kezdetben magánházakban folytak, de már a kilencvenes évek elején mozgalom indult, hogy felépítsék az első ortodox templomot Debrecenben. 1893-ban a templomépítési törekvések sikerre vezettek. Ez évben felavatták az ortodox templomot. A templomépítés történetét a debreceni helyi lapok elbeszélik. A templom a Pásti utcán, az ú.n. Gránáttelken épült fel. Az építés költségei 25.000 Ft.-ra rugtak. A templomban 600 ülőhely van. Ennek a templomnak a terveit is Berger Jenő debreceni építészmérnök készítette. Az építést Gertner és Rossler debreceni építési vállalkozók hajtották végre. A hitközség kikötötte a vállalkozóknál, hogy a templomnak az őszi nagyünnepekre teljesen el kell készülnie. Augusztus elején fogtak hozzá az alapok kiásásához és mintegy hónapig tartó gyor-

VII.

AZ ORTODOX HITKÖZSÉG ALAKULÁSA

1886—1918

A konzervatív és haladó zsidók között sohasem volt az ellentét olyan éles Debrecenben, mint Magyarország többi zsidó községeiben. A XIX. század közepén gyakorta keletkezett feszültség társadalmi és vallási okokból a két tábor között,e válságok azonban nem vezettek tragikus szakadásokra.

A hatvanas évek elején Fried Áron és a vele szövetkezett vallásos körök nagy nyomást fejtettek ki a magyarosító és kulturált Ehrlich Eduard rabbisága ellen. Ennek következtében hagyta el Ehrlich rabbi 1863-ban a debreceni hitközséget. 1865-ben, amikor Magyarország sok zsidó közösségében kitört az „almemor-háború", az Debrecenben is kemény küzdelemre vezetett a modernek és a maradiak között, míg végül is a bimát a modernek felfogása szerint helyezték el. Abban az évben történt a templomban a botrány, amikor a vallásosak leparancsolták a fekete hatszögletű kántorsapkát a próbaéneklésre megjelent kántorról. A zsidó kongresszus idején Debrecenben is érződött a nyugtalanság, de végül is a mérsékeltek győztek, s a hitközség semleges maradt a két tábor között. 1870-ben a hitközség mintegy negyede, a modernek, mégis kiváltak. 1886-ban megint helyreállt a hitközség egysége: a neológok visszatértek az anyahitközségbe. Még ugyanebben az évben huszonkilenc család ismét kivált — vallási indokokkal — a status quo hitközségből és felállították az ortodox hitközséget Debrecenben. E kiválás végleges lett, azonban az ortodox hitközség különállása nem vezetett mély szakadék kialakulására a két hitközség között. Állandó együttműködés volt. A legfontosabb összekötő kapocs a Chevra Kadisa lett, amely — mint a neolog szakadás idején is — osztatlanul közös intézmény maradt. Voltak olyan hitközségi tagok is, akik mind a két hitközségnek tagjai voltak és adót is fizettek mindkét hitközségnek. E folyamat a huszas években, a zsidó gimnázium felállítása után még megerősödött. Akkor ugyanis — kedvezőbb tandíjfeltételek elnyerése végett — számos ortodox családfő belépett a status quo hitközségbe is. A két község közti béke meg-

a századforduló után. Debrecenben otthon érezték magukat, Magyarországot hazájuknak tudták, társadalmi és gazdasági sikereikben megelégedettek voltak. Olykor azonban idegesen megrezzentek, amikor a keresztény társadalom zsidóellenes hangot ütött meg. A zsidók gazdasági és társadalmi sikereit egyesek *„idegen térhódításnak"* tartották. Vélekedésüket nem is rejtették véka alá. 1907-ben, egyik debreceni dzsentri, ifj. Veszprémy Kálmán könyvet adott ki *„A magyar zsidók statisztikája"* címen. A szerző célja világos volt: a zsidók társadalmi és gazdasági előrehaladását, mint nemkívánatos térhódítást akarta bemutatni. De mert a liberális ferencjózsefi korban ilyent tenni illetlen dolog volt, szemforgatóan védekezésbe kezdett: *„Könyvemnek célja nem faj elleni izgatás. Művelt ember nem kivánhatja embertársainak üldözését..."* Veszprémy tehát a zsidóságról már mint fajról beszél a század elején, s ha védekezés formájában is, de az „üldözés" fogalmát emlegeti!

A debreceni zsidóság, mint a magyar zsidóság általában, az antiszemitizmus veszedelmére a hazafiság fokozásával reagált. Álljon itt erre példaképpen Kuti Zsigmondnak, a debreceni status quo izr. elemi iskola igazgatójának nyilatkozata 1908-ból, a zsidó iskola hazafias feladatairól: *„A zsidó iskola, legyen Ung megye Beszkid hágójánál, Árva megye Magurájan, Zólyom vagy Túróc megye Kriváján, mindig és mindenütt a magyarság, a nemzeti eszme védőbástyája és mentsvára."*

Ez a hazafiság éltette illuzió a következő évek rideg valóságán szétfoszlott.

magyar államiság harcosa volt, de hű szolgálója is maradt a zsidó érdekeknek. 1911 május 30-án, a magyar parlamentben nagy zsidó tudással védte meg a magyar zsidóság egységét s e parlamenti beszédében sűrűn idézte a Sulchán Aruchot. Fiát is jó zsidónak nevelte: dr. Bakonyi László az Országos Iroda titkára lett.

1912 január végén húnyt el a debreceni zsidóság nagy embere: Dr. Popper Alajos orvos 85 éves korában. A legelső települők között jött Debrecenbe. Együtt nőtt neve, híre a fejlődő debreceni zsidó társadalommal. Meg is írta avatott kézzel a debreceni zsidók régi történetét. Királyi elismerésben is részesült — mint láttuk. Halála után, 1912 február 12-én, a debreceni származású kiváló magyar költő: Tóth Árpád meghatóan szép cikkben méltatta Debrecen „öreg doktorának" emlékét.

★

A debreceni zsidóság az első világháború kitöréséig őszintén hitt a liberálizmus győzelmében, és a magyar nemzeti törekvések igazságában. A magyar kultúrához való hasonulása a jiddis nyelv teljes elhagyásában és a magyar nyelv ízes beszédében is kifejezésre jutott. A magyar nemzeti kultúra és annak szeretete nemcsak egyesek tulajdona lett, hanem széles körökben, a hitközség tagjai és vezetői az idők parancsát látták a magyarosodásban és a művelődésben. A századfordulótól kezdve egyre nagyobb számban iratkoztak be zsidó gyerekek a helybeli középiskolákba és az ország egyetemeire is. A hitközség tagjai növekvő számban magyar nyelvű helyi és fővárosi lapok olvasói lettek. A helyi lapok szerkesztőségeiben is sok zsidó foglalt helyet. E fejlődést és az ezzel járó értékváltozásokat látva, Krausz Vilmos főrabbi 1904-ben kristálytiszta logikával vonta le belőlük a következtetést: *„A viszonyok megváltoztak és a jelen korban a tórában való búvárkodás nem elég, hanem a zsidó papnak korszerű műveltséggel is kell birnia. E követelés jogosultságát a mi napjainkban tagadni nem lehet, mivel a zsidó papra az a feladat is háramlik, hogy a harcmezőkön is a hivek élén vonuljon a harcba, hogy olyan vezér legyen, aki egyrészt a szent ige erejével, másrészt a műveltséggel vértezetten tudjon síkra szállni a zsidóságért, a hitért."*

E sorok azért is tanulságosak, mert revizióját jelentik annak, amit az 1899-i status quo hitközség ülésén fogadtak el határozatul, hogy szemináriumot végzett rabbi status quo hitközségekben ne nyerjen alkalmazást. A fejlődés irama rövid idő alatt értelmetlenné tette a határozatot, a főrabbi szavainak tanusága szerint. Szavainak mély értelmét igazolja az is, hogy Krausz Vilmos főrabbi utóda a rabbiszékben dr. Schlésinger Sámuel lett, aki mindenben megfelelt az 1904-ben megfogalmazott szép követeléseknek.

A debreceni zsidóknak a magyarsághoz való azonosulása ténynek tűnt

helyett, hogy ezáltal több lehetősége legyen valamelyik állami iskolában elhelyezkedni. 1887-ben, egy magyar tábornok ajánlatára, a szentesi gimnáziumban kapott állást. Onnan 1891-ben lépett be a debreceni állami reáliskolába. Igy került vissza Debrecenbe, amelynek református kollégiumában végezte középiskolai tanulmányait. Itt újra egymásra talált a két régi iskolatárs és jóbarát: Kardos Albert, a zsidó tanár és a református vallású Géresi Kálmán tankerületi főigazgató.

Debrecenben Kardos Albert széleskörű irodalmi és tudományos munkába kezdett. A Csokonai-körben kifejtett munkásságán kívül egyre-másra jelentek meg cikkei, tanulmányai és irodalmi kutatásairól írt könyvei. Szeretettel kutatta Debrecen népi és kulturális múltját. Országos neve volt már ekkor, mint a magyar reformáció kor irodalmának kutatója is. A *Beöthy* és a *Műveltség könyvtára* irodalomtörténeti munkákban rábízták a reformáció irodalmának ismertetését. Magyar irodalmi munkásságával párhuzamosan, híven foglalkozott a zsidóság ügyeivel is, s aktív részt vett a debreceni zsidó hitközség életében is. A hitközség iskoláinak szervezésében is döntő szerepe volt.

1911-ben megürült a debreceni állami reáliskola igazgatói széke. Természetesnek látszott, hogy az iskola legtudósabb, legtiszteltebb tanára legyen az igazgató. Ami a közvélemény előtt kézzelfogható volt, a hatóságok ellenállásába ütközött. Azok előtt elképzelhetetlennek látszott, hogy állami középiskolának zsidó igazgatója legyen. Nagy küzdelem indult meg. Debrecenben nem is beszéltek másról, mint a reáliskola igazgatói állásáról. A zsidók izgalommal, a keresztények tartózkodással, vagy nyílt ellenállással tárgyalták az ügyet. Kardos Albert liberális szellemű keresztény barátai sokat fáradoztak kinevezése érdekében.

A leghatásosabb segítséget Géresi Kálmán, a tankerületi főigazgató adta. Géresi ifjú korában házitanítója volt a gyermek gróf Tisza Istvánnak, s most közbenjárt volt kedves tanítványánál, Magyarország nagyhatalmú miniszterelnökénél. A közbenjárás eredményes volt, mert Kardos Albert, *„a mindenható gróf Tisza István erélyes közbelépésére* — olvassuk — *nyerte el az állást."* Igy lett dr. Kardos Albert az első és egyetlen zsidó állami középiskolai igazgató. A debreceni zsidók nagy örömmel fogadták dr. Kardos Albert kinevezését — bármily nehezen is ment —, s hinni kezdtek a liberálizmus örökkévalóságában.

Az is megerősítette a debreceni zsidók lelkében ezt a liberálizmusba vetett hitet, hogy a zsidó dr. Bakonyi Samu több cikluson át — 1901-től az első világháború végéig — a magyar országgyűlés tagja lett, mint Debrecen város képviselője. Itt kitűnt nagy tehetségével és csakhamar az osztrák-magyar delegáció hadügyi bizottságának előadója lett. A független

A világháború kitöréséig békében és jólétben élt a debreceni zsidóság és az emancipáció tudata erősen áthatotta. Vallási és társadalmi életformája teljesen kialakult. Későbbi intézményei is fennálltak már. *„Korszerűséggel párosult konzervativizmus és hagyományhűség, a Sulchán Aruch alapján álló modern zsidóság megtestesül a status quo izr. hitközségben és követésre méltó intézményeiben”* — írja az egykorú beszámoló.

A liberális Magyarország fénykorában fejlődött a debreceni zsidó status quo hitközség modern és jól szervezett nagy hitközséggé. Ugyanolyan külső gazdasági és politikai tényezők formálták, mint Magyarország többi hitközségeit. De ha debreceni zsidó közösségnek egyéni vonásai is voltak, és ilyenek voltak is valóban, e vonások megalkotásában jelentős része volt Krausz Vilmos főrabbinak is. Az ortodox képesítésű és felfogású rabbi gyönyörű magyar beszédeiért és magas kultúrájáért mindig lelkesedett a debreceni sajtó is. Az ő szellemében nevelődtek fiai is. Dr. Krausz József és Krausz Lipót rabbik is lettek, egyetemet is végeztek. Gyenge testalkatú fiának, Ábrahámnak, bátorságáról is legendákat meséltek. Ő vezette a rabbisági hivatalt a háború előtt. Ekkor történt vele, hogy egy fiatal hitközségi tag megjelent nála, hogy kikeresztelkedési szándékát bejelentse. Krausz Ábrahám kemény szavakkal illette: cserben hagyja a zászlót, népét és hitét, és ezzel erkölcstelen cselekedetet hajt végre. A megsértett fiatalember, a dzsentri szokás szerint, elküldte párbajsegédeit Krausz Ábrahámhoz. Ő vállalta a kihívást. A párbaj ugyan nem történt meg, de egy pesti napilap megtudta a dolgot és nagy szenzációként tálalta, hogy *„A debreceni rabbi hajlandó volt párbajozni.”*

A derűs közhangulatot elborították néha az aggodalom felhői. A gazdag rétegek egyes tagjai — mint fent is elmondtuk — elhagyták hitüket, kikeresztelkedtek. Számuk nem volt nagy s a jelenség sem volt egyedülálló, Európa más országaiban is ismeretes volt. Mégis a debreceni hagyományhű zsidóságot erősen bántották a hitehagyás esetei.

Azt is meg kellett tanulniok a debreceni zsidóknak a liberalizmus fénykorában, hogy az egyenjogúság inkább elméletben létezik, mint a valóságban. Ha nem is állt semmi akadály a zsidók előtt Debrecenben a magánvállalkozás területén, az állami szolgálat — mint egész Magyarországon — Debrecenben is szinte teljesen el volt zárva a zsidók előtt. Ilyen terület volt az állami iskolarendszer, az állami középiskolák hálózata. Már a XIX. század végén is csak kikeresztelkedés árán volt hajlandó a közoktatásügyi minisztérium zsidó tanárt alkalmazni. Az állam azzal érvelt, hogy a zsidók nem állítottak fel középiskolákat, mint a keresztény egyházak. A zsidó tanárok száma viszont, éppen a nehézségek miatt, sohasem volt nagy. Dr. Kardos Albert négy középiskolai szakot tanult a kötelező két szak

A hitközségi kormányzat három ügyosztályra oszlott: 1. pénzügyi; 2. vallás- és jótékonyságügyi; 3. tanügyi osztályokra. A hitközség irodáiban képzett tisztviselői kar dolgozott.

A XX. század első tizedében nemcsak folytatódnak a szokások és tevékenységek, melyek az elmúlt században is megvoltak, hanem új életforma is kezd kifejlődni: a kiválóbb, a tehetségesebb zsidók részvétele a városi közéletben, s főleg a kulturális életben. Nagy számban választottak be zsidókat a városi közigazgatási bizottságba, a kereskedelmi, az ügyvédi kamara vezetőségébe, gyakran e szervezetek élére. Ismertek voltak: Gaál Samu, a villamos helyiérdekű vasút igazgatója; Debreceni Jenő, a városi gázgyár igazgatója; Szöllős Ármin, a közvágóhíd igazgatója; ifj. Schwartz Vilmos, városi közélelmezési igazgató; dr. Hegedűs Jenő, az ügyvédi kamara elnöke, Falk Lajos,, a kereskedelmi és iparkamara elnöke. Nagy gyógyszergyárat alapítottak és vezettek a Rex-testvérek.

Az irodalmi életben is nagy szerepük volt a zsidóknak. Elsősorban könyvolvasók, könyvvásárlók és a kulturális előadások hűséges hallgatói voltak. Különlegesen tisztelt helye volt a debreceni kultúréletben dr. Kardos Albertnek. A Csokonai-kör nevű irodalmi társaság főtitkára volt és nagyjelentőségű irodalmi munkásságot fejtett ki. Kardos Albert magyar irodalmi munkásságát így méltatta a debreceni kálvinisták nagy püspöke, Baltazár Dezső: *„A magyar nemzeti kultúra veterán hősét ünneplem benne, tisztelettel hajtom meg magamat fel sem mérhető érdemei előtt."* A két nagy magyar költő, Ady Endre és Tóth Árpád is hálás tisztelői voltak Kardos Albertnek. Dr. Kardos Samu, Albert fivére, neves ügyvéd volt Debrecenben és szakhivatása mellett történelmi kutatómunkákat is írt.

Herzl Tivadar megjelenése visszhangra talált Debrecenben, a zsidók körében. Fiatalok, akik a század elején a budapesti egyetemen tanultak és a „Makkabeá"-ban, a pesti cionista egyetemi hallgatók körében ismerkedtek meg a zsidó nemzeti reneszánsz eszméivel, később mint debreceni intellektuelek, a cionista szervezkedők első csoportját alkották. Ezek között említjük meg Grünhut Henrik, dr. Göndör Arnold, dr. Brunner Lajos, dr. Hajnal Dezső és dr. Gellmann Károly neveit.

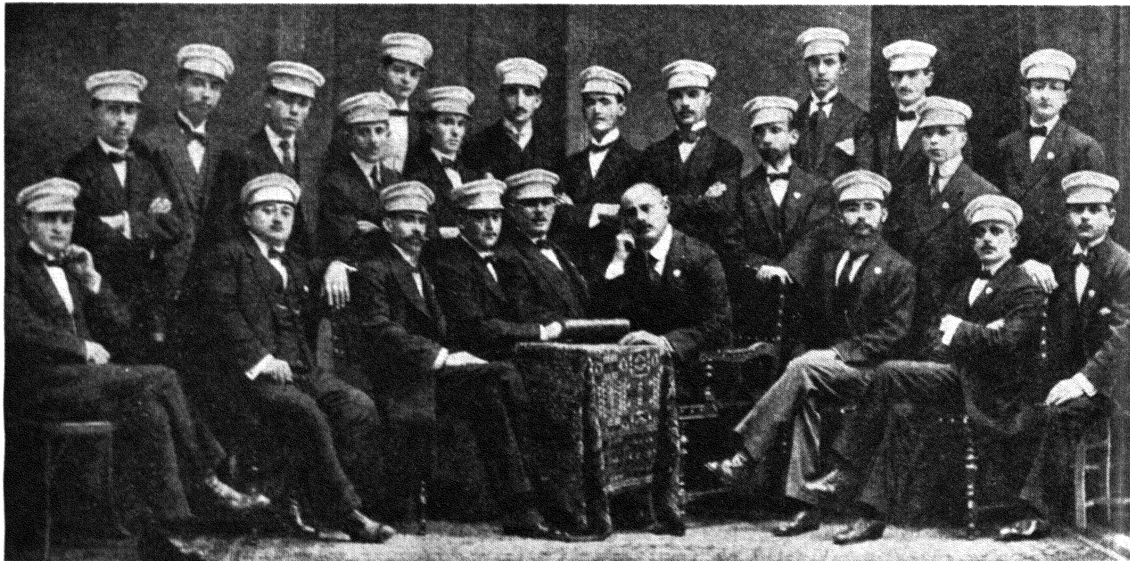
A század elején nagy volt az érdeklődés Erec Jiszráél iránt. Szabolcsi Miksa szentföldi zarándokutat szervezett és ebben részt vettek Krausz Vilmos főrabbi és Reichmann Áron hitközségi elnök is. 1905 március 9-én indult el a hajó a zarándokokkal. Az úton imákat rendeztek. Kréta szigetéhez érve, szombat este Krausz főrabbi mondta el a hávdálát a közösségben. A purimot már Jeruzsálemben ünnepelték.

1911-ben Bázelben, a tizedik cionista kongresszuson részt vettek: Grünhut Henrik és Krausz József, a főrabbi fia.

A hitközségi elöljáróság, kisebb-nagyobb változásoktól eltekintve, a világháború végéig állt helyén Rosinger Lajos elnöksége alatt, akit, mint említettük, 1909-ben választottak meg. A hitközségi kormányzat utolsó összetételében, 1921-ig a következő volt: elnök: Rosinger Lajos; alelnök: dr. Freud Jenő; iskolaszéki elnök: dr. Balázs Bertalan; pénzügyi elöljáró: Darvas Sándor, helyettese: Emmerich Zsigmond; gondnokok: ifj. Csengeri Ignác, Rosenberg Adolf, Grossmann Ignác és Mandel Zsigmond; vallásügyi elöljáró: Fischer Adolf; elöljárósági tagok: Falk Lajos, Fenyő Sándor, dr. Guttfreund Sámuel, Lefkovits Artur, Hochfelder Jakab, Rosenfeld Salamon, ifj. Schwartz Vilmos, dr. Szöllős Dezső, Stern József, Ungár Jenő.

Az adófizetők száma ezidőben 1750 volt. A zsidó lakosok lélekszáma a huszas évek elején elérte a tízezret. Ez a szám 1910-ben még 8406 volt.

A hitközségi ügyeket hatvan tagból álló képviselőtestület intézte. Ezek közül a tagoknak kb. a fele virilis jogon került a képviselőtestületbe, a többiek választás útján. Többnyire a hitközség vagyonosabb tagjai voltak a képviselők. Ilyen társadalmi összetétele volt a huszonegy tagból álló elöljáróságnak és a hitközség vezetőségének is.

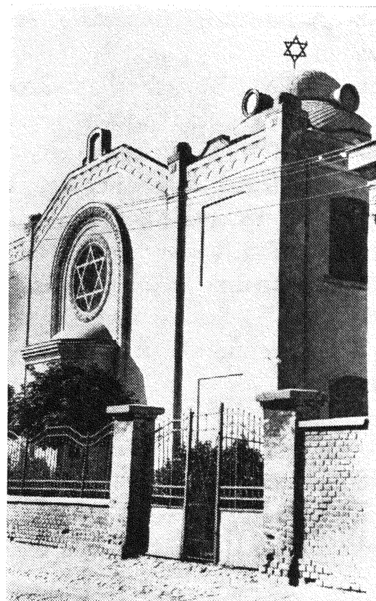

A debreceni Zsidó Dalárda (a debreceni ifjak Dalköre) 1914-ben

המקהלה היהודית בדברצן בשנת 1914

Az örökmécses meggyújtása és a Himnusz eléneklése után elmondták a Máäriv imát az új templomban.

A zsidó intézmények fejlődése néhány évig tartott még. Az énekkultúra is fejlődésnek indult és ennek első jeles ténye a debreceni izr. ifjak dalkörének 1910-ben történt megalakítása volt. A dalárda létrehozói a kereskedelmi és ipari dolgozók és a magántisztviselők köréből kerültek ki. A dalárda megszervezését Fischer Henrik főkántor — akit 1907-ben választottak meg és zeneileg kiválóan képzett volt — és a hitközségi főjegyző, Burger D. József vállalták. A két szervezőn kívül az alapító közgyűlésen megjelentek: Grünhut Henrik hittanár, Rottmann Arnold kereskedő (neves birkozóbajnok), Herskovits Miklós nyomdász, Kandel Jenő kereskedelmi alkalmazott, Klein Éliás órás, Adler Sándor kereskedelmi alkalmazott, Krausz Jenő magántisztviselő, Goldklang (Göndör) Arnold orvostanhallgató, Grád Dezső. A felsorolt ifjak a zsidó reneszánsz hívei is voltak. A dalárda első karmestere Gottlieb Manó lett, akinek nagy tudása volt a templomi énekművészetben s jeles kompozitor is volt. Hogy teljesen elláthassa a templomi énekkar vezetését is és hogy kenyere is biztosítva legyen, a hitközség a mészárszék felügyeletével is megbizta. Gottlieb Manó oly sikerrel szervezte meg a dalárdát, hogy az rövid idő múltán komoly koncerteket tarthatott. 1914-ben, az aradi vértanuk emlékére tartott ünnepséggel kapcsolatban, nagy sikert arattak. Ez alkalommal a dalárda csoportképe meg is jelent az *Érdekes Ujság* című országos hetilapban. E lap közlése szerint a debreceni dalárda 1910 óta már 150 sikeres hangversenyt tartott. A dalárda tagjai fehér egyensapkában énekeltek, amelyet kék-fehér szalag ékesített. A hitközség anyagilag is segítette a dalkört: javadalmazást biztosított a karmesteren kívül még öt-hat énekesnek, hogy a dalkör a templomi kórus feladatát is ellássa. A világháború idején a dalkör válságba jutott. Gottlieb karmestert meghívták a budapesti Kazinczy utcai ortodox templom karmesteri állásába s helye évekig nem volt betöltve Debrecenben.

A Kápolnási utcai kistemplom

בית הכנסת הקטן ברחוב קפולנאשי

1909-ben Rosinger Lajos került a hitközség elnöki székébe. Még ugyanabban az évben hozzálátott a hitközség második templomának építéséhez. A Deák Ferenc utcai szép nagytemplom nem tudta már befogadni az egyre szaporodó debreceni zsidóságot. Volt ugyan az elemi iskola udvarán egy kis imaház, de az sem tudott helyet biztosítani az imádkozó tömegeknek. Hiányzott a város nyugati utcáiban lakó zsidóknak egy közelfekvő templom. A hitközség konzervatívabb rétege attól félt, hogy a szép Deák Ferenc utcai templomban, a modern irányzat megerősödésével, majd orgonát is fognak elhelyezni — s ez nem volt indokolatlan félelem —, ezért is állandó nyomást gyakoroltak a hitközség vezetőire, hogy építsenek szép, modern, de minden tekintetben hagyományos zsidó templomot. Az új templomot a hitközség telkén kívánták látni, az iskola és az új székház közti térségen, ahol a kis imaház állt. A hitközség engedett a köz kívánságának és elhatározta, hogy a kivánt helyen felépíti az új templomot. A városi műszaki osztály 1909 január 6-án engedélyt adott a benyújtott terv végrehajtására, azaz a pótimaház lebontásával kiszélesedett téren új templom építésére.

A hitközség versenypályázatot hirdetett az építésre. Az első díjat, 600 koronát — és ezzel az építés jogát — budapesti műépítészek, a László-testvérek nyerték el. Az építés végrehajtását Erdődi Lajos építészmesterre bízták, aki 1909 nyarán fogott munkához és egy év múlva, 1910-ben a templomot átadta rendeltetésének.

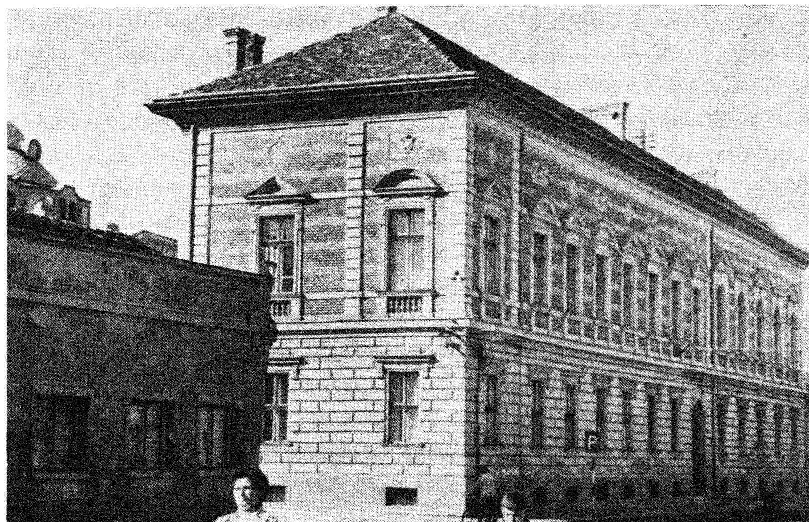
A templom modern külsejű, bizánci szerkezetű, kupolás templom, a mai napig is áll. Hatszáz ülőhely van benne. Az építés költségei 110.000 koronát tettek ki. Ez új, Kápolnási utcai templom avatása 1910 szeptember 22-én, keddi napon történt. A tórákat, melyek az iskola kis templomában voltak, ünnepélyesen a templom elé vitték és zsoltárok éneklése közben elhelyezték a frigyszekrényben. Fischer Henrik főkántor művészi éneklése, — a jól betanított énekkar kiséretével — fokozta az ünnepi hangulatot a templomavatók lelkében.

Ime, már a második templom avatására emelkedett szólásra Krausz Vilmos főrabbi. Beszédéről a *Debreceni Ujság* ezt írta: „*Legszebb beszédei egyikét mondotta el* (a főrabbi), *mely szónoki szépségével, magas szárnyalásával, lelkesedésével és remek magyarságával szinte frappirozta és mélyen megindította a közönséget. Tizenkilenc évvel ezelőtt rozoga imaházban kezdte lelkészi hivatását s ma már két templomban dicsérheti az Urat és két iskola tanítja Isten- és hazaszeretetre a gyermekeket.*"

Krausz főrabbi beszédében hangsúlyozta: „*Hat és fél évtizeddel ezelőtt telepedett le az első zsidó család Debrecenben. Késztetve érezzük magunkat, hogy az első istentiszteletet ezen szent hajlékban hálaadással kezdjük.*"

nagy sikert hozott. A zsidó közönség nagy örömmel és érdeklődéssel fogadta az új iskolát és a következő, 1907-es évben még több gyermeket irattak be. Az iskola még két szobát bérelt az új tanulók befogadására, de a helyzet még így is szűkös volt. A következő évben nagyobb bérelt lakásba vitték át az iskolát — a Széchenyi utcába, — ahol jobb feltételek mellett kapott helyet az I–IV. osztály. Dr. Balkányi Miklós vette akkor kezébe a leány-polgári ügyét s új épületet igért az iskolának. Elérte Debrecen sz. kir. város vezetőségénél, hogy az iskola nagyméretű támogatást kapjon. Ilyen körülmények között a hitközség felépítette a Deák Ferenc utcában, a nagy-templom telkének keleti oldalán, a leányiskola szép, új, állandó épületét. Az épület avatása 1909 szeptemberében volt. Debrecen város évi 5000 Ft. segítséget nyújtott az iskolának. Az állam már 1906-ban államsegélyt biztosított a tanári fizetések kiegészítésére. Az iskola később tornatermet is kapott. Tankonyhát is állítottak fel a háztartási tanulmányok számára.

Az iskola első igazgatója dr. Kardos Albert volt, a reáliskola tanára, aki tapasztalatait, mint már az elemi iskolánál is, szivesen adta át a fiatal leányiskolának. Utána Ábeleszné, Bloch Hermina, aki a városban 1898 óta tartott fenn magániskolát, elvállalta a polgári leányiskola vezetését, 1908-ban. Működése alatt szeretetet és nagy megbecsülést szerzett magának a debreceni zsidóság körében.

A hitközségi székház a József kir. herceg (ma Bajcsi-Zsilinszky) u. 26 sz. alatt

בית הקהילה היהודית ברחוב יוזף קיראלי הרצג 26

tesen, jóízűen hangzott beszédükben. Családi életükben hagyományos zsidó életet éltek. Szerettek templomba járni, a szombatokat és ünnepeket bensőséges lélekkel, zsidó hangulatban ülték meg, akár Kelet-Európában. A zsidók által sűrűn lakott utcákban a purim vidámsága, a nagyünnepek komolysága egyaránt kifejezésre jutott. A modern, de vallásos szülők szivesen küldték gyermekeiket gimnáziumi tanulás mellett is talmudtórába. Fejlett közösségi érzékük volt. A nagy építkezések: templom, iskola, aggokháza stb. az ő áldozatkészségükből épült fel. Házaikban magyar-zsidó konyhaművészet virult, a rituális étkezési szabályok betartásával. Szinte népszokássá fejlődött a debreceni zsidók körében a szombat délelőtti ünnepélyesebb kidus rendezése, amire barátokat is meghívtak. A halpaprikás, halkocsonya fő-étke lett a debreceni zsidóknak a bár-micva és esküvői lakomákon. A háztartás és főzés művészete erénye lett a debreceni zsidó feleségeknek.

A városi zsidóság európai külsejű volt a századfordulón, de a mezőgazdaságból élők magyarosan, parasztosan járkáltak a város utcáin, csizmában, télen rövid bekecsben. Sokat nehezen lehetett megkülönböztetni külsőre a keresztény gazdálkodóktól. Magyaros népi formákat sajátítottak el azok a debreceni zsidók is, akik fa- vagy gabonakereskedelemmel foglalkoztak és így a parasztokkal sűrűn érintkeztek. Jellegzetes alakja volt a századeleji debreceni zsidóságnak Turai Farkas, közvetítő iroda tulajdonos, aki állandóan népies magyar öltözékben járt és sarkantyús csizmában rótta Debrecen utcáit. Sarkantyús zsidónak hívták városszerte.

A XX. század első évtizedében a hitközség folytatta az építkezést. Az 1904-ik évben avatták fel a József kir. herceg utca 26 szám alatt a status quo hitközség szép, emeletes tanácsházát. Az épületben a 300 személyt befogadó tanácstermen kívül elhelyezést nyertek a hitközség összes hivatalai és a Nőegylet tápintézete is. Ebben a hitközségi tanácsteremben zajlott le a következő negyven évben a debreceni zsidóság nívós kultúrélete.

1906-ban új iskolát nyitott a debreceni status-quo hitközség: polgári leányiskolát. Mint láttuk, ezideig csak elemi iskolai osztályok szolgálták a leányok nevelését. Ipari leányiskola is működött, de ez nem elégítette ki a kultúrigényeket. A gazdag szülők elküldték gyermekeiket zárdákba, vagy egyéb leánynevelő intézetekbe. Nyelv-, zene- és kézimunkaórákat adattak gyermekeiknek magánúton. A tömeg részére azonban ez nem volt megoldás. A szülők követelésére és az idők parancsának engedelmeskedve nyitotta meg a hitközség a polgári leányiskolát, mely szerényebb igényű alközépiskolának felelt meg 11–14 éves korú leánygyermekeknek.

Az iskola 1906 szeptemberében az Arany János utcában, bérelt lakásban nyílt meg három osztállyal, 100 kis leánytanulóval. Már az első év

fokozták a városi központ nagyvárosi jellegét. A központban volt a legtöbb nyomda, túlnyomó többségben zsidó tulajdonban. Legtöbbjük héber betűs nyomásra is alkalmas volt.

Több mint fél évszázadja éltek a zsidók Debrecenben és e rövid idő alatt kifejlődött a debreceni zsidóság társadalmi arculata is.

A jómódú vezetőrétegből és a kisemberek tömegéből álló debreceni zsidóságnak egységet adott a jellegzetes tájszólással beszélt magyar nyelv, amely legtöbb debreceni zsidónál az egyetlen beszédnyelvet jelentette. E közösségi egységet erősítették a helyi debreceni szokások, magyaros ételek kedvelése. Életformában azonban nagy különbség volt a jómódú, gazdag zsidó vezetőréteg és az egyszerűbb életet élő kisemberek között.

Beszéljünk előbb az első csoportról. A gazdag zsidóság Debrecenben, mint Magyarország más községeiben is, a keresztény úri társadalomhoz, a dzsentrihez igazodott, mint ezt fentebb láttuk. A fényes ünnepségek, a nőegyleti vagy más zsidó társadalmi egyesületekben és az ott megjelent előkelőségek, a főispán, alispán, polgármester, az arisztokrata földbirtokosok megtanították a debreceni zsidó vezetőréteget a dzsentri életforma csodálatára és utánzására. A gazdag zsidók fényes estélyein egyre többen jelentek meg a keresztény úri társadalom tagjaiból és a zsidó férfiak és asszonyok átvették e magas körök formáit, illemkódexét. Amily mértékben beletanultak ebbe az életformába, oly mértékben váltak a debreceni gazdag zsidók exkluziv, a zsidó tömegektől elhúzódó és kényesen tartózkodó társadalmi csoporttá. Ez az exkluzivitás többeket a zsidóságtól való elszakadásra vezetett. A többször említett gazdag Steinfeld-család harmadik nemzedéke már elfordult a zsidóságtól: Steinfeld Antal unokahúga Zichy gróf felesége lett. A templomépítő Reichmann Ármin, a hitközségi elnök unokái is elhagyták a zsidóságot. Az előkelőségbe burkolózott debreceni gazdag zsidók filantropiával is akarták bizonyítani nemzethűségüket. Áron Miksa szesznagykereskedő végrendeletében nagy összeget hagyományozott a *református* kollégiumra. Lefkovits Artur ékszerész 1000 Ft.-ot adományozott a tervezésben lévő református egyetem céljaira, majd nagy értékű arany-, érem- és pénzgyűjteményét is Debrecen városának adományozta a század elején és ezzel megvetette a városi múzeum alapját.

Egész más életet éltek a tömegben élő kisemberek és középosztálybeliek. Életformájuk jobban kifejezte zsidó jellegüket. Ez az osztály magyarosodása mellett és ellenére is, hűséges és hagyományszerető zsidóság maradt. Megjelenésükben, viselkedésükben, a debreceni zsidók természetesen magyarosak voltak. A mzőgazdasággal foglalkozók, akiknek száma elég nagy volt, nem a dzsentri módján, hanem a falvakban, tanyákon található nép fiaihoz hasonlóan éltek. A nyújtotthangú debreceni tájszólás természe-

mányokhoz való azonosulás céljait szolgálta. E törekvés irodalmi visszhangját Mikszáth Kálmán, *A Patrónus* című novellájában találhatjuk.

Egy, az első világháború végén megjelent statisztika vet fényt a debreceni zsidók részvételére a mezőgazdaságban a földbirtokos osztály keretében. E szerint az ezer katasztrális holdon felül gazdálkodó debreceni földbirtokosok 43.7%-a zsidó volt. E nagy földbirtok-mennyiség hét zsidó birtokos kezén oszlott meg. A 100–1000 katasztrális hold nagyságú birtokokon gazdálkodók 17.4%-a volt zsidó. A zsidók arányszáma a bérlők között 39.2%. A mezőgazdasági szaktisztviselők a zsidó földbirtokon többnyire zsidók voltak. Ezek az összes debreceni gazdatisztek 26.9%-át tették ki. A zsidó birtokok vezetése mintaszerű volt, a munkásokhoz való viszony emberségesebb, mint a keresztény földbirtokosoknál. Veres Péter parasztiró, aki fiatal korában, az első világháború utáni korban Debrecen környéki gazdaságokban dolgozott, érdekesen írt erről: Szerinte a legrosszabb bánásmódban a káptalani földbirtokokon részesült a munkás, türhető volt helyzete a társaságok kezében lévő birtokokon, *kifejezetten jó, emberi bánásmódot élveztek a zsidók földbirtokjain*".

Mint az egész világon, Debrecenben is a kereskedelem volt a zsidók legkeresettebb foglalkozása. A városban működő kereskedők majdnem fele (46.6%) zsidó volt. A zsidó üzletek túlnyomó része a város központjában nyílt meg. Számos iparvállalat vezetője, mérnöke, gazdasági szakembere volt zsidó. Az iparban dolgozó magántisztviselők arányszáma 33%-ot tett ki, a kereskedelemben, a bankéletben és a vállalatoknál 44.6%-ot.

A századfordulón teljessé lett és befejeződött a zsidók letelepedése Debrecenben. Főleg a város nyugati részén laktak. A jómódú zsidók, a város főutcáján épült emeletes házakban béreltek modern lakásokat. Mikor kiépült a Kossuth utca, Batthányi utca, Verbőczy és Király utca, a modern lakások bérlői itt is zsidók lettek. A legtöbben a Piac utcától nyugatra nyiló Hatvan utcán, József királyi herceg utcán, Simonffy-, Széchenyi-, Arany János és Miklós utcákon és ezek mellékutcáiban laktak, számosan családi házakban, mint tulajdonosok. Ez utcák közül néhányan szegénynegyed képét mutatták. A legrégibb zsidó családi ház a Hatvan utca 65 szám alatti volt, melyet az első telepesek közül való Csengeri Ábrahám vásárolt meg és amelyben ma is, az 1944 évi pusztulás után és ellenére is, Csengeri unokák laknak. Az ortodox zsidók a Hatvan utcán és környékén, Bethlen, Csók, Csokonai és Jókai utcákon telepedtek le. Idővel a város minden részében voltak zsidók, még a távoli Homok utcán is, és természetesen a történelmi multú Péterfián is. Az ortodox kézen fekvő üzletek többsége a Csapó- és Hatvan utcán volt. A status quo hitközségekhez tartozó kereskedők üzleteinek túlnyomó része a Piac utcán volt. Ott fényes üveg-kirakataik

Béla, dr. Schlesinger Sámuel.) A status quo hitközségek szervezete jóval később, 1928-ban jött csak létre.

A század fordulóján az általános gazdasági fejlődés nyomában, a debreceni hitközség gazdasági helyzete is megerősödött. Ezt mutatja a hitközség 1901 évi költségvetése, amely szerint a kultuszadó összege 66.470 koronát, az iskolaadó 25.211 koronát, azaz az összes adóbevétel 91.681 koronát tett ki.

Sikeres bankkölcsön művelet folytán kevesbbíteni lehetett az adót 3100 koronával. A hitközség igyekezett az egyenes adózással járó hátrányokat kiküszöbölni, elkerülni a kisemberek aránytalan megadóztatását. *„Burger D. József titkár* — olvassuk a jelentésben — *új adózási tervet dolgozott ki, mely az adókivetések körül eddig tapasztalt aránytalanságokat meg fogja szüntetni"*.

A XIX. század folyamán a XX. század első éveiben a debreceni zsidók közül egyre többen fordultak a mezőgazdasághoz és vásároltak kisebb-nagyobb földbirtokokat. E folyamatot nemcsak gazdasági okok magyarázzák, hanem főleg társadalmi okok, hiszen a kereskedelemben és a gyáriparban elhelyezkedett zsidók gazdasági sikere jelentős volt. A debreceni zsidók földvásárlásában asszimilációs törekvést láthatunk.

Az angol C.A. Macartney Magyarországról írt munkájában fejezetet szentelt a magyar dzsentrinek. Ő a dzsentri alatt a magyar úri földbirtokos osztályt érti. *„A dzsentri* — olvassuk — *némi joggal tartja magát a magyar nemzet képviselőjének. Elsősorban történeti igénye van erre ... mert a magyarok szenvedélyes ragaszkodásukban a nemzeti hagyományaikhoz, szivesen tömörülnek olyan osztály köré, mely ezeket a hagyományokat képviseli, és még hibáikkal is elnézőek, ha e hibák a hagyományokban gyökereznek"*. A debreceni zsidók tehetősebbjei mindent elkövettek, hogy földbirtokhoz jussanak, s ezzel az uralkodó magyar földbirtokos osztályhoz hasonuljanak. Láttuk az előző fejezetben, hogy a zsidó földbirtokosok befogadása a debreceni keresztény vezető társadalom körében, mely a zsidó-ellenes előítéleteknek rabja volt, nagy visszatetszést váltott ki és térfoglalásuk a földbirtokos osztályban egyenesen mély megdöbbenést keltett. Szücs István azzal vigasztalta magát, hogy a zsidók be fognak olvadni a magyarságba. Valóban, a debreceni zsidóság körében a földbirtokosok mentek legmesszebbre a beolvadás útján.

Mikor 1896-ban elhunyt Steinfeld Antal földbirtokos, így emlékezett meg róla a zsidó hetilap: *„A megboldogult szép állásokat töltött be és társadalmi állása olyan volt a kálvinista Rómában, mint egy régi patriciusé. Testestől-lelkestől a magyar földhöz tapadt"*. Ez idézet is mutatja, hogy a földbirtok szerzés a társadalmi érvényesülés és a magyar nemzeti hagyo-

egylet bálján". Az 1901 január 20-án kiadott nőegyleti emlékkönyvben az illusztris írók között Tisza Kálmánt, Rákosi Jenőt, Gróf Apponyi Albertet, Wolafka Nándor c. püspököt, Kossuth Ferencet találjuk. Krausz Vilmos főrabbi is írt tanulmányt ez ünnepi kiadványba. 1901-ben az emancipáció valóságnak látszott, az illuzió teljes volt!

A 90-es évek közepén Magyarországon egyházpolitikai harc dúlt. Ezt a harcot a katolikus egyház folytatta a kormány ellen, mert az a parlament elé vitte és törvénybe iktatta az állami anyakönyvvezetést és a zsidók recepcióját (vallásközösségi egyenlőséget). A református Debrecenben ennek a harcnak kevés visszhangja volt. A recepció törvénybe iktatása (1895 XVII. tc.) jelentős változást hozott a magyarországi zsidó hitközségek életébe, mert azokat jogokban egyenlőkké tette a keresztény egyházakkal. Ezzel a zsidó rabbiság, mint a többi keresztény egyházak papságai is, elvesztette az anyakönyvvezetés feladatát, miután az állami anyakönyvvezetés az egyházak ilyen irányú munkáját feleslegessé tette. Törvényes jellege csak a polgári házasságnak lett. Mégis a magyar zsidóság a recepcióban az emancipáció teljessé válását látta és hálát érzett a kormány iránt az 1895-ös törvények miatt.

A kongresszusi hitközségi kerületek elnökei 1896 január 5-én, a Pesti Izraelita Hitközség üléstermében értekezletet tartottak. Ez ülésen elhatározták a *Közalap* felállítását — mint egy magyar zsidó Alliancét — iskolák alapítására. E gyűlésen a debreceni status-quo hitközség részéről Reichmann Ármin hitközségi elnök és Steinfeld Antal földbirtokos vettek részt. Steinfeld nyomban 1000 fr-ot ajánlott fel a Közalapnak. Bár a status-quo hitközségek nem tartoztak a kongresszusi szervezethez, országos jelentőségü ügyekben, mint a fenti esetben is, részt vettek a modern zsidóság szervezeti megmozdulásaiban.

1899 május 30-án Budapesten 15 status quo hitközség küldöttjei is összeültek tanácskozásra. A hitközségeket főleg rabbik képviselték. Az értekezletet erős konzervatív szellem hatotta át. A tárgyalás főleg akörül forgott, hogy önálló szervezetet kell megteremteni a status quo községeknek. Végül is arra a felismerésre jutottak, hogy a községek még nem elég erősek ily állandó szervezet fenntartására. Vallási kérdések is felmerültek. Vita folyt arról, van-e helye esküvői szertartásnak a templomban. A debreceniek mellette voltak, míg a sokkal konzervatívabb Kiskőrös rabbija ellenezte. Egyhanguan állást foglaltak, hogy a status quo hitközségekben rabbiszemináriumot végzett rabbik ne működhessenek. Ez időben ugyanis az összes status quo községekben még ortodox képesítésű rabbik voltak. Nem is álmodtak még arról, hogy a XX. században a status quo hitközségek legnagyobb rabbijai éppen a doktor rabbik lesznek. (dr. Bernstein

intézetének megszervezésére. 1895 december havában az új iskola melléképületében helyezték el a tápintézetet és azt kitünően felszerelték és berendezték. December második hetében kapta ott az első ebédet 35 gyermek. Ez alkalommal jelen voltak a nőegylet vezetőségéből dr. Balkányi Miklósné és édesanyja dr. Popper Alajosné, valamint Falk Lajosné. Az 1900–ik évben a nőegylet már kiterjedt jótékonyságot fejtett ki. Kövesdi János elhunyt keresztény polgár végrendeletében 800 koronát hagyott az Izráelita nőegylet népkonyhája javára. Az 1900 május havában megtartott nőegyleti közgyűlésen dr. Balkányi Miklósné elnökasszony, megnyitó beszédében vázolta az egyesület jótékonysági munkáját. 3815 korona segélyt osztottak 633 esetben az 1899–900-as évben. Az Erzsébet királyné emlékére létesített 2000 koronás alapítvány kamataiból a nőegylet *felekezetkülönbség nélkül* osztott ösztöndijakat. A közgyűlés bizottságot is választott, hogy az egyesület 25 éves fennállásának jubileumi ünnepségét előkészítse. A bizottság tagjai: Berger Jenőné, dr. Popper Mórné, dr. Szántó Győzőné, Preiser Salamonné és Biedermann Józsefné. Megválasztották a tisztikart is. Elnöknő: dr. Balkányi Miklósné, alelnökök Stern Józsefné és Weisz Lévіné, pénztáros Fürst Ödönné, ellenőr dr. Popper Alajosné lettek. Ez utóbbi állt a népkonyha bizottság élén is. Az 1900 novemberében tartott jubileumi bizottsági ülésen elhatározták, hogy Burger D. Józseffel megiratják a nőegylet történetét s hogy a jubileumi ünnepséget a kereskedelmi akadémia disztermében fogják megtartani és az diszközgyűlésből, koncertből és bálból fog állani. A jubileumi készülődések közepette nyitotta meg a nőegylet az 1900–901-es téli idény népkonyháját. Az első ebéden megjelentek a nőegylet asszonyai és az iskolaszéki elnök is. A vendégek megkóstolták az ételeket és megelégedésüket fejezték ki felettük. Ezután szép rendben bevonult 74 iskolás gyerek, csendben helyet foglaltak és a nőegylet asszonyai felszolgálták nekik az ételeket.

Egy hó múlva, 1900 december 9-én ülte meg a nőegylet nagy fénnyel a 25 éves jubileumi ünnepséget. A főispánon és a polgármesteren kivül megjelentek a királyi tábla elnöke. a teológiai kar dékánja, az ügyvédi kamara elnöke és számos városi előkelőség. Dr. Balkányi Miklósné elnökasszony tartott megnyitó beszédet, majd a főrabbi emelkedett szólásra és meleghangú beszédet mondott a jubileum örömére. Az agg polgármester, Simonffy Imre, elismerő beszédben dicsérte a nőegylet embarbaráti munkáját, majd Burger D. József felolvasta a nőegylet történetét. A diszgyűlés 600 koronás alapítványt tett az elnökasszony nevére. A hölgyek élőújságot mutattak be. Este fényes kivilágítással tartották meg a koncertet, utána a táncmulatságon ott volt *„a társadalom színe-java, köztük Ferenc József bragancai herceg is, aki kitünően érezte magát a debreceni Izraelita Nő-*

nem volt ritka dolog a zsidó-ellenes fellépés jelensége, — nyilván az antiszemita néppárt hatására.

A milleniumi ünnepségek fénye és emelkedett hangulata erősen hatott a zsidók társadalmi életére. A ferenc-józsefi kor monarchikus hagyományai, szertartásai és ünnepélyei a debreceni zsidók életében is szokásossá tették a fényes ünnepélyeket, a gondosan megtervezett szertartásokat. Valósággal keresték az alkalmakat az ünneplésre. A zsidó egyesületek évfordulói festői szertartásokkal ékesített ünnepei lettek a debreceni zsidóságnak.

A Cion Betegsegélyző Egyesület zászlóavatási ünnepéllyel akarta a debreceni zsidók lelkét örvendeztetni 1896 augusztus 20–án, Szent István Király napján, mely az Egyenlőség szerint inkább nemzeti, mint felekezeti ünnep. Ez a református Debrecenben igy is volt. Az ünnepség nagy részvétellel folyt le a Margitfürdő disztermében és azon szinte az egész város ott volt. Reichmann Árminnénak, a zászlóanyának a lakásán kezdődött a szertartás. A zászlót 18 koszorusleány vette körül, majd kocsikra ültek és diszes menetbe megindultak a Margitfürdő felé. Ott a diszmenetet a zenekar a Rákóczi indulóval fogadta. A munkások dalegylete a himnuszt énekelte. A főispán és a városi előkelőségek ültek a diszasztalnál, azok fogadták a megjelenő főrabbit, Krausz Vilmost. Weisz Sándor, a Cion elnöke megnyitó beszédet, majd ünnepi beszédet mondtak dr. Bakonyi Samu és a főrabbi. A *Debrecen* című helyi lap szerint *„a felavatási és egyszersmind a felekezeti szinű beszéd Krausz Vilmos főrabbié volt, aki az egyesület céljait kapcsolatba hozta a zászlón feltüntetett jelvényekkel".* Benedek János elszavalta *Sion zászlaja* című alkalmi versét. Ezután a zászlószegecselés következett. Az első szeget József királyi főherceg nevében az egyesület elnöke verte be. Ezután jöttek a notabilitások. A Cion egyesületet Gabányi Sándor kezdeményezte. A megválasztott tisztikar: Weisz Sándor elnök, Márkus Miksa alelnök, Schwartz Vilmos pénztáros, a tagok Turai Farkas, Kuti Zsigmond, dr. Balkányi Emil, dr. Békés Lajos, dr. Freund Jenő, Simonovits Dezső voltak. E névsor mutatja, hogy a régi nemzedék tagjai lassan elmaradnak a felsorolásból, itt is új nemzedék jelenik meg, akiknek szerepe a XX. században fog kibontakozni. Az ünnepség rendje és külsőségei viszont a magyarosodás előrehaladottságát mutatják. Erre utal a *Debrecen* megjegyzése is, amiben hangsúlyozza, hogy az egyetlen felekezeti beszéd a főrabbié volt.

A Cion egyesület szövetkezeti és népi jellegű volt. Ezzel szemben a nőegylet, mint mindenütt a világon, előkelő egyesület volt, az uriasszonyok köre, akik éppen előkelőségük parancsának látták a filantropiát. Ez főleg szegény gyerekek istápolásában merült ki. 1894–ben az új iskolaépület használatba vételével új lehetősége nyilt a nőegyletnek a gyermekek táp-

Ilyen egyesületi keretek voltak a Chevra Kadisa, a Cion Egylet és az Izr. Nőegylet.

A Chevra Kadisa működéséről az 1891-ben kiadott jelentés számol be. E korban a Chevra Kadisa nem csupán az elhúnytaknak adandó végtisztességgel foglalkozott, hanem széles közjótékonysággal is. *„Az Egylet különös gondot fordított a szűkölködő hitközségbeliek segélyezésére, amit a téli gyűjtés hathatósan elősegített.”* Steinfeld Mihály 250 Ft.-ot, Tamási Károly 50 Ft.-ot, Mihálovits István és Steinfeld Antal 25–25 Ft.-ot adományoztak. A négy adakozó közül kettő — Mihálovits és Tamási — keresztények. A Chevrának régóta ápolóintézete is volt. 1891-ben mozgalmat indítottak, hogy állandó jellegű zsidó kórházat létesítsenek. Erre a város is hajlandó volt telket adományozni. A terv mégsem került kivitelezésre. 1894-ben az ápolda is megszünt. Díszesebb halottas kocsi beszerzésére is indult mozgalom Weinberger Lajos és Weisz Lévi kezdeményezésére. E célra 1.227 Ft. gyűlt össze. Ez mutatja, hogy a községi tagok adakozó kedve nem lankadt. A Chevra bevétele ez évben 5632 Ft. volt, a kiadások 5107 Ft.-ot tettek ki. A tiszta vagyon értéke 12.472 Ft. volt. Az 1895 március elején megtartott közgyűlésen új elnökséget választott a Chevra Kadisa. Elnök Biedermann József lett, aki beszédében hangsúlyozta, hogy apja is elnöke volt a Chevrának. Alelnök lett az ortodox Taffler Ignác. Gondnokok: Csengeri Ignác, Klein Márton és Schwartz Alajos. Mint látjuk, őrségváltás is történt a nemzedékek között. A megválasztott elnök 1.000 Ft.-ot ajánlott fel a Chevra jótékonysági céljaira.

1896 április 22-én gyászünnepséget rendezett a Chevra Kadisa választmánya báró Hirsch Móric, a nagy filantróp elhunyta alkalmából. Az elnök megindító szavakkal tolmácsolta a Chevra gyászát és a kondoláló iratot elküldték Budapestre az I.C.A. magyarországi megbizottjának, Bischitz Dávidnénak, hogy a debreceni Chevra gyászát a báró családja előtt tolmácsolja.

Miután az új kórház alapítási tervek nem valósultak meg, 1900 márciusában elhatározta a Chevra Kadisa, *„hogy a község elagott szegényeinek számára, utolsó napjaik türhetővé tétele végett, menedékházat,* (aggok házát) *létesítenek”*. Az ilyen intézmény fenntartása nagy terhet ró mind a két hitközségre, mind a Chevrára és ezért a Chevra elnöksége Debrecen városhoz fordult, hogy 100.000 téglából álló adománnyal járuljon ez emberbaráti intézmény létesítéséhez. A városi közgyűlésen vitát okozott a kérés és *„némi purparlék is zavarták a jótétemény megszavazását, de ezeknek* — írta a zsidó felekezeti lap — *sem természete, sem formája semmit sem von le a városi közgyűlésnek és a város vezetőinek liberális álláspontjából.”* Nem nehéz kitalálni e sorokból, hogy a közösségi életben 1900-ban

Przemisliből, azonban a híres kántor végül is nem jött el, arra hivatkozva, hogy hitközsége visszatartotta. Rövid volt az idő új pályázat kiírására és ezért Friedwald Dávid gyöngyösi kántort kérték fel az avatási ünnepségekre. Az ideiglenes szolgálatra jött kántornak oly nagy sikere volt, hogy nyomban megválasztották debreceni főkántornak.

Az avatás utáni első vasárnap hitközségi nagygyűlést rendeztek az iskola udvarán, hogy elismerésüket fejezzék ki a főrabbinak s a hitközségi elnöknek. A nagygyűlést dr. Popper Mór, az iskolaszéki elnök vezette. A gyűlés kezdetén küldöttségek mentek a főrabbiért és az elnökért. Krausz Vilmos főrabbit dr. Popper Alajos, Reichmann Ármin elnököt pedig dr. Bakonyi Samu üdvözölte. Ezután a hitközségi elnök beszámolt a fejlesztési munkákról és a hitközség pénzügyi teljesítményeiről. Rövid idő alatt felépült a templom, az imaház, az iskola, a fürdő, a húscsarnok. Mindez félmillió koronába került, de ennek legnagyobb részét már kifizették. A hitközséget csak 125.000 korona kölcsön terheli. A gyűlés lelkes hangulatban fejeződött be. De nem múltak el vele az ünnepségek. Október 24-én a debreceni zsidók ünnepi gyűlésen fejezték ki tiszteletüket dr. Popper Alajos orvosnak abból az alkalomból, hogy a király őfelsége a Ferenc József lovagrend keresztjével tüntette ki 70-ik születésnapján. Az ünneplésen megjelent az ortodox hitközség képviselője is, a Cion Betegsegélyző Egylet elnöksége, a Chevra Kadisa elnöke is. Az „Aranybika" szállóban rendezett esti banketten a keresztény előkelőségek is résztvettek. Az *Egyenlőség* így fejezte be dr. Popper ünnepléséről szóló tudósítását: *„Zsidó ember ily általános, ily lélekemelő ünneplésben még alig részesült."* Ez a mondat mutatja, hogy 1897-ben a magyar zsidóság sem szokott még hozzá egyenrangúságának tudatához és elérzékenyült egy-egy magyar zsidó megtiszteltetésének láttán.

Az iskola fejlesztése a század végén tovább folytatódott. A tanítói gárda lelkes igyekezettel oktatta a gondjaira bízott gyermekeket. Nem elégedtek meg a szokásos tanítói munkával, hanem segédkönyveket is szerkesztettek és azokat kinyomtatva más, az országban lévő zsidó iskoláknak is ajánlották. Spitz Gyula és Kúti Zsigmond 1899-ben Izraelita Történeti Könyvtár címen könyvecskék sorozatszerű kiadásába kezdtek, hogy a gyermekek tanulását történelmi rajzokkal, életleírásokkal élénkítsék. A szerzők szerint e füzetek célja, *„hogy a tanuló ifjúság meglássa, hogy felekezetünk kivette a maga részét a nemzeti jólét megteremtésének nagy munkájából és hogy megtudja, milyen volt a zsidó magyarok sorsa és élete hazánkban."*

A hitközség növekedésével a társadalmi kereteket is bővíteni kellett, hogy minél több tagot kapcsolhassanak be a társadalmi tevékenységbe.

A nagytemplom zászlódíszben az avatás napján

בית הכנסת המקושט בדגלים ביום חנוכת הבית

lelkészek kiséretében. Ott volt Kiss Albert országgyűlési képviselő, Simonffy Imre polgármester, Boskó Sámuel rendőrfőkapitány, Rásó Gyula alispán, dr. Losonczy Álmos megyei főorvos. A honvédséget Bíró Sándor honvédezredes, a közös hadsereget Fadallah El Hedad Mihály alezredes képviselte. Megjelentek a bíróságok és állami hivatalnokok küldöttei is.

Pont 10 órakor, fekete ruhában, cilinderrel a fejükön bevonultak a hitközségi végrehajtó bizottság tagjai és helyet foglaltak a tórafelolvasó asztal két oldalán lévő padokban. Az énekkar a 26-ik zsoltárt énekelte. A szertartás legszebb része volt, amikor a 15 tórával hakafát csináltak. Ezután Krausz Vilmos főrabbi meggyújtotta a mennyezetről lecsüngő örökégőt és a szószékre állva elmondta avató-beszédét. Dávid király szavaival kezdte: *„Az Őrökkévaló akarata nélkül semmi sem történhetik.”* Teljes órát tartott a főrabbi avató-beszéde. Befejezésül a nyitott tóraszekrény előtt, magyarul és héberül áldást kért a királyra, a hazára és az összes felekezetekre. A templomavatás szép szertartását a *Szózat* éneklése zárta be.

A templomavatási szertartásra jóelőre meghívták Strocke kántort

országokban most panaszolta Nordau Bázelben . . ." Ilyen különös formában emlékezett meg az *Egyenlőség* a templomavatási riportban az első bázeli cionista kongresszusról. A templom bejárata felett azonban csak Magyarország 1897-ben ünnepelt „*ezer éves fennállása*" volt feljegyezve.

Az avató ünnepség már szeptember 7-én, az avatás előtti napon kezdődött. E nap délutánján megjelent a hitközség elnöksége és elöljárósága a főrabbival az élen, a Kis Uj utcai iskola udvarán lévő imaházban. Az iskolaszék, a képviselőtestület tagjai, a Cion Egyesület vezetősége csatlakozott hozzájuk, valamint számos meghívott vendég. Rövid szertartás vette kezdetét, melyet a gyöngyösi kántor és az énekkar kisért zsoltárénekléssel. E szertartás után kivették az imaházból a tizenöt tóratekercset. Az első tórát Krausz Vilmos főrabbi vette kézbe, utána a hitközség vezetői rangjuk szerint, egy-egy tórát víve, ünnepélyesen megindultak és gyalog haladtak a Miklós utcáig. Ott a rájuk váró kocsikba ültek és úgy vonultak a zászlódíszbe öltözött templom elé.

A templom előtti térségen a főrabbi után felsorakoztak a hitközség elöljárói. A főrabbi, piros baldachin alatt lépdelve, megindult és a tórákkal a templomot körüljárta. Utána az elöljárók, a kántor és a kórus a 27-ik zsoltárt énekelve. A templom előtti teraszon álltak meg, kezükben a tórákkal, míg a kórus a 128-ik zsoltárt elénekelte, majd beléptek a templomba a „má tovu" hangjaival és a tórákat az egyik belső szobában elhelyezték. Ezután Burger főjegyző felolvasta a zárókőbe elhelyezendő szöveg magyar fordítását, melyben a templomépítés történetét beszélte el. Az írás beszámolt a nagy erőfeszítésről, a nagy áldozatkészségről, mellyel a hívek a templomot építették. Megelégedéssel állapították meg, hogy a két évnél tovább folyó építkezés fényét munkabaleset nem homályosította el. A frigyláda el állva, a főrabbi olvasta fel a zárókőbe helyezendő irat héber példányát. Ebben a héber írásban latin betűkkel voltak írva a király, a miniszterelnök, a vallás- és köziktatásügyi miniszter, valamint a polgármester nevei. Az emlékirat elhelyezése után a zárókőre az első kalapácsütést a főrabbi tette, majd utána a hitközségi elnök, az elöljáróság tagjai, a Chevra Kadisa vezetői, a Cion Egyesült képviselői és az 50 bizottsági tag. Különböző jelszavakat mondtak mindnyájan. A szertartás este 6 órakor fejeződött be mincha imával.

Szeptember 8-án reggel 10 órakor kezdődött az avatási szertartás szemkápráztató, fényes ünnepsége. Az első sorok ülései a vendégeknek voltak fenntartva. Ragyogtak az egyenruhák és a színes díszmagyarok. Az előkelő vendégeket cilinderes bizottság fogadta.

Teljes püspöki díszben megjelent Hegymegi Kiss Áron református püspök, Balogh Ferenc, Némethy Lajos és Tóth Kálmán vezető református

mondható, ha tudjuk, hogy az 1890-es népszámlálás szerint Debrecen férfilakosságának 20.5 százaléka, női lakosságának pedig 25.3 százaléka még analfabéta volt.

A templomépítkezés menetét ünnepek sora követte. 1895 június 18-án történt az alap-ásások megkezdése. Az első ásó-vágásokat a hitközség vezetői tették: Reichmann Ármin elnök, Drucker Mór alelnök, Katz Jakab és Burger D. József jegyző. Egy hónappal később történt az alapkő letétele. 1895 július 24-én. Krausz Vilmos főrabbi ünnepi beszéde után héber nyelven felolvasta az alapkőbe elhelyezendő okmány szövegét. Az Áron Kodes alapkövét választották ki e célra. Ez az alapkő belül üreges volt és ebbe helyezték el a horgonyzott fémdobozba tett iratokat: 1. A templom történetének leírását az elöljáróság és az építőbizottság aláírásával; 2. A képviselőtestület tagjainak névsorát és aláírásait. 3. Az iskolaszék tagjainak alírásait; 4. A tantestület tagjainak neveit; 5. A hitközség tisztviselőinek névsorát; 6. A hitközség alapszabályait; 7. Az 1894. évi hitközségi jelentést.

A templomépítés két évig tartott. A templom méretei nagyok voltak: hossza 40 m., szélessége 24 m. A kupola vasoszlopokon állott, melyeket márványlapok vettek körül és 45 m. magasságra emelkedett. A Budapestről Debrecen felé haladó vonatról már Ebes tanyáinál látni lehetett a zsidó templom ég felé törő gyönyörű kupoláját. Szerkezetileg bizánci stilusú, s a bizánci felfogásnak megfelelően, magas kupolája is hagyma-alakú volt. Külső képe inkább keleti, arab stiluselemeket mutatott: félkörnél nagyobb külső ablak- és bejárati ívek. A külső nagy falfelületeken pedig párhuzamos barna sávokkal élénkítették a falsíkokat, az arab stilus ornamentikája szerint. 600 férfi és 500 női ülés volt a templomban. A bizánci-mór stilus ornamentikájával faragott díszajtók zárták az Áron Kódes belsőségét. A templomülések külső részeit is arabeszk faragások díszítették. A karzatokat a hagyományoknak megfelelően vasból való rácsozat fedte el a tekintet elől — a konzervatív vallási felfogás szerint. Arany festék szépítette a vasrácsok fonatait. *„Aranytól, márványtól csillogott a tóraolvasó asztal, a bima környéke is.”* Az Áron Kódes felett patkó-alakban színes ablakok engedték át csodás szépségben a keleti napfényt. A templom egész benyomása a szemlélőre elragadó volt.

Az avatásra hetekig készülődtek a hitközség vezetői és tagjai. Végre eljött az is. Az *Egyenlőség* kiküldött tudósítója lelkesen írta: *„Uj templom ez, melyhez két évnél hosszabb ideig tartó szakadatlan munka és párját ritkító áldozatkészség fűződik. Az iskola után ime kész a templom is... Nemcsak Debrecen zsidóságának ünnepe volt ez, hanem Debrecené... ahol a szivekben is végbement az emancipáció, melynek hiányát idegen*

a cikkíró a debreceni zsidó hitközségnek az iskola fenntartásáért: *„A hitközségnek ez annál nagyobb becsületére válik, mert az országban a legfiatalabbak közé tartozik; nincs még múltja, nincs tradiciója, hitközségi élete sem öltött még határozott, jellegzetes formákat, mint ezt régi hitközségekben tapasztaljuk, de ez a hitközség fényes módon gondoskodott a gyermekek elemi oktatásáról, amely sokkal nagyobb és régibb hitközségnek is büszkeségét képezné."*

Az iskolában az 1894/95. iskolaévben a fiú- és leányrészlegben egyaránt I–IV. osztályok voltak és azokban összesen 233 fiú és 231 leány tanult. Kis imaháza is volt az iskolának. Hat tanító, három tanítónő működött benne. Az *Egyenlőség* szerkesztőjét Reichmann Ármin hitközségi elnök és Drucker Mór alelnök kisérték az iskolába. Meglátogatták a III. osztályt. A tanulók Mózes III. könyvének 12. fejezetét tanulták. Az újságíró megkérdezte a felelőt, hogy mondaná férfinak az *„Imri na achoti at"* mondatot. A gyermek bátran felelte héberül: *„Emor na achi ata"*. A vendég elcsodálkozott a gyors és jó feleleten.

Az iskolában folyó tanítást a tanfelügyelő is igen dicsérte, szerinte az iskola *„valódi mintaiskola"*. A tórát tanuló gyermekekről írva, héberül fejezte be cikkét az *Egyenlőség* szerkesztője: *„Kömoto jirbu böjiszráél!"*

Az 1886-ban felállított hitközségi iskola feleslegessé tette az ú.n. zúgiskolákat és magániskolákat. A tankötelezettségi törvény a chéderek nevelő jellegét is megváltoztatta. Az ott tanuló gyermekek száma egyre kisebb lett a magyarosodás és a művelődés következtében is. A fiúk 10 éves korig, a leányok 12 éves korig tanultak a zsidó elemiben. Az ortodox hitközség gyermekei is ott tanultak még ez időben, 1901-ig. A fiúk 10 éves korban középiskolába mentek, főleg a református kollégiumba, később a katholikus gimnáziumba is. Ezt a keresztény társadalom kezdetben jó szemmel nézte, nyílt reménnyel, hogy ez a zsidó gyermekek asszimilációját elősegíti. Az is előfordult, hogy szegénysorsú zsidó gyermek középiskolai tanulását hírlapok vették pártfogásukba. Egyik lap adományok gyűjtésére vállalkozott *„egy szegény izraelita tanuló részére, aki az I. gimnáziumba jár és jeles előmenetelű."*

A leánynevelés kérdése nem jutott még megoldáshoz. Az elemi iskolát végzett zsidó leányok, ha gazdag szülők gyermekei voltak, magánórákkal egészítették ki műveltségüket, vagy nagyvárosi, nem-zsidó intézetekbe küldték őket. A szegényebb sorsú leánygyermekek ipari szakmákat tanultak. 1893-ban Izr. Nőipar-Tanműhely állott fenn Debrecenben, mely zsidó jellegénél fogva a leányok vallási nevelését is gondozta. Meddig állott fenn ez az intézmény, nem sikerült megállapítani.

Mindenestre a népoktatás a debreceni zsidóság körében sikeresnek

terem összenyitásával előadások és ünnepélyek tartására nagy befogadó képességű terem álljon rendelkezésre.

Az iskolát kezdetben tb. igazgatók vezették. Az alapítás évétől, 1886-tól dr. Szántó Sámuel középiskolai tanár, majd 1891-től Krausz Vilmos főrabbi, akinek pedagógiai képzettsége is volt, vállalta el az iskola igazgatását. A főrabbi a templomépítés gondjainak sokasodásával azonban az iskola vezetéséről 1895-ben lemondott. Ekkor dr. Kardos Albert reáliskolai tanár lett az elemi iskola igazgatója az 1895/96-os iskolai évre. 1896 őszén az iskolaszék az iskolában alkalmazott tanerők kebeléből választott ideiglenes jelleggel igazgatókat: Kúti Zsigmondot, a fiúiskola igazgatójául, Simonovits Dezsőt pedig a leányiskola igazgatójául. A hitközség még a következő tanévben is ideiglenes minőségben akarta őket foglalkoztatni, de akkor a város közigazgatása erélyesen felszólította a hitközséget, hogy *„Kúti Zsigmondot és Simonovits Dezsőt azonnal véglegesítsék állásukban és az erről szóló határozatot mutassák be a királyi tanfelügyelőnek."*

Az iskolaépítés országos zsidó eseménynek számított. 1895 január 25-én az *Egyenlőség* szerkesztője meglátogatta az új épületbe költözött zsidó iskolát és benyomásairól szép cikkben számolt be. *„Az oktatás e városban* — olvassuk — *valóságos palotákban történik és e paloták közt méltó helyet foglal el a debreceni zsidó iskola."* Nagy elismeréssel adózik

AZ elemi és majd a gimnázium közös udvara

החצר המשותפת של בית הספר היסודי ולגמנסיה

„miután az új telek keletre fordul és a nyugati rész szerencsésen a nyílt utca felé néz, ezáltal szükségessé vált a nyugati fal díszesebb kidolgozása a bejáratok felett.” Magasítani is kellett a templomépületet, hogy kétemeletes női karzat is elférjen benne. Gärtner elvállalta a változtatások végrehajtását s a telek szerencsés fekvése folytán sikerült neki az épületnek monumentális, művészibb alakzatot biztosítani. Gärtner ez utolsó terve a debreceni zsidó templomnak impozáns szépséget varázsolt.

Az építkezést a hitközség saját vállalkozásában hajtotta végre. A munkák kivitelezését Schneider István helybeli építőmesterre bízták. Az építkezést 1895 nyarán kezdték meg.

A templom építésének költségeit három forrásból fedezték: 1. A Szt. Anna utcai templom telekeladásából; 2. A templomszék tulajdonosok által befizetett 70.000 Ft.-ból; 3. A Debreceni Első Takarékpénztár által adott kényelmes kölcsönből. Az egész építkezés 350.000 koronába került.

A templomépítési akcióval párhuzamosan folyt az iskolaépítési kampány. Erre is társadalmi mozgalom indult, amely a templomépítéssel szinte egyidőben célhoz is ért. 1891-ben négyszáz gyermek tanult a hitközségi iskolában, szétszórt, bérelt épületekben. Egyik lelkes hitközségi tag vette kezébe az iskola ügyét és többekkel karöltve gyűjtést indított, mely rövidesen szép eredményre vezetett: 6.000 Ft.-ot gyűjtöttek össze iskolaépítés céljaira. Ez a magánkezdeményezés arra vitte a hitközség vezetőségét is, hogy az iskolaépítés ügyét magáévá tegye. Gazdasági tények is meggyőzték az elöljáróságot, hogy nem lehet az iskola építését a templomépítés utáni időkre halasztani: az iskolahelyiségek évi bére ugyanis meghaladta már a 9.000 Ft.-ot.

A hitközség elöljárósága a városhoz fordult, hogy segítse a hitközségi népiskola építését. Debrecen városa e célra meg is szavazott 15.000 Ft. építési segélyt. Ezek után 1894-ben megkezdték az iskola építését a Kis Uj utcai fronton, mely később Simonffy utca néven lett ismert. A történelem játéka, hogy a hitközség intézményei lassan visszatértek arra az ősi telekkomplexumra, melyet az első letelepedők vettek meg iskola alapítására, majd felváltva eladták, visszavásárolták. Fél század után mégis ugyanazon a helyen épült fel az iskola. Berger Jenő helybeli építészmérnök tervezte az épületet és az építkezés befejezését az új tanév kezdetére igérte. A költségek 73.000 Ft.-ra emelkedtek. 1894 szeptemberében valóban felavatták a szép, pirostéglás, emeletes iskolaépületet és az 1894/95. iskolai évben már ebben az új iskolaépületben tanulhattak a debreceni zsidó gyerekek. Az épület földszintjén és emeletén 4–4 nagy osztályterem, mellettük egy-egy kisebb terem létesült. A földszinten kinyitható fafal választott el egymástól két szomszédos nagy termet. E rendezés lehetővé tette, hogy a két

Mihály, Katz Jakab, Kohn Adolf, Lichstein Sámuel, Schwartz Bernát, Steinberger Gyula, Schirt Jakab, Weisz Sándor, és hivatalból Reichmann Ármin elnök, lettek.

Két feladat állt a bizottság előtt: 1. A templomépítés költségeinek előteremtéséről gondoskodni; 2. Az építendő templomnak megfelelő telket találni. Ez utóbbi feladat bizonyult nehezebbnek. A bizottság hónapokig tárgyalt telekvételi ügyekben. A megvételre ajánlott telkek legtöbbje nem felelt meg valamilyen okból a templomépítés céljaira. Először a Szt. Anna utcai templom helyén gondolták az új templomot felépíteni. Erről azonban lemondtak, egyrészt mert a Szent Anna utcai telek nem fordult keletnek, másrészt mélyen bent volt a Szt. Anna utcában, távol esett az élénk Piac utcától és a zsidóktól lakott, nyugatra eső utcáktól. Végül is elhatározták, hogy azt a telket eladják. Megkönnyítette szándékukat a katholikus egyházközség ajánlata. Dr. Wolafka Nándor c. kath. püspök azzal fordult a hitközséghez, hogy szivesen megvásárolják a templom telkét, ugyanis a környező telkekkel együtt zárda építésére alkalmas, nagy telket kivánnak így nyerni. Már régebben is felmerült a telek-megvétel gondolata a katholikus egyháznál, de akkor a hitközség érzelmi okokból ellenezte a tranzakciót. *„Vajon a kálvinisták* — kérdezte az ellenállók feje, dr. Balkányi Sámuel — *hasonló esetben átengednék-e templomuk helyét a katolikusoknak?"* Ez hatott, a telket nem adták el akkor. Idők múltával azonban a józan ész hatása erősödött meg, és már érzelemmentes, gyakorlati érzéktől vezetve elhatározták, hogy a telket eladják a legtöbbet igérőnek, ez esetben a katholikus egyháznak.

A telekvásárlás ügye nemcsak a hitközségi vezetőket foglalkoztatta. A tárgyalásokba a városháza, a rendőrség is beleavatkozott. A város nem egyezett bele, hogy egy díszes templomépület eldugott helyen épüljön fel. A rendőrség pedig ellenzte, hogy a templom szűk utcában épüljön, mert ez közforgalmi akadályokat okozhatna népes esküvők alkalmával, *„amikor 20–30 fogat is felsorakozna az úton"*. Végül is minden szempontból megfelelőnek találták az akkor Nagyvárad utcának nevezett, később Deák Feren néven ismert utcán lévő ú.n. Molnár-telket. Ezt azután szabályosan meg is vásárolták, minek előtte a Szt. Anna utcai templomot, az épületeket a telekkel együtt eladták.

Az építésre már korábban pályázatot hirdettek. A pályázat első díját s ezzel a templom tervezésjogát is Gärtner Jakab bécsi építész nyerte el. Gärtner a tárgyalások folyamán — az aktuálisnak látszó telkek szerint — több tervet is készített. A Molnár-telek megvásárlása lehetővé tette végleges építési terv megalkotását. Burger D. József jegyző Bécsbe utazott Gärtnerhez és kérte, hogy a meglévő terven változtatásokat eszközöljön,

fenntartási költségeit fizetése nem fedezte. Gyermekeinek ellátása és taníttatása nehéz küzdelmet rótt a rabbi-családra. Ennek ellenére mindig nyitva volt e rabbiház minden szegény, szűkölködő ember előtt. Az ajtó előtt mindig állott kenyér és étel a kérni jövő szegények részére. A sok gyermek mellett is volt mindig egy-két hely az asztalánál szegény vendégek számára. Ebből az asztalból, melynél annyi szegényt látott vendégül, készítették koporsóját is. A debreceni zsidóságra nagy hatása volt. Krausz Vilmos főrabbitól tanulták meg a debreceniek, hogyan lehet a kultúra és a haladás útján járva is hűséggel ragaszkodni a zsidó hagyományokhoz. A róla alkotott rabbi-ideál mértékével kerestek elhúnyta után új rabbit a debreceni zsidók.

1891-től kezdve egyre több gondot fordítottak az istentisztelet rendjének szépítésére. Az *Egyenlőségben* meghirdetett pályázaton *„zeneileg képzett és énekkar vezetésére képes, valamint a hagyományos előimádkozói modorban is jártas"* kántor-állásra kerestek megfelelő jelöltet. *„A kántor és énekkara évi 1.800 Ft.-tal javadalmaztatik."* E pályázat az általános művelődés terjedésén kívül arra is utal, hogy a status quo hitközség e téren is szintézisre törekedett: zeneileg képzett kántort, de hagyományos előimádkozót is keresett.

A kulturális fejlődés s a hívek számának növekedése egyre sürgősebbé tette nagy, díszes templom építését. Kettős mozgalom is indult meg a kilencvenes évek elején, új templomot és új iskolát követeltek és a közönséget áldozatkészségre buzdították. Az új és szép templom építését az uralkodó liberális politikai szellem is ösztönözte. Kívánatos volt, a keresztény előkelőségek gyakori megjelenése folytán, hogy olyan templom épüljön, mely a hitközség és a zsidó vallás méltóságát is kifejezze. A templomépítés szükségének a közönség körében való propagálására 1892 folyamán kezdtek hadjáratot a Szt. Anna utcai templom üléstulajdonosai. Rámutattak arra, hogy a Szt. Anna utcai templom elszűkült, a női karzat nem képes már veszély nélkül több imádkozót befogadni, s az épület karbantartása állandóan növekvő kiadást jelent. A propaganda-tevékenység után, 1892 decemberében gyűlést tartottak a templomépítés tárgyában. Ezen felszólították a hitközség elnökségét, hogy haladéktalanul lássanak hozzá a templomépítés tervezéséhez.

1893 február 13-án az újonnan megválasztott hitközségi elnök, Reichmann Ármin, programbeszédében legfontosabb célként a templomépítést jelölte meg. A kérdés tanulmányozására a hitközség elöljárósága templomépítési bizottságot alakított és ennek elnökéül Drucker Mórt, a volt hitközségi elnököt választották meg. A bizottság tagjai: Bidermann József, Baum Miksa, Fleissig Sándor, Fleischmann Mór, Hartstein Péter, Hídvégi

Krausz Vilmosról. Mély vallásossága, emberszeretete, vonzó egyénisége mindig elragadtatás tárgya volt. *„Nagy zsidó tudása és univerzális világi tudása* — olvassuk róla — *a hatóságokkal, az egyházfőkkel való szives és megnyerő érintkezése, hívei dolgainak atyai gondozása, az ifjúság vallási nevelése, jótékonysági és vallási intézmények létesítése megnyitották számára a szivekhez vezető utat.”*

Általános szeretet és tisztelet övezte személyét saját hitközségén túl is. Példás volt Strasser Salamon ortodox főrabbihoz való testvéri kapcsolata. De tudatában volt annak is, hogy modern társadalmi összetételű hitközségben a főrabbinak csak akkor lehet kivánatos hatása, ha ő maga is művelt, mint a község intellektuális világi vezetői.

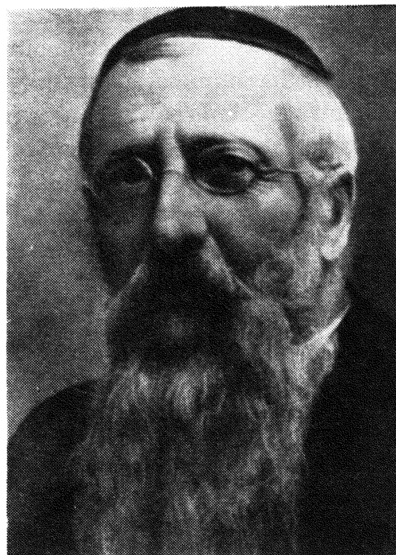
Számtalanszor megtörtént, hogy szombati, vagy ünnepi szentbeszédeit keresztények is meghallgatták. Hírlapok is idézték egyik-másik szónoklatának szép gondolatait. Ha a helyzet úgy kivánta, bátran védelmére kelt a zsidóságnak. Ez apologetikus feladatot parancsnak érezte. Erről maga írta: *„Kimutatjuk a zsidó morál tisztaságát és fenségét, és eltiprással fenyegetett jogainkat megvédelmezzük.”*

Hazafias ünnepnapokon, így Ferenc József születésnapján, a városi és megyei előkelőségek, a főispán és a polgármester vezetésével, fényes díszmagyarjaikban jelentek meg a zsidó templomban, hogy a főrabbi ünnepi beszédét meghallgassák.

A debreceni katolikus egyházfővel való barátsága közismert volt az egész városban. Wolafka Nándor, c. katolikus püspök, valósággal tüntetett ezzel a barátsággal és a zsidók iránti jóakaratával. Mikor a „Cion” zsidó betegsegélyző egyesület megalakult, a püspök is belépett az egyletbe és fizette annak a tagdíjat. Ő gondoskodott arról is, hogy szegénysorsú zsidó családok ingyen kóser tejet kapjanak a róm. kath. Nőegylettől és ezzel viszonozzák az izr. Nőegylet által a szegénysorsú keresztény tanulóknak juttatott támogatást. Wolafka Nándor jubileuma alkalmából rendezett ünnepségen a debreceni izr. hitközség küldöttségét Krausz Vilmos főrabbi vezette. Üdvözlő beszéde után a püspök hozzlépett, szeretettel átölelte és megcsókolta. Válaszbeszédében hangsúlyozta Wolafka, hogy ő *„a felekezeti és faji gyűlöletnek harcos ellensége.”*

A református egyház fejével, Hegymegi Kiss Áron püspökkel is szíves udvarias viszonyban volt a főrabbi, de távolról sem olyan bensőséges kapcsolatban, mint Wolafka püspökkel. Megváltozott e helyzet azonban, amikor a református egyház kerületi püspöki székét dr. Baltazár Dezső foglalta el, akinél kiválóbb ember és kiválóbb püspök aligha ült a debreceni református püspöki székben.

A főrabbi nehéz anyagi körülmények között élt. Nagy családjának

Krausz Vilmos főrabbi és felesége

הרב הראשי זאב בנימין קראוס ואשתו

A ferencjózsefi korszak volt ez, első évtizede pedig a fényes milléniumi kor. A debreceni zsidóság létszáma, mint írtuk, tízezerre nőtt. Hatalmas fejlődés egy nemzedék alatt! Ebben a korban épült fel a gyönyörű, Deák Ferenc utcai nagytemplom és a Kápolnás utcai csinos kistemplom. Ekkor építette fel a hitközség emeletes székházát, vöröstéglás elemi iskolai épületét. Ekkor alapította és helyezte el szép épületben az új polgári leányiskolát.

Az építés lendületes korszaka az első világháborúig tartott. Természetesnek látszott, hogy a debreceni zsidóság a XX. században nyugodtan fogja majd élvezni az apák teremtette intézményeket és azok jólszervezett tevékenységét. Nem így történt. Nem béke és nyugalom következett, hanem — mint egész Magyarország zsidósága — a debreceni zsidóság is válságok és szenvedések korába lépett. Azonban, hogy a zsidóság vezetősége sokáig még derekasan meg tudott küzdeni a zsidó közösségre zúduló bajokkal, ezt éppen a századforduló idején megszervezett intézmények sikeres működésének lehet köszönni.

E nemzedéknyi korszakban formálódott ki a debreceni zsidóság arculata is: a hagyományos életre, áldozatkészségre nevelt, békét kedvelő, haladó zsidó társadalom.

A régi debreceni zsidók gyengédséggel és szeretettel emlékeztek meg

Ünnepélyes beiktatása Debrecenben 1891 december 6-án, vasárnapi napon történt. Kétszáz hitközségi tagból alakult küldöttség — Drucker Mór hitközségi elnök vezetésével — utazott el Kabáig a vonaton érkező főrabbi elé. A fogadás ünnepélyességét emelték a környékbeli hitközségek: Püspökladány, Kaba, Hajdúszoboszló küldöttségei a debreceniekhez csatlakoztak.

A debreceni vasútállomáson, a helyi sajtó jelentése szerint: *„nemcsak a hitközség apraja-nagyja, hanem a város színe-java is megjelent."* A perronra lépő főrabbit viharos éljenzés fogadta és dr. Kemény Mór rövid üdvözlő beszédére a főrabbi *„talpraesett magyar válaszában mondott köszönetet a szíves fogadtatásért."* A díszmenet ezután hosszú kocsisorban a Szt. Anna utcai templom felé indult, mely már zsúfolásig telve volt a hívektől és a város és a hatóságok képviseletében megjelentektől. A templom falai még nem láttak ilyen közönséget, mint a megjelent ünneplő tömeg. Csak nehezen tudott a főrabbi előrehaladni helyéhez a lelkes embertömeg közepette. A templomban a debreceni zsidók veteránja, dr. Popper Alajos mondott terjedelmes üdvözlő beszédet, melynek mottója az volt, hogy az új főrabbi vegye át az új otthont és minden tettét a hite és hazafias törekvés vezesse. Krausz főrabbi *„lendületes válaszbeszédében hangsúlyozta, hogy hazafias és kulturális szellemben cselekedni egyértelmű a zsidó papi hivatás feladatával."* Ezután a közönség elmondta a mincha imát és ennek végeztével tartotta meg az új főrabbi avatóbeszédét. A szónoklatról a helyi sajtó lelkesedéssel írt. Azt a *Debreceni Ellenőr* részletesen ismertette: *„Ez egy valódi szónoklat, magyar szónoklat volt ez, a modern ékesszólás és tudás köntösében. Fejtegetését Zachariás próféta ezen verséhez fűzte: Igy szólt az Örökkévaló, a seregek Ura: ha az én utamon járandasz és megőrized az én megőrizendőmet és ha még törvény szerint intézed az én házamat és őre lészesz pitvaromnak, adok neked sikert az itten állók között* (Zech. III. 7). *Rendkívüli hatással volt a tiszta magyarsággal és kitűnő elokvenciával tartott beszéde, melyben ezen alapigét három részre osztotta: 1. Vallási és felekezeti öntudatra; 2. hazafiságra és polgári erények elsajátítására való nevelés; 3. az iskola hű őreként, a tanítókkal vállvetve, az ifjúság nevelése lesz feladata az új községben. Végül a királyra, a kormányra, a megyei hatóságokra és a hitközségre mondott áldással fejezte be beszédét. Az elragadtatott közönség szűnni nem akaró éljenzéssel és lelkesedéssel fogadta az avató beszédet."*

Az avatás napjától harminc éven át szolgálta Krausz Vilmos főrabbi a debreceni status quo hitközséget. E korszak az egész magyar zsidóságnak, s vele a debreceni zsidóságnak is fénykora volt.

Krausz Vilmos, héber nevén Benjamin Zeev, 1853 márciusában született Szolád faluban, Somogy megyében. Vallásos, jótékony, köztiszteletet élvező szülők legfiatalabb gyermeke volt. Az apát, reb Eliézer Cvit, korán elvesztette. Az özvegyen maradt anya különös gondot fordított gyermekei nevelésére s kivált a legkisebbre, Ben-Zökunimra. E kis gyermek már nyolc éves korában kitűnt a többiek közül éleslátásával és szorgalmával. A mélyen vallásos anya elhatározta, hogy kisfiából rabbit nevel. Minden péntek este a kisfiúnak tórai magyarázatot kellett mondania a ház népe előtt. Hogy a fiúnak a legjobb nevelést biztosítsa, a tatai, a tabi és a pozsonyi jesivákban taníttatta. Rabbiképesítését Pozsonyban kapta. Tanulása idején maga tartotta fenn magát, sőt édesanyjának is tudott juttatni keresetéből. Azután is, hogy a rabbi-oklevelet elnyerte, tovább képezte magát. Magánúton elkészült a tanítói képesítő vizsgára. Mikor Szászrégenből két előkelő zsidó család, a Heinemann és Schwartz családok, a pozsonyi Ktáv Szofér főrabbitól szigorúan vallásos és világiakban is művelt rabbijelöltet kértek, az alig 20 éves Benjamin Zeev Krausz Vilmost küldte. 1873-ban foglalta ott el a helyettes rabbi hivatalt és mint okleveles tanító, a megnyíló zsidó elemi iskolát is ő igazgatta. Ott meg is házasodott. A szászrégeni főrabbi, Hillél Pollák, Berta leányát vette el 1876-ban. Irodalmi munkát is kifejtett már Szászrégenben. Levelezője volt a kor ortodox szellemű folyóiratainak. 1886-ban a kiskúnhalasi ortodox izr. hitközség meghívta próbaszónoklatra. 1887 január 4-én mutatkozott be Krausz Vilmos Kiskúnhalason. Ez alkalommal megjelentek a zsidó templomban a város vezetői, a katolikus és református egyházak képviselői, a helybeli gimnázium tanárai és az elemi iskolák tanítói is. A fiatal rabbi nagy népszerűségnek örvendett Kiskúnhalason. Nem csak hívei szerették és tisztelték, hanem a város is nagyon megbecsülte. Ennek jeléül évente öt öl tüzelőfát is kapott ajándékba a várostól.

Az iskolai hatóságok előtt nagy tekintélye volt. Kijárta, hogy a református gimnázium igazgatósága az ott tanuló zsidó fiúknak felmentést adjon a szombati és ünnepnapi írás alól. Az 1891/92-es tanév elején néhány vidékről jött tanuló figyelmen kívül hagyta az elnyert engedélyt és megszegték a szombatot, írtak és rajzoltak. Krausz főrabbi a gimnázium igazgatójához fordult, aki azonnal és készséggel orvosolta a panaszt. Egybehívta a zsidó tanulókat és azokat erélyesen figyelmeztette: *„Ha az intézet megadta a tanulóknak a kedvezményt, hogy ne írjanak szombaton és a zsidó ünnepeken* — mondta az igazgató, — *kötelesek a tanulók vallástanáruk utasításait követni és tartózkodjanak vallásuk tilalmas rendelkezéseit áthágni."*

1891 december elején búcsúzott el a főrabbi kiskúnhalasi községétől.

A pályázat szövege híven kifejezi a status quo hitközség tagjai többségének világnézetét: nemcsak *„a vallási hagyományokban jártas, talmudtudós”* rabbit kivántak, hanem olyant, aki már *„a kor kivánalmának megfelelő tudományos műveltség”* birtokosa is. Ez utóbbi követelményt az is indokolja, hogy a főrabbinak a gimnáziumokba járó zsidó tanulók vallásoktatását is el kellett látnia és ezen iskolákban egyetemet végzett tanárok mellett kellett működnie.

1891 szeptember 2-án tárgyalta a hitközség képviselőtestülete a rabbiválasztás ügyét. A vezetőség Krausz Vilmos kiskúnhalasi ortodox főrabbi megválasztását ajánlotta. A tárgyalások közben a választmány többsége és az elnökség között heves vita támadt. Ennek következtében dr. Balkányi Miklós hitközségi elnök lemondott tisztségéről. A rabbiválasztás így ismét elnökválságra vezetett.

1891 szeptember 6-án zajlott le a rabbiválasztó ősgyűlés, mely egyhangúlag jóváhagyta Krausz Vilmos kiskúnhalasi főrabbi megválasztását. Az erre vonatkozó okmányok átadására a közgyűlés — dr. Balkányi elnök lemondása folytán — Drucker Mór alelnököt bizta meg. Ő Rosenfeld Jakab és Lusztig Mihály elöljárókból, valamint Burger D. József hitközségi titkárból álló küldöttség élén nyomban Kiskúnhalasra utazott, hogy a megválasztott főrabbit üdvözölje és neki a megbízó okmányokat átadja. Kiskúnhalason Drucker Mór az elnökség nevében meleg hangon üdvözölte Krausz főrabbit. Utána Burger D. József lendületes magyar beszédben kérte a főrabbit, hogy siessen Debrecenbe, *„hol szeretet és lelkesedés várja, hol a cselekvés és működés nagy tere tárul eléje és ahol a hitvallás és békeszeretet birodalmát terjeszteni hivatva lesz.”*

A beszédekre Krausz főrabbi magyarul válaszolt. Köszönte a debreceniek megtisztelő bizalmát és szeretetét, de azt a kérésüket, hogy már a közelgő őszi ünnepekre foglalja el az állást, nem teljesíthette. Igaz, *„a halasiak felemelték a fizetését olyan magasra, amilyen a debreceni lesz, de nem marad Halason. A közeli ünnepekre még sem hagyhatja őket árván.”*

Közben a debreceni ortodox hitközség is ktáv rábánut-ot, a rabbiszékre való meghívást küldött Krausz Vilmosnak. Azt remélték oz ortodoxok, hogy Krausz Vilmos, az ortodox képesített rabbi, aki ortodox hitközség rabbiszékéből kerül Debrecenbe, elő fogja segíteni a két hitközség egyesülését ortodox alapon.

Miután Krausz Vilmos meggyőződött arról, hogy a debreceni ortodoxok kis községét dáján vezette és az látta el a rabbi összes funkcióit, a debreceni nagy status quo hitközség meghivását fogadta el. Harminc évig viselte a debreceni rabbiságot Krausz Vilmos főrabbi, községe nagy szeretetét élvezve.

adóreformját az Országos Iroda is pártfogolta és Debrecen városa is megvalósításra ajánlotta. A minisztérium jóváhagyta a hitközség adóreformját és a fennmaradó gabella-ügyek végleges elintézésére a városi közigazgatást szólította fel. Ezzel azonban az ügy újra válságba került.

A városi közigazgatási bizottság teljesen félreértette az előtte fekvő ügyet és azt a sérelmes határozatot hozta, hogy a két hitközség között felmerülő vitás esetek rendezésére állandó bizottságot kell létrehozni és *„ha a bizottságnak nem sikerülne végrehajtani a rendezést, akkor az árszabás tekintetében minden jogorvoslat kizárásával, a főkapitány határoz végérvényesen."*

Mikor a status quo hitközség elöljárósága meghallotta a fenti határozatot, mely fellebbezés nélküli döntés-jogot ad a zsidó hitközségek dolgában a keresztény főkapitánynak, nagy botrány tört ki. Élesen kikeltek a hitközségi önkormányzat ily durva megsértése ellen. Felháborodott tiltakozó levelek tükrözték a hitközségi vezetők izgalmát. Végül is az izgalmak elültek, a status quo hitközség a kormány hozzájárulásával sikerrel bevezette az új adórendszert: az egyenes adófizetési rendszert. Emellett is csak a jobbmóduak fizettek adót, a szegények továbbra is gabellák útján járultak hozzá a hitközség fenntartásának költségeihez. Az ebből befolyó jövedelem jelentéktelen volt az adókhoz képest.

Nagy gondot fordított az elöljáróság a hitközségi adminisztráció tökéletesítésére is. E végett meghívták a hitközségi főjegyzői székbe Burger D. Józsefet, a kolozsvári izr. hitközség titkárát. 1891 júniusában kezdte meg működését. Feladatául, rabbihelyettesi címmel, az anyakönyvvezetést is megkapta. (Bernfeld Jónás halála után szükséges volt anyakönyvvezetőről is gondoskodni.) Burger D. Józsefnek kellett az iskolai hitoktatást is ellátnia.

Az elárvult főrabbi széknek választás útján való mielőbbi betöltésére is törekedtek és az elöljáróság mindent elkövetett, hogy az közmegelégedésre történjék. Ez okból 1891 február 27-én, majd március 6., 13. és 20. napján az *Egyenlőség*ben pályázati hirdetményt tettek közzé. Ennek szövege:

„A debreceni status quo ante alapon álló Izr. Hitközségnél elhalálozás folytán megüresedett rabbiállomásra pályázat nyittatik. Ezen állomás évi 1.200.– Ft. fizetéssel és a templom épületében szabad lakással, anyakönyvi és szokásos járulmányok élvezésével van egybekötve. Megkivántatik az ősi hagyományos törvényekben és a talmudban való jártasság mellett, a kor kivánalmainak megfelelő tudományos műveltség, az anyakönyv vezetésre, valamint a magyar és német nyelvű szónoklatra való képzettség. A megválasztandó rabbi kötelessége leend a középiskolai hitoktatás és az izr. elemi iskolák feletti felügyelet gyakorlása."

VI.

A HITKÖZSÉG FÉNYKORA

1890—1914

Az 1891. évvel kezdődő új korszak a lendületes fejlődés és növekedés nagy eredményeit hozta magával. Már az a tény, hogy e korszakban (1890–1920) a debreceni zsidók száma négyezerről tízezerre nőtt, szimbolizálja ezt a fejlődést.

A létszámnövekedés folytán szűk lett minden keret, melyet a hatvanas és a hetvenes években alapoztak meg: a templom, s a többi kultúrintézmények sem felelhettek meg az erős ütemben fejlődő hitközség kulturális és társadalmi követelményeinek. Ezért a korszak hitközségi vezetői fő feladatukat az építkezésben és az intézmények fejlesztésében látták.

Az ortodox hitközség megalakulása 1886-ban és vele húsz-harminc család kiválása a status quo hitközségből, elsősorban az anyagi ügyek rendezését tette szükségessé. A kiválás ellenére a Chevra Kadisa közös maradt a két hitközség tulajdonában, sőt 1910-ig az ortodoxoknak külön mikvéjük sem volt és ők is a status quo hitközség mikvéjét használták. Ennek következtében a status quo hitközség 1890-ben új, nagyobb rituális fürdőt épített 18.000 Ft.-ért. Elemi iskola sem lévén, 1901-ig a status quo iskolába jártak az ortodox gyermekek is.

A hitközség, hogy pénzügyi nehézségeit, melyet az ortodoxok kiválása okozott, megoldja és a bajoknak elejét vegye, egyezséget kötött az új ortodox hitközséggel, melynek értelmében a közösen használt intézményekre való tekintettel, a gabellaszedés közös kezelésben fog maradni. A minisztérium ezt az egyezményt jóváhagyta. Ennek ellenére, az idők múltával az ortodox hitközség a maga részéről is külön gabella-díjakat kezdett szedni és ezáltal az anyahitközség jövedelmei tetemesen megcsappantak. E válság arra indította a status-quo hitközség vezetőit, hogy a gabella-rendszert lecsökkentsék és ha lehet, meg is szüntessék, s helyébe direkt adózási rendszert vezessenek be. Ezirányú alapszabályok megerősítését kérték a vallás- és közoktatásügyi minisztertől. A debreceni hitközség

Bernfeld Jónás főrabbi
הרב הראשי יונה ברנפלד
1890—1872

a város társadalmában, de sokan közülük világnézetileg eltávolodtak a zsidóságtól. Néhányuk keresztény hitre is tért. Ezzel szemben megnőtt az olyan bérlők és birtokosok száma, akik a hagyományok hű követői, az ortodox hitközség tagjai maradtak.

1890 november 10-én (marchesván 27-én) húnyta le örökre szemeit Bernfeld Jónás főrabbi. Bár rendkívül elvonultan, szerényen élt, tudásával és szívjóságával működésének egész tartama alatt nagy tiszteletet keltett híveiben. Halálával lezártnak tekinthetjük az emancipáció korát.

Az emancipáció óta 23 év telt el. Az első időkben még az öregek, az első nemzedék volt az élen, de a korszak végén már feltünnek a fiatalok, a második nemzedék, akik a következő években fogják kezükbe venni a hitközség vezetését.

Az emancipáció kora adott szárnyat az egyéni kezdeményezéseknek, a vállalkozásoknak, s fejlődésnek indította a hitközséget s annak intézményeit. A következő korszak, mely 1890-nel kezdődik, a Debreceni Zsidó Hitközséget az ország egyik legszervezettebb, legfejlettebb hitközségévé emeli.

Katz Jakab hitközségi és Chevra elnök volt a — kilencvenes években

יעקב כ״ץ ראש הקהילה וראש החברה הקדישה בשנות התשעים

Dr. Balkányi Miklós v. elök, a hitközség vezető egyénisége a kilencvenes években

ד״ר מקלוש באלקני ראש הקהילה ואשיות חשובה בחיי הקהילה

hogy szabadidejükben konyhakertet vagy virágoskertet műveljenek. Sok szegény, elesett embernek erkölcsi és gazdasági fejlődését biztosította ezzel.

Zsidó teremtette meg Debrecen telefonhálózatát is. A telefon használata a 80-as években terjedt el a világon. Debrecenben 1883-ban került napirendre a városi telefonhálózat kiépítése. Klapka György, az 1848-as szabadsághős társasága kért jogot a telefon bevezetésére. A városi tanács bizalmatlanul fogadta a technikai ajánlatot: *„Nem nagy jövőnek néz elébe az ilyen próbálkozás Debrecenben."* 1886-ban, mikor már többen kudarcot vallottak a jogosítvány elnyerésében, dr. Balkányi Miklós fiatal ügyvédnek sikerült komoly érvekkel meggyőznie a városvezetőséget és az ajánlatát elfogadta. 1888 június 4-én avatta fel Simonffy Imre polgármester Debrecenben a telefont. Dr. Balkányi Miklós — dr. Popper Alajos orvos veje — másik jelentős dolgot is alkotott a Debreceni Közraktárak alapításával, amely a fokozódó árukereskedelem szükségleteit jött kielégíteni.

Zsidó gyáralapítások is lendületet vettek. Zsidó ügyvédek és orvosok egyre jelentősebb szerepet vittek a város életében. A zsidó földbirtokosok közül gazdagságuk folytán többen jelentős társadalmi szerephez jutottak

dr. Popper Alajosnét és buzgó választmányát, a tanulók óvációban készülnek részesíteni" — olvassuk a korszak zsidó sajtójában.

A Nőegylet a társadalmi életben is vezető szerepet vitt. Az 1889 febr. 20-án megtartott *„tánccal egybekötött teaestje fényes sikert eredményezett, mivel amellett, hogy a valláskülönbség nélkül megjelent díszes társaság a legkedélyesebben mulatott, a jótékony célra 650.70 Ft. tiszta bevétel jutott."*

A Chevra Kadisa, mely az ortodox hitközséggel is közös intézmény volt, a hagyományos zsidó élet keretében fejtett ki jelentős valláskegyeleti és jótékonysági tevékenységet. 1879-ben a hitközség támogatásával kis kórházat: „Ápoldát" alapítottak dr. Popper Alajos orvos vezetésével. Elnökeit a község előkelőségeiből választották. 1889 márciusában a Chevra Katz Jakabot választotta elnökül, aki a hitközségnek is több éven át volt elnöke. Alelnök ugyanakkor Weinberger Lajos lett.

1889 március 31-én a hitközség képviselőtesütletének ülésén, *„mely ritka érdeklődés mellett ment végbe"*, újból Feischl Károlyt választották meg iskolaszéki elnöknek, tagokul pedig dr. Balkányi Miklóst, dr. Bakonyi Sámuelt, Bechert Manót, Falk Lajost, Fleischmann Mórt, Fränkl Ferencet, Katz Jakabot, dr. Popper Alajost, dr. Scheer Benőt, Sorger Józsefet, Stern Józsefet és Weinberger Lajost. Az iskolaszéknek hivatalból lett tagja dr. Szántó Sámuel igazgató és egy tanító. Mint látjuk, e névsor is az első letelepedőkből és később is ismert debreceni zsidó családok fejeiből kerül ki.

1889-ben elhúnyt Steinfeld Ignác Arcoban, Olaszországban. Debrecenben temették el és a temetésen gróf Dégenfeld József főispán és Simonffy Imre polgármester is megjelentek. Az elhúnyt az alapító Steinfeld Mihály fia volt, nagy földbirtokok ura. Végrendeletében a református kollégiumnak és a zsidó hitközség intézményeinek hagyott összegeket.

A hitközség tisztújító gyűlést is tartott ez évben. Nagy lelkesedéssel ismét megválasztották dr. Scheer Benő köz- és váltóügyvédet a hitközség elnökéül.

Dr. Szántó Sámuel keresk. akadémiai tanár, aki mint láttuk, önkén tesen vezette az új zsidó iskolát is, 1883-ban megalapította a „Debreceni Kölcsönös Segélyző Egyesületet". Ez volt az első szövetkezeti intézmény a városban és több ezer kisember javát szolgálta.

Dr. Szántó Sámuel testvérbátyja, Győző is jelentős szociális újítást hozott Debrecennek. Mint kefegyár-tulajdonos, látta, hogy a gyári munkások munkaidő után, más teendő híján, kocsmai életre adták magukat. Ezért Szántó Győző a házi kertészkedés előmozdítására megszervezte a „Közhasznú Munkáskertek Egyesületét". Ennek keretében sok parlagon heverő földet felosztottak a munkásoknak. Ezzel rávitte a munkásokat,

a közönség az iskola követelményeire, pontos iskolába járásra, a gyermekek külső tisztaságára kellő tekintettel legyen ... A fegyelmezés, tekintettel a szülők egyrészének műveltségi fokára, nem volt könnyű feladat." Az iskolai takarékpénztárról is olvashatunk: *„Meghonosította az iskola a takarékpénztárt is, hogy a gyermekek takarékossági hajlamát növelje, de már egy évi kisérlet után ezen, a tantestületnek rendkívül nehéz intézmény, feleslegesnek bizonyult. Egyrészt a posta-takarékpénztár helyettesítheti az iskoláét, másrészt a gyermekek részéről sok visszaélésre szolgáltatott okot, a tantestület pedig magát nem egy oldalról gyanusításnak tette ki. A tantestület józanságának bizonyítéka, hogy a takarékpénztár-divat alól magát ily rövid idő alatt emancipálta."* (Iskolai jelentés).

Az iskolafenntartás költségei az 1888/89-es iskolai évben 7.000 F.-ot tettek ki. A tandíj a szülők vagyoni helyzete szerint évi 5–25 Ft. volt. Debrecen városa 800 Ft. évi segélyt adott az iskolának. Ezenkívül minden debreceni izraelita polgár az általa fizetett állami adónak 5%-át fizette be a hitközségi pénztárba, iskola-adó címén. A meghirdetett tanító állásokra 90 tanító és 24 tanítónő ajánlkozott. Megválasztották Simonovits Dezsőt és feleségét, Schön Ilkát, Kuti Zsigmondot és Kohut Mórt 600–600 Ft. évi fizetésért, Farkas Fánit 400 Ft. évi fizetésért. Az igazgató, dr. Szántó Sámuel, fizetés nélkül látta el komoly munkáját. 1888 augusztus havában újabb három tanító nyert alkalmazást: a hajdúböszörményi Lippe József, az Andonékból való Róth József és Smilovits Mihály debreceni lakos.

„A hitközség minden tagjának nemes ambiciója, hogy oly iskolát tartson fenn, melyre büszke lehet" — olvassuk az 1889. évi értesítőben.

A tantervbe is beletekintünk, hogy megnézzük, mit tanultak a gyermekek 1889-ben a zsidó elemi iskolában. Tórát az ismert fordítási módszerrel tanultak a következő rend szerint: a II. osztályban Mózes I. könyvéből az 1–11. fejezetet; a III. osztályban Mózes II. könyvének 1–11. fejezetét; a IV. osztályban pedig az V. könyv 1–21. és külön a 32. fejezetét tanulták. Német olvasást és nyelvtant a III. osztálytól kezdve tanítottak.

Időről időre választották az iskola felügyeleti hatóságait, az iskolaszéket. 1888-ban Feischl Károly földbirtokos lett az iskolaszék elnöke.

A Nőegylet is serényen működött már ez időben. A nők első szervezkedése már Erlich Ede főrabbi idején történt, de működésüknek a 60-as években nem találni nyomát. 1875-ben szervezkedtek újjá, de a Nőegylet virágzásnak csak a hitközségek 1886. évben történt egyesülése után indult. Az 1888 áprilisában közölt jelentésük szerint, a Nőegylet 3689 ebédet osztott ki 1887/88 telén. *„Kiemeljük, hogy e jótékonyság kétharmad részben keresztény vallású tanulókon könnyített."* A Nőegylet munkája általános elismerést váltott ki, *„mint hírlik, az Egylet fáradhatatlan elnökasszonyát,*

utcai imaház zsúfolásig megtelt. Az ünnepi istentiszteleten a keresztény intelligencia is megjelent, élükön a város vezetőségével. A kar zsoltárt énekelt s ezután dr. Scheer Benő hitközségi elnök üdvözölte a hitszónokot. Majd dr. Bárány József tartotta meg beköszöntő beszédét, melyben a zsidó iskola és a zsidó nevelés fontosságát hangsúlyozta. A hitközség dr. Bárány beszédét ki is nyomatta. A nyomtatott szónoklatban olvashatjuk, hogy a füzet eladásából befolyó pénzek *„tiszta jövedelme a debreceni izraelita iskola javára fordíttatik."*

Dr. Bárány József a Hajdú megyei Nádudvaron született 1856-ban. 1885-ben fejezte be tanulmányait a pesti rabbiszemináriumban. 30 éves volt, mikor a debreceni hitszónoki állást elfogadta, de már 1888-ban el is hagyta Debrecent. Előbb Székesfehérvárra hívták főrabbinak, de ugyanakkor a Pesti Izr. Hitközség is hívta iskolái tanfelügyelőjének. Ezt a pesti meghívást fogadta el s három évig működött Pesten, mint tanfelügyelő. 1891-től haláláig, 1916-ig, a kecskeméti főrabbi állást töltötte be.

A debreceniek nagy sajnálkozással váltak meg dr. Bárány Józseftől. Távozása előtt dr. Scheer Benő hitközségi elnök a képviselő-testület élén tisztelgett dr. Bárány lakásán és búcsúzóul *„remek, gazdagmívű serleget"* nyújtott át neki. Augusztus 21-én népes gyülekezet kísérte ki a vasútállomáshoz a távozó rabbit. A debreceni izr. hitközség ismét magyar nyelvű hitszónok nélkül maradt.

Az 1886. évi hitközségi egyesülés legmaradandóbb eredménye az iskola megszervezése és felállítása volt. Mint korábban mondtunk, zsidó iskola híján, keresztény iskolákban, főleg a református egyház iskoláiban tanultak a zsidó gyermekek. Iskolázásukat az 1885/86. évben, a református iskolák túlzsúfoltsága miatt, komoly veszély fenyegette. Ez az iskolanyomorúság volt az egyik nyomós oka a zsidó hitközségek egyesülésének. 1886-ban bérelt helyiségben nyílt meg a zsidó elemi iskola. Dr. Szántó Sámuel kereskedelmi akadémiai tanár önkéntes igazgatósága alatt kezdte meg működését. Ez a kiváló és nagy kultúrájú ember már az első időtől biztosította az iskola fejlődését és virágzását. A helyiség kérdése nagy gondot okozott. A fiúk részére I–IV osztályok nyíltak, a lányoknak I–VI. osztályok. A különbség abból eredt, hogy a fiúk a IV. osztály után középiskolába mentek; lányok ebben az időben még nem tanultak gimnáziumban. A lányiskola a Széchenyi utcai Adler-házban nyílt meg. Mikor a tanulók száma 263-ról 358-ra emelkedett, a túlzsúfolt osztályokban már nem lehetett tanítani, és a Piac utcai Gál-házban béreltek mind a fiú-, mind a lányiskola részére helyiséget. Azután a Szt. Anna utcai Miskolci-házba költözött az iskola. Simonovits Dezső, az első tanítók egyike, így ír az iskolai élet kezdetéről: *„A helyiségek bérlése után az van hátra, hogy*

hatóságát, hogy a zsidó közösségnek a városban csak egy anyakönyvi kerületet ismer el. E rendelet új helyzetet teremetett: a két hitközségnek közös anyakönyvi hatóság felállításáról kellett gondoskodnia. Ilyen körülmények mellett a községek különállása teljesen értelmetlenné vált.

Dr. Kardos Albert, az akkor még fiatal író, tanár, mint az egyesülés híve, cikket írt a *Magyar Zsidó Szemlé*ben a debreceni helyzetről. E cikkből idézzük a következő sorokat: *„A kongresszisták a kongresszus reform terveiből semmit sem létesítettek, a status quo hitközség pedig egészében és tagjaiban sokat símult a korhoz, kivált ami a magyarság ügyét illeti. A haladó párt sem magyar lelkészt nem választott, sem az istentisztelet régi formáját nem változtatta meg. Viszont a maradi pártban sem volt az istentisztelet ájtatosabb, vagy tudatosabb a felekezeti élet azért, mert a neologok kiváltak belőle."* Kardos Albert a szakadás nagy kárát az iskolaügy elhanyagolásában látta. A debreceni zsidóságnak 15 éven át nem volt saját iskolája. 1871-ben 113, 1876-ban 259, 1881-ben 480, 1886-ban több mint 500 zsidó gyermek keresztények által fenntartott iskolákban, kegyelemből kapott tanulásra helyet.

1885 őszén tárgyalások indultak meg a két hitközség vezetői között. A megegyezést személyes és anyagi természetű akadályok is késleltették, míg végül 1886 február havában megegyezésre jutottak és aláírták az egyesülési szerződést. E szerződés főbb pontjai: 1. Közös anyakönyvvezetés arra képesített rabbi által; 2. A régi rabbi mellett, *„vele teljesen egyenrangú, jogú és jövedelmű magyarajkú lelkész"* választandó, akinek feladata legyen a felállítandó zsidó iskola felügyelete; 3. Rendezett és az idők követelményeinek megfelelő zsidó felekezeti iskolát kell felállítani; 4. Az egyesített új hitközség magát sem status quo, sem kongresszusi hitközségnek, hanem *„Debreceni Izraelita Hitközségnek"* fogja nevezni.

A debreceni zsidóság az egyesülés hírét örömmel fogadta. A szervezési munkák az 1886. év tavaszi és nyári hónapjaiban folytak. A nyár folyamán azonban új ellentétek merültek fel — a források szerint személyi jellegűek, — melyeket nem tudtak elsimítani. Ennek következtében 1886 szeptember 13-án Táfler Ignác bejelentette a hitközségnek, hogy 22 családfővel együtt az anyahitközséget elhagyják, s törvényadta jogaikkal élve, különálló ortodox hitközséget állítanak fel. Az újabb szakadást az idős főrabbi kérése sem akadályozta meg. Ez a jámbor és mélyen vallásos embert nagyon érzékenyen érintette, s csak a pozsonvi főrabbi, Ktáv Szofer hozzáintézett levele nyugtatta meg s birta rán Bernfeld Jónást, hogy továbbra is a status quo hitközség élén maradjon.

A kiválás utáni napokban választották meg, 1886 szeptemberében, a magyar hitszónokot, dr. Bárány Józsefet. A beiktatásra a Szent Anna

A zsidók magyarosodása, hazafias magatartása, utat nyitott nekik a debreceni keresztény társadalomhoz. A zsidók társadalmi rendezvényein, családi ünnepségein is egyre több debreceni polgár, városi hivatalnok jelent meg. Erről a debreceni újságok elsárgult lapjain gyakorta lehet olvasni.

A két hitközség tagjait is közelebb hozta egymáshoz a magyarosodás és az anyagi fejlődés. A családi kapcsolatok és a közös szokások egyre feleslegesebbé tették a különállást. 1882-ben írt erről dr. Popper Alajos, a közösség régi orvosa: *„Tagadhatatlan, hogy azon sajnálatos körülmény folytán, mikép a község két részre van osztva, egyik sem fejthet ki a községi életben annyi erőt, egyik sem mutathat fel annyi sikeres eredményt, mint amennyit létesíthetne, ha most egy, osztatlan tömört képezne.”*

A status quo hitközség tagjai tartották fenn a Szent Anna utcai zsinagógát, míg a neologoknak a Hatvan utca 6 sz. alatt volt templomhelyiségük. Ez utóbbiban nem volt állandó rabbi; a status quo hitközséget folyamatosan rabbik vezették. 1872 óta Bernfeld Jónás főrabbi tiszta német nyelven szónokolt a Szent Anna utcai templomban. Ő oktatta hittanra a középiskolai tanulókat is. Feltehető, hogy a hittanítást magyar nyelven végezte, de magyar nyelvű beszédre még a király születésnapján tartott istentiszteleten sem vállalkozott. 1885-ben a *Debreceni Ellenőr* élesen támadta ezért a főrabbit s őt ugyan *„tiszteletre érdemes, ősz rabbinusnak”* nevezte, de a német szónoklatot *„megbotránkoztató esetnek”* tartotta. Az újság azon vigasztalódott, hogy a debreceni zsidók készek a helyzet javítására: *„Máris mozgalom indult* — írja a lap — *a hitközség kebelében, hogy az izraeliták méltó és nemes magyar érzelmükről tanuskodó felháborodását egy magyar hitszónok alkalmazása által lecsillapítsák.”*

A kongresszusi templomban nem volt állandó rabbi. Ünnepek alkalval a hitközség vezetői a rabbiszemináriumból kértek rabbi-jelöltet az ünnepi szolgálatra. 1885 szeptemberében, a nagy ünnepekre Schreier Márton szeminárista jött küldetésbe a rabbi-funkciók ellátására. Ő ezúttal már másodízben látogatta a kongresszusi hitközséget. Erről a debreceni *Ellenőr* is megemlékezett: *„. . . A káplán két év előtt már nagyhatású szónoklatokat tartott itt. A hitközség tagjai, kik tudvalevőleg Debrecen izraelita polgárainak intelligenciáját képezik, rendkívüli érdekkel néznek a magyar hitszónoklat elé s a Hatvan utcai templom ülőhelyeit ugyancsak sietnek elkapkodni . . .”*

A két községnek közös intézménye maradt a Chevra Kadisa, de anyakönyvi hatóságot külön-külön tartottak fenn. Ez utóbbiban azonban 1885-ben jelentős változás állt be. Ez év augusztus 23. napján a vallás- és közoktatásügyi minisztérium értesítette Debrecen szab. kir. város törvény-

lenleg dr. Lipschütz Ármin. Iskoláztatásban 113 növendék részeltetik.” 1871-ből való ez a kis pillanatkép.

1872 áprilisában, pár hónappal dr. Lipschütz főrabbi távozása után, vita nélkül meghívták Bernfeld Jónás albertirsai főrabbit Debrecenbe, a rabbiszék betöltésére. Bernfeld Jónás Nagytapolcsányban született 1834-ben. Pozsonyban, Ktáv Szofer jesivájában tanult. 19 éves volt, amikor a nagymultú albertirsai hitközség 1853 decemberében a község főrabbijává választotta. Albertirsán 1840 óta nem volt főrabbi. Az albertirsaiak nagy szeretettel fogadták az ifjú főrabbit, amint erről a Budapesti Hírlap 1854 április 13-án beszámol. Az albertirsaiak a várva-várt főrabbinak *„lakását bútorokkal, ezüst étszerekkel és eleséggel látták el.”* A békeszerető Bernfeld főrabbi hatására, az 1869. évi kongresszus után az albertirsaiak elhatározták, hogy nem csatlakoznak egyik hitközségi szervezethez sem, hanem magukat status quo ante alapon álló községnek nyilvánítják. Ez a pártviszálytól mentes életfelfogása hozta Bernfeld főrabbit a debreceni nagyobb status quo hitközségbe.

Tizennyolc éven át, 1872-től 1890 novemberében bekövetkezett haláláig működött Bernfeld Jónás, mint a debreceni status quo izraelita hitközség főrabbija. Ez idő alatt nagy és fontos események játszódtak le a debreceni zsidó életben, jóllehet a nagy talmudi és rabbinikus tudású Bernfeld Jónás szerényen visszahúzódott minden közéleti szerepléstől és a hitközség erősen fejlődő társadalmi életében is csak kevés részt vállalt. Főrabbisága idején egyesültek az addig külön működő status quo és neológ községek és megnyílt, végre jól megszervezve, a zsidó elemi iskola. Történt azonban újabb szakadás: 29 hitközségi tag kivált az anyahitközségből és ortodox hitközséget alapított. Erről majd részletesebben szólunk még.

Az 1869. évi népszámlálás szerint, a debreceni zsidók lélekszáma még 1920 volt, de 20 év múlva, a kilencvenes évek elején, számuk a 4000-et is meghaladja. A kapitalizmus gyorsabb fejlődésével a zsidók már nemcsak birtokvételre fordították figyelmüket, hanem a kereskedelem, a gyáripar s a szabad — orvosi, ügyvédi, mérnöki — pályák felé is fordultak. A zsidók térhódítását az egész városkép mutatta. Nagy hatásuk volt a város szépítésére. A Piac utcán egymásután nyíltak meg a zsidók fényes üzletei s a gazdaságilag gyarapodó zsidók növekvő adóiból a város fejlesztése is lehetővé vált. Erős magyarosodás és hazafias szellem járta át mindkét hitközség tagjait. A korabeli tanu elbeszélése szerint, az 1877-es évben kitört török-orosz háború idején, az egész debreceni zsidóságot a törökök pártján találjuk. Az első-telepes öreg zsidók kávéházakban és az utcákon nagy hévvel magyarázták, hogy *„Paskievics 1849-ben eltiporta a magyar szabadságot, de a törökök most visszafizetik a muszkának.”*

„Debrecen város lakossága — olvassuk — *lakhelyeinek fekvése és százados szokásainál fogva, nagyrészt földművelésre és barom tenyésztésre, s az ebből folyó gazdászati életmódra volt eddig utalva. Nagyob része a polgárságnak sokkal kevésbbé volt a kor szellemével és a világ folyásával ismeretes, mintsem az idők jeleit megfigyelhette, s különösen az idő parancsolta okszerű háztartást számításba vette volna."*

Az elmaradt gazdasági módszereken kívül néhány aszályos év is szegényítette a debreceni polgárok gazdaságait s ennek következtében többségük eladósodott, tönkrement. Ekkor jöttek a zsidók és felvásárolták a csődbe jutott gazdaságokat. Amint Szűcs István írja: *„. . . Nem egy-két polgár család, mely pár évvel ezelőtt a város határán terjedelmes földbirtokot és a város közepén terjedelmes, lakályos házat bírt, egyszerre csak azon vette észre magát, hogy a szigorú hiteltörvények folytán egészen kikopott azon birtokból, mely a telekkönyvi tulajdonlapon eddig apja, ősapja nevén volt kitüntetve. Most, midőn vagy a külvárosi új sorra zsellérkedni, vagy pedig valamelyik vidéki szerény faluba kiköltözködni kényszerítették, a birtokától elesett polgár hátat fordított azon kedves emlékű tanya földjének, mely több parcellákkal együtt nagy táblákban az új földesúré lett."*

Ki az az új földesúr, akire Szűcs István drámai vádbeszéde céloz? Megmondja egy latin idézettel: *„Haec tam culta novalia Moses habebit."* Magyarul: „E művelt földek Mózesé (azaz a zsidóké) lesznek." Félreérthetetlen sorok! Szűcs István is érezte szavainak súlyosságát, s mintegy jóvátétel céljából dicsérte áradozva a zsidókat. Hosszú sorokban méltatta a zsidóság nagyjait, tudósait, tehetségeit, hogy ezek után megállapítsa, hogy meg kell bocsátani a zsidó földbirtokosoknak: *„Ilyen derék és jóravaló népfaj az izraelitáké. Ne sajnáljuk, annál kevésbé irigyeljük tőlük a sok lelki és testi törődéssel összeszerzett vagyont. Nyitva áll a versenytér előttünk is."*

Az emancipáció adta egyenjogusítás ellenére, Szűcs István „népfaj"-nak mondja a zsidóságot és a liberalizmus szabad versenyével vigasztalódva, az „előttünk" szóval a magyarságot a zsidókkal szemben lévő partra helyezi. Végül még a debreceni zsidóknak is ad tanácsot: *„Olvassák figyelemmel Jókai „Uj földesúr" c. művét, de ne csak olvassák, hanem nagy buzgósággal sajátítsák is el azon felséges tulajdonságokat, amik az új földesúrnak lettek sajátjai."* Másszóval: azt ajánlotta a zsidó földesuraknak, hogy olvadjanak be a magyarságba. Ez a beolvadásra buzdító politika egyébként nem csak debreceni jelenség, hanem általános magyar politika volt.

Csak a sorok alatti néhány jegyzetben találunk Szűcs István munkájában néhány, nem is pontos adatot kora debreceni zsidóságáról: *„Legelső rendes lelkész Fried Áháron volt, ezután Erlich Emánuel következett, je-*

nem kizárólag a község legvagyonosabb, legintelligensebb elemei, kongresszusi hitközség keretébe" tömörültek. Velük szemben a hitközségi tagok zöme, mintegy 180 család, tehát az előbbiek háromszorosa, a régi hitközségi keret fenntartása mellett döntött és a hitközségi intézményeket tovább vezette. Ekkor vette fel a hitközség a *„status quo ante"* nevet.

E hasadás természetesen megnehezítette a szétvált hitközségek fejlődését. Ez okozta a hitközségi új zsidó elemi iskola bezárását is.

A neolog hitközség a kongresszusi szervezet szabályzata alapján működött. Kormányzata elnök és 20 tagú testület volt. Választást 3 évenként tartottak. A képviselőtestület kebeléből válaszották meg a 8 tagú elöljáróságot. A választás virilista alapon történt: a képviselő testület felét a hitközségi tagok választották, másik felét a gazdag hitközségi tagok alkották. A község kiadásainak csak egy ötödét fedezték közvetlen adókból.

A status quo hitközség autonom szabályait szintén a kormány szentesítette. Szervezete demokratikusabb volt, a virilizmus rendjét nem ismerte. A hármas tagoltság itt is megtalálható: elnök, elöljáróság, képviselő testület. A status quo hitközség jövedelmét főleg a kivetett adó képezte.

Az emancipáció nyomában megindult a debreceni zsidók gazdasági fejlődése. Már a 60-as évek elején láttuk, milyen keményen küzdöttek a debreceni zsidók az ingatlanok nevükre iratásának jogáért, és hogy százezreket fektettek be birtokvételbe. Ez a folyamat az emancipáció után csak erősödött. Miért nem fektették be a debreceni zsidók a kezükben felgyült tőkét ipari, vagy pénzügyi vállalkozásokba, mint Európa többi országaiban tették a zsidók. A felelet erre a debreceni gazdasági helyzetben van. Debrecen a XIX. század közepén, modern gazdaság híján, továbbra is a mezőgazdaságra támaszkodott. Mikor a zsidó földbirtokosok száma megnőtt, a változás elképesztette a régi debreceni családokat.

„Debrecen város története" c. munkájában, 1872-ben, Szücs István néhány lapot szentelt a debreceni zsidóknak. De milyen különös módon! Nem mint történész, hanem mint megdöbbent debreceni polgár írt. Néhány oldalon át nem is a debreceni zsidókról, hanem a világ zsidóságáról értekezett. Áradozóan dicsérte a zsidó észt és vállalkozást. Különös pénzügyi tehetségüket hangsúlyozta: *„A pénz nagy hatalom, és akinek pénze van, az a mai anyagi világban — emberi mód szerint szólva — csaknem mindenható. A pénz pedig azon népfajnál, mely túlságos mértékletessége, szerfeletti takarékossága, páratlan fürgesége által egyebek felett kitűnik és amely kereskedelmi tekintetben egymással — világszerte — szorosan összetart, az izraelitáknál van összepontosulva."* A világ zsidóságáról írta e sorokat Szücs István, de maga előtt a debrecni zsidókat látta és mellettük a fejlődésben elmaradt, paraszti sorban élő debrecenieket.

ingerült szóvita után, leszavazták Berger Henrik javaslatát, hogy az elöljáróság tartózkodjék elhamarkodott határozatot hozni, mikor a vendég főrabbi még a városban tartózkodik. A gyűlés elhatározta, hogy a rabbiválasztást minden késedelem nélkül megtartják. Azt is kimondták, hogy minden hitközségi tag, aki a választás napján Debrecenben tartózkodik, szavazni fog. A templom gábájai a sámás segítségével állítsák össze a választási névjegyzéket és gondoskodjanak a választási igazolványok kézbesítéséről.

Steinfeld Antal nem helyeselte a választás ily rendezését és javasolta, hogy a választás tisztaságának biztosítása céljából, függesszék ki a választók jegyzékét nyilvános helyen és legyen gondoskodás egy választási felszólamlási bizottság felállításáról. A gyűlés az elnököt leszavazta. Steinfeld Antal levonta a következményeket és lemondott. A gyűlés dr. Scheer Bernátot kérte fel az ülés további vezetésére.

A választást megtartották. 308 szavazati joggal rendelkező hitközségi tag közül 195 adta szavazatát dr. Lipschütz főrabbira. A rabbiválasztás után haladéktalanul megválasztották dr. Scheer Bernátot hitközségi elnöknek, a lemondott Steinfeld Antal helyébe.

A debreceni sajtó élénken reagált a rabbiválasztásra. Egyik újság *„szabályrontó túlkapások veszélyét"* látta a megejtett választásban. A másik újság erősen kifogásolta, hogy a választást az elnök lemondása után és ellenére megtartották és gúnyosan írta, hogy *„ideiglenes megbizatással biró elnök alatt az egész hitközségre kötelező, végleges választást tartottak."*

Dr. Lipschütz Herman főrabbi 1869 novemberében foglalta el a debreceni hitközségben a rabbi méltóságot, tehát a zsidó kongresszus bezárása után és azután, hogy a debreceni zsidóság elhatározta, nem csatlakozik egyik szervezethez sem. Csak két évig működött dr. Lipschütz főrabbi Debrecenben. 1871-ben elhagyta a debreceni hitközséget és elvállalta Marosvásárhelyen a Fürst Mózes főrabbi halálával megüresedett állást. Három év múlva Marosvásárhelyt is elhagyta és visszatért Abaújszántóra, ahol nevelkedett és ott elnyerte apja, Izsák Nátán és nagyapja, Schemen Rokéách (Löw Eláázár) örökségét, a rabbiszéket. 1896-ban az Orsz. Ortodox Izr. Iroda elnöke lett.

Dr. Lipschütz Herman főrabbisága alatt drámai változások következtek be a hitközség életében. Már a rabbiválasztás idején érződött a közelgő válság. 1870-ben, a kongresszust követő évben, megjelentek a kongresszusi szervezet emberei, másrészt a „Hitőr" (שומר דת) egyesület emberei is és mindegyik igyekezett a hitközséget a maga táborába vonni. A hitközség ugyan úgy határozott, hogy megőrzi függetlenségét, e határozattal azonban a kérdés nem jutott nyugvópontra. Kb. 60 család, *„majd-*

szakították szét a debreceni zsidóságot. A község zöme mindig mentes maradt a szélsőségektől. A tiszta magyar vidéken a debreceni zsidók is asszimilálódtak a környezethez, de ez főleg külsőleges volt. Lelkileg, világnézetileg a debreceniek hagyományosabb, őszintébb zsidók voltak, mint az Alföld déli peremén lévő városok zsidói. Ha be is áll majd a debreceni zsidók életében szakadás, az elszakadók, legyenek azok haladók vagy ortodoxok, mindig kisebbséget fognak alkotni. A többséget alkotó, középen álló nagyszámú debreceni zsidóság hatása az elszakadó csoportokra mindig erős maradt, kiválásuk után és ellenére is. Ez a középen állás teremtette meg a debreceni zsidók *„statusquo ante"* valláspolitikáját is, melyet szintézispolitikának is nevezhetnénk.

1869-ben főleg a rabbiválasztás foglalkoztatja a hitközséget. Az elöljáróság a kismartoni, pozsonyi, óbudai, sátoraljaújhelyi főrabbikat kérte, hogy 3–3 rabbit ajánljanak. Az ajánlottak között volt dr. Lipschütz Herman is. Próbaszónoklata nagy hatást ért el a debreceni templomban. A hitközségi tagok nagy része kinyilvánította, hogy őt kivánják a főrabbi székbe. A következő hetekben azonban nyugtalan hangyaboly lett a hitközség. Izgalmas tárgyalások folytak szüntelenül a tudós főrabbiról, aki nagy műveltséget és harcos ortodox felfogást is tanusított. A választás napjai éppen akkor köszöntöttek a debreceniekre, amikor az ország figyelmét a Pesten folyó zsidó kongresszus kötötte le. A rabbiválasztás izgalmai a helyi lapokban bő teret kaptak, számos cikk jelent meg a küszöbön álló rabbiválasztást illetőleg. Voltak, akik támogatták és olyanok, akik állást foglaltak ellene. Az ellenállást éppen dr. Lipschütz ortodox kiállása táplálta. Valószínűleg tudták, hogy a megválasztás előtt álló főrabbi 1864-ben, morvaországi állásában, Butschovitzban, harcos beszédet tartott a vallási konzervativizmus védelmében. A beszéd németül nyomtatásban is megjelent. Címe: *„Az ortodoxia az egyetlen, igazi, helyesen felfogott zsidóság."* Igaz, hogy a megválasztandó főrabbi nagyon művelt, doktori címe is van, de ez csak erősítette buzgalmát, amit viszont a műveltek nem tartottak kivánatosnak. A gazdag és kulturált debreceni zsidók eleve nem rokonszenveztek a konzervatív szellemű főrabbival. Steinfeld Antal hitközségi elnök a szokásos tiszteletet sem adta meg neki: az elöljárók nem mentek el fogadására, ami pedig kötelező szokás volt. Az ellenzék körében még a nem éppen udvarias kijelentés is hallatszott, hogy *„10 arany jutalmával visszaküldik a tisztelt rabbit . . ."* Dr. Lipschütz párthívei sem ültek ölbetett kézzel. Házról házra jártak és aláírásokat gyűjtöttek dr. Lipschütz érdekében és az elöljáróságot a rabbiválasztás mielőbbi megtartására kényszerítették.

1869 augusztus 2-án a rabbiválasztást tárgyaló elöljárósági ülésen,

1872-ben újra megnyílt az iskola, de azt anyagi nehézségek miatt csakhamar bezárták.

Az állami elemi iskolák sok ideig csak a törvény nyomtatott betűiben éltek, de nem a valóságban. A debreceni zsidók hittek egy ábrándban és e miatt húsz évig nem volt Debrecenben állandó zsidó elemi iskola. E hosszú időn át kénytelenek voltak a szülők a keresztény igazgatóknál könyörögni, hogy gyermekeiket beírják. A keresztény egyházak nem zárták be iskoláikat.

Állandó komoly gondot okozott a rabbihiány és a dáján kérdése. 1868 március 11-én, a hitközségi választmányi ülésen parázs vita tört ki a rabbihelyettes dáján személye körül. A választmány el akarta bocsátani azzal az indokkal, hogy a dáján nem felel meg tovább a debreceni zsidók vallási- és kultúrigényeinek. A helyi lapok is felfigyeltek, egyikük Blau dáján a zsidók *„helybeli pápájának"* nevezte. A hitközség végül is nem mondott fel Blau Salamonnak, mert nagyszerű rabbik jöttek segítségére. A lembergi és az ungvári főrabbik állították, hogy a dáján jámbor és nagytudású ember. Közbenjárásukra az elöljáróság meghosszabbította egy év tartamra a dáján szolgálatát, de ugyanakkor hangsúlyozták, hogy 1869-ben feltétlenül főrabbit fognak választani.

A vallási túlbuzgóság más téren is jelentkezett. Egy csoport ismét felújította a bima kérdését: *„Engedtessék meg az imaházban, a bima előtt, még egy-két sor üléshelyet berendezni."* A javaslatot az elöljáróság viharosan elutasította.

Országszerte is feszült volt ez időben a magyar-zsidó társadalom. Az 1868. esztendőben megindult a választás minden zsidó községben a kormány által egybehívott zsidó kongresszusra. Debrecenben Steinfeld Antal földbirtokost, Steinfeld Mihály fiát küldték ki a kongresszusra és ő annak minden tanácskozásán részt is vett. A debreceni zsidóság a kongresszusi irányzathoz nem csatlakozott, de az ortodox táborhoz sem. Középen kivánt maradni a két vetélkedő, háborúskodó magyar-zsidó tábor között.

1868 nyarán a hitközségi választmány tanácskozásaiban olyan határozatot hoztak, hogy a megválasztandó rabbinak *„nem csupán minden rendű és különböző nézetű hívét kell kielégíteni, hanem a kor igényeinek is meg kell felelnie."*

A debreceni zsidó közösség életében is észrevehetők a hatvanas években azok a vallási, kulturális és társadalmi ellentétek, melyek a legtöbb községben szakadásra vezettek. Azonban a debreceni zsidó közösség mégis különbözött összetételében az alföldi nagy zsidó hitközségektől. Debrecen keletre fekszik, közelebb van a hagyományos zsidó Északkelethez. (Nyíregyháza zsidósága hasonló ebben Debrecenhez.) A belső ellentétek sohasem

V.

AZ EMANCIPÁCIÓ NEMZEDÉKE

1868—1890

A magyar államiság újjászületésének és az emancipáció megvalósulásának ünnepi hetei, hónapjai lassan elmúltak. Debrecen zsidó polgárai újra szembe találták magukat az élet mindennapi problémáival, mint a nagy események előtt.

Egyenlőek lettek a zsidók a város többi polgáraival nem csak kötelességekben, hanem immár jogokban is. Sokan mindenféle közéleti tisztségekhez is jutottak. Gazdasági tevékenységük útjában nem állottak már tilalomfák. Egyéni vállalkozásokra, társadalmi kezdeményezésekre nyitva volt az út a debreceni zsidók előtt is. Láttuk, hogy a büszke civisek is beleegyeztek, hogy *„a polgárok anyakönyvébe"* a zsidók neveit is bejegyezhessék. Mégis maradt elég gond és nehézség a zsidó közösségi életben. A hitközség alkalmazottainak és intézményeinek fenntartása a zsidó közösségre komoly terheket rótt, melyeket a gazdag keresztény egyházak egyáltalán nem ismertek.

A zsidó iskola kérdése illusztrálja, mennyire nem oldotta meg az emancipáció a zsidóság minden problémáját. 1868-ban az országgyűlés kimondotta a tankötelezettséget az elemi iskolai nevelésben és állami, azaz felekezet nélküli iskola-hálózat kiépítését is elhatározta. Ez a terv nagy örömmel töltötte el a zsidó tanítókat, akik úgy gondolták, hogy kellemesebb munkafeltételeik lesznek az állami iskolákban, mint a hitközségi kis zsarnokok uralma alatt. *„Az Aradon ülésező zsidó felekezeti tanítóegyesületi nagygyűlés* — olvassuk — *hathatós enuncióval nyilatkozott"* a felekezet nélküli iskolák mellett. Nemcsak a szegény, sokszor megalázott zsidó tanítók akarták az állami elemi iskolát, hanem a hitközségek urai is örömmel fogadták az 1868-as tanügyi törvényt és egymás után zárták be a zsidó elemi iskolákat, hogy a fenntartás terheitől szabaduljanak. 1869–1880-ig, miközben a magyar zsidóság szépen fejlődött és gyarapodott, 41 zsidó elemi iskolát zártak be, köztük a debreceni zsidó iskolát is. Debrecenben ugyan

A közösségi érzés fejlődéséről tesz bizonyságot az az adat, hogy 1867-ben Katz Lipót 500 Ft.-ot gyűjtött a szűkölködők részére, mások pedig nagymennyiségű lisztet. Szeretettel gondozták a debreceni kaszárnyákban szolgáló zsidó katonákat is, akiknek száma ekkor 59 volt. A peszach alkalmából 668 kóser ebédet biztosítottak részükre. A megalapozottság kétségtelen jele a lelkes gyűjtés is, mely kórház-alapításra indult. 1867-ben, az egyenjogúsítás évében, a debreceni zsidó hitközség fejlődő, erjedő társadalom képét mutatja. Az egyenjogúsítás csak fokozta bennük a szorgalmat és a lendületet, hogy jobb, szebb, egyéni és hitközségi életet teremtsenek.

sékelt status-quo szellem kiformálásában is. Sok éven át volt a hitközség elnöke és ez idő alatt büszkén és önérzetesen állt ki minden zsidó ügyért. Ha kellett, harcolni is tudott. Dr. Mezei Ferenc így ír Klein Ignác öntudatos magatartásáról: *„A kaszinó nem egy ízben volt színhelye oly jeleneteknek, melyek a jelenvoltakat csodálatra és tiszteletre indították a jó Klein bácsi iránt, aki hittudománya gazdag tárából vagdosta parittyáit a helyi antiszemiták felé.”*

Zsidó hittestvéreinek iránta tanúsított hizalmát mutatja az is, hogy a Palesztinában élő osztrák-magyar zsidók a debreceni Klein Ignácot kérték fel, hogy a Monarchiában gyűjtött pénzeket a Szentföld szegényei részére kezelje és gondozza. A XIX. század második felében kétségtelenül Klein Ignác volt a debreceni és a környékbeli zsidóság legkimagaslóbb vezető-egyénisége. A Pesti Izraelita Hitközség köz- és hitközségi ügyekben csak Klein Ignáccal állt kapcsolatban. Leveleken és ügyiratokon, melyeket hozzá küldtek, neve mellett tüntették fel: *„a Hajdúvárosok Izraelitáinak”.*

„Jelleme, vallásossága, a vallástudományokban való jártassága, valamint jótékonysága, nagy népszerűséghez juttatták Klein Ignácot — írta Mezei Ferenc. — *VallásküIönbség nélkül becsülték és különösen hitsorsosai szerették, noha suttogták róla, hogy egy kicsit felvilágosodott.”* A kiegyezés korának zsidó típusát képviselte Debrecenben ez a dzsentrik között is otthonosan forgolódó, vallásos zsidó földbirtokos. 1885-ben bekövetkezett elhunytáig a hitközségben is a kiegyezésért és a megbékélésért dolgozott.

A zsidó közösségben azonban soká késett a megbékélés szelleme. Erre utal egy templomi incidens, mely 1867-ben, a szombati istentiszteleten történt. Az év májusában egy kántor próba-előimádkozást tartott, két vele érkezett kóristával. A Szt. Anna utcai templom zsúfolásig megtelt hívőkkel, sőt több keresztény honorácior is eljött ez alkalommal a zsidó templomba. Alig hogy odaállt a kántor, óriási botrány tört ki. A túlbuzgó dáján (more cedek, ahogy Löw írta) indulatosan követelte, hogy a kántor és kóristái nyomban vegyék le fejükről a hatszögletű, fekete kántor-barettet és a kántor a fejére húzott tálesszal folytassa az imát. Az eset óriási izgalmat váltott ki a zsidóság körében. Egyre türelmetlenebb hangok hallatszottak Blau Salamon dáján működése ellen. A botrány újból megerősítette azt az elhatározást, hogy a rabbi-választás nem késhet sokáig.

Rabbi híján, esküvők és temetések alkalmával, főleg a gazdag családok, a nagy hitközségek rabbijait hívták meg. Igy 1865-ben Löw Lipótot hívták meg Szegedről Steinfeld Mihály temetésére, 1867-ben pedig Steinfeld Jenő gyászszertartására *„a fiatal pesti rabbit, dr. Kohn Sámuelt kérték fel”.* 1868-ban a hitközség a nagy rabbikhoz fordult és kérte, ajánljanak rabbit a debreceni elárvult rabbiszékbe.

sal vette tudomásul a levél tartalmát és az abban foglalt kérést határozottan visszautasította, azt *„a hitközség életébe való durva beavatkozásnak tekintette"*. Az elöljáróság hangsúlyozta, hogy a vallási élet épségére és a hagyományok óvására éppen ők vigyáznak. Szégyenletesnek minősítette, hogy a levélírók a városi hatósághoz való fordulással fenyegetőznek, pedig éppen ők azok, akik az emúlt évben pénzt gyűjtöttek olyan templom építésére, amelyben a bima a frigyszekrény előtt álljon.

A beadvány-írók fenyegetésüket beváltották és a világi hatóságokhoz fordultak. A hitközség vezetői kellemetlen helyzetbe kerültek, amikor a városi hatóság a hitközségtől magyarázatot kért a bima ügyében. Most is érezték, milyen fontos, hogy a hitközség élén művelt, tudós rabbi álljon. Hogy a városi hatóságoknak helyes, tudományos választ adhassanak, sürgősen — hisz a templomavatás ideje közel volt már — Löw Lipóthoz fordultak és kérték, sziveskedjék a bima ügyében gyors, magyar választ adni, hogy azt a debreceni magyar hatóságoknak átadhassák. Ez a kérés teljes szövegében megjelent a „Ben Chananjá"-ban. A levelet dr. Popper Alajos írta alá.

Löw Lipót két nappal ros-hásáná előtt, 1865 szeptember 19-én kelt levelében részletesen kimutatta, hogy sem a Bibliában, sem a Talmudban nincs utalás a bimára. Az alexandriai nagy zsinagógában ugyan a templom rengeteg nagy mérete miatt középen volt a bima, de ott görög nyelven is imádkoztak, míg Magyarországon minden zsidó templomban héberül imádkoznak. Azt is kimutatta Löw Lipót, hogy még a magyarországi konzervatív községek templomaiban sincs egységes állásfoglalás. Van olyan ortodox templom, melyben a bima a frigyszekrész előtt áll, de van középen is. Nagyon vallásos rabbik működnek oly templomokban, ahol a bima a keleti fal előtt áll. Végül is a levél kézhezvétele után, a Szent Anna utcai templomban is a frigyszekrény elé került a bima.

E bima-kérdés Debrecenben érdekes visszhangot váltott ki más helyeken is Magyarországon. Klein Ignác, a hitközség elnöke, köztiszteletben álló férfi, levelezést kezdett a kor nagy rabbijaival. Leveleiben kifejtette a maga nézetét a bima-ügyben. Szerinte Rambam és más tudósok alapján a bimának a frigyszekrény elé helyezése is hagyományos eljárás. A Klein Ignácnak adott válaszok szerint a rabbik véleménye nagyon megoszlott.

Klein Ignác 1844-ben telepedett be az első zsidók között Debrecenbe. Gazdálkodó volt, mint előzőleg már Hajdúnánáson is. Ennek előtte jesivákban tanult és a talmudi tudományokban nagy jártasságot szerzett. Világi ismeretei is jelentősek voltak. Debrecenben rendkívül tisztelték, még az Uri Kaszinóba is beválasztották. Világnézetében az arany középút híve volt. Oroszlánrésze volt a bima-harc elcsendesítésében, s a debreceni mér-

A zsidó tanköteles gyermekek száma tovább nőtt. Iskola híján a gyermekeket magán-tanítók oktatták, ha mód volt rá, vagy a református elemibe iratták be őket. A házitanító héber és világi tudású vándorifjú volt, aki egyszerre 2–3 gyereket is tanított. Ellátást és évi 150 Ft. készpénzt kapott az ilyen vándortanító. A szegény gyerekek a chéderben tanultak, és ott némi elemi ismereteket is szereztek. A hatóságok ezeket a chédereket zúgiskoláknak hívták.

1855-ben hitközségi gyűlés ült össze — valószínűleg ez esetben is hatósági nyomásra — és az iskola felállításának kérdését tárgyalták. A gyűlésen a megyei biztos, a városi tanács megbizottja és a katolikus iskola igazgatója is megjelent. Ekkor végre elhatározták, hogy 1856/57-ben megnyitják az első zsidó iskolát. Hosszú tárgyalások, hivataljárások és Erlich Ede főrabbi beiktatása után, hozzálátott a hitközség az iskola-szervezés munkájához. Igazgatóul Grünwald N.-t és ideiglenes jellegű tanítókul Koráli Ignácot és Nellit választották meg. Az iskola hét évig állt fenn. Erlich főrabbi eltávozása utáni szeptemberben már nem nyílt meg. Az iskolát néhány évre bezárták.

A templomépítés kérdése újra napirendre került a 60-as évek közepén. Mint láttuk, az 50-es évek telekvásárlási nehézségei miatt akkor lemondtak tágasabb templom felállításáról. Közben a zsidó lakosság száma erősen megnőtt. A Nagy Uj utcai imaház kicsi lett a hívek befogadására. A hitközség megvette Sichermann Ignáctól azt a Szt. Anna utcai tágas házat, amelyet közfürdő és táncterem céljaira épített. A táncteremnek szánt nagy helyiséget karzattal kibővítve, templommá alakították át, az épület földszintjét pedig hitközségi hivatalok részére. Egy évig, 1866/67-ben, még az iskolát is itt helyezték el. Itt folyt a zsidó közösségi élet, amíg 1897-ben felépült a Deák Ferenc utcai nagytemplom.

1865 nyarán a templom előkészítése erősen előre haladt, ros-hásánára kellett felavatni. A hitközség vezetősége az ország jeles rabbijaitól is kért tanácsot és elhatározta, hogy a tóra-felolvasó asztalt, a bimát, nem középre, hanem a frigyszekrény elébe fogja helyezni. A hitközség többsége — mind hagyományos zsidó életet élő emberek — az elöljárók e döntését elfogadták. Azonban augusztus 11-én támadó, sőt nyershangú beadvány érkezett 40 hitközségi tag nevében az elöljárósághoz, Perecz Weisz és S. József Weisz által. A beadvány aláírói követelték a bimának a templom közepére való visszahelyezését. Nem vallási érvekkel indokolták meg követelésüket, hanem érzelmi okokkal. Azzal fenyegetőztek, hogy a keresztény hatóságok elé fogják vinni az ügyet, ha az elöljáróság nem tesz eleget a követelésnek.

Klein Ignác elnök azonnal egybehívta az elöljáróságot és elébük tárta a 40 hitközségi tag sértő fenyegetőzését. Az elöljáróság felháborodás-

község vezetői érezték a rájuk háruló felelősséget. Tudták, hogy új rabbit kell választani, hogy betöltsék a nagy űrt, melyet Erlich távozása hagyott maga után. Sabbat Nachamu szombatján Stern Albert lengyeltóti rabbi vendégeskedett Debrecenben és a debreceniek kérésére prédikációt és hagyományos drását tartott. Még a következő szombatra is felkérték szónoklat tartására. Ugy látszott már, hogy a rabbiválasztás a küszöbön áll. A debreceniek ünnepélyesen felkérték Stern rabbit, fogadja el a debreceni főrabbi állást. Végül is Stern még sem lett a debreceniek rabbija — szerencsére. Stern Albert életútja igen egyenetlen lett. 1867-ben Ujpesten lett főrabbi, de erről a tisztségéről 1884-ben botrányos körülmények között le kellett mondania. Szélsőséges vallási reformokba kezdett, a szombatot vasárnapra akarta áttenni. Végül ideggyógyintézetben fejezte be hányatott életét. Fia megkeresztelkedett és báró Szterényi József néven miniszter is lett Magyarországon.

A debreceni hitközség társadalmi kérdések megoldásán is fáradozott. 1863 novemberében arról tárgyaltak, hogy Izraelita Kézmű és Földművelési Egyesületet alapítanak Debrecenben is, és ez működését ki fogja terjeszteni Bihar-, Ugocsa- és az északkeleti határon lévő megyékre is. A bizottság elkészítette az egyesület alapszabályait. Működéséről nem találtam adatokat. Annyi ismeretes, hogy az egyesület elnöke 1865-ben Steinfeld Antal volt, 1867-ben pedig dr. Popper Alajos. Feltehető, hogy az emancipáció megadása után az egyesület megszünt.

Nem került le a napirendről az iskolaügy kérdése sem. Ezt az osztrák kormányzat is erősen szorgalmazta. Már 1851-ben kérdéssel fordult a kerületi főispáni hivatal a városi hatóságokhoz, hogy van-e a zsidóknak iskolájuk. Azt is elrendelte a megyei hatóság, hogy késedelem nélkül terjesszenek fel hozzá kimutatást a tanköteles 6–12 éves zsidó gyermekekről. A hitközség elkészítette a kimutatást, amely húsz ilyen gyermekről tud. Ezután is évről évre érdeklődött a főispáni hivatal, van-e már zsidó iskola. A válasz sokáig tagadó volt.

1853-ban Debrecenben, a zsidó községben 80 család, 349 lélek és 62 iskolaköteles (30 fiú, 32 leány) volt. Ez évben történt meg az első lépés az iskola szervezésére. Klein Ignác és Steinfeld Mihály hitközségi gondnokok 1000 Ft.-ot kértek a nagyváradi csász. és kir. helytartói nevelésügyi osztálytól egy tanítói szék fenntartására. A zsidók kérését Debrecen városa is támogatta.

Válaszában a helytartó tanács utasította a zsidó községet, hogy fogjanak hozzá két-tanerős elmei iskola szervezéséhez és ez ügyben kérjék ki Novák csász. biztosnak és Kardhordó Ambrus katolikus iskolaigazgatónak tanácsait. De pénz-támogatást a megyei hivatal nem igért.

1856-tól 1863-ig működött. Ezután a pécsi hitközség főrabbi méltóságát foglalta el. Ott is nagy tiszteletnek örvendett, bár műveltsége néhány túlbuzgó hitközségi tagnak szemet szúrt. 1874-ben megvált a pécsi hitközségtől és nyugdíjba vonult Nagyváradra. Ott sem élt tétlenül 1882-ben bekövetkezett haláláig. Gazdag könyvtárát végrendeletében a pesti rabbiszemináriumnak hagyományozta. Erlich Ede képzett, művelt rabbi volt, aki dr. Kohut Sándor világhírű tudós szerint *„a szövevényes döntvényirodalom élő szótára volt".* Vonzó, szerény és békeszerető egyéniségéért mindenütt szerették. A szószéken mindig nevelő szándék vezette, ugyanúgy, mint a somogyszili iskola alapításában, vagy a héber óvoda és talmud-tóra szervezésében pécsi rabbisága idején. Löw Lipőt is szeretettel ír róla a „Ben Chananja" c. tudományos lapjában: *„Erlich szerencsésen egyesíti magában a régi és az új világ szellemiségét."* Az „Izraelita Magyar Egylet" újjászervezésére való felhívást, amelyet Löw Lipót 1860-ban indított el, Erlich Ede debreceni rabbi is aláírta, mint a magyar zsidóság egyik fontos rabbija.

A debreceni zsidók társadalmi életére és kulturális fejlődésére jelentős hatása volt Erlich Ede főrabbinak. Működése első évében történtek meg az első lépések a debreceni zsidó iskola felállítására. 1860-ban bevezették a hitközség ügyvitelében a magyar nyelv használatát. A magyarosító munka fontosságáról Erlich Ede meg volt győződve. Ugy vélte, hogy a magyar nyelv tudása a zsidók társadalmi boldogulását segíti elő. Kisérlet történt már előbb, 1857-ben, Izraelita Nőegylet létesítésére is, ez azonban nem működött sokáig. Feltehető, hogy a rabbi 1863-ban történt távozásával szünt meg a nőegylet működése.

Nagy zsidó tudása ellenére sem bocsátották meg a rabbinak magyarosító tevékenységét, különösen a falvakból beköltözött egyszerű emberek, akik a chaszidizmus hatása alatt álltak. Ez sok keserűséget szerzett neki, melyet befelé forduló, fájó lélekkel és csalódottan tűrt. Az osztrák hatóságok kegyeit élvező megyei főrabbi, Fried Áhron is elkövetett mindent, hogy e kiváló szellemű és kulturált rabbinak nehéz legyen a helyzete Debrecenben. Nem csoda tehát, hogy Erlich Ede elfogadta a pécsi izraelita hitközség meghívását és a debreceni zsidók 1863. savuot ünnepén már ismét rabbi nélkül imádkoztak.

A rabbi távozását a nevelésügy mindjárt megszenvedte: megszünt az elemi iskola *„anyagi eszközök hiányában".* A vallási élet vezetését ideiglenesen Blau Salamon dájánra bizták. S ha eddig sokan Erlich Ede kulturáltságára panaszkodtak, most mások a rabbihelyettes vallási túlbuzgóságát fogják kifogásolni. A község intelligens, jómódú tagjait lehangoltság uralta. Közönyösség, nemtörődömség tompították a közösségi érzést. A hit-

tudták a debreceni zsidók, hogy nagy változások elébe néznek, ha Ausztria veszítene a háborúban, Ez be is következett, hiszen 1860-ban a zsidók visszakapták a birtokvásárlási jogot.

A telkek története így is érdekes maradt. 1865-ben a hitközség vezetői eladták a 26. sz. telket. A másik, 21. sz.-t csak azután írták a hitközség nevére, amikor a reverzális nem volt már aktuális. Ezen a telken épült az első mikve (később pászkasütő lett belőle). 1890-ben visszavásárolták a 26. sz. telket. A XX. században még több szomszédos telket is felvásároltak és így mégis itt épült fel a debreceni zsidóság központja, melynek részei voltak: a székház, a templom, a pászkasütő, az elemi iskola, később a gimnázium is.

A letelepedés első tizenöt évében nem volt rabbi Debrecenben. Sohétok és előimádkozók már működtek. A rabbi-kérdés először 1854-ben merült fel, amikor Fried Áhron rabbi Hajdúsámsonból betelepedett Debrecenbe. *„Prepotens, erőszakos, kapzsi és marakodó ember* — olvassuk jellemének leírását —, *aki nem csak községére és híveire, hanem a határos községekre és rabbijaira is elemi csapásként nehezedett. Uralkodni akart a környék hitközségein és az Észak-Bihar megyei főispántól, meg az osztrák állam tisztviselőitől kapott támogatást, hogy magának nagy zsidó hitközséget teremtsen."* (Pl. Balmazújvárost el akarta szakítani a Reb Beres Banet nagykállói főrabbi kerületétől.) Végül is a sámsoniak elunták a rabbi erőszakos kormányzatát, kezdték elhagyni Sámsont. Egy részük Debrecenbe költözött. Egy évvel utóbb, 1854-ben, maga a rabbi is kért letelepedést Debrecenbe. Utját Fried Károly lakos egyengette. Fried rabbi mindjárt arról is kivánt gondoskodni, hogy hatáskörét a debreceni községre kiterjessze. Levelet mutatott fel Debrecen városának a megyei főispáni hivataltól, melyben az felszólította a várost, értesítse a debreceni zsidó közösséget, hogy vallási ügyekben hozzá, mint megyei főrabbihoz, forduljanak.

A debreceni zsidók izgalommal tárgyalták az ügyet és elhatározták, hogy a megyei rabbi szolgálatára nem reflektálnak és helyi rabbit választanak. 1855-ben meg is választották a község első főrabbiját: Erlich Eduárd somogyszili rabbit. A választást a helytartó tanács jóváhagyta és Erlich rabbi 1856 nyarán Debrecenben elfoglalta székét.

Erlich Eduárd 1808-ban született. Fiatalon szerzett gazdag tudást mind a zsidó, mind a világi tudományokban. Valószínű, hogy egyetemi tanulmányokat is folytatott, bár erről nincs adat. Rabbi működését 1843-ban kezdte Lengyeltótiban, majd 1848-ban a somogyszili rabbiságot vállalta el. Ott nagy megbecsülést szerzett magának. A németesítő abszolutizmus ellenére, községében magas színvonalú magyar iskolát alapított és azt személyesen vezette. Nevét, munkáját mindenütt dicsérték. Debrecenben

a betelepedés után pedig a Nagy Uj utcán (József kir. herceg u.) állott az imaház. A kezdet kezdetén bizonyára valamilyen magánlakás volt az imádkozás helye. A gyökérverés első korában történt már a temető kijelölése és a Chevra Kadisa felállítása. A Nagy Uj u. 33. sz. alatti imaház telkét 1852-ben vásárolták meg 2200 Ft.-ért, de ezt két évvel később eladták s helyette megvették ugyanebben az utcában a 26. sz. telket, melyen a hitközségi székház ma is áll. Ekkor elhatározták a kultusz célját szolgáló terület bővítését és a már meglévő telekhez meg akarták venni a szomszédos Kis Uj utcában lévő polgári telket, melyhez Ondód pusztán szántóföld is tartozott. Erről a külső földről a hitközség vezetői lemondtak és csak a városi telekre tartottak igényt. Ez az ajánlat meglepte a városatyákat. Erre nem volt még példa. Városi telket külső föld nélkül venni! A város bizottságot küldött, hogy a kérdést helyben tanulmányozza. A bizottság azt ajánlotta, hogy a szóbanforgó telekhez tartozó külső földet csatolják jogos tulajdonul a szomszéd ház telkéhez. A városi tanács hozzájárult az ajánlathoz, azzal a kikötéssel, hogy a Kis Uj utca (Kápolnás u.), a szomszédok hozzájárulásával, mérnökileg szabályoztassék.

A telekátadási ügy jóváhagyás végett az uralkodó elé került. 1858-ban az uralkodó értesítette a várost, hogy a teleknek zsidó vallási célokra való átadásához hozzájárul, de a tanács kérjen a zsidóktól reverzálist, amely szerint, ha az iskola és a templom építésére szánt telek ismét eladásra kerülne, akkor a telek vásárlója ismét birtokképes egyén legyen, aki a külső földet is át fogja venni.

Amikor a cs. és kir. leiratot felolvasták a templomépítő bizottságban, az egyhangúlag elhatározta, hogy *„a legmagasabb császári és királyi leiratnak tartalmát fájdalmas megilletődéssel tudomásul véve, inkább lemondani készek a templom építéséről és így egyik legjogosabb és legmelegebb reményük teljesüléséről, t.i. a községnek a templom és az iskola felállításához kötött leendő felvirágzásáról és előmeneteléről, mintsem, hogy a kivánt reverzális okirat aláírásával, a község kompromittálásához és jóhírnevének, tekintélyének és méltóságának lealacsonyításához hozzájáruljanak. Az odiózus reverzális kiállítása a legerélyesebb határozottsággal visszautasíttatott.”*

A templomépítés gondolatával tovább nem foglalkoztak, bár a bizottság két tagja: Eisenberger Mór és Feischl Fülöp végül is adtak reverzálist, de ezt nem tábláztták rá a telekre, miután a hitközség az újonnan vett telek átírását nem kérte.

Két oka lehet a visszautasításnak. Zoltai Lajos szerint a debreceni zsidók meg akarták várni helyzetük jelentős javulását. E várakozásra bizonyára a nemzetközi helyzet is késztethette a debrecenieket. Ausztria háború előtt állt az olasz Piemonttal és csakhamar Franciaországgal is. Nyilván

„Ez az oka — írták —, *hogy a városi törvényszék az ezeken kívüli más izraeliták által beadott birtokátírási kérvényeket elintézni késett, mivel a felsőbíróságtól várja ez ügyben a döntést, mely irányadó lesz valamennyi átírási esetben.”*

A helytartó tanács nem fogadta el a város érvelését és elrendelte, hogy a birtok-átruházásokat a törvény szellemében azonnal végre kell hajtani.

A városháza nem érezte a helytartó tanács leiratát kötelező erejűnek, miután *„a törvény szellemében”* kifejezést csak mint általános elvet látta, s így továbbra is nehézségeket csinált a zsidóknak. Igy 1863-ban Klein Ignáctól is megtagadták az átruházást, aki e miatt a táblához fellebbezett. A táblai ítélet végre megjött, a zsidók javára döntött és elrendelte a zsidó birtokvételek azonnali bejegyzését az Ideiglenes Törvényszabályok 22. §-a alapján.

A hitközség ezutáni küzdelmeiben már maga is a 22. §-ra hivatkozott és kéréssel fordult az uralkodóhoz is. A hitközség rámutatott, hogy a zsidók Magyarország minden más törvényhatóságában szabadon szerezhetnek háztelket, birtokot. Egyedül Debrecen városa akadályozza meg a birtok-átruházási eljárást. Elpanaszolták azt is, hogy az országjáró Pálffy Móric helytartóhoz is fordultak, de az ügy még sem mozdult. Majd érdekesen érveltek: *„Három éven keresztül számosan százezreket fektettünk ingatlan városi birtokokba és ezen vagyon holt kapitális gyanánt hever, mert nem fordítható hitelünk felhasználására, üzleteink gyarapítására, hypotékul, kaucióul, előforduló száz meg száz üzletünkben.”* Kérik, hogy *„a város hagyja abba beleavatkozásait és a törvényszék függetlenül, a törvények szerint végezze az átírást.”*

E kérvény 1863 október 18-án kelt, s már az év november 13-án a helytartó tanács felsőbb meghagyásra készült rendeletet adott ki a hitközség panasza tárgyában: *„Odautassíttatik a város közössége, hogy az izraelitákat ingatlan vagyon szerzésében és a már megszerzettnek telekkönyvileg a nevökre leendő átírásában az 1860 febr. 18-án kelt császári rendelet és az ezt fenntartó törvénykezési szabályzat 22. §-a értelmében, csupán azért, mert héber vallásúak, ne akadályozza.”*

Igy 1863-ban a debreceni zsidók elnyerték a föld- és telekvásárlás és birtoklás jogát. A jog megszerzésében a kormányzat segítette őket, a városi hatóság csak akadályozta.

A jogokért folytatott küzdelem mellett és annak ellenére is, a debreceni zsidók hittek a jövőben s hozzáláttak vallási és társadalmi életük megalapozásához. Tulajdonképpen már a 40-es években is gondoskodtak a letelepedők a vallási élet legszerényebb keretének felállításáról. A legelső időktől kezdve működött már imaház. A század elején a városon kívül,

ben birtokpereket indítottak a titokban házat, vagy telket vásárló zsidók ellen, azonban a perek elhúzódása végül meg is szüntette e pereket. 1859-ben ugyanis a birodalmi belügyminiszter értesítette a közigazgatásokat, hogy további intézkedésig ne határozzanak olyan esetekben, melyekben a zsidót jogtalanul szerzett birtokától meg kellene fosztani. Debrecen város válaszában jelentette a belügyminiszternek, hogy azon időben ilyen bírói tárgyalások Debrecenben nem folytak.

1860-ban az olasz-osztrák háborúban elszenvedett katonai vereség folytán, az osztrák abszolutizmus megtört. Az osztrákok közeledtek a magyarokhoz. Beleegyeztek az országgyűlés összehívásába. Ezt megelőzőleg összeült az országbírói értekezlet és megállapította az ideiglenes törvénykezési szabályokat, hogy ezek irányadók legyenek bizonyos jogi kérdésekben addig, amíg az országgyűlés véglegesen intézkedik majd az ügyben. Az országbírói értekezlet közvetve a zsidók jogait is érintette. Ugyanis kimondta: *„A vallás különféleségéből kifolyó ausztriai törvények uralma alatt bővített polgári magánjogok jelen állapotukban meghagyatnak.”*

Ezen rendelkezés visszaadta a zsidóknak a városokban való birtokvétel jogát. De más változás is történt. 1861 elején életre kelt a városi önkormányzat és a városokba ismét tisztikart, városi vezetőséget választottak. Ezzel visszatértek a városokban a régi rend férfiai és velük a feudális szellemű várospolitika — a zsidók kárára.

Egy korabeli újsághír is igazolja a zsidó-ellenes hangulatot a városban. A Pesti Napló (báró Kemény Zsigmond, az író, szerkesztésében) 1861 április 13-i számában a megyei hatóságok figyelmébe ajánlotta, hogy *„Debrecen vidékén egyes reakciós ügynökök azt a hírt terjesztik, hogy a zsidók a kutakat és a kocsmai italokat megmérgezik.”*

1861-ben Feischl Fülöp és dr. Liebermann Ábrahám orvos a debreceni törvényszékhez fordultak és kérték az általuk vásárolt birtokok bejegyzését. A bíróság a városi tanácshoz és a közgyűléshez utasította őket, hogy ott a birtokvétel bejegyzésére engedélyt kérjenek. A kérvényezők tartottak attól, hogy a városháza hivatalnokai nehézségeket támasztanak majd és ezért nem fordultak a városházához, hanem a törvényszék határozatát a királyi táblához fellebbezték meg. A hitközség, amely a két zsidó ügyében zsidó közügyet látott, a maga részéről egyenest a helytartó tanácshoz fordult azzal a panasszal, hogy Debrecen városa akadályozza a zsidókat birtok-vételben és vonakodik a zsidók birtokait telekkönyvbe bejegyezni. 1862-ben a helytartó tanács felvilágosítást kért a várostól a zsidók panasza tárgyában. A városi tanács a helytartó tanácsnak adott válaszában kifejtette, hogy a zsidók az átruházásra a várostól engedélyt nem kértek, másrészt a királyi tábla még nem döntött az előtte lévő fellebbezés ügyében.

gyaknál a törvények mást rendelnek el." A paragrafus felsorolta, melyek a korlátozások, kiknek nincs joguk birtokot szerezni. E felsorolásból a zsidók hányoznak. A törvénykönyv 431. §-a azt is előírta, hogy a birtokátruházás tényét a telekkönyvi bejegyzés teszi jogosulttá.

Miután az osztrák törvénykönyv nem tartalmazott a zsidókra nézve hátrányos rendelkezéseket, Debrecen zsidói megragadták az alkalmat és háztelkeket, birtokokat vettek. Szemet is szúrt e folyamat a reakciós helybeli köröknek, mert panasszal forultak Bécshez. Ennek hatása alatt a bécsi kormány változtatott a jogi helyzeten, ezúttal a zsidók kárára. 1853 október 2-án újabb császári rendelet jelent meg: *„Az izraeliták álladalmi, polgári viszonyainak végleges szabályozásáig mindegyik korona-országban az ottani, 1848 január 1. előtti és addig fennállott, az izraeliták birtokképességét korlátozó szabályok, ideiglenesen ismét hatályba lépnek.*" A császári rendelet szerint, az 1852 november 29-i nyílt parancs következtében *„. . . szerzett birtokok, jogszerű tulajdonosuk kezében maradnak, sőt a birtokokra a telekkönyvi bekebelezést is végre lehet hajtani.*"

A debreceni zsidók éltek a hat hónapig tartó szabadsággal és ezalatt háztelkeket, birtokokat szereztek. Ezt egyrészt lehetővé tette a kezükben lévő készpénz, de buzdította őket az évekig tartó megalázó korlátozás után lelkükben feltámadt szabadulás érzete is. A tiltó rendelkezés, mely a zsidó birtokvételt ismét megakadályozta, több mint hat évig, 1860 február 18-ig állt fenn. 1853 májustól—októberig ezek jutottak birtokhoz:

Áhron Ábrahámné, 16 hold föld, ház, kert 841 négyszögöl;
Feischl Fülöp, postakerti szőlő, 1000 négyszögöl;
Fischler Józsefné, tégláskerti szőlő, kaszáló, 917 négyszögöl;
Fried Károly, 16 hold föld, ház, postakerti szőlő, 692 négyszögöl;
Katz Henrik, 4 hold föld;
Klein Ignác, 26 hold föld, ház, kert, 557 négyszögöl;
Silbermann Lipót, szőlő, 400 négyszögöl;
Steinfeld Mihály, 17 hold föld, 458 négyszögöl szőlő.

E nyolc zsidó földbirtokos lényegében a zsidó közösség vezetői voltak.

1953 október 31. után megszünt ugyan Debrecenben a zsidók földvétele, de talán kifejlődött valami Strohman-rendszer, melynek révén néhány zsidó szerzett birtokot vagy háztelket. Megindult a városban a sugdolózás: titkos zsidó földvásárlások történnek. Vannak, akik a régi tulajdonos nevén hagyják az ingatlant, várva jobb időkre, mikor majd át lehet azt írni a zsidó nevére, vagy más, a zsidónak megbizhatóbb keresztény emberre iratják át. A sugdolózás alapján a megyei hatóság vizsgálatot indított. 1857 elején megállapította a vizsgálat, hogy két házat zsidók vettek meg, bár a telekkönyvben mások neve van feltüntetve. A hatóságok több eset-

„A zsidók, mihelyt saját házukban lakhattak, az okleveles polgárok közé való felvételüket is kérhették — írta Zoltai Lajos, majd így folytatta: *A polgári oklevél 1848 után lassanként elvesztette régi jelentőségét. Utoljára csak decorum a vendégszoba falán, tulajdonosa íróasztala felett."* Zoltai Lajos a debreceni civisek oklevelét a késői korban nyert nemesi oklevelekhez hasonlította, amikor azoknak vesztett értékéről beszélt. Elfelejtette azonban, hogy az üldözött, jogtalan zsidóknak adott bármilyen megtisztelő írás, nem hasonlítható a keresztények tömegeinek birtokában lévő nemesi oklevélhez. Bármily csekély kitüntetés lett légyen is az írás, évezredes elítéletek falának leomlásával jutott csak hozzá a zsidó. A „Matricula Civium" valóban tartalmát vesztett forma lett 1867 után. Minden háztulajdonos élvezhette a civis jogot. De 1860-ban a Csengeri Ábrahámnak adott ily civis oklevél kifejezett elismerés volt Csengeri Ábrahám, Hatvan u. 65. sz. háztulajdonosnak kitűnő magatartásáért. (Fiai és unokái is jelentős szerepet játszottak majd a debreceni zsidó közéletben.)

Az ingatlanszerzés sok akadályba ütközött és nehéz küzdelmekre vezetett Debrecen városa és a zsidók közt. Ahogy a szabadságharc előtti időkben az italmérési jog elnyerése, az abszolutizmus korában a földbirtok, vagy városi telek vásárlása okozott sok izgalmat.

Nézzük meg, mit mond az 1840. 29. tc. a földvásárlás kérdésében. E tc. 5. paragrafusa előírta: *„Amennyiben az izraeliták polgári telkeknek (fundus) szabad szerezhetése gyakorlatában lennének, az ily városokban ezen gyakorlat a jövendőre nézve is, megállapíttatik."*

A debreceni zsidók nem élvezhették az 5. paragrafusban előírt jogot, miután 1840 előtt nem lakhattak Debrecenben és így polgári telek sem lehetett birtokukban. Mégis jutottak telekhez az 50-es évek elején a debreceni zsidók közül néhányan. Már az 1950–51-es adókönyvbe Steinfeld Mihály és Áhron Manó, mint háztulajdonosok vannak bejegyezve. E változást a beállt új politikai viszonyok magyarázzák. Az abszolutizmus beköszöntésével a városok főhatósága már nem a királyi kamara (ősi kormányszék), hanem a helyi, jelen esetben a bihari főispán. A polgári szellemű osztrák államrend felbátorította Debrecen zsidóit, akik élénken figyelték a Bécsből jövő rendelkezéseket. Ezek jobban kedveztek a polgárok egyéni érdekeinek, mint a régi magyar jogrendszer.

1852 november 29-én a császár rendelete, 1853 május 1-től kezdődő hatállyal, megszüntette a magyar jogrendszert és helyébe az osztrák polgári törvénykönyv megfelelő fejezeteit állapította meg érvényesnek. Ezzel egycsapásra megszüntek azok a törvények, amelyek a zsidók jogait évszázadokon át korlátozták. Az osztrák polgári törvény 39. §-a előírta: *„Vallásbeli különbségnek a magánjogra befolyása nincs, kivéve, ha némely tár-*

sámsoni zsidó kérte Debrecenben való letelepedését és mert vagyontalanok voltak, a város a kerületi főispánhoz terjesztette fel ügyüket, hogy az döntsön felvételük dolgában. 1852-ben megkapták a letelepedés jogát. A lakhatási díj alól felmentettek néha, főleg asszonyokat, talán családi helyzetük folytán. Felmentést kapott a megyei rabbi is, Fried Áron, 1854-ben.

Az első családfők névsorát itt adjuk. *1850-ből:* Glauber Fülöp, Fisch Ignác és Schenk Károly. *1851-ből:* Lusztig Ferenc, Adler Jakab, Steiner Jakab, Schwartz József, Goldstein Jakab Izrael, Fischer Lőrinc, Lusztig Mózes, Reich Ferenc, Deutsch Jakab, Link Farkas, Roth Elkan, Weisz Henrik. *1852-ből:* Weisz Márton, ifj. Lusztig Ferenc, Csengeri Sámuel, Aszódi Sámuel, dr. Liebermann Ábrahám, Adler Márton. *1853-ból:* Schwartz Márton, Lusztig Ábrahám, Iczik Lajos, Löwy Leopold, Grünwald József, Salzmann Ignác. *1854-ből:* Pollák Mihály, Adler Adolf. *1855-ből:* Rosenzweig Ábrahám, Jakobovits Antal, Kohn Ignác, Weisz Viktor, Rosenfeld Jakab, Kohn Móric, Silbermann Kain, Bernáth Áhron. *1856-ból:* Kacander Móric, Rosenberg Sámuel, dr. Popper Lajos, Scheer Bernát, Fried Áhron rabbi, Zuckermann Nátán, Weisz Herman, Weisz Mártonné, Weisz Májer, Gottlieb Menyhért, Képes Sámuel, Löwenfeld Adolf, Fried Jakab, Reiner Henrik, Kis Eliás, Deutsch József, Zichermann Ignác, Rosenberg Ignác, Nosztovszki Mátyás. Végül *1857-ből:* Fürst Mátyás, Sonnwirth Dávid, Weisz Vilmos, Lebovits János, Katz József, Wojticz Jakab, Gotthilf Johanna. Ettől az évtől kezdve 1867-ig több százan kértek lakhatási engedélyt. Ezek névsorát már nem találtam meg. De találkozunk régi és újabb nevekkel az 1863–65. évi adókönyv első zsidó háztulajdonosai sorában: Steinfeld Mihály, Áhron Ábrahámné, Klein Ignác, dr. Liebermann Ábrahám, Deutsch Jakab, Scheer Bernát, Kohn Mózes, Feischl Fülöp, Eisenberger Adolf, Weisz Ivig Ferenc, Csengeri Ábrahám, Pollák Mártonné, Fried Károly, Gottlieb Menyhért, Áhron Miksa, Zichermann Ignác, Braun Henrik, Iczik Lajos, Csengeri Lajos, Weisz Mózes, Csengeri Sámuel.

Tehát 21 zsidó háztulajdonos volt Debrecenben 1865-ig. 1867 után pedig már mindenki vehetett házat, vagy telket, anyagi lehetőségei szerint.

Ezek az utcák, melyekben a debreceni zsidók első ingatlanjaikat vásárolták: Piac utca, Németh (Széchenyi) u., Szent Anna u., Miklós u., Uj u. (József kir. herceg u., ma Bajcsy-Zsilinszky út), Hatvan u., Vendég u., Czegléd u., Csapó u., Gyár u. (Verbőczy), Várad u. (a Piac u. felső része), Nyíl utca.

A legtöbb zsidó bérelt lakásokban lakott. A zsidó lakások térképe mutatja, hogy a letelepedéskor megszerzett lakások, a legutóbbi időkig, a debreceni zsidó központi település helyei maradtak.

mányzat, majd ismét polgáribb kormányzat váltott fel. Ennek nyomát látni fogjuk a debreceni zsidók történetében is.

A szabadságharc leverése után a Bihar-kerületi császári főispán — báró Uray Bálint — elküldte Debrecen városának a teljhatalmú miniszter báró Geiringer Károly rendeletét, mely szerint Debrecen polgármestere *„tisztítsa meg az izraelita községet a forradalom idején választott elöljáróságtól és nevezzen ki a hitközség élére ideiglenes, megbizható vezetőséget"*. Az osztrák rendszer ugyanis nem tűrt Magyarországon semmiféle választást. A tisztviselők csak kinevezés útján foglalhatták el helyüket.

A zsidó közösség tekintélyesebb tagjai a hatósági levélre azt válaszolták, hogy *„a debreceni zsidóknak ezidáig nem volt semmi szervezete, igy választott elöljáróik sem voltak. Eddig, ha valami ügyes-bajos dolgaik voltak a hatóságoknál, Steinfeld Mihály intézte dolgaikat. Ő egyáltalán nem forradalmi, hanem csendes, jóindulatú ember."*

A polgármester-helyettes, aki egyben rendőrfőkapitány is volt, kinevezte Steinfeld Mihályt és a fiatalabb Klein Ignácot a zsidó község vezetőiül. Ez 1850 október 2-án történt. Az emődi születésű, Hajdúnánásról bevándorolt gazdálkodó, Klein Ignác így került a debreceni közösség élére.

Balogh István „Debrecen" c. munkájában rámutatott a városnak az abszolutizmus első éveiben volt gazdasági fellendülésére: *„Az 50-es évek mezőgazdasági konjunktúrája, a helyi szükségletre dolgozó ipar mellett, a kapitalista jellegű élelmiszer-ipar kialakulását, a fogyasztópiac pedig a kereskedelem fellendülését tette lehetővé."*

A városi hatóságok még akadékoskodtak ugyan a betelepülést kérő zsidók ügyeinek tárgyalásánál, de a bevándorlás folyamatát és ütemét már ez sem tudja meggátolni. A céh-nevelés gátlásaitól mentes zsidók könnyen illeszkedtek be a kapitalista gazdálkodás kereteibe. Az első gőzmalmot, gőzfűrészt, gőzekét a zsidók állították be Magyarországon. Nem tudom felsorolni a debreceni zsidók eredményeit e téren, feltehető azonban, hogy ők is sok technikai és gazdasági újítást vittek be az 50-es években Debrecenbe. Erre következtethetünk abból a pionír munkából, amit a későbbi időkben ismerünk a debreceni zsidók gazdasági tevékenységében.

A debreceni tanács mellett már a polgármesteré volt a döntés joga az 50-es évektől. Uj módszerrel vizsgálja a városháza a bevándorló-jelölteket: a letelepedést kérő zsidók ügyét előbb a zsidó közösségnek adják át véleményezésre. Az ügyek intézése meggyorsult. A céh önzése érvényesült ugyan még ekkor is, mert két nagyváradi zsidó bevándorlási kérését a város elutasította azzal, hogy a kérelmezők szabók és a városba való költözködésüknek a szabók céhe ellentmond. Viszont pl. 1851-ben egyszerre nyolc

IV.

A HITKÖZSÉGI ÉLET MEGALAPOZÁSA

1849—1867

A szabadságharc leverése után következő 18 évben nagy fejlődésnek indult a debreceni zsidó hitközség. A hívek száma a husszorosára nőtt és kiépültek a hitközség intézményei: a templom és az iskola. A község első rabbija is megkezdte működését.

A magyar nemzeti életnek ez a legszomorúbb korszaka volt. Ausztria eltörölte Magyarország függetlenségét és az országot, mint meghódított területet, népi, nemzeti önállóságától megfosztotta. A debreceni zsidóság folytatja a nemzsidó világgal való küzdelmeit: a várossal, az állami hatóságokkal. Mégis, számuk nagy növekedése bizonyítja már, hogy helyzetük lényegesen jobb, mint a szabadságharc előtt. A magyar nemzeti történetírás a Bach-korszaknak (az abszolutizmus korának) csak negatív oldalát domborította ki mindig, pedig e korban az elnyomott Magyarország gazdasági életében sokat fejlődött.

Az 50-es évektől az egész világon nagy léptekkel haladt a technikai forradalom: gépekkel termelő gyárak létesültek, kiépült ország- és világszerte a vasút. Kezdetét vette a nagyszabású világkereskedelem is. Az osztrák abszolut kormányzat elnyomta ugyan a magyar nemzetet, de az országban sokkal jobb kormányrendszert vezetett be, mint az 1848 előtti. Tények lettek a törvény előtti egyenlőség, a jobbágyság eltörlése. Az új büntetőtörvénykönyv nyugati törvénykezést vitt az országba a Verbőczy-féle feudális, elavult törvények helyett. Igaz, hogy a zsidók politikai, jogi helyzete nem sokat változott még, de ez nem rontotta gazdasági helyzetüket. Igy indul meg lényegében a városokba irányuló nagy bevándorlás. A zsidó lakosok száma, az 1869. évi első tudományos népszámlálás szerint, Debrecenben 1919 főre emelkedett.

Az osztrák kormányzat ingadozásai okoztak sűrű nehézségeket is. Polgári felfogású, modern kormányzatot reakciós, egyházi szellemű kor-

olvasgatta, lelki épülésre ismerte is Mózes öt könyvét, Izráel prófétáinak írásait, a keresztelésnél sokan adtak gyermekeiknek ótestamentumi nevet, istentiszteleteknél pedig Szent Dávidnak örökszép zsoltárait énekelgették. De a kereskedők és iparosok foglalkozásuk jövedelmezőségét, keresetüket, kenyerüket féltették az élelmesebb, ügyesebb, összetartóbb héberség versenyétől."

Az 1948–49-es évek, a magyar szabadságharc dicső évei, különösebb események nélkül múltak el a debreceni kisszámú zsidóság felett. Mikor országszerte megalakultak a nemzetőrségek, minden nehézség nélkül csatlakoztak hozzájuk Debrecenben a zsidó ifjak is, és beosztást kaptak a 12. sz. nemzetőr századba. Mikor a harcok kitörtek, debreceni zsidó ifjak is harcoltak a szabadság zászlai alatt. Bernstein Béla adatai alapján, dr. Popper Alajos honvéd főorvos, Liebermann Ábrahám honvéd alorvos, Holländer Gyula honvéd őrnagy, Propper Mór honvéd hadnagy, Klein Gábor őrmester, Heimann Károly tizedes és Ellenbogen József közhonvéd vettek részt a szabadságharcban. A felsorolt debreceni zsidó katonák közül nem egy tűnt ki vitézségével. Holländer Gyula — később debreceni bankigazgató — 20 éves volt, mikor fegyvert fogott és Klapka György tábornok híres vörössapkás ezredében szolgált. Bátorságáért csakhamar kapitányi rangra emelték és 21 éves korában már az őrnagyi rangot is elérte. (Nagy tiszteletben élt 1918-ig.)

Popper Mór 17 éves korában csatlakozott a szabadságért küzdőkhöz. Budavár ostromában mint hadnagy vett részt 1849-ben. Harcolt a jászberényi és az isaszegi csatákban. Résztvett a komáromi várból való kirohanásban, majd a vár feladása után, mint tisztet, őt is szabadon bocsátották. Később, mint jónevű ügyvéd, nagy szerepet vitt a hitközségi életben. Elnöke lett a szabadságharc tradicióit őrző „Honvéd Egyletnek".

A kisszámú debreceni zsidóság áldozatos részt vett a szabadságharcban s ez volt egyben feleletadása annak a debreceni társadalomnak, amely mindent megtett, hogy ne érezze otthon magát Debrecenben.

dött el. Lefkovics Mózes volt az első, aki letelepedésre jelentkezett Debrecenbe, s abban is, hogy kóser vendéglőt állított fel a város belterületén. A választottak gyűlése ugyan ellenezte ezt a vállalkozást, a városi tanács azonban engedélyezte azzal az indokolással, hogy ha már zsidó családok laknak a városban, akkor ilyen vendéglőnek is helye van. Csakhamar panaszok jutottak el a tanácshoz. A belvárosi kóser vendéglőben nemcsak jó ebédeket lehet kapni, de buzgón mérik benne a szeszesitalt is, melyről az engedélyadásnál nem volt szó. A város panasszal fordult egyenest a helytartó tanácshoz s ez azonnali hatállyal eltiltotta Lefkovitsot a szeszesitalok mérésétől az új kóser vendéglőben. A városi tanács azonban mégis arra a következtetésre jutott, hogy az új zsidó lakóknak is szükségük van kóser, szeszesitalt is kimérő vendéglőre. A közgyűlés ellenezte, mert féltették a külső kóser vendéglők jövedelmezőségét. A tanács ekkor azt javasolta a helytartó tanácsnak, hogy a két külső és a belső vendéglő italmérési jogát egyesítse és a bérletet a belső vendéglőben, italmérési joggal, a külső kóser vendéglők tulajdonosainak átadhassa. A helytartó tanács ebbe beleegyezett és a bérletet további 900 Ft. évi bér fejében Áhron Ábrahám kapta meg.

Ez ügy kivételével, minden más dolog csak keserű küzdelemmel jutott elintézéshez a városnál. Az 1843–44-es országgyűlés is rossz hangulatot teremtett a zsidókkal szemben. Kifogásolták, hogy a zsidók nem elég gyorsan magyarosodnak. Kossuthtal az élen, bírálták a zsidó vallási hagyományt, amely — szerintük — a zsidóságnak nemzeti létet és különállást biztosít. Itt-ott kifejezett antiszemita hangot is hallattak a tekintetes követek. Mindez az 1840. 29. tc. természetes visszahatása volt, meg az 1840. évi váltótörvényé is, melyet a zsidók javára hozott törvénynek csúfoltak. Itt is kitettek magukért a debreceniek. 3000 aláírással ellátott kérést küldtek az országgyűléshez, melyben a zsidók városi polgárjogai ellen tiltakoztak. Debrecen követe olyan gyűlölettel beszélt a zsidókról, hogy Pálóczi László követ, a debreceni követ szavaira válaszolva, ezt mondta: *„Hogyha azokat hinné és tanítaná a protestantizmus, amit Debrecen követe elősorolt, egyenesen kimondom, hogy szégyenleném protestáns lenni . . .”*

Nem javult meg a társadalmi légkör Debrecenben a zsidókkal szemben egészen 1848-ig. De még a szabadságharc ez évéből is maradt ránk egy szomorú adat: 1848 augusztus 24-én egy szegény munkácsi zsidó kereskedő, valakit keresve, egy debreceni kovácsmester lakásába tévedt. A mérges debreceni kovács félholtra verte a szegény teremtést, büntetlenül.

Zoltai Lajos, aki alapos tanulmányt írt, a debreceni zsidók letelepedését kutatva, mondja: *„Sem titkolni, sem szépíteni nem akarom azt a valóságot, hogy ősi, hagyományos elfogultságból, a debreceni polgárság idegenkedett a zsidóktól, holott itt majdnem mindenki vallásos áhitattal*

Antal és Eisenberger Dávid. A szerződést Katz Gergely nevére, két év időtartamra kötötte meg a város. A magas bérösszeg ellenére a siker jegyében folyt le az első debreceni zsidóknak e vállalkozása. Nem vitás azonban, hogy e pálinkamérési ügy csak kimélyítette az ellentéteket a debreceni polgárok és a zsidók között. Az ügy a városi tanács komoly politikai és társadalmi vereségével végződött. A városi vezetők lelkében mély és keserű nyomot hagyott az a tény, hogy maroknyi zsidó kitartása és pénze erősebb volt, mint az egész szabad királyi város súlya, tekintélye és politikai ereje.

A magyar nemzeti történetírás, a Horthy-korszakban, szerette például hozni a város e vereségét arra, hogy milyen merészek és mindenre készek a zsidók, ha anyagi érvényesülésükért küzdenek, és hogy a Habsburg-kormányzatot szolgáló magyar kormányszervek a XIX. században nem értették meg a magyarság nemzeti érdekeit, jelen esetben a városok harcát az idegen zsidókkal szemben.

Ezzel szemben az igazság az, hogy a letelepülő zsidók és a városi hatóságok közti minden harcot a városi polgárság megkövesedett maradisága és csökönyös elfogultsága okozta. A város állásfoglalása a vitás ügyekben nem nemzeti állásfoglalás volt, hanem feudális szűkkeblűség nyilvánult meg minden cselekedetükben. A kormányzat a zsidók ügyének pártfogolásával nem folytatott nemzetellenes politikát. Az osztrák államkormányzat modernebb és célszerűbb államgépezetet képviselt, mint a feudális magyar államrend maradványai, amelyeket éppen a szabad királyi városok őriztek.

A vereségek, amelyek a várost érték zsidó ügyekben, csak megerősítették rideg politikájukat a zsidókkal szemben akkor is, ha abból minden ésszerűség hiányzott. Igy történt a sámsoni házaló zsidók ügyében is. Ezek régi szokás alapján szabadon járhattak Debrecen utcáin. A hatóságok nem igen figyeltek rájuk. A pálinkamérési presztizs-vereség után a város határozatban utasította a kapitányságot, hogy a sámsoni házalókat a városból űzze ki, s nekik a házalást csak hétfőn déltől estig és kedden reggeltől délig engedélyezze. E rendelkezés a házalóknak sok nehézséget hozott. Miután az új rend megélhetésüket veszélyeztette, a helytartó tanácshoz fordultak. Ez 1842 elején jelentést kért a várostól. A városi tanács válaszában kérte a kormányt, hogy az hagyja jóvá a házalók ügyében hozott intézkedését. A helytartó tanács a sámsoniak igazát ismerte el s elrendelte, hogy a zsidók továbbra is a hét minden napján, az egész évben, minden korlátozás nélkül folytathassák házalásukat. A város tehát makacssága miatt ismét alul maradt. Igy aztán kicsinyes bosszúból utasítást adott a főkapitánynak, mely szerint a zsidóknak házalásuk gyakorlása közben az udvarokba benyitogatni tilos.

Egy másik vendéglő és italmérési ügy nagyobb vihar nélkül rendező-

A bajt még tetézte, hogy Németh József már négy napja birtokában volt a vendéglőknek és javában mérte a szeszesitalt. A város e helyzeten semmiképp nem akart változtatni és erősen remélte, hogy a befejezett tényeket a kamara is tudomásul fogja venni.

Nem így történt. Áhron Ábrahám a kamara eddigi tevékenységétől is felbuzdulva, újabb kérvénnyel fordult e fő pénzügyi hatósághoz. Panaszolta, hogy a város nem reagált a pálinkamérések dolgában és tisztelettel kérte a királyi kamarát, hogy vonják felelősségre Debrecen városát, amely a kamara parancsát nem hajtja végre, mert *„... felsőbb helyről jött rendeletnek ilyen mellőzése a város hasznát veszélyezteti"*.

November 25-én a kamara a késlekedésért a felelősséget a városi tanácsra hárította és szigorúan meghagyta, hogy a haszonbérleti ügyben azonnal intézkedjék. November 26-án ülést tartott a városi tanács és azon elkeseredetten tárgyalta a kamarai leiratot. Semmiképpen sem akartak a rendeletbe belenyugodni és elhatározták, hogy a királyhoz fordulnak az 1940. 29. tc. értelmezéséért, miután úgy látták, hogy a kamara és a városi tanács ebben szemben állnak egymással. Adjon döntést ez ügyben a legfelsőbb hely. Egyben a kamarát is kérték, hogy tartsa függőben az egész bérleti ügyet, míg a válasz a felsőbb helyről megérkezik.

Hónapok teltek el, míg 1841 június 20-án a debreceniek kézhez kapták a kamara új rendeletét. A kamara királyi leiratra hivatkozik, melyet a debreceniek nem láttak, megdorgálja a városi tanácsot engedetlenségéért és megparancsolja, hogy a pálinkamérés jogának bérbeadása tárgyában haladéktalanul tűzzön ki új árverést, melyen a zsidók is részt fognak venni. Eddig is nagy károkat szenvedett a város a késlekedés folytán és ha a tanács továbbra is késlekednék, viselje az összes károkat, melyeket okozott.

A városi tanács és a választott hites polgárok közössége közös ülésén *„mély szomorúsággal tudomásul vették a rendeletet"*. *„Nem látjuk világosan a kamara rendeletéből* — írták a királyi kamarának —, *mi legyen a sorsa a jelenlegi új bérlőnek. A város méltányosnak látná, ha legalább egy év eltelne a bérletben."*

1841 augusztus 9-én újabb ülésen olvasták fel a kamara keményhangú levelét, mely az árverés megújítását írta elő. Felolvasták a helytartó tanács állásfoglalását is ez ügyben. A helytartó tanács is megdorgálta a várost azért, hogy a törvénnyel és a kamarával szemben engedetlen magatartást tanúsított.

A városi jegyzőkönyv tanúsága szerint, 1841 augusztus 13-án megtartották a második árverést, amelyen csak zsidók jelentek meg. A bérletet végül is 19.001 Ft. utolsó áron Katz Gergely nyerte el. A nagy összeget azután közösen fizették meg: Katz Gergely, Áhron Ábrahám, Steinfeld

és 16.011 Ft.-ot kínált a bérletért. Az árverés-vezető a bérletet Németh József tulajdonául hirdette ki.

Mielőtt a további fejleményeket elbeszélnők, nézzük meg Áhron Ábrahám környezetét. Áhron Ábrahám az árverés idején még nem volt debreceni lakos. Ennek ellenére szinte ott élt Debrecenben. A városi hatóságok jól ismerték, ugyanis Steinfeld Antallal együtt bérlője volt a város alatti két zsidó vendéglőnek. Jómódúak voltak, Áhron Ábrahámnak 85 jószága volt, ami akkor jelentős vagyonnak számított.

Áhron Ábrahám megfellebbezte a királyi pénzügyi kamaránál, mely akkor a pénzügyminisztérium feladatait látta el, az árverési hatóság elutasító határozatát. Fellebbezésében arra kérte a királyi kamarát, hogy az semmisítse meg a Németh Józseffel kötött bérleti szerződést és azt ruházza rá, mint a szabályos körülmények közt legtöbbet igérőnek. Érvül azt hozta fel, hogy a város nem mondhat le 5000 Ft. többletről,

A Királyi Kamara 1840. október 18-án rendeletet küldött a városnak, hogy a tanács terjessze az egész árverési és bérleti ügyet a választott polgárok gyűlése elé és kérje azok véleményét. Ezután tegyen a város jelentést a kamarának.

A városi tanács október végén válaszolt a kamarának és hosszú jelentésben számolt be a pálinkamérések bérbeadásának körülményeiről. Azt is jelentette, hogy nem tudták egybehívni a választott polgárokat, mert legtöbbjük az érmelléki szürettel volt elfoglalva és távol volt Debrecentől, de különben véleményük ez ügyben ismeretes volt a tanácsnak és azonos a tanácséval. Kérik a királyi kamarát, hogy utasítsa el Áhron Ábrahám fellebbezését és erősítse meg Németh Józsefet a bérletben. A városi tanács szerint a fellebbezés jóváhagyása veszélyeztetné az árverési intézmény tekintélyét. Másrészt az új bérlet birtokában Németh József már nagy italáru mennyiséget szerzett be, nagy befektetéssel. Ezen csak nagy veszteséggel tudna túladni, ha nem ő kapná meg a bérletet. Végül még azt is írja a tanács, hogy *„egy tulajdonost sem kényszerít a törvény, hogy haszonvételi árveréshez zsidókat is hozzábocsásson"*.

1841 november 4-én a kamara szigorú rendeletben kötelezte a várost, hogy a pálinkamérés bérletére új árverést tartson, és ezzel a Németh Józseffel való szerződést megsemmisítse. Az új árverésen a kikiáltási ár az Áhron Ábrahám által ajánlott 16.011 Ft. legyen. Áhron Ábrahámtól kötelezvényt kell venni, hogy ajánlatát fenn fogja tartani, ha nem lesz aki ráigér. A város pénzügyi helyzete elég rossz, így magától előnyös pénzügyi ajánlatot el nem dobhat. Másrészt az új törvény, mely a betelepedés jogát megadta a zsidóknak, biztosítja nekik az árverésen való részvétel jogát is.

Debrecen városatyái megrendülve fogadták a kamara rendeletét.

A negyvenes években a következő céhek működtek Debrecenben: német szabó, timár, sertésvágó, magyar ács, kötélverő, suszter, gombkötő, képcsináló, könyvkötő, kovács, lakatos, kalapos, csizmadia, szíjgyártó, kőműves, kerékgyártó, szappanos. E felsorolás egy 1843-i városi jelentésből való.

Mit tehettek a bevándorló zsidók? Olyan foglalkozásokat kellett űzzenek, melyek nem azonosak a céh-tagokéval: kisebb adás-vétel, a jobbminőségű külföldi árukkal való kereskedés, főleg azonban terményekkel való kereskedés. Ebben súlyuk és jelentőségük egyre nőtt, miután e kereskedelemhez tőke volt szükséges. Ez a céhtagoknak nem volt.

A céh-gazdaságpolitika egyre inkább elavult. A céhtermelés nem tudta kielégíteni a keresletet. A betelepedő zsidók gazdasági tevékenysége pedig a sok korlátozás miatt még nem fejlődhetett ki. A Lánchíd építése Pesten megkezdődött, a vasútépítés is megindult, de mikor az első zsidók gyökeret vertek a városban, Debrecen városa még nem lendült előre.

Igy ír erről Balogh István „Debrecen" c. munkájában: *„A napoleoni háborúk alatt megkezdődött kapitalizálódási folyamatot a kétszeri devalváció nemcsak megállította, de még a város fejlődését inkább a mezőgazdaság irányába terelte. A kézműipar fejlődése megakadt, szerveződése még a manufaktura kezdeti fokára sem jutott el. Az iparosok zöme egy-két segéddel, inassal dolgozó kisember. 1848-ig az iparosok számaránya megnőtt ugyan a korábbiakhoz képest, de ugyanolyan mértékben nőtt a mezőgazdaságban foglalkozók száma is, míg az újkori kapitalizmus legmozgékonyabb, tőkeerős rétege, a kereskedőké, a 10%-ot is alig érte el."*

Ez volt a gazdasági helyzet Debrecenben a múlt század első felében — egy jelenkori magyar tudós leírása szerint —, amikor a tőkével rendelkező zsidókat a középkorú eredetű céhrendszer érdekében gazdasági tevékenységükben megakadályozni igyekeztek.

Amint láttuk, alig száz zsidó telepedett be 1848-ig Debrecenbe. Kétségtelen, hogy a kenyérkereset csökkent lehetősége miatt nem éltek többen az 1840. 29. tc. adta joggal. A debreceni zsidók a városi haszonbérletek, kocsmák, vendéglők bérletének megszerzésére törekedtek. Az ú.n. külső, kóser vendéglő bérletét a Ghillányi-házban mindig zsidónak engedték át. De mikor a város területén egyéb bérletekre árverést tűztek ki, a városi hatóságok — törvényes alap nélkül — a zsidókat abban résztvenni nem engedték. 1840 szeptember 28-án hét kocsma-vendéglő bérlete felett zajlott le az árverés. Az eddigi bérlők összesen 6317 Ft.-ot fizettek. A városi tanács úgy határozott, hogy az összes bérleteket egy tulajdonosra ruházza és így a kikiáltási ár az árverésen egy összeg lesz. Németh József, az egyik városi vendéglő bérlője, 11.011 Ft.-ot ajánlott, Áhron Ábrahám felüligért,

szappanos céh fennállását a többi céhek és társaságok jogaival együtt az 1840. 16. tc. biztosítja. Egy pesti kereskedő, Gramistädter Simon, 1842-ben azzal a céllal akart Debrecenbe jutni, hogy üzletet nyisson. A város e kérést is elutasította a fenti törvénycikkre való hivatkozással, mely szerint Debrecenben kereskedést csak a kereskedő társulat tagja folytathat. Miután a kérvényező nem tagja a társulatnak, kérése nem teljesíthető.

Ha valaki olyan mesterséget jelentett be, amely a céhek érdekeit nem sértette, könnyen megkapta a letelepedés jogát. Igy Fischer József ecetet kivánt a városban előállítani és azt — miután a város orvosa a gyártott ecetet megvizsgálta és azt az egészségre nem találta károsnak — hordóban árulhatta.

A kereskedés tehát a Kalmár, vagy Kereskedő Társulattól függött. E társulat kezdettől fogva ádáz küzdelmet folytatott a zsidók ellen. De a zsidókra nézve ily kedvezőtlen várospolitika nemcsak a városi hatóságok bűne volt, hanem az országgyűlés törvényhozói munkájában észlelhető határozatlanságból is következett. A zsidók gazdasági és politikai helyzetét 1840-ben két törvény determinálta. A 29. tc., mely megnyitotta a szabad királyi városok kapuit a zsidók előtt s e tc. 2. paragrafusában kimondta, hogy a zsidók e városokban kereskedést és ipart űzhetnek *a fennálló feltételek mellett.*

Ugyanebben az évben, a 29. tc. előtt meghozott 16. tc. felsorolta azokat, akik nem nyithatnak kereskedést és kijelentette: *„A szabad királyi városokban, amíg e részben a törvény nem intézkedik, a kereskedésnek elkezdésére nézve az eddigi gyakorlat fog megmaradni.”*

A két törvény ellentmondást teremtett. A városi hatóságok ezt az ellentétet kihasználták a fennálló céhek érdekében.

1843-ban a helytartó tanács leiratban felszólította Debrecen városát, hogy tegyen jelentést arról, van-e a helybeli céhekben zsidó, vagy alkalmazáshoz jutnak-e a városban idegen országból bevándorolt zsidó legények. A céh-biztos esküdt nemleges választ küldött a helytartó tanácsnak.

A céhek szervezeti törvényei eleve lehetetlenné tették, hogy zsidó tagjuk lehessen. A céh csak olyanokat fogadott be, akik: 1. helybeli születésűek, 2. helyben inaskodtak és szabadultak fel, 3. mint felszabadult segédek, eleget tettek a vándorlási kötelezettségnek. Melyik bevándorló zsidó tudott volna e feltételeknek megfelelni?

A lghíresebb céh a szappanosoké volt, mely kiváltságait Rudolf császártól kapta. Gvadányi József „A peleskei notárius” c. elbeszélő versében a hős Debrecenben „fenékszappant” vásárolt. Debrecen egyik régi utcája a Szappanos utca. Innen a városatyák megdöbbenése, amikor egy jövevény zsidó éppen szappanos akart lenni Debrecenben.

böző helyein, egymástól messze eső utcákban, szétszórva lakjanak, mint a Ceglédi, Péterfia, Varga utcákban. Erre a lehetőség megvolt, miután a zsidók telket, házat nem vehettek, így bérlet céljából keresték a széles, nagy polgárházakat.

E szétszórtság Debrecen városában nem eredményezte, hogy a zsidó családok közelebb kerüljenek a velük szomszédságban lakó keresztény családokkal. Elszigeteltségük érzetét ez csak fokozta, miután szokva voltak a tömegben való együtlakáshoz.

Igy ír erről dr. Popper Alajos orvos, aki az elsőkkel együtt telepedett le Debrecenben: *„Nagyok voltak és nehezen legyőzhetők eleinte az akadályok, miket a megrögzött előítéletek és hagyományos ellenszenvek az új telepesek útjába gördítettek ... A betelepülő családok elszórtan tartózkodtak itt, minden társadalmi, kulturális és vallási összekötő kapocs nélkül."*

A letelepülés első éveitől már keservesen panaszolják az új zsidó lakosok, hogy gyűlölik őket a városban. Uj bevándorlók és régi telepesek között mindenütt és minden korban keletkezett feszültség. Hát még, amikor zsidók telepedtek be keresztény városba, és nem a városi hatóságok akaratából, hanem a törvény szavára.

A zsidók társadalmi rendje merőben ellenkezett a református Debrecen polgárainak társadalmi berendezkedésével. A zsidók a szabad gazdasági tevékenységet képviselték, a debreceniek a feudális céhrendszer fegyelmében éltek. A zsidók könnyű kereskedelmi tevéknységét, viszonteladói ügyességét sanda szemmel nézték (mennyi sértő kifejezés már a foglalkozás megjelölésében: kapadozók, alkuszok, stb.). Komoly ellentét képződött már a kérelem benyújtásánál, amikor a hatóságok nem akarták a kérelmező foglalkozását tisztességesnek vagy alkalmasnak elfogadni. A tanács egyik kérvényezőnél kétségét fejezi ki az alkusz foglalkozásnál, hogy *„ilyen szokatlan cselédformát ábrázoló foglalkozásból, amilyen az árucikkek megrendelése, gyűjtése, vagy alkudozás — tisztességesen megéljen családos ember."*

Már az is mélyen sértette a zsidókat, hogy a városi szabályzat a városi haszonbérletek árveréséből — nem éppen elismerő szavakkal — eleve kizárta őket, holott nekik se ingatlanjuk, se földjük nem volt, vagyonuk csak áruban és készpénzben volt, ami éppen a polgároknak hiányzott. De más foglalkozásokat sem akartak a városatyák a zsidóknak megengedni. Kohn Dávid 1843-ban kért letelepedési engedélyt és foglakozásul a szappanos mesterséget jelölte meg. A város a kérést elutasította olyan indokolással, hogy a jelentkező a debreceni szappanfőzést soha nem tanulta és kárt tehetne a szappangyárosok régi, jó hírnevének. Rámutatnak, hogy a

1842-ben a polgári esküdtek testülete újra tárgyalás alá vette azt a javaslatot, hogy a zsidók is vállaljanak részt a közterhekben, mint tűzoltóság fenntartása, közvilágítás biztosítása. Ezúttal a tanács hangsúlyozta, hogy „az egyenlő elbánás elve alapján, valláskülönbség nélkül" fizessen mindenki közadót. Természetes ugyan, hogy a városban élő zsidóknak hozzá kell járulni a közszolgáltatások költségeihez, de a tanács fenti indokolása mégis képtelenség volt, mert az egyenlőséget nem a kötelességben, hanem a jogokban remélik azok, akik jogok nélkül élnek.

A városi hatóság a zsidók fizetési kötelezettségeit a következő osztályok szerint állapította meg:

1. A kapadozók, kalmárok osztálya 40 pengőt;
2. A honoráciorok (szellemi foglalkozásúak) 30 pengőt;
3. A szántóvetők, iparosok 20 pengőt

kötelesek fizetni egy év tartamára;

A debreceniek lassan szoktak hozzá, hogy városuk utcáin zsidók jönnek-mennek. Eddig csak a sámsoni házalók járkáltak, mint utcai árusok reggeltől-estig, de az új lakosok, akik törvényes letelepedést nyertek, úgy jönnek-mennek a város utcáin még az éjjeli órákban is, mint a honosok. Uj letelepedőknek rendszerint sok a tennivalójuk, hivatalokba járnak, üzlet, munka után néznek, gyermekeik is szaladgálnak. Mindez azt a benyomást tette a debreceniekre, hogy a zsidók többen vannak, mint szabad lenniök. 1843-ban a tanácsnál tárgyalásra került a zsidók szaporodásának a kérdése. A hozzászólók kifejezték aggályukat, hogy az engedélyezett zsidókhoz talán többen csatlakoztak, akik nem kaptak engedélyt. A tanács ettől az aggodalomtól vezettetve, utasította a városkapitányt, hogy *„vegye vizsgálat alá a város területén tartózkodó zsidókat és ha olyant találnának, aki engedély nélkül tartózkodik a városban, nyomban toloncolják ki a város területéről"*. A vizsgálat nemleges eredménnyel járt.

A vizsgálat után is aggódtak a városatyák a zsidók növekvő száma miatt, ezért gyakorta rendeztek rajtaütésszerű vizsgálatot a zsidók körében. Az 1846-i rendőrségi vizsgálat jelentése alapos munka volt. Részletes adatokat tartalmazott minden egyes zsidó lakosról: hol lakik, honnan költözött be, mi a foglalkozása. Ez írások a városi levéltárban fellelhetők. Szerintük a letelepedő zsidók legtöbbje a környező községekből jött Debrecenbe (Érmihályfalva, Érsemjén, Hajdúsámson, Bököny stb.). Az 1848-as összeírásból kiderült, hogy néhányan Cseh- és Lengyelországból származtak, de számuk elenyésző a magyar községekből származókkal szemben.

A város vezetőségének arra is gondja volt, hogy a zsidók erősen szem előtt legyenek, ezért nem engedte meg, hogy a zsidók egy utcában, mint egy gettóban, telepedjenek meg, hanem úgy rendelte, hogy a város külön-

és Eisenberger Móric kapadozók és Steer Károly. Az 1843–44-es adókönyv szerint: Weinberger Jeremiás nyerészkedő és Csillag József sámsoni születésű sárándi terménykereskedő. Végül az 1848–49-es adókönyvek szerint: Berger Mártonné, Feischli Fülöp, Lusztig Móric, Haas Gottlieb, Schenk Károly, Ezüstös Lajos (azelőtt Silbermann Lipót), Heinrich Ignác, Silberstein József és Jakobovits Antal nyerészkedők.

Bátortalanul indul a zsidók betelepedése. Steinfeld Mihály pl. már 1841-ben megkapta az engedélyt, de csak 1842-ben költözött be a városba. A várospolitika nem volt biztató a zsidóknak. 1848-ig számuk alig érte el a százat. A beköltözött egyéni nehézségei, vitái a városi hatóságoknál még egyre tartottak, amikor a zsidók, mint közösség is, elkeseredett vitába keveredtek a városvezetőséggel. Az első vita a zsidó temető miatt tört ki. 1842-ben Fischer József, Katz Henrik, Fried Károly és Csillag József azzal a kéréssel fordultak a városhoz, hogy jelöljön ki a zsidó közösségnek temetőhelyet.

A választott hites közösség és a tanács 1842 június 8-án hozzájárult, hogy a Homokkerttől délnyugatra, a Varga utcai kolerás temető mellett — ahol már előbb eltemettek zsidó szertartás szerint zsidó halottat — kihasíthassanak 200 négyzetöl területet. A városi hatóság megszabta, hogy a sírok mélysége egy öl legyen, hogy a halottakat csak 48 óra múltával temessék el, hogy a temetőt csak deszkafallal kerítsék körül. E fakerítés miatt a zsidók a helytartó tanácshoz fellebbeztek, miután ők kőfal-kerítés építését tartották helyesnek. A helytartó tanácshoz írt kérvényükben keserűen panaszkodnak a városatyák ellen, akik szerintük úgy viselkednek velük szemben, „hogy kényszerüljenek valamennyien kivándorolni".

1844 augusztus elején a helytartó tanács a várostól jelentést kért a temetőkerítés ügyében és visszaküldte ezúttal a városnak a zsidók kérvényét, amelynek aláírása „a debreceni sido közösség" volt. A városi tanács válaszában először kifogásolta ezt az aláírást, miután alig néhány zsidó család élt csupán Debrecenben. Másrészt megbotránkoztak a felett, hogy a zsidók a városi hatóságok gyűlöletéről beszéltek, holott ők a zsidók kérését kőfal építésére csak azért tagadták meg, mivel a többi temetőnek egyáltalán nincs kerítése, csak árok veszi körül azokat. A helytartó-tanács a város érvelését nem fogadta el s alaki hibák miatt a város feliratát vissza is küldte.

Hosszas huzavona után, 1845 július 29-én a helytartó tanács utasította a várost, hogy méresse fel újra a zsidóknak kijelölt temetőt és engedélyezze a kőkerítést. A felmérés megtörtént és a város kicsinyesen előírta, hogy a kőfal a temető belterületén épüljön.

A temetőfal miatt kitört vita idején, 1844-ben, alapították meg a debreceni zsidók a Chevra Kadisát.

és hogy csatolva van-e minden előírt melléklet. 2. A gyűlés véleményével kerültek át az iratok a városi tanácshoz, amely aztán megadta, vagy megtagadta a zsidók kérését.

Az első települők nem fizettek semmi díjat a letelepedésért. A gyűlés nem fogadta el a tizes bizottság azon javaslatát, hogy a zsidók a városi szolgáltatások fejében, mint közvilágítás, közvagyon őrzése, gyalogpallók használata sáros időben, stb., fizessenek, — minthogy az 1840. 29. tc.-ben nincs arra vonatkozó utalás, hogy a zsidók úgy lakhatnak a városban, mint a keresztény polgárok. 1842-ben, két év múlva már ebbe is beleegyeztek.

Általában a választott hites közönség (a közigazgatási bizottság) túlzottan gyanakodva kezelte a zsidók kérését; velük szemben a tanács több megértést mutatott a kérések elbírálásánál. Többször élesen össze is ütköztek a két intézmény emberei a kérések tárgyalása közben.

A rendkívüli tartózkodást, amellyel Debrecen polgárai a zsidókat fogadták, abból is láthatjuk, hogy annak a kis zsidó településnek lakóit, mely a városkapu előtti Ghillányi és Ponyvás nevű csárdák mellett létesült, és akikkel nap-nap után érintkezésben voltak, sem fogadták be egyszerű határozattal, formaságok nélkül, sőt velük szemben még szigorúbbban léptek fel. Ki is mondták, hogy a külső csapszékek bérlete nem ad jogot a városban való lakhatásra.

Az első zsidó, aki 1840 október 5-én letelepedési engedélyt kért, Lefkovits Mózes volt. Nyomban elutasították, mert iratai nem voltak rendben. Kérését 1841 április 22-én megújította, és akkor a letelepedési engedélyt megkapta. Az 1840-es év utolsó hónapjaiban nem is jelentkezett több zsidó letelepedést kérni. Lehet, hogy ennek a téli hónapok hideg időjárása volt az oka. A következő években a betelepülést kérők száma növekedett. A kérések elutasításának két oka volt: 1. A zsidó elégtelen iratokat csatolt kéréséhez; 2. Nem tudta bizonyítani, hogy tisztességes keresettel el tudja a családját tartani. Minden elutasított megismételte később kérését, a hatóságok követelményeinek megfelelően. A kérvényezők az ország minden részéből kerültek Debrecenbe. Az első letelepülők: Steinfeld Mihály Neustätelből, nyerészkedő, 1841-ben; Ahron Ábrahám, a Ghillányi csapszék bérlője, 1841-ben; Katz Henrik nyerészkedő, szintén 1841-ben; Fischer József ecetfőző, 1842-ben; ugyanez évben Katz Ábrahám és Katz Gergely. Az aradi születésű Spitzer József és fia, Salamon, váradi montliszt-készítők, 1842-ben; 1843-ban Sámsonból Csillag József nyerészkedő; 1844-ben az emődi születésű Klein Ignác gazdálkodó Hajdúnánásról (jelentős szerepe lesz a hitközség életében); 1845-ben telepedtek le: Singer Ábrahám Ürményből, Nyitra megyéből és Schenk Jakab vágújhelyi születésű alkusz.

Az 1842–43-as adókönyvek szerint már letelepedtek: Katz Gergely

hajtására. 1840 szeptember havában tíz tagból álló bizottságot küldtek ki, hogy tervezet-javaslatot készítsenek a zsidóknak a városban való letelepítésére.

1840 szeptember 24-én ült össze a városi tanács a hites közgyűléssel és ott tárgyalás alá vették a tizes bizottság javaslatát. A vita után elfogadott szabályzat évekig megszabta a letelepedést kérő zsidók ügyeinek intézését. A szabályzat főbb pontjai voltak: 1. A letelepedést kérő zsidó köteles a magaviseletéről hites hatósági bizonyítványt felmutatni. 2. „Mivel tudva van, hogy ezen nemzetbéliek nagyobb része eddig, az együgyűbb keresztények rovására, nem mindig becsületes módokkal kereste élelmét — ezért nyújtson a letelepedést kérő zsidó biztosítékot arra nézve, hogy kifogás alá nem eső módon fogja eltartani magát és családját." 3. Nehogy jogtalanul elszaporodjanak a letelepedő zsidók, lakhatási engedélyt zsidó csak magának, feleségének és szülei fennhatóság alatt élő gyermekeinek kérhet. Nagykorú gyermekek, cselédek csak külön kérhetnek lakhatási engedélyt. 4. Akik csak ideiglenesen akarnak a városban tartózkodni, erre vonatkozó kérésük kellő megindokolása után 8 napra terjedő tartózkodást kaphatnak a városi rendőrkapitányi hivataltól. 5. Minthogy az új törvény lakhatásnál egyéb jogokat nem ad a zsidóknak, ezek más városi haszonélvezetekben nem részesülhetnek. Mindazonáltal családonként az életfenntartásra 2–3 fejőstehenet járathatnak a csordára szabályszerű díjazás mellett. 6. A pálinkamérés haszonbérbe való vételéhez a város házipénztára és a közönség érdekében, sőt saját érdekükben, nem bocsájthatók. *„Még ha többet is igérnének, jobb ha a zsidók nem könnyű keresetet biztosító haszonbérleteket szereznek, inkább a társaság hasznos tagjaivá kell őket formálni..."* Azonban a város kerítésén lévő, az egykori Boldogfalva nemesi telkein és a város által örökösen megvásárolt Ghillányi és Ponyvás csapszékek árverésében résztvehetnek.

E szabályzat híven tükrözi vissza Debrecen választott polgárainak lelkivilágát 1840-ben.

Az a tény, hogy a teljes közigazgatási apparátus ült össze a zsidók letelepedésének előkészítésére, s az, hogy jószágtartást engedélyeztek a letelepedőknek, mutatja, hogy a polgárok megértették a törvény jelentőségét. De a kemény kifejezések, melyeknek legtöbbje sértő a zsidókra, elárulják, hogy a debreceni városatyák a zsidókkal szemben még évezredes előítéletek rabjai voltak.

A törvény életbeléptetése után kezdetben lassú ütemben folyt a zsidók betelepedése. A letelepülést kérők ügyét a városvezetőség két fórum előtt tárgyalta: 1. A választott polgárok gyűlése vette át a kéréseket, azokat mérlegelte, s mellékleteiket alaposan megvizsgálta, hogy „helytállóak-e"

III.

AZ ELSŐ ÉVEK DEBRECENBEN

1840—1848

Az 1840. évi 29. tc. megengedte a zsidók letelepedését Magyarországon a szabad királyi városokban, s köztük Debrecenben is. A törvény pontjai: 1. A belföldön született zsidók, vagy az itteni lakásra engedélyt nyertek, ha erkölcsi viseletük ellen kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben bárhol szabadon lakhatnak, kivéve a bányavárosokban. 2. A fennálló feltételek mellett gyárakat zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterséget akár maguk kezére, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek és ifjaikat azokban taníthatják, azon tudományokat pedig és szép mesterségeket, minek gyakorlatában eddig voltak, ezután is gyakorolhatják. 3. Egyébként kötelesek, hogy állandó vezeték- és tulajdonnevekkel kell éljenek, s születendők pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvbe bejegyeztessenek. 4. Minden okleveleket és szerződéseket a hazában és a kapcsolt részekben divatozó élő nyelven kötelesek vezetni. 5. Amennyiben a zsidók (izraeliták) polgári telkeknek szabad szerezhetése gyakorlatában lennének, az ily városokban ezen gyakorlat jövendőre nézve is megállapíttatik.

E törvény nem sok új jogot biztosított a magyar zsidóságnak, főleg régi jogokat erősített meg, egy paragrafusában azonban nagy jelentősége volt: megengedte a zsidók letelepedését olyan helyeken is, melyekben nem lakhattak eddig, így Debrecenben is, ahol a város tanácsa évtizedekig harcolt a zsidók betelepedése ellen. A város makacs ellenállását fenti törvénycikk megtörte ugyan, de éppen az emberi természet sajátossága folytán csak lassan oldódott fel a maradi debreceniek lelkében az előítéletektől fűtött ellenszenv, s ez csak évek múltán, a személyes érintkezések kifejlődésével mérséklődött. Szinte 1867-ig, az emancipációs törvény kihirdetéséig, keményen kellett harcolni Debrecen első zsidóinak a városi tanács merevségével, sokszor látható rosszindulatával. E törvénynek mégis engedelmeskedni kellett. Igy a városi tanács megtette az első lépéseket a törvény végre-

városi kereskedők rendjébe. A tanács 1840 január 27-én felelt a helytartótanácsnak: *„az eddigi törvények, s az ezeken alapuló helyi szokás szerint az izraeliták nálunk nem lakhatnak, a kereskedő tagságba tehát semmi módon nem vétetnek fel.”*

E helyzet azonban nem tartott már soká. Az országgyűléseken megindult a zsidó vita, törvényjavaslatok kerültek szavazásra, felsőházhoz, királyhoz fel- és leküldve, míg végül törvényerőre emelkedett az eredeti liberális javaslatnak erősen megnyirbált, szűkmarkú formája. Ez a magyar törvénytárba az 1840. 29. tc. néven került be.

E törvény legfontosabb és legérdekesebb pontja az első § volt, mely megengedte a zsidóknak, hogy az országban mindenütt letelepedjenek (a bányavárosok kivételével), tehát a szabad királyi városokban is, amelyekben eddig nem lakhattak. E törvénycikk alapján telepedtek le az első zsidók Debrecenben.

van nyitva a tilalmas kordován bőr árulására, a város privilégiuma ellenére."

Az augusztus 9-én a zsidók ügyében Pesten megtartott gyűlésen Debrecen kalmárait Vass István képviselte. A gyűlés elhatározta, hogy latin nyelvű felirattal a nádorhoz fordul. A felmerülő költségek arányos felosztását javasolták. A memorandum költségeit 3000 forintra irányozták elő, s ebből Debrecen kalmárjaira 400 forintot hárítottak. Azonban a zsidóügyben tervezett memorandum megbukott, a városi kalmár-társaságok nem teremetették elő a költségeket. Debrecenben is csak 200 forintot sikerült összehozni.

A tervezett memorandum-szöveg másolata eljutott a városokhoz, így Debrecenbe is. E memorandum jellemző és érdekes kortörténeti írás. (Nem szorosan vett debreceni okmány, ezért közlését mellőzöm.)

Igy szól a debreceniek válasza a kézhezkapott memorandum-tervezethez: *„A mi városunk törvényhatóságának régi rendtartása és alkotmánya szerint mindig gondja volt arra, hogy itten a zsidóságnak letelepedése ne legyen. Mind a mai napig* — említik bizonyságul — *az olyan esetben, ahol kitudódik, hogy valamelyik lakos házánál zsidónak csak kevés ideig való tartózkodását is megengedték, mind a lakos, mind a zsidó érzékeny büntetéssel lesz sújtva. A zsidó még a városból is kiűzetik."*

Téves az a felfogás, mely a zsidók előtelepülését Hajdúsámsonban látta. Az adatok bizonysága szerint az előtelepülés a város előtti ú.n. Hatvan utcai kaputól nyugatra elterülő nemesi birtokokon alakult ki. Ez a terület a Külsővásártér és a Kisvasútállomás környéke. Itt éltek azok a családok, amelyek közül a debreceni zsidóság vezetői is kerültek ki a letelepedés megengedése után, így a Steinfeld-család is.

Ilyen volt a zsidóság kapcsolata Debrecenhez 1840-ig. Innen, a külterületről folytatták gazdasági tevékenységüket a várossal: kölcsönöket adtak, árukat adtak el a helyi kereskedelemnek, házaltak áruikkal és vásárokra jártak. Számuk egyre nőtt a vásárokon, úgyhogy azok sikere sokszor a zsidók megjelenésétől függött. Ezt bizonyítja a „Jelenkor" c. lap 1832 okt. 20-i száma, melyben az olvasható, hogy *„nem sikerült a debreceni őszi vásár, ünnepük lévén az izraelitáknak."*

A harmincas években — az 1830-as forradalom és az angol parlament reformtörvényeinek hatása alatt — a magyar országgyűlésben is reformhangulat uralkodott és a zsidók helyzete iránt is pozitiv érdeklődés nyilvánult meg. Sok szónok szállt síkra a zsidók egyenjogusításáért. E kedvező politikai légkör-változásnak tudható be, hogy 1839 december 17-én a helytartótanács kérdést intézett Debrecen város tanácsához, azt tudakolva, hogy vajon felvesznek-e zsidókat, ha erre alkalmasnak mutatkoznak, a

vette a gróf Haller József által még 1792-ben a zsidók állapotának javítására szerkesztett munkát. Ez elég volt a városokban élő kereskedőknek ahhoz, hogy rögtön megfújják a harci riadót.

1829 március 21-én a pesti polgári kereskedő testület felháborodott hangú levélben értesíti a debreceni kereskedő testületet arról a veszedelemről, hogy a Haller-féle munka tanulmányozása nyomán az új országgyűlés hajlandó lesz a zsidóknak polgári jogokat adományozni: „*Bárha ezen deputáció határozata még nem ismeretes* — írták a pestiek — *tudni lehet mindazáltal a tapasztalásból, hogy a magyar fő és alsóbb nemesség, kikből az országgyűlésen jelenlévő személyek főképen állanak, igen kedvezően gondolkoznak a zsidók felől, és ezért nagyon lehet tartani, hogy a zsidóságnak a legközelebbi országgyűlésen oly kedvezmények fognak engedtetni, mely a királyi városok polgáraira igen káros, a polgári kereskedőkre pedig még károsabb befolyással lehetnek.*"

A pesti kereskedők azt ajánlották, hogy a városok együtt nyújtsanak be a nádornak, a városok főhatóságának, az országgyűléshez való továbbítás végetti kérvényt, s ez ügyben indítványozták, hogy Medárd napján, júniusban, a városok küldöttei gyűlést tartsanak.

A pesti körirat vétele után a debreceni kereskedő társaság gyűlést tartott, s azon, április 28-án, határozatot hozott. Köztük: „*a zsidók által való nyomattatásunkat mint közös veszedelmet, készséggel meg kívánjuk tárgyalni a többi városok Társaságaival.*"

Végül 1829 augusztus 9-re, valamennyi város beleegyezésével, meghirdették az országos gyűlést.

Debrecen kereskedő társasága július 3-án tudatta a pestiekkel, hogy követeit a gyűlésre megválasztotta: „. . . *azon métely elhárítására, mely bennünket végveszedelemmel fenyeget, semmi áldozatot nagynak nem tartunk, s készebbek leszünk el nem ért célunk omladékai alá temettetni*" — írták a debreceniek és igérték, hogy mindent meg fognak tenni, ami emberi tehetségtől függ.

Július 29-én újabb gyűlésre ültek össze a debreceni kalmárok: „*Micsoda terheltetéseink és nyomattatásaink vannak a zsidóság által*" — tárgyban. Az e célra választott bizottság így írja le a helyzetet: „*A mi városunkban, mint lakosok, zsidók nincsenek. Nemesi fundusokon épült vendégfogadókat bírnak árendában. Ezen két funduson* (telken) *bor- és pálinkamérésen kívül konyhasót áruló boltok és mészárszékek is állíttattak fel és ezzel a város jövedelmeit tetemesen károsítják. Azonkívül naponként számtalan zsidóság tanyázik bennük, akik onnét mint egy központból, a speculátiót a városban kezükbe ragadják és alattomban kalmári portékákat is árulgatnak. E mellett ezen a helyen az erdélyi örményeknek is szabad út*

termék-kereslete a város gazdasági életét határozottan fellendítette, a nem túlnagy számú patricius rétegben nem fedezhetünk fel különösebb igényeket. Ennek oka nagyrészt abban keresendő, hogy az aránylag csekély számú vagyonilag tehetős rétegnél hiányzott a művészeti hagyomány és a kultúra . . ."

A kollégiumról ez időből ezt olvassuk: „*A kollégium túlzó, vaskalapos puritánizmusa értetlenül, sőt ellenségesen állott a művészetekkel s az irodalommal szemben . . .*" E konzervatív szellem nevelte a debrecenieket a XIX-ik század első évtizedeiben.

A XIX-ik század első harmadában lassan mégis reakció-ellenes erők is támadtak: a liberális és a nemzeti mozgalmak, melyek világszerte népi felkeléseket, majd forradalmakat élesztettek. A huszas évek közepén kezdett a magyar társadalom is ébredezni politikai szendergéséből. A nemzeti ébredés idejét Széchenyi István fellépésével szokták jelölni.

Az erősödő szabadságeszmék a zsidóság helyzete felé fordították a közfigyelmet, s egyre több hang hallatszott a zsidóság állapotának javítása érdekében.

Debrecen városában is így volt, ide is eljutottak a zsidók érdekében emelt hangok. A város kormányzata foglalkozni kezdett a zsidók ügyével. Talán, hogy a kor szellemének engedve, ők is könnyítést hozzanak a városba bebocsátást kérő zsidóknak? Egyáltalán nem! Azért üléseztek, leveleztek a debreceni városatyák, hogy valamikép megakadályozhassák a zsidóknak városukba való betelepedését.

A városban zsidó-ügyekkel foglalkozó intézmények: a Tanács, a Választott Hites Közönség (törvényhatósági bizottságnak felel meg) és ezek mellett főleg az ú.n. Nemes Kalmár Társaság voltak. Ez utóbbi társadalmi szerv volt csupán, de hatása a zsidó ügyben igen nagy volt.

A földbirtokos nemesek ez időben már országszerte nagyobb megértést tanusítottak a zsidókkal szemben. Nagybirtokaik vezetéséhez hiányzott a tőke. A birtok-vétel lehetősége nélküli zsidónak csak tőkéje volt. E körülmény hozta létre a feudális nemesség s az ingatlan nélküli zsidó tőkések együttműködését. Látni fogjuk, hogy a debreceni polgárok erősen tartanak a földbirtokosok zsidó-támogató politikájától.

A XIX-ik század huszas éveiben Déleurópai népei: spanyolok, olaszok, görögök, felemelték fejüket és nemzeti felkelésekkel ijesztgették a Szentszövetség öreg államait: Ausztriát és Oroszországot.

E politikai hanglatban ült össze, hosszú szünet után, az 1825—1827-es országgyűlés. Széchenyi István erősen bírálta ott a magyarság kulturális és gazdasági elmaradottságát. Debrecen polgárait, főleg a kalmárokat megdöbbentette az új idők szelleme: az országgyűlés tanulmányozás alá

zsidók fontosságára utal a következő kis tudósítás, mely 1791-ben jelent meg egy korabeli magyar hírlapban az első zsidó imaház felavatásáról a fejlődő külső telepen: „... *magasztalt tselekedete a Nemes Tanácsnak abból áll, hogy a város költségén zsinagógát épített az ott lakó és feles számmal megjelenő zsidók számára. A közelebb múlt vásár alkalmatosságával szentelték fel nagy háladatosságnak érzékenységei között, számos Magistrális Személyeknek és előkelő Polgároknak jelenlétében az új zsinagógát.*"

Az idegeneket sanda szemmel néző debreceni városi tanács e magasztalt cselkedete a városon kívül felavatott zsinagógával nem az idegenek iránti érzelmei javulását mutatja, hanem a korszellem hatását. 1790—91-ben folyt ugyanis a nagy reform-országgyűlés, mely még a zsidókról is gondoskodott.

Debrecen és a zsidók kapcsolatában azonban lényeges változást nem hozott e korszak. II. József politikája lehetővé tette a zsidók letelepülését sok magyar községben és városban, de Debrecen városa, régi jogokra hivatkozva, továbbra sem nyitotta meg kapuit a zsidóknak. Ennek folytán még ötven évig nem lakhattak zsidók Debrecenben. Az 1790. évi 38. tc. ugyanis azt mondja: „... *A Magyarország és kapcsolt részek közt lakó zsidók az összes szabad királyi városokban és más községekben* (ide nem értve a bányavárosokat) *abban az állapotban tartassanak meg, melyben 1790 január elsején voltak, s ha netán kizavartatnának, abba visszahelyeztessenek.*"

Zsidók nem laktak 1790 januárjában Debrecenben, így rájuk a törvény nem vonatkozott. A külső, nemesi telkeken lakó zsidókat nem tekintették debreceni lakosoknak.

A XVIII—XIX-ik századforduló a Habsburg birodalom keretében háborút hozott Magyarországnak. Ausztria háborúi folytak akkor Napoleon francia császársága ellen. E háborúk megint fellendítették a magyar mezőgazdaságot, az ország termelvényei újra jó piacokat találtak a hadsereg vásárlásai folytán. Sokan meg is gazdagodtak ez időben a debreceni polgárság köréből. A háborúk befejeztével azonban megszünt a piac, s a polgárok kezében összegyűlt hasznok részben elvesztek a pénz gyakori leértékelése, devalválása folytán. A megmaradt pénzt ismét földvásárlásba, az állatállomány szaporításába fektették be. A gazdasági élet újra lelassult, a politikai élet elaltatásáról pedig Metternich rendszere gondoskodott. A XIX-ik század első harmadában egész Magyarországon megmerevedett a társadalmi élet. Szépen írt erről báró Eötvös József „A falu jegyzője" c. regényében. A politikai elnyomással a vallási reakció is nőtt.

E kor debreceni életéről így ír Balogh István: „*Annak ellenére, hogy a majdnem két évtizedig tartó napoleoni háborúk főleg mezőgazdasági*

delem történetét tudós alapossággal Zoltai Lajos, a debreceni múzeum igazgatója dolgozta fel.

A XVIII-ik század vége felé a debreceniek háborúja a görög kereskedők felett diadalmaskodott, sikerült őket a városból kiszorítani. Akik belőlük Debrecenben maradtak, többnyire beolvadtak a református magyarságba, s csak nevükben őrzik görög, örmény eredetüket. Ilyenek a Csanak, Csobán, Verzár családok.

Azok után, hogy Debrecen úrrá lett a görög kereskedőkön, jelentek meg a városban az első zsidók, vásárra járó zsidó kereskedők szerepében.

E vásárokat évente hétszer rendezték meg s egy-egy vásár két hétig is eltartott. Még a modern időkben is tartottak álló hétig vásárokat Debrecenben.

Az 1781-i téli vásáron, mely a Piac utcán zajlott, s nyilván a tél miatt kis érdeklődés mellett, csak 34 helyről jöttek árusok. Ezek közt már 10 zsidó árus volt. Ugyanebben az évben, a tavaszi vásáron, mely a városárkon kívül, a mai Külsővásártérnek nevezett szabad területen volt, már 60 helyről jöttek az árusok portékáikkal kirakodni, s a vásárban résztvett árusok nevei szerint legalább 109-en a Balkán országaiból. A zsidók száma is nagyobb már. A 22 vásáros zsidó lakóhelyéül Óbudát, Aszódot és Nikolsburgot jelölte meg. Megjegyezzük, hogy e vásárok II. József felvilágosult uralmának első éveiben folytak.

Ettől kezdve a zsidó vásárosok száma Debrecenben egyre nőtt, sőt 1—2 család le is telepedett már a városárkon kívül. A városban magában ugyanis a városi tanács nem engedte meg a zsidók letelepedését, de még egy éjszakára való megszállását sem, akár átutazó, akár vendég gyanánt. Idővel mégis kiépültek a városi polgárok s a kívül élő zsidók közt olyan gazdasági kapcsolatok, melyek több napig folyó ügyleteket hoztak létre, meg a hetekig tartó vásárok is szükségessé tették a város közelében, ha nem is magában a városban, állandó szálláshely és zsidó vendéglő létesítését. A XVIII-ik század végétől a város külső területein — melyek jogilag nem tartoztak a városhoz — működött zsidó szállás és vendéglő, melynek jogát a városi tanács időről időre zsidó családoknak bérbe adta. E vendéglőről még részletesebben szólunk majd.

E külső vendéglő s a környező kis házak a zsidók első települési helye Debrecenben, hasonlóan más városokhoz, melyekben szintén nem volt a zsidóknak letelepedési joguk, s így a város határában lévő nemesi birtokon vetették meg lábukat (mint Pozsonyban a Pálffi birtokon).

Debrecen határában is kis zsidó központ fejlődését észlelhettük, mely az idők folyamán erősödött, s nem vitás, hogy az első telepesek számára gazdaságilag előnyös volt. A vásárokon egyre nagyobb számban résztvevő

II.

ZSIDÓ VÁSÁROSOK A GYÜLÖLKÖDŐ VÁROSBAN

A XVIII-ik századbeli nagy gazdasági süllyedés Magyarországon hasonló volt eredményeiben a középkor elején, a római impérium bukása után európaszerte bekövetkezett gazdasági romláshoz. Mint abban a régi időben, a XVIII-ik századi Magyarországon is a föld lett a szinte egyedüli lényeges termelési eszköz. S mint a középkori Európában, úgy a XVIII-ik századbeli Magyarországon is a földbirtokos osztály került a társadalom élére s új feudális arisztokráciává fejlődött.

Amint a középkor elején a dolgozó parasztok nem ösztönözték az ipari termelést s csak vándor kereskedők vittek jobb árukat a módosabb családoknak (kezdetben zsidók látták el ezt a feladatot), úgy lepték el Magyarországot a XVIII-ik században a Balkán országainak kereskedői, vándor kalmárai, akik a nemesi kuriákban, a városok lakosainak, a falvak népének kínálgatták áruikat. E kalmárok működése idején nem léteztek már a régi magyar tőzsérek Debrecenben. A kereskedők földmívesekké lettek. A városokban, Debrecenben is, szerény tőkéjű kiskereskedelem tengett a helyi kisiparosok és az osztrák ipar olcsó szatócsáruival. Mindazokat az árukat, melyek a helyi kereskedők árulistáin nem szerepeltek, szerb, bolgár, örmény és görög vándorkereskedők — akiket a magyar köznyelv általánosítva *görögöknek* nevezett — a városok piacain s vásárokban országszerte árulgatták.

Különösen a vásárok vonzották a keletről jött kereskedőket. Számuk elszaporodásával itt-ott igyekeztek gyökeret is verni s letelepedni valamelyik város külső negyedében. Ha a letelepedést siker koronázta, gyors ütemben görög szertartású községet szerveztek a helyben, s maguknak görög templomot is építettek. Ez intézmények aztán méginkább fokozták a görög kereskedők behatolását a magyar városokba.

Debrecen városa és tanácsa aggodalommal nézte a görög kereskedők számának növekedését, s ádáz küzdelmet folytatott távoltartásukra. E küz-

abban nagy részük volt a Debrecenbe 1840-től betelepedett zsidóknak, akik a város fejlesztésében és szellemi életének emelésében lendületesen résztvettek.

A 40-es években a város még a fejlődés kezdetleges fokán állt. Petőfi Sándor, aki ez időben Debrecenben élt, szatirikus-tréfás levélben írta le a várost barátjának, Kerényi Frigyesnek: *„Voltál-e már Debrecenben* — kérdi barátját —, *láttad-e a pusztai várost, vagyis e városi pusztaságot? Ha porba vagy sárba akarsz fulladni, csak ide jőjj, itt legkönnyebben célt érhetsz, de orrodat előbb jól befogd, mert melőtt megfúlnál, a guta üt meg a szalonna szagától. Mennyi szalonna, mennyi hízott disznó van itt! A szellem mégis oly sovány, hogy csak úgy csörög a bordája, ép mint az idevaló híres talyigáslovaknak. Itt ha vesznek is könyvet, tán csak azért veszik, hogy bele szalonnát takarjanak.”* Valóban poros kis város volt akkor Debrecen, melyben a közforgalmat a kétkerekű talyigakocsik biztosították s a lakosság főfoglalkozása még mindig az állattenyésztés volt.

Az ötvenes években indult meg Debrecenben a kapitalista gazdálkodás megszervezése s vele a fejlődés. Ebben az ingatlanvételtől eltiltott s így pénzgazdálkodásra kényszerített zsidóknak döntő szerepük lett. Ők tudták biztosítani, ami hiányzott: tőkét, hitelt, s a pénzgazdálkodás szervezésének tehetségét. A debreceni zsidók a fejlesztés munkáját a maguk gyarapodására és a köz javára maradéktalan hűséggel teljesítették.

Zoltai Lajos munkájában olvassuk: *„Debrecenben is alig volt olyan közművelődési, ipari, kereskedelmi, szociális, hivatalos, társulati avagy magánjellegű alapítás, melyben szellemi és anyagi erejével a zsidóság tevékeny részt ne vett volna.”*

Száznégy évig töltötték be történeti feladatukat a debreceni zsidók, sikerrel s városukhoz való hűséggel, mígnem kiűzettek otthonaikból, s barmok módjára vagonokba zsúfolva, legtöbbjüket a halálba vitték. A debreceni zsidókról fog e történet szólni.

földszintesek, náddal födöttek... Az utcákon kövezetnek híre-hamva sincs."

Mégsem volt Debrecen falu. Először is valláskulturális központ volt. Ezt értékelhette a bécsi kormány is, mert amikor 1723-ban a kormány átszervezte Magyarország elavult bírósági rendjét és az országot négy ítélőtáblai kerületre osztotta, a négy táblabíróság egyike Debrecenbe került. Igy a város az egész Tiszántúl bírósági központja lett. Debrecen első vékony értelmiségi rétegét a lelkészek, a kollégiumi professzorok, a táblabírák és a bírósági, meg a városházi tisztviselők alkották. Társadalmi súlyuk azonban még sokáig csekély volt. A város szunnyadó szellemi életét nemigen tudták ébreszteni.

Hogy e korszakban, melyet a magyar irodalomtörténet a nemzetietlenség korának nevez, Debrecen hanyatlása nem volt végzetes, annak oka a kálvinista nevelésben rejlik. A nép széles rétege tudott olvasni, mert a kálvinista vallásgyakorlat megkívánta a Biblia gyakori olvasását, a zsoltárok éneklését a zsoltároskönyvből.

A város legfontosabb intézete a kollégium volt. Ez nemcsak Debrecen lakosságát szolgálta, hanem az egész Tiszántúl református közösségeit. A kollégium adta a vidék lelkészeit, tanítóit, később az első technikusokat, a földmérőket.

A XVIII-ik század végén a kollégium tanítási, sőt beszélgetési nyelve is a latin volt, az ú.n. konyha-latin. Volt idő, amikor a magyar beszéd is tilos volt. Ezidőtájt lassan betört a nyugati szellem a régi intézetbe. A tanárok, s a diákok között voltak már, akik külföldi egyetemeken, Hallében, Heidelbergben tanultak, s onnan nyugati szellemet hoztak az ősi falak közé. Voltaire és Rousseau tanai is belopakodtak, a nagy természettudományi felfedezéseknek is támadt visszhangja. A tananyagban is jutott már szerény hely a természettudománynak. Híres tudós is akadt már a kollégiumban, Maróthy György, a mindenhez értő matematikus. Nevezetes volt Hatvani József, a fizika professzora. Tudományos kísérleteit az egyszerű nép ördöngősségnek tartotta. Alakja a haladást szomjazók előtt szimbolummá vált Magyarországon, mintegy magyar Galileit láttak benne. Drámát is írt róla a zsidó költő, Makai Emil: „Tudós Hatvani professzor".

A XVIII-ik század végén s a XIX-ik elején a francia forradalom, majd a haladás szelleme is eljut Debrecenbe, s ha nem is a főkapun, utat talál az öreg kollégiumba is. A haladó fiatal szellemnek állít szép emléket Jókai Mór „Mégis mozog a föld" c. regényében. Az új idők fuvallata rezdül meg néha a kor debreceni költőjének, Csokonai Vitéz Mihálynak lírájában.

Hogy a haladásért való küzdelem Debrecenben nem lett hiábavaló,

széles Tiszántúlt. A debreceni tőzsérek eltűntek az utakról, a piacokról. Az árutermelés a piacok hiányában megbénult s a hanyatló kereskedelem csak a szűk helyi piac szükségleteit elégítette ki.

A háború okozta gazdasági hanyatlás idején azonban Debrecen várospolitikai helyzete erősen javult. Minthogy Debrecen nem vett részt a kuruc-labanc háborúban, semlegessége jutalmául a bécsi udvar 1693-ban *szabad királyi város* rangjával adományozta meg. A címet a magyar rendi országgyűlés csak később, 1715-ben ismerte el azzal a feltétellel, hogy a városban katolikusok is letelepedhessenek s templomot is építhessenek benne. Ez a kormányrendelkezés megtörte a város pátriárchális kálvinista jellegét. Csak a nyomda maradt Debrecen város és a Tiszántúli Egyházkerület közös tulajdona 1945-ig.

A XVIII-ik század elején beköszöntött békekorszak hosszú ideig tartott, de nem hozta meg Magyarországnak a békés fejlődés lehetőségét. Ennek két oka volt: 1) Magyarország a hosszú, véres háborús korszakban nemcsak elpusztult, hanem el is néptelenedett, annyira, hogy az egy évszázaddal visszavetette fejlődését; 2) A bécsi udvar az erősödő Habsburg abszolutizmus elveinek megfelelően Magyarországot mint fegyverrel meghódított gyarmatot kormányozta, gazdaságilag kegyetlenül kihasználta s földbirtokpolitikájával fejlődését meggátolta. Magyarország falvai, városai nagy számban elpusztultak a háborúban, a lakosságot éhség, nyomor, járványok is irtották. Az életszínvonal mélyen leszállt. Ezt az elszegényedett Magyarországot a Habsburg merkantil politika könnyűszerrel gúzsbakötötte, talpraállásában megakadályozta.

Ez az általános gazdasági hanyatlás Debrecent is súlyosan érintette. A helyi piacok nem tudtak kifejlődni, az igények egyre kisebbek lettek. A termelés visszahúzódott a megélhetést biztosító földműveléshez. Igy Debrecen is, mint a többi alföldi városok, „*az állattenyésztők és kisgazdaelemek falujává süllyedt*" — Grünwald Béla szavai szerint.

E helyzetet a Habsburg ház földpolitikája is elősegítette. A törökök kiűzése s a kuruc-labanc háborúk befejezése után óriási gazdátlan területek jutottak a Habsburg kormányzat kezére. Ez a földeket szétosztotta megbizható hívei között. Főleg az arisztokratáknak juttatott nagybirtokokat. A császárhű városok is kaptak földadományokat, így Debrecen is. A rengeteg földbirtok fokozta a debrecenieknek az agrárélethez való fordulását.

A XVIII-ik század végén Magyarországra látogatott angol így ír Debrecenről: „*Debrecen ugyan városnak neveztetik s városi jogokkal fel is van ruházva, azonban falunak tekintendő. Ennélfogva talán a legnagyobb falu Európában. Ha pedig városnak tekintjük, a legutolsók közé kell számítani, jóllehet lakosai nem a legszegényebbek. A házak csekély kivétellel*

jelentős várossá. Ennek megfelelően a modern időkben is fontos vasúti csomópont lett.

A középkor végén Debrecen már ismert hely. A XVI-ik század történelmének számos eseménye fűződik hozzá. A mohácsi vész (1526) után a város határozott gyarapodást és fejlődést mutatott előző állapotához képest. A mohácsi vész — mint ismeretes — Magyarországot hanyatlásba döntötte. Buda török-kézre jutása után (1541) az ország három részre szakadt. A magyarság e nemzeti tragédiája idején azonban Debrecen határozottan előnyös helyzetbe került: határváros lett a három országrész között. A helyi kereskedelmet űző polgárok ettől kezdve országok közti kereskedelmet bonyolítottak. A város gazdagodott, jóléte nőtt. Ez lehetővé tette a város vezetőinek opportunus várospolitika irányítását. Hogy a város biztonságát növeljék és hogy a gazdasági előnyök és javak békés élvezetét tartósítsák, három ország felé adóztak: a Habsburg uralkodóknak, a török császárnak, s az erdélyi fejedelemnek. Ezáltal Debrecen többé-kevésbé megszabadult a rablóhadjáratok sarcolásaitól és a vad katonák garázdálkodásaitól, amelyek e nehéz időkben nagy csapást hoztak az Alföld városaira. Ez a várospolitika azért is okos volt, mert Debrecen síkságon épült s kő és fa híján nem volt városfala, mint más városoknak az időben: Szolnoknak, Egernek. Mélyre ásott sáncárok övezte a várost a XIX-ik századig.

A kereskedői ügyességet a városon áthaladó országutak fejlesztették ki a város lakóiból. A XIV. században, a Jagelló és Habsburg uralkodók idején, a Dunamedence több országa került egy uralkodó alá, s ez fokozta az áruforgalmat. A mohácsi vész utáni török világ pedig a háborús gazdálkodás állandósulásával teremtett élénk kereskedelmi tevékenységet. E lehetőségeket jól kihasználták az ú.n. tőzsérek, Debrecen kereskedői.

Egy adatunk 1569-ben merész debreceni tőzsért említ, aki 125 métermázsa sárgarézzel kereskedett németek és törökök között. Neves debreceni és Debrecen környéki tőzsérek voltak a németországi piacokra élőmarhákat *hajtó* kereskedők, akik nevéből származik a *hajdú* szó is.

A város kereskedelmének virágzása a XVII-ik század közepéig tartott. 1660-ban a törökök elfoglalták Nagyváradot s ezzel elzárták az Erdélybe vezető fontos kereskedelmi utat. A debreceni kalmárok tevékenysége lelassult. A század végén kiújultak s fokozódtak a török-német háborúk, majd bekövetkezett a törökök kiűzése Magyarországról. Az üldöző német császári erők működése az ország területén megnehezítette, sőt a biztonság teljes hiánya miatt gyakran lehetetlenné tette az országutakon szekereken való áruszállítást. Végül kitört a Rákóczi-felkelés, amely a XVIII-ik század első évtizedéig tartott és teljesen felélte, elpusztította az országot, főleg a

I.

DEBRECEN VÁROSA

Az a közösség, amelyről e könyv szól: a debreceni zsidóság, 1840-től 1944-ig élt Debrecen szabad királyi és törvényhatósági joggal felruházott városban, előbb mint törvényesen letelepedett városi polgárok közössége, majd mint a város többi lakóival egyenlő jogokat élvező honosok és lakosok.

A debreceni zsidó közösség e száz évben gyorsan fejlődött s nagymértékben járult hozzá a befogadó város fejlődéséhez. Számuk kezdetben kicsiny volt, 1848-ban a százat sem érte el. Száz év múltán meghaladta a tízezret. Fejlett, nagy közösséggé vált, anyagi értékekben s szellemi javakban állandóan gyarapodott és Debrecent, mint saját városát szerette. 1944-ben azonban ezt a közösséget is elérte a zsidó nép példátlan katasztrófája. Elvesztették a száz év alatt szerzett vagyont és kultúrértékeket, a jogot a lakhatáshoz, az élethez való jogot.

Előbb a befogadó város fejlődésének rövid rajzát adjuk, hogy aztán szívünk melegével írjuk meg e szép közösség történetét, áldozatos emlékül az elhullt legjobbaknak.

Debrecen szab. kir. város harmadik városa volt Magyarországnak a második világháborúig. Az 1930-i népszámlálás szerint lakóinak száma 117.275 volt.

Története messze a középkorba nyúlik vissza. Nevét régi okiratok is említik. A közelmúltban feltárt templom- és épületromok is igazolják a város régiségét. A „Debrecen" nevet korábban szláv eredetűnek tartották, újabban török szónak mondják. Ez utóbbit valószínűvé teszi a tény, hogy Magyarország a középkorban keletről betörő török törzsek behatolási területe volt.

Debrecen földrajzi helyzete különleges: nem fekszik folyóvíz mellett, mint Magyarország legtöbb nagyvárosa. Debrecent szárazföldi utak tették naggyá. A nyugatról és délről a Tisza átjáróihoz vezető utak fejlesztették

Ezért köszönetünket fejezzük ki a jeruzsálemi Héber Egyetem Nemzeti Könyvtárának a hiányzó *Egyenlőség* folyóirat évfolyamainak Budapestről mikrofilmben való megrendeléséért.

Hasonlóképpen köszönettel tartozunk a Debreceni Kossuth Lajos Egyetem könyvtárának is a kért mikrofilmek elkészítéséért és a jeruzsálemi egyetemi könyvtárnak való elküldésükért.

A debreceni izraelita hitközség elöljáróságának is hálával tartozunk, miután 1966 október 16-án tartott elöljárósági gyűlésén dr. Kulcsár Imre elnöklete alatt határozatot hozott a debreceni zsidók emlékkönyve kiadásának hathatós támogatást biztosítandó. Külön elismerés illeti Gábor Dezső igazgató urat, a hitközség főtitkárát, aki 1966-tól a mai napig a könyv szerzőjének rendelkezésére állt: az áldozatok névsorának elkészítésével, fontos és számos kért adatnak elküldésével.

Köszönetünket fejezzük ki Péteri Lipót úrnak (Jeruzsálem), aki a fehér terror korának feledésbe ment fontos adatait rendelkezésünkre bocsátotta.

Végül be kell vallanunk, hogy az ortodox hitközség története két fejezetének megírása lehetetlen lett volna — a gyér nyomtatott adatok miatt — ha Strasser Simon, Goldstein Ármin, Hirsch Ernő és Steier Ernő urak, izráeli lakosok, nem nyújtottak volna a szerzőnek odaadó, fáradhatatlan segítséget. Az ortodox hitközségről megírt első részletes történeti előadás legyen az ő érdemük is.

Utoljára szólnunk kell a könyv illusztrálásáról is. Körülbelül kilencven képet közlünk. A képek megszerzése is nehéz feladat volt, sokszor szerencse kérdése is. Tudott dolog, hogy képek, fényképek az emberrel együtt pusztultak el. Voltak képek, amelyeket semmi igyekezettel nem lehetett megszerezni. Köszönet azoknak is, akik segítettek a képek összegyűjtésében.

Mose Elijáhu Gonda

M.Zs.Sz.-ben (a Guttmann Mihály emlékkönyvben) *A zsidók útja a kálvinista Rómában* címen. E munka is teljes képet igyekezett adni a debreceni zsidóságról, főleg azonban az intézmények ismertetésére és jeles férfiak társadalmi sikerének bemutatására szorítkozott. Inkább hangulati képet rajzolt, mint a debreceni zsidók kronológikus történetét. Az ortodox hitközség létezéséről ő sem vett tudomást.

A debreceni zsidóság későbbi korszakának módszeres történeti feldolgozása késett, mint az újkori magyar zsidóság története is. A modern korszakok történeti ismertetése nehezebb és körülményesebb feladat, mint régi korszakok történeti anyagának feldolgozása. Az egyenjogúsítás óta a magyar zsidóság kilépett a társadalmi zártságból és a nemzeti és városi társadalmakban helyezkedett el. Ennek megfelelően a városi és megyei levéltárak kevesebb adatot nyújtanak e kortól kezdve. Ezzel szemben hírlapok, folyóiratok, könyvek sokkal többet foglalkoznak a modern idők zsidóságával, mint azelőtt a városi kormányzatok szűk szobáiban.

Dr. Weisz Miksa, az újjáépített kis debreceni hitközség első rabbija 1945–1957 közti időben a debreceni zsidóság történetét kutatta, főleg a modernebb időkét, az egykorú hírlapok, debreceni vonatkozású könyvek, munkák átnézésével. A debreceni zsidóság régi és újabbkori rabbijairól, a templomokról írt tartalmas, adatokban gazdag tanulmányokat tett közzé a Budapesten megjelenő *Uj Élet* zsidó hetilap hasábjain, melyek jelentősen gyarapították a debreceni zsidókról való ismereteket. Uttörő volt abban is dr. Weisz Miksa, hogy elsőnek írt tanulmányt a debreceni ortodox zsidóság életéből. Megírta a Pásti utcai templom építésének a történetét is.

Dr. Végházi István, az 1958–1963 években debreceni rabbi, Buenos Airesben 1967-ben *Adatok a debreceni zsidóság történetéhez* c. kis munkát adott ki. Főleg a későbbi időket tárgyalta és hasznosan ismertette az újjáépített hitközség életét is.

Izráelben e sorok írója kezdett a debreceni zsidóság múltjáról cikkket közzé tenni a Tel Avivban megjelenő *Uj Kelet* napilap hasábjain. Nagyobb tanulmánya e tárgyban a Jád Vásém Intézet megbizásából készült el.

Az előttünk fekvő *A debreceni zsidók száz éve* c. könyv, mely nyolc környékbeli kis hitközség történetét is ismerteti röviden, több évig tartó kutató munkát követelt.

Rendkívül nagy nehézségekkel kellett megküzdeni a könyv anyagának összegyűjtésében már abból a tényből kifolyólag is, hogy a könyv szerzője Izráelben él és itt írta a könyvet, távol Magyarországtól, Debrecentől, ahol természetes bőségben találhatók a történeti források. A nehézségeken sikerült úrrá lenni a komoly segítés által, amellyel számosan és előzékenyen támogatták a szerzőt munkájában.

Albert. Megtanuljuk ebből a két különálló hitközség egyesülési folyamatának tényét és az egyesülés indokait. A másik tanulmányt is tanár-ember írta: Dr. Szántó Sámuel: *Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországban 1790–1840.* A munka címe nem utal a debreceni vonatkozásra. Két fejezete közül a másodiknak tárgya debreceni. Ebben — a debreceni városi levéltárban folytatott kutatásai alapján — dr. Szántó ismertette Debrecen városának ádáz küzdelmét a XIX. század elején a zsidóknak a városban való letelepedése ellen. E fejezet elsőrendű forrása a debreceni zsidóság elő-történetének.

Ezután, mintegy fél évszázadig nem jelentek meg munkák a debreceni zsidók történetéről. Az első világháború után azonban megváltozott a helyzet. Egész Magyarországon virágzásnak indult a történelmi kutatás. Ennek hatása alatt 1928-ban megjelent a *Magyar Zsidó Lexikon* Ujvári Péter szerkesztésében. A lexikon előkészítő munkája valóságos erjedést indított meg a magyar zsidóságban is a történetírás terén. A címszavak megírása legtöbb helyen levéltári kutatásokat is igényelt. Debrecenben az elöljáróság megbízásából Fábián Ferenc hitközségi főjegyző a városi és a hitközségi levéltári kutatások alapján megírta a lexikon méreteihez képest terjedelmesebb formában ugyan, mégis röviden, a debreceni zsidók első történetét. E kis munkából azonban teljesen hiányzik az ortodox hitközségnek még az említése is.

A harmincas években dr. Zoltai Lajos történész, városi múzeumi nyug. igazgató megírta — a városi levéltár anyagát felhasználva — a debreceni zsidók letelepedésének történetét. A tanulmány, a keresztény történész tollából, megjelent 1934-ben a Magyar Zsidó Szemle 51-ik évfolyamában. Nem sokkal ezután, 1938-ban jelent meg Szabó István tanárjelölt történelem vizsga-dolgozata, mely tárgyául hasonló kutatási területet választott: *A zsidók letelepedése Debrecenben 1840–1867* címen. E munka tudományosabb formájú (jegyzetekkel is el van látva) és terjedelmesebb is, mint Zoltai hasonló tárgyú munkája. A különbség abban is fennáll, hogy Zoltait főleg a hitközségi szervezet kialakulása érdekelte, bár a zsidók gazdasági, egyéni előrehaladását is megrajzolta, de az ezzel járó küzdelmeket nem ismertette. Szabó István éppen e küzdelmet részletezte bőségesen számos megvilágosító adat idézésével. Mindkét tanulmánynak közös vonása az, hogy a zsidók egyenjogúsítását biztosító törvény meghozásáig, 1867-ig, terjedtek ki. A modern debreceni zsidóság történetének évekig nem volt krónikása.

1944-ben nem csak a debreceni zsidók nagy része pusztult el. A hitközségi szervezetek és intézmények is megsemmisültek — az irattárakkal együtt. Mégis 1946-ban Sós Endre tollából tanulmány jelent meg a

2.

A DEBRECENI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

A debreceni zsidóság történelmileg fiatal közösség. Későn, a XIX. század közepén kezdték csak megvetni lábukat a Tiszántúl nagyvárosában. Nyugat-Magyarország más városainak, községeinek zsidói a XIX. század végén már történetüket írták, a debreceni zsidóság ez időben kezdte csak történeti életét. Igy nem csoda, hogy a debreceni zsidóság története nem került ez ideig megírásra. A XIX. században, s a XX. század elején is hiányzott még a debreceni zsidók múltjához a távlat, mely a történelmi érdeklődést felkelti.

Első, egész rövid ismertetést a régi debreceni zsidókról Szűcs Istvánnak 1871-ben megjelent: *Debrecen város története* című munkájában olvashatunk a könyv 1068-ik oldalán csillaggal jelzett lap alatti jegyzetben. Ez a közlés rövidsége ellenére rendkívül tanulságos: „*Az izraëliták* — olvassuk — *az 1840-ik év utáni időkben megtelepedvén Debrecenben, 1844-ben hitközséget alapitottak. Zsinagógájuk a Szent Anna utcán, az elébbi fürdőház helységen van. Legelső rendes lelkész Fried Áron volt, ezután Ehrlich Emmánuel következett, jelenlegi lelkész 1870-dik év november 1-ső naptól fogva Dr. Lipschitz Ármin. Iskolában 113 növendék részeltetik.*" Mennyi érdekes adat van ebben a dióhéjba sűrített kis történetben!

Tíz év múlva, 1882-ben jelent meg Zelizay Dániel könyve:: *Debrecen szabad királyi város egyetemes leírása.* A zsidókról szóló fejezetet e könyvben dr. Popper Alajos orvos — az első debreceni zsidók közül — írta. Az írói képességgel megáldott orvos egyrészt komor színekben rajzolta meg — negyven év távlatából — az első települők nehézségeit Debrecenben, másrészt mély értelemmel írta le és magyarázta korának súlyos társadalmi kérdését: a hitközségben beállott szakadást.

1886-ban két tanulmány jelent meg a Magyar Zsidó Szemle III. évfolyamában a debreceni zsidóság történetéből merítve tárgyukat. Dr. Kardos Albert fiatal tanár írta az első tanulmányt: *A debreceni hitközségről* címen. A rövid és tanulságos kis munkában saját korát tárgyalta Kardos

Az emlékkönyv történeti anyaga két nyelven jelent meg: magyarul és héberül, hogy az izráeli társadalom és benne gyermekeink olvashassák azt s tudomást szerezhessenek mindarról, amit ez az egykor virágzó, szép közösség az elmúlt száz évben alkotott, és hogy megtanulják mi lett az egykor fényesnek látszó gáluti életnek a következménye. Adjátok ezért fiaitok, leányaitok kezébe e könyvet, hogy ez is tanítsa meg őket emlékezni arra *„amit Amelek tett velünk . . .”*

Mi pedig, akik a Mindenható kegyelméből túléltük a poklok emberi gonoszság okozta borzalmait, szenvedéseit, úgy vegyük e könyvet kezünkbe, mintha ezzel örök mécsest gyújtanánk drága mártírjaink jeltelen, soha meg nem található sírján.

Emlékezzetek és soha ne felejtsetek!

Csengeri Jenő
a debreceni emlékbizottság elnöke
Haifa

ELŐSZÓ

1.

ÖRÖK MÉCSES

Felejthetetlen mártírjaink 1966. évi haifai ázkáráján elhatároztuk, hogy Debrecenben és a környékén lévő községekben élt elhurcolt és elpusztított testvéreink, hitközségeink példátlan tragédiájukra való örök emlékezésre emlékkönyvet, ספר זכרון-t adunk ki.

A könyv szerkesztését dr. Gonda László tanár, történész vállalta el és ő is írta meg történelmi kutatásai alapján a debreceni zsidóság részletes történetét és a környező nyolc kis hitközség rövid történetét. A könyv szerzője munkájával boldogult mártír édesanyja emlékének áldozott, aki együtt pusztult el a sokmillió ártatlan zsidó anyával az emberi gonoszság poklában, Auschwitzban.

Elsősorban az emlékkönyv szerzőjének mondunk köszönetet áldozatos, komoly munkájáért. Köszönet jár azoknak is, akik segítették a kiadó emlékbizottságot a kiadás nehéz munkájában: az emlékkönyv előzetes megrendelésével és azoknak, akik szíves adományaikkal, egyesek jelentős összeggel, segítették az emlékbizottságot úrrá lenni a kiadást akadályozó és késleltető súlyos pénzügyi nehézségeken.

Az emlékbizottság mindent megtett, hogy tudósítsa a világban szétszóródott volt debrecenieket az emlékkönyv tervéről és hogy felszólítsa őket — az izráeli és külföldi magyar-zsidó sajtó hasábjain, s az izráeli rádió magyar nyelvű hírszolgálata útján, több alkalommal is —, hogy mártírhalált halt szeretteik neveit beküldeni szíveskedjenek a szerkesztő bizottságnak. Ha nem is sikerült valamennyi áldozat nevét mgörökítenünk — legtöbb esetben közönyösség és elfásultság miatt, mely egyesek szívét elkérgesítette —, sikerült a lehető legnagyobb számban összegyűjteni a mártírok neveit a könyv olvasóinak megelégedésére, az áldozatok örök emlékére.

Magától értetődően sok közös vonás is van az ehhez hasonló művekben. Az egyetemes zsidó történet feldolgozóinak lesz hivatása ezek összesítéseként a teljes történeti képet megrajzolni.

Debrecen és környékének zsidósága érdekes egységét alkotja annak a részlegnek, melyet a magyarországi zsidóság képvisel az európai, illetve az egyetemes zsidó történet keretében.

Talán kissé félreeső terület ez, de amelynek megvannak a sajátosságai. A *„Kálvinista Róma"* őslakosai bizonyos türelemmel, talán elnézéssel figyelték zsidó polgártársaik életútját. Hajlandók voltak nagy általánosságban befogadni őket, mint egyenrangú polgártársakat. Persze itt is észlelhetők azért zsidóellenes tünetek is, de kisebb mértékben mint más városokban. Az a tény, hogy egy zsidó vallású ügyvéd, dr. Bakonyi Samu, képviselhette e régi múltú tősgyökeres magyar várost az országgyűlésen évekig, kellő bizonyítéka annak, hogy vallási, faji előítéletek sokáig nem könnyen hódítottak itt teret. Azon sem kell csodálkoznunk, hogy sajátosságaink megőrzése mellett voltak Debrecen zsidósága körében sokan, akik igyekeztek hozzáidomulni a környezethez. Ez azonban nem öltött katasztrófális méreteket, mert két gátló erő állott az asszimilálódás útjában. Egyfelől a hagyományhű rétegek megerősödése e városban, más oldalon pedig — különösen a százados múlt utolsó negyedében — a zsidó nemzeti gondolat ébredése éreztette hatását. Az ortodox hitközség keretében működő chéderek és a központi jesiva működése biztosította az ősi nemzeti hagyományok érvényesülésének hatását a haladó hitközség irányzatára is. Itt is ellenzésre talált minden olyan törekvés, amely élesen elfordult a múlt hagyományaitól. Nem véletlen az, hogy ez a szárny előharcosa volt annak a gondolatnak, hogy nem szabad megbékélni a magyar zsidóság kettészakadásával és vezető tagja lett a status-quo ante hitközségeknek. Még az ortodox csoport kiválása után is meg tudta őrizni egyes helyi intézmények közös jellegét, mint a Chevra Kadisa és a Nőegylet.

De az igazi egység a zsidó körökben akkor jött létre, amidőn a haladó hitközség megnyitotta a zsidó gimnáziumot, ahol nagyszámú kiváló pedagógus-gárda vezetésével a zsidó ifjak százai, mindkét irányzathoz tartozó családok gyermekei a zsidó nemzeti gondolat szellemében nevelkedtek. Itt szívták magukba ifjúságuk legszebb éveiben növendékeik százai a Biblia eszméit. Ezek nagy része, amennyiben túlélte a pusztulás korszakát, Izráelben vesz részt az országépítés munkájában.

Kívánom, hogy e kötet elsősorban ennek a rétegnek szolgáljon útmutatóul.

Prof. Löwinger Sámuel

BEVEZETÉS

A zsidó nép sorsának alakulása egyedülálló jelenség az emberiség történetében. Nincs még egy nemzet, amely annyi válságos fordulón esett volna át, mint a mi közösségünk és mégis félelem nélkül folytatta küzdelmeit; minden ellenségeink által utolsó állomásnak hitt fordulat csak megacélozta erőkifejtéseinket.

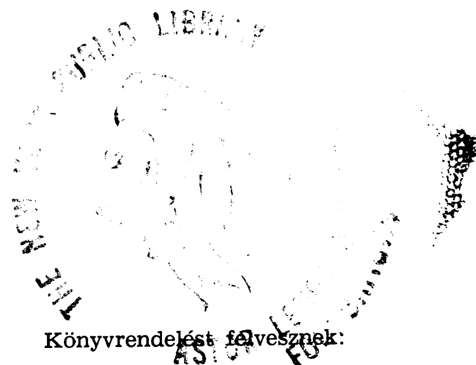
Két ezredéves szétszóródottságunk korszakában nem egyszer és nem egy országban voltunk kénytelenek feladni évszázadokon keresztül kiépített gazdasági, társadalmi pozíciónkat és megtizedelve, kifosztva, új „hazát" keresni.

A legszörnyűbb csapást Európa mérte ránk. A náci-germán és kommunista-szláv tömb közé ékelve mi lettünk elsősorban áldozatai e két gigászi erő küzdelmének. E tragikus korszak, mely népünk egyharmadát követelte áldozatul, véglegesítette elhatározásunkat, hogy ősi-új földünkön alapozzuk meg újra életünket.

Természetes, hogy újjáépülő országunkban sem problémamentes az életünk. Keressük a helyes utat. Hogy ezt megtalálhassuk, meg kell ismernünk nemcsak a régmúlt ezredek eseményeit, hanem az elmúlt évszázadok eredményeit is a tudományos, a történeti kutatás eszközeivel kell vizsgálni és megfelelő formában közzé tenni.

Minden ilyen publikáció kettős feladatot végez el. Egyrészt emlékkönyv szerepét tölti be, mert megörökíti azon áldozatok névsorát, akik nem érhették meg a felszabadulás óráit, másrészt pedig igyekszik bemutatni az elmúlt gáluti nemzedék életét a maga valóságában, hiányosságaival és előnyeivel együtt. Ez utóbbi különösen fontos az új nemzedék számára, amely ösztönszerűleg hallani sem akar a gálut e befejező akkordjáról. Ebben azonban nincs igaza. Nincs okunk szégyenkezni múltunknak e szakaszával sem. Mindenképpen lehet belőlük tanulni is. Elsősorban azt, hogy miként lehet ilyen mostoha körülmények közepette is megőrizni évezredek emlékeit és gondoskodni arról, hogy újjáéledésünk alapjait képezzék. Éppen ezért rendkívül fontos az, hogy héber nyelven is megjelenik ez a rész.

TARTALOMJEGYZÉK

Könyvrendelést felvesznek:

Csengeri Jenő
Haifa, Rh. Nordau 23.

Dr. Gonda Moshe Élijáhu (László)
Natanja, Sd. Dr. Beckmann 5.

A. Gyéres nyomda (volt Lino-Tur), Tel-Aviv — Tel. 841725

GONDA MOSHE ÉLIJÁHU

A DEBRECENI ZSIDÓK SZÁZ ÉVE

A MÁRTIRHALÁLLT HALT DEBRECENI
ÉS KÖRNYÉKBELI ZSIDÓK EMLÉKÉRE

A DEBRECENI ZSIDÓK EMLÉKBIZOTTSÁGA
KIADÁSA

GONDA MOSHE ELIJÁHU

A DEBRECENI ZSIDÓK SZÁZ ÉVE